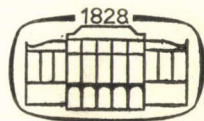

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

IV. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó, (Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215--11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámla szám 43-790-057-181) útján esz- közlendő.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

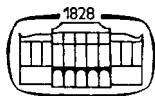
A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA,
SZALAI SÁNDOR

SZERKESZTI:

FRISS ISTVÁN

IV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1970

IX. OSZT. KÖZL.

TARTALOMJEGYZÉK

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának kibővített osztályülése (1970. február 4.)	1
<i>Friss István</i> szóbeli referátuma	1
A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1970 évi közgyűlési beszámolója	7
A referátum és a beszámoló vitája	42
<i>Szentpéteri István</i> : A taylorizmus mint a klasszikus polgári szervezéstan üzemszervezéstudományi ága	53
<i>Nizsalovszky Endre</i> : A családjog szociológiai vonatkozásai a szocialista rendben. (Nemzetközi családjogi konferencia, Jéna, 1969. október 21—24)	75
<i>Csikós-Nagy Béla</i> : Francia—magyar közgazdász-kollokvium (Budapest, 1970. június 3—6.)	91
Iparfejlesztés és termelékenység (Nemzetközi ipargazdasági konferencia, Budapest, 1970. április 14—17)	97
<i>Lontai Endre</i> : Gazdasági-műszaki fejlődés és iparjogvédelem (A találmányi jog időszorú kérdései két nemzetközi konferencia tükrében: Moszkva, 1969. július 1—5, Varsó, 1969. október 14—15)	119
<i>Domé Györgyné</i> : Termelészövetkezeti jogi nemzetközi konferencia (Budapest, 1969. december 2—5)	141
<i>Szabó András</i> : Az összehasonlító kriminológiai kutatások egyes kérdései. (Nemzetközi munkaértekezlet, Budapest, 1969. november 17—23).	163
<i>Csanádi Gábor—Ruypp Kálmán—Szalai Júlia</i> : A balatonfüredi nemzetközi szociológuskonferenciáról (1969. szeptember 9—12)	173
<i>Mádl Ferenc—Sólyom László</i> : Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről	191
<i>Friss István</i> : Lenin és a közgazdaságtudomány	267
<i>Szamuely László</i> : Lenin a szocialista gazdaság működéséről	281
A munkaerővándorlás kérdései (Szimpózium a Magyar Tudományos Akadémián, 1969. április 9)	293
<i>Mód Aladárné</i> : A munkaerőhullámmzás néhány jellegzetes vonása	294
<i>Nemes Ferenc</i> : A munkahely-változtatás néhány szociológiai problémája .	301
<i>Garancsy Gabriella</i> : A munkaerővándorlás néhány jogi problémája	316
<i>Debreczeni Endréné</i> : A munkaerő-gazdálkodás módszertanának néhány gyakorlati problémája	322
<i>Rókusfalvy Pál</i> : A fluktuáció, mint munkapszichológiai probléma	326
<i>Bálint István</i> : Mentálhigiénia és fluktuáció	332
<i>Kertész László—Vári Rezső</i> : A munkaerővándorlás statisztikai és pszichológiai okainak vizsgálata a mélyépítőiparban	338
<i>Horváth László Gábor</i> : A munkaerővándorlás vizsgálatának metodikai problémáiról	343
<i>Engländer Tibor</i> : Nézetek és tények a munkaerővándorlás pszichológiai okaira vonatkozóan	352
<i>Kovács Zoltán</i> : A fluktuáció okainak elemzése	359
<i>Gelléri Péter</i> : Személyiséglélektani tényezők szerepe a gyakran munkahelyet változtatók magatartásában	367
<i>Bárkányi Ödön</i> : A munkaerővándorlás előidéző okok vizsgálatának eredményei	372
<i>Tímár János</i> : Fluktuáció és mobilitás	376

A gazdasági jog kérdései egy Kelet-Nyugat kerekasztal-értekezlet napirendjén. (Göttingen, 1970. május 19–22)	383
<i>Meznerics Iván</i> : Újabb vita Magyarországon a gazdasági jog kérdéséről: a gazdasági jogi koncepció kétféle értelmezése	383
<i>Világhy Miklós</i> : A gazdasági jog Magyarországon	390
<i>Gönczöl György</i> : Konferencia a modern kapitalizmus kérdéseiről. (Budapest, 1970. június 1–4)	399
Francia–magyar jogásznapok „A gazdaság és a jog” címmel, (Páris, 1970. június 2–5)	405

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KIBŐVÍTETT OSZTÁLYÜLÉSE
(1970. február 4.)

A beszámolót „Az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1970. évi közgyűlési beszámolója” címmel *Friss István* osztálytitkár terjesztette elő. Az ülésen *Eörsi Gyula* osztálytitkárhelyettes elnökölt.

Az alábbiakban *Friss István* szóbeli referátumát, a beszámolót és az azt követő vitát teljes terjedelmében közöljük.

I. Friss István szóbeli referátuma

Tisztelt Osztályülés! Tudom, hogy gyengíti előadásom meggyőző erejét, tehát hatását is, de mégis helyesnek tartom bevallani, hogy amikor a beszámoló előkészítésével foglalkoztam, kétségek gyötörtek, és kissé gyötörnek még most is. Ezek a kétségek többféle gyökérből táplálkoznak. Egyrészt, amint — azt hiszem — valamennyien jól tudják, az osztálytitkár intézménye közgyűlésünkkel megszűnik, úgy hogy kétséges, vajon ebben a már majdnem kimúlt funkcióban milyen beszámolót szükséges még egyáltalán tartani. Másrészt — és ez már nyomósabb ok — a beszámoló az osztályvezetőség beszámolója. Az osztályvezetőségi beszámolók pedig nálunk ugyan a múltban sem voltak azonosak az írásban, illetve nyomtatásban kiosztott szöveggel, de az osztálytitkárnak módjában volt azt, amit szóbelileg el akart mondani, legalább nagy vonásokban egyeztetni az osztállyal, az osztály tagjaival és megnyerni beleegyezésüket ahhoz, hogy tényleg az osztály nevében mondhasa el, amit mondani akar.

Most ezt az általános képet pillanatnyilag két körülmény bonyolítja. Az egyik az, hogy az írásos anyag kevesebb kézben van a szokottnál. Feltételezem, hogy a jelenlevők egy része sem kapta meg, mert jóval kevesebb példányban készült. A másik pedig az, hogy az idő és az események torlódása következtében arra sem volt mód, hogy megbeszéljem az osztály tagjaival és megnyerjem beleegyezésüket ahhoz, amit mondani akarok. Így ezúttal fokozott mértékben áll az, ami persze különben is fennáll, hogy az osztálytitkár végeredményben maga felel beszámolójáért. Ezért arra kérem a jelenlevőket, hogy az osztálytitkárt és kizárólag őt vonják felelősségre az esetleges hiányságokért.

A rendelkezésre álló, mint már említettem, igen rövid idő azt is jelentette, hogy kevesebb idő volt a felkészülésre. Kevesebb esemény is volt a háromnegyed év alatt, de eseményekből, amint ez az írásos beszámolóból is kiderül, bőven futotta. Inkább nyomott a latba, hogy kevesebb idő volt a felkészülésre, a beszámoló előkészítésére, s ez vonatkozik még az egyes intézmények, intézetek, bizottságok beszámolóira is. Ennyit bevezetésül, és, ha úgy tetszik, mentségemre.

Ezek után elmondom, mire jutottam, hogyan gondolom a feladatot megoldani. Azt hiszem, hogy röviden bár, de mégis valamivel nagyobb mértékben, mint más években, érinteni kell a beszámoló néhány fő pontját, éppen arra való tekintettel, hogy többen nyilván nem kaphatták meg. Azután pedig megpróbálok — figyelembevételre, hogy, amint már említettem, ez az egész osztálytitkári intézmény megszűnik — bizonyos tanulságokat levonni a jövőre. Tanulságokat, amelyek eddigi működésünkből adódtak, és amelyek feltehetőleg érvényesek maradnak a jövőre vonatkozólag is.

A beszámoló maga három problémakört emel ki. Én sem akarok egyébre kitérni és ezekkel is csak röviden foglalkozom. Az egyik a könyvkiadás kérdése. Itt az év fejleményei több irányban is haladást és előrelépést jelentettek. Egyrészt sikerült elérni könyvkiadói keretünk felemelését 320 ívre. Ez a jelenlegi helyzetet számba véve, elegendőnek látszik minden igényünk kielégítésére. Amikor azt mondom, hogy minden igényünk kielégítésére, akkor több különböző, részben egymásnak ellentmondó dolgot veszek figyelembe. Gondolom, a döntő tanulságok egyike az elmúlt években az volt, hogy kisebb keretünket sem tudtuk mindig kihasználni, mégpedig elsősorban azért nem, mert olyan könyvek kiadását vettük tervbe, amelyek végül is nem készültek el időre. Ezért helyezünk most nagyobb súlyt arra, hogy lehetőleg kész kéziratokból, tehát nyomdakész kéziratokból induljunk ki, amelyekről előre biztosan tudjuk, hogy a folyó évben megjelenhetnek.

Emellett amikor azt mondom, hogy a 320 ív elegendőnek látszik minden igényünk kielégítésére, akkor egyrészt arra is gondolok, hogy a 320 ív fedezetet nyújt többé-kevésbé kész könyvek kiadására, másrészt arra is, hogy a kiadó azért elég rugalmasságot tanúsított olyan esetekben, amikor komoly indok volt a terv túllépésére, ezt lehetővé téve esetleg a következő év terhére vagy valamilyen más megoldással.

Azt hiszem, hogy a 23 kötet, amely az elmúlt évben az Akadémiai Kiadónál megjelent, könyvkiadásunkban nagyon tekintélyes mennyiséget jelent, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy közgazdasági, jogi és szociológiai könyveket, egyáltalán az osztály profiljába tartozó könyveket nemcsak az Akadémiai Kiadó ad ki, és hogy éppen a nagyobb népszerűsége számot tartó könyvek — sajnos vagy nem sajnos — túlnyomórészt nem az Akadémiai Kiadónál jelennek meg.

A beszámoló másik kiemelt kérdése a nemzetközi tudományos életben 15 nemzetközi tudományos szervezetben és egyesületben való részvételünk.

Nem akarok ezekre a szervezetekre egyenként kitérni. A jelenlevők nagy része egyik vagy másik, vagy több ilyen intézmény munkáját közelebbről is ismeri, hiszen Magyarország képviselőjében az utóbbi években jelentékeny mértékben részt vettek ebben a munkában. Itt is megemlítem, hogy osztályunk tevékenysége a nemzetközi tudományos együttműködésben persze egyáltalán nem szorítkozik erre a 15 szervezetre. A nemzetközi együttműködésnek nagyon sok formája van, különösen a szocialista országokkal való együttműködésnek, de az egyéb országokkal való együttműködésnek is. Az együttműködés tehát nem teljesen ezeknek a szervezeteknek a keretében, hanem részben ezeknek, részben pedig más szervezeteknek a keretében zajlik, esetleg egészen más keretekben vagy pedig különböző egyedi megállapodások alapján folyik. Azt hiszem, mindenképpen érdemes kiemelni, hogy Magyarországon folyt le egy, a Nyugat és a Kelet részvételével megtartott, az UNESCO-val kapcsolatban álló nemzetközi jogtudományi egyesület és a magyar jogászok által szervezett összehasonlító jogi kerekasztal konferencia, amely az összehasonlító jogtudomány helyzetével és perspektíváival foglalkozott.

Azt is megemlítem, ami az írásbeli beszámolómban még nem szerepelt, hogy a nemzetközi ökonometriai társaságnak egy nagygyűlését — amelyen feltehetően néhány ezer résztvevő lesz jelen —, ha javaslatainkat elfogadják, itt Magyarországon fogjuk 1972-ben megtartani.

Még csak annyit ebből a beszámolómból, hogy az osztály egy új szervezetet hozott létre a jogtörténeti munkaközösségben, amelynek szervezésében és finanszírozásában is részt vesz. Megemlítem még, hogy a munkatudományi bizottság megalakulása ugyan előző közgyűlésünk beszámolójába tartozott, de működését a bizottság tulajdonképpen elsősorban ebben az évben fejtette ki, és azt hiszem, hogy jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy ezt az eddig eléggé elhanyagolt kérdést jobban bevigyük a köztudatba. Talán abban is része van, hogy most a Közgazdasági Egyetemen a kérdés kutatására, feldolgozására és tanítására tanszék alakul.

Azt hiszem, hogy a beszámoló egyéb kérdéseire itt nem lenne értelme kitérni. Ha azok, akik nem kapták meg az írásos beszámolót, bármely részlet vagy valamelyik intézetünk, vagy bizottságunk tevékenysége, vagy más valami iránt érdeklődnének, természetesen az osztály készséggel rendelkezésre áll és az anyagok az osztályon megtekinthetők.

Rátérve már most a jelzett második pontra, a tanulságokra, amelyeket, — akár negatív, akár pozitív tanulságok — azt hiszem, érdemes a jövőre átmenetünk, abból indulok ki, hogy az átszervezés után is a Tudományos Akadémia osztály-szervezete, osztálybeosztása érintetlen marad, tehát tíz tudományos osztály fog működni a közeljövőben is. Megmarad változatlan összetételben a gazdasági és jogtudományok osztálya is. Tegnap nagyon biztató kijelentéseket hallottunk arról, az elnöki, elnökségi beszámolóban is, Ajtai elvtárs felszólalásában is, hogy azt remélik, abban bíznak, hogy az Akadémia

tudományos szerepe, tudományirányító, tudományszervező működése az elkövetkező időben, az átszervezés után növekedni fog. Természetesen egyikünk sem tudja még nagyon pontosan megmondani és nagyon konkrétan elképzelni, hogy mi is lesz majd az átszervezés után. De azok a tanulságok, amelyekre ki akarok térni, azt hiszem, eléggé általánosak ahhoz, hogy figyelembe vehessük őket.

A fő kérdés, amit ki szeretnék emelni, a demokratikus centralizmusnak az a formája, amelyet mi az osztály működésében igyekeztünk megvalósítani. Maga a kifejezés így általánosságban nagyon sok mindenre, majdnem minden társadalmi szervezetre vonatkoztatható, és magában véve tulajdonképpen csak annyit jelent, hogy a demokráciának is és a centralizmusnak is valamilyen formában érvényesülnie kell.

Ugyancsak egész általánosan leszögezhetjük még azt is, hogy a centralizmus érvényesülése azt kell, hogy jelentse, hogy érvényesül a közérdek. Nem uniformizáltságot jelent, hanem azt, hogy bizonyos általános elveknek, amelyek feltehetően a közérdeket jelentik, azt képviselik, érvényesülniök kell. Bizonyos értelemben példát mutatnak erre a pártnak nemrég nyilvánosságra hozott tudománypolitikai irányelvei. Ezekben természetesen, a dolog lényegéből következően a centralizmus szól, hiszen központi irányelvek, mindenkire, minden tudományágra vagy a tudomány minden művelőjére vonatkozó irányelvek. Ugyanakkor ezek a tudománypolitikai irányelvek maguk is differenciálnak és felhívják a figyelmet arra, hogy másféle törvények, sajátosságok érvényesülnek, tehát a közérdeknek is másképpen kell érvényesülnie a természettudományok területén, a műszaki tudományok terén, a matematika terén, a társadalomtudomány terén.

Ebből a szempontból bennünket persze különösen érdekel az a rész, amely a társadalomtudományokra vonatkozik, és azt hiszem, hogy ezt a részt messze a társadalomtudományban közvetlenül érdekelt körökön túlmenően is általános öröm és helyeslés fogadta.

Az ezen túlmenő, mondjuk ilyen központi irányításon túl a mi területünkön, amint egyéb területeken is, a centralizmus értelmében érvényesülnek különböző törvények, párt- és kormányutasítások, minisztériumi rendeletek. Magától értetődő, hogy ezek vonatkoznak ránk is. Teszem azt, például bizonyos bérügyi előírások, bizonyos beosztási megállapítások, bizonyos tervezési általános és esetleg konkrétabb előírások, sőt tervek maguk is, elnökségi határozatok, főtítkári intézkedések, — mind olyan természetű jelenségek, amelyekben a centrális irányítás, a centralizmus érvényesül.

Továbbra is még az általános jellemzésnél maradva, nyilvánvalóan nem kevésbé fontos része ennek a rendszernek a demokratizmus. Ez az alapfeltétele annak, hogy az egyéni színek és ízek, kezdeményezések érvényesülhessenek, az önállóság kibontakozhasson, és előre vihesse a dolgokat, hogy az egyes tudományágak művelői tényleg magukénak érezzék a területet, érdekeltek

legyenek az egész tudományág fejlesztésében, szeretettel kövessék az egész fejlődést, minél aktívabban részt vegyenek benne.

Ezek általános és azt mondhatnám, minden területen érvényesülő elvek, amelyekben belül még meg kell találnunk az Akadémián belül, sőt az Akadémia gazdasági és jogtudományok osztályán belül a lehetséges vagy követendő alkalmazását ezeknek az elveknek. Ezeket nagyjából a következő vonalakon igyekeztünk érvényesíteni.

Arra törekedtünk, hogy az osztály minden tagja tudja, hogy az osztályon mi történik, lehetőleg vegyen részt az osztály életében. Ezt alapjában véve úgy oldottuk meg, hogy nem tartottunk külön osztályvezetőségi és külön osztályüléseket. Együttesen tartottunk osztály- és osztályvezetőségi üléseket, tehát minden ilyen ülésünkön az osztály minden tagja, aki Pesten elérhető volt, részt vett.

Nem biztos, hogy ez így marad a jövőben is. Itt változás következhet be többek között abból kifolyólag is, hogy eddig az osztálynak az akadémikusokon és a levelező tagokon kívül, helyesebben az osztályvezetőségnek egy tanácskozási jogú tagja volt, Lakos Sándor elvtárs személyében. Most — mint az elvtársak értesültek róla — az a terv, hogy az osztály keretei kibővüljenek, nem osztálytagokkal, és ez esetleg valami változást hozhat ezen a területen. Nem az a lényege tehát a dolognak, hogy az osztályvezetőség, amelyről szintén nem tudjuk még, hogyan, milyen formában, egyáltalán fog-e létezni, működni, hogy az együtt üléseznek az osztály tagjaival, hanem az a lényeges, hogy az osztály tagjai mind tudják, mi történik az osztályon, magukénak érezzék azt, ami ott történik, részt vegyenek az osztály életében.

A másik ilyen alapelv, amely szorosan összefügg ezzel az előzővel: a demokratikus kontrollnak, a demokratikus ellenőrzésnek minél szélesebb mérvű alkalmazása volt. Ez demokráciát is jelent, centralizmust is jelent. Nem egyszerűen azt jelenti, hogy a nyilvánosság — és itt korántsem csak az osztály tagjainak nyilvánosságára, hanem ennél sokkal szélesebb nyilvánosságra, tulajdonképpen az osztályhoz tartozó tudományok művelőinek nyilvánosságára gondolok — lehetőleg tájékozott legyen arról, ami egy ilyen tudományos vezető fórumon történik. Ez a nyilvánosság azért is legyen tájékozott, hogy bizonyos általános elveket érvényesítsen, illetőleg bizonyos általános elvek a nyilvános ellenőrzés következtében jobban érvényesüljenek.

Gondolok itt arra, hogy ez egyúttal egy eszköz a tudománypolitikai irányelvekben említett, a tudomány területén mint más területeken is létező különböző monopóliumok, hatalmi összefonódások, lehetséges klikkek kialakulása ellen. A demokratikus ellenőrzésnek fontos következményei vannak vagy lehetnek a nemzetközi tudományos kapcsolatokban is, ahol az osztály — amint erre egyébként tavalyi beszámolómban is utaltam már — arra törekedett, hogy lehetőleg ilyen, legalábbis az osztályon történő ellenőrzést gyakoroljon. Ne egyes személyek hűbére legyen a magyar tudomány egyik vagy

másik ágának képviselője a külföld felé, hanem lehetőleg az osztályon keresztül, az osztály, illetőleg az osztály szervei, bizottságai ellenőrzésével bonyolódjanak a nemzetközi kapcsolatok akkor is, hogy ha -- ami magától értetődő -- az egyéni kapcsolatok a tudományos érintkezésben és a tudomány fejlődésében igen nagy és pozitív szerepet játszanak a külföldön is, a belföldön is, nemzetközileg is.

Nem arról van tehát szó, hogy ezeket valamilyen módon korlátozzuk vagy ne engedjük érvényesülni, hanem arról, hogy ezek lehetőleg bekapcsolódjanak a tudomány országos vérkeringésébe, és -- ahogy már mondtam -- ne alakulhassanak ki különböző tudományos monopóliumok. Ilyenek sokszor nem az érintettek szándékából, hanem, mondhatnám, a körülményekből alakulnak ki, esetleg nem is a mi körülményeinkből, hanem részben külföldi adottságok vagy külföldi szervezési szokások következtében. Előfordul például, hogy a külföldi tudós vagy szervezet, illetőleg szervező -- véletlenül vagy nem véletlenül -- összeköttetésbe kerül valamilyen tudományág magyar képviselőjével, s akkortól kezdve magától értetődőnek tartja, hogy ezen a személyen keresztül tartsa a kapcsolatot a tudományág magyar képviselőivel.

Tulajdonképpen ezek volnának azok a pozitív tapasztalatok, amelyek átmentésére gondolok, de hozzáteszem, ahogy már az előbb is említettem, hogy vannak azt hiszem, negatív tapasztalatok is, amelyeket tehát a jövőben olyan értelemben kell figyelembe venni, hogy lehetőleg változtatnunk kell rajtuk.

Nem tudok valami teljességet adni a beszámoló eme részének, csak néhány olyan vonást említek, amelyeket én ilyen negatívumnak tartok, érzek és amiken, azt hiszem, valamennyire változtatni kell. Az egyik abban áll, hogy magán az osztályon, azt hiszem, lehetett volna nagyobb aktivitást elérni, lehetett volna az osztály tagjainak az osztály életében vagy a tudományok életében nagyobb aktivitását elérni, ha az osztály többet gondolt volna arra, hogy megbízásokat adjon egyes tagjainak, hogy esetleg bizottságokat hozzon létre ezeknek részvételével vagy vezetésével. Azt hiszem, jobban napirenden kellett volna tartanunk az ilyen fajta kérdéseket.

A másik: azt hiszem, az osztálynak élénkebb kapcsolata lehetett volna saját intézeteivel, bizottságaival, úgy, hogy ösztönöznie lehetett és kellett volna, hogy ezek a bizottságok, intézmények bizonyos kérdésekkel, tudományos szempontból fontos problémáikkal az osztályhoz forduljanak, hogy egyes problémák megvitatására az osztály ülésén kerüljön sor.

A harmadik ilyen hiányosság az, hogy azt hiszem, helyes lett volna, ha az osztály élénkebb kapcsolatokat tart fenn kifelé. Az előző két hiányosság magán az osztályon belül nyilvánul meg, de azt hiszem, az is helyes lett volna, hogy ha az osztály nagyobb mértékben törekszik más osztályokkal való együttműködésre, elsősorban a különböző társadalomtudományi, illetve a létező másik két társadalomtudományi osztállyal való együttműködésre. Tagjaira,

továbbá intézeteire, bizottságaira támaszkodva, talán lehetséges lett volna fontos társadalmi problémák napirendre tűzése, olyan kérdések tudományos megvitatása, vagy széles megvitatásra való tudományos előkészítése, mint mondjuk az ifjúság kérdése, a nőkérdés, a mechanizmus egyes problémáinak kérdése s persze még lehetne sorolni sok másféle kérdést is.

Tisztelt osztályülés! Beszámolóm elején említettem, hogy kétségek gyötörtek és gyötörnek arról, hogy mi is legyen beszámolóm tartalma, és ezekből a kétségekből az bontakozott ki, amit itt előadtam. Azt hiszem, hogy körülbelül ezeket a dolgokat, ezeket a kérdéseket kellett érintenem, és ezeket szántam a vita alapjául. Ez magától értetődően nem azt jelenti, mint hogyha ezek a kérdések bárkit feszélyezhetnének vagy korlátozhatnának a vitában való részvételben, a felszólalásokban, vagy mint hogy ha csak ezekkel a kérdésekkel kellene általában foglalkoznunk. Nem valami új megállapítás az, hogy minden tudomány kedvező fejlődésének első feltétele a szabad vita, a vita kibontakozása. Hol lenne ilyen vita inkább helyénvaló, mint ezen a helyen, az Akadémián, az Akadémia egyik osztályának a beszámoló ülésén? Ezért örömmel üdvözlök minden jóindulatú felszólalást, minden bírálatot, és kérem, vegyenek minél többen tevékenyen részt az osztálytitkári beszámoló megvitatásában.

II. A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1970. évi közgyűlési beszámolója

1. Az Osztály és az Osztályvezetőség munkájáról

A szokásosnál rövidebb beszámolási időszak is bővelkedett tennivalókban, az Osztály területére tartozó tudományos eseményekben. Ennek csak látszatra mond ellent az, hogy az Osztály három együttes osztályvezetőségi és osztályülést tartott.

Az együttes ülések egyikén az Osztály külön is foglalkozott a tudomány-politikai irányelvekkel, összefüggésben az Akadémia átszervezésével, ezen belül a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának az átszervezéssel összefüggő problémáival, ezzel kapcsolatos későbbi feladataival. Az Akadémia átszervezése azonban nemcsak az Osztály szervezetében foglalkoztatta Osztályunk tagjait, valamint az Osztályhoz tartozó tudományos terület számos képviselőjét. Osztályunk tagjai, részint mint az átszervezés előkészítésében közvetlenül résztvevő akadémikusok, részben pedig mint az Akadémia tagjai elmondták véleményüket, javaslataikat és ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy a megfelelő döntések, megfelelő helyzet és probléma ismeretében jöjjenek létre. Ebben az összefüggésben egyik lényeges körülmény az Osztály további tevékenységét illetően nyilván az, hogy a különböző koncepciók vitájának eredményeként az Akadémia 10 tudományos osztálya mint szervezeti-testületi egység fennmarad, így a IX. Osztály változatlan tudományterületeken folytathatja az

új szervezeti felállásban neki jutó szerepet. Azon az együttes Osztály- és Osztályvezetőségi ülésen, amelyen ez a kérdés napirenden szerepelt, az a meggyőződés alakult ki, hogy az egyes tudományterületek elvi-tudományos problémáival való foglalkozás határozottabb előtérbe kerülése nem csökkenteni, hanem növelni fogja az Osztály, mint testület tudományos és tudomány-szervező tevékenységét, funkcióját. Már ezen az együttes ülésen úgy határozott az Osztály, hogy a kérdést — az új helyzetben milyen munkatervvel folytassa tevékenységét az Osztály — a későbbiekben külön ülés napirendjére tűzi. Ez a feladat most közvetlenül előtérbe kerül. A közgyűlést követő első Osztályülésnek ezzel a problémával nyilván foglalkoznia kell.

Az együttes Osztály- és Osztályvezetőségi ülések szokásos feladatai (könyvtervek elkészítése, megjelent könyvek értékelése, Állami Díj, Kossuth Díj és Akadémiai Díj javaslatra előterjesztés, külföldi tanulmányutak tervének, konferenciák tervének jóváhagyása stb.) közül ezúttal röviden három kérdést emelünk ki.

Az egyik az Osztály könyvkiadási tevékenysége. Az Osztály feladata, hogy a rendelkezésre bocsátott ív-kontingens keretében kiadási lehetőséget, publicitást biztosítson a hozzátartozó intézmények és tudományterületek tudományos szempontból kiemelkedő alkotásai részére. Természetes, hogy az intézetekben és az Osztályhoz tartozó tudományterületeken készülő tudományos munkák megjelentetése távolról sem egyedül az Akadémiai Kiadó, közelebről az Osztály 320 szerzői ívet kitevő kontingense útján történik, A szóbanforgó kontingens azonban mégis elég számottevő ahhoz, hogy azzal, annak a tudomány fejlődése szempontjából helyes felhasználásával, a kiadási terv jóváhagyásával az együttes Osztály- és Osztályvezetőségi ülés ismételten foglalkozzék. Mindig törekedtünk arra, hogy az Akadémiai Kiadónál osztálykeretben megjelenő művek tudományos értékét, színvonalát biztosítsuk. Ehhez az igényes lektorok kijelölésén túl más lehetősége az Osztálynak, minthogy kiadási javaslatokat a bizottságoktól kér és a bizottságok javaslatát Osztályülésen megvitassa, szelektálja, tulajdonképpen nincs. Ez azonban kielégítőnek mutatkozik, és a könyvterv elkészítésének folyamatában ezt az eljárást általában mindig betartották. A tematikai és társadalmi igények szempontjából optimális könyvkiadási terv elkészítésére való törekvés nem járt még sikerrel két okból. Az egyik az, hogy az Akadémiai Kiadó mellett több más kiadó adott ki az Osztályhoz tartozó tudományágak területéről könyveket. Az Osztály könyvterve ezért szükségképp nem teljes, és önmagában ezért nem is lehet alkalmas annak megítélésére, hogy a magyar társadalomtudományi könyvkiadás a tematikai és társadalmi igények szempontjából mennyire optimális vagy mennyire problematikus. Az új helyzetben az Osztálynak egyik feladata lehet, hogy a hozzá tartozó tudományterületeken a könyvkiadás egészét is vizsgálja és igyekezzék befolyásolni. A másik tényező, hogy tematikailag és társadalmi igények szempontjából optimális tervet készíteni akarva

is az Osztály általában kész kéziratok preferálásából indult ki. Több éves tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy tematikusan a társadalmi igényeknek jobban megfelelő tervet készíteni ugyan lehet, de az így összeállított terv egyes tételei nem készülnek el, ugyanakkor azonban kész kéziratok kiadásának felvételét akadályozzák, ezzel a kiadási politikánkat javítani nem tudjuk. Jobbnak látszott olyan tervtételre, olyan munkákra építeni, amelyek a tervezés időpontjában készek, vagy majdnem készek voltak és ezáltal biztosítani az éves kontingens jobb, ill. teljes kihasználását. Ez a gyakorlat vezetett arra, hogy az Osztály most már évek óta teljesíti, ill. túlteljesíti könyvkiadási tervét, amiben a Kiadó és az Osztály jó együttműködése, együttes gazdálkodása elismerésre méltó szerepet vitt. Ez a gyakorlat alkalmas meggyőzni a szerzőket arról, hogy kiadás szempontjából reális és tudományos értékű kézírataik az Akadémiai Kiadónál viszonylag hamar megjelenhetnek. Amint e beszámolóban a könyvkiadásra vonatkozó melléklete jelzi, 1969-ben nem kevesebb mint 23 kötet jelent meg az Osztály könyvkiadási keretében. Ez természetesen az Osztály tudományterületeinek száma és nagysága szempontjából nem túl sok, de mégis figyelemreméltó.

Egy következő kérdés, ami kiemelését érdemel, hogy ezévben az Osztály megvizsgálta a területére tartozó nemzetközi tudományos egyesületekben és szervezetekben a hazai nemzeti bizottságok, ill. egyéni tagok, ha ezek szervezetileg az Akadémiához tartoztak, milyen tevékenységet fejtettek ki. Ennek keretében 15 nemzetközi tudományos szervezetben kifejtett magyar tevékenységet, annak jellegét vitatta meg Osztályunk. Megállapítható volt, hogy képviselve vagyunk minden jelentős nemzetközi tudományos szervezetben, valamint, hogy növekszik a szocialista országok, köztük hazánk aktivitása ezekben a testületekben. Példaként érdemes utalni arra, hogy az UNESCO-hoz affiliált Nemzetközi Jogtudományi Egyesület égisze alatt 1969-ben Budapesten került megrendezésre kiemelkedő sikerrel egy nemzetközi összehasonlító-jogi kerekasztal értekezlet az összehasonlító-jog kereteiről és perspektíváiról; a kerekasztal értekezletnek különösen az kölcsönzött súlyt, hogy azon a szocialista és nyugati országok képviselői egyaránt részt vettek.

Számottevő sikere a szocialista társadalomtudományoknak az is, hogy a szocialista országok szociológiai intézeteinek és szociológiai tudományos szervezeteinek koordinált akciójaként, a marxista szociológia eredményeinek elismeréseként is a Nemzetközi Szociológiai Egyesület következő vilákkongresszusa 1970-ben Várnában kerül megrendezésre. Sok pozitívuma mellett természetesen sok teendő is akad még ezen a területen, ezeknek csak egyike az a körülmény pl., hogy számos jelentős nemzetközi tudományos egyesületben az NDK egyáltalán nincs képviselve és a helyzet megváltoztatását eddig még nem sikerült elérni.

Az Osztály egyik testületi szerveként már az elmúlt közgyűlés időszakában létrejött a Munkatudományi Bizottság. 1969-ben új tudományos

szervezetet hozott az Osztály létre, amely, ha nem is a legfontosabb területe az Osztálynak, mégis jelentős: a magyar állam- és jogtörténeti kutatások koordinált jobb szervezeti feltételeként létrejött az Osztály keretében -- és az Osztály finanszírozásával -- a Jogtörténeti Munkaközösség. Ez a munkaközösség hivatott arra, hogy az érintett tanszékekkel és a különböző helyeken rendelkező egyéni kutatási kapacitások koordinált szervezésével fellendítse a magyar jogtörténetírást, aminek eddig első jelentős eredménye az Osztály 1970. évi kiadási tervében szereplő 35 éves kötet Magyarország dualizmus-kori jogfejlődéséről.

Az Osztályhoz tartozó akadémikusok tevékenysége a beszámolási időszakban:

Bognár József levelező tag tudományos tevékenysége 1969-ben két területre irányult: az egyik a fejlődő országok gazdasági és társadalmi fejlődésének problémacsoportja, a másik a magyar gazdasági élet, különösen a gazdaságirányítási rendszer időszerű kérdéseivel. A fejlődő országokra irányuló kutatások szempontjából elsősorban az érdemel említést, hogy 1969-ben került a nemzetközi könyvpiacra Bognár József „Economic Policy and Planning in Developing Countries” című angolnyelvű könyve. A fejlődő országokra irányuló kutatásairól több előadásban számolt be azon a körúton is, amelyet 1969. április 21. és május 12. között Latin-Amerikában, majd ehhez csatlakozva május 13. és június 8. között az Egyesült Államokban tartott. Ugyancsak e kérdéseket fejtegette a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanáraként tartott előadásaiiban. Ide sorolandó végül az az előadás is, amelyet Gandhi életművéről tartott az Akadémia díszülésén. Bognár József tudományos tevékenységének másik része a magyar gazdasági élet és gazdaságpolitika időszerű kérdései felé irányult. – A világ-gazdaság és gazdaságpolitika problémáinak ötvözetét képviseli az a hét éves tanulmány, amely a Korunk világgazdasága legújabb kötetében jelent meg 1969 decemberében, komparatív elemzést nyújtva a három világrendszer (szocialista, tőkés és fejlődő országok) tipikus gazdaságpolitikai koncepcióiról és módszereiről. -- Tudománypolitikai tevékenysége keretében Bognár József közreműködött a tudománypolitikai irányelveket tartalmazó ismeretes párthatározat kidolgozásában.

Erdei Ferenc akadémikus tudományos kutatásokat az alábbi témák körében folytatott: a) A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ökonómiai, szociológiai és üzemszervezési kérdései. E témakörben megjelent, illetőleg elkészült tanulmányai: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek kialakulása, fejlődése és jelenlegi helyzete” a Szelszkovo Hozajajsztva részére; „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek néhány társadalmi kérdése”, Valóság 1969. 2. sz.; „A termelőszövetkezetek” és „A mezőgazdasági népesség” c. fejezetek a Fazekas Bélával közösen írott jubileumi kötetben a Kossuth Könyvkiadó részére. b) Gazdaságpolitikai tanulmányok témakörében két tanulmánya

jelent meg: „Érdekeltségi rendszerek az élelmiszergazdaságban” címmel a Gazdaság 1969. évi 2. számában; „A szövetkezeti mozgalom időszerű elméleti kérdései” c. fejezet az MSZMP agrárpolitikájának fő vonásai című könyvében. Kossuth Kiadó, 1969. -- Tudományszervező tevékenysége keretében az elmúlt időszakban is betöltött két egyéni felelősségű tudományszervezési funkciót mint az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatója és mint a Magyar Tudomány c. folyóirat főszerkesztője. A tudományos testületekben mint a Szociológiai Bizottság elnöke és mint a Közgazdaságtudományi Bizottság tagja vett részt. E témakörben tanulmányt, illetőleg cikket írt az MTA Tudományszervezési Tájékoztatója számára: Gondolatok a tudományszervezés köréből címmel. Tudománypolitikai tevékenységet két területen fejtett ki: a) Az MTA Elnökségében, mint alelnök, illetőleg mint az MTA átszervezését előkészítő bizottság tagja; b) Az MSZMP Központi Bizottsága tudománypolitikai irányelvei kidolgozásába, mint az előkészítő bizottságnak a tagja és a szervezeti munkabizottságnak az elnöke.

Friss István akadémikus tudománypolitikai és tudományszervező tevékenységet az elmúlt időszak folyamán mint a MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, a MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának titkára, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának tagja, a KGST Közgazdasági Kormánybizottságának (a KGST Állandó Bizottsága magyar tagozata) elnöke, az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Elméleti Munkaközösség tagja, a Hosszútávú Tervezés Konzultatív Bizottságának tagja (Országos Tervhivatal), a Társadalmi Szemle és a Közgazdasági Szemle szerkesztőbizottságának tagja, valamint a Közgazdaság alelnöke fejtett ki. A KGST Közgazdasági Kormánybizottságának elnökeként 1969-ben 3 ízben járt Moszkvában, 1-1 ízben pedig Berlinben, Varsóban és Bukarestben. A beszámolási időszakban tudományos munkássága több tanulmányban jelentkezett.*

Háy László akadémiai levelező tag az elmúlt időszakban az 1946-os pénzreformról és stabilizációról írt tanulmányt, mely a Párttörténeti Intézet gyűjteményes kötetében a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából jelenik meg. Cikkei jelentek meg: A nemzetközi kapcsolatok változásának gazdasági háttere; A tőkés monopóliumok fejlődésének újabb jelenségei; Hozzászólás a fejlődő országok problémáihoz címen. Tanulmányt készít elő a világgazdaságnak az utóbbi negyed század alatt bekövetkezett változásairól, melyet 1970. első negyedében fog előreláthatóan befejezni. Tudományszervező

* Le perfectionnement de la planification (Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme, 1969/2. 54—72. old.), Principal features of the new system of planning, control and management in Hungary (Reform of the economic mechanism in Hungary, Bp. 1969- Akadémiai Kiadó, 11—39. old.), Novýj hozjajsztvennýj mechanizm v Vengrii (Voproszú Ekonomik, 1969/7. 109—119. old.), Gondolatok népgazdaságunk hosszútávú tervezéséről (Társadalmi Szemle, 1969/9. 15—28. o.d.), Új irányítási rendszer Magyar- (Gospodarka Planowa, 1969/8. 33—39. old.), Tervezés lenini, elvei (Szovjet Tudományos Akadémia és KGST rendezésében lefolytatott moszkvai szimpóziumon előadás, 1970. jan.).

tevékenységet a Tudományos Minősítő Bizottság közgazdasági szakbizottsága elnökeként, a Közgazdasági Szemle szerkesztőbizottságának elnökeként és a Társadalmi Szemle szerkesztőbizottságának tagjaként fejtett ki.

[*Hevesi Gyula*] akadémikusnak az elmúlt időszak alatti fő munkája „A munkaidőrendszer alakulása a gyáriparban” c. monográfia szerű tanulmány elkészítése volt, részben az OMFB-nek az iparfejlesztés távlati tervezésével kapcsolatosan az IKCS-nak adott megbízásából. Ez a munka a hazai adottságok statisztikai elemzése és nagyszámú részletes eset-tanulmány alapján összehasonlító jellegű a szocialista országok, valamint a fejlett tőkés országok gyakorlatához és tapasztalatához viszonyítottan. Tárnya azoknak a műszaki, gazdasági és társadalmi tényezőknek a vizsgálata, amelyek alapvetően meghatározzák, ill. befolyásolják az ipari állóeszközök munkarendi kihasználásának és kihasználhatóságának a mértékét. A munka kiadására 1970. első felében kerül sor. Tudományszervező tevékenységet mint az Akadémia elnökségi tagja, a MTA Ipargazdasági Bizottságának elnöke fejt ki.

Nizsalovszky Endre akadémikus a szervátültetések és a hozzájuk hasonló jellegű orvosi tevékenységek jogi és erkölcsi vonatkozásairól több nyilvános előadást tartott és több publikációja jelent meg. További terjedelmesebb dolgozatai várnak publikálásra, így mindenek előtt 10 íves, „A szervátültetések joga. — A kísérletező orvcs jogállása” című, a Közgazdasági és Jogi Kiadónál kiadás alatt álló munkája. Az elmúlt időszakban a családjog körében két nemzetközi tanácskozáson vett részt. Referátumokat terjesztett elő és többször felszólalt; ezen kívül családjogi tárgyú előadást tartott, és kéziratban levő tanulmányt írt. Részt vett a budapesti jogösszehasonlító kerekasztal konferencián és a szegedi római jogi és jogtörténeti munkaértekezleten. Előadást tartott Frank Ignácról, cikke jelent meg „Birtok és külkereskedelem” címmel. Egy doktori opponensi véleményt, három recenziót és két lektori véleményt terjesztett elő.

Szabó Imre akadémikus elmúlt időszakbeli tudományos munkásságát a következők jellemzik: A szocialista jogi koncepciót bemutató fejezet elkészítése a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus számára; Tanulmány a VIII. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus számára a méltányosság szerepéről a szocialista jogban; Általános jellegű munka írása a szocialista jogelmélet alapvető kérdéseiről; Az állam- és Jogelmélet c. egyetemi tankönyv első főrészének megírása. — Tudománypolitikai s tudományszervező munkássága a következőkben összegezhető: az MTA külügyi főtitkárhelyettesi funkcióinak ellátása; részvétel az MTA új szervezetének előkészítésében; szakvélemények készítése több új jogszabály tervezetéhez; oktatási tevékenység az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, továbbá a Faculté Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé keretében; az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatói teendőinek ellátása.

Szalai Sándor levelező tag mint az UNITAR, az ENSZ Központi Társa-

dalomtudományi Kutató- és Továbbképző Intézete kutatási igazgatóhelyettese dolgozik. A beszámolási időszakban két nagyobb terjedelmű tudományos munkája jelent meg az UNITAR dokumentumsorozatában: Public Information on the United Nations és The Import of Advanced Technologies on Development: Communications, Computers, Automation címmel. Több nemzetközi tudományos értekezleten képviselte az ENSZ-t és az UNITAR-t. Az Európai Társadalomtudományi Kutatást Koordináló és Dokumentációs Központ („Bécsi Központ”) irányítása alatt hajtotta végre és ez évben fejezte be nemzetközi időmérés-kutató munkálatait. Eredményei egy szerkesztésében megjelenő 2 kötetes nemzetközi kiadványban 1970-ben kerülnek kiadásra. Mint a New-York University meghívott előadójának tartott előadásokat a szervezéselmélet témaköréből.

Szászy István levelező tag mint az Institut de Droit International tagja aktívan részt vett annak 1969. évi ülésén, ő készítette az Intézet nemzetközi munkajogi referátumát. 1969. év folyamán a következő főbb művei jelentek meg: The Proper Law of the Contract in Trade between Eastern Europe and the West; The Position of East European Socialist States (The International and Comparative Law Quarterly. Vol. 18, January 1969. 103–128. l.); Einige rechtliche Aspekte der RGW-Entwicklung. (Budapester Rundschau III. évf. 1969. február 14., 7. szám 15. l.); A külkereskedelmi ügyletek jogi szabályozása a szocialista országokban. (Állam- és Jogtudomány XII/1 1969. 3 21. l.); Nemzetközi munkajog. Összehasonlító jogi tanulmány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1969. 667. lap.

Osztrovski György akadémiai levelező tag több éves külföldi kiküldetésben a KGST Moszkvai Titkárságán a KHST főtitkárhelyettese.

Eörsi Gyula akadémiai lev. tag egyetemi oktatói tevékenysége mellett tudományos munkájának eredményeként a beszámolási időszakban a következő fontosabb munkákat publikálta: A szocialista polgári jog alapkérdései (angol nyelven); összehasonlító tanulmány a burzsoá jogesaládozokról (10 ív magyar nyelven); – A nemzetközi vételi szerződés jogának egységesítésével kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések (szakértői vélemények az Unoitral részére és más angol nyelvű tanulmány az Acta Juridikában); – A gazdasági mechanizmus hatása a szerződések gyakorlat alakulására (előadás a siófoki jogász kongresszuson, megjelent a Jogtudományi Közönyben.). Eörsi Gyula továbbá jelentős tudományos szervező és irányító munkát végez mint az Állam- és Jogtudományi Intézet Polgári Jogi Osztályának vezetője. Részt vett és részt vesz a szocialista gazdasági integrációval kapcsolatos egyes jogi kérdések kidolgozásában.

Kovács István akadémiai lev. tagnak 1969-ben jelent meg „A szocialista alkotmány fejlődés új elemei” c. angol nyelvű monográfiája. Szerzője az Összehasonlító jogi Enciklopédia első kötete magyar anyagának. – Tudományos szervező munkát elsősorban mint az Állam- és Jogtudományi Intézet

igazgatóhelyettese végez. — Vezette azt a munkabizottságot, amelynek feladata a helyi igazgatás korszerűsítésével kapcsolatos szervezeti jogi kérdések kimunkálása volt. Közreműködött az alkotmányos kérdések kidolgozására kiküldött bizottságok munkájában. E kérdéskörökben több elvi tanulmányt készített.

2. Intézeteink és támogatott kutatóhelyeink tevékenységéről

Afro-Ázsiai Kutató Központ

A Központ 1969. évi kutatásai elsősorban azokra a fő témákra irányultak, amelyeket a Központ 1969 – 71. évi kutatási terve irányzott elő az 1969. évre. Amint az a tervből ismeretes, a kutatások három nagy problémacsoportra irányulnak:

- a fejlődő országok gazdasági növekedésének ágazati és funkcionális problémái;
- a szocialista országok kapcsolatai a fejlődő országokkal és a fejlődő országok világ gazdasági kapcsolatai;
- a társadalmi és politikai tényezők szerepe a fejlődő országok gazdasági növekedésében.

Az ezekre irányuló kutatások jelenleg részben előkészítés alatt állnak, részben folynak, egyes kutatások pedig lezárultak és önálló tanulmány formájában is jelentkeztek. Lezárult az oktatás és szakképzés problémáira irányuló kutatás; ennek eredménye az a kandidátusi disszertáció, amelyet Mándi Péter elvtárs fejezett be az év végére. Önálló tanulmány készült a Közép-Amerikai integrációról (Inotai András), a kis országok gazdasági növekedésének sajátos problémáiról (Kádár Béla), az indiai mezőgazdasági szövetkezetekről (Surányi Sándor) és a kis európai országoknak a fejlődő országokkal való kapcsolatairól. Tájékoztató készült a fejlődő országok gazdasági helyzetéről is. Ezek közül némelyik publikálásra került, illetve közzététele előkészítés alatt áll. — Más kutatási eredmények előadás formájában kerültek ismertetésre a szocialista társintézetek márciusi budapesti konferenciáján. Ilyen volt elsősorban a Központ igazgatójának előadása a tervvégrehajtás politikai és intézményes kérdéseiről; — az afrikai munkásosztályról szóló előadás és a mezőgazdaságnak mint akkumulációs forrásnak szerepéről szóló előadás.

A Központ kutatásainak szakosodása és nemzetközi kapcsolatainak bővülése lehetővé tette, hogy Központunk a szocialista országok hasonló intézményeinek tudományos közösségében aktívabb szerepet tölthessen be. Ez elsősorban abban a konferenciában nyilvánult meg, amelyet a szocialista országok tudósai és kutatói 1969. március 3. és 7. között Budapesten tartottak Afrika gazdasági fejlődéséről. A konferencián szovjet, cseh, lengyel, német, bolgár, román és mongol intézmények vezetői és munkatársai vettek részt, valamint természetesen számos magyar kutató és szakember különböző intéz-

ményektől. A konferencia fő témáját Központunknak egy korábbi javaslata alapján — az afrikai országok gazdaságfejlesztési terveinek végrehajtási problémái alkották. A Központ, amely a konferencia szervezője volt, azért javasolta e témát, mert az utóbbi években kutatásai erre a problémakörre koncentráltak, a Központ a problémakör szakmühelyének számít. Az előkészítő munka során a társintézetek megkapták azt a tanulmányt, amelyet az ENSZ kereskedelmi és fejlesztési tanácsának megbízásából a Központ dolgozott ki a tervvégrehajtás kormány szintű problémáiról fejlődő országokban. A konferencián résztvevő kutatók mintegy 40 tudományos dolgozatot nyújtottak be, amelyek más-más szakterületen, különböző módszerekkel és szemléletmóddal elemezték a tervvégrehajtás eddigi tapasztalatait és megoldandó problémáit. A konferenciára beküldött tanulmányok összessége, a vitában felvetett gondolatokkal együtt, jelentős értéket képvisel, amely nemzetközi érdeklődésre tarthat számot. Ezért a konferencia anyaga több nyelven fog közzétételre kerülni.

Az 1969. év folyamán is tovább folyt a Központ publikációs tevékenysége, önálló kiadvány formájában. Az év folyamán a Központ mintegy 12 kiadványt tett közzé (szerkesztés és előkészület alatt újabb 8–10 tanulmány van). Kiadványsorozatuk iránt változatlanul nagy érdeklődés mutatkozik a nemzetközi tudományos közvélemény részéről.

A Központ vezetőjének és munkatársainak személyes publikációs tevékenysége során mintegy 10 cikk jelent meg külföldi folyóiratokban, illetve idegen nyelven és ugyanennyi hazai folyóiratokban.

A Központ külföldi kapcsolatai 1969. folyamán is kedvezően alakultak. Több külföldi személyiséget fogadtak. Jozif Grifuljevics professzor, a SZUTA társadalomtudományi osztálya „Társadalomtudomány és jelenkor” című folyóiratának főszerkesztője a Központ meghívására egy hetet töltött Budapesten, és jelentős együttműködési program tervét vetette fel. Előadást tartott a Központban Latin-Amerika időszzerű problémáiról. Látogatója volt a Központnak Sunkel professzor a chilei egyetemről, Grigori Ioanisyán a szovjet Afro-Ázsiai Szolidaritási Bizottság titkára, Anatoli A. Kutsenkov, a SZUTA Munkásmozgalmi Intézetének osztályvezetője, Yaya Diallo, a Berlieni Egyetemről (NDK), a varsói Közgazdaságtudományi Intézet docense dr. Jerzy Kleer; dr. Jorge Bandé, a Chilena Consolidada Biztosítótársaság vezérigazgatója, H. Spetter az UNIDO-tól, Hieronim Brajczewski, Osrodek Informacji o Africa, Warszawa; J. Burstein, az Institute of Economic Research Academy of the Socialist Rep. of. Románia, Bucharest-ből.

Az év őszétől kezdve a Központ szervezetének és munkaprogramjának kialakítása tekintetében egyre inkább előtérbe kerültek azok a feladatok, amelyeket a Világ gazdasági Tudományos Tanács megalakításáról szóló kormányhatározat jelölt ki a Központ számára.

Állam- és Jogtudományi Intézet

Az 1969. év az Intézet új, 3 éves kutatási terve alapján végzett tevékenységének első esztendeje volt. A terv elkészítésénél az Intézet elsősorban arra törekedett, hogy kutatói kapacitását az elmélet és a gyakorlat szempontjából valóban a legfontosabb kérdésekre összpontosítsa, s csak néhány alapvető témakör feldolgozására törekedjék. Ennek megfelelően az Intézet kutatómunkája 1969. folyamán mindössze 7, a tervben meghatározott témacsoport-hoz kapcsolódott, s ezek keretében törekedett egyrészt alapkutatásjellegű, másrészt inkább a gyakorlat igényeihez alkalmazkodó eredmények elérésére. E munkák — az állam- és jogtudományok sajátos jellegéből következően — egymással szorosan összefonódva, egymást kiegészítve jelentkeztek, ily módon is kifejezve az Intézet szervezeti szabályzatában meghatározott alapvető kutatási, illetve a gyakorlat elvi síkon történő támogatását és befolyásolását célzó feladatok szerves egységét.

A szoros értelemben vett, monografikus jellegű alapkutatások több részterületen — így a szocialista államforma-tan alapjainak kidolgozásában, a nemzetközi büntetőjog területén, a szocialista kriminológia alapkérdéseinek kimunkálásában, a szocialista ellenőrzési rendszer, továbbá az állami vállalatok igazgatási kérdéseivel kapcsolatban — hoztak monografikus eredményeket; e munkák egyúttal tudományos fokozatok elnyerésére is irányultak. A disszertációs munkák közül kettőt már a beszámolási időszak folyamán megvédték, míg a többi három megvédése 1970. I. negyedében esedékes. Ezzel az Intézetben tovább emelkedett a tudományos fokozattal rendelkezők száma; a 35 tudományos kutató közül jelenleg 19 rendelkezik fokozattal (1 akadémikus, 2 levelező tag, 1 az állam- és jogtudományok doktora, 15 kandidátus), s ez az arány a közeljövőben, a benyújtott kandidátusi disszertációk megvédése esetén még javulni fog.

Más intézeti feldolgozások közvetlenebbül kapcsolódtak a gyakorlat igényeihez; ezeknek eredményei gyakran nem is kerültek publikálásra, noha egy-egy meghatározott témakörben átfogó elvi koncepció kidolgozását célozták, s több jelentős jogszabály megalkotásához szolgáltak kiindulópontul. Az ilyen jellegű munkák közül különösen az alkotmányos kérdésekkel, a tanácsok szervezetének kidolgozásával, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásával, részben az MTA szervezeti reformjával kapcsolatos intézeti közreműködés emelhető ki; az Intézet azonban a jogalkotás és jogalkalmazás munkáját számos további elaborátummal, szakvéleménnyel, anyagösszeállítással, valamint jogösszehasonlító és tájékoztató kiadványainak rendszeres megjelentetésével is igyekezett támogatni.

Ebben a körben említenünk kell az 1969-ben bevezetett kezdeményezést, az ún. kutatási szerződések rendszerének bevezetését. Az Intézet itt egyelőre a népgazdasági szerződési rendszer problematikájával kapcsolatban tett ki-

sérletet, eddigi eredmények alapján megállapítható, hogy a gyakorlat elvi szintű támogatásának ez az új formája — bár az Intézetre jelentős megterhelést ró — lényegében beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a forma bizonyos értelemben csak kiegészíti az intézeti fundamentális kutatásokat.

Az elmúlt egy-két év folyamán kibontakozott az Intézetnek az állam- és jogtudományok módszertanának bővítésére irányuló tevékenysége. Ennek egyik területe a jogösszehasonlító módszer alkalmazása. Az összehasonlító szemlélet erősítésére irányuló törekvésekbe az Intézet több vonatkozásban is bekapcsolódott. Az e téren elért eredmények közül elsősorban az összehasonlító jog lehetőségeivel és korlátaival foglalkozó s az UNESCO támogatásával Budapesten 1969-ben megrendezett nemzetközi kerekasztal-értekezlet emelhető ki. Az összehasonlító szemlélet és az ilyen megközelítés volt az Intézet által szervezett nemzetközi kriminológiai konferencia egyik legfőbb, a szocialista országok között induló nemzetközi együttműködésnek is a központi eleme.

A szociológiai módszereknek az állam- és jogtudományban való fokozottabb alkalmazására, illetve a szociológiai jellegű tényfeltáró vizsgálatok megszervezésére irányuló kezdeményezését az Intézet ugyancsak nemzetközi, kétoldalú együttműködés keretében folytatta. E téren az 1969-ben befejeződött a népi ülnököknek az igazságszolgáltatásban játszott tényleges szerepének feltárására irányuló vizsgálat, és megkezdődött az adatok feldolgozása, valamint értékelése. E felmérés kezdeményezésével ugyanúgy, mint az előbb említett kriminológiai vizsgálat kezdeményezésével az Intézet egyben a baráti szocialista országok akadémiai testvérintézetei közötti tudományos együttműködés fejlesztését is szolgálni kívánta, mégpedig a konkrét, szorosan körülhatárolt téma feldolgozására irányuló érdemi együttműködés megszervezése útján.

Egyébként többoldalú — szocialista — nemzetközi együttműködés keretében kapcsolódott be az Intézet a lenini centenárius megünneplésébe, egy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Állam- és Jogtudományi Intézete által kezdeményezett nemzetközi gyűjteményes kötet előkészítésében való részvétel formájában. Ugyancsak a baráti szocialista országok testvérintézeteinek együttműködésével kerül sor a szocialista államigazgatási szervezet kérdéseinek kidolgozására. Az érdemi nemzetközi tudományos együttműködés fejlesztésére, új lehetőségeinek feltárására 1969. folyamán számos egyéb kezdeményezés történt.

Jelentős feldolgozások készültek az Intézetben 1969. folyamán más nemzetközi felkérések, illetve megbízások alapján is. Az Intézet több munkatársa részt vett a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Enciklopédia munkálataiban, a strasbourgi Faculté Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé szocialista oktatási anyagának kidolgozásában. Ezzel kapcsolatban meg-

említendő, hogy e nemzetközi együttműködéssel készült tansegédlet magyarországi kiadásának megszervezésére is az Intézet tett kezdeményező lépéseket. 1969. folyamán került sor az Intézetben a VIII. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszusra készülő magyar nemzeti referátumok kidolgozására is.

Ipargazdaságtani Kutató Csoport

A Kutatócsoport 1969-ben kutatási tevékenységét az 1969—71-re jóváhagyott hároméves kutatási terve alapján folytatta. A tervnek megfelelően a megjelölt hat témacsoport közül tevékenységüket elsősorban két témacsoportra összpontosították: a vállalati magatartás-vállalati döntések, valamint a termelés hatékonyságának tényezői az iparban c. témacsoportokra.

A vállalati magatartás-vállalati döntések témacsoportban a Kutatócsoport feldolgozta az 1968. év végén készített kikérdező felmérés adatait; az ennek felhasználásával készített kutatási beszámolót — melyet az MTA Ipargazdasági Bizottságában is megvitattak, — 6. sz. Ipargazdasági Tájékoztatójukban tették közzé. Kezdeményezésük, a vállalati magatartás tudományos igényű vizsgálata s több megállapításuk komoly figyelmet keltett. E kutatási irány fontosságát az új gazdaságirányítási rendszer második évének tapasztalatai még jobban alátámasztották. A témában további elméleti vizsgálódásokat végeztek (ezek főbb eredményeit a Magyar Közgazdasági Társaság Ipari szakosztályának ülésén bocsájtották vitára s rövidesen közreadják.)

A termelés hatékonyságának tényezői témacsoportban legfontosabb munkájuk az Országos Tervhivatal, a Hosszútávú Tervezés Iparfejlesztési Bizottsága részére készített „A termelékenység várható távlati alakulása az iparban és növekedésének meggyorsítása” c. tanulmány volt. A tanulmányt a Bizottság megvitatta és elismeréssel fogadta; legfontosabb részeit a 8. sz. Ipargazdasági Tájékoztatóban, s különböző folyóiratokban, egyéb sajtótermékekben tették közzé. E munka során igen sok vállalati és szakértői véleményt gyűjtöttek össze és dolgoztak fel, s eredményeiket a Magyar Közgazdasági Társaság Ipari szakosztályában s néhány nemzetközi szakértői ülésen is vitára bocsájtották. Ez a témaválasztásuk is helyesnek bizonyult; a termelékenység kérdése időközben a figyelem középpontjába került, s időben indított kutatásaik első eredményei jó szolgálatot tettek.

A beruházási témakörben kisebb tanulmányt készítettek az állóeszköz/termelés hányados alakulásáról, nagyobb munkát — az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt szerződéses megbízása alapján — a beruházási döntések megalapozásáról. Kutatást indítottak a műszaki fejlődésnek a munkaerő-struktúrára gyakorolt hatására vonatkozóan. Elkészült egy kisebb tanulmány a karbantartás központosításáról. Hároméves tervüknek megfelelően kutatást folytattak az állóeszköz-kihasználás távlati alakulása, a termelés koncentrációja, a vállalat rugalmassága és a műszaki fejlődés prognosztizálása témában is, — a tervezettnél lassúbb előrehaladással. A Kutatócsoport a hároméves

tervében előirányzott és minden fórumon indokoltnak elfogadott szerény létszámfejlesztést sem kapta meg, s ez kutatási tervének megfelelő színvonalú teljesítésével kapcsolatban komoly nehézségeket támaszt.

Kutatási területükön a bérezési viszonyok is problémákat okoznak, mert az ipargazdászok a vállalaltoknál (vagy akár az ágazati intézeteknél is) lényegesen többet keresnek. Ezért elsősorban saját nevelésű fiatal kutatókra támaszkodhatnak, akiknek azonban az önálló munkához még több éves gyakorlatra és tapasztalatra van szükségük.

Közvetlen kutatási tevékenységük mellett ez évben is nagy súlyt helyeztek arra, hogy a tudományterület fejlődését és a gyakorlati ipargazdasági munka színvonalának emelését más eszközökkel is elősegítsék. E téren szervezéssel és külső pénzforrások igénybevételel viszonylag könnyebben tágították szűk kereteiket. Ez irányú tevékenységük fő formái a következők voltak:

az MTA Ipargazdasági Bizottságának aktív működtetése (erre vonatkozóan a Bizottság beszámolója ad részletesebb tájékoztatást),

közös akciók a Magyar Közgazdasági Társaság Ipari szakosztályával, a KGST Termelőkenységi munkacsoportjában és a VII. 1-3. sz. („Az iparvállalatok és egyesületek irányításának szervezési alapjai”) KGST-téma koordinálásában való részvétel,

a Nemzeti Termelőkenységi Központok Európai Szövetségében való tagságuk és tapasztalataik közreadása (többek között egy ötkötetes sorozatot szerkesztettek és adtak ki „Versenyképes vállalat” címmel),

Ipargazdasági Tájékoztató sorozatuk közreadása (a saját kutatásokról beszámoló, említett 6. és 8. köteten kívül az 5. kötet szovjet, a 7. kötet UNIDO tapasztalatok ismertetése).

Több kutatást ösztönzött a Csoport 1970 áprilisára tervezett Nemzetközi Ipargazdasági Konferenciájuk előkészítése során is. A konferenciától a nemzetközi együttműködés további fejlesztését is várják.

A Kutatócsoport nemzetközi kapcsolatai már 1969-ben is többszörösére növekedtek, s igen sok irányban közvetítettek kapcsolatok kiépítését. Némi sikert értek el a kutatóhelyek közötti nagyobb együttműködés, a jobb kölcsönös informálás, a külföldi konferenciákon való rendszeres beszámolás s a kritikai szellem élnkítése terén, de valamennyi említett területen még további erőfeszítésre és támogatásra van szükségük.

Kölgazdaságtudományi Intézet

Az 1969-es évben az Intézet kutatói folytatták a kölgazdaságtudomány két kiemelt fő feladatának (A tervezés tudományos megalapozása; A gazdaságirányítási rendszer működésének elemzése) vizsgálatát a tervbevett témák vonatkozásában. Az 1969-ben megvitatott és értékelt beszámolók száma a

szokásosnál nagyobb volt és mint új vonás kell megemlítenünk, hogy fiatal munkatársaik egy része is önálló munkákkal jelent meg, tehát az utánpótlás biztosítására tett intézkedéseik eredménye kezd megmutatkozni.

A tervezés tudományos megalapozását szolgáló kutatásaik közül zárult le a hazai ipar és mezőgazdaság kapcsolatait feldolgozó vizsgálat, amely elemezte, jelentős statisztikai apparátus felhasználásával, a főbb tendenciákat, a strukturális változásokat és azok kiváltó okait, rámutatva egy sor, a fejlődést akadályozó tényezőre. A hosszútávú gazdasági növekedés legfontosabb kvantitatív jellemzőit elemző beszámoló öt, ma már fejlett iparral rendelkező ország fejlődését vizsgálta hosszú idősorok adatai alapján, keresve az egyes konkrét gazdaságok átalakulása specifikumait és a növekedési folyamatok közös jellemzőit. A fejlődő országok iparosításával foglalkozó, tudományok doktora disszertáció igényével írt beszámoló, tárgyalva a fejlődő országok iparosításának kérdéseit és az egyes fejlődő országok iparosításának általános vonásait, több fontos következtetés levonását teszi lehetővé Magyarország és ezen országok gazdasági kapcsolatainak alakulása tekintetében.

A gazdaságirányítási rendszerünk működésével kapcsolatos vizsgálatokból elkészültek azok a beszámolók, amelyek a problémakör egyes vonatkozásait — első lépésként — a szocialista országok jelenlegi mechanizmusában elemezték. A vállalati gazdálkodás összefüggéseit a vállalati dolgozók anyagi érdekeltségével tárgyaló beszámoló a Szovjetunió, Lengyelország, és a Német Demokratikus Köztársaság vállalati anyagi ösztönzésének rendszerét elemezte. A külkereskedelmi és a belföldi árak kapcsolatát és az exportösztönzést vizsgálta az NDK, Lengyelország és Jugoszlávia mechanizmusában a másik beszámoló.

A mezőgazdaság közgazdasági problémáira vonatkozó vizsgálatainkból 1969-ben egy vizsgálatot zártak le, ez a mezőgazdaságnak a tőkésországokban végbemenő iparosodásával foglalkozva, a kibontakozóban levő folyamatok elemzése alapján egységes koncepciót ad a tőkés élelmiszergazdaságban várható jövőbeli fejlődésről, főképpen a termelőerők területén.

A nemzetközi munkamegosztás kérdéseire irányuló kutatásokból három beszámoló került megvitatásra. E beszámolók Csehszlovákia, az NDK és Bulgária évtizedbeni gazdasági fejlődésének tapasztalatait elemezték, elsősorban a fejlődési ütem és az erre ható különféle tényezők szempontjából. Sajnálatos tény, hogy a kutatócsoport feloszlása következtében a Szovjetunióról és Lengyelországról írt, de nem teljesen befejezett beszámolók nem készültek el és most már befejezésükre kevés a remény.

Jelentőségénél fogva külön kell megemlíteni egy, az előbbi kategóriákba nem illeszthető munkát, amely az Anti-Equilibrium címet viseli. A kutató a munka első részében a polgári egyensúly-elméletek átfogó, szellemes bírálatát adja, majd erre építve, a második részben fejti ki saját rendszerelméletét; feltételezhető, hogy a javasolt újszerű fogalmakkal a gazdaság működésének

bizonyos részjelenségei jobban leírhatók, mint az eddig szokásos fogalmakkal. A mű e része — éppen újdonságánál fogva — ma még nehezen értékelhető és ez is indokolja, hogy könyv formájában megjelentetve közgazdasági közvéleményünk, közgazdasági kutatóink széles köre számára hozzáférhetővé tegyük.

Fontosabb vitáikról rövid összefoglalók megküldésével tájékoztatták az MTA Közgazdaságtudományi Bizottság tagjait.

Az Intézet egyes munkatársai 1969-ben is közreműködtek a hosszútávú népgazdasági terv kidolgozásában, mégpedig kettős vonatkozásban is. Egyfelől mintegy tíz munkatársuk közvetlenül részt vesz az egyes bizottságok munkájában, másik hozzájárulásuk pedig, hogy a hosszútávú tervezési munkában való felhasználásra hét tanulmány szállítására kötöttek szerződést az Országos Tervhivatallal. A tanulmányok egy részét már át is adták, más része 1970. I. negyedében esedékes. Szerződésre tanulmányokat dolgoztak ki a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, valamint a Kohó és Gépipari Minisztérium számára is.

Sajnos, az Intézet munkájára továbbra is hatottak azok a negatív tényezők, amelyekre már korábbi beszámolóikban rámutattak, éspedig: Az 1969-es év folyamán is jónéhány kutató távozott el az Intézettől, olyanok is, akik kulcsszerepet tölthettek be egy-egy kutatás szempontjából. Az idősebb, tapasztalt kutatók mellett fiatal, már-már beérett kutatók eltávozására is sor került. Míg az előbbi jelenség egyes fontos kutatások meghiúsulását vonta maga után, addig az utóbbi kutatói utánpótlásuk összetételének színvonalára hatott ki hátrányosan. Végeredményben a fluktuáció a maguk elé tűzhető feladatok csökkenését jelentette. Az Intézet vezetése, felfigyelve a negatív jelenségekre, több intézkedéssel, kezdeményezéssel igyekezett javítani részben a meglévő kapacitások intenzívebb kihasználását, részben a kutatások szervezeti kereteit. A hozott intézkedések sem tudják azonban ellensúlyozni az ismert bérszínvonal-különbségek folytán az Intézet kvalifikált kutatói felé a külső államigazgatási szervek részéről megnyilvánuló „szívó-hatást”.

Az 1969-es évben — előzetes felmérés szerint — publikációs tevékenységük kb. az előző évvel azonos színvonalon mozgott. Új vonásként érdemel említést, hogy a külföld tájékoztatására megkezdték „Studies” elnevezésű, angol nyelvű intézeti közleményeik kiadását, amiből 1969-ben kettő készült el. Francia felkérésre készül második, „Études” c., francia nyelvű tanulmánygyűjteményük; már fordítják a magyar nyelven megjelent, két tanulmánykötetükből válogatott angol nyelvű kötetet. 1969-ben megjelent könyvpublikációik:

Ausch Sándor: A KGST együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 26,9 ív.

Bródy András: Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969. 22,5 ív.

Forgács Katalin: Átalakulóban a nyugatnémet mezőgazdaság. Akadémiai Kiadó, 1969. Közgazdasági Értekezések, 12. 11 ív.

Gazdasági fejlődés és tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. Tanulmánykötet. 32,5 ív.

Gergely István: A tőkés vállalatok üzletpolitikája és piaci döntései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1969. 25 ív.

A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1969. Tanulmánykötet. 18 ív.

Sándor Ausch: Bilateralism and Multilateralism in the CMEA. Institute of Economics Hungarian Academy of Sciences. 1969. Studies 1. kb. 3 ív.

János Kovács: Model for Planning School Enrolment. Institute of Economics Hungarian Academy of Sciences, 1969. Studies 2. kb. 3 ív.

Ihrig Károly: A földár és a földérték a kapitalizmusban.

Szabó Gábor: A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. Bp. 1969. Új sorozat. 2. kb. 5 ív.

Ihrig Károly: A mezőgazdaság a tőkés gazdaság növekedésében. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1969. Régi sorozat. 31. kb. 12 ív.

Szociológiai Kutató Csoport

A Csoport az 1969-re kitűzött kutatási tervfeladatát teljesítette. A korábbi évekkkel összehasonlítva a kutató tevékenységben két irányú változás figyelhető meg. Mindenekelőtt az eddigieknél nagyobb szerepet játszanak a fő kutatási irányvonalak kialakításában a központi állami és pártszervektől kapott megbízások. Az év során több megbízással kapcsolatban folytak tárgyalások az MSZMP KB különböző osztályaival, az Országos Tervhivatallal, a Minisztertanács Titkárságával, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottsággal. E tárgyalások során kirajzolódott annak a lehetősége, hogy a központi állami és pártszervektől olyan kutatások támogatására számíthatunk, melyek a Kutató Csoport 3 éves kutatási tervének magvát alkotják. A kutatási megbízásokon túlmenően a Szociológiai Kutató Csoportot több alkalommal felkérték arra is, hogy esetenként szakértőként működjön közre tudományos problémák megoldására. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy az MSZMP KB felkérte a Csoportot a X. Pártkongresszus előkészítésében való közreműködésre.

A kutatómunkában bekövetkezett változás másik jellegzetessége abban jelölhető meg, hogy fokozódó hangsúly került a team jellegű munkára és ezért a kisebb, egyéni témák háttérbe szorulnak. E téma koncepciójának jó példaként szolgál az a sokoldalú vizsgálat-sorozat, mely Ferge Sándorné irányítása

alatt a hazai iskolarendszerrel kapcsolatban indul meg. A kutatással kapcsolatos feladatok megoldására a Kutató Csoport számos munkatársa bekapcsolódott, s rajtuk kívül a vizsgálathoz sok más, intézeten kívüli szakember is hozzájárul majd. Az 1969. év legnagyobb volumenű kutatása az volt, melyet a Békés megyei Tanács megrendelésére Békés megye egészére reprezentatív mintán folytattak a kulturális és életmód modellek változásával kapcsolatban. 1969-ben megtörtént a tényleges felmérő munka és megkezdődött az adatok gépi feldolgozásra való előkészítése. Az első beszámolójelentések és publikációk a jövő évre várhatók. Ügyszintén befejeződött Kulcsár Kálmánnak a népi ülnökökkel kapcsolatos vizsgálata, melyről előzetes beszámolójelentés is készült már. Folytatódott a Pécsett és Szegeden a két város tanácsának megbízásából a Városepítési Tudományos és Tervező Intézettel koordináltan végzett kutatás értékelése. Farkas János és Varga Károly irányításával az Akadémia főtitkárának megbízására közvéleménykutatás zajlott le az Akadémia tudományos dolgozóinak körében. A kiterjedt vizsgálat anyaga most került feldolgozásra. Befejeződött az a kutatás is, melyet Makó Csaba és Héthy Lajos a Győri Vagongyárban végzett a Vagongyár megbízásából a munkabérezés szociológiai kérdéseivel kapcsolatban. A vizsgálatról beszámolójelentés készült, mely a jövő évben a Szociológiai Kutató Csoport kiadványaként fog megjelenni. Ferge Sándorné ez évben fejezte be az újságírók munka- és életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálatát, melyet a MUOSZ megbízásából készített. A vizsgálat eredményei alapján a MUOSZ részére beszámolójelentés készült. Általánosságban is megállapítható, hogy a Csoport munkatársai 1969-ben széleskörű publikációs tevékenységet fejtettek ki.

1969-ben a szociológiai oktatás Magyarországon bár lassú ütemben, de tovább fejlődött. A Kutató Csoport munkatársai számos területen munkát vállaltak az oktató tevékenységben is. Ez év szeptemberétől megújult az ELTE Szociológiai Csoportja, melynek munkájához a Csoport munkatársai is hozzájárultak. Ügyszintén részt vállalnak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen folyó oktatómunkában is. A szociológiai oktatás szempontjából kiemelkedő jellegű az a tanfolyam, melyet az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete rendez s ahol jelenleg már a második csoport tanul. Munkatársaik a tanfolyamon oktató munkát végeznek.

Külkapcsolatok vonatkozásában első helyen kell megemlíteni az 1969. szeptember 9-12 között Balatonfüreden megrendezésre került „Iparosodás és urbanizáció hatása az életformára” c. konferencia, mely a Csoport által rendezett negyedik nemzetközi szociológiai konferencia volt. A konferencia iránt mind külföldön, mind belföldön az eddigieknél is nagyobb érdeklődés mutatkozott. Az értekezlet munkájába 15 külföldi szociológus kapcsolódott be, a magyar résztvevők száma pedig 30 körül volt. A három tanácskozási napon összesen 16 tanulmány került megvitatásra. A tanulmányokat sokszorosított formában a Szociológiai Kutató Csoport 1970-ben külön kötetben

megjelenteti. E nemzetközi konferenciának jelentős szerepe volt abban, hogy a magyar szociológusok felkészülhessenek az 1970-ben megrendezésre kerülő VII. Szociológiai Világkongresszusra. A konferencia tematikailag is kapcsolódott a Világkongresszushoz és mivel a szocialista országokból számos testvér-intézmény igazgatója vagy vezető munkatársa vett azon részt, lehetőség nyílt előkészületek koordinálására is.

A konferencián túlmenően megkezdődtek a VII. Szociológiai Világkongresszuson való részvétel hazai előkészületei. Ez év tavaszán előkészítő bizottság alakult, mely egybegyűjtötte a Világkongresszusra felkínálható magyar tanulmányokat és a tanulmányok napirendre tűzése érdekében a konferencia szervezőivel kapcsolatba lépett. Előreláthatólag a VII. Szociológiai Világkongresszuson mintegy 30 magyar tanulmány szerepel majd és Magyarországról mintegy 60 szociológus utazik Várnába. A beszámolási időszakban a szocialista országok testvérintézeteivel kapcsolatuk tovább bővült. Az Akadémia vendégeként hazánkban tartózkodott Jan Szczeplanski, a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének igazgatója, a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnöke, valamint A. G. Aganbegjan, a Novoszibirszki Közgazdasági Intézet igazgatója, s SZUTA levelező tagja.

A Csoport munkatársainak szakmai továbbképzése szempontjából kiemelendő, hogy az év során Ferge Sándorné megvédte kandidátusi disszertációját. Enlítésre méltó továbbá, hogy 1969. októberében Rozgonyi Tamás visszatért kanadai tanulmányútjáról, ahol a McMaster Egyetemen master degree-t szerzett. Az Intézet több munkatársa rövidebb tanulmányúton járt számos szocialista és nyugat-európai országban.

Évek óta a Csoport egyik legégetőbb problémája a tudományos segéderők és az adminisztratív apparátus kérdése volt. E vonatkozásban 1969-ben bizonyos javulás kezdődött. Az Intézet adminisztratív állománya egy fővel nőtt és megoldódott a könyvtáros kérdése is. Ennek ellenére az adminisztratív állomány egyáltalán nem áll arányban a kutatói létszámmal. Különösen nagy nehézséget okoz a gépirői kapacitás szűkössége és amennyiben — s ez három éves munkatervük teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges — az empirikus kutatások kiterjedtebben folynak majd, úgy egyre jelentősebbé válik a hiány a tudományos segéderőkben is. Az empirikus kutatások előtérbe kerülésével egyébként a Csoport gépi felkészültsége is elégtelennek bizonyul majd. A jelenleg rendelkezésükre álló lyukkártya-osztályozó csak kis volumenű kutatások egyszerű feldolgozását teszi lehetővé, s már az elkövetkező években az eddigieknél lényegesen nagyobb számítógépi kapacitásra lesz szükségük. Elképzelhető lenne, hogy néhány éves perspektívában az Intézet egy saját kisteljesítményű számítógépet is el tudna munkával látni, de ha erre nem nyílik lehetőség, úgy feltétlenül biztosítani kellene, hogy az Akadémia intézeteiben dolgozó számítógépek az eddigieknél több időre és nagyobb rugalmassággal álljanak a szociológiai kutatások rendelkezésére.

Agrárgazdasági Kutató Intézet

Az Agrárgazdasági Kutató Intézet a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Intézete. Működését azonban az alapkutatói jellegű tevékenységét illetően az Akadémia is figyelemmel kíséri. Ez jut kifejezésre abban is, hogy az Intézet — az alábbiak szerint — rövid értékelést nyújtott az egyes alapkutatói jellegű témákban elért eredményekről, ill. hogy a IX. Osztály ezt az értékelő tájékoztatást az Osztályülés nyilvánossága elé terjeszti.

A mezőgazdasági termékek termelésének, feldolgozásának és forgalmának (szervezési és kooperációs) kapcsolatai. Az élelmiszergazdaság vertikális tagozódásának történeti és nemzetközi elemzése alapján bebizonyosodott, hogy az integrációs törekvések a magyar élelmiszergazdaságban is létjogosultak és időszerűek. A szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megszilárdulása utáni időszak objektív követelménye a vertikális gazdaságszervezési nagy egységek kialakítása. Ennek optimális módozatai ágazatok szerint differenciáltak. Az áru-pénzviszonyok kiteljesedésével párhuzamosan kell haladnia a vertikális gazdasági szervezetek kifejlődésének. Ez a tervszerűség, a piac igényeiből kiinduló arányos termelésfejlesztés és kiegyensúlyozott áruforgalom nélkülözhetetlen feltétele az élelmiszergazdaságban.

A termelészövetkezeti jövedelemszabályozék rendszerének fejlesztése. A téma keretében az európai tőkés országok mezőgazdasági jövedelemszabályozási rendszereinek vizsgálata során a mezőgazdaság támogatásának indokait és a támogatási formákat kutatták tőkés viszonyok között. Elemezték azokat az azonos és eltérő tényezőket, amelyek az egyes országokban fellelhetők, jellemzik a támogatási rendszereket és szükségessé teszik azok fenn tartását. Megállapították, hogy az állami támogatás alakulásának tendenciája minden országban egyértelműen emelkedő, jelenleg a nyugat-európai tőkés országokban átlagosan 100 dollár (ha összeget tesz ki). A támogatásból egyre nagyobb mértékben az élelmiszer nézőpontból értékesebb árucikkek részesednek, így elsősorban az állattenyésztés, és ezen belül a szarvasmarhatartás termékei, míg a növénytermelésen belül a zöldség- és gyümölcsfélék. Az ártámogatásokon kívül általában minden európai tőkés országban nagy mértékben növelik a kutatásra, a meliorációra és az infrastruktúra javítására szánt összegeket.

A szocialista nagygazdaságok munkaerőgazdálkodása. A témában 1969-ben a mezőgazdasági keresőfogalom új körülményeknek megfelelő meghatározását tette szükségessé, hogy a régi elhatárolások jelenleg már nem felelnek meg a követelményeknek. Kutatásaink alapján megállapítottuk, hogy a mezőgazdasági keresőfogalom több eltérő szempont szerint is meghatározható attól függően, hogy adott esetben milyen célból szükséges alkalmazása. Egy mezőgazdasági keresőfogalom nem teljesítheti mindazokat az igényeket, amelyeket a fogalommal szemben támasztunk (munkaterhelékenység mérése,

személyi jövedelem mérése, munkaerőgazdálkodás stb.). Különböző csoportosításokban teljes értékű, részleges és alkalmi mezőgazdasági keresőkategóriák alkalmazása látszik szükségesnek és meg kell határozni a különböző célra alkalmazható mezőgazdasági keresőfogalom felhasználási területét.

A mezőgazdasági munkaerőszükséglet és forrás meghatározására kialakított metodika szerint megállapítást nyert, hogy a hasonló tervezési munkában a munkaerő természetes csökkenésének és a lehetséges fiatal munkaerő belépésének az egyenlegéből célszerű kiindulni és a lehetséges további munkaerőmozgás variánsait ezekhez az alapokhoz viszonyítva meghatározni. Megállapítottuk, hogy a munkaerő „természetes mozgását” feltételező alapvariáns szerint az 1985. évi feszültség várható a munkaerőforrás és -szükséglet között, amennyiben a forrás nagy mértékben meghaladja a szükségletet. A jövőbeni mezőgazdasági munkaerőproblémák megoldására tehát a mezőgazdaság önmagában képtelen, ezt a kérdést népgazdasági feladatként kell kezelni, és a megoldást is népgazdasági szinten kell keresni.

A mezőgazdasági tevékenység tervezése. A kieső termelőerők (föld, munkaerő) beruházással való helyettesítésénél a hagyományos felfogással és az ehhez igazodó tervezési gyakorlattal szemben a különböző típusú termelési függvények és az ezek segítségével számított helyettesítési határárányok megbízhatóbb alapot nyújtanak a tervezési döntésekhez. A IV. ötéves tervre vonatkozó, ilyen természetű számítások erre gyakorlati példát szolgáltatottak.

A még folyamatban levő területi árhatásvizsgálat rámutatott arra, hogy a mezőgazdasági termelői árak hosszabb időre szóló rendezését erőteljes technológiai fejlesztéssel kell összekapcsolni. Enélkül ugyanis az árrendezésre fordított népgazdasági erőforrások nem lehetnek eléggé hatékonyak.

Az újratermelési folyamat vizsgálata a mezőgazdaságban. Az előző években kidolgozott, a népgazdaság és kiválasztott mezőgazdasági üzemek ágazati kapcsolati mérlegeit összekötő modellt 1969-ben sikerült országos szintű (ez esetben konkrétan a termelőszövetkezeti szektor egészére vonatkozó) becslésekre is alkalmassá tenni. E modell segítségével 1969-ben szektorszintű becslésként számítások készültek a munka- és eszközigenyességre, a mezőgazdasági termelés transzformációs hatékonyságára és e mutatóknak a gazdasági reform folytán bekövetkezett változására. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy e módszerrel a hosszabb időre szóló tervek megalapozottságát jelentősen növelhetjük.

KSH Népeségtudományi Kutató Intézet (támogatott kutatóhely)

A folyamatban levő rendszeres vizsgálatok, így többek között a gyermekgondozási segély, a perorális és intrauterin fogamzásgátlás, az öregedés, valamint az alkoholizmus demográfiai, társadalmi, gazdasági hatásának elemzése mellett az Intézetben sor került a családok létrejöttének, összetételének,

a nők társadalmi, gazdasági helyzetének részletesebb vizsgálatára, illetve ilyen vizsgálatok előkészítésére. Az Intézet közreműködött a Munkaerő és Életszínvonal Tervezési Bizottság munkájában, munkatársai részt vesznek az 1970. évi népszámlálás előkészítésének elvi, módszertani és szervezési munkáiban. Tovább szélesedtek az Intézet nemzetközi kapcsolatai.

Az utóbbi évek legjelentősebb népesedéspolitikai intézkedésének, a gyermekgondozási segély bevezetésének hatásait vizsgálva, feltárták, hogy a gyermekgondozási segély igénybevételének arányában mutatkozó különbségeket milyen tényezők befolyásolják. Elemezték a segély eddigi népesedési hatásait, és megállapították, hogy távlati hatásaira az eddig rendelkezésre álló adatok alapján még alig lehet következtetéseket levonni. A vizsgálat eredményeit az Intézet és a KSH közös kiadványban (Statistikai Időszaki Közlemények, 1969/13.) publikálta.

Az Intézet az Egészségügyi Minisztérium támogatásával elvégezte az infecundin perorális fogamzásgátló tablettát használó nők 1967. évtől kezdődő folyamatos megfigyeléséről készült dokumentáció feldolgozását. A területi részletezésű értékelés folyamatban van.

Az 1968. évi 2%-os mikrocenzus anyagából külön feldolgozás készült a nyugdíjkorhatáron felüli népességről. Ezek közül mintegy 2000 személyt részletesen kikérdeztek gazdasági aktivitásukról, családi és jövedelmi viszonyaikról, szabadidejük felhasználásáról, gondozásukról, egészségi állapotukról. Az adatok értékelésére a következő év folyamán kerül sor.

Az alkoholizmussal kapcsolatos korábbi vizsgálatok elmélyítése és ellenőrzése céljából 200 budapesti alkoholista férfivel igen részletes interjú vizsgálatot végeztek az alkoholisták élettörténetének, a társadalomhoz és családjukhoz fűződő kapcsolatának, jövedelmi viszonyainak és egészségi állapotának feltárására.

A házassulók longitudinális vizsgálatának keretében a védőnői hálózat közreműködésével megtörtént (5%-os reprezentatív minta alapján) az 1966-ban házasságot kötöttekkel a második interjú. Ennek során felmérték a család- és lakásvizonyaikban bekövetkezett változásokat, családtervezési elképzeléseik megvalósulását, valamint a családtervezési módszerek alkalmazását.

Az 1971-ben tartandó II. Európai Demográfiai Konferencia egyik fontos témája a nők szociális és gazdasági helyzete, ennek hatása a termékenységre és a szociális törvényhozásra. Kelet-Európára vonatkozóan a téma kidolgozása az Intézet igazgatójának irányításával folyik, és így az Intézetben történik az egyes szocialista országok által beküldött anyagok rendszerezése, koordinálása és az adatok értékelése.

A Nemzetközi és Családtervezési Szövetség Európai és Közel-Keleti Régiója Budapesten tartotta 6. konferenciáját. Az Intézet közreműködött a konferencia előkészítésében és munkájában. A mintegy 250 külföldi és 50 magyar résztvevő a termékenységi vizsgálatokkal, a családtervezés demográ-

fiai jelentőségével, az orvosi oktatásban elfoglalt helyzetével, valamint a családtervezési módszerekkel foglalkozott. Az Intézet igazgatója bevezető előadásában a magyar termékenységi és családtervezési vizsgálatokról adott áttekintést. A magyar vizsgálatok módszerei alapul szolgáltak több ország hasonló célú felvételéhez.

Az év fontosabb demográfiai eseménye volt a Nemzetközi Népeség-tudományi Unió Londonban tartott konferenciája. Ezen az Intézet igazgatója és 5 munkatársa vett részt, a szervezők felkérésére készített tanulmányokkal. — Az Intézetnek az év folyamán közel 30 külföldi látogatója volt. Közleménysorozatunkban 3 kiadvány jelent meg (2 nyomdában van); a munkatársak mintegy 25 tanulmányt publikáltak.

ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék (támogatott kutatóhely)

A Tanszék Az államszervezet alakulása és változásai Magyarországon 1867-től az 1949. évi alkotmányig c. témacsoporton belül az alábbi tanulmányokat készítette el:

— Államjogi változások az 1918/19-es „Népköztársaság” idején (Kovács Kálmán, Jogtudományi Közlemények. 1969. 2-3. sz.)

— A népi demokratikus állam kialakulásának jogtörténeti vonatkozásai (1944–46). A téma többirányú feldolgozása 3 tanulmány keretében. (Kovács Kálmán, Máthé Gábor), hazánk felszabadulásának 25. évfordulójával kapcsolatosan kerül publikálásra. A témacsoporton belül a kutatási tervben szereplő többi témák vonatkozásában az anyaggyűjtés, az irodalom feldolgozása, levéltári források feltárása folyt, illetve részben befelyeződött, a végleges kimunkálás az 1970-es évre tevődik át.

A magyar állami és társadalmi rendszerek jogi megalapozása és védelme, a jogrendszer változásai a 19–20. sz.-ban Magyarországon c. témacsoportban az eredményeket a következő munkák, illetve publikációk képviselik:

— A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869: IV. tc. létrejöttét és jelentősége a dualizmus jogrendszerében (Máthé Gábor, Gazdaság- és Jogtudomány MTA IX., Osztályának közleményei 1969. III. köt. 1-2. sz. n.)

— A tulajdonjogban továbbélő feudális maradványok a dualizmus és Horthy-korszak idején (Kovács Kálmán, Die Entwicklung des Zivilrecht in Mitteleuropa (1848–1944) c. kötetben Szerk.: Csizmadia A. Kovács K.)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a Magyar Tanácsköztársaság jogalkotására (Buzás József) Die Entwicklung des Zivilrecht in Mitteleuropa (1848–1944) c. kötetben.

— Az ellenforradalmi terror főbb jogi eszközei Magyarországon (1919–1921) Sík Ferenc kandidátusi értekezése. kb. 15 ív.

— Tanulmányok az utolsó 100 év magyar jogtörténetéből (Kovács Kálmán kandidátusi értekezés. kb. 17 ív.)

— A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai (Kovács Kálmán, Gazdaság- és Jogtudomány, MTA IX. Oszt. Közleményei 1969. III. köt.)

— Hajnik Imre centenáris munkája a jogtörténettudomány szerepéről. (Máthé Gábor, sajtó alatt)

ELTE Statisztikai Tanszék (támogatott kutatóhely)

A kutatóhely az elmúlt év során az alábbi munkákat végezte el:

Felmérést hajtott végre a községi és járási tanácsok információs szolgálatának vizsgálatára, modellezésére vonatkozóan. A munkát a KSH területi főosztályával együttműködve végezte.

Folytatta Budapest V., Tanács VB szakigazgatási apparátusa ügyintéző munkájára vonatkozó felvétel feldolgozását.

Megszervezte a Nemzetközi Népeségtudományi Unió 1969. évi szeptemberében tartott ülésének történeti demográfiai szekcióját. Az ülés témája: A világ népesedése 1800. után.

Zala megye Tanácsa Végrehajtóbizottságának jegyzőkönyvileg átadta a Zala megyei helységek 1526—1960. közötti fejlődését tanulmányozó történeti statisztikai adatgyűjtést.

A kutatóhely vezetője 1969-ben részt vett a londoni Világnépeségi konferencián. Az utazást a IX. Osztály támogatta.

A kutatóhely eredményes munkásságáért egy dolgozó kormánykitüntetésben, egy pedig Művelődésügyi miniszteri kitüntetésben részesült.

MTA Jogtörténeti Munkaközössége

Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának és a IX. Osztálynak 1968. december 19-i határozata alapján, 1969. év folyamán a három Jogtudományi Kar négy Jogtörténeti Tanszékéből megalakult az MTA Jogtörténeti Munkaközösség. Elkészült a Munkaközösség szervezeti szabályzata és ügyrendje, valamint az 1969. évi kutatási terve és költségvetése; mindezeket az MTA IX. Osztálya jóváhagyta.

A Munkaközösség kutatási tervének keretében a kutatási egységekben az alábbi eredmények születtek:

1. ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszék. (Lásd a Tanszék fenti beszámolóját!)

2. ELTE Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék:

A kutatási témacsoportban (A klasszikus burzsoá jogrendszer komparatív vizsgálata és a hazai jogfejlődéssel történő összehasonlítása) többek között az alábbi feldolgozások készültek el: Az összehasonlító módszer előtérbe kerülése a jogtörténeti kutatásokban (Horváth Pál, Jogtudom. Közlöny 1969.

12. sz.). — Az első magyar büntetőtvénycsok tervezete létrejöttének körülményeiről és jelentőségéről szóló csok (Hajdú Lajos, sajtó alatt, Közg. és Jogi Könyvkiadó.) — A nők művelődési jogaiért folytatott harc jogtörténeti feldolgozása, (Nagy Lászlóné, a monográfia sajtó alatt, Közg. és Jogi Könyvkiadó.).

3. Pécs, Állam- és Jogtörténeti Tanszék:

Az I. témacsoportban (A feudális jogintézmények felszámolása a kapitalista korszakban) elkészült tanulmányok: A magyarországi feudális jogintézmények felszámolásához. A decima megszüntetése (Csizmadia Andor, Gazdaság- és Jogtudomány, a IX. Osztály Közleményei, 1969. III. kötet). — A magyar állampolgársági jog fejlődése (Csizmadia Andor, Állam- és Igazgatás, 1969. 12. sz.).

A II. témacsoportban (A magyar közigazgatás alakulása a kapitalista korban): A modern magyar közigazgatás kezdeteiről írt tanulmányt Csizmadia Andor. — Az ellenforradalmi állam létrejötte és fennállása első éveinek (1919—1921) államszervezeti és államjogi kérdéseiről készített kandidátusi értekezést Vargay Gyula.

4. Szeged, Állam- és Jogtörténeti Tanszék:

A kutatási témacsoportban (polgári szabadságjogok, valamint a kivételes hatalom intézménye a burzsoá korszakban Magyarországon) készült tanulmányok:

A választási bíráskodás kérdései a két nemzetgyűlés időszakában a Horthy-korszakban; A Nemzetgyűlési választásokról. (Ruszoly József, Acta Fac. Pol-Jur. Szeged. 1969.)

A kivételes hatalom egyes problémái a burzsoá korszakban (Tóth Árpád, Acta Fac. Pol-Jur. Szeged 1969.)

A kutatási témán kívül magyar jogtörténeti historiográfiai feldolgozást végzett és készített a felszabadulástól napjainkig: Both Ödön.

A Munkaközösség az első év munkaszervezési nehézségein túljutva a következő évekre a kutatási tervek és témák egységes koncepció alapján történő összehangoltabb megalkotását kívánja biztosítani; továbbá tervbe vette a Munkaközösség kutatási eredményeinek jogtörténeti tanulmánykötetben történő publikálását.

3. Az Osztályhoz tartozó tudományos Bizottságok tevékenységéről

Állam- és Jogtudományi Bizottság

Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága 1969-ben elsősorban albizottságaiban és vezetőségi ülése keretében foglalkozott az állam- és jogtudomány egyes, folyamatosan felmerülő kérdésével. A bizottsági munka ilyen

jellegű alakulása részben annak is következménye, hogy 1968. végén tartott Bizottsági ülésen vitatták meg a különböző kutatóhelyeken folyó tudományos kutatómunka eredményeit és az 1969. 71. évi kutatási tervek fő irányait. A Bizottság tagjainak többsége ugyanakkor 1969. folyamán különösen intenzíven kapcsolódott be azokba a kodifikációs munkálatokba, állami-szervezeti koncepciók kidolgozásába, melyeket a gazdasági mechanizmus bevezetését követően kormányzati szervek napirendre tűztek.

Mint említettük, a Bizottság 1969. folyamán elsősorban albizottságaiban fejtette ki tevékenységét. Megvitatta az Akadémiai könyvkiadási terv állam- és jogtudományi vonatkozásait, értékelte a korábban kiadott állam- és jogtudományi munkákat, a Bizottság vezetősége megvitatta az Akadémiai díj adományozásával kapcsolatos javaslatokat, értékelte az Akadémiai jutalmazásra érdemes publikációkat. A Bizottság több tagja közreműködött az 1969. decemberében tartott nemzetközi termelőszövetkezeti jogi konferencia előkészítésében.

Demográfiai Bizottság

1969. folyamán az MTA Demográfiai Bizottságának működése középpontjában a Népeségtudományi Unió Londoni Konferenciáján való magyar részvétel előkészítése, valamint a Nemzetközi Családtervezési Szövetség Európai és Közel-Keleti Régiója 6., budapesti konferenciájának megrendezése állt.

A Bizottság 1969. június 18-án tartott ülésén meghallgatta és tudomásul vette új elnökének, dr. Szabady Egonnak bejelentését a Népeségtudományi Unió Londoni Konferenciájára elkészített magyar tanulmányokról és az UNIO magyar tagjainak várható részvételéről a Konferencián, valamint a beszámoló a Nemzetközi Családtervezési Szövetség Európai és Közel-Keleti Régiója budapesti konferenciájának előkészületeiről és programjáról. A londoni konferencián Szabady Egon vezetésével 10 tagú magyar delegáció vett részt.

A konferenciával egyidejűleg került sor a Népeségtudományi Unió közgyűlésére is. A közgyűlés felmentette az eddigi vezetőséget, majd az Állandó Javaslattevő Bizottság jelölése alapján megtörtént az új tisztségviselők megválasztása. A Javaslattevő Bizottságban az európai demográfusokat dr. Szabady Egon képviselte.

A Nemzetközi Családtervezési Szövetség Európai és Közel-Keleti Régiója a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságával közösen szervezte 6. konferenciáját 1969. szeptember 15. 17. között Budapesten.

A Bizottság foglalkozott az elkövetkező évek demográfiai konferenciájának előkészületeivel is. Megtárgyalta egy közös csehszlovák-lengyel-magyar demográfiai szimpozion tartására tett csehszlovák-javaslatot és úgy döntött, hogy a szimpozionon megvitandó problémák kiválasztása, a szimpozionon résztvevők körének, a vita formájának megbeszélése céljából kívá-

natos lenne 1970-ben előzetes értekezletet tartani Budapesten a három ország demográfusainak részvételével. Tárgyalta a Bizottság az 1971. évre tervezett európai demográfusok konferenciájának előkészületeit is.

A Demográfiai Bizottság elnöke, dr. Szabady Egon, a KSH elnökhelyettese 1969. decemberében részt vett az ENSZ Népesedési Bizottságának ülésén Genfben. Magyarország képviselője első ízben jelent meg meghívott megfigyelőként a Népesedési Bizottság ülésén, amelynek munkájában az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának egyéb szakbizottságaihoz hasonlóan csak a tagállamok egy része vesz részt.

1969. december 9-én az MTA Demográfiai Bizottsága a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályával és a TIT Közgazdasági Választmányával közösen rendezett ülésen megvitatta az 1970. évi népszámlálás problémáját és feldolgozási terveit, különös tekintettel az 1970. évi népszámlálás új vonásaira.

Ipargazdasági Bizottság

1969-ben az MTA Ipargazdasági Bizottsága az 1968-ban megvitattott és elfogadott irányelvek alapján folytatta munkáját. Tevékenységének fő céljaként erre az évre is az ipargazdasági kutatások tudományos színvonalának és szervezettségének növelését, elmélet és gyakorlat kapcsolatának erősítését jelölte meg. A Bizottság e munkaszakaszban is három ülést tartott, ezen kívül két előadást szervezett szélesebb nyilvánosság részére, a Magyar Közgazdasági Társaság Ipari szakosztályával közösen. Az elsőt F. Le Guay, az UNIDO Iparpolitikai és Tervezési főosztályának igazgatója tartotta, „Az iparfejlesztés stratégiája és tervezése és a fejlődő országok tapasztalatai” címmel, a másodikat A. Silberston professzor, a Cambridge-i Egyetem Közgazdasági Karának dékánja, „Koncentráció és specializáció az angol iparban” címmel. Az 1969. évben is folytatta tevékenységét az 5 ágazati ipargazdasági és üzemszervezési intézet és az Ipargazdaságtani Kutatócsoport igazgatóiból álló Intézeti Vezetők Tanácsa. A Bizottság 1969-ben is készített felmérést a folyó ipargazdasági kutatásokról és ennek eredményeit (mintegy kétfélszáz kutatásról) kötetbe rendezve az érdekeltek rendelkezésére bocsájtotta. 1970-re a Bizottság egy alaposabb értékelő felmérés készítését irányozta elő.

A Bizottság 1969-ben abban az irányban is fejleszteni kívánta tevékenységét, hogy tanulmányok megvitatásával egyes tartalmi és módszertani kérdésekben konkrét útmutatást adjon a tudományterület művelőinek. 1969. folyamán a Bizottság (opponensi véleményeket is készítettve) megvitatta az Ipargazdaságtani Kutatócsoport „A vállalati magatartás és a vállalatok helyzetének megítélése” c. tanulmányát és Kádas Kálmán professzor „Vállalati gazdaságtan” c. egyetemi jegyzetét. Mindkét vita a tanulmányok beható, alapos elemzését és értékelését adta.

A Bizottság foglalkozott a tudományos káderképzés helyzetével az ipargazdaságtan területén: egy munkabizottság előterjesztése alapján megvitatta a jelenlegi helyzetet, néhány ajánlást fogadott és juttatott el a TMB Közgazdasági Szakbizottságához, s felkérte a Bizottságban képviselt intézményeket, hogy segítsék elő élénkebb viták kialakulását az ipargazdasági kérdésekkel foglalkozó értekezések védésénél. Az ipargazdasági tudományos tevékenység ösztönzése érdekében a Bizottság határozatot fogadott el a kiemelkedő ipargazdasági tudományos munkák jutalmazására. A Bizottság az 1969-ben megjelent ipargazdasági tárgyú könyvekről (8 ilyen könyv jelent meg) bírálatot készített és ennek alapján a kiemelkedő munkákat 5 - 5000 Ft jutalomban fogja részesíteni. Ezzel az akcióval egyben a könyvkritikák készítését, ill. színvonaluk emelését is elő kívánja segíteni.

A Bizottság 1969-ben is többször foglalkozott a nemzetközi tudományos kapcsolatok hasznosításának és fejlesztésének kérdéseivel. Szorgalmazta a jobb kölcsönös informálást, a rendszeres beszámolást a KGST-munkacsoportokban és a külföldi rendezvényeken való részvételtől, valamint ajánlásokat fogadott el a fontosabb külföldi konferenciákon való részvételre vonatkozóan.

Az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportja Ipargazdasági Tájékoztató sorozatában rendszeresen informálta a szélesebb nyilvánosságot is a Bizottság tevékenységéről s ajánlásairól, továbbá a nemzetközi kapcsolatok (KGST munka, külföldi konferenciák stb.) főbb tapasztalatairól is.

Közgazdaságtudományi Bizottság

A Bizottság az elmúlt évben lényegében albizottságaiban tevékenykedett. Albizottságai: gazdaságpolitikai-, mechanizmus-, vezetői tanács a korábban jóváhagyott program alapján látta el feladatát.

A Gazdaságpolitikai Albizottság tagjai aktívan részt vettek az 1971-1985. évi hosszútávú gazdaságfejlesztési tervek kidolgozásában.

A Mechanizmus Albizottság területén az elmúlt évben elsősorban a gazdaságirányítás reformja első tapasztalatai, ezek feldolgozása és az irányítási rendszer továbbfejlesztését megalapozó kutatások szervezése került előtérbe.

A Közgazdasági Kutatóhelyek Vezetői Tanácsa 1969-ben is ellátta azokat az információs feladatokat, melyek keretében tájékoztatást nyújtott a Tanács tagjainak az 1968. évi koordinált kutatásokban elért eredményekről, valamint a Tanács konkrétan folyó 1969. évi kiemelt közgazdasági kutatásokról.

Mezőgazdasági Ökonómiai és Üzemszervezési Bizottság

A Bizottság a szakterület gondozásával járó szokásos tevékenységén (kutatási célhitelezések és beszámolók felülbírálása, az Akadémia támoga-

tásával kiadott tudományos munkák bírálata, könyvkiadási terv véleményezése, javaslatok (stb.) kívül a következőkkel foglalkozott.

— A műszaki fejlesztés ökonómiai problémái a nagyüzemi mezőgazdaságban. E témakörben külön hangsúlyt kaptak a műszaki fejlesztés és tőkeigény összefüggései, valamint a gazdaságosság kérdései a mezőgazdasági vállalatok műszaki fejlesztésében. Megfelelő előkészítés után a Bizottság kibővített ülése keretében kétnapos munkaértekezleten folytatta vitáját Debrecenben, az Agártudományi Főiskolán. (Ezzel folytatódott a Bizottságnak a korábbi években is sikeres vidéki tanácskozás sorozata). A munkaértekezlet alapvetően tudományos-módszertani jellegű volt, és a további tudományos munkát volt hivatva előmozdítani, de mód nyílt a termelési gyakorlat, az állami irányítás és a kutatás dolgozóinak kölcsönösen hasznos véleménycseréjére is. A munkaértekezlet anyagát a Bizottság az Agroinform és a Debreceni Agrártudományi Főiskola közreműködésével publikálja.

— A mezőgazdasági tervezés és döntések ökonómiai modelljei és kvantitatív módszereiről tartott 1968. évi nemzetközi tudományos szeminárium kezdeményezéseinek hazai folytatására a Bizottság megszervezte a mezőgazdasági vállalati (üzemi szintű) gazdasági-matematikai modellekkel foglalkozó munkát. Ez a következő főbb kérdésekre irányul: a hazai alkalmazás szempontjából számításba jöhető modellek és módszerek rendezésére és az alkalmazás hazai és nemzetközi tapasztalatainak az értékelésére, a modellek készítésének elméleti és gyakorlati problémáira (gazdasági tartalom, módszertani problémák, adatbázis, számítógépek stb.), a termelésszerkezettel, a ráfordítások megítélésével, a technológiai döntésekkel, az üzemszervezéssel és folyamattervezéssel foglalkozó modellek kérdéseire. A Bizottság ezt hosszabb távú tevékenységének tekinti, amelyre munkabizottságot hozott létre.

Munkatudományi Bizottság

A Munkatudományi Bizottság fórumot teremtett a különböző szakterületek speciálistái számára interdiszciplináris problémák megvitatására. Ennek során megtárgyalta a Munkaügyi Minisztérium Munkaszervezési Tudományos Önálló Osztálya által készített „A munkaügyi kutatások helyzeté”-ről készített tanulmányt. Tájékozódott a Bizottság a szocialista országok munkaügyi intézeteinek együttműködéséről. Ez év április 9-én a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság Munkalélektani Szekciójával együttműködve közös szimpoziумot rendezett a munkaerővándorlás kérdéseiről. Ennek keretében 15 előadás hangzott el. Jól jellemzi e rendezvény a Bizottság célkitűzéseit azzal, hogy a címben jelzett témát: közgazdasági, szociológiai, pszichológiai, statisztikai, jogi aspektusokból együttesen tárgyalta. A szimpoziум anyagát a IX. Osztály közleményeiben jelenteti meg.

A Bizottság következő évre hasonló súlyú témák interdiszciplináris megközelítésére tervez szimpoziumokat.

Megvitatta a Bizottság a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen létesítendő Munkatudományi Tanszék szervezésére vonatkozó javaslatot, és egyetértett abban, hogy a tanszék létesítése több évtizedes hiány felszámolását célozza az egyetemi képzésben. Ezzel a témák kutatási bázisa is növekszik. A Bizottság folyamatosan napirenden tartja a külföldi tudományos kapcsolatok kiépítését, és valószínűleg a közeljövőben kialakítja a tervezett együttműködés formáit.

Statisztikai Bizottság

A Bizottság működését 1969-ben albizottságainak keretei között fejtette ki. A Módszertani Albizottság az árszínvonal-változás statisztikai vizsgálatát; a Gazdaságstatisztikai Albizottság az operációkutatás hazai problémáit; továbbá a statisztikai minőségellenőrzés és gazdaságosság kérdését vitatta meg; a Társadalomstatisztikai Albizottság pedig a szocio-demográfia integrált rendszerek módszertanának magyarországi alkalmazását elemezte.

Az Oktatási Albizottság az 1967. évi — Közgazdasági Egyetemen folyó statisztikai oktatás megvitatásának, illetőleg tervezetének elkészítése után az egyetemek jogi karain folyó statisztikai oktatás elemzését tűzte napirendre. A jogi karokon bekövetkezett változások azonban ezt az elemzést a következő év feladatai közé iktatták.

A felsorolt üléseken az Albizottságok, illetőleg a Bizottság tagjai, valamint külső szakértők vettek részt. A témák aktualitása, az előadók felkészültsége és a vitában résztvevők aktivitása biztosította az ülések eredményességét.

Szociológiai Bizottság

1969. év folyamán a szociológiával kapcsolatos titkársági határozat értékelése következtében az MTA Szociológiai Bizottságának összetételében változás következett be. Az MTA megbízása alapján a Bizottság új tagjai lettek dr. Huszár Tibor, dr. Farkas János, dr. Szabady Egon és dr. Szabó Imre. A Bizottság titkára az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának 1969. január 1-vel kinevezett új igazgatója dr. Kulcsár Kálmán lett.

A Szociológiai Bizottság az év folyamán három ülést tartott. Legfontosabb teendője a Szociológiai Kutató Csoport hároméves beszámolójának, valamint a Kutató Csoport új hároméves munkatervének megvitatása volt. A Bizottság megerősítette a Szociológiai Kutató Csoport által előterjesztett három éves munkatervet és kifejezte kívánságát, hogy a Csoport működjön együtt nem csupán a hasonló feladatokat ellátó társintézetekkel, hanem olyan gazdasági és egyéb szervezetekkel is, amelyek a szociológiai kutatások ered-

ményeit gyakorlati munkájukban kívánják felhasználni. Így a Bizottság helyesnek tartja azt is, hogy a Kutató Csoport tevékenységét — jöllehet azok elsősorban alapkutatás jellegűek — ne kössék meg az alap és az alkalmazott kutatások kialakítandó arányának vonatkozásában.

A Bizottság előtt álló másik fontos feladat az 1970. szeptemberében Váránában megrendezésre kerülő VII. Szociológiai Világkongresszus előkészítése. Az előkészületi munkára külön albizottságot hívott létre, amely az év folyamán folyamatosan működött és munkájáról a Bizottság ülésein jelentést tett. A szervező munka eredményeképpen a magyar szociológiai élet több mint húsz tanulmánnyal kíván jelentkezni a Kongresszuson, ebből 16-ot az érintett szervező bizottságoknak a Szociológiai Bizottság hivatalosan is felajánlott. Előreláthatóan a Világkongresszuson körülbelül 60 magyar szociológus kíván részt venni. Kiutazásukkal kapcsolatos javaslatokat, valamint a költségekkel kapcsolatos tájékoztatót a szervező bizottság az érintett főhatóságok számára megküldte.

A Szociológiai Bizottság ez évben tartott első ülésétől kezdődően erőfeszítéseket tett a Szociológiai Szemle c. akadémiai folyóirat megindítására. A folyóirat az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának és az Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának határozata alapján 1970-ben megindulhat. A személyi kérdések megoldása ezzel kapcsolatosan még a Szociológiai Bizottság előtt álló feladat.

A Szociológiai Bizottság, valamint az MTA Demográfiai Bizottsága határozatot hozott egy közös demográfiai-szociológiai TMB szakbizottság létesítésére. A szakbizottság kialakításával kapcsolatos tárgyalásokat a TMB Titkárságával megkezdtek, ezek azonban még nem zárultak le.

A felsorolt fontosabb teendőkön kívül az MTA Szociológiai Bizottsága több az év folyamán felmerült problémában döntött. Ezek közül a legjelentősebb volt a Szegedi Akadémiai Bizottság Szociológiai Csoport szervezése tárgyában megküldött előterjesztésének támogató továbbítása, a szociológia területén megjelent könyvek értékelése, a szociológiai felvételezői hálózat kialakításával kapcsolatos állásfoglalás és az 1970. évi Állami Díjra tett javaslatot.

Magyar Közgazdasági Társaság

A Magyar Közgazdasági Társaság 1969. évi tevékenysége fő irányvonalát a Társaság 1968. októberben megtartott közgyűlése jelölte ki. A társasági munka továbbvitele azokon a felismeréseken alapult, melyek szerint a gazdaságirányítás új rendszerében fokozottan jelentkezik a makro- és a mikroökonomiai kapcsolatok továbbfejlesztésének az igénye; növekszik a vállalati és a népgazdasági témák, folyamatok szintetizálásának, kölcsönhatásuk biztosításának a fontossága; előtérbe kerülnek a reform eddigi tapasztalataiból adódó

„korszerűsítési” problémák, irányítási rendszerünk tökéletesítésének a feladatai, az irányítás minden szintjén a tudományos követelmények biztosítása, figyelemmel a gazdaságépítés terén 1969-ben és 1970-ben előttünk álló feladatokra, a IV. ötéves terv konkrét problémáira, a hosszútávú tervezéssel kapcsolatban magunk elé tűzött tennivalókra.

A közgyűléssel összekapcsolva lebonyolított tudományos ülészekünk programja is ezeket a célkitűzéseket tükrözte vissza, s ezek adták a gerincét a Társaság szervezetei 1969. évi munkájának is. Tovább fejlődött, színvonalasabbá vált a konkrét szakmai kérdések a vállalati és üzemgazdasági témák megvitatása. Különösen megyei szervezeteink programjában kedvező arányban valósult meg az átfogó elvi, valamint a helyi vállalati gyakorlati kérdések tanulmányozása. Fokozódott az érdemi együttműködés a vállalatok és intézmények mint jogi tagok és a Társaság között. Ennek az együttműködésnek a keretében a Társaság aktívan bekapcsolódott a vállalati köz- és üzemgazdasági problémák megoldásába. Hasonló kapcsolat alakult ki, ill. fejlődött tovább a megyei irányító szervek (pártbizottságok, tanácsok) és a Társaság szervezetei között is.

A makro- és mikroökonómiai kapcsolatok tanulmányozása, e kapcsolatok kialakulásának és működésének tudományos értékelése több központi (budapesti) szakosztályunknak a munkaprogramjában is szerepelt. Bár kezdeti, de kedvezőnek tekinthető lépéseket tett meg ebben az irányban pl. az Ipari szakosztályunk azzal, hogy rendezvényeinek egy részét nagy, országos jelentőségű vállalatoknál rendezte meg.

A Statisztikai Szakosztályon belül Ipari és Üzemgazdasági szakcsoport alakult, mely rendezvényeit kifejezetten vállalati bázisra építve szervezi. A Társaság ezekkel és a hasonló megoldásokkal azt kívánja elérni, hogy a közgazdászoknál szélesebb vállalati vezetői kört aktivizáljon, vonjon be a makro- és mikroökonómiai kérdések megvitatásába.

A TIT-tel és az MTESZ-szel 1969-ben is megrendezésre került a VIII. Közgazdász Vándorgyűlés (Salgótarján, 1969. V. 29 -31). Témája a gazdaságfejlesztés, műszaki előrehaladás és piacképesség volt. Az első szekcióban a műszaki fejlesztés fő irányait és hosszútávú népgazdasági tervezés problémáját vitatták, a második szekcióban a kutatás és a tudományos eredmények szerepét vizsgálták a vállalat fejlesztési tevékenységében, a harmadik szekcióban a vállalati fejlesztési koncepciók kidolgozása, megvalósítása és a gazdasági szabályozó rendszerrel foglalkoztak.

A Salgótarjánban megrendezett Közgazdász Vándorgyűlés alkalmából zajlott le újabb megyei szervezetünk, a Nógrád megyei csoport megalakulása is. Ezzel a kilenc budapesti szakosztály mellett nyolcra nőtt megyei szervezeteink száma.

A Társaság jelenlegi taglétszáma 2220 fő, akik közül 1740 fő rendezte ez ideig tagsági díját (78%).

Szervezeteink 1969. évben mintegy 150 rendezvény keretében foglalkoztak az időszerű közgazdasági kérdésekkel. Neves külföldi közgazdászok tartottak előadást és konzultációt az MKT szervezésében (pl. Eric Langer, O. J. Firestone, Erik Lundberg, Ives Bernard, Edgard Salin).

A Társaság részt vett nemzetközi konferenciák Magyarországon való megrendezésében (CESES konferencia Balatonfüreden IX. 10–12. „Az indikatív tervezés alkalmazása a gazdasági hatékonyság fokozása”).

Az MKT több külföldi konferencián képviseltette magát. Így pl.:

- a Nemzetközi Regionális Társaság IX. Európai Kongresszusán Koppenhágában;
- a Szlovák Statisztikai és Demográfiai Társaság ülésén;
- az Econometric Society Bruxelles-i konferenciáján.

4. Az Osztály nemzetközi kapcsolatai

1. Az 1969. évi nemzetközi kapcsolatok számadatainál kezdve: összesen 138 kutató számára biztosított az Osztály kiutazási lehetőséget hosszabb-rövidebb tanulmányútra, ill. konferencián való részvételre. A tanulmányutak száma 40 felett volt; ezek egy része a szocialista országokkal kötött akadémiák keretében szervezett devizamentes csere-tanulmányutak, egy másik részük pedig külföldi, többnyire nyugati kezdeményezésű meghíváson alapuló tanulmányút, ill. nyugati országokkal fennálló kulturális vagy akadémiai egyezmények keretében létrejött tanulmányutak, amilyenek pl. az angol–magyar kulturális munkaterv, a CNRS-sel és az Ecole Pratique-kal kötött megállapodások útján biztosított tanulmányutak. Figyelemreméltó, hogy az időtartam szempontjából a nyugati tanulmányutak messze meghaladják a szocialista országokba tett tanulmányutakat. Csak az Ecole Pratique-kal évi 12 hónapos tanulmányút-keretünk van. A Ford-tanulmányutak ugyan 1969-ben kiestek, viszont 1970-re már más szervezeti keretben megint lesznek hosszabb, általában 10 hónapos amerikai tanulmányútjaink. Szocialista relációban is van az időtartam szempontjából lényeges változás: amennyiben szovjet–magyar relációban megnyílt a lehetősége egy évre vagy akár hosszabb időre szóló kutatómunka vállalásának, más szovjet–magyar kutatók szovjet kutatóintézetben munkaviszony keretében tölthetnek hosszabb időt. A szovjet kutatók magyarországi alkalmazásának is megvannak a jogi és pénzügyi feltételei. Az Osztály területéről már volt is a Szovjetunióban hosszabb tanulmányútra magyar kutató.

Külföldi konferenciákon való részvételt közel 100 személy számára biztosított valamilyen formában az Osztály és ezeknek egy jó része nem intézeti kutató; ismeretes, hogy az Osztálynak feladata a hozzá tartozó területek ilyen szempontból való általános támogatása; bizottsági javaslatokra az Osztály

törekszik az érintett főhatóságokkal koordinált delegációk konferenciákra való kiküldésére és ebben a körben sokszor vállalja nem-akadémiai főhatósági résztvevők kiküldésének biztosítását is.

2. 1969-ben tanulmányútra vagy konferenciára együtt a fentiekhez hasonló számban érkeztek külföldi tudósok, kutatók.

3. 1969-ben az Osztály területén az Osztály vagy hozzá tartozó intézmények szervezésében az alábbi hazai konferenciák megrendezésére kerül sor:

Nemzetközi konferencia Afrika gazdasági fejlődéséről;

Az iparosodás és urbanizáció hatása az életformára;

Nemzetközi összehasonlító jogi kerekasztal-értekezlet;

Nemzetközi kriminológiai konferencia;

Nemzetközi termelészövetkezeti jogi konferencia.

4. 1969-ben a következő fontosabb külföldi nemzetközi konferenciákon biztosított a IX. Osztály lehetőséget magyar részvétellel:

Nemzetközi Összehasonlító jogi Egyetem tavaszi szessziója, Strasbourg,

Nemzetközi Szociológiai Egyesület Jogszociológiai Bizottságának ülése, Brüsszel;

Szociológiai konferencia, Köln;

A Nemzetközi Összehasonlító Enciklopédia szerkesztőbizottsági konferenciája, Hamburg, München;

Közgazdasági Konferencia a modern kapitalizmus problémáiról, Leningrád;

Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségének konferenciája, Koppenhága;

Nemzetközi Ökonometriai Társaság konferenciája, Brüsszel;

Nemzetközi iparjogvédelmi szimpózium, Moszkva;

Nemzetközi büntetőjogi kongresszus, Róma;

Családjogi konferencia, Jéna;

Nemzetközi Állampénzügyi Intézet kongresszusa, Isztambul;

A regionális tudományok Társaságának konferenciája, Koppenhága;

Nemzetközi Jogi Intézet konferenciája, Edinborough;

Nemzetközi Népeśsttudományi Unió kongresszusa, London;

Nemzetközi diplomatika kongresszus, Freiburg;

A Francia Összehasonlító jogi Társaság nemzetközi jubileumi konferenciája, Párizs;

Nemzetközi kriminológiai konferencia, Bécs;

Bécsi Nemzetközi Társadalomtudományi Központ közgazdasági konferenciája, Pozsony;

A fejlődő országok közgazdasági problémái konferencia, Berlin;

Nemzetközi afrikanisztikai konferencia, Moszkva;

Lengyel Szociológiai Társaság kongresszusa, Varsó.

5. *Könyvkiadás*

Az Osztály könyvkiadási tervében 1969-ben az Akadémiai Kiadónál az alábbi munkák jelentek meg:

Seres Imre: A mezőgazdasági termelészövetkezeti tulajdon.

Kovács István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei (angol nyelven).

David Ricardo: Notes on Malthus Principles of Political Economy (magyar nyelven).

Konrád – Szelényi: Város és életforma.

Lőrincz Lajos: A tudományos kutatások szervezeti és jogi struktúrája.

Schönwald Pál: Az 1918–19-es magyar forradalom jogtörténeti kérdései. Angol nyelvű tanulmánykötet a gazdasági mechanizmus közgazdasági kérdéseiről.

Vajda Imre: Wirtschaft und Koexistenz. (Német nyelven.)

II. Statisztikai tudományos konferencia anyaga. Szerk. Mód Aladárné.

A szocialista országok közötti kereskedelmi ár problémáiról 1967-ben rendezett konferencia anyagának angol nyelvű kiadása. Szerk.: Földi Tamás.

Gergely István: Az öntözés szerepe a mezőgazdaság fejlesztésében. (Nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban).

Halász Péter: A sertésenyésztés. (Nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban).

Tóth József: A takarmánygazdálkodás matematikai tervezése. (Nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban).

Csáki Norbert: A földellátottság szerepe a mezőgazdaság nemzetközi szakosodásában. (Nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban).

Marillai Vilmos: A tevékenységi kör szélesedése a termelészövetkezetekben. (Nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban).

Fekete – Szénai: A baromfitermékek forgalmának közgazdasági kérdései. (Nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban).

Csáki Csaba: A mezőgazdasági vállalatok távlati tervezése. (Nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban).

Ihrig Károly: A termelészövetkezeti taggyűléseknek gazdasági következményei. (Közgazdasági értekezések sorozat).

Forgács Katalin: Átalakulóban a nyugatnémet mezőgazdaság. (Közgazdasági értekezések sorozatban).

Kériné Sós Júlia: Tanárok élete és munkája. (Szociológiai értekezések sorozatban)

Licskó György: A marxizmus munkafelfogás. (Szociológiai értekezések sorozatban).

Eörsi Gyula: A szocialista polgári jogalap problémái. (Állam- és Jogtudományi Intézet angol nyelvű kismonográfia sorozata).

Herczegh Géza: Az általános jogelvek szerepe a nemzetközi jogban. (Állam- és Jogtudományi Intézet angol nyelvű kismonográfia sorozata).

6. Az Osztályhoz tartozó intézmények létszámának és költségvetésének alakulása
1969. és 1970. évben

A) Létszám (fő)

Intézet megnevezése	Kutató	1969.		1970.		
		segéd- szem.	Össze- sen	kutató	segéd- szem.	Össze- sen
Közgazdaságtudományi Intézet	72	37	109	72	37	109
Állam- és Jogtudományi Intézet	37	21	58	38	23	61
Ipargazdaságtani Kutató Csoport	15	8	23	19	9	27
Szociológiai Kutató Csoport	19	8	27	20	9	29
Afro-Ázsiai Kutató Központ	12	8	20	16	13	29
Összesen	155	82	237	164	91	255

B) Költségvetés
(felújítás nélkül, ezer forintban)

Intézet megnevezése	1969.	1970.
Közgazdaságtudományi Intézet	5 485	5 966
Állam- és Jogtudományi Intézet	2 676	2 967
Ipargazdaságtani Kutató Csoport	1 679	1 807
Szociológiai Kutató Csoport	1 291	1 437
Afro-Ázsiai Kutató Központ	1 265	1 188
Összesen	12 396	14 365

C) Támogatott tanszékek Ft-kerete

Tanszékek megnevezése	1969.	1970.
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar		
Magyar Jogtörténeti Tanszék	22 000	35 000
Statisztikai Tanszék	11 000	11 000
Agrártudományi Főiskola Keszthely	23 000	23 000
Népeségtudományi Kutató Csoport	200 000	192 000
KSH Könyvtár	5 000	5 000
Összesen	261 000	266 000

III. A beszámoló vitája

Bognár József: Nem akarom követni Friss elvtárs élvezetes beszámoló-filozófiai megjegyzéseit arról, hogy miről kell a beszámolóknak szólnia. Azt hiszem, hogy erre nagyon különböző felfogások lehetségesek. Az a hiányérzetem természetesen nekem is megvan, ami a Háy elvtárs kérdéséből (ld. alább) kicsendült. Én tudniillik úgy érzem, hogy a Közgazdaságtudományi Bizottság pillanatnyilag az egyetlen összekötő kapocs az Akadémia és az Akadémián kívüli kutató intézmények között. Miután pedig a mostani reformnak mégis egy sarkalatos alapelve, hogy az akadémiai szervezeteknek ezt a közvetett ráhatását más tudományos munkahelyekre – amelyeknek jogosultságát és eredményeit senki sem vitatja – megerősítsük (úgy hiszem, e tekintetben más tudományos munkahelyeken nem is mutatkozik rezisztencia), azt hiszem, ezt most nagyon komolyan végig kell gondolni a jövőre nézve; azt tudniillik, hogy mai formájában és mai munkamódszereivel alkalmas-e egyáltalán a Közgazdaságtudományi Bizottság ennek a feladatnak az ellátására. Kizárólag a mai formáról és a mai munkamódszerekről van szó. Vég-eredményben ugyanis még egy valami történt: még albizottságok is alakultak a Közgazdasági Bizottságon belül. Amennyire el tudom képzelni, egy nagy bizottság, amelynek a közgazdaságtudomány összes problémájával kell foglalkoznia, önmagában problematikus. Sokszor nem is hívható mindig össze, és a benne ülők sem egyformán érdekeltek a különböző problémák megtárgyalásában, ha csak nem éppen olyan kérdésekről beszélnek, mint a könyvkiadás, amiben mindenki érdekelt, csak éppen mindenkinek más érdekei vannak.

Ha azonban most azt nézem, hogy milyen alapon lehetne munkaképesé tenni, azt hiszem, hogy az albizottsági szervezetnek elméletileg alkalmasnak kell lennie erre. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az albizottságokba általában véve hasonló érdeklődésű tagokat választanak – és azt hiszem, hogy így kell megválasztani őket –, akkor talán könnyebb lenne dolgozni az egész gépezettel, mint magával a főbizottsággal, ahol – ismétlem – én elismerek egy sereg objektív nehézséget is. El tudom képzelni, hogy nem lehet három, négy vagy öt, vagy nem tudom hány ülésnél többet tartani egy esztendőben. De az albizottságoknál legalább ki kellene tudni indulni abból, hogy meginduljon az a bizonyos oda-vissza áramlása a kutatói és információs folyamatoknak, mert pillanatnyilag ez egyáltalán nem megy.

Nem akarok vitatkozni arról, hogy a régebbi akadémiai szervezeti felállásban is lett volna erre lehetőség, de a tudományos reform értelmében nagyobb szerepe van most, és ezzel kapcsolatban feltétlenül szükséges megvizsgálni és megújítani az egész szervezetet olyan módon, hogy funkcióképes legyen.

Háy László: Az egyik kérdésem, hogy a szétküldött írásos anyagban miért rövidült le, mint a nyúl farka, a Közgazdaságtudományi Bizottságról

szóló beszámoló? Ezt indokolni időhiánnyal nem lehet, mert úgy látszik a többi bizottságnak volt ideje. [*Friss István* osztálytitkár közbevetett válasza: A Közgazdaságtudományi Bizottság titkárának távollétében veszem azt a merészséget magamnak, hogy magam válaszoljak a kérdésre, és azt mondom, hogy a beszámoló azért ilyen nyúlfarknyi, mert a Bizottság tevékenysége is nyúlfarknyi volt (*derülttség*). Ahogy a beszámoló mondja: a Bizottság főleg albizottságaiban tevékenykedett. Az albizottságok még csak-csak tevékenykedtek, maga a Bizottság kevésbé.] Azért vetettem fel ezt a rövid kérdést, mert tökéletesen egyetértek azzal a véleménnyel, hogy a bizottságoknak fokozott szerepük lesz az Akadémia reformjának megvalósításában. Azt hiszem, ezt a szerepet akkor tudják megoldani, ha oly módon szervezzük a Bizottságot, ahogyan Bognár elvtárs vetette fel először, hogy albizottságokat alakítunk. Ebből azután az is következik, hogy a bizottságok taglétszáma nagyobb lehet még annál is, mint a mostani, mert nagyon ritkán fognak együttesen tanácskozni, hanem ehelyett az egyes albizottságokat fogják összehívni. Az albizottságok összeállítását azonban nem úgy gondolom, hogy azok vagy azok mindegyike állandó szakbizottság is legyen, hanem úgy, hogy egyrészt maguk a bizottságok alakítanak ki feladatokat, másrészt feladatokat kapnak az Osztálytól, és az egyes feladatok megoldásához alakítanak ki mindig megfelelő szakértőkből: a Bizottság tagjaiból és kívülálló személyekből alkalmas albizottságokat, amelyek addig élnek, míg a kitűzött feladatot megoldották. Ez nem zárja ki azt, hogy legyenek állandóbb jellegű bizottságok is.

A másik kérdés, amit szeretnék felvetni, az osztályközlemények kérdése. Régebben azon az állásponton voltam, hogy régi formájában az osztályközleményeket meg kell szüntetni. Ezen a téren történt is bizonyos változás, és az osztályközlemények jobbak, mint azelőtt voltak. De most, amikor szélesebb körhöz kell az osztályoknak szólni, hogy megvalósíthassák az Akadémiának azt a feladatát, hogy az egyes tudományágaknak is vezetője, elvi irányítója legyen, azt hiszem, hogy az osztályközlemények jellegét is meg kellene változtatni: információs szervvé kell átalakítani, amelyet szélesebb körben kell az egyes szakterületek között terjeszteni, hogy tudják, milyen kérdések foglalkoztatják a felső irányító szervet. Ez az információ ösztönözhet is arra, hogy behatóbban kapcsolódjanak az Akadémiához. Szóval nem hosszú értekezések képeznék a gerincét az osztályközleményeknek, hanem az információs anyag, és hogy röviden fejezzem ki magam; a sajtó, mint szervező tényező, itt szintem bizonyos szerepet játszhatna. Gondolom tehát, hogy ezt a kérdést is majd az Osztály legközelebbi ülésén bővebben meg kell tárgyalni.

Nizsalovszky Endre: Legyen szabad a Közgazdaságtudományi Bizottság tekintetében eddig elhangzottakat egy kicsit átültetni a Jogtudományi Bizottságra. Ha ugyanis a Közgazdaságtudományi Bizottság beszámolóját a nyúl farkához hasonlítjuk, semmi esetre sem lehet a mókuséhoz hasonlítani a Jogtudományi Bizottság jelentését sem, amelyből kitűnik pl. az a tény, hogy

a Jogtudományi Bizottság az elmúlt év folyamán egyetlen ülést sem tartott, ezzel szemben a jelentés olyan ügyek elintézéséről számol be, amelyek tárgyában nem volt szükség az összesség összehívására. Ezt nem rekriminációképpen mondom. Sőt, egyet is értek azzal, hogy minek egy nagy testületet összehívni, amikor négy ember már kialakította azt a helyes álláspontot, amelyen alig változtathat, ha még 10–12 ember megkísérli, hogy valami újat próbáljon mondani (*derűtség*). A jövőre tekintve azonban meg kell keresnünk ennek a helyzetnek az okát. Annak az okát ti., hogy a legjobb akarat mellett is miért olyan nehéz olyan témákat és tárgyalási anyagot teremteni, amelyek megvitatására alkalmas és elsősorban alkalmas pl. a Jogtudományi Bizottság? A Bizottság összetétele igen körültekintően alakult ki úgy, hogy abban a jogtudománynak lehetőleg minden ága, a gyakorlat és az elmélet, valamint az egyetemi karok is képviselve legyenek.

Ebből pedig az következik, hogy a Jogtudományi Bizottság a maga egészében a legszétágazóbb szakok képviselőiből áll, s ezért nehéz valami olyan tárgyalási anyagot találni, amely a tagok mindegyikének az érdeklődését felkelti.

A további kérdés pedig az, hogy vajon abból, hogy a Jogtudományi Bizottság 1969-ben nem tartott ülést, következett-e valami hézag, valami hiány a jogtudomány fejlődésében? Elmaradt-e valaminek a megvizsgálása vagy valaminek a kifejtése, amire pedig szükség lett volna? Erre nyugodt lélekkel merem azt mondani, hogy nem (*derűtség*). Ennek megint egy nagyon egyszerű, inkább öröndetes, mint hátrányos magyarázata van. Igenis vannak más olyan szervek, ahol a megfelelő aktuális kérdéseket megvitatják, mégpedig úgy, hogy az ottani vitában azok vesznek részt, akik között talán akad egy-egy a Jogtudományi Bizottság tagjai közül, de akik igen nagy számmal az illető témakör közvetlen érdekeltjei.

Ha mármost körülnézek a magyarországi jogéletben, igen öröndetes módon a fórumoknak igen nagy számát látom, ahol időszerű jogi kérdéseket megvitatnak. Ott vannak a Jogász Szövetség különböző szakosztályai, ott vannak a tanszékek mellett működő munkaközösségek, ott van a TIT s annak jogászai szervezete, az Állam- és Jogtudományi Intézet és osztályai s nem utolsósorban ott van még egynéhány szakegyesület pl. az Iparjogvédelmi Egyesület, amelyek a megjelent folyóirati cikkekből kitűnően igen hasznosan és értelmesen foglalkoznak az időszerű kérdésekkel.

Ebből a megállapításból, amely nem az eddigi Jogtudományi Bizottság rovására történt, hanem inkább annak jövőjét próbálja keresni, azt tudnám levezetni, hogy a Jogtudományi Bizottságnak mint centrális bizottság jellegű szervnek, nagyon szép feladata lehetne az egész magyar tudományos élet figyelemmel kísérése, ha ezt a bizottságot csakugyan úgy állítanák az illetékesek össze a jövőben, hogy abban a szerzői jogtól kezdve a családjogig, a jogtörténetig és a római jogig mindenféle szakma képviselve legyen. Akkor ez a

bizottság egy nagyon jó központi megfigyelő szerv lehetne, amelynek egyes tagjai a maguk szakában történeteket kellő közelségből vizsgálnák, a tanulságokat levonnák, és adandó alkalommal, mondjuk előre tükrözött negyedéves beszámoló ülések keretében általános képet nyújtanának a történekről, hogy azután ennek alapján kitűzzék a soronlevő feladatokat.

Ebben az elgondolásban látnám én az egyik lehetőségét annak, hogy a szervezet megtartása mellett a jövőben a tevékenységet is élénkebbé tegyünk.

Legyen szabad az osztályvezetői beszámolóhoz a külföldi kapcsolatok szempontjából még egy kiegészítést hozzáfűznöm. Elsősorban is azt kell leszögezni, hogy valóban komoly és nagy élmény volt a jogösszehasonlító kerekasztal-konferencia, amelyen a világ minden részéből voltak együtt tudósok és bebizonyították, hogy meg tudják egymást érteni. Emellett azonban egy szerényebb keretek között megvalósult másik nemzetközi konferenciát is érdemes megemlíteni, annyival is inkább, mert az osztálytitkári beszámoló utalt a jogtörténeti kutatásnak arra a messzemenő támogatására, amit az Akadémia ebben az irányban kifejt. Elismeréssel kell megemlékezni a szegedi jogtörténész-római jogász nemzetközi konferenciáról, ahol ismét sikerült igen jó nevű, különböző külföldi országbeli tudósok együttlétét élvezni. Ez a konferencia nagyon értékes materiát produkált, amiben jogtörténészeinknek és római jogászaiknak komoly érdemük van.

Legyen szabad most még egy szubjektív, jövőbe vetett pillantást tennem. Remélem, hogy az osztályvezetés szerepkörében nem valami mást, hanem más elnevezés alatt ugyanazt a személyt fogjuk üdvözölhetni, aminek – a múltbeli kiváló vezetés iránti köszönetem nyilvánításával – igen örülnék.

Kulcsár Kálmán: Nem szeretném folytatni az akadémiai bizottságokkal kapcsolatban kialakult vitát, már csak azért sem, mert a Szociológiai Bizottság az elmúlt év folyamán, ha kényszerítő körülmények folytán is, de elég sokszor tartott ülést, elég intenzíven működött, és a Bizottság tagjai sok szempontból hozzájárultak ahhoz, hogy a szociológia területén is konszolidáció alakuljon ki.

Egészen másra szeretnék kitérni, mégpedig kiindulva az Osztályvezetőség beszámolójából. A beszámoló ugyanis utalt arra, hogy az elmúlt év során a Szociológiai Kutató Csoportban a kutatások két irányban is megváltoztak. Az első változás a témák bizonyos koncentrációja, az egészen szűken vett „egyéni” témák bizonyos fokú háttérbe szorulása, az egy-egy nagyobb feladatra orientálódó tesztmunka érdekében. A második változás a különböző politikai és gazdasági vezető szervekkel való szorosabb együttműködés közvetlen gyakorlati eredményekre is vezető kutatások szervezése, egy-egy gyors feladat elvégzése céljából.

Ez a két változás egymástól nem független. Arra szeretnék utalni, hogy két megfontolás következtében jött létre. Az első megfontolás az MSZMP tudománypolitikai irányelveinek megfelelően alakult ki, és pedig az, hogy a társadalomtudományoknak olyan témákat kell kutatniuk, amelyek a társada-

lom fejlődésével azonos irányban hatnak, ennek a fejlődésnek különböző alapvető kérdéseit, jelenségeit világítják meg, és ezzel segítik a társadalomirányítás és a társadalomvezetés munkáját.

Második megfontolás lényegében a tudomány fejlődési sajátosságából fakadt, és pedíg az, hogy az akadémiai intézeteknek elsődleges feladata, hogy saját tudományuk alapvető kérdéseit vizsgálják, ha használni kívánjuk ezt a szót, akkor alapkutatásokat folytassanak.

Véleményünk szerint ez a két kívánalom, a társadalom fejlődése alapvető jelenségeinek kutatása, a társadalmi gyakorlat érdekében és az adott tudományág alapproblémáinak kutatása a szociológia esetében mindenképpen egybeesik. Ennek a kettős, de azonos gyökerű feladatnak a megoldása azonban szociológiai kutatások természetéből fakadóan igen pénzigényes. Feladataink megvalósítása során tehát nem csupán azért kellett kapcsolatokat létesíteni különböző külső szervekkel, hogy informálódjunk, mik azok a problémák, amelyek megoldását az adott szituációban megoldani kívánatosnak látjuk vagy amelyek megoldására bennünket kérnek, hanem ezeknek a kutatási kívánságoknak finanszírozása érdekében is, s ez már az alapvető érdekmegegyezésen túlmenő „kiszolgáltatottságra” is vezethet. Ezt a problémát szeretném megemlíteni ezen az osztályülésen, ezért szólalok fel, remélve, hogy az Osztály, mint ahogy eddig, a jövőben is támogatni fogja a Szociológiai Kutató Csoport munkáját, s ennek megfelelően ez a probléma is jóindulatú megértésre talál. Arról van ugyanis szó, hogy mai gyakorlatunkban a külső szerveknek a munkánkhoz való pénzügyi hozzájárulásai jóval többet tesznek ki, mint a kutatásra kialakított akadémiai költségvetésünk, nem az egész költségvetés, hanem a konkrét kutatási feladat céljából meghatározott költségvetés, tehát a fizetéseken és az anyagi fenntartáson túlmenő anyagi erőink. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez az anyagi hozzájárulás nem ún. KK munka. Sem intézetünknek, sem kutatóinknak semmi anyagi hasznot nem biztosítanak. Egyszerűen arról van szó, hogy örülünk a legkisebb hozzájárulásnak is — sokszor a vele járó fenntartásokkal is, hogy alapvető kutatásainkat biztosíthassuk. Ez az állapot természetesen hozzájárul ahhoz, hogy tervünkéből fakadó alapproblémáinkat a gyakorlat igényeinek is megfelelően kutassuk — perspektivikusan azonban azt hiszem, nem szerencsés ennek a helyzetnek s elsősorban az arányoknak a fenntartása.

Nem azért nem szerencsés — bár ez sem utolsó szempont —, hogy az akadémiai kutatási terv megoldása érdekében máshová kell ily módon fordulnunk anyagi eszközökért, és így természetesen más kívánságokat is ki kell elégténnünk — bár ez sem túlságosan szerencsés —, de azért tartom elsősorban rossz megoldásnak ezt, mert végül is mi az állam valamilyen más zsebéből vesszük ki ugyanazt a pénzt, amit közvetlenül megkaphatnánk az Akadémián keresztül, saját főhatóságunkon keresztül is.

El kellene tehát gondolkodni azon, hogy azt a szemléletváltozást, amely a társadalomtudományokban kétségtelenül bekövetkezett már az utóbbi idők-

ben, legalábbis ebben az irányban, általában és erőteljesen is érvényre juttassuk. E szemléletváltozás ti. az, hogy nemcsak könyvekkel dolgozunk, — és ez nemcsak a szociológiai munkákra áll, hanem pl. a közgazdasági és jogi kutató munkákra is —, de olyan kutatási eljárások, módszerek szükségesek a modern társadalomkutatáshoz, amelyek kiviszik a kutatót a „terepre”, amelyek sok technikai jellegű munkát, számítógépek felhasználását stb. igényelnek. E felismerésnek anyagi következményei is vannak tehát, amelyeknek az akadémiai költségvetésben, az Akadémia rendelkezésére álló kutatási alapok elosztásában is kifejezésre kell jutniuk. Ha ez nem következik be, a társadalomtudományok és köztük a szociológia fejlődése megállhat, s minden törekvésünk, a külső szervek minden jóindulatú megértése ellenére is a közvetlen praktikus igények válhatnak uralkodóvá, holott a társadalom és tudományunk alapproblémáinak kutatása végül is a nem szűken vett „practicista” társadalmi gyakorlatot szolgálják.

Ezért hangsúlyoznám még egyszer, hogy bármennyire is szerencsés a gyakorlattal való együttműködés és bármennyire is előmozdítják a gyakorlattal való együttműködést az ilyen irányú anyagi ösztönzések is, azért mégis helyesebbnek látnám, ha a kutatásoknak az eddiginél jóval jelentősebb részét finanszírozhatnánk közvetlen akadémiai forrásokból.

[*Hevesi Gyula*]: Az akadémiai bizottsági rendszer megfelelő kiépítésének kérdése — úgy gondolom — az egész akadémiai reformnak egyik alapkérdése. Ennek helyes megoldásától nagymértékben függ az, hogy a reform a gyakorlatban is megfelelő módon, belátható időn belül és folyamatosan el fogja érni célját. Ahhoz, hogy az Akadémia mint az ország legmagasabb tudományos testülete, irányító befolyást gyakorolhasson a hazai tudományok egész területére — ahogy azt az új alapszabály-tervezet előírányozza —, az kell, hogy olyan bizottsági rendszer jöjjön létre, illetve a meglévő bizottsági rendszer szervezetében és munkájában olyan módon tökéletesedjék, hogy az valóban minden területen a hazánkban lehetséges legmagasabb tudományos szintet képviselje a maga összetételével és ugyancsak összetételével a kellő tájékozottságot is képviselje a maga szakterületén.

Különösen fontos ennek a kérdésnek a felülvizsgálata a közgazdasági tudományok területén, mint olyan területen, amely a legközvetlenebb közelségben működik a népgazdasággal és a népgazdasági fejlesztéssel. Azt hiszem, Friss elvtárs igen helyesen vetette fel, hogy ezzel a kérdéssel a jövőben ebből a szempontból jobban kell foglalkozni.

Abból, hogy ha a Jogtudományi Bizottság saját maga megállapítja, miszerint tényleges nemlétezése vagy nem-működése semmiféleképpen sem akadályozta vagy talán nem is járult hozzá a jogtudományok lényeges fejlődéséhez — ami azért lenne tény, mert más szervezetek elvégezték elég magas tudományos szinten az ezzel kapcsolatos feladatokat — ebből nézetem szerint nem arra lehet vagy kell következtetni, hogy ilyen bizottság az Akadémián nélkü-

lözhető, vagy nem szükséges, hanem egyszerűen Nizsalovszky elvtárs szintén erre utalt — nem volt megfelelő sem összetétele, sem célkitűzése és munkamódszere ahhoz, hogy az Akadémián belül rá háruló feladatokat különösen a reformnak megfelelően teljesítse. Ezt meg kell vizsgálni, és módosítást kell kérni. Miután azonban ez a kérdés a reformnak egy általánosabb kérdése, nem is akarok ezzel részletesebben az Osztály vonatkozásában foglalkozni, inkább az általános vitában vetném fel.

Szabó Imre: Elnézést kérek, hogy én is a bizottságok kérdésével foglalkozom. Azt hiszem, ez nem véletlen. Az Akadémia alapszabályainak új tervezetében a bizottságok bizonyos értelemben integráns részeivé válnak az Akadémia testületi szervezetének, és ez előttük új feladatokat kell hogy megnyisson. Az a reform, amelyet végrehajtottunk, s amelynek lényege abban áll, hogy az intézetek igazgatását elválasztjuk az Akadémia társadalmi oldalától, nyilvánvalóan oda is fog vezetni, hogy megnő a testületi szervek általános feladatköre vagy pontosabban szólva, visszatér a testületi szervek látókörébe az egész magyar tudomány, amelyről itt-ott -- hogy az intézeteket igazgassuk -- megfeledeztünk. Ebben az esetben a bizottságok egy adott tudományág vagy tudománycsoport tulajdonképpeni akadémiai szerveivé válnak. Az állam- és jogtudományokat az Állam- és Jogtudományi Bizottság fogja képviselni testületi vonalon, mégpedig össz-országos szemszögből, tehát nemcsak az intézetek szempontjából. Ez szükségszerűen megnöveli a bizottságok jelentőségét. Majdnem azt lehetne mondani, hogy a tudományos osztály magából az osztályból és bizottságaiból áll. Hogy ez majd hogyan alakul, ez még nyílt kérdés, ezen tanakodunk. Ha történetileg visszapillantunk, akkor még emlékezhetünk azokra az időkre, amikor a bizottságok sokkal aktívabbak voltak. Pl. megtalálták azokat a témákat, amelyek az adott tudomány egészét érintik, komoly vitákat tudtak szervezni bizonyos össz-tudományos kérdésekről, nem vált technikaivá a bizottságok munkája, nem vált a szó technikai értelmében koordinátorrá, hanem tudott tartalmat adni a tudományos munkának. Országos méretekben valahogy ehhez kell visszatérnünk.

Az egyik hiba, amit elkövettünk, szerintem legalábbis a jogtudománynál, az volt, hogy többek között a Jogtudományi Bizottságra bíztuk az Intézet tudományos tanácsának feladatát is. Ebből adódott, hogy a Jogtudományi Bizottság egyik feladatot sem látta el, sem tudományos tanácsa nem volt az Intézetnek, sem pedig össz-tudományos méretben nem tevékenykedett, elsatnyult.

Ismétlem és hangsúlyozom, a reform egyik indoka, hogy a bizottságokat tegye olyan szerveivé az Akadémiának, amelyekben nemcsak akadémikusok ülnek, hanem az adott tudományág összes képviselői, és valamilyen módon szerintem elsősorban nem pénzeszközökkel és hatalommal, hanem társadalmi súllyal és befolyással — érvényesítse véleményét a tudomány különböző műhelyeiben az állam- és jogtudományok minden munkahelyén.

Ehhez természetesen bizonyos erkölcsi súlyra van szükség, bizonyos megalapozottságra, egy rangbeli megemelkedésre. Ehhez járul majd a későbbiekben ha ugyan egyáltalán járul -- bizonyos adminisztratív feladatkör is, a hangsúly azonban nem ezen van, hanem éppen a társadalmi súly emelkedésén.

Kiderült, hogy nálunk is nagy kérdés, hogyan állítsuk össze az Állam- és Jogtudományi Bizottságot. Itt az a nehézség, hogy nekünk rövidesen — mármint az Osztálynak -- javaslatot kell tennünk, de még nem tudjuk világosan, hogyan is fog alakulni ezeknek a bizottságoknak a feladata. Nem tudom, nem lesz-e egy kicsit filius ante patrem, nem lesz-e jobb megoldás egyelőre egy évre egy bizottságot kipróbálni, megnézni, hogy milyen feladatköre alakítható ki, milyen legyen az összetétele, képviseleti szerv-e, bizonyos szervek küldöttei vegyenek-e részt benne, tudományági szerv-e -- ahogy Nizsalovszky professzor javasolja. Még nagyon kevés ezen a téren a tapasztalatunk és mondom, attól félek, hogy eldöntjük most az összetételt anélkül, hogy világosan látnánk a feladatot. Ezt talán meg lehetne gondolni. Mindenesetre szeretném remélni, de hangsúlyozni is szeretném, hogy az új akadémiai rendszerben a bizottságoknak „régii fényükben” kell majd ragyogniuk.

Eörsi Gyula: A Jogtudományi Bizottsággal kapcsolatban szeretnék egy-néhány kérdést felvetni, amelynek talán bizonyos általános tapasztalatai is vannak, mert úgy tűnik ezen az ülésen, mintha ez a bizottsági munka valóban válságban lenne, hiszen két bizottságról kiderült, hogy nem nagyon volt aktív, egy harmadikról pedig, hogy aktív volt ugyan, de nem biztos, hogy ennek örülni kell, -- nem annak, hogy aktív volt, hanem az okoknak, amelyek miatt aktív volt.

A jogtudomány területén az a helyzet, mint egyébként másutt is, hogy a kutatás kutatóhelyeken történik, amelyek önmagukban zártak, saját költségvetéssel, saját tudományos tervekkel: az intézet, a tanszékek, a karok. Ezek autonóm módon dolgoznak. Itt egy bizottság feladata nem lehetne az anyagi eszközök elosztása, mert ez a jogtudomány területén két okból nem lehetséges. Egyrészt azért, mert nincsenek nagy anyagi eszközök, amelyeket szét lehetne osztani, másrészt azért, mert ami anyagi eszköz van, az eleve oda van telepítve az egyes kutatóhelyekhez.

Egy másik lehetséges feladat a koordináció. Ez valóban igen lényeges feladata a Bizottságnak. A Jogtudományi Bizottság 1968-ban a koordinációról hozott egy határozatot, amelynek lényege az volt, hogy a koordináció jó részét közvetlenné tette, nem a Bizottságon keresztül, hanem a terveknek megfelelően az egyes érdekelteket koordináltatta egymással, és csak figyelemmel kísért bizonyos kiemelkedő témákat. Ez a figyelemmel kísérés nem igényel különösen sok bizottsági ülést, és nem ért be annyira, hogy a múlt évben lehetett volna erről beszámolni. Emellett meg kell mondani azt is, hogy a jogtudomány tekintélyes részének tevékenységét ebben az évben és a múlt évben nagyobb mértékben az Igazságügyminisztérium szervezte, koordinálta, amely

távlati kodifikációs feladatai megvalósítása érdekében kutatási szerződéseket kötött kutatóhelyekkel.

A harmadik lehetőség a jogtudomány egészét érintő kérdéseknek a Bizottság elé vitele. Ezek kétfélék lehetnek: módszerbeli kérdések és olyan tudományos témák, amelyek mindenkit érdekelnek. A módszerek területén az elmúlt években a jogtudományban részben vagy nagymértékben a Bizottság közreműködésével két területen alapvető viták folytak le, eredményes viták, amelyek részint a szociológiai elemet, részint a jog-összehasonlítás elemét vitték be a jogtudományba. További ilyen kérdés lehet, hogy a Bizottság hibájából -- nem merült fel.

Ami a jogtudomány egészét érintő tudományos témákat illeti, ilyen nagyon kevés van, mert a jogtudomány erősen szakosított. Mi próbáltunk a múltban bizottsági vitákat szervezni, itt azonban a Bizottság csak emblémát adott, mert a Bizottság tagjai különböző jogágazatokhoz tartozván, nem jöttek el ezekre a vitákra, kivéve azt a két-három tagot, akik személy szerint voltak érdekeltek. Az a szakma volt együtt, amely együtt lett volna akkor is, ha a TIT adta volna az emblémát vagy pedig a Jogász Szövetség.

Itt jegyezném meg, hogy alaposan meg kell még fontolni azt, amit Nizsalovszky akadémikus mondott, hogy jogágazatok szerint állítsuk össze a Bizottságot. Ez a múltban nem nagyon vezetett eredményre. A Bizottságban az egyes jogágazatok szakembereit valójában csak saját jogágazatuk problémái érdekelték igazán, a többiek esetleg beleolvastak az anyagba. Az, hogy hosszabb vagy rövidebb beszámolót hallgassanak és vitassanak meg különböző más jogágazatokról, valószínűleg sokáig nem nagyon volna elérhető.

A nemzetközi kapcsolatok leglényegesebb aktuális feladatát, a Jog-összehasonlító Akadémia ez évi világkongresszusán való részvételünket 1968-ban szervezte meg a Bizottság. 1969-ben csak a referátumok összegyűjtése, boríttatása volt napirenden, ez pedig megint csak nem igényel bizottsági ülést.

A következő lehetőség a könyvtervek vizsgálata. A könyvtervek vizsgálatára albizottságot küldött ki a Bizottság azzal, hogy ha felmerülnek problémák, amelyeket az albizottság nem tud megoldani, akkor bizottsági ülést tartunk. Ilyen problémák szerencsére a múlt évben nem merültek fel.

Ami az operatív munkát illeti, abban nyilvánvaló, hogy nem lehet egész bizottságot működtetni. A bizottságnak azonkívül feladata az is, hogy ahol hézag, hiány, elmaradás van a területen, ott lépjen közbe és igyekezzen megoldást találni. Ugyancsak 68-ban szervezte meg a Bizottság a jogtörténet-szek munkaközösségét, amelyről Friss elvtárs a bevezetőben szólt. A Bizottság azt is célul tűzte ki maga elé, hogy formális ülést ne tartson. Ezt a tervét kitűnően teljesítette (*derültség*). Lehet, hogy ezt túl is teljesítette.

Én ezeket azért mondtam el, hogy kitűnjék: itt némileg ugyanaz a helyzet, mint ami a könyvkiadásnál. Vannak évek, amikor sok könyv jelenik meg, és vannak évek, amikor csend van, mert készülnek a munkák. 1968 úgy

látszik, túl jó éve volt a Jogtudományi Bizottságnak; talán valamit 1969-re kellett volna hagyni ahhoz, hogy itt a beszámoló kapcsán ne lehessen mulasztásra gondolni.

Azonban nemcsak ezért vettem fel ezt a kérdést, hanem azért is, mert úgy látszik, valóban az a helyzet, hogy a bizottságok hosszú évek óta keresik és még nem jól találták meg a helyüket az egész tudományterületen. Teljesen egyetértek Hevesi elvtárssal abban, hogy a következtetés, amit ebből le kell vonni, nem az, hogy ezek a bizottságok feleslegesek, hanem éppen az, hogy az akadémiai reform keretében, amely a testületi munkát új alapokra helyezi, a bizottságoknak meg kell találniuk azokat a tevékenységi köröket, amelyek kereteiben voltaképpen adva vannak ezeknek a koordinációs módszerbeli és a tudományt egészében fejlesztő kérdéseknek a megvitatásában és előrevitelében, de talán nem eléggé kidolgozottak.

A másik probléma ezzel kapcsolatban ugyanaz, amit Nizsalovszky akadémikus felvetett: a bizottságok összetételének kérdése. Nem tudom, hogy a megoldást valóban azon az úton kell-e keresni, hogy a bizottságokban különböző jogágazatok megfelelően képviselve legyenek. A kérdés talán inkább az, hogy nem kellene-e a bizottságokban nagyobb szerepet juttatni azoknak, akiknek hatáskörük és pénzük van ahhoz, hogy kutatást szervezni tudjanak. Nem erre kellene-e építeni a bizottságokat elsősorban — nem kizárólag! — Az egyik lényeges elemnek tehát — lényegesebbnek, mint idáig — meg kellene tenni az egyes kutatóhelyek vezetőit, a tudományág megrendelőit vagy ha tetszik, a fogyasztóit. S ezt kellene kiegészíteni a tudomány néhány kiemelkedő képviselőjével, nem pedig megfordítva, mint a Jogtudományi Bizottságban van, amelynek 28 tagja volt és a 28 tagból ilyen jellegűt lehetett találni ötöt vagy hatot — hármat, inti ide a Bizottság titkára. — Emellett meghívtuk még a dékánokat, akik nem feltétlenül voltak a Bizottság tagjai (*Bognár József*: De viszont pénzük szintén nincs!); ami pénz mégis van, az azért náluk van. Nem sok. A Bizottságnak tehát részben meg kellene adni a lehetőséget, hogy a kutatás szervezéséhez valamilyen módon anyagi eszközökkel is tudjon rendelkezni, vagy maga a Bizottság, vagy pedig azon az úton, hogy a pénzzel és szervezési lehetőséggel rendelkezőket hozza össze, akik azután együttesen állapítják meg legalább a pénz egy részének felhasználási módját, és erre építik rá a bizottságot. E felé bizonyos lépések a reform során talán kialakulnak, amikor megszüntetik a Bizottságnak azt az alárendelt szerepét, hogy a Bizottság jogilag nemlétező szerv, amely egy levelet sem írhat, mert az Osztályon keresztül kell minden lépést megtenni, ami rendkívül el is bürokratizálja a dolgokat. Vagy pedig egyenesen lehetősége lesz arra, hogy a Bizottság maga rendelkezék bizonyos összegekkel. Nem tudom, de erre a lehetőség esetleg meglesz.

Ezeket csak tentatíve vetném fel, hiszen éppen most gondolkozunk ezen az új szervezeti és tartalmi megoldáson. Figyelemmel kell lennünk arra, hogy

1969-ben nemcsak azért nem dolgoztunk jobban, mert 1968-ban rendkívül jól dolgoztunk; itt valami hiba van a tudományági bizottságok körül.

Azt hiszem, hogy ezeknek a felszólalásoknak, amelyek ilyen tárgyúak, arra kell mozgósítaniuk, hogy megtalálják a témákat, a szervezési, a módszerei lehetőségeket és ezzel kapcsolatban megtaláljuk a bizottságok optimális összeállításának lehetőségeit is.

Friss István: Tisztelt Osztálygyűlés! Úgy látom, más felszólaló nem jelentkezik, ülésünket befejezhetjük.

A vita alapvetően egy kérdésre koncentrált, a bizottságok kérdésére. Emellett úgy mellékesen néhány kis kérdés is szóba került, de a felszólalók nyilvánvalóan egy alapkérdésre irányították figyelmüket. Ez pedig olyan kérdés, amelyet nagyon alaposan meg kell vizsgálnunk, meg kell vitatnunk, valószínűleg az Akadémia más szerveivel is egyeztetnünk.

Feltételezem, hogy nemcsak a mi osztályunkon jelentkezik a bizottságok kérdése, mint ilyen beteg góc. Meg kell találnunk, igyekeznünk kell megtalálni a legmegfelelőbb megoldást. Ezért azt hiszem, hogy a vita hasznos volt, a felszólalások valóban a döntő kérdés megvitatásához járultak hozzá. Igyekezni fogunk az előttünk álló szakaszban e probléma megoldásán dolgozni, hogy a legközelebbi közgyűlésünkön számba vehessük az itt elért sikereket is.

Köszönöm szíves megjelenésüket, a vitában való részvételüket, és az ülést bezárom.

A TAYLORIZMUS MINT A KLASSZIKUS POLGÁRI SZERVEZÉSTAN ÜZEMSZERVEZÉSTUDOMÁNYI ÁGA

SZENTPÉTERI ISTVÁN

1. Az ágazati szervezéstudományok kialakulásának kezdeteit a fejlett tőkés államokban is csak a *századforduló* időszakára tehetjük. Rendszerint egy-egy koncepciózus mű megszületésének évtizedétől datáljuk az ágazati szervezéstanok létrejöttét. Sajátos, hogy a ma ágazati szervezéstanok úttörőinek tekinthető szerzők többé vagy kevésbé valamilyen általános *szervezés-elméleti koncepció* kidolgozásának igényével léptek fel. Alapvető elgondolásaik elterjedése, mások által való kiegészítése s a gyakorlat próbakörén való ki- próbálása után tűnt ki, hogy ezek *csak bizonyos keretek között érvényes szervezeti elvek és módszerek*.¹ E klasszikusok általánosítása tehát — szándékuk ellenére — rendszerint nem ért olyan szintre, hogy alkotásuk valóban univerzális jelentőségűvé vált volna. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy szerepüket le kellene becslnünk, hiszen absztrakcióik korlátai a szervezeti viszonyok olyan bonyolultságából fakadtak, amelyeket ők, akkori tudásukkal nem küzdhettek le. Ma sokan vallják, hogy a klasszikus ágazati szervezéstan művelőinek úttörő munkássága nélkül a *valódi* általános szervezéstan megteremtése lehetetlen lett volna.

A társadalmi igény legintenzívebben a *termelés-szervezeti viszonyok* terén sürgette a szervezési kérdések újszerű, racionális megoldását. A modern kapitalista termelési viszonyok, elsősorban az *ipari* termelési formációk új szervezeti megoldásainak megteremtésére ösztönözték a szervezési gyakorlatot és a tudományos megközelítéseket. Semmiképpen sem véletlen, hogy az egyik első ágazati szervezéstan az üzemi viszonyok tanulmányozásából s azok szervezeti problémáinak sajátos megoldásából származott. Az *üzemszervezéstan* tudománya a századforduló idején keletkezett a termelés dinamikus fejlődésének új szakaszába lépő USA-ban, s megalapítójának F. W. Taylor tekinthető.

¹ A klasszikus szervezéstani iskola üzemszervezéstudományi ága is *általános* törvényszerűségek felállításának igényével kezdte. F. W. Taylor is azt állította, hogy a tudományos vezetés általa kidolgozott elvei és módszerei „alkalmazhatók az emberi tevékenység minden formáinál, az egyén legegyszerűbb cselekvésétől nagy társaságaink munkájáig”. F. W. Taylor: *Scientific Management*, New York—London 1947. Bevezetés „A tudományos vezetés elvei”-hez 7. old.

Az ő általa kidolgozott „tudományos vezetés” koncepció is amellet a tudományfejlődési tézis mellett dokumentum, hogy *csak valamilyen társadalmilag megért problémára reagáló tudományos nézetrendszer képes igazán irányzat-alkotó erővé válni*. Az üzemszervezéstani tudománya -- történeti gyökereit kutatva és elemezve többször is kimutatta, hogy Taylor előtt az USA-ban mások is felfedeztek -- legalább is rész-elemeket -- abból, amit ő azután egész rendszerré épített. Mindezek a felfedezések azonban jóformán semmi reagálást sem váltottak ki a szervezés gyakorlati embereiből vagy pedig a szervezeti viszonyokkal akkoriban foglalkozó társadalomtudományi diszciplínák művelői köréből.²

Hosszú és bonyolult feladat lenne annak részletes megállapítása, hogy miként alakult ki az a társadalmi szükséglet, amelyik a vállalkozó szervezői érzékét új szervezési metodikák felé fejlesztette. Mindenképpen objektív okai voltak annak, hogy a tőkés a termelés fejlődésének bizonyos szakaszán reagálni kezdett azokra az új tudományos szervezési megoldásokra, amelyek az ő hagyományos szervezési elveitől és módszereitől olyan távol voltak. Végső soron nem vitás, hogy *profitérdekek* húzódtak meg az új szervezési eljárások iránti érdeklődés felfokozódása mögött.³ A tőkés magánérdeke diktálta a termelési szerkezet megreformálására irányuló XIX. század végi akciókat.

Az üzemszervezés formális szemléletének társadalmi elismerését az *imperializmus* termelés szerkezeti viszonyokat átalakító hatása nélkül nem tudnánk megmagyarázni. A számos lényeges változás közül csupán néhány, a szervezeti viszonyokat közelebből érintő strukturális átalakulást kell megemlítenünk. A legdöntőbb kétségtelenül a *tőkés tulajdon koncentrációja*, a nagyvállalatok s általában a *vállalatok közötti* különböző szervezett *kapcsolati formációk létrejötte* volt. A századforduló idején egyre kézenfekvőbb tapasztalattá vált, hogy *mind nehezebb a hagyományos módszerekkel vezetni a nagyüzemeket*. A vállalkozó a régi modell szerint tulajdonosi pozíciójában egyben „szervező” is volt, e két funkció egy személyben való ellátásakor azonban fokozódó nehézségekkel küszködött. Minél nagyobb lett a vállalat, szükségszerűen annál több szintű különböző rendű és rangú *manager* iktatódott a felső vezetés és a konkrét kivitelező munka közé. Amikor az alkalmazottak nagy száma, a

² Azt is le kell azonban szögezni, hogy ezek a korábbi próbálkozások sem módszerekben, sem a konzekvenciáik levonásának igényességében nem állíthatók egy sorba F. W. Taylor műveivel. A klasszikus szervezéstudomány ezen ágának történelmi előzményeiről I. J. H. Hoagland: *Historical Antecedents of Organization Research* c. tanulmányát. Megjelent: *New Perspectives in Organization Research*, Ed. W. W. Cooper—H. J. Leavitt—M. W. Shelly II., New York—London—Sydney, 1964. 27. s köv. old.

³ Taylor is jellemző módon, jóformán minden munkáját azzal kezdte, hogy a hagyományos vezetés mennyire nem képes a meglévő kereteket a termelés produktivitásának érdekében kihasználni, s ebből fakadóan milyen veszteség éri a társaságokat és az USA egész gazdaságát is. L. im. *Shop Management* 17. s köv. old. A *The Principles of Scientific Management* „Bevezető”-jében is arra figyelmeztet, hogy a régi vezetési módszer következtében: „az egész országot milyen nagy veszteség éri amiatt, hogy napi cselekvéseink nem hatékonyak”. (i. m. 7. old.)

szervezeti részlegek gomba módra való szaporodása (differenciálódása) következtében a tulajdonos vagy azok képviselői alig tudták áttekinteni a vállalkozás egészét, akkor fejlődött ki bennük arra hajlamosság, az a „társadalmi szükséglet”, hogy az erejüket mintegy felülmúló feladat megoldásához valamilyen újszerű megoldást ajánló tudományos nézetrendszerben segítő támpontot keressenek.

Az üzemszervezéstan kialakulásához nagyban hozzájárult az imperializmusban a *vállalatok közötti verseny* könyörtelen élethalálharcra való átalakulása.⁴ A konkurenciaharcokban győzedelmeskedő, a kis vállalatokat elnyelő konszernekben és egyesületekben alkalom nyílt a különböző termelési eljárások és módszerek összevetésére, az eredménytelenség szervezeti okainak analizálására. A klasszikus kapitalizmusban egyetlen jó vállalkozói ötlet a gazdagság és felemelkedés forrása lehetett, ha a vállalkozó kellő tőkét tudott annak megvalósításához összegyűjteni.⁵ Az imperializmusban a legjobb termelésfejlesztési gondolat eredményessége is 10 és 100 különböző részleg jól koordinált együttműködésének függvénye lett, amelybe a „legkisebb hiba becsúsztatása” is a nagy szervezet teljes improduktivitásához vezethet.

A polgári szervezéstudományi irodalom teljesen egységes abban, hogy az üzemszervezéstan, illetve a klasszikus szervezéstan irányzat megalapítója F. W. Taylor. Nézeti a kezdeti ellenállás eloszlása után - hosszú időre annyira meghatározták a polgári szervezés elméletét és gyakorlatát, hogy másfajta tudományos iskola kialakulását szinte el sem tudták képzelni. Konceptióját bizonyos „csalhatatlanság” nimbusza övezte körül évtizedeken át. Ma már a klasszikus szervezéstudományi iskola több tételét kritika alá vették polgári szervezéstudományi művekben is, de a bíráló is a nagy kezdeményezőnek és elméletalakítóknak kijáró tisztelettel és elismeréssel végzi a felülrétékelést.

A klasszikus szervezéstan irányzatot általában, s azon belül Taylor iskoláját is, a *formális* szervezéselméletek közé soroljuk, azért, mert a vizsgálatok középpontjába a szervezeti formákat és eljárásokat állította. A szervezeti eredményességet függetleníteni akarták a szubjektív elemektől, az emberi szándéktól, hangulattól, munkakedvtől stb. Ez olyan törekvés volt, amelyik az egész korabeli hagyományos felfogással ellentétben állt. F. Taylor a szervezetet elszemélytelenített rendszerre akarta átalakítani, amelyben a „kiszámíthatatlan”, a „véletlen” szerepe nullára vagy minimálisra csökken. A szervezet rendszertani felfogására ez nem az egyedüli kísérlet és felfedezés már a

⁴ A gazdasági versenynek az új szervezési módszerek keresésére gyakorolt hatását a polgári tudomány is sok vonatkozásban hangsúlyozta. Vö. Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*, Bp., 1942. 27. old.

⁵ Magyary Zoltán nagyon jó érzékkel emelt ki F. Taylor könyvéből néhány olyan gondolatot, amelyek a tőkés termelési szervezet átalakulására s a vezető pozíciójának megváltozására utal. „A múltban az általános felfogást helyesen juttatta kifejezésre az a mondás, hogy 'az iparvezérek születnek, nem nevelődnek' és az volt a nézet, hogy ha valaki talál alkalmas embert, nyugodtan rábízhatja, hogy a helyes módszert ő találja meg”. 1. m. 28. old.

századforduló idején.⁶ Kétségtelenül azonban az egyik olyan koncepciózus elmélet, amelyik más szociológiai irányzatokkal összefonódva kiindulási alapot szolgáltatott a tőkés üzemi szervezeti rendszer *racionalizálásában*, a hagyományos szervezési eljárások erős bástyáinak ledöntésében.

2. F. W. Taylor (1856–1915) úgynevezett „művelt, de nem gazdag” philadelphiai családból származott, akit apja jogászi pályára szánt. A Harvardon megkezdett tanulmányai alatt azonban olyan betegségbe esett, hogy orvosai eltanácsolták a további egyetemi tanulmányoktól. Gépkezelőként kezdte pályafutását egy philadelphiai kisüzemben, majd 1878-tól a Midvale Steel Company szolgálatába lépett. Egyszerű munkásként kezdte, s tehetsége, energiája révén fokozatosan emelkedett a gépészeti beosztáson keresztül előmunkássá és segédmérnöké, vagyis „középmanagerre”. Esti tanulmányi rendszerben szerezte meg a Stevens Intézetben a M.E. fokozatot.⁷ Napi munkája során alakította ki azt a módszert, amelyet „tudományos vezetés” néven ismerünk. Az 1880-as évektől kezdődő vizsgálatainak és eljárásainak eredményeit 3 publikációjában fejtette ki, illetve védelmezte a bírálókkal szemben. 1903-ban jelent meg „Az üzemvezetés” (Shop Management) c. tanulmánya, 1909-ben írta „A tudományos vezetés elvei” (The Principles of Scientific Management) c. munkáját, amelyik azonban csak 1911-ben jelent meg nyomtatásban. 1912-ben nézeteit „A ház külön bizottsága előtti vizsgálat” (Taylor’s Testimony Before the Special House Committee) c. reflexióban védelmezte. Végül ez a három munka együtt a közismert „Tudományos vezetés” címen került publikálásra.⁸

F. Taylor nevéhez kapcsolódó irányzatot a szervezéstudományi irodalomban *különböző elnevezésekkel* is jelölik, illetve jellemzik. Sokan használják – nagy tudománytörténeti hatására is utalva ezzel – a *klasszikus* jelzőt vele kapcsolatban. Mások munkássága tartalmának fő jellegzetességét abban látják s irányzatát úgy is nevezik, mint *munka-* (vagy *művelet*) *mérési* irányzat.

⁶ A szervezet újabb rendszertani megközelítéseire vonatkozóan *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*, Bp. 1969.

⁷ Életrajzi adataira vonatkozóan H. S. Person, Taylor könyvéhez írt „Előszavát” VIII. s köv. old. — F. Taylor munkásságával egész sor szervezéstudományi munka foglalkozik. Ezek közül az egyik legjobb értékelő mű, amelyik egyébként az egész polgári szervezéstudománytörténetet módszeresen összefoglalja, B. M. Gross, *The Management of Organizations* (London 1964) c. könyve. Tömörebben, de elméletileg még igényesebben foglalkozott Taylорral és az egész klasszikus szervezéstudományi iskolával J. G. March—H. A. Simon, *Organizations* (New York 1959. 2. kiadás) c. műve. A pszichológia oldaláról közelíti meg F. Taylor munkásságát és a taylorizmust J. M. Fraser: *Industrial Psychology* (Oxford—London—New York—Paris, 1962) c. munkájában 15—30. old.; H. J. Leawitt: *Managerial Psychology*, Chicago—London II. kiad. 1965. 326. s köv. old. Ld. továbbá a Taylor munkásságát valamilyen aspektusból tárgyaló nagy polgári szervezéstudományi irodalomból L. A. Allen: *Management and Organization*, New York—Toronto—London 1958. 12. s köv. old.; G. Strauss—L. A. Sayles: *The Human Problems of Management*, Englewood Cliffs, New Jersey, IV. kiadás, 1963. 23. s köv. old.; G. R. Gedye: *Scientific Method in Production Management*. London 1965. 3. s köv. old.

⁸ A „Tudományos vezetés” 1911-es, szerző általi kiadását 1939-ben özvegyének második, majd 1947-ben kiadójának (Harper and Brothers) kiadása követte. Hivatkozásainkban a könyv 1947-es kiadásának helyeire utalunk.

H. Simon viszont F. Taylorban az ún. *fiziológiai* iskola megteremtőjét látja. Munkásságának, illetve téziseinek rövid ismertetése után talán mindkét utóbbi álláspont indokoltsága bizonyíthatóvá válik. F. Taylor tudományt és szervezési gyakorlatot egyaránt inspiráló hatásának rövid ismertetése s követői közül csupán néhány nagyobb név említése talán szemlélteti azt is, hogy joggal tekintik a szervezéstudomány klasszikusának.⁹

a) F. Taylor kezdetben hagyományos mérnöki módszerekkel, a gépek technikai tökéletesítésével akarta a termelés fokozását elérni. E módszerekkel felmutatott eredményei közben hamarosan felfigyelt arra, hogy a termelés folyamatában az akkori viszonyok között jónak mondható gépek birtokában is sok a „bizonytalan elem”, s ezek egyik legfontosabbika maga a munkás. Miként minden későbbi formál elmélet, ő is a *hatékonyabb szervezeti keretek kialakításának* útját kereste. A hatékonyság fő akadályát első pillanatban a munkásban, illetve a hagyományosan funkcionáló munkaszervezeti kapcsolatokban látta.

A munkás a manufaktúra korszakában kialakult módszerek szerint dolgozik – mondja –, s az üzemvezetés ezek mellett képtelen a munkást produktívabb munkára készíteni. A szervezéstani irodalomban többen azt emelték ki gondolatmenetéből, hogy ő a munkásokat „lustának” tartotta. Ez bizonyos félremagyarázás, illetve félreértés. A hangsúly nála egyáltalán nem az egyéni lustaságon volt. Az egész gazdasági és üzemvezetési rendszer az – mondja –, amelyik a munkásokat lényegében a *munka színtelésére* serkenti, s minden korabeli ösztönzési módszer ellenére is. A korabeli üzemi bérezési gyakorlatban még általános volt az órabérrendszer, s legfeljebb „több darabért több bér” ígéretével akarták a vállalkozók a termelés emelésére készíteni a munkást. Az ilyen ösztönzési rendszert ő teljesen korszerűtlennek minősítette azért, mert teljesen *esetleges* tényezőkre bízta a hatékonyság emelkedését: akar-e a munkás többet dolgozni vagy sem, nem is törődve azzal, hogy objektíve egyáltalán tud-e a munkás többet dolgozni. A végzett munka mennyisége a régi rendszerben végeredményben mindig szubjektív tényezők függvénye. *A személyes elem a szervezeti viszonyok mindkét oldalán* vezetőknél és vezetettekénél – a *hatékonyság bizonytalansági tényezője*, s ezért legfőbb célja olyan módszer kidolgozása volt, amelyben ezeket ki lehet küszöbölni. A munkást

⁹ F. Taylor „tudományos vezetésével” foglalkozó, azt ismertető, részben értékelő magyar szervezéstudományi irodalomból ld. Magyary Zoltán: *Magyar Közigazgatás*, Bp., 1942. 27. s. köv. old.; Varga József: *A vezetés alapvető kérdései*, Bp. 1947. 16. old.; Dobossy Imre: *A „tudományos vezetés” a fejlett tőkés országokban. A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása és a vezetőképzés gyakorlata*. Szerk.: Erdei Ferenc. Bp., 1964. 26. s. köv. old.; Erdei Ferenc: *A szervezéstudomány elméleti problémái a szocializmusban*, Bp., 1966. 8. old.; Dr. Ladó László–Siklaky István – Dr. Szabó László: *Szervezésemélet és metodika*, Bp., 1966. 7. s. köv. old.; Dr. Varga Sándor által írt I. fejezet 8. pont az *Iparvállalatok vezetése, szervezése és tervezése* II. v. könyvből. Szerk.: Dr. Varga Sándor. Bp., 32. s. köv. old.; Dr. Palvics András: *Szervezéseméleti alapok és a korszerű szervezéstechnikai eszközök alkalmazása*. Bp., 1969. 17. s. köv. old.

olyan rendszerbe kell beépíteni — mondja —, amelyben pontosan ki lehet számítani, hogy mi várható tőle, s egyben megvan az a struktúra, amelyik akár elvileg ösztönzés nélkül is ezt a teljesítményt belőle kikényszeríti. Így jut arra a következtetésre, hogy csakis a tudományosan szervezett munka alapján lehet objektivizálni a munkások teljesítményét, vagyis így lehet kiszámítani, hogy mit fognak teljesíteni, függetlenül szándékuktól, beállított-ságuktól stb.

F. Taylor azonban legalább ilyen szigorral elítélte a vezetés oldaláról jövő „személyes elemet” (szubjektívizmust) is. A munkásoknak a munka színlelése, illetőleg az, hogy minél kevesebb munkával adott lehetőségek között legtöbb pénzt szerezzenek, érthető és természetes magatartásuk, hisz ez az érdekük.¹⁰ A vezetésben viszont a „személyes elem” a szervezethez lényegi hiányára mutat, méghozzá abban a struktúraelemen (a vállalkozónál, managernél), amelyben a hatékonyság emelése vitathatatlanul közvetlenebbül egyéni érdek. Vezetői szinten a bizonytalan szubjektív tényező a „tehetséges” (fantáziával, ügyességgel rendelkező, kockázatot vállaló stb.) vezető vagy a korabeli irodalomban kedvelt elnevezéssel: „a nagy ember”. Az ő vezetés-rendszere likvidálni fogja a gazdaságszervezetből ezt a vezetőtipust. Az igazi hatékony szervezetben nem lesz szükség ilyenre, mert mint Taylor mondja: „Nincs az a nagy ember, aki remélhetné, hogy felveheti a versenyt az átlag-emberekből álló csoporttal is, akik igen jól meg vannak szervezve”.¹¹

A megvalósító munkából és a vezetésből a személyes elemet a tudományos vezetés szorítja ki. Hogyan is történik a munka megszervezése, vagyis olyan keretek kialakítása, amelyben a szubjektív elemek objektív tényezővé formálása végbemegy? A tudományos vezetés kialakítása 3 fázison megy keresztül. Az első feladat a hagyományos munkavégzési módszerek felmérése, úgynevezett időtanulmányok készítése. F. Taylor akkor, hogy mérni, illetve méretni tudja a munkafolyamatokat, azokat olyan műveletelemekre bontotta, amelyekben az ismétlődő karakterisztikum megállapítható. A „stopperórás ember” mint a normázás előfutára nála jelenik meg, de használta a napjainkban „önfényképezésnek” nevezett módszert is, amikor a munkások naponta kitöltöttek olyan táblázatokat, amelyek részletes bontásban, majd összesítésben mutatókat

¹⁰ F. Taylor a lustaság két okáról beszél, az egyik a természetes hajlam a munkakerülésre, a másik, amikor a rendszer ad alkalmat, sőt egyenesen munkakerülésre készítet valakit. Ismételten és ismételten hangsúlyozza, hogy ő a veszélyt ez utóbbiban látja, mert olyan vezetési gyakorlat van az üzemekben, amelyik egyenesen munkakerülésre „ösztönöz”. (Vö. *Shop Management* 30., 32. old.) — A „rendszeres vagy rendszerből fakadó munkakerülés” másik alapvető munkájában is újból és újból felmerül a fő problémák között. Vö. *The Principles of Scientific Management* 21. old.

¹¹ F. Taylor saját maga jellemezte ezekkel a sorokkal módszerének lényegét és társadalmi konzekvenciáját (vö. *Shop Management*). Érdemes megjegyezni, hogy a magyar szervezéstan irodalomban ezek a gondolatok nagyon mély nyomokat hagytak, és számos szerző idézte ezt a taylori tézist. Vö. Magyary Zoltán: *Magyar Közigazgatás*. Bp., 1942. 28. old.; Dr. Varga József: *A vezetés alapvető kérdései*. Bp. 1947., 16. old.; Bihari Ferenc: *Gazdasági vezetés a gyakorlatban*, Bp., 1965. 18. old.

képeztek a végzett munkáról.¹² A munkafolyamat részelemekre bontása alapján végzett mérések voltaképpen a *hagyományos módszerek megismerését célozták*. Munkás és munkás között ügyesség, begyakorlottság stb. alapján nagy különbségek voltak, s a mérési eredmények tükrözték ezeket. Az üzemen belül egy-egy feladatmegvalósító munkafolyamatnak a felmérése alapján a munkások nemzedékről nemzedékre szálló *munkavégzési tapasztalatait* össze lehetett gyűjteni, s egyben *elemezni lehetett azt, hogy mi az ügyesebb munkások eredményességének titka*. F. Taylor tehát a „gyakorlatot”, a nemzedékről nemzedékre szálló „kollektív bölcsességet” sem becsülte le, sőt ebből indult ki a vezetés megjavítására irányuló szervező munkájában.

A második fázis a kísérletezés volt. Az összegyűjtött tapasztalati anyag értékes elemeit tanulmányozni kellett, s fel kellett tárni a sikeres munkavégzés titkait. A kísérletezés során *össze kellett válogatni a legjobbnak bizonyult munkavégzési eljárásokat*, sőt ezeket még tovább lehetett analizálni abból a szempontból, hogy az eszmeileg „elképzelt” *legjobb munkavégzési meneteket kialakítsák*.

A munka- és időtanulmányokra a koronát a *szabályozás* teszi fel. A kísérletek során bizonyítottan „legjobbnak” minősített eljárást és keretet *absztrak-tan* meg kell fogalmazni. Ez a *szabályozás tehát a munkavégzési folyamat ideális* (legtökéletesebb) *útjának formába öntése*. Ilyen szabály birtokában akár a külön vezetői személyt is nélkülözni képes egy termelési egység. Az így elvontan szabályozott munkafolyamati program jelenti az *elszemélytelenített vezetést*, amelyik az adott szakaszban a legracionálisabb szervi működés feltételeit biztosítja.

A tudományos vezetés *fő problematikája tehát a „legjobb út” megállapítása és szabállyá formálása*. F. Taylor azonban ezen kívül s részben ennek alárendelve a szervezés hatékonyabbá tételére más vonatkozásban is újításokat vezetett be. A megvalósító munkát közvetlenül irányító és felügyelő szervezetet is át-alkajította. Azt tapasztalta ugyanis, hogy a tudományos vezetés által támasztott követelményeknek a régi munkavezetők nem tudnak megfelelni. A tudományos vezetés az üzemen belüli konkrét termelési folyamat képletét kialakíthatta, de *a munka közvetlen igazgatását végző apparátusnak is át kellett alakulnia* ahhoz, hogy a hatékony termelés megvalósuljon.

A taylori program alapján működő üzemben a konkrét munka közvetlen irányítására szolgáló szervezet két irányba is megváltozott. A tudományos vezetés megvalósítása a gyakorlatban a régi „mindenes” munkavezető helyére egyre inkább *specializált* irányító rendszert kívánt meg. Míg a termelés régi formája mellett az üzemben minden munkás *egy* meghatározott munkavezető-

¹² F. Taylor által a Bethlehem Steel üzemében alkalmazott mérési módszerről ld. *Shop Management* 47. s köv. old. Melléletként közzétette azt a táblázatot is, amelyet a „megfigyelőknél” felmérést végző személyeknek ki kellett tölteni a gépeken végzett fizikai munka megfigyelése során (i. m. 166. old. melléklete).

től kapta meg a feladatokat, s ez ellenőrizte is munkáját, addig Taylor reformja után a konkrét irányítás is 8 funkcióra differenciálódott, s ezeket külön vezető gyakorolta. Ha az irányító munkaköröket megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezek egyik része ún. *ágazati* jellegű volt, a másik pedig *funkcionális* természetű. Taylor az üzemi kivitelező munka közvetlen igazgatásával nem foglalkozott tudományos igényességgel, de -- úgy mondhatjuk -- ösztönösen is érezte, hogy lényeges különbség van az ágazati és funkcionális közvetlen vezetői körök között. Az ágazati természetű funkcióviselők a műhelyben maradtak¹³ (műhelyfőnök, diszpécser, inspektor, a karbantartás felelőse), míg a 4 funkcionális jellegű adminisztrátor egy ún. „tervező irodában” készítette a terveket, kiállította a munkalapokat, kalkulációs számításokat végzett és szervezte az oktatást.¹⁴

A tudományos vezetés tehát megindította a funkciók differenciálódását a közvetlen igazgatásban, s különösen kedvezett a *funkcionális részlegek keletkezésének*. Taylor még csak az előnyét látta a funkcionálisnak, s szinte kérkedve mondotta: még ha a munkavezető -- akár hosszabb időre is -- távol van, a műhelyben minden munkás tudja a feladatát és végzi a munkáját a funkcionális részlegek „elvont” irányításán keresztül.¹⁵ A munka igazgatásának problémája végeredményben azonban mégis csak mellékes ügy volt Taylor rendszerében a közvetlen megvalósító tevékenységére vonatkozó koncepciója mellett.

A vezetés személyes elemeinek leküzdése után Taylor figyelmet szentelt a munka szükségszerűen „szubjektív” oldalon jelentkező feltételeinek tökéletesítésére. Taylor jó gyakorlati érzékét és ötletességét bizonyítja egynéhány a korabeli gyakorlattól lényegesen eltérő reformgondolata és intézkedése. A tudományos vezetés módszere a szervező munka mind magasabb fokú specializáció irányába hat. Ennek a konzekvenciáit le kell vonni, mind a munkásoknak a munkára történő *kiválasztása* során, mind pedig a munkások *begyakorlása* és *képzése* alkalmából. *Mindenféle specializált munka végzésére meghatározott karakterisztikumú munkás a legalkalmasabb*. Hasonlattal elve -- mondja --, ahogy más ló kell az igáskocsihoz és más a sétalovaglásra, éppúgy a különböző munkafajták is más és más típusú embert kívánnak. Meg kell tehát figyelni, hogy az egyes munkakörök ellátására milyen karakterisztikumú emberek a legalkalmasabbak, s ezek ismeretében *tudatosan és tervszerűen kell válogatni a munkaerőt*.

¹³ F. Taylor természetesen nem használta az ágazati és funkcionális szerv közötti megkülönböztetést, de a feladatok különválasztása mégis ennek az elvnek megfelelően történt nála. A funkcionális üzemi szervrészleg 4 külön funkcióját ellátó *tervező iroda* feladatait különös részletességgel tárgyalja. L. *Shop Management* 111. s köv. old.

¹⁴ Vö. Gross i. m. 124. old.

¹⁵ A klasszikus szervezéstan iskolája által kidolgozott irányító szervezet struktúrájára és a Taylor által megkülönböztetett üzemigazgatási funkciókra vonatkozóan l. Dr. Palicz András: *Szervezéselméleti alapok és a korszerű szervezéstechnikai eszközök alkalmazása*. Bp., 1969. 20. s köv. old.

A tudományos vezetés elvei szerint szervezett munka azt is megkívánja, hogy az üzembe felvett dolgozókat tényleges munkába állásuk előtt részletesen megismertessék azokkal a munkaműveletekkel, amelyeket végezni fognak. A képzés során *be kell gyakoroltatni* velük a kísérletek során leghatékonyabbnak bizonyult módszereket és fogásokat, amelyek birtokában produktivitásuk a hagyományos szint fölé emelkedhet. Taylor rendszerében a *munkások továbbképzése* is állandó feladattá vált — külön funkcionális részleget is alakított e feladat ellátására —, hiszen az új „idő- és munkaelemzések” eredményei alapján tökéletesebb és tökéletesebb munkameneti formákat fedeztek fel, s le kellett küzdeni a munkások körében a bevett gyakorlathoz, a már megtanult módszerekhez való ragaszkodást.¹⁶

Taylor tudományos vezetése a munkást valóban olyan „rendszer” részévé tette, amelyben „hajlamaitól függetlenül” meghatározott munkamennyiség végzésére *kényszerül*. Ugyanekkor azonban nem becsülte le a munkás munkára való *ösztönzésének* szerepét sem. Azt azonban szilárdan vallotta, hogy tudományos vezetés hiányában teljesen bizonytalan az ösztönzés hatása, s nem lehet előre látni azt, hogy a kívánt célt eléri-e. Az ösztönzés alapja elsősorban az, hogy a tudományos vezetés rendszere alapján az *óra-bérezet* mind nagyobb mértékben a *darabbérezés váltsa fel*. Ez utóbbi sem hasonlítható azonban a feladatok kijelölésének régi módszeréhez. Itt ugyanis az idő- és munkaelem számítások alapján tudományosan ki van számítva, hogy egy munkadarab előállításához a föltétlenül szükséges pihenési idő hozzáadásával — egy *tehetséges és begyakorlott* munkásnak mennyi időre van szüksége. Ez a bérezési *bázis szint*. A prémiumokat, jutalmakat csak a bázis fölötti teljesítményre kell kitűzni.¹⁷ Egyébként a munkafeladatokat — lehetőség szerint — mindig egyenként bontva kell megállapítani, mert enélkül nem lehet igazán többletmunkára ösztönözni. A munkavégzési feladat globális meghatározása és csoportokra kivetése egyenesen arra „ösztönzi” az egyént, hogy munkaereje bérnélküli kihasználásának megelőzése érdekében a *csoport leggyengébben dolgozó tagjának szintjére szállítsa le a teljesítményét*.¹⁸

b) Taylor elképzelései számos kutatót ösztönöztek a tudományos vezetés rendszerének tökéletesítésére és továbbfejlesztésére. Követői hatalmas lendülettel vetették bele magukat a legkülönbözőbb típusú munkák műveletelemi méréseinek vizsgálataiba.¹⁹ A klasszikus üzemszerveztani iskola hívei hihetetlen mennyiségű adatot gyűjtöttek össze. Mihamarabb nyilvánvalóvá vált

¹⁶ A munkások kiválasztásával és képzésével kapcsolatban l. *The Principles of Scientific Management* 122. s köv. old.

¹⁷ A Taylor által ajánlott új ösztönzési rendszert jól jellemzi B. M. Gross i. m. 124—125. old.

¹⁸ F. Taylor későbbi munkájában egészen tömören, vázlatyszerűen összefoglalta rendszerének lényegét (vö. *The Principles of Scientific Management* 129—130. old.). Ezek jó részét azonban csak a részletesebben kifejtő fejezetekkel együtt olvasva lehet igazán megérteni és értékelni.

¹⁹ Taylor követőinek munkájáról s a klasszikus üzemszerveztési irányzat hatásáról l. J. G. March—H. A. Simon i. m. 12. s köv. old.; továbbá B. M. Gross i. m. 126. s köv. old.

azonban, hogy a munkaelemek sokfélesége — és a feladatok rendkívüli differenciáltsága mellett ez az adathalmaz nehezen válhat általánosítás alapjává. A különmű műveleti elemek mérési eredményeinek összevetése alapján nem lehet általános konzekvenciát megállapítani. Az általánosításra mégis kísérletet tettek egy-egy termelési ágban. Megpróbálták pl. kidolgozni az ún. „nem vastartalmú fémek” megmunkálásában előforduló összes műveletelem idő- és mozgásnormáit. A munkás minden mozdulatát mérték a munkavégzés során, és minél kisebb elemekre bontással (munkadarab megragadása, fordulás, esztergapadba fogás stb.) igyekeztek tisztázni a *szükséges* mozgást és az „ideális” teljesítési időtartamot. *A munkaművelet-mérések a termelés-szervezés racionalizálásának fontos forrásaivá váltak*, de csak a hihetetlenül specializálódó termelési folyamat egyes ágazataira vonatkoztatható feladattípusokat s ezeknek megfelelő időnormákat tudtak felállítani, ekkor is sokszor vitatható tudományos egzaktussággal. Lowry, Maynard és Stegemerten 1940-ben pl. az építőelemgyártás, valamint a nem vastartalmú fémek megművelési eljárásának idő- és mozgástanulmányozása alapján 183 speciális munkaelemet különböztettek meg, és állapították meg az ezekhez szükséges időmennyiséget.²⁰ A teljesítéshez „szükséges” idő meghatározása azonban egyre inkább kézenfekvővé tette, hogy ez *relatív kategória* mindaddig, amíg az ember bizonyos *fiziológiai* adottságairól megbízható képet nem nyerünk. Ezért a klasszikus szervezéstanis iskola figyelme erősen *fiziológiai* kutatások felé fordult. A munkások különböző adottságokkal rendelkeznek, s ezért, hogy a munkavégzés „ideális” időtartamát meg tudják állapítani, tisztázni kell azt, hogy mik tekinthetők a „tipikus” emberi adottságoknak. Enélkül ugyanis az „ideális” feladat-megoldási időtartam „alábecsülheti” az ember lehetőségeit vagy szubjektívizmusba esik, s olyat követel a munkavégzőtől, amire az tartósan képtelen.

A klasszikus szervezéstanis iskola *fiziológusokkal, pszichológusokkal kiegészülve* fogott hozzá e problémák tisztázásához. Az emberi szervezet specializációjából kiindulva kezdték meg az alapkérdések tisztázását. Mindenekelőtt az emberi *kapacitásra* vonatkozóan kellett volna valami objektív mércét találni.²¹ Nyilvánvaló, hogy az ember fiziológiai adottságainál fogva képtelen valamilyen szintnél többet teljesíteni. Ha pl. a munkaművelet-mérés alapján megállapították, hogy egy feladat teljesítése 3 kezlet vagy 12 ujjat kíván, akkor azt egyetlen ember képtelen ellátni.

A kapacitás olyan tényezők függvénye, mint *sebesség* és *fáradtság*. A sebesség vizsgálata újból felveti az „alap”-tevékenység megállapításának

²⁰ J. G. March—H. A. Simon i. m. 13. old.

²¹ Ezeket a problémákat már F. Taylor is felvetette, és pl. a kapacitással és fáradtsággal kapcsolatban is bizonyos megállapításokat tett megfigyelései és mérései alapján (vö.: *The Principles of Scientific Management* 57. s köv. old.). Ezek a megállapítások azonban még csak szerény kezdetnek minősíthetők követőinek későbbi, jóval szélesebb körű elemzéseken nyugvó vizsgálataihoz és azokra alapított törvényszerűségek kimutatásának kísérleteihez képest.

problémáját. Gilbreth már 1917-ben 18 alaptevékenységi osztályt állított fel.²² De sem neki, sem pedig a többi kutatónak (Maynard, Stegemerten és Schwab 1948) nem sikerült az alaptevékenységek olyan homogén rendszerét kialakítani, amely alapján a sebességmérésekben reálisan lehetett volna összehasonlításokat tenni.²³ Az önmagukban megbízható műveletlem-méréseknél is azonban a sebesség kategóriáját olyan aligha mérhető tényezők is befolyásolják, mint *ügyesség, szándék* stb. Végső soron a legjobb időmérések alapján sem lehetett igazolni, hogy komplex feladat (sok elemből összetevődő munka) kivitelezésének időtartama egyenlő a „tipikus” emberi adottságokkal végzett részelemek időtartamának összegével. Az „emberi kapacitás objektív mérése” továbbra sem produkált meggyőző eredményeket.

Az előbbi két tényezővel összefüggésben indultak meg a *szükséges pihenési idő megállapítására irányuló kutatási vizsgálatok* is. A fiziológiai iskola mindenekelőtt az *izomfáradtsággal* kapcsolta össze az állhatatos, kitartó munka határait. Vizsgálták a munkaelem teljesítése során használt izomcsoport igénybevételének sajátosságait, a használatlan izomrétegek fiziológiai állapotát s azok hatását a működő izomzatokra, a megvalósító munka ütemének hatását az izomállapotra s különösen a várási és szükséges pihenési idők fáradtság-megelőző, illetve csökkentő hatását.²⁴

A klasszikus szervezéstanai iskola művelőinek kutatásaiból üzemgazdasági vonatkozásban 3 irányba vontak le konzekvenciákat, illetve tettek javaslatokat. Azok az alapelvek, amelyek a jó munkaszervezés követelményeit megfogalmazták, (Barnes 1949-ben pl. 22 ilyen alapelvet rögzített) a következő 3 csoportba sorolhatók: *a)* elsősorban az ember *testi adottságainak* munka során való helyes használatára vonatkoztak (pl. a két kéz egy időben kezdje meg a teljes mozgást stb.), *b)* a *munkahely racionális elrendezésének* követelményeit részletezték (pl. legyen meghatározott és pontosan rögzített helye minden eszköznek), *c)* az *eszközök* és a munkavégzési eljárások megjelölésére vonatkoztak (pl. ha a műveletben két vagy több eszközt kell alkalmazni, akkor ezeket lehetőség szerint kombináltan (összekapcsoltan) kell használni.²⁵

A munka fiziológiai összefüggéseinek tisztázására irányuló kutatások az emberi szervezetet *idegfiziológiai gépként* fogták fel. A kezdeti eredménytelenségeket elsősorban a *mérések pontatlanságával* magyarázták. Az emberi szervezet azonban sokkal komplexebb organizmus, mint ahogy ezt az irányzat

²² F. Taylor maga is foglalkozik Gilbreth korai „Mozgás-tanulmánya”-val (vö.: *The Principles of Scientific Management* 79. s köv. old.). A Gilbreth-féle *cselekvési* fajták osztályait, azok szimbólumait, valamint az azonosítási színeit ismerteti J. M. Fraser: *Industrial Psychology* (Oxford—London—New York—Paris, 1962) 30. s köv. old.; ld. továbbá *Iparvállalatok vezetése, szervezése és tervezése* II. (szerk.: Dr. Varga Sándor, Bp., 1969.) 36. old.

²³ J. G. March—H. A. Simon i. m. 16. old.

²⁴ Az újabb fáradtságmérésekről l. J. M. Fraser: *Industrial Psychology*. Oxford—London—New York—Paris 1962. 154. s köv. old.

²⁵ J. G. March—H. A. Simon i. m. 20. old.

feltételezte. E körülmény magyarázza, hogy a későbbi sokkal „pontosabb” mérések alapján sem lehetett tudományosan meggyőző eredményekre jutni. Joggal állapították meg a klasszikus iskola bírálói, hogy *a munkamérések számtalan tökéletesítési kísérlete ellenére a feladatok végzéséhez szükséges munkaidő meghatározásokban rengeteg helyen a becslés maradt az alapvető eljárás vagy legalábbis a kiegészítő módszer.*²⁶ A klasszikus munkaszervezési irányzat javaslatai is inkább minősíthetők *mérnöki* elveknek, semmint az ember fiziológiai természetének elméleti ismeretén alapuló megállapításoknak.

c) Lényegében a klasszikus szervezési irányzat nyomdokaiba léptek, annak a módszereit alkalmazták – más szervezeti területen – az *államigazgatási* munka hatékonysága, gazdaságossága és általában racionalitása mérésének lehetőségeit kutató szakemberek. Többféle megközelítéssel kezdhették ezt a munkát: vizsgálhatták pl. egy-egy államigazgatási *feladat megvalósításának útját*, azon belül az egyes szakaszok racionalitását, az egész folyamat lerövidítésének lehetőségét stb. A vizsgálatok másik kiindulási pontja egy-egy hivatal (apparátus) *munkával való terheltségének megállapítására* is irányulhatott. Bármelyik esetről van is szó, az alapgondolat és mérési módszer hasonló volt ahhoz, amit az üzemekben Taylor és követői kezdeményeztek. Az államigazgatási munkaméréseknél is az igazgatási folyamatokat olyan egységekre igyekeztek bontani, amelyekben az *ismétlődő, ciklikus jelleg* felismerhető. Az ilyen természetű igazgatási ügyek viszont nem tartoznak az igazgatás legérdekesebb és legsajátosabb esetei közé. Az igazgatásban annyi az *egyedi*, pusztán arra a konkrét esetre vonatkoztatható specialitás, hogy ez már eleve leszűkíti a mérhető igazgatási viszonyok körét. Az igazgatási munkában olyan feladatelemek meghatározása aligha történhet meg, mint amilyenek a forgácsoló vagy esztergáló munkás termelő munkájában vannak. Az igazgatási munka *fiziológiai* összefüggéseinek tisztázása pedig, mint pl. kapacitás, kitarítás, fáradtság stb. egyenesen reménytelen próbálkozásnak látszott, úgyhogy ebbe az irányba nem is nagyon történtek komolyan szóba hozható kutatások.

Az igazgatási munka mérése az ügyvitelszervezés vonalán hozott eredményeket. Itt vannak olyan alapfokú és egyszerű eljárások, amelyeknél az elemző munka alapján a folyamatok racionalizálása végbemehetett. Ezeknél az eredményeknél azonban éppen úgy az jellemző, mint amit a fizikai munka szervezésére vonatkozó szervezési javaslatokra mondhatunk: *technikák, nem pedig elméleti összefüggéseket magukba rejtő elvek.* Az államigazgatási munka mérésének módszere még nagyon sok kívánnivalót hagy maga után. A mérési eredmények bizonyos tendenciákat tükröznek, de olyan „széles keretek között”, hogy azokra alapítva egzakt megállapításokat bajosan lehet megkockáztatni. Az

²⁶ A megvalósító munka mérésével szemben támasztott problémák s e mérési módszereket ért kritikák nem vették el a kedvet újabb kísérletektől, másfajta megközelítések kipróbálásától. Ezekre hívja fel a figyelmet J. M. Fraser: *Industrial Psychology*. Oxford—London—New York—Paris, 1962. 145. s köv. old.

igazgatási munka mérésének adatai nem nagyon mutatnak pontosabb eredményeket, mint amelyeket e viszonyokra vonatkozó „becslési gyakorlat” kialakított.

d) Taylor elképzelései – mindent egybevetve – egész szervezéstan irányzat kialakulásának bázisává váltak. Ezt a gondolatrendszert a tudományos kritika több vonatkozásban bírálta, sőt sokszor határozottan elutasította, de vitathatatlan az a tény, hogy ez az ún. *klasszikus* szervezéstan iskola az üzemi szervezési gyakorlatot jelentős mértékben alakító erővé vált. Érdekes néhány szót szólni arról, hogy a *gyakorlati szervezőkből*, illetve magukból a *dolgozókból* milyen reakciókat váltottak ki a taylori elvek bevezetésének kísérletei.²⁷

Az üzemvezetés különböző szintjei kezdetben ellenállást tanúsítottak a módszerek alkalmazásával szemben. A középfokú vezetők éppúgy, mint a vállalati „top” emberek bizonyos sértődéssel fogadták azt a kritikát, amelyet Taylor az ő módszerük felett gyakorolt. *A hagyományos vezetést ő ironikusan „szemmértékes” vezetésnek nevezte.* A századforduló idején meglehetősen idegen volt az a gondolat, hogy a vezetés valami specializált ismereteket kívánó munkakör, amely szakképzettséget tételez fel, s amit egyáltalán „tanulni lehet”. A vállalat irányító posztjaira sokan olyan „képességek” és „érdemek” alapján kerültek (összeköttetések stb.), amelyek nélkülöztek az igazi kvalifikációt. Nem csodálható, ha az ilyen managerek ellenállása erős volt a vezetés Taylor által felállított követelményeivel szemben, s azzal a szemlélettel szemben, hogy nekik – akik magasabb pozíciókat töltenek be – tanulni kell valami újat. Taylor újításai olyan erős ellenkezést váltottak ki azoknak az üzemeknek a managereiből, ahol kísérleteit végezte, hogy a személyét érintő nyílt és burkolt támadások távozásra készítették őt.

A *munkások* harcos ellenállása az új szervezési módszerekkel szemben még sokkal kézenfekvőbb és intenzívebb volt. Taylor szervezési módszerei a munkásság kizsákmányolásához minden eddiginél hatékonyabb eszközöket adtak a vállalkozók kezébe. A régi típusú managerek ellenkezéseit is felmorzsolta a tőkés gazdasági érdeke, s a vállalkozók mihamarább mindent megtettek azért, hogy a gazdasági versenyképességet nagyban emelő eljárásokat a munkások ellenállása mellett is alkalmazzák. A tőkés és proletár osztályok alapvető érdekellentétének kieleződéséhez a kizsákmányolás fokozásának lehetőségeivel a taylorizmus is hozzájárult. A marxista iskolázottságú szervezett munkások tudták azt, hogy nem a Taylor által feltalált módszer az emberellenes, hanem az a társadalmi rendszer, amelyik ezt a tudományos eredményt a dolgozók ellen fordíthatta. A munkásság elméletileg képzetlen

²⁷ A taylorizmus vezetők és dolgozók által való fogadására vonatkozóan ld. B. M. Gross i. m. 125. s köv. old. Magyary Zoltán megemlíti, hogy az új vezetési rendszerrel szemben megnyilvánuló ellenállás és vita „nem tudta megcáfolni és megdönteni” azt, sőt az „I. világháború alatt viszont a gyakorlat bőséges tapasztalatai igazolták a scientific management tételeit”. (*Magyar Közigazgatás*. Bp., 1942. 30. old.)

része azonban e módszereknek feltalálóját kiáltotta ki közvetlen ellenségeinek. Az a gyanú, hogy valami érdekeit súlyosan sértő machináció készül ellene, már a „stopperórás ember” megjelenésével kezdődött. A tudományos vezetés „elvi” és gyakorlati alkalmazása azután valóban tartalmaz egy sor súlyosan nehezményezhető körülményt. Kezdhető azzal, hogy Taylornak volt néhány olyan kiindulási hipotézise és kijelentése — mint pl. az, hogy a nyersvasak kezeléséhez olyan flegmatikus „emberi képességek” szükségesek, mint amilyenek az ökörben találhatóak stb.²⁸ —, amelyek valóban sértéseket és lenézést is tartalmazott magában. A dolgozók azonban joggal elsősorban a rendszert látták érdekeiket sértő konstrukciónak. A kizsákmányolás fokozódásán kívül volt még egy sor másodlagosan jelentkező embertelenítő hatású körülmény is, amelyre érzékenyen reagáltak. A csoportmunka és brigádi bérezési rendszer kiszorítása pl. a hagyományos kollektivitás megbontásának is az eszköze lett. Az üzemi csoport érdekazonossága (szolidaritása) erős²⁹ bomlasztó hatás alá került a bérezés, illetve az „ösztönzés” új formái alapján. Eddig a primitív demokratikus egyenlőség jellemezte a munkakollektívákat, amelyekben élt a kölcsönös segítség és támogatás kötelezettsége, a szolidaritás tehát igen hatékony előnorma volt. A csoporton belüli érdekek individualizálásával viszont megteremtődött annak lehetősége, hogy a vállalkozó egyes munkásokra támaszkodva, azokkal manipulálva, az egymás közötti versengést elindítva a kollektíva erejét bomlasztja és aláássa, az osztályharcban elfoglalt egységes alapállását megváltoztassa.

A munkás a normástól már csupán azért is idegenkedett, mert úgy érezte, hogy attól a mesterségbeli tudástól és ügyességtől fosztja meg, amelyik munkaerejének felkínálásánál a vállalkozó szemében a munkavállalót szinte egyedül tette már „értékessé”. Az a mesterségbeli tudás, amelyik a munkásra szinte nemzedékről nemzedékre szállt,³⁰ s amelyet maga is begyakorlás révén tökéletesített, az egyik fő tényező volt abban, hogy az üzemvezetés a munkásban „nélkülözhetetlen partnert” lásson. A mester maga meg tudott oldani — különösen ha jól ösztönözték — olyan problémákat, amelyeket a vezetés adott esetben maga sem látott át vagy egyáltalán nem is volt „gazdaságos”, hogy azokkal részletesen foglalkozzon, hiszen a jó szakmunkás ismeri a megoldás kulcsát. A tudományos vezetés rendszerében a mesterségbeli ügyesség nem

²⁸ Vö. *The Principles of Scientific Management*. 137. old.

²⁹ Az újabb amerikai kis csoportkutatások eredményei tükrében is vizsgálják F. W. Taylor szolidaritás felfogását. Vö. R. T. Golembiewski: *Small Groups and Large Organizations*, Handb. of Organizations, Ed. J. G. March. Chicago 1965. 105. s. köv. old.

³⁰ A mesterségbeli tudás természetesen értéket jelentett, de ugyanakkor a fejlődés gátja is lehetett, mert a hagyományos eljárásokhoz való ragaszkodás a legjobb kezdeményezésekkel szemben is ellenállást tanúsított. F. Taylor épp kritikusa előtt hívta fel a figyelmet arra, hogy a hagyomány mennyire akadályozni tudja a racionálisabb és produktívabb eljárások elterjedését. Példaként azt említette meg, hogy a téglarakás (falrakás) napjainkban majdnem pontosan ugyanazokkal a módszerekkel történik, mint több ezer éve. A produktivitás is olyan persze. Vö. *Taylor's Testimony Before the Special House Committee*. i. m. 66. old.

lesz többé a munkás „tökéje”, mert olyan mechanizmusban, ahol racionálisan kialakított séma alapján folyik a termelés, ott nem „alkotni” kell a dolgozónak, hanem az előírásnak, szabályoknak megfelelően végrehajtani valamit. Az ilyen mechanizmusban is szerepe lesz ugyan - sőt még fokozódó szerepe - a begyakorlottságnak, ügyességnek stb., de a termék nem „közös” produktum, hanem egy elszemélytelenített értelem önmegvalósulása, amelyben a munkás emberi értékei csak mint „eszközök” jönnek számításba.³¹

Az Egyesült Államokban a munkásegyletek (szakszervezetek) nagyon komoly ellenállást tanúsítottak a tudományos vezetés módszereinek elterjesztésével szemben. A közvéleményre és a politikai szervekre gyakorolt hatásukat mutatja, hogy 1912-ben már kongresszusi különbizottságnak kellett foglalkozni Taylor módszerével. 1915-ben törvényben tiltották meg, hogy az USA hadseregének gazdasági szerveinél a „stopperórás módszert” alkalmazzák, illetve a prémiumokat és jutalmakat olyan feltételekkel adják, ahogy ezt Taylor kidolgozta.³² A korabeli hivatalos tudomány sem lelkesedett a tudományos vezetés módszéréért. 1915-ben az USA Ipari Viszonyokkal Foglalkozó Bizottságának jelentésében Robert Hoxie professzor a mérési módszereket pontatlansággal vádolta, s egyben felhívta a figyelmet arra, hogy Taylor az emberi viszonylatokra tekintet nélkül közelítette meg a munkaszervezeti problémákat.³³

A konzervatív beállítású managerek ellenállása, a munkásság harcosszembefordulása, az „elmélet” kritikája sem tudta azonban útját állni a taylori módszer térhódításának. A tőkésék mihamarább felfedezték az ebben rejlő „nagy lehetőségeket”, a fejlett kapitalista államokban szinte mozgalmak alakultak ki az új vezetési stílus pártolására és terjesztésére. Az USA-ban F. Taylor eszméit az a vita állította a közvélemény érdeklődésének előterébe, amely 1910-ben az Államközi Kereskedelmi Bizottságban a vasúti társaságoknak a munkások béremelési követeléseivel kapcsolatos tarifamelési kérése során

³¹ A polgári tudomány érzekelte a munkás elidegenedésének felgyorsulását a taylorizmus mellett. Míg a hagyományos szolidaritás megbomlása vállalkozói szempontból nagyon hasznos volt, mert az osztályharcban a munkásság pozícióját gyöngítette, addig a munkásoknak mesterségbeli tudástól való megfosztása más feszültségeket teremtett az üzemben belül. A munkás az embertelenítő hatás mellett nem maradt „személytelen”, közömbös magatartású. Az osztályharc régi módszerei helyett a termelés növelésével szemben újabb és újabb ellenállási formákat talált. Az USA-ban épp ez volt a funkciója a Human Relationnak, hogy az új feszültségeket levezesse, a munkásság ellenállásának „emberi motívumait” kivizsgálja, s azok feloldására eljárásokat dolgozzon ki. A Human Relations irányzatra vonatkozóan ld. E. E. Jennings: *An Anatomy of Leadership*. New York 1960. 174. s köv. old.

³² B. M. Gross i. m. 126. old.

³³ A legújabb amerikai szervezéstan irodalomban egyre több kritikai észrevétel jelenik meg a taylori formalizmussal kapcsolatban. Különösen a Western Electricnél lefolytatott szervezési kísérletek után történt „180°-os fordulat”, és indult „háború a taylorizmus ellen”. Vö. H. J. Leavitt: *Managerial Psychology*. Chicago—London II. kiadás 1965. 334. s köv. old. „A tudományos vezetés időszakában keletkezett — írják egyik újabb rendszerelméleti munkában — tulajdonképpen mechanikus jellegű modelleket kiszorították a 'human relations' irányzat elméletei”. (Johnson, A. R. — Kast, F. E. — Rosenzweig, J. E.: *A rendszerelmélet és vállalatvezetés. Rendszerelmélet*. Válogatott tanulmányok. Bp., 1969. 235. old.)

alakult ki. *Louis Brandeis* vetette fel azt a gondolatot, hogy Taylor módszerének alkalmazásával tarifaemelés nélkül is meg tudják védeni a társasági érdeket, vagyis a profitszintet tartani, sőt növelni lehet.³⁴ Ő javasolta Taylornak azt is, hogy következetesen „tudományos vezetés” néven használja módszerét, szemben az eddigi vegyes s mesterkétebb nomenklatúrákkal (pl. „feladat-rendszer” stb.).³⁵

Európában szintén gyorsan felfigyeltek a „tudományos vezetés” módszerére, s Németországban, Franciaországban, Angliában stb. gyorsan terjedt az üzemszervezés területén. „A tudományos üzemszervezés mozgalmát írja Magyary Zoltán az európai kontinens államai *racionalizáció* néven ismerik”.³⁶ Érdekes, hogy B. Gross, amerikai szerző szerint Taylor „legnagyobb sikerét” Oroszországban érte el, ahol a forradalom győzelme után állami, hivatalos ideológia által elfogadást nyert és intézményes támogatást kapott.³⁷ Utal arra, hogy Lenin megnyilatkozásai után a kommunista párt „legmagasabb szinteken” is többször foglalkozott ezeknek az elveknek szocialista vállalati szervezésben való alkalmazásának szükségességével.

Lenin valóban meglepő gyorsan tudomást szerzett erről a módszerről és úgy értékelte azt, hogy ez iránymutató lehet a gazdasági, politikai stb. szervező munkában. Nagyon határozottan elválasztotta az új módszerben azt, ami kikísérletezésének és első alkalmazásainak körülményeiből folyóan *kizsákmányolási eszköz*, és ami olyan gondolati mag és tudományos felfedezés, amely az ember társadalmi fejlődésének szolgálatába állítható. Olyan politikai viszonyok között, ahol az *emberi* oldal védelméről intézményesen gondoskodnak, ott ezek a formák és módszerek a társadalmi gazdagság növekedésének legfőbb forrásává válnak. Nem véletlen, hogy Lenin egy sor fontos szervezéselméleti jelentőségű állásfoglalása a taylorizmushoz vezethető vissza.³⁸

³⁴ A *Shop Management* első oldalain F. Taylor többször is hivatkozott arra, hogy könyvében bebizonyítja: vezetési módszere mellett *magasabb béreket* lehet adni, *alacsony üzemi költségek* mellett. (Vö. *Shop Management* 22—29. old.). Pártfogói pont ezzel érveltek mellette, amikor olyan hatalmas szervezetekben, mint a vasúti társaságokban eljárását bevezetésre ajánlották. Ez természetesen azt is jelentette, hogy a különböző vállalatok tömegméretekben figyeltek fel az egyébként kockázatosnak tartott reformra.

³⁵ Taylor, maga mutatott rá arra a többféle értelmezésre és kifejezésre, amelyik rendszerének mikénti jelölésével kapcsolatban már életében kialakult. A Ház Külön Bizottsága előtt ezekről elmondta véleményét, amikor az elnök feltette az első kérdést: „Mr. Taylor maga annak az üzemszervezési rendszernek a szerzője vagy összeállítója, amelyet általában 'Taylor-rendszernek' ismernek?” (Vö. *Taylor's Testimony Before the Special House Committee* 5. s köv. old.)

³⁶ Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Bp., 1942. 30. old.

³⁷ B. M. Gross szerint elsősorban Lenin és Trockij volt az új módszer híve. I. m. 127. old.

³⁸ „Megtanulni dolgozni — ezt a feladatot kell a Szovjethatalomnak teljes nagyságában a nép elé tűznie. A kapitalizmus legújabb vívmánya ezen a téren, a Taylor-rendszer — mint a kapitalizmus minden haladó megnyilvánulása — egyesíti magában a burzsoá kizsákmányolás körmönfont kegyetlenségét számos igen gazdag tudományos vívmánnyal a munkában végzett mechanikus mozdulatok elemzése, a felesleges és ügyetlen mozdulatok kiküszöbölése, a leghelyesebb munkamódszerek kidolgozása, a legjobb nyilvántartási és ellenőrzési rendszerek bevezetése stb. tekintetében. A Szovjet Köztársaságnak, ha törik, ha szakad, át kell vennie mindent, ami értékeset a tudomány és a

A taylorizmust *fejlődő*, az alapítót követő kutatók munkáin keresztül bizonyos fokig *módosuló* irányzatként kell felfognunk és értékelnünk. Igazságtalanság lenne Taylor 1900 körüli felfedezését mai szemmel és bölcsességgel kritizálni. A kritikai értékelésnek azonban ma már szükségképpen helye van azért is, mert míg hosszú ideig *egyetlen szervezéstanai iskolának tekinthették*, addig ma már a szervezetek különböző megközelítései alapján több iskoláról beszélhetünk.

Taylor az üzemi munkaszervezésnek olyan módszerét kezdte kidolgozni, amelyik a megvalósító munka *produktivitását nagyban emelte*. Joggal tehető fel azonban az a kérdés, hogy a szervezés elméletét alapozta-e ő meg, vagy inkább egy eredményes *szervezési technika* feltalálójának tekinthető-e? Taylor és követői igényt tartottak arra, hogy ők *mindenféle* szervezetet általánosan jellemző törvényszerűségeknek a felfedezői. A klasszikus iskola ennek az ágának a polgári kritikusai is azonban meggyőzően bizonyítják, hogy ami *elméleti jellegű* megállapítás volt, azt *sem a kísérletek, sem más módszerű bizonyítási eljárások igazolni nem tudták*. Taylor végeredményben tehát egy sajátos, nagy értékű *módszer felfedezője volt*, nem pedig valamilyen elmélet megalapozója. Találó hasonlattal él J. G. March és H. A. Simon, amikor azt mondja, hogy F. Taylor a szervezet mikroszkópját konstruálta meg, nem pedig a szervezetnek mint „sejtnek” a *lényegére és belső összefüggéseire vonatkozó koncepciót dolgozott ki*. Másképpen megfogalmazva: Taylor szervezés-*módszertant* és *-technikát* produkált, nem pedig a tudományosság próbakövét kiálló *elméleti általánosítást*.³⁹ A klasszikus szervezéstanai iskola taylori ágának proпозиісіі zömükben mérnöki tanácsok a munka technikai megszervezésére. Ami az ember fiziológiai sajátosságaira vonatkozik, az nem rendelkezik tudományos, meggyőző erővel.

Érthető ezek után, ha napjainkban Taylor és követőinek érdemeit nem az emberi viszonylatok szervezése területén emlegetik, hanem módszerét az *automatizáció* elméleti és gyakorlati problémáinak előzményeként vizsgálják. Az ember fizikai munkáját kikapcsoló modern, automatikus módszerek kétségtelenül sokat köszönhetnek azoknak a munkaelemzéseknek, amelyek a *legjobb út* megállapításával először a munkást tanították meg a produktívabb munka végzésére, s ezt követően megoldották azt a problémát, hogy a munkás helyére hogyan lehet a bonyolultabb funkciók ellátására is gépet alkalmazni.⁴⁰

technika ezen a területen elért. A szocializmus megvalósíthatóságát éppen az határozza meg, hogy milyen sikereket tudunk elérni a Szovjethatalomnak és a kormányzás szovjet szervezetének a kapitalizmus legújabb haladó vívmányaival való egyesítése terén. Meg kell szervezni Oroszországban a Taylor-rendszer tanulmányozását és tanítását, rendszeres kipróbálását és alkalmazását.” (Lenin: *A szovjethatalom soronlevő feladatai*, V.I. Lenin *Művei* 27. kötet 1918 február—július, Budapest, 1952. 254. old.)

³⁹ J. G. March—H. A. Simon i. m. 20—21. old.

⁴⁰ A taylorizmus és a technikai szervezés összefüggéseiről ld. Egmond Hiller: *Der Mensch zwischen den Maschinen. Mensch und Automation*. Herausgegeben Wilhelm Bitter. Stuttgart 1965. 143. old; H. J. Leavitt: *Applied Organizational Change in Industry. Handbook of Organizations*. Ed. J. G. March. Chicago 1965. 1148. s köv. old.

Végeredményben a klasszikus szervezéstan iskola alapvető programelve bizonyos vonatkozásban megvalósult. A tudományos munkaszervezés „kiküszöbölte a személyes elemet” a szervezethez egyik területéről (az automatizált gépi sorokból), s ezzel a másik elv is valósággá vált: a *rendszer* lett az első a „nagy emberrel” szemben. Az automatizáció azonban, mondanunk sem kell, hogy az ember szerepét a társadalmi szervezetben nem oldotta meg, mert még a gépi termelésben is csak egy szektorban teremtette meg a „szégyentelen” termelési eljárásokat. Az emberi problémákat a szervezetekben a klasszikus iskola egyáltalán nem oldotta meg -- erre, igaz, eredetileg sem vállalkozott -- s kétségtelen eredményeit valamilyen más szervezeti koncepcióval kell kiegészíteni.

3. *A szocialista országokban kialakuló üzemszervezéstudományt nem lehet egyszerűen a taylorizmus itteni „megvalósulásának” tekinteni. Külön vizsgálatot igényelne annak megállapítása, hogy a klasszikus szervezéstan iskola ezen ágának propozíciói s magának Taylornak a munkái mennyire hatottak a szocialista országokban meginduló kutatásokban, az üzemszervezési intézetek kialakulásában, pontosabban azok kutatási programjának alakulásában.*⁴¹

Annál is nehezebb a taylorizmusnak a szocialista államokbeli tudományokra gyakorolt hatását pontosan felmérni, mert rajta kívül más szervezéstan iskolák szóbajzható hatásáról is képet kellene alkotnunk. Ismét másik problémát okoz az a tény, hogy a szocialista forradalmakat követően kialakuló szervezéstudomány elnevezésében is sokkal *általánosabb* volt, mint az *üzemszervezés* -- USA korabeli (1920) viszonyait tekintve már más szervezéstudományoktól elhatárolódó ágazati szervezéstan.

Az első szocialista államban *irányítástudomány* néven kezdett kibontakozni a szervezéstan irodalom. Az 1920-as években közismerten igen intenzív érdeklődés volt a szervezéstudomány elméleti és gyakorlati vonatkozású problémái iránt. A szorosabban vett munka, illetve üzemszervezés rohamosan kibontakozó művelését jelzik az egymás után megjelenő ilyen tárgyú *folyóiratok*, szovjet szerzők tollából származó *irányítástudományi* művek, valamint a polgári szervezéstan *klasszikusainak* munkáiról készülő *fordítások*, az egye-

⁴¹ A szocialista forradalmi átalakulás idején a taylorizmus semmiképpen sem válhatott a szocialista üzemszervezésben ötleteket, gondolatokat sugalló elméletté. A munkásmozgalomban oly erők voltak a negatívumait érzékelő benyomások, hogy valamilyen állami vállalat megszervezésénél nem lehetett a „tudományos vezetés” elveit és módszereit kifejezetten mintaként szerepeltetni. A taylorizmus tanulmányozása általában minden népi demokratikus államban a szocialista tulajdonviszonyok teljes megszilárdulása után került előtérbe. -- A marxista társadalomtudományokban azonban még az 1960-as években is találkozunk a taylori módszer negatív értékelésével. Teljesen tévesnek tartom azt a szemléletet, amelyik F. W. Taylort tekinti az *autokratikus vezetés stílus* előfutárának. Ilyen értelemben fogja fel F. W. Taylor munkásságát Izbigniew Pietrasinski *A vezetés pszichológiája* (Bp., 1968. eredetileg Varsóban 1962-ben kiadott) c. munkájában (49. old.). A Taylor-rendszer pontosan ellenkezően az elszégyentelített, „rendszer-tani” vezetés stílus meghonosításának kezdete volt.

temeken és főiskolákon az irányítás kérdéseiről tartott *előadásorozatok*, a speciális szervezési *intézmények* egész csoportjai.⁴²

A Szovjetunióban a 20-as évek közepétől kezdve indult sorvadásnak a szervezéstudomány. Ennek okai között közismertek a *személyi kultusz* során bekövetkező torzulások, a tudományt sújtó szubjektivizmus, amelyik igazságokat abszolutizált, társadalmi feltételeiken túl is érvényesnek jelentett ki stb.⁴³ Ez a tendencia természetesen nem kedvezett annak a koncepciónak sem, amelyik a „nagy ember” helyére az „átlagemberek” jól szervezett rendszerét akarta állítani. Mindezek ellenére a személyi kultusz alatt sem állt le az üzemszervezés intézményi fejlesztése, jobban mondva az összes szervezési irányzatból ez szenvedte talán viszonylag a legkisebb károsodást. A 30-as évektől kezdve azonban a szervezésnek minden *formalista* irányzata kétségtelenül elméletileg szinte „illegálisba” szorult. A formák által nem kötött ember önmegvalósító tevékenységének fogadta el az ideológia a szervezést, s minden vonalon az emberi *heroizmust* állította a munka és alkotás középpontjába. A heroizmusnak viszont „nincs szabálya”, s ezért az ún. szervezési feladatokat sem formulákkal és műveletelemekre bontással kell ellátni, hanem hősi pátozzsal, mintegy „művészi alkotással”.

Az 1950-es évek derekától fordulat állt be ebben a formákat mereven elutasító álláspontban, s fokozatosan megindult a munkaszervezési viszonylatok klasszikus iskoláihoz hasonlítható módszerekkel való tanulmányozása. Az innen számítható évtized alatt hatalmas méretű üzemi-, illetve munkaszervezéstudományi irodalom bontakozott ki a Szovjetunióban és a többi európai szocialista országokban is.⁴⁴ Ennek az ágazati szervezéstudománynak a felmérése, eredményeinek mérlegelése nem feladatunk. A szocialista üzemszervezéstudomány és a taylorizmus általános összevetése és értékelése nélkül is rámutathatunk azonban néhány alapvető különbségre.

A szocialista országokban az üzemszervezés tudományos megközelítései a szocialista forradalmaktól kezdve *államilag támogatott s hivatalosan elismert*

⁴² V. B. Afanaszjev szerint szervezéstudományi folyóiratok jelentek meg „A munka szervezése”, „Termelés, munka, irányítás”, „Az irányítás szervezése” stb. címen. A szovjet szerzők tollából megjelent művek közül hivatkozik P. Kerzsencev: *A tudományos munkaszervezés* (1923), *A szervezés elvei* (1925) c. könyveire, A. K. Gasztyev 3 kiadást megért „*Hogyan kell dolgozni*” c. művére, L. Zsdanov: *Az irányítás öt alapelve* (1922) valószínűleg már polgári igazgatástudomány hatásait is mutatja, még O. A. Jernanszkij: *Tudományos munkaszervezés, A Taylor-rendszer* (1923) c. könyve már határozottan a klasszikus üzemszervezéstani szocialista értékelését s egyben ismertetését is tartalmazza. *A klasszikus polgári szervezéstani fontosabb munkáit meglepő gyorsasággal kiadták fordításokban*. Így köztük F. Taylor munkáját, H. Emerson: *A termelékenység tizenkét alapelve* c. munkáját stb. (V. G. Afanaszjev: *A szocialista társadalom tudományos irányítása*. Valóság, 1967. 3. szám, 26. old.)

⁴³ Vö. V. G. Afanaszjev: *A társadalom tudományos irányítása*. Bp., 1969. 139. old.; Varga József: *A szocialista államigazgatás fogalmához*. Állam és Igazgatás, 1968. 162. s. köv. old.

⁴⁴ Vö. Dr. Szalai Sándor: *Az ipari kutatás tervezése és szervezése*. Veszprém, 1964. 174. old.

program részét képezték, míg polgári viszonyok között az csak magánkezdeményezések szektorában maradt mindig. Az üzemszervezéstudomány szocialista viszonyok között eleve szélesebb alapokról indult, mert *mindenféle fizikai megvalósító munka szervezésére* kiterjesztették, s ennek megfelelően gyakran e tudományt *munkaszervezés* elnevezéssel jelölték.⁴⁵

Az üzem-, illetve munkaszervezés fejlesztése sokkal *intézményesebb* formában kezdődött, s folyik ma is, mint tőkés viszonyok között. Népbiztossági (később minisztériumi) feladattá tették kormány szinten, s a Munkaügyi Népbiztosság vált általánosan e feladatsoport gondozójává. Volt azonban még arra is törekvés, hogy magasabb szintre helyezték a munkaszervezés irányítását, s a Munkás-Paraszt Felügyelet hosszú ideig aspirált ellenőrzési funkciója mellett arra, hogy a szervezés „legfelsőbb” irányító szerve legyen.⁴⁶

A szocialista országok mai általános gyakorlata szerint a munkaszervezés *legfelsőbb koordinálását* a munkaügyi minisztériumok látják el,⁴⁷ de több esetben más, közvetlenül kormánynak alárendelt szervek is szerepet kapnak munkaszervezésre kiható feladatok megoldásában.

A munka- és üzemszervezés fejlesztése pl. funkcionális feladat olyan kormány által létrehozott szerveknél, mint a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Állami Munka és Bérügyi Bizottság⁴⁸ vagy a bolgár kormány Tudományos és Technikai Haladás Bizottsága.⁴⁹ A műszaki fejlesztés funkcióját Magyarországon és más népi demokráciákban külön közvetlenül a kormánynak alárendelt bizottság látja el.⁵⁰ Több szocialista országban a Pénz-

⁴⁵ Lenin utolsó szervezési elgondolásai szerint a Munkás-Paraszt Felügyelet kapta volna meg a szervezői funkciót. A Felügyelet — többszöri átalakulása mellett is — előzőleg is ellátott bizonyos mértékig ilyen természetű szerepkört. A lenini terv maradéknál megvalósítása különösen azért lett volna jelentős, mert a Felügyelet szervezéssel tem operatív foglalkozott, tehát ellenőrzései során az *ágazatoknál* végzett szervezési tapasztalatokat *ő általánosíthatta* volna. Ezzel a szervezési munka általános értékelésére olyan szerv állt volna rendelkezésére, amelyik az ágazati operatív munkától szervezetileg külön állva, objektívebben és a gyakorló szervezői érdekeltségtől függetlenül tudta volna mérlegelni és szükség esetén bírálni a választott szervezési megoldásokat. A Munkás-Paraszt Felügyelet a szervezés funkcionális szerve lehetett volna. A Népbiztosok Tanácsa mellett, s ebben a pozícióban rendkívül hasznos *észleléseket* továbbíthatott volna az államigazgatás legfőbb szerve felé.

⁴⁶ A Munkás-Paraszt Felügyelet azonban nemcsak e feladat csoportját tekintve, hanem egész létében is áldozatává vált annak a folyamatnak, amelynek eredményeként egymás után szüntették meg a Népbiztosok Tanácsa vezető pozíciójának megerősítése érdekében a funkcionális szerveket. Vö. Kovács István fejtegetéseit *A szovjet állam és jogrendszer alapjai* c. jegyzetben (írtá: Névai L. — Kovács I. — Bihari O., Bp., 1959., 100. old.)

⁴⁷ Vö. J. Zieleniewsky i. m. jegyzet 63. old.

⁴⁸ Zieleniewsky i. m. 63. old.

⁴⁹ A. Sz. Angelov: *Az államigazgatási jogtudomány tárgyának kibővülése* (Az 1963. évi május hó 7—9. között Pécsen tartott nemzetközi államigazgatástudományi szimpozion anyaga. Bp., 1964. 90. old.)

⁵⁰ Vö. Lőrincz Lajos: *A tudományos kutatások állami irányítása*. Bp., 1969. 188. s. köv. old.

ügyminiszterium is alakít olyan hivatalt és intézetet, amelyik munka- vagy hivatalsszervezési tanulmányokat végez.⁵¹

A munkaszervezés intézményes fejlesztésének második lépcsőjét — bizonyos értelemben szintén felső szintjét — az egyes ágazati gazdasági miniszteriumok végzik. A gazdasági igazgatás „minden” ágazati szerve szervezési munkát végez, de szervezetükön belül vagy ahhoz hozzákapcsolva számtalan ágazati munkaszervezési intézetet hoztak létre. Régebben ezek profiljában a hatósági (intézményes szervezői) funkció és kutatás elegendett, újabban ezek az intézetek mindinkább szerződéses alapon vállalnak szervezési munkákat, így közelebb kerülnek a tipikus kutatási profilhoz.⁵²

Szocialista rendszerekben a munkaszervezésnek tágabb a tematikája abban az értelemben is, hogy az intézmények többet foglalkoznak a középfokú vállalatok egységei közötti igazgatási kérdésekkel is, mint tőkés viszonyok között.⁵³ Ennek az a természetes oka, hogy szocialista államokban a vállalat-alapítást, összevonást igazgatási szervek *aktusai* rendelték el, s nekik kellett gondoskodni arról, hogy az új működési formában egymás mellé és alá rendelt egységek viszonyát meghatározzák.⁵⁴ A *vállalatszervezés* és a *vállalati igazgatás* szervezés is.

A szocialista államokban az üzemszervezés magasfokú intézményesített-sége következtében — különösen a régebbi gazdaságirányítási rendszerben — nagyon erős volt az igazgatási szemlélet ráhatása a kutató munkára. Ennek kétségtelen előnyei abban mutatkoztak, hogy a szervező intézetek és intézmények munkája felső igazgatási szervek irányítási céljait és elgondolásait szolgálta közvetlenül. A magasfokú centralizáció mellett a szervezési intézetek munkája és a hatósági ágazati igazgatás munkája szinte egybeesett, szükség esetén akár egymás helyett is végezték funkciójukat. Ennek a helyzetnek

⁵¹ Vö. Dr. Jerzy Starosciak: „*A szovjet építés*” tudományos diszciplinájának kiszélesítésének szükségességéről. Az államigazgatástudomány feladatai a szocialista országokban. Az 1963. évi május hó 7—9 között Pécsen tartott nemzetközi államigazgatástudományi symposion anyaga, Bp., 1964. 39—40. old.

⁵² A munkaszervezés diszciplína egyébként polgári viszonyok között sem ismeretlen. Sőt egy tipikus munkaszervezési kötetet az International Labour Office (Genf) is kiadott, amelyet számos nyelvre lefordítottak és közreadtak. A Hivatal által eredeti címén *Introduction to Work Study* megjelölt kötetet magyar nyelven *Munka-tanulmányok* néven adta ki a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (Bp., 1966).

⁵³ A vállalati munkaszervezés Magyarországon használatos módszereiről s szorosabban véve a munkanormák készítésének eljárásáról képet ad az *Iparvállalatok vezetése, szervezése és tervezése* II. c. munka (szerk.: Dr. Varga Sándor), Bp., 1968. 5. s. köv. old.

⁵⁴ A munkaszervezés beletartozik az ún. munkatudományok csoportjába. Ide tartozik még a munkagazdaságtan, munkapszichológia, mérnökpszichológia v. ergonomia, munkahigiéne stb. Az ilyen jellegű művekben a munka tartalma és szervezeti problémái a legkülönbözőbb variációkban kombinálódnak. — Vö. pl. O. Matousek—J. Ruzicka: *Munkapszichológia* c. munkáját (Bp., 1968), amelyben szervezéstanai szempontból érdekesek „*A munkacsoportra*” vonatkozó fejtegetések és fiziológiai szervezéstudományi irányzatnál említett teljesítmény-, illetve fáradtságvizsgálati problémák (i. m. 57. s. köv. old; továbbá 126—145. old.). Gazdag Miklós—Meitner Tamás: *A vezetés emberi tényezői* (Bp., 1968.) c. könyvében a munka pszichológiai, szociológiai, szervezéstanai problémáit egyaránt tárgyalják.

azonban hátrányos következménye volt az, hogy a kutatás *nem mindig élvezte azt az önállóságot és támogató légkört, amelyben a saját, újszerű elgondolásai megtudtak volna érelődni*, s a kísérletezés, tapasztalati ellenőrzés után igazolt tudományos eredménnyé tudott volna erősödni. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a felső igazgatási szintek mindig több és több produkciót, új eljárást kívántak a szervezési intézetektől, azok azonban épp az igazgatással való túl szoros összefonódásuk révén „tudták”, hogy „túl jó eredményekkel” önmaguknak fognak többletmunkát teremteni, mert a proposíciók kivitelezésének terhe is „igazgatási minőségükből folyó kötelezettségként” rájuk fog hárulni. Az üzemszervezés ilyen intézményes megoldása, amikor sok eszközzel új eljárások kidolgozására ösztönzött, akkor a magasabb szervezési szakismeretet összekapcsolta a szervezési gyakorlattal. Más vonatkozásban viszont szenvedte azt az igazgatási szervezeti pozíciójából fakadó következményt, hogy a *szabályok által kijelölt* operatív szervezési feladatokat is végeznie kellett. A túlterhelés következtében az ilyen intézetek gyakran formális okokkal igyekeztek maguktól elhárítani valamelyik funkció csoportjukat.

Az üzemszervezési kutatások másik problémaköre a szocialista *gazdaság erős specializációjából és az ennek megfelelő szoros ágazati szabályozottságnak a tényéből származott*. A gazdasági ágazati minisztériumok mindegyike létrehozott egy sor üzemszervezési intézményt – részben kutatási profillal –, amelyek *koordinálása* ágazatközi viszonylatban hosszú ideig problematikus maradt, noha azt a munkát nálunk is több szerv is végezte: MTA, OMFB, később belépett a koordináló minisztériumok közé a Munkaügyi és a Művelődésügyi Minisztérium is. A problémát az intézmények maguk sem mindig érezték, de a vezetési szint észlelte a koordináció fogyatékoságait. Ennek következményeként üzemszervezési területen több *köztudottan* párhuzamos s még több csak sejtett, de ténylegesen fennálló, egymást fedő szervezéskutatás folyt. Az ágazatok területén folyó üzemszervezési kutatás anyagi és tudományos kapacitást lekötő terhét a *szervezési tapasztalatok általánosításával* meg lehetett volna spórolni. Ezen azt értjük, hogy valamilyen kutatási intézetnek foglalkozni kellett volna azzal, hogy melyek a különböző ágazatokban egyaránt alkalmazható eljárások és szervezési metodikák. Gyakran egy-egy ágazati kutatóintézet szervezési produktumának megfelelő kommunikálása, érdekeltékhez való eljuttatása is segített volna, más esetekben persze valószínűleg az eredmények ágazatokra való adaptálása komolyabb intézeti munkával mehetett volna végbe.

A CSALÁDJOG SZOCIOLÓGIAI VONATKOZÁSAI A SZOCIALISTA RENDBEN

NEMZETKÖZI CSALÁDJOGI KONFERENCIA

(Jena, 1969. október 21–24.)

NIZSALOVSKY ENDRE

I.

Az európai szocialista országok jogászai 1969. október 21-én harmadszor gyűltek egybe, hogy megvitassák a családjog mindig időszerű problémáit. Ennek az összejövetelnek a színhelye Jena volt, rendezője a Friedrich Schiller-Universität jogtudományi kara, közelebbről polgári jogi intézete, személy szerint *Martin Posch* dékán-professzor égisze alatt *Richard Halgasch* professzor. Az alkalom ünnepélyességét – ahhoz hasonlóan, ahogy két évvel korábban a Pécsen tartott kongresszus esetében az egyetem jubileuma – az fokozta, hogy a Német Demokratikus Köztársaság megalakulásának 20. évfordulójáról megemlékező ünnepségek keretei közé illeszkedett be, jelentőségét pedig az a – nem csupán az évforduló által előidézett – érdeklődés és támogatás húzta alá, amelyben egyfelől az egyetem orvostudós rektora, *Bolck* professzor, de főként az NDK-kormány részéről is élvezett. Ez a támogatás és érdeklődés abban is megnyilatkozott, hogy a tárgykör fontosságát aláhúzó rektori megnyilatkozás mellett a tanácskozások egy részén részt vett *Dr. Kurt Wünsche* miniszterelnökhelyettes, igazságügyminiszter.

Az említett tényezők meleg érdeklődése és hathatós támogatása nyilvánvalóan annak is tulajdonítható, hogy a családi élet problémái mindenkit a maga személyében is érintenek, viszont a jogászok előtt is már régtől fogva ismeretes, hogy azok társadalmi jelentősége lényegesen túlnő a jogi szabályozás keretein. Nyilvánvaló, hogy a családi kapcsolatoknak egy elképzelt tökéletes minta szerinti alakítása sokkal kevésbé áll a törvényhozó hatalmában, mint ahogy felépíthet egy vagyoni jellegű szerződéses viszonyt vagy törvényes öröklési rendet.

A jenai 1969. október 21–24. napjain tartott összejövetel az 1965. évi varsói és az 1967. évi pécsi konferencia után éppen azt a kiemelkedő jellegzetességet mutatta, hogy tervszerűen és céltudatosan a szociológiai szemléletet állította előtérbe. Azt a szemléletet, amely a megelőző konferenciák anyagából sem hiányozhatott, de azokon csak bizonyos spontaneitással jutott szóhoz,

most pedig „A családjog szociológiai vonatkozásai a szocialista rendben” a kongresszus hivatalos napirendjének főcíme volt.¹

A kongresszus résztvevői közt mintegy 21 előre beküldött referátum — köztük négy magyar eredetű került szétosztásra. Ezenfelül több önálló referátumnak számító felszólalás is elhangzott. A tárgyalásra szánt időt teljesen kitöltötték a rövidebb lélegzetű felszólalások, gyakran öltve polemikus jelleget. A referátumok készítői és a felszólalók többé-kevésbé törekedtek a szociológiai szemlélet előtérbe állítására, de nem lehet elhallgatni, hogy a célul kitűzött szemlélet nem érvényesült olyan mértékben, amint ez lehetséges lett volna a referátumok által választott címek keretei közt is. Az ilyen hozzájárulások — a közreműködő hazájának joga ismertetése körében — mégis igen értékes szolgáltatást tettek annyival is inkább, mert az alább érinteni kívánt igazságügy-miniszteri felszólalás az NDK-beli résztvevők fontos feladatuként jelölte meg a többi szocialista országok tapasztalatai hasznosítását. Mindamellett a szociológiai szempontok közvetlen érvényesítése a jénai konferencián részben programatikus jelentőségű maradt. Mint programnak azonban annál inkább komoly szerepe lehet, mert a kétévenkénti összejövetelek kezdik egy állandó jellegű nemzetközi intézmény alakját felvenni, amelynek csupán egyik — bár leglényegesebb — életnyilvánulása a tanácskozások tartása. Ezt a fejlődési tendenciát mutatja az 1971-ben Bratislaván tartandó összejövetel már kialakult terve, amely a konferenciák résztvevői közti intenzív kapcsolatot a közbenső időben is fenntartja.

A közös cél: az alapvetően közös elvi alapokon felépülő szocialista családjogok által szem előtt tartott, többé-kevésbé idealizált, a családról és házasságról kialakított képnek és a valóságnak az összhangját inkább kialakítani, mint fenntartani, lényegileg a két egybeforró intézmény szilárdságát fokozni. A szociológia és más tudományok segítségével hívásával igénybe venni mindazokat az eszközöket, amelyek a jogi szabályozásnak e cél szolgáltatásban rendelkezésére állanak.

¹ A Varsóban 1965. október 11—16-án tartott első kongresszusról l. *Pap Tibor*: Jogtudományi Közlöny 1966. XXI. évf. 82—87. pp., *Linda Ansgor—Anita Grandke*: Staat und Recht, 1966. XV. évf. 453 és köv. pp. A pécsi konferencia anyaga: *Die Rechtsverhältnisse zwischen Eltern und Kindern in der sozialistischen Gesellschaft* címmel *Pap Tibor* pécsi és *Richard Halgasch* jénai professzor szerkesztésében a pécsi egyetem *Studia Juridica* sorozatának 65. köteteként jelent meg (Pécs, 1968. 136 p.). Összefoglaló beszámoló: *Lontai Endre*: Nemzetközi családjogi konferencia. Állam- és Jogtudomány, 1968. XI. évf. 136. és köv. pp.; *Richard Halgasch*: Internationale Familienrechtskonferenz in Pécs. Staat und Recht 1968. XVII. évf. 285. és köv. pp. — A jénai családjogi konferenciáról l. o *Ursula Rohde*: 3. Internationale Familienrechtskonferenz. Neue Justiz. 1970. XXIII. évf. 769. és köv. pp.; *Dieter W. Müller*: ua. Staat und Recht, 1970. XIX. évf. 449 és köv. pp. — A Neue Justiz id. számában jelent meg *Richard Halgasch*: Soziologische Aspekte des Familienrechts im Sozialismus c. bevezető referátuma (753—756 pp.) magyar fordításban l. Magyar Jog, 1970. XIII. évf. 374—377. pp.

II.

A szociológiával kapcsolatos kérdést programként szemlélve, *Dr. Kurt Wünsche* miniszterelnökhelyettes, igazságügyminiszter az NDK jogászainak a házasság és a család intézményével kapcsolatos feladatait ahhoz a helyzethez mérten állította fel, hogy a közelmúltban a jogtudomány értékes előmunkálatai felhasználásával létrejött és hatályba lépett az NDK családjogi törvénykönyve. A kodifikációs feladat megoldása után nő meg a jelentősége a jogrendszer funkcionális elemzésének. Ebben pedig a szociológia segítségül hívása elengedhetetlen. A szociológia a szocialista társadalmi rend fejlődésének keretei közt vizsgálja azokat a feltételeket, hatótényezőket és hajtóerőket, amelyek a tömegek tudatos társadalmi tevékenységét a társadalmi előhaladás törvényeinek megvalósításában vezetik. Ebből következik, hogy a szociológiai, különösen család-szociológiai kutatás elengedhetetlen előfeltétele a fejlett szocialista társadalom követelményeit kielégítő jog és különösen családjog kialakulásának és talán még inkább a törvényhozó intenciói szerinti megvalósulásának. Nem egyszerűen a szociológiának a családjoghoz kapcsolódó fejezetéről van tehát szó megítélésem szerint — a miniszteri útbaigazításban, hanem a jogtudomány egy új, sajátos feladatáról, amelyet csak a szociológia megfelelő közreműködésével, igénybevételeivel oldhat meg.

A miniszterelnökhelyettes által jellemzett újszerű szoros kapcsolat a jogtudomány és a szociológia közt aminek ha nem is a kizárólagos, de mindenesetre a legtipikusabb területe éppen a házasság és a család — nem korlátozódhat egy új törvény hatálybalépését közvetlenül követő időszakra, amely mégis a legcélesebben mutatja az új törvény társadalmi hatásfoka vizsgálatának szükségességét. A szociológiai szemlélet azokban az államokban is fontos szükséglet, ahol — mint Magyarországon — régebbi keletű családjogi törvény van hatályban. Ilyenkör a szociológiai szemlélet annak a megvilágításában tesz jó szolgálatot, hogy a társadalmi erők a bírói gyakorlaton keresztül milyen átformálódásokat idéznek elő a jogban. Éppen a magyar családjog fejlődése mutatja azt a jelenséget, hogy a társadalom fejlődésének követelményeit — törvény alkotása nélkül — a bíróság irányelvei, elvi állásfoglalásai tükrözik, a törvényhozás pedig éppen a passzivitásával hagyja jóvá a bírói gyakorlat eredményeit, amelyekkel kapcsolatban meddő dolog lenne a bíróság jogalkotó hatáskörét problémaként felvetni.

III.

A korszerű szociológiai szemlélet — elsősorban az NDK és Magyarország vonatkozásában — tükröződött már a konferencia résztvevőinek összetételében. Nem olyan messzemenően ugyan, hogy ex asse szociológusokat,

statisztikusokat, különösen demográfusokat is láttunk volna a résztvevők sorában, de a rendezőség az egyetemi oktatókon és tudományos kutató intézeti dolgozókon kívül bevonta a törvényelőkészítés és igazságszolgáltatás dolgozóit is. A vendéglátó ország részéről a szakajtó képviselőjén kívül az egyetemek és minisztériumok képviseletében öten-öten, a bíróságok tagjai közül pedig heten voltak jelen. Hasonlóképpen magyar részről két professzor (*Pap Tibor*, *Nizsalovszky Endre*), két igazságügyminisztériumi dolgozó (*Bacsó Jenő*, *Petrik Ferenc*) és egy megyei bírósági elnök (*Csiky Ottó*) vett részt. A többi országok részéről kevésbé érvényesült az a tendencia, hogy az élet mindennapi jelenségeivel hivatásuknál fogva közvetlenebb kapcsolatban állók is képviselthez jussanak. A Szovjetunió négy képviselője közül ketten voltak egyetemen dolgozók (*Joffe*, *Jurkevics professzorok*), egy-egy főmunkatársa a törvényelőkészítő intézetnek (*Pergament professzorasszony*) és az akadémiai Állam- és Jogtudományi Intézetnek (*Jersova*). A többi országok résztvevői egyetemi professzorok, docensek és jogtudományi kutatóintézeti dolgozók voltak.

A kongresszus a már említett főcím alá sorolva két egymástól élesen el sem különíthető témakör megvilágítását kívánta elérni. Az egyik a szocialista családjog elméleti problémáinak megvilágítása volt, a másik a jogszabályok megvalósulását kívánta szemügyre venni a házassági életközösség és joghatásai körében. Minthogy az utóbbi is tág teret nyújt az elméleti megfontolások számára, azt mintegy a konferencia anyaga különös részének lehetne minősíteni.

A kongresszus tárgyalásai során a két témakör nem is vált el egymástól túlságosan élesen. Annak során szóhoz jutottak a családjognak a közfelfogást leginkább foglalkoztató gyakorlati problémái és a megbeszélések többször visszatértek a bontás és a születésszabályozás kérdéseire, az ifjúság nevelésének, a család vonatkozásában felelősségérzetük felkeltésére vezetésének eszközeihez, kapcsolatban a fiatalok házasságok gyakori felbomlásával. A kongresszus anyagának - mint egésznek - áttekintése azonban igen jó lehetőséget nyújt az eredmények rendszerbefoglalására. Az első témakörbe sorolhatók az igen alapos programszerű tanulmányok, amelyek a szociológiai szempontok még kielégítően fel nem használt érvényesítésének útjait keresik. Ezekhez csatlakoznak a családjog alapvető elvi problémáinak a joglakotás új fejleményeire alapított megvilágításai.

A második témakör domináns tárgya szinte természetszerűleg a házassági vagyoni jog volt, amelynek kezdetben lebecsült, másodlagosnak ítélt gyakorlati jelentőségét valamennyi szocialista államban egyre inkább fokozza a dolgozók életszínvonalának emelkedése nyomán az egyéni tulajdonban álló kisebb ingatlanok és nagyobb értékű tartós használati tárgyak házassági vagyoni jogi szerepének rohamos növekedése, amire a tanácskozások során velem együtt *Linda Ansorg* berlini docensnő, *Jozef Piatowski* lódzi professzor és *Winiarz* varsói docens mutattak rá. Ennek a következménye, hogy több

szocialista állam új családjogi szabályai körében a legtöbb újítás ezen a téren történt, és az illető országok kongresszusi résztvevői az új megoldások bemutatását igen helyesen tekintették fontos feladatuknak.

IV.

A két tárgykör fölé emelkedve a megnyitó ülésen fejtette ki *Richard Halgasch* professzor, hogy a szociológiai szemlélet a család jelenségeinek folytonos változásait figyelemmel kísérve módot ad a már bekövetkezett és előrelátott fejlemények megfelelő értékelésére és a további intézkedések során való értékesítésére. A *Neue Justiz* decemberi számában kivonatossan meg is jelent tanulmányból kiemeljük a szigorú jogászi szemlélettel szemben azt a törekvést, hogy a családtag - család - társadalom viszonylatban a családjog, sőt általában a jog szerepén kívül figyelemmel legyünk más társadalmi kollektívák szerepére is, mint a munkahely és az iskola kollektívája, hogy így tisztázzuk, melyik tényezőnek milyen szerep juthat a család és a házasság megszilárdításában és így különösen azt is, hogy ebben hol húzódnak a jog szerepének határai. Zárszavában a szerző igen helytállóan hangsúlyozta, hogy a szociológiai szemlélet alkalmazása nem vezethet a bíróság ama felelősségének, amelyet a törvény a családi és házassági ügyek alakítására szóló széleskörű felhatalmazásával reá ró, a feloldására arra utalással, hogy a helyzet a szociológusok megítélésére tartozik.

Martin Posch dékán referátumát a szociológiai szemlélet alkalmazásának konkretizálásaként foghatjuk fel. Az általánosságban *Halgasch* által is felvázolt feladatokat pontokba foglalta úgy, hogy ez a kongresszus tárgyalási rendjeként is felhasználható lett volna a megfelelő előkészítés esetében. *Posch* professzor a jövőbe tekintő munkában, a szocialista társadalom és ebben a szocialista emberi személyiség várható komplex fejlődésének felmérésében látja a modern jogtudomány feladatát. A jog hatékonyságának a köréből a következő hat kérdést világította meg:

1. Hogy a jog hatással van a családi viszonyok alakulására általában, annak példája a nők egyenjogúságának a jog eszközeivel való megvalósítása. Bár ennek sem a családjog a kizárólagos jogi eszköze. A kérdésre adott pozitív válasz nem ennyire feltétlen a szülő és gyermek viszonyában, még kevésbé lehet a jog hatékonyságát észlelni a házasság szilárdsága szempontjából a bontási szabályok alakítása útján.

2. Hogy a jelenkorban melyek azok a problémák, amelyeket jogi eszközökkel kellene befolyásolni, ennél a kérdésnél ismét a bontások ügye lép előtérbe. A vagyoni kérdések stabilizáló ereje a szocialista rendben sokat veszített korábbi ilyen erejéből, amit annak köszönhetett, hogy a nőnek a házasság volt az egyedüli egzisztenciális bázisa.

3. Hogy mennyiben lehet problémák jövőbeli fellépését előrelátni és megoldásukat előkészíteni, arra nézve utal a család egyre erősödő tanuló jellegére, minek folytán a család a tudásával lesz a társadalom építésében közreműködő tényező. - A családon belül egyre növekszik a kölcsönös támogatás igénye és az arra való készség. A három gyermekes család tipikussá fejlődésével kapcsolatban a nő háztartási munkájának értékelése fog problémát adni.

4. Kétségbe lehet vonni, hogy a családi viszonyok előrelátó alakítását a jog eszközeivel csak olyan mértékben is meg lehet-e valósítani, amint ez az élet más területein lehetségesnek látszik. Mégsem lehet az új jelenségeket bizonyos rezignációval figyelmen kívül hagyni.

5. Ami a családon belüli magatartás szabályozásának kérdését illeti, a referátum azt várja, hogy minél inkább kialakul a család segítségével az emberek szocialista személyisége, emelkedik a képzettség színvonala, az ítélőképessége és felelősségérzete, annál kevésbé lesz szükség a családon belüli magatartás társadalmi normákkal való befolyásolására.

6. A várt későbbi fejleményekből a referátum szerint is csak óvatosan lehet a jelenbeli intézkedésekre következtetni.

Az átfogó jellegű fejtegetések sorában kell megemlékeznünk *Joffe* professzornak a szociológia és a jogtudomány viszonyát megvilágító fejtegetéseiről. A jogásznak a szociológia által feltárt tényeket kell jogi értékelésnek alávetni, hogy a saját szakterülete problémáit megoldhassa. Lényeges megállapítása volt, hogy szociológiai problémákat viszont a jog eszközeivel általában nem lehet megoldani. Ehhez nem ellentmondásként jegyeztem meg, hogy a szociológia által felkutatott tényekbe viszont nem kell a jogásznak szükségképpen belenyugodnia, hanem keresnie kell a kedvezőbb tények előállításának eszközeit, amelyek sorában jogi eszközök is szerepelhetnek.

Anita Grandke berlini professzor a házasság stabilitásának és bomlási okainak empirikus kutatási metódusairól és eredményeiről adott plasztikus áttekintést. Kiemelte az abból folyó hátrányt, hogy a vizsgálódás rendszerint akkor veszi kezdetét, amikor a megvizsgált kapcsolatban már zavar merült fel. A normál esetek vizsgálatának eszközeit kell mielőbb megtalálni.

A szocialista társadalom építésére mindenki hivatott, így a család mint egység, a társadalom részszerkezete is. A családnak - egyéb részközösségekhez hasonlóan - kell ebben az építésben részt vennie. A referátum érinti a népesedés kérdését, a lélekszám megmaradásának céljából kiindulva a háromgyermekes családot tekintve - *Posch* professzorral egyetértve - az elérni kívánt általános típusnak. Nagy jelentőséget tulajdonít a család - kiemelten a népes család - támogatásának, amit az állami és társadalmi szerveknek, üzemeknek, intézeteknek egyaránt a kötelességei közé számít, és ezt a feladatkört nem tartja helyesnek speciális szervekre koncentrálni. Igen határozottan foglal állást a családi ügyekben tanácsadásra hivatott szervek mellett

és szükségesnek tartja nemcsak ezek szervezeti kiépítését, hanem azt, hogy szakértelmükkel és készségükkel az érdekelt lakosság bizalmát kiérdemeljék. Komoly megjegyzésekkel érinti a családtervezés, a fogamzásgátlás és terhesség-megszakítás problémakörét is. A dolgozat tartalmából több ponton emelkednek ki azok a különbségek, amelyek a kapitalista rend családvédelmének céljai és a szocialista célok között vannak. A referátum tartalma közvetlenül is frappáns cáfolatát nyújtja annak az insinuációnak, mintha a szocialista rend jellegéből folyóan a család ellensége és tudatos bomlasztója lenne. Nem leplezi a társadalmi osztályok, a népesség különböző rétegei családi típusa közti még meglévő különbségeket, de máris számos közös vonás kialakulására utal a munkáscsalád, a termelőszövetkezeti és az értelmiségi család között, ahol az egyenjogúságon és a személyes vonzalmon alapuló házasság mint közös alap egyre inkább érvényesül.

Linda Ansorg, a berlini egyetem docense referátumában az államhatalom helyi családvédő és családot támogató szerepével foglalkozott és beszámolt egyes jelentős kerületekben levelező és nappali tagozatú egyetemi hallgatók házi feladatként végzett szociográfiai felvételéről. *Posch* és *Grandke* professzorokkal egy irányban halad a sokgyermekes családok fokozott támogatásának sürgetésében és méltatja az 1967. május 3-i rendeletet, amely erre törekszik, de hiányolja, hogy az ismertetett felmérés során szerzett tapasztalatokból levont általánosító következtetések még hiányoznak. Nála is megjelenik a különböző jogágak összhatásának méltatása.

Elfriede Göldner, az NDK Legfelső Bíróságának főbírója, a bírósága erőfeszítéseiről számolt be a házasságok fenntartása, illetőleg életképessé tétele, megszilárdítása érdekében. *Grandke* professzorral egyező véleményt fejtett ki a társadalmi szervezetek közreműködésének igénylésében. A házassági és családi tanácsadó szervek megfelelő szervezése és az irántuk való bizalom felkelése a magaméval egyező nézete szerint nagy szolgálatot tehetne. Ezzel kapcsolatban utaltam a tárgyalások során *Nester C. Kohut* „Therapeutic Family Law” c. művére, amely a tanácsadás amerikai meglepő eredményeiről számol be.

A konferencia első tárgykörének mintegy a záróakkordjaként számolhatunk be *Pap Tibor* referátumáról, aki elsősorban a magyar jogfejlődés alapjáról elindulva a szociológiai aspektus érvényesítésével tekintette át a családjog egészének szocialista átalakulási folyamatát kiemelve különösen azokat a nem pusztán jogi momentumokat, amelyek a fejlődés további folyamán a család szilárdságának fokozására válhatnak alkalmassá.

V.

Némileg a kongresszus tárgyköréből kilépve a családjog jogágiságának kérdése is napirendre került, *Joffe* leningrádi professzor referátuma kapcsán, aki igen mélyrehatóan elemezte a családi jogviszonyok jellegzetességeit, a

polgári jog többi jogviszonyaitól eltérő vonásaikat. Ezek alapján formulázta meg a család és a házasság szocialista fogalmát, amelyben fogalmi elemekként kaptak helyet azok a törvényhozó védelmi intézkedéseinek elvi indokát alkotó elemek is, mint a személyes vonzalom összetartó ereje, amelynek hiánya egy kapcsolatot legfeljebb méltatlanná tehet a tényleg élvezett jogi védelemre, de nem vonja azt el a házasság, illetőleg család fogalmi köréből. Az egyébként igen pontos meghatározások tehát inkább azokat a szocialista követelményeket fejezik ki, amelyeket a családdal és házassággal szemben felállítunk. Az e követelményeknek meg nem felelő, de az alaki követelményeket mégis kielégítő kapcsolatokat lehet *Joffe* professzor hű követésére törekedve olyan kapcsolatoknak is minősíteni, amelyek ugyan nem igazi *szocialista* házasságok, illetőleg családok, de tőlük az igazi szocialista házasságot, illetőleg családot megillető elismerést és jogvédelmet mégsem tagadjuk meg, vagy éppen a fogyatékoságuk miatt tesszük lehetővé a belőlük való szabadulást. Különösen meggyőzően és részletesen foglalkozott *Joffe* professzor a házasságkötési aktus jogi minősítésével, amely jogszerű cselekmény, de nem jogügylet. Célja nem meghatározott jogok és kötelezettségek keletkeztetése, hanem a létesített kapcsolat állami és társadalmi elismerése. Szemben az uralkodó felfogással szellemes az a meglátása, hogy a házasság felbontása sohasem kötelezőséghez közvetett szankciója, amit a szerződési jelleg lengyel megtagadói éppen a közvetlen jogi szankció kizártságából vezetnek le, hanem a köteléknek az elviselhetetlenné válása.

Ide kapcsolhatjuk *Plankova* docensnő fejtegetéseit, aki az ember cselekvési (nyilván elsősorban párválasztási) szabadságát a házasságkötésig ismeri el, de ennek hatósági asszisztenciával való bekövetkeztével a házasság megszűnik pusztán magánügy lenni. A társadalom közbeszóló érdeke folytán a továbbiak nem történnek már a szerződési elvek szerint.

Joffe professzor ehhez fűződő további jelentős megállapítása, hogy a házasság és a család igazi védelme nem is a családjog körébe tartozik, hanem egyéb jogszabályok keretében jelentkezik, valamint, hogy a családjogi jogviszonyok sem tárgy nélküli jogviszonyok, amit a jogviszony tárgyának a dolgokra korlátozásából kellene levezetni, de nem kell elképzelni az emberi magatartásnak a jogviszony tárgyaként elismerése esetében. Az igen messzemenően és alaposan feltárt különbségekből, amelyek a családi és egyéb polgári jogviszonyok közt észlelhetők, *Joffe* professzor mégsem vezeti le azt a szovjet irodalomban is uralkodó álláspontot, hogy a családjog a polgári jogtól különvált önálló jogág lenne, hanem csupán a polgári jognak egy különleges vonásokat mutató részét tudja abban látni. *Pergament* professzorasszony, *Plankova* docensnő és magam a kifejlődött szóbeli vita során fenntartottuk a jogágként minősítő nézetünket, de a *Joffe* professzor számos álláspontjának a részletkérdésekben a korábban kifejtett nézeteimmel azonossága, valamint annak folytán, hogy számos olyan kérdésben is a magamévá kell tennem a *Joffe*

professzor által kifejtetteket, amelyekben az álláspontomat nem publikáltam, azt kell megállapítanom, hogy nem az érdemleges kérdésekben, hanem abban az inkább formális kérdésben áll fenn közöttünk nézeteltérés, hogy melyek az önálló jogág ismérvei. Azt hiszem, a családi jogviszonyok egyneműsége, más polgári jogviszonyokkal szembeni különeműsége, a polgári jog legáltalánosabb szabályainak — vagy legalább jelentős részüknek — a családjog keretében való alkalmazhatatlansága, viszont eltérő általános szabályok zavartalan alkalmazhatósága elegendő alapot szolgáltatnak arra, hogy a polgári jog általános szabályait ne alkalmazzuk minden további nélkül azokban az esetekben, amikor a családjog szabályaiban hézagot észlelünk, hanem a családjog körében keressük meg elsősorban a hézag betöltésének eszközeit. Ezt pedig elegendőnek tartom annak a további megállapításnak az alapjául, hogy a családjog területén a jogalkotó akkor jár el helyesen, ha azt jogágnak tekinti és ezért nem hagy a szabályozásában hézagot azzal a hátsó gondolattal, hogy a polgári jog amúgyis nyújtani fogja a megfelelő megoldást. Ez természetesen nem jelent annyit, mintha a polgári jog és a családi jog közti kommunikáció segítségül hívásának minden formáját kizártnak kívánnám tekinteni.

Éppen ebben a vitás kérdésben jár a két álláspont közt a középúton az a vita során is jelentkezett álláspont, amely bizonyos körben a polgári jog — mint szomszédos jogág — segítségül hívását ajánlatosnak is minősítette. Igen messze megy mégis ebben a vonatkozásban a családhoz kapcsolódó vagyoni jogi kérdésekben és különösen a tartási kérdésekben is a polgári jogba átnyúlást favorizáló az a nézet, amellyel *Wolfgang Seifert* lipcsei docensnek a referátumában találkozunk. Azt hiszem, az állásfoglalása nem eléggé méltányolja a családjogi tartási kötelezettség létalapjának és mértékének a vagyoni jogi követelések általános szabályaitól eltérő azt a sajátosságát, hogy a kötelezettség fennállása és mértéke az adós fizetőképességétől, valamint egyéb hasonló jellegű kötelezettségétől függ. Érdekes, eddig alig megvilágított kérdést érint *Seifert* referátuma, amikor a házastársak közti kártérítési kötelek lehetőségéről szólva a német BGB 823. §-ának alkalmazhatatlanságát vezeti le a házastársi viszonyból, amit a magyar jog szempontjából nem mernék állítani, hanem a PTK megfelelő 339. §-át a házastársak közt is alkalmazhatónak gondolom.

VI.

Még mindig inkább a kongresszus első elméleti alkérdésének a keretébe utalhatjuk azokat a referátumokat, amelyek a családjog egyes intézményeihez kapcsolódnak ugyan, de az első csoporttól megkívánt elméleti síkon.

Ilyen élelnebb vitát felidéző referátum volt *Bosenac* zágrábi docensé, aki a felszólalásában megerősítve azt állapította meg, hogy a családnak nem a házasság az egyedüli szervezeti formája, hanem a házassági kötélllel *egyen-*

értékű kapcsolatot jelenthet a két szülőnek a közös gyermekkel való viszonya, aminek folytán a jövő családi jogának itt kell az alapját keresni, a házassági köteleket pedig kevésbé kell kizárólagos alapnak minősíteni. Úgy látta, hogy a házassági és családi viszonyokba való jogi beavatkozások nem kívánatosak és nem is hatásosak. *Bebel* nyomán ezzel a szemlélettel találkozhattunk a Szovjetunió egyes tagállamainak 1925. évi családjogi törvénykönyveiben az egyoldalú bontás felszabadítása mellett a házasságnak az első fejezetben való megszokott szabályozása helyett a gyermek jogállásának szabályai első helyre helyezésében is. Kétségtelen, hogy a jelenkornak a törvényhozások által követett szocialista szemléletében a házasság jelentőségének visszafejlesztése meghaladott álláspont, bár távolról sem lehet azt mondani, hogy a bebeli szemléletnek a szocialista társadalom széles rétegében ne lenne ma is számos képviselője.

Az NDK igazságügyminisztériuma részéről *Eberhardt* foglalkozott *Bosenac* fejtegetéseivel. Annak alapfeltevéseit cáfolva mutatott rá arra, hogy a késői kapitalizmusra jellegzetes menekülés a társas együttéléstől és a magánosság keresése nem jellemző a szocialista emberi közösségre. A család tehát nem válhatik a társadalomtól való menekülés helyévé. A bontások nagy számát sem lehet úgy értékelni a szocialista társadalomban, mint a házasság intézménye bomlásának tünetét, hanem mint sikertelen kísérletek felszámolása után is — tartós és szilárd monogám kötelék keresését.

Ehhez a kérdéshez csatlakozott *Csiky Ottó* referátuma, aki megmutatta a házasságon kívül született gyermek jogállása magyar rendezésének bemutatásán keresztül, hogy a házasságnak a családjog alapintézményeként való feltétlen szemlélete nem zárja ki a nem házasságból született gyermekkel való kielégítő elbánást. A referátum képet adott a számok világában is a kérdés gyakorlati jelentőségéről.

Bacsó Jenő és *Petrik Ferenc* közös referátuma ezt a kérdést éppen arról az oldalról nézve tárgyalta behatóan, hogy a gyermeknek feltétlen igénye van a neveléshez, aminek különböző lehetséges formái közül a családi környezetben nyújtott nevelés a legtökéletesebb. A családi környezet előnyeit az intézeti nevelés nyomán jelentkező ún. hospitalizációs tünetek pszichológiai bemutatásával is dokumentálják és rámutatnak annak a hátrányára is, hogy az intézetben lényegesen kevesebb a gyermekek és felnőttek közti együttműködési alkalom. Sok figyelmet szentel a referátum az örökbefogadás mellett az e jogi formát nélkülöző idegen családba beillesztés más eseteinek, amelyeknek nincs is szabályozott jogi formája. A gyámságnak is azt az esetét tartják a legmegfelelőbbnek, amikor a gyermeknek a gyám családjában való elhelyezése is lehetséges.

Hasonlóan alapvető részletkérdést tárgyal *Jersova*, a szovjet Akadémia jogtudományi intézete főmunkatársnője, amikor a női egyenjogúság megvalósításának útját mutatja be a társadalom fejlődésével párhuzamosan.

Adatfeldolgozásra épült fel *Jurkevics* minszki professzor referátuma, amely már a címében is a szocialista családjog legfontosabb feladatának minősíti a házastársi és a családi közösség szilárdságának fokozását. A házasságkötés és a bontás gyakoriságát, valamint a felbontott házasságok időtartamát vizsgálva az állami és társadalmi ráhatások kívánatosságát és fontosságát hangsúlyozza. Állást foglalt egy házassági erkölcsi kódex kidolgozása, a családi tanácsadó szolgálat kiépítése, és osztatlan helyesléstől kísérvé a kutatók nemzetközi egységes módszereinek kidolgozása és a rendszeres együttműködés mellett.

Popescu és *Filipescu* bukaresti professzorok érzékelhetővé teszik a házasság felbontásának különböző eljárásjogi határidők, és kifejezetten gondolkozási időnek minősített időszakok közbeiktatásával való megnehezítését a román jogban és az ahhoz fűzött reménysegeket. Érdekes a keresettől elállásnak az eljárási illeték egy része visszatérítésével való jutalmazása.

Több felszólaló utalt főleg a fiatalokban meggondolatlanul kötött és hamar a bontás sorsára jutó házasságokra, ezekkel szemben a felelősségérzet felkeltésére irányuló nevelési eszközök jelentőségére. A magam részéről a bontás megnehezítésének is tulajdonítottam bizonyos nevelési erőt. Az a tudat, hogy a megkötött házasságtól nem könnyű szabadulni, talán több meggondolásra indítaná a fiatal házasulókat. El kellett azonban ismernem, hogy a valóban helyrehozhatatlan házasságok kényszerített fenntartásával, embereket alig lenne helyes szerencsétlenné tenni, az ilyen esetleges és másodlagos, másokra gyakorolt kedvező hatás érdekében. *Pap Tibor* a román bontási szabályoknak arra a hatására utalt, hogy az érdekeltek akarathiányra vagy egyéb okra hivatkozva érvénytelenségi per útján igyekeznek a házasságtól gyorsabban szabadulni. Ilyen tünetek jelentkezését a román kollégák is észlelték anélkül, hogy ettől a bontás nehezítésével elérni kívánt cél megghiúsulását várták volna. A magam részéről változatlanul azt tartom, hogy az akarathiányra alapított érvénytelenség kimondására attól függetlenül teret kellene nyitni, hogy ez bontási nehézségek elhárítására esetleg alkalmasnak fog bizonyulni.

Jozef Elias prágai professzor a néhány évvel ezelőtt az anyakönyvi kerületek segítségével különböző csehszlovák helységekből elkezdett, a családok helyzetét és a házastársaknak a szocialista család feladataival szembeni beállítottságát mintegy 1600 házasságban vizsgáló szociográfiai adatfelvétel eredményei alapján rajzolt érdekes képet. A házastársak szociális helyzetének változásához fűződő kedvezőtlen következmény, hogy a feleség kereseti lehetőségét a házasság további folyamán a gyermekek gondozása megbénítja. Ez az egy gyermekes vagy gyermektelen házasságot teszi kívánatossá.

VII.

A konferencia második kérdésköréből — amint említettem -- a házassági vagyoni jogi kérdéseknek több szocialista államban új szabályozása emelkedett ki. Az új családjogi törvények közt ezen a téren mutatkozó eltérések igazolni látszanak a magam referátumában kiemelt azt a megállapítást, hogy a különböző foglalkozású dolgozók életviszonyainak különbözősége egy minden részletében egységes vagyoni jogi rend kötelező fenntartását nem teszi lehetővé, hanem vagy a törvényes házassági vagyoni jogi rendbe kell beépíteni bizonyos, a vagyoni közösségtől különböző rendből kölcsönzött elemeket, vagy pedig a feleknek kell módot nyújtani a törvényes házassági vagyoni jogi rendnek megállapodással az életviszonyaikhoz való idomítására. A különböző vagyoni jogi rendek elemeinek összefonódásáról a különböző államok jogában kíséreltem meg képet adni.

Az e körbe tartozó referátumok és felszólalások mozaikszerűen szinte teljes jogösszehasonlító képet adtak a különböző megoldások részletkérdéseiről.

Pergament professzor asszony referátuma és felszólalása azt érzékeltette, hogy a Szovjetunió államainak jogszabályaiban korábban megoldatlanul maradt és az irodalomban is vita tárgyává vált kérdések egész sorát juttatta a legújabb jogalkotás egyértelmű megoldáshoz, aminek a lehetősége éppen a szocializmus építésének előrehaladása folytán nyílt meg. A mindenkinek munkája szerint elv bizonyos áttörése maradt a közösen szerzett vagyoni jogban a házaspár egyenlő részesítése és a női háztartási munka értékelése. Ezt viszont ellensúlyozza a közös vagyoni jog elemeinek alakulása, a dolgok tulajdonára korlátozása és annak a lehetővé tétele, hogy valamelyik házaspár részesedését felemeljék, ha a másik a közösség javára szóló munkát elhanyagolja vagy a megszerzett közös vagyont tékozolja, még ha a tékozló csökkentés éppen a maga által szerzett vagyontárgyak tekintetében következik is be. A legújabb szabályozás után is nyitvamaradt a prémiumok és a műalkotások létrehozása útján szerzett vagyoni jog sorsa. A foglalkozás folytatásához szükséges dolgok a közös vagyoni joghoz számítanak ugyan, de azokat a megosztás során az érdekelt házaspár részére kell — esetleg megfelelő pénzbeli térítés ellenében -- kiadni. *Pergament* asszony elvi álláspontja szerint egyébként a házassági vagyoni jog szocialista szabályozása nem egyszerűen gazdasági szükségletet elégít ki, hanem a házasság lényegével kell összhangba hozni.

Általános jellemzést adott az NDK új házassági vagyoni jogáról *Wolfgang Seifert* lipcsei docens, a legrészletesebben kidolgozott lengyel házassági vagyoni jogról pedig a tanácskozásban személyesen részt nem vett *Jan Gwiazdomorski* krakkói professzor. A két új szabályozásnak a referátumok által kiemelt közös jellegzetessége, bizonyos körben a törvényes rendtől szerződéssel való eltérés megengedése és a házasság ideje alatt szerzett javak bizonyos részének a közös vagyoni jog keretein kívül hagyása. A vita keretében néhány lengyel vonat-

kozású kérdést *Jozef Piatowski* lódzi professzorral tisztáztunk, így azt, hogy a lengyel törvény nem ad módot a régi magyar szerzeményi közösséghez hasonló rend szerződéssel való alkalmazásbavételére.

Popescu bukaresti professzor referátuma szerint a román házassági vagyonjogot a törvényes rendtől való szerződéses eltérés kizárása jellemzi. A magyartól eltérő az a szabály, hogy az életközösség megszüntetése nem jár a vagyonközösség megszűnésével, különösen az ez után szerzett vagyontárgyaknak a közös vagyonból kimaradásával. Attól tartott ugyanis a jogalkotó, hogy a házastársak az életközösség színleges megszüntetésével fogják a vagyonközösség megszüntetését előidézni.

A szocialista államok széles körében már hosszú idő óta élő vagyonközösségi rendszer újdonság Bulgáriában, ahol azt a többi szocialista államok tapasztalatainak figyelembevételével vezethettek be, mégpedig a lakosság széles rétegeinek meghallgatása után. *Popov* szófia-i professzor referátuma során kiemelte, hogy a megkérdezettek 90%-a nyilatkozott a vagyonközösség mellett, a nőknek pedig szinte 100%-a.

VIII.

Az egész kérdéskört áttekintő referátumoknál nem voltak kevésbé érdekesek az egyes részletkérdéseket megvilágító nemzeti tanulmányok. Magyar részről ezek sorában külön figyelmet érdemelt *Piatowski* lódzi professzornak a házastársak kölcsönös képviseléről szóló tanulmánya. Mint ismeretes, a magyar jognak nincs kifejtett rendelkezése a házastársak kölcsönös képviselők hatalmáról, még arra a körre szólóan sem — mint a közös vagyon kezelésével és a közös háztartás szükségleteivel kapcsolatos ügyekben —, amelyben az egyik házastárs kezdeményezéséhez a másik fél a törvény szerint köteles hozzájárulni. A referátum által problémaként vizsgált jelenség, hogy a képviselőként eljáró házastárs maga is közvetlenül jogosítottá, illetőleg kötelezetté válik, mégpedig néha úgy, hogy a házastársak valamelyikének felelőssége a közösségi vagyonra van korlátozva. Nézetem szerint a problémát a jogi szerkezet szempontjából megoldja a hányad nélküli közösségi forma régi tipikus esete, nevezetesen az, hogy a közkereseti és a betéti társaság képviselő tagjának az ügyletéből is a másik tag felelőssége, illetőleg a kültagnak a betétre korlátozott felelőssége következik be. A két személy egyidejű adóssá válását némi Groschmid-féle reminiscenciával cumulativ intercessio momentanea-ként jellemezhetnénk.

Birsan bukaresti asszisztens a *Piatowski* témakörének leszűkítésével a román törvény 35. cikkének ahhoz a rendelkezéséhez fűzött megjegyzéseket — a helyzetet a házastársak vélelmezett kölcsönös megbízásának minősítve —, amely szerint, ha a közös vagyon tárgyainak kezelése, használata és az azok feletti rendelkezés körében valamelyik házastárs a jogokat egyedül gyakorolja, olyannak tekintendő, mint aki a másik házastárs beleegyezésével jár el. Az

ingatlanok tekintetében a törvény által tett kivételtől eltekintve a magyar jog szempontjából is figyelmet érdemel a „hallgatólagos megbízás” törvényes körének elhatárolása.

Szorosan kapcsolódik ide a román törvény legalis ordo-ja szempontjából is *Filipescu* bukaresti professzor referátuma a házastársak adósságairól, illetőleg az azokért való felelősségről.

A témakörnek és az egész konferenciának mintegy a zárótételeiként fordulhatunk azok felé a referátumok felé, amelyek a házastársi vagyonszövetség megszűnésével kapcsolatos problémákat elemzik.

Ilyen *Winiarz* docens varsói kutatóintézeti dolgozó referátuma, amely a véleményemnek megfelelő figyelmet fordít a dolgozók vagyongyűjtésének fokozódó jelentőségére. Főtémája a vagyonszövetségnek a házasság fennállása alatti megszűnése. Érdemes megjegyezni, hogy a házastárs gondnokság alá helyezése a vagyonszövetségnek a törvény erejével bekövetkező megszűnési esete. A lengyel törvényhozó szerint a gondnokság alá helyezést maga után vonó állapot kizárja a szerzőtervékenységben való részvételt és ezzel a jogosultságot a szerzeményben részesülésre. Holott talán éppen az ilyen szerencsétlen sors teszi a másik házastársról elvárhatóvá a közösség érdekében való fokozott tevékenységet. Ez az utóbbi várakozás jut kifejezésre a magyar jogban abban a szabályában, amely a megfelelő esetben elsősorban az együttélő házastársat hívja meg a gondnoki tisztre, a vagyonszövetséget pedig nem érinti.

Ugyanerről a tárgyról szól a személyes részvételben akadályozott *Fekete György* cluji professzor referátuma. Méltatja a gyakorlat kiegyenlítő hatását a törvények eltérő rendelkezéseivel szemben, megállapítva, hogy bár a román törvény 36. §-a a megosztás aránya tekintetében a bíróság kezét nem köti meg, kivételnek számít az egyenlő megosztástól való eltérés. Nem a törvény rendelkezésében kifejezett, hanem a gyakorlat által kialakított vélelem szól a házasság alatt szerzett vagyontárgyaknak a közösségbe kerülése mellett, de nincs általános vélelem amellett, hogy a közösségi vagyon megszerzésében a házastársak egyenlő mértékben vettek részt. Efelé tendál mégis a nők háztartási és gyermeknevelő munkájának értékelése, ami a román jogban is a többi szocialista országokhoz hasonlóan alakult ki.

IX.

A konferencia tárgyalási eredményének ez a rövid áttekintése bár a teljesség igényét semmiképp sem támaszthatja, mégis megmutatja a többek között azt, hogy a szociológiai szempontok előtérbe állítása semmiképpen sem akadályozta mindazoknak a kérdéseknek az érintését, amelyek időszerűek és komoly feladatot rejtenek a családjog művelői és alkalmazói számára egyaránt. Komoly felelősségérzetet árul el annak a felfogásnak a következetes hangoztatása, hogy bár a jogász a házasság és a család szilárdságának

szolgálatát elsőrendű feladatának tekinti – egymagában nem érzi magát elég erősnek a cél elérésére, hanem főleg és elsősorban a fiatalság nevelésétől, a nevelés minden eszközének céltudatos felhasználásától várja a szocialista jogalkotó elgondolásai és a polgárok magatartása között a teljes harmónia megvalósulását.

A konferencia egész anyagának közzététele – ideértve a szóbeli tárgyalások anyagát is – nem remélhető. A jénai egyetem tudományos folyóiratának egyetlen száma fog előreláthatóan rendelkezésre állni, hogy a lényeges részek a nagy nyilvánosság elé kerüljenek.

Az anyag összefoglalását végző *Halgasch* professzornak nem lesz könnyű a feladata, főleg az írásban elő sem terjesztett diskussziós anyag összefoglalásában. A szociológiai aspektus azonban, amelyet a kongresszus keretében bevezetően éppen ő világított meg igen behatóan, talán az összefoglalt anyagból élesebben fog kidomborodni, mint ahogy a teljes anyag nagy tömegéből ki tudna emelkedni. Nem alaptalan azt remélni, hogy az a kevesebb, ami meg fog jelenni, bizonyos szempontból több lesz a teljes anyagnál.

X.

A Jénában alkalmazott szociológiai szemlélet kívánalma ellentmondás nélkül vált uralkodóvá a tanácskozásnak abban a záró szakaszában is, amelyet *Olga Plankova* docens bejelentése nyitott meg a Bratislavában az 1971. évben megrendezésre kerülő 4. családjogi tanácskozásról. A közelebbi tárgyak megválasztásában a konferencia abból a felfogásból indult ki, hogy a szocialista rendben a család és a házasság szilárdságának szolgálatában a jog többre is képes, mint csupán a szilárd családi élet lehetőségének megnyitására. Ezek a lehetőségek azonban még konkretizálást és főleg megfelelő módon történő igénybevételt igényelnek, hogy hatékonyá is váljanak, különösen más szakokkal, mint a biológia, pedagógia, pszichológia és főleg a szociológia, karöltve.

Így született meg a vita egyhangúan elfogadott eredményeként a következő kerettéma:

A szocialista családjog hatása és ráhatási lehetőségei a házasság és a család megszilárdítása irányában a jelenben és a jövőben.

A jénai konferencián nagyon bevált a témakör merev körülhatárolásának mellőzése. Nagyobb merevség sok értékes anyagról való lemondást vonhatott volna maga után, amely szigorúbb szemlélet mellett nem tartozott volna a tanácskozás kitűzött anyagába. Ez volt az alapja annak, hogy a kongresszus határozata a szoros körülhatárolás kifejezett mellőzésével minősítette altémának a következőket:

1. *A szocialista családi jog behatásának lehetőségei a családot feldúlással fenyegető okok elhárítása érdekében.*

2. *A házastársi tartás szabályainak hatása a házasság és a család szilárdságára.*
3. *A gyermek családi helyzete és az ezt rendező szabályok, valamint visszahatásuk a család szilárdságára.*

A jénai konferencia számos kiindulási pontot szolgáltat az első altéma közelebbi vizsgálatához, amelynek az útján nem is lehet elindulni a család bomlása okainak szociológiai vizsgálata nélkül. Nehezebb, de bizonyára hálás feladat lesz azokat az áttételeket kielemezni, amelyeken keresztül a házastársi tartási kötelezettség, illetőleg annak feloldási lehetőségei a házasság szilárdságára visszahatnak. A harmadik altéma ismét olyannak látszik, amelynek elindulását nem is csak Jénában találjuk meg, ha akár a *Bacsó - Petrik* referátumra, akár pedig *Bosenac*nak a gyermek családalkító szerepére vonatkozó fejtegetéseire gondolunk, hanem már Pécsen is bőségesen.

A negyedik kongresszus előkészítő irodájának szerepét a jénai Intézet magára vállalta, feladatául ismerve el információk gyűjtését a szocialista államoknak a családot érintő jogalkotásáról és bírói gyakorlatáról, valamint egyéb publikációiról, a jénai konferencia résztvevőinek tájékoztatását a tanácskozások sajtóvisszhangjáról és a gondoskodást a jénai konferencia anyagának publikálásáról. A jénai Intézet kezében tehát a harmadik kongresszusról való megemlékezések már a negyedik konferencia előkészítő anyagához fognak tartozni.

Időszerűnek látszik tehát felvetni a gondolatot, hogy a legközelebbi tanácskozásnak már ne csupán az anyagában jusson szerep a szociológiának, hanem a tudományszakok együttműködésének annyira kívánatos megvalósításaként, a résztvevők sorában is találjuk meg a szociológusokat és velük együtt a demográfusokat, statisztikusokat, esetleg az etnográfusokat is.

A harmadik kongresszusról szóló beszámolókat tanúskodnak arról, hogy a magyar résztvevők aktív módon szolgálták a kongresszus kitűzött céljait. Nem maradhat azonban kiemelés nélkül az az élénk szervezési tevékenység sem, amelyet *Pap Tibor* professzor fejtett ki a rendező Intézettel, illetőleg vezetőivel karöltve. Ez ahhoz a meleg baráti légkörhöz kapcsolódott, amely a jénai, bratislavai és pécsi tanszékek között igen örömdetes alakult ki messze-menően szolgálva a családjogi konferenciák eddigi és remélhetően további sikereit is, nemcsak a kongresszusi anyagok termelésében, hanem az azokon elért eredményeknek az élet valóságába való kisugárzása útján is.

FRANCIA—MAGYAR KÖZGAZDÁSZ KOLLOKVIUM BUDAPESTEN

A Magyar Közgazdasági Társaság rendezésében 1970. június 3—6 között Budapesten francia—magyar közgazdász-kollokvium megrendezésére került sor.

A kollokviumon francia részről elhangzott előadások: *Francois Perroux*: A H.O.S. tétel és a nemzetközi kereskedelem elmélet, *Henry Bourguinat*: A nemzetközi kapcsolatok új, közös szervezési formája, a koprodukción, *Diméde Catroux*: Európa iparosodása és a kelettel való együttműködés feltételei, *Henri Chambre*: Az ipari forradalom fejlődési tényezői, *Raymond Courbis*: Külkereskedelem és a piac szerepe a versenyz gazdaságban, *Francois Denoel*: Az USA kereskedelmi kiállításainak állandó központja, *Claude Jessua*: A tervezési gazdasági és piaczgazdasági országok közötti árucseret forgalom észszerűsítése, *Jean-Paul Saltiel*: A nemzetközi alvállalkozást vagy társvállalkozást tartalmazó szerződések néhány problémája, *Jean Archambaud*: A keveréktakaromány és a modern állattenyésztés szerepe a gazdasági fejlődésben.

Magyar részről a kollokviumon a következő előadások szerepeltek: *Bognár József*: Európai biztonság és a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok, *Csikós-Nagy Béla*: A két különböző rendszerű ország ár- és árfolyam-rendszere, *Cukor György—Sebestyén János*: A műszaki fejlesztés hosszú távú tervezése, *Nyerges János*: Magyarország és Franciaország helyzete az európai együttműködésben, *Márton János*: A magyar és francia élelmiszer-gazdasági együttműködés kiszélesítése, *Rédei Jenő*: A francia—magyar kooperáció helyzete, *Tardos Márton*: Hosszú távú tervezés és nemzetközi munkamegosztás.

Az alábbiakban — a kollokviumon elhangzott előadások és felszólalások áttekintő és értékelő bemutatása gyanánt — *Csikós-Nagy Bélának*, a Magyar Közgazdasági Társaság elnökének a kollokvium záróülésén tartott beszédét közöljük.

CSIKÓS-NAGY BÉLA záróbeszéde

Tisztelt Értekezlet!

A Magyar Közgazdasági Társaság meghívására június 2-án Francois Perroux-nak, a Collegue de France professzorának vezetésével a francia közgazdaságtudomány és a gyakorlati gazdaságpolitika reprezentánsai érkeztek hazánkba, hogy eszmecsere-t folytatassanak a két országot közösen érdeklő elméleti és gyakorlati közgazdasági kérdésekről. A francia—magyar közgazdász kollokvium megrendezésére magyar közgazdász küldöttség 1967. évi párizsi meghívásának viszonzásaként került sor. 1967-ben magyar közgazdászok a Collegue de France-ban előadásokat tartottak az akkor küszöbön álló magyar gazdasági reform kérdéseiről.

A kollokviumot június 3-án délelőtt nyitottuk meg és azt követően elméleti és gyakorlati szekcióban 5–5 munkaértekezletet tartottunk. A vitákat az „A” szekcióban Francois Perroux professzor, illetőleg Bognár József akadémikus, a „B” szekcióban André Marelle, illetőleg Nyerges János miniszteriumi főosztályvezetők irányították. Közösben egyeztünk meg abban, hogy a kollokvium záró aktusaként nyílt ülést tartunk, arra a magyar közgazdászok szélesebb körét meghívjuk, a három nap munkájáról összefoglaló értékelést adunk és lehetővé tesszük, hogy a felmerülő kérdésekhez azok is hozzászólhassanak, akik a kollokvium munkájában nem vettek részt.

Most az a feladat hárul rám, hogy a kollokvium munkáját értékeljem. Ez nem könnyű feladat. Még az is lehet, hogy kedves barátom, Perroux professzor az általam adott értékeléssel nem fog mindenben egyetérteni. De akkor ezt nyilván meg is fogja mondani. Rám minden esetre az gyakorolta a legnagyobb benyomást, hogy a legtöbb kérdésben azonos, vagy egymáshoz közelálló nézeteket fejtettünk ki. Persze voltak véleménykülönbségek. Ez természetesnek tűnhet, hiszen az eszmecsere különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű országok közgazdászai között folyt; Franciaország a Közös Piacnak, Magyarország a KGST-nek tagja. De egymás nem kellő ismeretéből is adódtak félreértések. A kollokvium hozzájárult egymás jobb megértéséhez, de alkalmat adott a tudományos kutatások legújabb eredményeinek kölcsönös informálására is.

A kollokvium megfelelő előkészítésére 16 dolgozat készült. Ebből 9-et francia, 7-et magyar közgazdászok készítettek. A viták 5 problémakörben mozogtak. Ezek:

- a külkereskedelem elmélet néhány problémája,
- a tudományos-műszaki forradalom néhány közgazdasági kérdése,
- a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok valuta- és ármechanizmusának összehasonlító elemzése,
- a francia – magyar ipari kooperáció kérdései,
- a mezőgazdaság belterjes fejlesztésével összefüggő nemzetközi együttműködés.

A külkereskedelem elméleti kérdéseiről Perroux, Bognár József és Bourginat professzorok, Denoel, Courbis és Tardos Márton közgazdászok készítettek előadást. Az alaphangot Perroux professzor előadása adta meg, aki fejtegetéseit a Hekscher–Ohlin–Samuelson neoklasszikus iskola külkereskedelmi elméletének bírálatára alapozta. A külkereskedelem neoklasszikus elmélete, mint ismeretes, Ricardo komparatív költségelméletének átalakított válfaja, amely a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyt az országoknak a különböző termelési tényezőkkel egyenlőtlen ellátottságára alapozza. E szerint a nemzetközi árucserével közvetve a termelési tényezők cseréje megy végbe. A külkereskedelem pedig akkor járul hozzá maximális módon az egyes országok anyagi jólétéhez, ha a nemzetközi árucserét az ár szabályoz-

za, amikoris végbemegy a termelési tényezők árának nemzetközi kiegyenlítődése.

Melyek a legfontosabb következtetések, amelyek a vitákból leszűrhetők? (1) A gazdaságpolitika struktúra politika, és a külkereskedelem is csak mint a struktúrapolitika része érthető meg, és elméletileg is csak ily módon közelíthető meg. Ez némileg másképp néz ki a kelet – nyugati kereskedelemben. Ez volt egyébként egyik gondolata Bognár József professzor előadásának, aki a kelet – nyugati kereskedelem erősítésének a fő célját elsődlegesen nem a strukturális probléma megoldásában, hanem az adott struktúrán belül a műszaki rekonstrukcióban látja. (2) A nemzetközi munkamegosztás nem kezelhető statikusan. Az áruforgalom racionális magvát a rendszeres gazdaságnövekedés viszonyai között, tehát csak dinamizálva lehet értelmezni. (3) A nemzetközi munkamegosztásból nem lehet kizárni a termelési tényezők mozgását, amit a neoklasszikus elmélet kizáró tényezőként kezel. (4) Az országok közötti gazdasági kapcsolatokból származó előnyt másképp kell megítélni, ha a cserére a gazdasági fejlettség megközelítően azonos fokán levő országok között, és másképp, ha a fejlettség különböző fokán levő országok között kerül sor. Ez utóbbihoz kapcsolódott Bourginat professzor értekezésének egyik fő tézise, mely szerint a gazdasági fejlettség alacsonyabb fokán levő országoknak a fejlettebbel való termelési kooperáció több előnyt biztosít, mint a klasszikus árukapcsolat.

Courbis mérnök-közgazdász tájékoztatást adott a Franciaországban a 6. tervben a belső-külső egyensúlyon alapuló gazdaságnövekedés előirányzásához felhasznált modellről. Tardos Márton közgazdász a külkereskedelemerkény népgazdaság követelményeit figyelembevevő távlati tervezési modellt ismertetett.

A tudományos-műszaki forradalom néhány közgazdasági kérdéséről Chambre és Cukor György professzorok készítettek dolgozatot. Chambre professzor a „második ipari forradalom” jellegzetességeit vetette össze a múlt századbéli angol ipari forradalom alapvető vonásaival. Cukor Györgynek Sebestyén Jánossal közösen készített tanulmánya a hosszútávú tervezésnek a műszaki fejlesztéssel összefüggő kérdéseit tárgyalta.

Gyakran nevezik századunkat atomkorszaknak, a kibernetika, az elektronika, a műanyagok századának, valójában azonban nem eléggé ismerjük a technikai forradalom tartalmát, a fejlődés fontosabb tényezőit. Egy sor, önmagában kis technikai előrelépés, ha azokat összegezzük, igen nagy jelentőségre tesznek szert. Chambre professzor főként a társadalmi hatásokat elemezte. Cukor György professzor a műszaki fejlesztésnek a termelési struktúrában és a felhasználási koeficiensokban való mérés problémáit tárgyalta.

Egyetértés volt abban, hogy napjainkban a tudomány, amely szorosan kapcsolódik az ipari fejlődéshez, kollektív alkotássá vált és csak a világ tudományos erőinek együttműködése, országcsoportok vagy kontinensek számára kidolgozott stratégia alapján képes választ adni a kor égető kérdéseire. Külö-

nösen vonatkozik ez a kis- és középmeretű országokra, amelyek a kutatás mai tőkeigényessége mellett csak együttesen tudnak lépést tartani a követelményekkel. Egyetértés volt abban is, hogy a tudomány és a technika hosszútávú fejlődése nem bízható a piacra; nagyszabású tudományos-műszaki fejlődés csak a kormány társadalompolitikájának szerves részeként biztosítható.

Vita folyt azokról a matematikai modellekről, amelyekkel a találmányok és újítások gazdasági hatása jellemezhető. A magyar közgazdászok körében érdeklődést keltett a francia tervezésben használt szektorális termelési és tanulási függvényekről adott tájékoztatás.

A különböző társadalmi-gazdasági rendszerek valuta- és árfolyammechanizmusáról Jessua és Csikós-Nagy Béla professzorok készítettek dolgozatot. A vita során egyetértés alakult ki abban, hogy Franciaország és Magyarország valuta- és árrendszerében mutatkozó különbségeket nem lehet minden további nélkül az eltérő társadalmi-gazdasági rendszerekből folyó sajátosságnak tekinteni. Vannak olyan különbségek, amelyek a két népgazdaság eltérő fejlettségéből és adottságaiból folynak. A vitában egyetértés volt atekintetben, hogy szocialista országnak is lehet konvertibilis valutája és hogy szocialista gazdaságban is lehet az árak allokációs funkciója. A vita inkább akörül folyt, mennyire átfogó és meghatározó lehet ez a funkció. Talán egységesnek fogható fel az a vélekedés, amely szerint a nagy strukturális problémák nem oldhatók meg az ármechanizmus révén. Röviden ez a következőképp került megfogalmazásra: a struktúra szüli az árakat és nem az árak hozzák létre a struktúrát.

Csikós-Nagy Béla professzor referátuma három pontban jelölte meg azokat a legfontosabb különbségeket, amelyek a társadalmi-gazdasági rendszer eltéréseiből fakadnak. (1) Magyarországon a termelési eszközök társadalmosítása folytán a termelési tényezők a munkaerő kivételével társadalmi tulajdonban vannak. Emiatt a termelési tényezők optimális társítását megalapozó gazdasági kalkulációt az ehhez igazodó adóztatással kell megoldani. (2) Szocialista gazdaságban a tőke társadalmi funkciót tölt be és mint ilyen, a makroökonómiai törvényeknek engedelmességgel működik. (3) Szocialista gazdaságban az ár- és jövedelemviszonyokat olyan életszínvonalpolitika szabályozza, amelynek kritériumait szocialista társadalmi normák határozzák meg.

Az e kérdések körüli vitákban a francia közgazdászok alapjában véve elfogadták ezt a jellemzést. De a tőke társadalmi funkciójával kapcsolatban Jessua professzor megjegyezte, hogy a tőke szerepének jellegbeli változása nem automatikusan következik be, hanem csak olyan gazdaságpolitika nyomán amely kellően figyelemmel van a társadalmi elvárásokra. Az ár- és jövedelemviszonyokhoz kapcsolódva Perroux és Bognár professzorok a gazdasági racionalitás különböző értelmezésével foglalkoztak. Perroux professzor a társadalom és a piac közötti kapcsolatokat elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmus és a szocializmus modellje voltaképpen nem is hasonlít-

ható össze, mert mind a kereslet- mind a kínálat társadalmi jelenség, a társadalmak pedig jellegbelileg különböznek egymástól.

A francia – magyar ipari kooperáció kérdéseinek vitájához francia részről Catroux miniszter, Marelle minisztériumi főosztályvezető, Saltiel közgazdász, magyar részről Nyerges János minisztériumi főosztályvezető és Rédei Jenő intézeti igazgató készítettek előadást. Az eszmecsere két szempontból is rendkívül hasznos volt. Francia részről rámutattak arra, hogy a magyar vállalatoknak a francia iparral kapcsolatos informáltsága gyenge. Ezért gyakran nem reagálnak impulzusokra, amikor pedig francia megítélés szerint kétoldalú előnyös és gyümölcsöző kooperációra nyílnék lehetőség. Ugyanakkor úgy tűnt, a francia ipari vezetők nincsenek teljesen tisztában azokkal az új körülményekkel, amelyek Magyarországon az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer nyomán alakultak ki. Ezért sok esetben marad el a kezdeményezés abban a feltételezésben, hogy Magyarország a termelési kooperációhoz szükséges garanciákat nem képes biztosítani.

A magyar közgazdászokat természetesen rendkívüli módon érdekelte, nem befolyásolják-e kedvezőtlenül a lehetséges francia – magyar együttműködést a nyugat-európai piac egységesítési törekvései és az ennek érdekében hozott intézkedések. A francia közgazdászok ezzel kapcsolatban hangsúlyozták, hogy a Közös Piac rendelkezései az egyes államok számára a szocialista országok felé továbbra is megengedik a nyílt politika folytatását.

Néhány részletkérdés is szóba került, mint például a hitelbiztosítási eljárás és Krackiewicz mérnök-közgazdász előadása nyomán a közlekedési tarifa.

Megvitatásra kerültek a mezőgazdasági együttműködés kérdései. A francia és magyar közgazdászok bírálták azt a szemléletet, mintha a világon a mezőgazdasági termékekből felesleg volna és jutottak arra a következtetésre, hogy egyes piacokon és egyes termékekben időszakosan jelentkező feleslegek a piacszervezés hiányosságait tükrözik. Mezőgazdasági termékekben Európában is van hiány, például Franciaországban egyes állati termékekből, és időszakos húshiány van Európa keleti és déli országaiban. Ugyanakkor ezekből termékekből más területeken feleslegek mutatkoznak. Egységes volt a vélekedés, hogy a mezőgazdasági termelés és elosztás kielégítő módon ma már csak nemzetközileg, egyes elemeiben csak világszinten szervezett mezőgazdasági politika rendszerében oldható meg.

Az eszmecsereből kitűnt, hogy Magyarország és Franciaország a mezőgazdasági termelés és szervezés sok kérdésében hasonló problémákkal küszködik. A magyar közgazdászok érintették az élelmiszergazdaság azon területeit, ahol megítélésük szerint a francia – magyar kapcsolatok elmélyítésére nyílnék lehetőség.

Tisztelt Értekezlet!

A beszámoló nem érintette a kollokviumon felmerült valamennyi problémát. De az elmondottakból is nyilvánvaló: a vita a kérdések széles skálájára terjedt ki. Ez lehetővé tette azoknak az érzékenyebb pontoknak kitapogatását, amelyekre a továbbiak során koncentrálnunk kellene. Ezzel azt a reményt is kifejezem, hogy a kollokvium nem lezárja, hanem megalapozza a közgazdászok érintkezését. Ezen túlmenően a kollokvium talán kiinduló állomás lehet néhány bennünket közösen érdeklő kérdés közös kutatásához.

IPARFEJLESZTÉS ÉS TERMELÉKENYSÉG

NEMZETKÖZI IPARGAZDASÁGI KONFERENCIA

(Budapest, 1970. április 14–17.)*

Az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja 10 éves fennállása alatt (a Kutatócsoport 1960-ban alakult) ez évben harmadízben rendezett nemzetközi tudományos tanácskozást. 1963. évi első és 1967. évi második Nemzetközi Állóeszközgazdálkodási Szimpoziumához képest ezévi konferenciája mind tartalmilag, mind a résztvevők körét illetően lényegesen bővült. Míg az első két tanácskozás — a Kutatócsoport akkori programját tükrözve — egyetlen (igaz, szélesen értelmezett) témakörrel, az állóeszközgazdálkodás kérdésével foglalkozott s azokon külföldről csak a szocialista országok képviselői vettek részt, az 1970. áprilisában tartott Nemzetközi Ipargazdasági Konferencia három nagy témakört tárgyalt, mind szocialista, mind tőkés országokból érkező vendégek részvételével. Ez mind a Kutatócsoport tevékenységi körének s nemzetközi kapcsolatainak bővülését, mind a nemzetközi és a hazai tudományos élet általános megélénkülését tükrözi.

A konferencia iránt mind bel-, mind külföldön a vártnál nagyobb érdeklődés mutatkozott; a konferenciának ötszáz hazai és száz külföldi résztvevője volt. Az érdeklődés részben a konferencián napirendre tűzött kérdéseknek, részben pedig annak szolgált, hogy e tudományterületen tulajdonképpen ez volt az első nagyszabású nemzetközi találkozó, mely az iparfejlesztés időszerű kérdéseinek széles spektrumát vitatta és melyen e problémákról szocialista és tőkés országok tudósai és gyakorlati szakemberei együtt tanácskoztak.

Külföldi résztvevők 16 országból (ezek között tengerentúli országból is, mint az Egyesült Államokból és Japánból) érkeztek, és képviseltette magát a konferencián az Európai Gazdasági Bizottság és az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete (az UNIDO) is. A résztvevők között volt többek között a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségének elnöke és főtítkára, s az

* Az ismertetést az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának munkatársai állították össze. — Szerk.

Európai Munkatanulmányi Szövetség elnöke. A tárgyalások szimultán tolmácsolással, magyar orosz és angol nyelven folytak. A konferencia anyaga könyvformában is megjelenik, magyar, és angol nyelven.

A nyitó plenáris ülés

A konferenciát Erdei Ferenc, az MTA főtitkára nyitotta meg. Megnyitójában foglalkozott a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezésének jelentőségével s a konferencia példáján is jellemezte az Akadémia testületi és hivatali szerveinek, valamint kutató intézeteinek feladatait és együttműködésük formáit. A főtitkár megnyitója a konferenciának mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos élet szempontjából nagy jelentőséget tulajdonított, s meleg szavakkal emlékezett meg Hevesi Gyula akadémikusról, aki a konferencia előkészítésében igen nagy szerepet vállalt, de tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála folytán azon már nem vehetett részt.

A plenáris ülés a megnyitó után három előadást hallgatott meg: Sz. T. Hacsaturov szovjet akadémikus, az MTA tiszteleti tagjának előadását „Gazdasági reform a Szovjetunióban” címmel, a holland J. Tinbergen professzor, a két Nobel-díjas közgazdász egyikének előadását „Melyik ország melyik ágazatát fejlessze” címmel, s Friss István akadémikus, az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának elnöke, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának előadását „Terv és gazdasági reform Magyarországon” címmel. A szovjet és a magyar előadás a szocialista országok gazdasági reformjairól, e reformok elméleti és gyakorlati kérdéseiről adott képet; Tinbergen professzor pedig a célszerű ipari struktúra problémáit elemezte a valamennyi ország jólétét előmozdító nemzetközi együttműködés nézőpontjából. (A nagy érdeklődéssel fogadott előadásokat ehelyütt nem ismertetjük, minthogy azok megjelentek a Kutatócsoport Ipargazdasági Szemléjének 2. számában.)

A nyitó plenáris ülésen még Román Zoltán, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója tartott előadást a konferencia célkitűzéseiről és programjáról „Iparfejlesztés és termelékenység” címmel, melyet a konferencia mottójaként jelölt meg. Előadásában utalt arra is, hogy az egyes szekciók, ülések és előadások témáinak kijelölésénél elsősorban két megfontolás érvényesült. A Kutatócsoport olyan időszerű témákat kívánt napirendre tűzni, amelyekben a nemzetközi tapasztalatsere, a konferencián képviselt különböző - gyakran méretüket, fejlettségüket és társadalmi berendezésüket tekintve is eltérő - országok szakembereinek tanácskozása közös haszonnal járhat, s a további intenzívebb nemzetközi együttműködés alapja lehet. A másik megfontolás, mely a témák megválasztásánál, s talán még inkább tárgyalási módjuknál érvényesült, az a törekvés, hogy fokozott súlyt adjanak az empirikus vizsgálatoknak és az interdiszciplináris megközelítéseknek.

A plenáris ülés után a konferencia 3 szekcióban (7 ülésen) 21 előadást vitatott meg; 9 előadásnak volt külföldi, 12 előadásnak magyar szerzője. A három szekció

a távlati tervezés,

a termelékenységi és hatékonysági, valamint

a vállalati magatartás — vállalati döntések

témáival foglalkozott. A konferencia előadásait a résztvevők előzetesen kézhez kapták, az előadók rövid bevezetője, s a korreferensek felszólalása után kötetlen vitára került sor.

Gazdaságirányítási reformunk kérdései nem képezték külön szekció tárgyát. A reformmal összefüggő kérdésekkel azonban nemcsak a két erre címével is utaló bevezető előadás (Hacsaturov és Friss István akadémikusok előadásai) foglalkoztak, hanem azokról minden ülésen sok szó esett. A vitákból is kirajzolódott, hogy a reform kibontakoztatása iparunk fejlesztésének egyik kulcskérdése, a termelés nagyobb hatékonyságának és a termelékenység gyorsabb növekedésének egyik fő feltétele.

A következőkben a 7 ülésről és a külön kerekasztal vitáról adunk rövid tájékoztatást.

A *távlati tervezés* kérdéseit tárgyaló I. szekció egyik ülése az iparfejlesztés, azaz az összipari-ágazati tervezés, másik ülése a vállalatok távlati tervezésének kérdéseit vitatta. Az előbbi ülésen egy-egy előadás foglalkozott a hosszú és középtávú tervezéssel; az utóbbi ülésen 4 országból 4 előadó kapott szót s a legilletékesebbek: vállalati igazgatók szóltak hozzá korreferensként. Természetesen mind a hosszú és középtávú, mind az összipari (ágazati és vállalati) távlati tervezés szorosan kapcsolódik egymással; e kapcsolatok célszerű alakítása, tartalmi és formalizált összekapcsolásuk foka és módja maga is szerepelt a megvitatott kérdések között.

Az iparfejlesztés hosszú és középtávú tervezése

Az ülés tanúsága szerint e téma nemcsak nálunk nagyon időszerű — a most folyó 15 éves hosszútávú tervezés és egész tervezési rendszerünk sok elemének lényeges módosulása kapcsán —, hanem nemzetközi méretekben is fokozott érdeklődés figyelhető meg az iparfejlesztés tervezésének kérdései iránt. Az utóbbi években a kapitalista országokban is sokat foglalkoznak a gazdasági tervezés elméleti és gyakorlati kérdéseivel, s a gazdasági fejlődés útjára lépő országok többsége az iparosítás útját és módját tervek segítségével igyekszik kijelölni. E folyamat alakulásában és a tervezés szükségességének felismerésében igen fontos szerepet töltenek be a Szovjetunió úttörő tapasztalatai s a szocialista országok tervgazdaságának eredményei, tehát e témában nagyon is indokolt a nemzetközi tanácskozás.

Az iparfejlesztés hosszú és középtávú tervezésével foglalkozó vita alapjául két előadás — dr. Cukor György, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgató-helyettese „Hosszútávú tervezés az iparban”, dr. Sztankóczy Zoltán, az OT Ipari Főcsoportjának vezetője „Az ötéves tervezés a magyar iparban” címmel tartott előadása — szolgált. A két előadáshoz két korreferátum kapcsolódott, K. Porwit (Lengyelország), a lengyel Tervgazdasági Intézet igazgatóhelyettese és Darvas György, az OT Távlati Tervezési főosztályának vezetője részéről. Az ülés elnöke Jan Tinbergen Nobel-díjas közgazdász volt, aki maga is aktívan részt vett a vitában.

A két előadás jellege több vonatkozásban eltért egymástól, ugyanakkor azonban szervesen kapcsolódtak is egymáshoz. A hosszútávú tervezésben, eltérően a középtávú tervezéstől, nincs kialakult gyakorlat, sem itthon, sem külföldön, így az ezzel foglalkozó előadás célja nem egy már kidolgozott terv vagy koncepció elkészítésének, tapasztalatainak és tartalmának ismertetése volt, hanem az, hogy képet adjon a hosszútávú tervezés területén Magyarországon eddig végzett munkáról, ennek módszertani tanulságairól és a további elképzelésekről. Ezzel szemben a középtávú tervezéssel foglalkozó előadás tárgyalta a IV. ötéves terv javaslat alapját képező tervkoncepció kidolgozása és megvitatása során felvetődött kérdéseket is.

A két előadás elsősorban azon keresztül kapcsolódott egymáshoz, hogy míg a hosszútávú tervezés a gazdasági fejlődés stratégiai elképzeléseinek meghatározását jelenti, addig a középtávú tervezésben e stratégiai elképzelések megvalósítását szolgáló taktika és akcióprogram kijelölése történik.

Az előadások és hozzászólások középpontjában két kérdés állt: hogyan és mit kell tervezni. A „hogyan tervezni” kérdés kapcsán fontos elvi problémaként vetődött fel a tervezés rendszerének és szerepének változása Magyarországon, mely a tervezés minőségileg új szakaszához vezetett. Az országos terv változó szerepe azonban nem jelentette befolyásának csökkenését, mert a gazdasági mechanizmus közvetett eszközeit a tervezési rendszer keretein belül, a népgazdasági terv megvalósításának szolgálatában alkalmazzuk. A magyar felszólalók véleménye szerint növekedett a központi tervezés fontossága a korábbi időszakok gyakorlatához viszonyítva.

Az iparfejlesztés hosszútávú tervezése terén — a vita tanúsága szerint — még kevés gyakorlati tapasztalat gyűlt össze, a nemzetközi együttműködésnek ezért e téren, mind módszertani szempontból, mind a konkrét tervképzések kölcsönös megismerése szempontjából igen fontos szerepe lehet.

A vitából kirajzolódó közös nézetek közül említésre érdemes az a felfogás, hogy a tervezésben egyrészt olyan átfogó közelítést kell alkalmazni, amely az ágazatok problémáit az egész ipar, az ipar problémáit az egész népgazdaság fejlődése szempontjából teljes komplexitásában elemzi, másrészt a figyelmet az elsődleges, alapvető problémákra kell összpontosítani, mint pl. a műszaki haladás, a strukturális változások, az exportkapacitások fejlesztése. Ezek

mellett külön vizsgálni kell azokat a gyakran várható konfliktusokat, amelyek a régi struktúrák önmagukat stabilizáló hajlama és az ezen struktúráknak a jövő feltételeihez történő alakítására irányuló törekvések között lépnek fel. Ez módszertani oldalról azért is igen fontos, mert ezeknek a valószínű konfliktusoknak a felismerése nem következik az egyszerű előrejelzésekből. Az előrejelzések, prognózisok technikájának fejlesztése egyébként a hosszútávú tervezés megalapozásának igen fontos kiindulópontja.

A tervek céljait tekintve, hangsúlyozták többen, rövid-, közép- és hosszútávon lényeges különbség jelentkezik abban, hogy rövid- és középtávra vonatkozóan elsősorban a gazdaság egyensúlya és az erőforrások kihasználása áll előtérben, hosszú távon a struktúraváltozás és az új erőforrások megteremtése.

E különbség további problémákat is felvet, melyek közül a tervezés eredményessége szempontjából különösen a különböző fejlesztési lehetőségek, alternatívák-variánsok kidolgozása és elemzése, valamint az azok közötti választás fontos. A minőségileg különböző fejlesztési lehetőségek vizsgálatának tapasztalatai azt bizonyítják, hogy Magyarország a gazdasági fejlődésnek olyan szakaszába érkezett, amelyben a további fejlődés fő forrása elsősorban a szélesen értelmezett hatékonyságnövekedés lehet, s ez a műszaki fejlesztés és a nemzetközi munkamegosztásba való jobb és növekvő bekapcsolódás előtérbe állításával érhető el. Ez az általános fejlesztési orientáció azonban az egyes ágazatok konkrét problémáit nem dönti el, ehhez olyan közvetlen, részletes vizsgálatok szükségesek, amelyek a különböző alternatív fejlesztési stratégiák kidolgozását és az azok közötti döntést megalapozottá tehetik.

Távlati tervezés a vállalatoknál

A vállalatok távlati tervezésével foglalkozó ülés négy előadást vitatott meg. M. F. Cantley professzor (Anglia) „Távlati tervezés az angol vállalatoknál; újabb eredmények, módszerek, problémák”, dr. Varga György, a Gazdaság c. folyóirat főszerkesztője „Távlati tervezés a magyar vállalatoknál”, dr. H.-D. Hausstein professzor (NDK) „A prognosztizálás módszereinek alkalmazása a vállalatok távlati tervezésében” és dr. W. H. Strigel (NSZK, IFO-Intézet) „Tervezés az NSZK iparában” címmel nyújtott be előadást. Az ülés elnöke dr. Gadó Ottó, az OT elnökhelyettese volt, aki az ülés végén a vita tanulságait tartalmazó záróban összegezte.

Az előadások a távlati tervezés elvi kérdéseinek, módszereinek tárgyalása mellett gazdag információt adtak a vállalati tervezés *tényleges* helyzetéről is. Nyugati vendégeink előadásaiból a nyugatnémet, az angol és az amerikai helyzetről kaptunk felméréseken alapuló tájékoztatást. Eszerint az NSZK-ban igen csekély az egy évnél hosszabb távra tervező vállalatok száma. Angliában is alig készítenek még 3 évnél hosszabb időre szóló vállalati tervet s 2-3 évre

szóló tervek is csak a legnagyobb vállalatoknál találhatók, a legfőbb tevékenységekre (fejlesztés, termelés, pénzügyek) vonatkozóan. A legfejlettebb a vállalati tervezés az USA-ban, ahol már jelentős a 3—5 éves tervet készítő vállalatok száma, és sok helyen ennél hosszabb időre is készítene elsősorban a fejlesztésre (új gyártmányok, gyártási eljárások stb.) és az új piacok megszerzésére irányuló terveket.

Figyelemreméltó azonban, hogy a tervezés gondolata, a tervezés szükségességének felismerése mindenütt terjed. Általános vélemény, hogy hosszú távú tervezés leginkább nagy vállalatoknál (korporációknál) szükséges, ahol a nagyméretű és nagykockázatú vállalkozások hosszabb előkészítést, szerteágazó intézkedéseket igényelnek. E hosszú távú tervek feltételezik, hogy a vállalat megfelelő prognózisokkal rendelkezik, ismeri a jövőbeli kereslet mértékét és irányát, s ezekhez alkalmazkodik. E feltételek megteremtése azonban sok nehézséggel találkozik és éppen ezért a hosszútávú tervezés a legfejlettebb nyugati vállalatoknál is sok problémába ütközik. Ilyen problematikus elemek többek között; a célok bizonytalansága; az előrebecslés nehézségei; a nagy költség, amely a tervvariánsok készítésével jár (egy amerikai betonkészítő gyár kellő számú variáns mellett matematikai modellel és számítógépen végzett terv számítása 50 000 dollárba került, — Cantley professzor példája); emberi problémák (idegenkedés, hozzáértés hiánya stb.). Mindezek a tervezést nehezítik és egyszersmind a tervezéssel kapcsolatos kutatás fő feladatait is kijelölik. Mindenütt, de különösen Angliában és az USA-ban jelentős erőt összpontosítanak e problémák megoldására.

Varga György és Hausstein professzor előadásából kitűnt, hogy nálunk és az NDK-ban is, a hosszútávú tervezés terjed a vállalatoknál, de még nem lehet megfelelő, kialakult gyakorlatáról beszélni. Az előadók vázolták azokat az eltéréseket, amelyek a szocialista rendszerből fakadnak és amelyek sok tekintetben kedvezőbb feltételeket biztosítanak a szocialista vállalatok számára a nyugatiaknál. A tervgazdálkodó országokban például a népgazdasági tervek és a gazdaságpolitika sokoldalú és biztonságos orientációt ad a vállalat távlati céljainak megfogalmazásához, erős és gyenge oldalainak felméréséhez, valamint a fejlesztési koncepciók kidolgozásához. E tekintetben a nyugati vállalatoknak sokkal bizonytalanabb gazdasági környezetben kell távlati piacukat, ezzel összefüggő céljaikat meghatározni. Jelentős előnyöket biztosít továbbá a gazdaságirányítás reformja is, amellyel azonban a vállalatok a hosszú távra szóló célok kialakításánál—tervezésénél nem élnek még eléggé.

Varga György az Ipargazdaságtani Kutatócsoport segítségével végzett vállalati felmérések alapján adatokat is közölt a távlati tervezés elterjedtségéről és problémáiról. A 22 megkérdezett magyar nagyvállalat közül például csupán 8 rendelkezett írásban is rögzített hosszú távra szóló stratégiai koncepcióval. A helyzetet megmagyarázó okokra vonatkozó válaszok arra utaltak, hogy a hosszútávú vállalati tervezés számos (anyag, technikai, személyi stb.)

feltétele még hiányzik vállalatainknál. Sok vállalat számára problematikus az is, hogy mire irányuljon a távlati terv, ezen belül mik a lehetséges stratégiai célok, miként prognosztizálható hosszabb távon a termelés, a termékeserélődés és egyáltalán milyen információbázisra építhetik tervüket. Nyilvánvaló egyébként, hogy semmi nem indokolja, hogy a „hosszú táv” mindenütt azonos legyen, a célszerű időhorizont nagyságát meghatározó műszaki-gazdasági tényezők szerepe azonban még nem kidolgozott.

Elsősorban ez utóbbi kérdésekkel foglalkozott a két korreferens, Poros Tamás, a Budapesti Vegyiművek vezérigazgatója és Sik György, a Pamuttextilművek vezérigazgatója, ismertetve vállalataik tapasztalatait is. A felszólalások főként a következő kérdésekkel foglalkoztak még: a távlati vállalati tervek összeállításának vállalaton belüli rendszere; kell-e minden részlegnek hosszútávú tervvel rendelkeznie; milyen az alulról felfelé és a felülről lefelé haladva készülő tervek kapcsolata stb.

A vita — bár tükrözte, hogy e területén még kevés a gyakorlati tapasztalat, és sok esetben feltevésekre vagyunk utalva — hasznos útmutatást nyújtott mind a nagyszámú, főként vállalati szakemberekből álló hallgatóság, mind a további kutatások számára.

A II. szekció a „Termelékenység és hatékonyság” címet viselte. Az ennek keretében szervezett három ülés közül az első — „A termelékenység növekedésének tényezői” — a problémakör általános elemzését adta és a termelékenység emberi tényezőivel foglalkozott, a második ülés az állóeszköz-gazdálkodás és a beruházások, a harmadik a specializáció és a koncentráció kérdéseivel foglalkozott.

A termelékenység növekedésének tényezői

A termelékenység növekedési ütemének meggyorsítása vagy a jelenlegi ütem fenntartása, mind a szocialista, mind a kapitalista országokban, az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél. A termelékenység-növekedés tényezőit tárgyaló ülés tehát olyan témával foglalkozott, amely minden országban időszerű, s a gazdasági növekedés egyik központi problémája. A nemzetközi tapasztalatcsere egyben módot nyújtott arra, hogy a résztvevők — a termelékenység múltbeli alakulásán kívül — kölcsönösen megismerjék és hasznosíthassák a termelékenység jövőbeli növekedésére vonatkozó elképzeléseiket, célkitűzéseiket is.

Az ülésen négy előadás — két magyar, egy csehszlovák és egy amerikai előadás — és két korreferátum — egy holland és egy szovjet résztvevő részéről — hangzott el. Az alábbiakban — elhangzásuk sorrendjében — csupán ezek néhány főbb gondolatát ismertetjük. Az ülés elnöki tisztét Svein Dalen, a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségének elnöke töltötte be.

Román Zoltán, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport igazgatója előadásában kiemelte, hogy bár a magyar iparban a legutóbbi 20 évben — az előző évtizedekhez képest jóval gyorsabban, — átlagosan évi 4%-kal nőtt a termelékenység, ezzel a növekedési ütemmel mégsem lehetünk elégedettek. Időközben ugyanis a termelékenység növekedése világszerte meggyorsult, valamennyi szocialista országban és jónéhány tőkés országban üteme határozottan nagyobb, mint hazánkban. A termelés extenzív növekedési lehetőségei már nálunk is kimerültek, így a termelés emelkedése lényegében a termelékenység alakulásától függ. A termelékenység növelésének eszközeit mikro- és makroökonómiai nézőpontból egyaránt számba kell vennünk, s e két nézőpont, e két szféra összekapcsolásában központi szerepe van gazdaságirányítási reformunknak.

Román Zoltán előadása főként a termelékenységnövekedés meggyorsításának makroökonómiai eszközeit vizsgálta, abból kiindulva, hogy a termelékenység növekedésének üteme elsősorban attól függ, hogy

- milyen ütemben, milyen új eljárások és módszerek születnek,
- mennyi idő alatt jutnak el ezek a gyakorlati alkalmazásig, és
- milyen gyorsasággal terjednek el, szorítják ki a régi, kevésbé korszerű, alacsonyabb termelékenységű módszereket.

Nézete szerint a nagyobb probléma nálunk nem az, hogy nem ismerjük az új, korszerű eljárásokat és módszereket, hanem az, hogy elhúzódik gyakorlati alkalmazásbavételük és nagyon lassú az elterjedésük. A termelékenységnövelés folyamatának sebességét az előbbieket szerint közvetlenül három tényező: a kutatás-fejlesztési, az oktatási és a beruházási ráfordítások nagysága és *hatékonysága* határozza meg. Az előadás e tevékenységek hatékonyságának és hasznosításának fokozását hangsúlyozta, rámutatva arra, hogy ez jelentős részben a vállalat- és a gazdaságvezetés munkájától függ. Ugyancsak fontos feladatnak jelölte meg a specializáció növelését, a nagyságrendből fakadó előnyök jobb kihasználását, s a termelékenységgel kapcsolatos üzemi légkör és ehhez kapcsolódóan a munkamorál megjavítását.

Nagy figyelem kísérte a Csehszlovák Szövetségi Munkaügyi Minisztérium 4 munkatársának előadását a csehszlovák népgazdaság termelékenységének fokozási lehetőségeiről. Csehszlovákiában — hangsúlyozták az előadók — az extenzív gazdaságfejlesztés előtérbe helyezése következtében eddig nem került sor a népgazdaság következetes technikai korszerűsítésére és rekonstrukciójára. Ezért a műszaki — beruházási tényezők a csehszlovák gazdaság további fejlődésében is fontos szerepet fognak játszani, de egyre nagyobb súlyt kapnak a munkaerővel kapcsolatos tényezők, az oktatás, a vezetés.

A további fejlődés fontos feltételének jelölték meg az optimális népgazdasági struktúra elérését, az élő- és holtmunkával való takarékoskosságot, az irányítás, a vezetés tökéletesítését mind mikro-, mind makroökonómiai szinten. Hangsúlyozták annak fontosságát, hogy pontosabban határozzák

meg a központi irányítás szerepét a termelékenység növelésében, s az állami szervek tevékenységének olyan módszereit és formáit, amelyek megfelelnek egy céltudatos *termelékenységi politika* követelményeinek.

Solomon Fabricant amerikai professzor, a termelékenység kérdéseinek nemzetközileg elismert szakértője, az Egyesült Államok termelékenységének alakulását, az ebben megfigyelhető új jelenségeket elemezte. Az előadó az elmúlt 80 év termelékenység alakulásából három fő vonást emelt ki:

— a termelékenység emelkedése visszaeséseken keresztül, de tendenciaszerűen érvényesült;

— a II. világháború után a termelékenység növekedése meggyorsult (a 80 év alatti átlagos 2,4%-os évi növekedéssel szemben 1948–1969 között 3,2%-os volt növekedési rátája);

— a II. világháború óta a növekedés stabilitása nagyobb; vannak ugyan visszaesések, de ezek a korábbiaknál lényegesen gyengébbek. Ezen időszak jellemzője tehát a stabil és gyors termelékenységnövekedés együttes megvalósulása.

A termelékenység emelkedését 3 tényezőre vezette vissza: a munkaerő képzettségének (tágabb értelemben: minőségének) emelkedése, az egy munkaóra jutó állóeszközérték alakulása, továbbá a munkaerő- és tőkefelhasználás hatékonyságának növekedése. A II. világháború utáni gyors és stabil termelékenységnövekedés — mondotta — a gazdasági ciklusok stabilitásának is következménye. A fellendülés időszakai hosszabbak lettek, a depresszió szakasza átlagosan 10 hónappal csökkent. Érdekes jelenség, hogy a fellendülés csúcán a termelékenység növekedési üteme kissé mérséklődik, a nagyobb munkaerővándorlás, a munkafegyelem romlása miatt.

Burkus Egon, a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár főosztályvezetője előadásában elsősorban azzal foglalkozott, hogy a termelékenységnövelés lényeges és eddig elhanyagolt tartalékai rejlenek a termelékenység emberi tényezőinek kiaknázásában. Beszámolt a vállalatánál e témában végzett kutatásokról, ezek módszereiről és főbb eredményeiről. Különösen azokat a tényezőket emelte ki, melyek jobb kihasználása jelentékeny mértékben a vállalatvezetéstől függ. Ilyenek például: az alkalmas dolgozók kiválasztása (a képzettség, képesség, begyakorlottság figyelembevételével), jobb munkakörülmények biztosítása, a munkaszervezés tökéletesítése, hatékonyabb anyagi, erkölcsi ösztönzési formák alkalmazása, a vezetés színvonalának és a kis csoportok, kollektívák kohéziójának emelése. Beszámolóját mindenütt példákkal illusztrálta annak a vizsgálatnak az alapján, mellyel vállalatánál a termelékenység emberi tényezőinek szerepét elemezték.

A korreferensek — az előadásokhoz kapcsolódva — részben más oldalról is megvilágították a termelékenység növekedését befolyásoló tényezőket, részben saját tapasztalataikról szóltak a termelékenység alakulását, s a növekedését gátló tényezők tekintetében. Rendel de Yong (Hollandia), az

Európai Munkatanulmányi Szövetség elnöke az időtényezőnek az újítások folyamatában betöltött szerepét hangsúlyozta. Az újítások gyors és hatékony megvalósítása — mondotta — döntő fontosságú a termékek és szolgáltatások értéke (és ára), valamint költségszintje szempontjából, s az egyik legfontosabb eszköz a vállalatok számára ahhoz, hogy előnyre tegyenek szert az előállított termékek minősége és korszerűsége vonatkozásában. Utalt arra, hogy nemrégiben az Egyesült Államokban vizsgálatot végeztek a korszerű üzemszervezési és matematikai módszerek elterjedésének felmérésére. Bár a vizsgált vállalatok jelentős része alkalmazta az említett módszereket, a „telítődési pont” eléréséhez több évtizedre van még szükség. Végezetül beszámolt azokról a módszerekről, amelyekkel az újítás gyakorlatba vételének „tanulási periódusát” kívánják lerövidíteni. Ezek közül a legfontosabbak: a célra-orientált vezetés, a modern, szervezési oktatási és képzési módszerek felhasználása.

V. Varzin professzor (Szovjetunió) korreferátumában a Szovjetunió termelékenységének alakulását és a termelékenység növelését hátráltató tényezőket elemezte. Az egy főre számított termelékenység a Szovjetunióban 1913–1970 között 18-szorosára emelkedett, miközben az egy órára jutó termelés 26-szorosára nőtt. 1961–1965 között az ipar termelékenységének évi átlagos növekedési üteme 4,6% volt, a következő ötéves tervben 6%-os ütem elérését tervezik. A termelékenység növelése útjában álló fontos hátráltató tényezőnek jelölte meg, hogy a nyereség nagysága független attól, hogy milyen eszközzel (a termelékenység vagy a munkaslétszám növelésével) érték el, s a vállalati nyereség mutatójában nem jut kellőképpen kifejezésre az élőmunka hatékonysága.

Varzin professzor különösen kiemelte felszólalásában a képzettség munka-termelékenységre gyakorolt hatását. Miután a szocialista országokban a munkaerőmégleg feszített, az iskolai és üzemi oktatás színvonalának megjavítása igen fontos feladat. Idézte, hogy Sztrumilin akadémikus számításai szerint 1 oktatási év az iskolában az üzemi oktatáshoz viszonyítva 2,6-szorosan javítja a kvalifikációt.

Az előadásokat és korreferátumokat követő hazai és külföldi hozzászólások arról tettek tanúbizonyságot, hogy a termelékenység növelése minden ország számára központi probléma. A hozzászólások egy része módszertani, terminológiai kérdésekhez kapcsolódott, így pl. a termelékenység tényezőinek csoportosítása, mérése, a termelékenység és hatékonyság közti különbség lényege, másrésze konkrét vállalati vizsgálatokról számolt be.

Az előadások és a felszólalók a termelékenység növekedésének tényezőit, meggyorsításának lehetőségeit sok szempontból elemezték. A nézetek és a megközelítések különbségei ellenére leszűrhető volt, hogy a magyar ipar termelékenységi ütemének meggyorsításához egész gazdaságpolitikánkban — a sok egyéb cél mellett — határozottabban kell érvényesülnie a termelékenység-növekedés szolgáltatásának. Jobban kell ismernünk a termelékenység alakulását

befolyásoló tényezőket, azok időben változó szerepeit, határozottabban kell prioritásokat érvényesíteni, tudatosan törekedve minden termelékenységnövelő eszköz alkalmazására.

Állóeszköz-gazdálkodás

Az állóeszközgazdálkodás és ezen belül különösen az ipari állóeszközök időbeli kihasználásának témakörével az Ipargazdaságtani Kutatócsoport már hosszabb idő óta foglalkozott. Vizsgálatai szerint -- melyeket még Hevesi Gyula akadémikus indított el és vezetett -- a magyar iparban a termelőberendezések átlagos kihasználása nem éri el a rendelkezésre álló teljes időalapnak még a felét sem. A kihasználásnak ez az alacsony színvonala arra engedett következtetni, hogy a többműszakos munka hazánkban a műszaki és szociális szempontból egyaránt indokolt népgazdasági optimumnál jóval kisebb mértékben terjedt el. A helyzet a baráti szocialista országokban is hasonló volt a miénkhez, így a témakörben már két korábbi alkalommal is sor került nemzetközi tanácskozásra.

Az 1963. november 12 - 16. között Budapesten tartott első nemzetközi állóeszközgazdálkodási szimpoziium úgy ítélte, hogy az ipari állóeszközök fokozottabb időbeli kihasználására irányuló addigi intézkedések az érdekelt országok egyikében sem vezettek számottevő eredményre. Már ekkor megállapították azonban azt is, hogy az időbeli kihasználás növelésére a termelés intenzív módszereinek a fejlesztésével párhuzamosan kell törekedni, valamint tekintettel a megvalósuló munkaidőcsökkentésekre, különösen olyan munkarendek alkalmazása célszerű, amelyek elkerülhetővé teszik az állóeszközök időbeli kihasználásának további csökkenését. A második állóeszközgazdálkodási szimpoziium 1967. április 18 - 22. között Budapesten már a mechanizmus-reformok gondolkörében ülésezett, s az állóeszközkihasználási témát az állóeszközgazdálkodási téma részeként elemezte. Fokozottan előtérbe került a hatékonyság komplex vizsgálata s az a követelmény, hogy az állóeszközkihasználás optimális mértékét a termelési tényezők átfogó elemzésével határozzuk meg.

Az 1970. évi konferencia állóeszközgazdálkodási szekcióülése az említett előző szimpoziuumok megbeszéléseinek szerves folytatását jelentette. Az ülés, melynek elnöke Sz. T. Hacsaturov akadémikus (Szovjetunió), az MTA tiszteleti tagja volt -- három előadást vitatott meg, ezek: Hevesi Gyula akadémikus „Többműszakos munka és az állóeszközök kihasználása az iparban”; dr. Rolf Krengel professzor (Nyugat-Berlin): „Ipari termelési potenciál-számítás az NSZK-ban bruttó állóeszközérték idősorok felhasználásával”; és dr. Neményi István, a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Beruházási Bank vezérigazgatója: „Vállalati önfinanszírozás és állóeszközgazdálkodás.” Az előadásokat három korreferátum egészítette ki, Szepesváry Iván, az Országos

Kőolaj és Gázipari Tröszt vezérigazgatóhelyettese, dr. Djordje Vrcelj, a belgrádi Ipargazdasági Intézet tudományos főmunkatársa és dr. Szakolczay György az Inferior Rendszertechnikai Vállalat önálló osztály vezetője részéről.

Az ülés központi előadásának Hevesi Gyula akadémikus dolgozata tekinthető, melyet nem sokkal a konferencia előtt bekövetkezett halála miatt munkatársainak kellett befejezni. Az ülés elnöke, Hacsaturov akadémikus megemlékezett e tragikus eseményről és méltatta Hevesi Gyula akadémikus érdemeit, utalva arra, hogy váratlan elhunytával nem csupán a konferenciára készült előadása, de egyben a témában közel 40 éves múltra visszatekintő kutatása szakadt félbe. E nagymúltú kutatások tapasztalatai számos publikációjában és könyvében váltak közismertté, s a konferenciára készített előadása korábbi tudományos tapasztalatai mellett újabb vizsgálódásainak eredményeit is tartalmazza. A hivatkozott korábbi kutatások alapján ugyanis az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság megbízta a Kutatócsoportot hogy az ipari állóeszközök kihasználásának témakörén belül vizsgálja meg: az állóeszközök kihasználásának milyen színvonala tekinthető reálisan tervezhetőnek, illetve gazdasági és szociális szempontból kívánatosnak. Az előadás a lefolytatott vizsgálatok néhány fontosabb megállapítását és következtetését tartalmazza. Első részében összehasonlítás céljából néhány fejlett tőkés ország — elsősorban Anglia —, majd a szocialista országok — elsősorban a Szovjetunó — tapasztalatait elemzi az előadás.

Ezt követi a hazai ipar, és ezen belül különösen a gépipar helyzetének elemzése, mely azt mutatta, hogy bár az ipar vezető szervei hosszú ideje fontos feladatnak tekintették a műszakszámok növelését, az elmúlt években ez mégis csak kismértékű emelkedést eredményezett. A magyar ipar műszakszámát a nagyfokú stabilitás jellemzi s az előadás — az e tárgyban folytatott vizsgálatok és esettanulmányok alapján — ennek okait is tárgyalja. Az iparágak többségében a vizsgálatok arra mutattak, hogy nem lehet ugrásszerű változásokat várni a műszakszámok növelése terén, bár a számítások arra engednek következtetni, hogy a Szovjetunióban kialakult nagyobb műszakszámok a hazai ipar számára is elérhetőek. A legnagyobb tartalékok azonban a műszakon belüli veszteségek csökkentésében keresendők.

Krengel professzor előadása főként a bruttó állóeszközérték idősorok számításának és felhasználásának alapjául szolgáló modell *elméleti* posztulátumait vizsgálta. Elemezte az e célból kidolgozott különféle típusú termelési függvényeket, melyek segítségével a termelés változása az egyes termelési tényezők változásával magyarázható. Részletes számításokat is bemutatott, melyeket az NSZK iparágaira az 1958–1965. közötti időszak ténytárhalmagainak alapján készítettek és az 1966-ra, valamint 1976-ra a teljes kihasználással elérhető tőketermelékenységet log-lineáris extrapolálással határozták meg.

Dr. Neményi István előadása elsősorban beruházási problémákat tárgyalt, elemezte a gazdaságirányítás új rendszerében előállott helyzetet és ta-

paszta-
latokat. A vállalati önállóság megnövekedésével a vállalatokra a koráb-
binál sokkal nagyobb hatáskör, felelősség és kockázatvállalás hárult az álló-
eszközgazdálkodás területén is. Az elért eredmények bemutatása mellett az
előadás utalt a vállalati önfinanszírozás és az állami szabályozás néhány olyan
tendenciájára, amely káros a technikai fejlődés és a munkatermelékenység
növekedése szempontjából. Az előadás szerzője a vállalati önfinanszírozás
további előrehaladását pozitívan ítélte meg az intenzív állóeszközgazdálkodás
szempontjából, feltételezve, hogy *a)* — az ármechanizmus (az árarányok)
tovább javulnak annak érdekében, hogy az ár jobban reagáljon a piac — nyi-
tott gazdaságunkban a külföldi piac — áralakulásaira is; *b)* — a jelenlegi
amortizáció- és nyereségszabályozási rendszert úgy kell tökéletesíteni, hogy a
vállalatokhoz decentralizált pénzeszközök jobban igazodjanak a vállalati ala-
poktól megkívánt hatékonysági követelményekhez; *c)* — a bankhitel nagyobb
mértékben járuljon hozzá a vállalatok fejlesztési politikájához, miután a hitel
a visszafizetési kötelezettségen keresztül nemcsak az eredményeket számon-
kérő funkciót, de az allokáció legjobb lehetőségét alkalmazva a társadalmi és
vállalati érdekek összehangolásának feladatait is képes ellátni.

A korreferensek közül Szepesváry Iván elsősorban Hevesi Gyula és
Neményi István előadásához, Szakolczay György Krengel professzor és Ne-
ményi István előadásához kapcsolódott, dr. Vrcelj pedig a kapacitáskihasz-
nálás mérésével foglalkozott.

Az ipari állóeszközökkel való helyes gazdálkodáshoz népgazdaságunknak
és az egész szocialista építőmunkának óriási érdekei fűződnek. Az ipar álló-
eszközállománya bruttó értékben jóval meghaladja a 200 milliárd forintot,
amely összeg több mint tízszerese az iparban egy év alatt üzembehelyezett
állóeszközök értékének és kétszerese az ipar által létrehozott évi nemzeti
jövedelemnek. Igen jelentős az állóeszközhasználat költsége a termelés ön-
költségében is, így érthető, hogy az ésszerű, takarékos gazdálkodás ezen a
téren a jövedelmező vállalati munkának is fontos követelménye.

Koncentráció és specializáció

A koncentráció és specializáció kérdéseivel foglalkozó ülés három elő-
adást és két korreferátumot vitatott meg. Az ülésen dr. Kádas Kálmán pro-
fesszor elnökölt. Az első előadás szerzője R. M. Petuhov, a Kazah SzSzU Tu-
dományos Akadémiája Közgazdasági Intézetének igazgatója volt, címe „Me-
todika az iparvállalatok optimális koncentrálásának és szakosításának meg-
határozására”. Az előadás egy dinamizált modellt mutatott be a mezőgazda-
sági gépek javításával foglalkozó vállalatok ésszerű nagyságának meghatáro-
zására. A modellt az Alma Ata-i Közgazdasági Intézet dolgozta ki és a gya-
korlatban is alkalmazta.

Dr. Wilcsek Jenő professzor, a Pénzügykutatási Intézet igazgatója „Koncentráció és specializáció a magyar iparban” c. előadásában e kategóriák helyes tartalmát és a magyarországi helyzetet elemezte. Véleménye szerint a néhány évvel ezelőtt végrehajtott vállalati összevonások túl nagy koncentrációt eredményeztek nálunk. Ennek előnytelen következményei sok helyütt éreztetik hatásukat. Az indokolatlan monopolhelyzetet élvező vállalatok nem reagálnak elég gyorsan és megfelelően a fogyasztói igények változására. Előadásában a nagyüzemek alapvető szerepének elismerése mellett a kiegészítő kis- és középüzemek fontosságát hangsúlyozta és ezek létrehozására központi intézkedéseket javasolt.

Dr. Kéri Tamás kandidátus, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport tudományos főmunkatársa előadásában a vállalati specializáció, diverzifikáció és a rugalmasság problémáival foglalkozott és beszámolt arról a 40 iparvállalatnál végzett kikérdezéses felmérésről is, mellyel vizsgálták, hogy milyen a rugalmas alkalmazkodás jelenlegi helyzete vállalatainknál, s milyen feltételek hiányoznak a gyorsabb alkalmazkodáshoz. Ez utóbbi szempontból a vizsgálat tapasztalataiból első helyen a fogyasztói igények változásával kapcsolatos nem kielégítő informáltságot, a kapacitások nem megfelelő összetételét említette. A vállalatok nem kellő alkalmazkodóképessége folytán a gyors mennyiségi alkalmazkodás (a termelés rövid időn belüli növelése, csökkentése) korlátokba ütközik, az átállás más vagy újabb termékek gyártására lassú és igen költséges. Ez utóbbinál az is szerepet játszik, hogy a szabványosítás, a tipizálás és családosítás foka alacsony és nincs egészséges mértékű diverzifikáció.

A három előadáshoz két korreferátum hangzott el, H. J. Kuhlmeier holland professzor és dr. Kiss István, az Élelmiszeripari Gazdaságtudományi Intézet igazgatója részéről. Kuhlmeier professzor elsősorban Petuhov és dr. Kéri Tamás, dr. Kiss István Wilcsek Jenő előadásához fűzött megjegyzéseket. Kuhlmeier professzor korreferátumában felhívta a figyelmet arra, hogy a diverzifikálásnál különbséget kell tenni eleve konvergens (pl. cukoripar) és eleve divergens (pl. textilipar) iparágak között. A konvergens jelleg nem zárja ki, csak jelentősen megnehezíti a diverzifikálás lehetőségét (példa e lehetőségre a cukoriparban a melasz- és az állati fehérjegyártás). A textilipar jellegzetesen divergens iparág; minthogy erősen ki van téve a divat változásának, léte függ a gyors alkalmazkodástól. Dr. Kiss István az élelmiszeripar oldaláról mutatott rá a középüzemek, a specializáció és a kiegészítő termelés szerepére. Nagyszámú vizsgálat adatait mutatta be és új elgondolásokat is ismertetett.

Az igen élénk vita középpontjában az üzemek és a vállalatok optimális méretének és a vállalati diverzifikáció helyes értelmezésének kérdései álltak. A vállalati méretek kérdésében egyetértés mutatkozott abban, hogy nagyobb szerepet kell biztosítani a specializált kis- és középüzemeknek. Ezek munkája hatékonyabb lehet, ha önálló jogi személyként működnek, mintha nagy vállalatok részlegként működnek.

lat egységei lennének. Más szóval: a specializált üzemek között együttműködésnek nem egyetlen és nem mindig leghatékonyabb módja az, ha ezek egy vállalatot alkotnak, sok esetben az együttműködés hatékonyabb, ha önálló vállalatok gazdasági és árukapcsolataira épül.

Ugyanakkor vita tárgya volt, hogy milyen mutatók informálnak helyesen a koncentráció mértékéről, a célszerű vállalati nagyságról. A foglalkoztatott létszám, főként nagyvonalú nemzetközi összehasonlításoknál, kiindulópontként elfogadható, de a termelékenységi színvonal-különbségeket itt is figyelembe kell venni. Azonos létszámú és profilú vállalatok közül is túlméretezett lehet az egyik, ha a termelés elaprózott, ha nem használják (vagy különböző okok miatt nem használhatják) ki a specializáció, a nagyüzemi termelés lehetőségeit. A helyes vállalati méret függ a termelőberendezések méretétől, a termelés technikájától, a termékelemek tipizáltságától, az üzemek kooperációjától stb.

Megoszlottak a vélemények a kis- és középüzemek alapítását illetően. Wilcsek professzor ezt állami feladatnak tartotta, több felszólaló szerint — legalábbis a mai helyzetben — ezt nagyrészt a vállalatokra és a szövetkezetekre lehet bízni.

A diverzifikációval kapcsolatban egyetértés mutatkozott atekintetben, hogy a szocialista viszonyok mellett nincs szükség - sőt káros lenne - a tevékenységek olyan diverzifikálása, mint amilyen a kapitalista vállalatoknál található. Ellenben nagy szükség van arra, hogy a vállalatok alapprofiljukon belül, a kereslethez igazodva maxinálisan kiszélesítsék a kiegészítő (komplementer) termékek körét és választékát. Szükséges fajta diverzifikáció a termékekhez fűződő különböző szolgáltatások körének szélesítése is, mert ez növeli az áru használati értékét, emeli a szükséglet-kielégítés fokát.

A felszólalók különböző példákkal mutattak rá a diverzifikáció sokszor igen hasznos szerepére. Így például jól kiválasztott komplementer termékek még kis sorozatban gyártva is jelentős rezsit „hordozhatnak” s ez lehetővé teszi a főprofil egyes termékeinek kedvezőbb kialakítását. Jelentős szerep jut a diverzifikációnak a technikai fejlődés kapcsán. Szemléletes példa erre a textiliparban rohamosan terjedő hurkolva szövés. Az új technológiával készülő kelmék minden tekintetben (viselet, önköltség, ár stb.) előnyösebbek a hagyományosaknál.

Míg az I. és II. szekció mind makro-, mind mikroökonómiai problémákat tárgyalt, a III. szekció két ülése kifejezetten vállalati kérdésekkel: a vállalati magatartás és a vállalati döntések kérdéseivel foglalkozott. Az első témát három előadás tárgyalta; a kérdést különböző oldalról közelítették meg, de egyformán azt kutatták, hogyan lehet a vállalatok magatartását a gazdaság fejlődését elősegítő kedvező irányba befolyásolni. A vállalati döntésekkel foglalkozó két előadás a döntések korszerű módszereit, valamint e módszerek alkalmazásának helyzetét-feltételeit elemezte.

Empirikus vizsgálatok és magyarázatok a vállalatok magatartására és döntéseire vonatkozóan

E kissé hosszú címet viselő szekció elnöke Sellő Dénes, a Beloianniszi Híradástechnikai Gyár vezérigazgatója volt. Az első előadás — dr. Komonyi Zoltán „A vállalati magatartás néhány kérdése” című előadása — az Ipargazdaságtani Kutatócsoport eddigi ilyen irányú vizsgálatait, illetve azok egyes főbb eredményeit ismertette. Utalt arra, hogy az ipargazdaságban hosszú időn át viszonylag csekély szerepet kapott a *tényleges* gazdasági folyamatok leírása és elemzése s ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy az elmélet és a gyakorlat között sokszor elég nagy távolság van. A Kutatócsoport a vállalati magatartás vizsgálata során több *empirikus* felmérést végzett, melyek során a magyar iparvállalatok felső vezetői jelentős részének véleményét, felfogását ismerte meg. A kutatás során a vállalatok cselekvéseit meghatározó tényezőkhárom csoportját különböztették meg: 1. A vállalat környezetét (piac, gazdasági szabályozók stb.), illetve ennek hatását a vállalatra. 2. A vállalati potenciált (álló- és forgóeszközök, létszám, műszaki és egyéb dokumentáció stb.). 3. A vállalati (belső) magatartást, azaz azt a sajátos „vállalati egyéniséget”, mely megszabja, hogy *azonos* potenciálú vállalatok a környezet *azonos* hatásaira miért reagálnak *különbözőképpen*. A kutatás elsősorban e magatartási ismérvek elemzését célozta.

Maga az előadás a vállalati magatartás számos fontos tényezője közül különösen kettővel foglalkozott: a kockázatvállalás, valamint a vállalati célok kérdésével. A kutatás során megkérdezett többszáz magyar vállalati vezető válaszai alapján az a kép rajzolódott ki, hogy kétharmad részük elégtelennek érzi iparvállalataink kockázatvállalását, 1/3-uk megfelelőnek; olyan vezető egyetlen sem akadt, aki a vállalatok kockázatvállalását túlzottnak tartotta volna. A kockázattól való tartózkodás okaként első helyen az ösztönző verseny hiánya szerepelt. A vállalatok 40%-a egyáltalán nem érez versenyt, 48% tapasztal közepes vagy gyenge, s csupán 12% éles versenyt.

A vállalati célok vizsgálatából eléggé egyértelműen kitűnt, hogy iparvállalatainknál első helyen a nyereségnövelési cél áll. A nyereségcél hatása a döntésekre hozzávetőleg akkora, mint az összes többi célé együttvéve. Ebben tükröződik, hogy a magyar gazdasági reform szakított a részcélok ösztönzésének módszerével, és nyereség-centrikus érdekeltségi rendszert vezetett be. Az egyéb célok egy része közvetve ugyancsak a nyereségnövelést szolgálja, más részük viszont csak laza kapcsolatban van ezzel, például sokféle, a vezetők személyével kapcsolatos cél (presztizs, biztonság, előlépés stb.). Bár a nyereségcél súlya messze a legnagyobb, nincs olyan nyereségmutató, melynek maximalásra való törekvés egyértelműen meghatározná a vállalati magatartást. A nyereségcél hatása erősen függ a telítettségtől is; ha a vállalat már megközelítette az általa kívánatosnak tartott részesedés összegét, a nyereségcél

vonzereje általában csökken. E néhány tapasztalat mellett azonban -- hangsúlyozta az előadó -- a különféle célok kapcsolata, az egyes célok hatása a vállalati magatartásra további kutatásokat kíván.

A második előadás szerzője G. F. Ray (Anglia), a National Institute for Economic and Social Research tudományos főmunkatársa, címe: „Az új technika és a vállalati döntések” volt. Az előadás abból indult ki, hogy a probléma makro- és mikroökonómiai síkon egyaránt izgalmas, de a műszaki változások folyamatáról mikroökonómiai oldalról lényegesen kevesebb ismerettel rendelkezünk. Az „újításokat” -- nem korlátozva azok fogalmát műszaki területre -- Schumpeter alapján öt kategóriába sorolta: új termék bevezetése, új termelési módszer alkalmazása, új piac megnyitása új anyagok felhasználása, új szervezési megoldások alkalmazása. Az új termelési módszerek bevezetése majdnem mindig, az új termékeké az esetek többségében tőkebefektetést igényel; ezért a műszaki fejlesztést rendszerint beruházási döntések és gazdaságossági megfontolások előzik meg.

Az előadás ezután egy nemzetközi felmérés alapján ismertette különféle iparágak egy-egy nagyjelentőségű újítását, az ezeket létrehozó konkrét okokat, a fejlesztő vállalatok üzletpolitikáját, az alkalmazás egyes hatásait különféle helyzetű, magatartású vállalatok esetében. Az újítás célja sokféle lehet: többletjövedelem szerzése, piaci pozíció megtartása, esetleg erősítése, a vállalat fennmaradásának biztosítása stb. Az idézett kutatások szerint nem bizonyítható, hogy a nagyvállalatok vezető szerepet töltenek be az új módszerek kutatásában és alkalmazásában. Egyes esetekben fejlettebb vezetési rendszerük és tőkeerejük következtében megelőzik a kisebb cégeket, más esetekben azonban éppen ellenkező a helyzet. Mindenesetre sok függ a találmány jellegétől is, de érdekes például, hogy 1889 és 1929 között 72 fontosnak minősített találmányból csupán 12, a XX. század 61 „nagy találmánya” közül is mindössze 12 került ki nagyvállalatok laboratóriumaiból. Az amerikai alumíniumipar 1946–1957 közötti 149 találmányából 17-et nagyvállalatok, 75-öt pedig kis cégek realizáltak; a találmányok további fejlesztése azonban a nagyobb vállalatoknál sokkal erőteljesebben folyik.

A harmadik előadás Tardos Márton, a Konjunktúra és Piackutató Intézet osztályvezetője részéről „A vállalati magatartás ökonometriai vizsgálata” címmel ismertette a Pénzügykutató Intézet által szervezett vizsgálat koncepcióját. A kutatás célja az volt, hogy a vállalatok magatartásának tanulmányozása révén következtetéseket vonjanak le a makroökonómiai folyamatokra. A vállalatok viselkedésének axiomatikus (lineáris) modelljeiből népgazdasági modellt állítanak fel, majd elemzik a vállalatok tényleges magatartása és a nyereségmaximáló magatartás közötti különbségeket. Az eltérések okait két csoportba osztják: a modellbe foglalt feltételezések hibáira, valamint az „optimális” és a tényleges tevékenységek eltéréseire. Külön vizsgálják a rövid és külön a hosszúlejárátú döntések modelljét. Az előbbi esetben a négy

egyenletrendszer (termékek, exportkereslet, belföldi kereslet, kapacitáskihasználás) által meghatározott lehetséges programok köréből választják ki a nyereség szempontjából optimális megoldást. A hosszúlejárátú modell a rövidlejárátú modell négy (némileg eltérő tartalmú) egyenletrendszerén kívül még két további egyenlettípust is tartalmaz. Az egyik a fejlesztési költségek és források, a másik az önfinanszírozás egyensúlyát vizsgálja. A hosszúlejárátú modell célfüggvénye a nyereség diszkontált értékének maximálása. Diszkont tényezőként a megkövetelt minimális vállalati eszköznövekmény hozadékot alkalmazták.

Az 1969. folyamán tíz vállalatnál végzett problémafelmérés érdekes eredménye azt mutatta, hogy a vállalatok döntései nem a nyereség maximalizálására irányultak, hanem több cél (pl. a „kívánatos” nyereségre való törekvés, a szabályozórendszeren kívüli elvárások teljesítése) párhuzamos biztosítását célozták.

Az ülés két korreferense közül dr. Megyeri Endre egyetemi tanár első sorban dr. Komonyi Zoltán előadásához szólt hozzá. Vitatta a szerző magatartás-fogalmát. Kifejtette, hogy az empirikus vizsgálatok nemcsak az induktív módszerrel kapcsolhatók össze, hanem a deduktív módszerrel is, s a tudományos megismerés korszerű alapja a hipotetikus — deduktív módszer. Annak a véleményének adott kifejezést, hogy bár a Kutatócsoport empirikus vizsgálatainak sok fontos összefüggésre hívták fel a figyelmet, a vállalati vezetőikkel folytatott interjúk jelentősége korlátozott. Vácolta az új gazdasági mechanizmus működésbe hozása előtt végzett saját kutatásait, illetve az ezek alapján levont következtetéseket, egybevetve ezeket az azóta kialakult tendenciákkal.

A másik korreferens R. J. Smith (Anglia), a National Institute for Economic and Social Research munkatársa volt. Komonyi Zoltán előadásával foglalkozva utalt saját tapasztalataikra s különösen a mélyinterjú módszer alkalmazásának célszerűségét húzta alá. Véleménye szerint ezzel olyan döntési motivációkat sikerült feltárni, melyek más módszerrel nem tűntek volna ki s megkönnyítik a kérdések helytelen értelmezésének kiküszöbölését is. A National Institute tapasztalatai alapján rámutatott arra, hogy a magyar előadásoknak a döntési motivációra vonatkozó következtetései sok hasonlóságot mutatnak a más országokban — köztük Angliában — végzett kutatások eredményeivel.

A hozzászólások közül különösen figyelemreméltó volt T. Sz. Hacsaturov szovjet akadémikus felszólalása, melyben többek között elemezte a szocialista és kapitalista vállalatvezetők személyes kockázat- és felelősségvállalása közötti különbségeket. Utalt arra, hogy míg az utóbbiak esetében a vállalat számára nagy veszteséget okozó kockázatvállalás rendszerint egzisztenciális hátrányt (leváltás stb.) jelent, addig szocialista vállalatainknál ugyanez gyakran nem von komoly következményt maga után. Ennek ellenére a kockázatvállalás a szocialista vállalatoknál nem mindig kielégítő, ezért e téma feltétlenül további kutatást igényel.

A döntéselőkészítés korszerű módszereinek alkalmazása

A legutóbbi 10–15 évben a vállalati döntések előkészítésére számos korszerű módszert fejlesztettek ki és ezeknek az operációkutatás, a vezetés-tudomány és más rokon tudományágak körében szinte beláthatatlan irodalma van. A konferencia e témával foglalkozó ülésének középpontjában nem e módszerek fejlesztésének, gyarapításának, hanem gyakorlati alkalmazásuknak kérdései állottak. Az ülésen a vita alapjául két előadás szolgált: dr. Cságoly Ferenc, a közgazdaságtudományok kandidátusának „A döntéselőkészítés korszerű módszereinek alkalmazása a magyar iparban” és dr. Vaclav Hoffmann prágai professzor „A döntéselőkészítés korszerű módszereinek alkalmazása Csehszlovákiában” című előadása. Az ülés elnöke Horváth László, az Országos Gumiipari Vállalat vezérigazgatója volt.

Dr. Cságoly Ferenc előadása azt a problémát elemezte, hogy milyen mértékben alkalmazzák a magyar iparban a korszerű döntéselőkészítési módszereket és ezek viszonylag szűkkörű alkalmazásának melyek az okai. Előadásának alapjául sokirányú tapasztalatai mellett egy vállalati felmérés is szolgált, mely az Ipargazdaságtani Kutatócsoport közreműködésével 21 nagyvállalatnál, az illetékes vezetőkkel folytatott interjúk alapján vizsgálta a korszerű módszerek alkalmazásának elterjedését. Az előadás megállapította, hogy a korszerű módszerek ismeretében lényegesen előbbre vagyunk, mint azok tényleges alkalmazásában, és a következő időszakban a fő erőfeszítéseket nem elsősorban újabb módszerek kidolgozására kell összpontosítanunk, hanem azoknak a feltételeknek a megteremtésére, amelyek elősegítik ezeknek a korszerű módszereknek a nagyobb arányú alkalmazását. Ezzel kapcsolatban három fő feltételt hangsúlyozott az előadó; több és jobb információra, a vállalatok adatszolgáltatásának megfelelő fejlesztésére van szükség; konkrét alkalmazási-fejlesztési munkára, mely az általánosan ajánlott módszereket egy-egy vállalat tényleges igényeihez alkalmazza; és végül: az oktatás színvonalának és gyakorlatiasságának fokozására.

Hoffmann professzor hasonló jellegű előadása a csehszlovákiai helyzetet ismertette, nem egy konkrét felmérés eredményeire építve ugyan, de hasznosítva a szerző, és a segítségére álló munkatársak széleskörű gyakorlati tapasztalatait. Az előadás végighaladt a döntéselőkészítés legfontosabb módszerein hasonló rendszerben, mint a magyar felmérés és minden egyes módszerről röviden összefoglalta, milyen jellegű és mértékű ezek alkalmazása a csehszlovák gyakorlatban. Végző konklúziója szintén az volt, hogy a döntéselőkészítés korszerű módszereinek alkalmazására még igen sok – közöttük egyszerű – lehetőség is van, s ezek kihasználását részben a szemlélet, az újtól való idegenkedés megváltoztatásától, részben olyan gazdasági feltételektől várja, melyek erősebben ösztönzik a vállalatokat e korszerű módszerek alkalmazására.

Az előadásokhoz két korreferátum hangzott el, Herbert Hax nyugat-német professzor (Universität des Saarlandes) és Pungorné Nemes Ágnes, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport munkatársa részéről. Hax professzor az előadások által felvetett problémákat elsősorban három oldalról elemezte: abból a szempontból, hogy a döntési modellek a valóságot milyen mértékig egyszerűsített módon tükrözik, és kell hogy tükrözzék; hogy mennyiben befolyásolja a modellek gyakorlati alkalmazhatóságát a számítógépes feldolgozás költség- és időigénye; és végül; hogy milyen problémákat jelent a modellhez szükséges adatok biztosítása.

Végso következtetésként azt fogalmazta meg, hogy az elmélet nem adhat univerzális módszert, csak eszköztárat, az egyes konkrét feladatok megoldásához és szükségképpen előbbre kell tartania mint a gyakorlati alkalmazásnak. Bizonyos előretartás, amit nem igen nevezne szakadéknak, szükséges és kívánatos tehát az elmélet és a gyakorlati alkalmazás között.

Pungorné Nemes Ágnes azokat az érveket elemezte, melyeket az intuitív vezetői döntések és a matematikai módszerek alkalmazására épülő döntések közötti vitában szoktak felhozni. E kétféle döntési típus egészséges kombinációját vélte szükségesnek, melyben a matematikai módszerek maximális alkalmazása természetesen még mindig teret ad bizonyos intuitív elemeknek. A módszerek gyakorlati elterjedésével kapcsolatban elsősorban két problémát elemzett: a megfelelő információk, adatok hiányát, illetőleg pontatlanságát és a nem kvantifikálható tényezők igen fontos szerepét. Az elmélet és a gyakorlat közötti távolság áthidalásához úgy vélte — mindkét oldalról közeledni kell egymáshoz, gyakorlatiasabb módszerek kidolgozása és az elméleti módszerek bátrabb, sűrűbb, praktikus alkalmazása útján.

A további élénk vita az előadásokban és korreferátumokban felvetett kérdések körül gyűrűzött tovább. Nagy súlyt kapott az információs adatbázis problémája, mely ma még sokszor teljesen irreálisá teszi egyes a gyakorlati emberek számára is célszerűnek látszó módszerek alkalmazását. Olyan fokú pontatlanság van sokszor az adatok összeállításában, melyek e módszerek alkalmazásához szükségesek, hogy ez a számítási eredményekkel szemben jogos kételyeket támaszthat. A korszerű módszerek szélesebbkörű alkalmazásához tehát az egyik legfontosabb feltétel a vállalati információs rendszer korszerűsítése, összekapcsolva a gépi adatfeldolgozás fejlesztésével. Egy másik ajánlásnak tekinthető a bonyolultabb módszerek fokozatos bevezetése. Úgy tűnt, hogy erre többek között azért is szükség van, mert ez a legjobb út ahhoz, hogy a vezetők megismerkedjenek, megbarátkozzanak a bonyolultabb módszerekkel, és lépésről-lépésre növekedjék az az igény, amelyet az ilyen módszerek alkalmazása iránt saját magukkal szemben is támasztanak.

A felszólalásokban is hangsúlyt kapott az a gondolat, hogy a korszerű módszerek széleskörű alkalmazását nagymértékben segítheti a vezetőképés, ha e módszerekről helyes képet ad, alkalmazásukat jól mutatja be; de hasonlóan

fontos olyan gazdasági környezet létrehozása is, mely valóban optimális döntésekre való törekvésre ösztönöz és szükségsszerűvé teszi, hogy a vállalatok az egyre bonyolultabb folyamatok, alternatívák közötti választást valóban korszerű módszerekre építsék. Végül fontosnak tűnt az a feladat is, hogy a korszerű módszerek alkalmazása terén szervezettebb tapasztalatcsere folyjon, többek között az ezek bevezetésével foglalkozó intézetek között és néhány felszólaló hangsúlyozta, hogy a korszerű döntéselőkészítés nem csak matematikai módszerek alkalmazását, hanem a vezetői munka egyéb korszerű eszközeinek felhasználását is igényli.

Kerekasztal-beszélgetés

A konferencia keretében szűkebbkörű *kerekasztalbeszélgetésre* is sor került, 30 külföldi és 20 meghívott magyar szakember részvételével. E megbeszélésen kötetlen formában a konferencia tapasztalatairól, a tudományterület problémáiról és a további nemzetközi együttműködés lehetőségeiről cseréltek véleményt a résztvevők. A nemzetközi szervezetek képviselői, T. Sz. Hacsaturov szovjet akadémikus, S. Fabricant amerikai professzor és mások a konferencia megrendezését olyan fontos (és sikeres) kezdeményezésnek minősítették, melyet továbbiaknak kell követni és egy sor konkrét javaslatot tettek a további nemzetközi együttműködés tárgyára és formáira vonatkozóan. A nemzetközi szervezetek (így többek között az Európai Gazdasági Bizottság, az UNIDO, a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségének) képviselői felhasználták az alkalmat arra, hogy tájékoztatást adjanak újabb tevékenységükről és felvessék a további együttműködés lehetőségeit. Román Zoltán, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport igazgatójának bevezetője nyomán a tudományterület néhány általános jellegű problémája is napirendre került, de ezek behatóbb megvitatására ez alkalommal nem jutott idő. Így olyan kérdések megvitatása, mint például e tudományterületek (az ipar- és vállalati a gazdaságtan) elhatárolása, az empirikus vizsgálatok és az interdiszciplináris kutatások szerepe, egy nem csak a szocialista országokra érvényes, hanem általános ipar-gazdaságtan megalkotásának lehetősége, más alkalomra maradt.

A további nemzetközi együttműködésre vonatkozó javaslatok közül csak néhányat említünk, ezek realizálása a következő évek feladata. Az együttműködés formáit illetően konkrét javaslat hangzott el összehangolt empirikus vizsgálatok végzésére, szűkebb létszámú szimpóziumok rendezésére, tapasztalatátadásra, az EGB és az UNIDO egyes munkáiba való intenzívebb bekapcsolódásra, a kiemelkedő külföldi könyvek kiadásának szervezett elősegítésére. Az együttműködés tárgyát illetően további munkát javasoltak a közös terminológia kialakítása érdekében, kutatási együttműködést a műszaki fej-

lesztés hatásainak elemzése és prognosztizálása, az iparfejlesztés és a vállalatok távlati tervezése, az optimális ágazati struktúra vizsgálata terén, és más témákban is.

Az ipargazdasági tudományterületen a múltban - a műszaki és egyéb területekhez képest -- viszonylag gyenge volt a nemzetközi együttműködés. Ennek fejlesztése érdekében az MTA Ipargazdasági Bizottsága és Ipargazdaságtani Kutatócsoportja az utóbbi években több kezdeményezéssel lépett fel abból kiindulva, hogy az egyes országok sok szempontból lényegesen eltérő helyzete, célkitűzései és problémái ellenére intenzív nemzetközi együttműködésre az ipargazdasági tudományos életben is szükség van. A konferencia iránt mutatott nagy érdeklődés, a külföldi résztvevők részéről is megnyilvánuló elismerés és további együttműködési szándék e kezdeményezések helyességét bizonyította és a jövőre nézve kedvező eredményeket ígér.

GAZDASÁGI-MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS IPARJOGVÉDELEM

A TALÁLMÁNYI JOG IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI KÉT NEMZETKÖZI KONFERENCIA TÜKRÉBEN

LONTAI ENDRE

I.

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével a műszaki-tudományos fejlesztésnek olyan mozzanatai kerültek előtérbe, amelyek megfelelő konzekvenciák levonását teszik szükségessé a jogi szabályozás területén általában, s egyes területein, mint pl. a találmányi, iparjogvédelmi kérdésekkel kapcsolatban különösen is.

A szellemi alkotás, elsősorban természetesen a műszaki jellegű alkotások árujellege, érték-vonatkozásai egyre inkább elismerést nyernek. Ezért ezen a területen is fokozott jelentőségre emelkedik a polgári jogi szabályozás. A polgári jog ugyanis messzemenően alkalmas a szellemi alkotások létrejöttének és áramlásának sajátos, szerződéses eszközökkel történő elősegítésére. A szabályozás további korszerűsítése ezen a területen is éppen az *árujelleg következetesebb kifejezésre juttatását* igényli.

A tudományos-műszaki ismeretekre és eredményekre vonatkozó információk áramlásának elősegítése nemcsak egy adott gazdasági rendszeren belül, de a tevékenységi terület sajátos természetéből folyóan egyre nagyobb mértékben nemzetközi relációban is előtérbe kerül.

A *nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés*, tapasztalatcsere fontosságát — akár az árujelleg elismerésével, akár anélkül, akár regionális szinten, akár annál szélesebb körben — ma már külön hangoztatni felesleges.¹ Ezen a téren ma már a közvetlen és szoros kapcsolatok realizálásának fázisához érkezünk. Túl kell tehát lépünk a korábban hagyományos — a különböző uniókban való részvételben jelentkező — nemzetközi kapcsolatok szintjén és a konkrét, operatív feladatok megoldása kerül napirendre. Éppen ezért lényeges, hogy a jogi szabályozás korszerűsítése és egységesítése útján ezeket a szükséges és kívánatos folyamatokat minél hatékonyabban elősegítsük. Ez természetesen nem egyszerű feladat, hiszen a jogi megoldások erősen áttétele-

¹ Ld. erre nézve az ugyancsak ebben a lapban megjelent ismertetést, az 1970. május 26—29-i nemzetközi konferenciáról, amelyet a KGST-országok gazdasági integrációjának jogtudományi kérdéseiről a Német Állam- és Jogtudományi Akadémia rendezett és amelyről összegező beszámoló *Mádl Ferenc* és *Sólyom László* tollából jelent meg (*Gazdaság- és Jogtudományok*, 1970. évi 1—2. sz.).

sen, nem közvetlenül fejezik ki a gazdasági követelményeket, sok szálla kötődnek a tradicionális, sajátosan nemzeti szabályozási koncepciókhoz, amelyek közelítése sok munkát, hosszú időt és nagyfokú körültekintést igényel.

A jog szerepe nem csupán az államok, illetve az egyes gazdálkodó egységek közötti - a műszaki-tudományos információk forgalmát érintő - kapcsolatok szabályozására korlátozódik, hanem nagy a jelentősége az egyes gazdasági egységeken belül folyó műszaki-fejlesztési tevékenység szervezésében és ösztönzésében is.

Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy mind a szocialista országok belső gazdasági rendszerének - bár eltérő jellegű és intenzitású - átalakulása, mind a nemzetközi kooperáció hangsúlyzott előtérbe kerülése folytán szemmel láthatóan erősödik ezekben az országokban az a törekvés, hogy a tudományos-műszaki fejlesztéssel összefüggő jogi szabályozást a kor igényeihez igazítsák.

Ezeknek a törekvéseknek a jegyében került megszervezésre 1969-ben két olyan nemzetközi tanácskozás is, amely a szabadalmi-találmányi jog időszerű kérdéseit tűzte napirendre, Moszkvában, illetve Varsóban.²

A közös vonások mellett, azaz, hogy mindkét megbeszélés a találmányi-jog időszerű kérdéseit tűzte feladatául, a két konferencia bizonyos eltérő jellegzetességeket is mutatott. A moszkvai konferencián pl., amelynek aktualitását részben a Lenin-centenárium adta, viszonylag nagyobb hangsúlyt kaptak az elért eredmények, tehát részben történeti jellegű is volt, a varsói megbeszélésen pedig inkább a jövő perspektívái, a megoldásra váró problémák kerültek előtérbe. A moszkvai szimposium továbbá rendkívül széleskörű, ünnepi jellegű találkozó volt, amelyen a szocialista országok képviselői mellett más nyugati és fejlődő országok delegátusai is nagy számban vettek részt,³ míg Varsóban kizárólag szocialista országok küldöttei találkoztak.⁴ Ebből folyik, hogy Moszkvában tulajdonképpeni vita nem is bontakozott ki, a számos előadás mellett inkább csak kérdések feltevésére és megválaszolására kerülhetett sor. A résztvevők nagy száma mellett azok összetétele is heterogénebb volt, részben olyan vonatkozásban, hogy az elméleti szakembereken kívül igen nagy számban vettek részt a gyakorlat képviselői, akik a találmányi-szabadalmi kérdésekkel mindennapos gazdasági, vagy szervezési tevékenység során találko-

² „Feltalálói tevékenység és szabadalom-kutatás”. Moszkva, 1969. július 1-5-ig, illetve „A szocialista találmányi jog időszerű kérdései” Varsó, 1969. október 14-15.

³ A szimposiumon az 565 szovjet szakemberen kívül más szocialista országból 126, tőkés országokból 190, fejlődő országokból 8 delegátus vett részt, ezen kívül a különböző nemzetközi szervezeteket 7-en képviselték. A 896 résztvevő 34 országból toborzódott, amelyek közül 13-an 10 vagy annál több szakembert küldtek. A szovjet küldöttség mellett legnépesebb a francia, magyar és nyugatnémet delegáció volt, egyenként több mint 30 taggal.

⁴ A megbeszélésen Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, az NDK, Románia és a Szovjetunió Jogtudományi Intézeteinek, illetve rokon jellegű intézményeinek képviselői vettek részt, természetesen a vendéglátó lengyel intézet, több lengyel egyetem és más szervek küldöttein kívül.

nak,⁵ részben annak következtében, hogy a jogi témák mellett számos gazdasági és szervezési kérdés is napirendre került. A varsói konferencia ezzel szemben koncentráltabb, kizárólag jogi és elsősorban elméleti -- problémákra korlátozódó volt, a résztvevők az Akadémiai Jogtudományi Intézetek és egyesetek képviselőiből toborzódtak,⁶ ennél fogva a megbeszélés inkább munkajellegű volt.

A következőkben szeretném részletesebben bár természetesen a teljesség igénye nélkül -- bemutatni a két konferencián előadásra, illetve megvitatóra került témákat. Noha mellőzhetetlenül utalni kell más aspektusokra is, a bemutatás során elsősorban a problémák jogi vonatkozásait kívánom kiemelni.

II.

1. A „*Feltalálói tevékenység és szabadalomkutatás*” címet viselő moszkvai szimposium aktualitását és ünnepi, jubileumi jellegét, amint erre már utaltam, az húzta alá, hogy 50 éve, 1919. június 30-án írta alá V. I. Lenin azt a szovjet hatalom által igen korai szakaszában kibocsátott dekrétumot, amely a szovjet találmányi jog máig is érvényesülő alapvető elveit lerögzítette. A jelentős évforduló mellett azonban az a tényező is kiemelkedő szerepet játszott, hogy a Szovjetunióban, mint más szocialista államokban is, egyre inkább fel- és elismerik a nemzetközi tudományos-műszaki kooperáció szükségességét. Ennek egyik jeleként a Szovjetunió 1965-ben csatlakozott a párizsi iparjogvédelmi unióhoz s azóta is egyre intenzívebben építi ki kapcsolatát ezen a területen a tőkés és fejlődő országokkal, egyre nagyobb szerepet vállal az érintett területen tevékenykedő -- részben tudományos, részben gyakorlati célú- nemzetközi szervezetek munkájában. Ennek a kooperációnak szélesedése, a kölcsönös érdeklődés növekedése jól lemérhető volt a résztvevők számán és összetételén. Érdekes megjegyezni, hogy a részvétel összetételének struktúrája megvilágít bizonyos -- és nem egyértelműen a szocialista országok javára szóló eltéréseket is. Az igen népes nyugati küldöttségek zömét ugyanis

⁵ Mintegy 500 küldött képviselt különböző vállalatokat, cégeket, köztük olyan közismerteket, mint az AGFA, az UNILEVER, az IBM, a Shell, az OLIVETTI, a General Motors stb. Több mint 300-an jelentek meg a találmányi hivatalok és más hatóságok képviseletében.

⁶ A résztvevők az alábbiak voltak: M. Rybiczki igazgató, L. Bar igazgatóhelyettes és St. Buczkowski professor az lengyel Jogtudományi Intézet részéről, J. Górski és St. Soltysinski (poznańi egyetem), W. Czachórski (varsói egyetem), A. Kopff és J. Szwaja (krakkói egyetem), K. Gandor, M. Staszów és K. Sobczak (sziléziai egyetem), J. Wisniewski (Terv- és Statisztikai Főiskola), W. Braginski (Gazdasági Döntőbíróság), J. Dalewski, W. Walewski, továbbá a Döntő Bizottságok, külkereskedelmi szervek, a Szabadalmi Hivatal, valamint a Tudományos Műszaki Bizottság képviselői. A külföldi küldöttek a következők voltak: Sz. Dzelepov (Bulgária), O. Kunz (Csehszlovákia), A. Antanasijevic (Jugoszlávia), Lontai E. (Magyarország), W. Schönraht (NDK), Y. Emi-nescu (Románia), V. Rasszohin és V. Szkripko (Szovjetunió).

főként a gyakorlati szakemberek tették ki, akik — amint ez feltett kérdéseikből is nyilvánvaló volt — szemelláthatóan nagy érdeklődést mutattak a kelet-nyugati kapcsolatoknak — a tudományos-műszaki információk területére vonatkozó — intenzív és konkrét fejlesztése iránt, míg a szocialista államok küldöttei többségükben a találmányi-szabadalmi tevékenység szervezésére és irányítására hivatott hatósági jellegű szervezetet, illetve tudományos intézményeket, egyetemeket képviseltek.⁷

A július 1-i plenáris ülésen — a külföldi delegációk és nemzetközi szervezetek részéről elhangzott üdvözlő beszédeken kívül — *Ju. E. Makszarjev*, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett szervezett Találmányi és Felfedezési Bizottság Elnöke tartott előadást „A találmányokról szóló 1919. évi Lenini dekrétum és jelentősége a Szovjetunió feltalálói tevékenységének fejlődésében” címmel. Az előadás széles *történeti áttekintést* nyújtott. Bemutatta a találmányi-szabadalmi jog fejlődését a forradalom előtti Oroszországban, majd információt adott a szovjet szabályozás történetéről, elsősorban a címben idézett dekrétumról, s az ezt követő fontosabb jogszabályokról, egészen a polgári törvényhozás 1961. évi Alapjaiban, illetve az azon alapuló új polgári kódexek rendelkezéseiben rögzített, jelenleg hatályos megoldásokig. Amint ezt az előadó hangsúlyozta, a szovjet találmányi jog szabályozását — kisebb-nagyobb módosításokkal — alapvetően ma is azok az elvek jellemzik, amelyeket az első, lenini dekrétum lerögzített. Ilyen elv mindenekelőtt a műszaki fejlesztés társadalmi jellegének, tömegessé válásának mozzanata. Ezt szolgálja a találmányok és más műszaki alkotások védelmének újszerű, elsősorban az 1919-es dekrétumban megfogalmazott védelmi formája, a szerzői tanusítvány, amely

a feltaláló vagyoni és nem-vagyoni érdekeinek és jogainak messzemenő biztosítása mellett — a társadalmi érdeket, a találmányokra vonatkozó kizárólagos állami rendelkezési jogot helyezte előtérbe. Az előadó aláhúzta és számszerű adatokkal is illusztrálta, hogy az említett elvek következetes érvényesülése a feltalálói — újítói tevékenység soha nem látott mérvű fejlődéséhez vezetett.⁸ Napjainkban újabb lendületet adott ennek a fejlődésnek egyrészt a Szovjetunió aktívabb és intenzívebb bekapcsolódása a nemzetközi műszaki együttműködésbe, másrészt a bevezetésre került és egyre kiteljesedő gazdasági reform. Ezek újabb feladatokat tűznek a találmányi-szabadalmi területet érintő szovjet jogalkotás elé, újabb ösztönzési és irányítási-szervezési megoldások bevezetését teszik szükségessé. Az előadó kiemelte, hogy az újabb követelmények elsősorban a konkrét gazdasági egységekben, a vállalatok keretében

⁷ Amíg ugyanis a tőkés országok küldöttei közül a túlnyomó többség (190-ből 158) vállalatot vagy más gazdasági egységet képviselt, addig a 126 szocialista szakembertől mindössze 43 volt gyakorlati beosztásban.

⁸ 1940-ben mintegy félmillió újítási és találmányi bejelentést tartottak nyilván a Szovjetunióban, 1968-ra ezek száma meghaladta a 3 milliót. Az utóbbi 8 évben a bejelentések átlag 3 évenként megduplázódtak.

végzett műszaki-fejlesztési tevékenység és az erre vonatkozó jogi szabályozás jelentős továbbfejlesztését igénylik.

A plenáris ülést követően a szimposium munkáját két szekcióban folytatta. A „Feltalálói tevékenység és tudományos-műszaki fejlődés” nevet viselő szekció elsősorban a jogi vonatkozású, elvi jellegű témákat vitatta meg, a konkrét műszaki, szervezési megoldások pedig a „A szabadalom- és információ-kutatás problémái” c. szekcióban kerültek megbeszélésre.

2. Az első szekcióban 16 szovjet és 17 külföldi referátum hangzott el. Légrészletesebben a szovjet gyakorlat problémái és megoldásai kerültek bemutatásra, azonban a külföldi hozzászólások is érintettek jónéhány olyan kérdést, amelyek — természetesen a hazai sajátosságok figyelembevételével — általános jellegű, közös problémaként vetődnek fel, másrészt a nemzetközi együttműködés feladatait érintették.

A szovjet referátumok sok szempontból világították meg azokat a feladatokat és a feladatok megoldásának szervezeti kereteit, amelyek a *feltalálói tevékenység állami*, hatósági jellegű *irányítására* vonatkoznak. Az ezzel kapcsolatban előadások köréből külön ki kell emelni *E. I. Artyemjev* és *V. E. Caregorodcev* referátumait. Az utóbbi különös részletességgel taglalta a szovjet Találmányi Hivatalnak, mint a tudományos-műszaki fejlesztés egyik legfontosabb főhatóságának tevékenységével összefüggő kérdéseket. Aláhúzta az előadó azt az alapvető különbséget, amely a szovjet Találmányi Hivatal (pontos nevén a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Találmányi és Felfedezési ügyek Bizottsága) és a tőkés államokban hasonló feladatokat ellátó hatóságok funkciói terén megmutatkozik. A Bizottság ugyanis a hagyományos hatósági feladatokon kívül közvetlenül és aktív módon is közreműködik a műszaki fejlesztés előmozdításában, nevezetesen szervezi és ellenőrzi a találmányok gyakorlatban történő bevezetését, konkrét segítséget nyújt a feltalálónak ahhoz, hogy javaslataikat kidolgozhassák, szervezi a rendkívül széleskörű tájékoztatást stb. Ezt a funkcióját számos, a Bizottság irányítása alatt működő szerv is elősegíti. Ilyenek pl. az Állami Szabadalmi Vizsgálat Összszövetségi Tudományos- Kutató Intézete (VNIIGPE), az Összszövetségi Szabadalmi-Műszaki Könyvtár (VPTB), a Szabadalmi Információ és Műszaki-Gazdasági Kutatás Központi Tudományos-Kutató Intézete (CNIPI), továbbá a „Patent” vállalat és annak nagyszámú fiók-szervezete.⁹ A Bizottságban és a neki alárendelt szerveknél több, mint négyezer szakember tevékenykedik.

Nagy érdeklődéssel hallgatták a konferencia résztvevői azokat az előadásokat, amelyek az egyes gazdasági egységek, *vállalatok keretében* a találmányi-szabadalmi ügyek szervezésére és elősegítésére alkalmazott konkrét

⁹ A „Patent” vállalat gyakorlati tevékenységéről a második szekcióban adott tájékoztatást M. E. Kagan.

szervezeti megoldásokat, módszereket mutatták be. *Z. K. Aumeister* és *V. N. Bakasztov* a szovjet vállalatok gyakorlatát, nevezetesen a Rigai Villamosgép-ipari Gyár szabadalmi szolgálatát ismertette. Alapvető fontossága van e tekintetben a vállalati szabadalmi alosztályoknak, amelyekre vonatkozóan részben a szocialista állami vállalatról szóló rendelet, részben a Találmányi Hivatal által kibocsátott típuszabályzat rendelkezései tartalmazznak irányelveket. A szabadalmi alosztályok által átfogott szervezeti keretben legfontosabb láncszemnek az Üzemi Találmányi és Újítási Irodák (BRIZ) minősülnek. Ezek funkciói igen széleskörűek, kiterjednek a szervezés, tájékoztatás, propaganda számos területére, kiállítások szervezésére, pályázatok kiírására stb. Egyik legfontosabb feladatuk a vállalati tervezésben történő tevékeny közreműködés, amelyre nézve különösen Bakasztov referátuma nyújtott hasznos információkat. Rámutatott arra, hogy a műszaki-fejlesztési feladatok tervezésének szoros és elválaszthatatlan kapcsolata van a vállalatok rutin jellegű tevékenységének tervezésével, egyaránt átfogja a folyó termeléssel összefüggő és a perspektivikus elképzeléseket szolgáló fejlesztési tevékenységet. A tervezés komplex jellegű, kiterjed a fejlesztési témák meghatározásán kívül az új megoldások bevezetésével, a pénzügyi fedezet megteremtésével, a fejlesztés során elért megtakarítás felhasználásával összefüggő kérdésekre is.

Hasznos és rendkívül érdekes információkat kaptunk ezzel a témával összefüggésben más referátumokból is, amelyek néhány -- szocialista és nem-szocialista -- vállalat szabadalmi gyakorlatát mutatták be, így *A. Ferrante* (Olaszország), *Z. Weinstein* és *J. F. Lepètre* (Franciaország), *T. Ikeno* (Japán) és *Somfai É.* (Magyarország). Különösen érdekes volt Ikeno információja, a mintegy 34 ezer munkást és alkalmazottat foglalkoztató „Fuji” vaskohászati vállalat, illetve Somfai előadása a Chinoin szabadalmi szolgálatának megszervezéséről. Valamennyi referátumból kitűnt a szabadalmi tevékenység szerepének fontossága az összvállalati tevékenységben, s különösen azt húzták alá, hogy a feladatot ellátó szakember gárdának komplex, műszaki és gazdasági tájékozottsággal kell rendelkeznie. A vállalati szabadalmi-találmányi tevékenységnél az általános áttekintés biztosítása mellett kiemelkedő fontosságra emelkedik a specializálódás igénye is. Ezt főként *J. F. Lepètre* húzta alá a „Brevatome” francia vállalat szabadalmi és licenccpolitikájáról tartott előadásában.¹⁰

Amint erre bevezető előadásában Makszarjev utalt, *a feltalálói tevékenység* előmozdításában jelentős szerepet játszik annak *társadalmi bázisa*. Ennek a bázisnak, a szovjet feltalálók és újítók legfontosabb tömegszervezetének, a Feltalálók és Újítók Összszövetségi Egyesületének (VOIR) szervezetéről, funkcióiról, tevékenységéről *G. P. Szofonov* számolt be. Az 1932-ben alapított és jelenlegi szervezeti formáját 1959-ben elnyert egyesület, amely a szak-

¹⁰ Ld. még a második szekcióban Lenoir referátumát.

szervezetek irányítása alatt működik, több mint 60 ezer gazdasági egységnél rendelkezik alapszervezettel, s mintegy 5 millió tagot számlál. Funkciói rendkívül széleskörűek, közreműködik szoros együttműködésben a BRIZ-ekkel — a tervezésben, ellenőrzésben és propaganda-tevékenységben, továbbá számos kiadvánnyal és az ún. társadalmi-szabadalmi ügyvivői szolgálat megszervezésével nyújt közvetlen segítséget a feltalálóknak és újítóknak.

A következő problémakör a *találmányok védelmével*, közelebbről annak sajátos és újszerű formájával a lenini dekrétumban elsőként megfogalmazott *szervi tanúsítvánnyal* kapcsolatos kérdéseket ölelte fel. *Ju. I. Szvjadosz* referátumában hangsúlyozta, hogy a műszaki eredményeknek az össztársadalom javát kell szolgálni, ezért ezen a területen nem kívánatos a monopol helyzetek kialakulása. Ennek a követelménynek a szerzői tanúsítvány intézménye messzemenően megfelel, az állam, mint egész közvetlen rendelkezése alá utalva a találmányokat, másrészt biztosítva az egyéni feltaláló érdekeit és jogait. Minthogy a találmányhoz fűződő jogok az államot illetik, ez egyben azt is jelenti, hogy az egyes gazdasági egységek, vállalatok e tekintetben sajátos jogokkal (pl. operatív igazgatási jog) nem rendelkeznek.¹¹ 1931 óta a szovjet találmányi jog a szerzői tanúsítvánnyal párhuzamosan elismeri a szabadalmi védelem lehetőségét is, ennek azonban elsősorban nemzetközi relációkban van szerepe. Vannak továbbá olyan műszaki eredmények, amelyekre nézve kizárólag szerzői tanúsítvány nyerhető, szabadalom nem. Ilyenek pl. a vegyi úton nyert termékek, gyógyszerek és élelmezési cikkek, gyógyászati eljárások, az új növény és állatfajták, továbbá tárgyuktól függetlenül az ún. szolgálati találmányok. A párhuzamos lehetőség ellenére a tapasztalatok azt mutatják, hogy a szovjet feltalálók túlnyomó többsége a szerzői tanúsítvány által nyújtott védelmet veszi igénybe.¹² Ennek indokait különösen *A. I. Dorkin* világította meg. Előadásában részletesen bemutatta azokat a széleskörű jogokat, amelyek a feltalálókat a szerzői tanúsítvány alapján megilletik. Ezek hatékonyabbak és többfélék, mint amelyek a szabadalmi védelmi formához kapcsolódnak. Megilleti a feltalálót a szerzőséghez való kizárólagos és elidege-níthetetlen jog, a név feltüntetésének joga, előnyös elbírálás bizonyos munka-

¹¹ Ez a konstrukció a mi felfogásunk szerint kevésbé veszi figyelembe a vállalati, csoportérdeket, amelynek pl. az új magyar gazdaságirányítási koncepcióban jelentős szerep jut. A csoportérdeket és a megfelelő verseny ösztönzését a szabadalmi védelmi forma szerencsésebben juttatja kifejezésre. Új találmányi törvényünk ezért is mellőzi a szerzői tanúsítványos védelmi formát. Ez azonban korántsem akar értéktételt mondani a szovjet vagy más szocialista jogrendszerben ismert megoldásokat illetően, inkább a tízéves (1948–1957) hazai tapasztalat sajátosságai befolyásolták a jogalkotást. Amint ez egyébként a varsói konferencián is kitűnt, valamennyi szocialista ország keresi azokat a célszerű jogi formákat, amelyek az egyes gazdasági egységek között lebonyolódó műszaki tapasztalatcsere terén az árujellegű, az értéktörvény érvényesülését megfelelően biztosítják. Erre a szerzői tanúsítvány intézménye mellett is lehet megoldást találni.

¹² Az 1967-ben bejegyzett 24 673 találmány feltalálói közül mindössze 10-en igényelték szabadalmat, a többi a szerzői tanúsítványos védelmet választotta.

körök betöltésénél vagy a tudományos fokozatok odaítélésénél,¹³ továbbá lakásjogi kedvezmények, eljárásjogi előnyök is. A jogi szabályozás biztosítja a feltaláló részére annak jogát, hogy találmánya gyakorlati megvalósításában közreműködhesen. Végül megilleti természetesen, mint alapvető vagyoni természetű jogosultság, a megfelelő díjazás. A találmányokért fizethető honorárium összegét a hatályos szabályozás 20 ezer (újításoknál 5 ezer) rubelben maximalja. Érdekes azonban, hogy a szovjet találmányi jog a díjazás tekintetében a szolgálati találmány szerzőjét is azonos pozícióba helyezi, mint bármely más szerzői tanusítvánnyal védett — találmány alkotóját.

A műszaki fejlődés rendkívüli mértékben kiszélesítette olyan új termékek és eljárások felhasználásának körét, amelyek a szabadalmaztathatóság szabályozását, pontosabban annak hagyományos koncepcióit igen közelről érintik, és szükségessé teszik a régi megoldási modellek újra átgondolását. Különös súllyal jelentkezik ez a vegyi eljárások és az automatizálás területén. A konferencián ezért többen érintették a szabadalmaztatható tárgyak körével összefüggő kérdéseket. *N. P. Sepeljev* átfogó képet nyújtott a hatályos szovjet jog szerint szabadalomképes tárgyak különböző fajtáiról, típusairól. Részletesen ismertette a kémiai úton nyert új termékek szabadalmaztathatóságát érintő problémákat, a szovjet szakemberek körében ezzel kapcsolatban folyó — még korántsem lezárt — vitákat, véleményeltéréseket. A kérdéshez kapcsolódva *L. V. Cservova* a szerves kémia területén jelentkező néhány sajátos problémát, különösen a jelenlegi vizsgálati gyakorlat nehézségeit és hiányosságait érintette. A maga részéről lehetségesnek és kívánatosnak tartotta a termékszabadalom megadását az új vegyületekre nézve is. Többen vizsgálták a matematikai programok, algoritmusok szabadalmaztathatóságának problémáit is. *J. F. Boissel* (Franciaország) ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a modern tudományban az ún. egzakt és nem-egzakt tudományok közötti megkülönböztetés — éppen a matematikai módszerek általános térhódítása folytán — egyre kevésbé lehetséges. Utalt arra a rokonságra, amely bizonyos kémiai eljárások és a matematikai programok struktúrája között fennáll.¹⁴ *Sz. I. Komov* felvetette az algoritmusoknak az új berendezés vagy szerkezet analógiájára történő szabadalmaztatásának lehetőségét. Érintette a kérdést *R. Spencer* (USA) is, felhívta azonban a figyelmet az újdonság-vizsgálatnak ezen a téren sajátosan jelentkező nehézségeire.¹⁵

Az iparjogvédelmi kategóriák bővülésének fontosságát jól illusztrálta az a nagyfokú érdeklődés, amivel a résztvevők *Gazda I.* „A know-how helye az iparjogvédelemben és a licenciakereskedelemben” című referátumát fogadták.

¹³ Erre az álláspontra helyezkedik a tudományos fokozatokról és a tudományos minősítésről szóló új hazai jogszabályunk is (1970. évi 9. tvr.), amikor tudományos fokozat elnyerését lehetővé teszi hasznos gyakorlati alkotás alapján is.

¹⁴ Szerepelt ez a probléma a varsói konferencia napirendjén is.

¹⁵ Hasonlóan V. Szkrípko is a varsói megbeszélésen.

Az előadó, aki nemcsak hazai, de nemzetközi szinten is elismert szakembere a témának, számszerű adatokkal is igazolta azt a tézist, hogy a műszaki alkotások forgalmában a szabadalmazott találmányokhoz képest egyre inkább előtérbe kerül a know-how. Ismertette a nemzetközi irodalomban folyó vitát a know-how fogalmával kapcsolatban és megkísérelte azt, — az AIPPI magyar csoportjának állásfoglalásával összhangban — meghatározni. A maga részéről a fogalom szűkebb, a titkosság elemét is lényegesnek minősítő variánsát fogadta el. Hangsúlyozta, hogy a know-how az ipari tulajdon kategóriái közé tartozik, fontossága indokolja annak jogszabályi, sőt nemzetközi szintű védelmét. Ennek érdekében — nézete szerint — feltétlenül rendezésre vár a know-how fogalmának meghatározása, jogi oltalmának biztosítása, a know-how szerzőjének jogállása és a know-how szerződéses átruházásával összefüggő sajátos kérdéskomplexus.

A szekcióban megvitatásra került egyik legidősebb témacsoport a találmányi-szabadalmi területen történő *nemzetközi együttműködésre* vonatkozott. V. P. Satrov referátumában részletesen mutatta be a Szovjetunió részvételét a nemzetközi szabadalmi kooperációban. Korábban ez főként kétoldali megállapodásokban realizálódott, 1965-ben azonban, amint erre korábban már utaltunk, a Szovjetunió is csatlakozott a párizsi konvencióhoz, s azóta közreműködése még aktívabb és szélesebb körű lett. Az előadó rámutatott arra, hogy az unióhoz történt csatlakozás bizonyos módosításokat tett szükségessé a belső jogi szabályozásban is, nevezetesen a kiállítási elsőbbség, illetve a szállítási eszközökkel kapcsolatos védelem kérdéseit illetően. Ugyancsak aktívan közreműködik a Szovjetunió a nemzetközi szervezetek (BIRPI, AIPPI) munkájában, 1966 óta működik az AIPPI szovjet nemzeti csoportja is. Jelentős szerepet játszott a szovjet delegáció az 1967. évi Stockholmi konferencián. M. M. Boguszlavszkij referátuma azokat a kérdéseket taglalta, amelyek a Szovjetunió és más államok között fennálló tudományos-műszaki és gazdasági együttműködés találmányi vonatkozásait érintik. Részletesen elemezte az ilyen jellegű kapcsolatoknak a *KGST keretén belül* történt fejlődését, kezdve az 1949-es (szófia) döntésen, amely a műszaki eredmények cseréjével kapcsolatban az ingyenesség alapjára helyezkedett. A szerző hangsúlyozta, hogy bár a szófia elv alapján kibontakozott dokumentációcsere is igen jelentős mértékben járult hozzá a KGST tagországok műszaki fejlődéséhez, ma már — figyelemmel különösen az egyes szocialista államokban bevezetés alatt álló gazdasági reformok koncepcióira — nem szolgálják kielégítő mértékben az együttműködés továbbfejlesztését. Ezért a kooperáció terén egyre inkább előtérbe kerülnek a visszerhességi alapon, szerződéses formában megszervezett módszerek. E vonatkozásban fontos előrelépést jelent a KGST VB 1967 júliusi, 30. ülészakán elfogadott határozat. A szerződéses kapcsolatok területén különösen az azokat hosszú távra és állandó jelleggel megszervező szakosítási és kooperációs szerződések szerepe növekszik. A szerződéses együtt-

működés során, azzal kapcsolatban elért tudományos-műszaki eredmények közös találmánynak is minősülhetnek. Az ezzel kapcsolatos kérdések részletes szabályozása szükséges, tekintettel arra, hogy a találmányi jog belső szabályozása a KGST tagországok körében is eléggé tarka képet mutat. Az alapvető probléma mindenekelőtt az, hogy magának a találmánynak védelmi formája különböző lehet, szabadalom vagy szerzői tanusítvány, s ez utóbbi kategória is esetenként meglehetősen eltérő tartalmat takar. Problémák jelentkeznek továbbá az elsőbbség vagy az újdonságvizsgálat stb. szabályozása terén is. Az együttműködés során kifejlesztett közös találmányokkal kapcsolatos egyik legfontosabb olyan kérdéskör, amelyre a kötendő szerződéseknek részletes szabályozást kell adniok, a közös találmányoknak harmadik ország részére történő átadása, illetve azok hasznosításának engedélyezése. Amint az előadóról rámutatott, az előzőkhöz hasonló és rendezésre váró kérdések nemcsak a KGST tagállamok kapcsolataiban, hanem a Szovjetunióval többek között országokkal folytatott tudományos-műszaki együttműködése terén is nagyszámban felmerülnek. Részletesen ismertette az 1966 júniusi szovjet-francia deklarációt és műszaki-tudományos és gazdasági együttműködési megállapodást, amely ebben a relációban legfrissebben és legrészletesebben rendezi a találmányokkal kapcsolatos kérdéseket.

A szabadalmi-találmányi területen folyó nemzetközi kooperáció egyik legfontosabb és talán legkonkrétabb szintje az egyes gazdasági egységek közötti *licencforgalom*. Ebben a problémakörben ki kell emelnünk *V. D. Ivanov* referátumát. Áttekintette a Szovjetunió gyakorlatának fejlődését, az 1929-1930-as évektől, amikor a licencforgalmi célból létesített részvénytársaság mintegy 70 külföldi céggel kötött szerződést, napjainkig, amikor is a szovjet találmányokra 20 különböző ország cégeivel áll fenn rendszeres licenkereskedelem, köztük Franciaországgal, Olaszországgal, Japánnal stb. A külföldi cégekkel kötött licencügyletek vonatkozásában is természetesen érvényesül az állami külkereskedelmi monopólium elve. A licencforgalom lebonyolítására specializált szervezet, az 1962-ben létrehozott „Licenzintorg” export-import egyesülés tevékenykedik. Az előadó részletesen elemezte azokat a problémákat, amelyek a licencszerződési gyakorlatban felmerülnek, bemutatta a szokásos szerződési feltételeket és azok variánsait. Felhívta a figyelmet arra, hogy a licencügylet tárgya nem a szabadalom, hanem maga a találmány, s ezzel összefüggésben arra is, hogy a nem szabadalmazott, vagy nem is szabadalmaztatható találmányokra is egyre gyakrabban kötnek licencmegállapodásokat. A találmány hasznosítására adott szerződéses felhatalmazás terjedelme különböző lehet. Az előadó – a szovjet gyakorlat tapasztalatai alapján – arra mutatott rá, hogy noha az esetek többségében kizárólagos licenciát adnak, újabban megfigyelhető egy, a kizárólagosság korlátozására irányuló tendencia is. A licencszerződésekben általában részletes feltételek szabályozzák a műszaki dokumentáció átadását, az átvevő szakemberek betanítását, a továbbfejleszt-

tésre vonatkozó kölcsönös tájékoztatási kötelezettséget stb. A referátum felvázolta a licencdíj meghatározásának szokásos változatait. A legszokásosabb a díj kombinált módszerrel történő meghatározása, azaz egy nagyobb összegű „belépési” díjon kívül, szakaszosan visszatérő, a licenc alapján elért eredmény meghatározott százalékában jelentkező térítés megállapítása. A százalékos díjfizetéssel párhuzamosan rendszerint egy minimális díjösszeget is fizetnek. Szokásos még szabályozni a licencszerződésben a szerződés hatályának megszűnése után fennmaradó jogokat, nevezetesen, hogy mennyiben jogosult a licencátvevő a szerződés tárgyát képező műszaki megoldást továbbra is felhasználni, s ha igen, köteles-e ezért ellenértéket fizetni. Tipikus szerződéses feltétel még az esetleges viták választott bírósági eljárással történő eldöntésének kikötése. Ebben nagy szerep jut az Összszövetségi Kereskedelmi Kamara mellett működő Külkereskedelmi Döntőbizottságnak. Hasznos információt nyújtott *M. L. Gorogyisszkij*, aki a külföldi találmányok Szovjetunióban történő szabadalmaztathatóságának feltételeit ismertette és elemezte. Az ezzel kapcsolatos eljárásban fontos szerepet játszik a szovjet Kereskedelmi Kamara, amely szabadalmi ügyvivőként képviseli a külföldi bejelentő érdekeit. Jelenleg mintegy 60 különböző országból toborzott ügyféllel állnak kapcsolatban. A szovjet szervek nagy jelentőséget tulajdonítanak a műszaki-fejlesztési eredmények licencvásárlás útján történő biztosításának, amely adott esetben előnyösebb és gyorsabb megoldás lehet, mint a saját kutatási tevékenység erőltetése. Az eredmények biztosításának ez a két útja, tehát a saját kutatás és a máshol létrehozott eredmény megvásárlása, természetesen egyáltalán nem zárja ki hanem inkább hasznosan kiegészíti egymást. A referátumban ismertetett adatokból ezen a téren rohamos fejlődésre következtethetünk. 1960 és 1968 között a Szovjetunióban külföldi találmányra adott szabadalmak száma több mint tízszeresére emelkedett, s ugyanebben az időszakban a szovjet találmányokra nézve külföldön megadott szabadalmaké közel húszszorosára. A kérdéskörrel kapcsolatban érdekes problémát fejtegetett *F. Panel* (Franciaország), nevezetesen a garanciák szerepét és jellegét a licencmegállapodások területén. A probléma két aspektusból is felmerül. Könnyebben megoldható a szabadalmi tisztasággal összefüggő felelősség kérdése. Ha a licencszerződéssel nyújtott felhatalmazás alapján a jogosult valamilyen terméket állít elő, és kiderül, hogy ez harmadik személy védett jogait sérti, ezzel kapcsolatban bizonyítási nehézségek ritkán merülnek fel. A probléma elsősorban a kockázat elvállalásának mértékénél jelentkezik. A műszaki alkotások és a rájuk vonatkozó információk számának rohamos növekedése következtében egyre ritkábban vállalható teljes bizonyossággal egy-egy új alkotás szabadalmi tisztaságára vonatkozó kötelezettség. Tipikus esetben a licencadó csupán azt garantálja, hogy a szerződéskötés időpontjában harmadik személy részéről a szerződés tárgyát képező találmány tekintetében kereset nem került benyújtásra. De természetesen nem garantálja azt, hogy ilyen keresetet a jövőben sem fog-

nak benyújtani. A szokásos szerződési feltételek olyan esetekre, amelyekben a licencszerződés tárgyát képező műszaki megoldás — harmadik személyek védett jogaira tekintettel — nem realizálható, korlátozott felelősséget írnak elő. Mint ezt az előadó hangsúlyozta, a kérdés elsősorban, a szokásos ipari és kereskedelmi kockázat körébe tartozik, ezért az ezzel kapcsolatban felmerült költségek viselését ésszerűen, a műszaki fejlődés dinamikáját is szem előtt tartva kell meghatározni. A másik, nehezebben megoldható probléma az úgynevezett műszaki garanciával kapcsolatos. A referátum utalt arra, hogy bár előfordul meghatározott műszaki paraméterek szerződéses elvállalása is, a tipikus szerződési feltételek ilyen garanciát nem tartalmaznak. Egy találmány gyakorlati megvalósítása számos olyan részfeladat megoldását igényli, amelyek teljesen kívül esnek a licencadó tevékenységi körén. Így pl. a felhasznált anyagok minősége, a munkaerő szakképzettségének foka stb. mind nagymértékben befolyásolják a szabadalom tárgyának gyakorlati realizálhatóságát, minőségét. Végül hangsúlyozta az előadó, hogy természetesen a szokásostól eltérő garanciát, nagyobb kockázatot is vállalnak esetenként a licencadók, de ennek megfelelően emelkedik az ellenszolgáltatás mértéke is.

A találmányi-szabadalmi együttműködés szerepét a *fejlődő országok* szempontjából vizsgálta *L. Davar* (India), és aláhúzta annak fontosságát, hogy a fejlett műszaki bázissal rendelkező államok és a nemzetközi szervezetek ezen a területen történő, előnyös feltételeket szabó közreműködése nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy ezek az országok politikai függetlenségük kivívása után nagyobb léptekben haladhassanak előre a gazdasági önállóság terén is.

A szocialista országok küldöttei közül többen adtak tájékoztatást a találmányi jog szabályozásával kapcsolatos időszerű problémáikról, elképzeléseikről. Így *J. Dalewski* (Lengyelország), *M. Vsetecka* (Csehszlovákia), *I. Ivanov* (Bulgária) és *E. Winklbauer* (NDK).¹⁶

Végül a nemzetközi együttműködés témaköréhez tartoznak azok a referátumok, amelyek az érintett területen tevékenykedő *nemzetközi szervezetek*, intézmények szerepét érintették. *P. Mathély* az AIPPI történetét és további fejlődésének perspektíváit elemezte. A BIRPI részéről *Bogsch Á.* tartott nagy érdeklődéssel fogadott tájékoztatást a PCT (*Patent Cooperation Treaty*) tervezetéről. A tervezett nemzetközi egyezmény igen nagy lépést jelentene a szabadalmi terület egységesítése irányában. A tervezet elképzelése szerint néhány nagy, fejlett iparral rendelkező állam szabályozását alapulvéve, egységes, előzetes nemzetközi vizsgálatot vezetnének be, amely nagymértékben egyszerűsítene és lerövidítene a védelem megadását és jelentős költségmegtakarítással járna.

¹⁶ A szocialista országok küldöttei hasznos információkkal szolgáltak az új találmányi jogi szabályozásokról, illetve azok előkészítéséről, ennek részletes ismertetését azonban — terjedelmi okokból is — mellőzni vagyok kénytelen.

3. A második szekcióban elhangzott 16 (6 szovjet és 10 külföldi) referátum részben a *szabadalmi információ* általános szervezeti és szervezési kérdéseivel, részben az ezen a téren kívánatos és szükséges nemzetközi együttműködés és *egységesítés* lehetőségeivel, s végül a szabadalmi információ és dokumentáció *gépesítésével, automatizálásával* foglalkozott.

A szovjet szabadalmi anyag nyilvántartásának, kiegészítésének és feldolgozásának szervezeti kereteiről *A. N. Morozov* adott áttekintést. Ebben alapvető jelentőséggel bír a szabadalmi könyvtár (VPTB) tevékenysége. Igen kiterjedt a könyvtár dokumentációs szolgálata, s a mintegy 36 millió szabadalmi leírást 1965-től folyamatosan mikrofilmre vitték át, megkönnyítve ezzel is részben a kezelést, részben a dokumentáció szolgáltatását. *M. E. Kagan* a „Patent” vállalat tevékenységéről számolt be, amely ugyancsak mikrofilm, xerox és gyorsmásolás jellegű szolgáltatásokat is nyújt.

A szabadalmi *információ és dokumentáció* terén elengedhetetlen *egységesítés* kérdéseivel, az erre irányuló törekvésekkel számos referátum foglalkozott, *R. P. Vcserasnyij* részletesen vizsgálta a tájékoztatás és nyilvántartás jelenleg alkalmazott elveit és módszereit. Rámutatott arra, hogy különböző szempontú osztályozások képzelhetők el, pl. tematikus, jogi szempontú, illetve a tárolás rendszerén alapuló, s természetesen az osztályozási rendszer államonként is nagy eltéréseket mutat. Szükségesnek látszik -- hangsúlyozta az előadó -- a rendszerek egységesítése vagy legalábbis jelentős mérvű közelítése. Ezzel kapcsolatban elismeréssel szólt az ICIREPAT-ról. Az egységesítés kérdéseit más oldalról közelítette meg *P. van Waasbergen* (Hollandia), aki a kivonatok (*absztraktok*) használhatóságát vizsgálta a szabadalmi dokumentáció területén. Utalt az ezzel kapcsolatos rendkívül heterogén gyakorlatra és a PCT elképzeléseire, és behatóan vizsgálta azokat a követelményeket, amelyeket az absztraktoknak ki kell elégíteni. Ilyen nevezetesen az, hogy az igénypontokon túlmenően a megoldás lényegét — tömörítve — tartalmazza, olyan formában, ami az osztályozást és a gépi feldolgozást is lehetővé teszi. Kitért olyan egészen technikai jellegű kívánalmakra is, minthogy kívánatos a könnyen olvasható betűtípus kiválasztása és az egy-egy kivonatnak külön lapon történő közlése. Az 1967-ben az Európatanács kezdeményezésére bevezetett — és e körön kívül más, pl. szocialista államok által is gyakorlatba vett -- *nemzetközi szabadalmi osztályozás* jellegzetességeiről, tapasztalatairól és továbbfejlesztési lehetőségeiről *K. Haertel* (NSZK) tartott előadást. Összehasonlította az osztályozást az általános dokumentációs gyakorlatban alkalmazott tizedes (ETO) rendszerrel, s rámutatott, hogy az utóbbi a szabadalmi nyilvántartás követelményeit nem elégíti ki.

Többen utaltak a *nyelvi korlátok* okozta nehézségekre és az ezek feloldását célzó törekvésekre. *V. A. Moszkovics* rámutatott, hogy az információs nyelvnek érthetőnek kell lennie és összhangban állnia részben a szabadalmi osztályozásnál, részben az általános műszaki irodalomban használt terminológiával. Alkal-

masnak kell továbbá lennie a gépi feldolgozásra, nevezetesen a több téma szempontjából történő visszakeresésre. *L. G. Kravec* azt vizsgálta, hogy milyen segítséget nyújthat e tekintetben a gépi fordítás, illetve egy sajátos, nemzetközi szabadalmi nyelv konstruálása. Ezzel kapcsolatban tájékoztatást adott a Razdan-3. computer ilyen célra történő felhasználására vonatkozó tapasztalatokról.

Ezzel részben már át is tértünk a *tájékoztatás és dokumentáció gépesítésének és automatizálásának* lehetőségeivel, illetve módszereivel összefüggő kérdéscsoportra, amelyet ugyancsak több felszólaló érintett. A szabadalmi bejelentések szinte lavinaszerű megnövekedése az újdonságvizsgálati eljárás tökéletesítését mellőzhetetlenné teszi — hangsúlyozta *D. A. Was* (Hollandia), s ez a tökéletesítés szükségképpen összefonódik a nyilvántartás és információ gépesítésével. *R. N. Grinkevics*, *V. G. Nabatov*, és *V. D. Romanov* részletes tájékoztatást adtak a szovjet gyakorlatban jelenleg folyó gépesítési, automatizálási kísérletekről. *J. R. Shipman*, (USA) elemezte azokat a követelményeket, amelyeket egy ilyen automatizált nyilvántartási rendszernek ki kell elégítenie, hangsúlyozva a gazdaságossági szempontokat is, és nyomatékosan aláhúzta az állandó tökéletesíthetőség biztosításának fontosságát.

Szorosan kapcsolódik az előző témához a *dokumentációs* módszerek tökéletesítése. *M. Lenoir*, (Franciaország) ismertette a Brevatome gyakorlatát a szabadalmi dokumentáció mechanografikus feldolgozása terén. Bár a Brevatome profilja sajátos, kizárólag a nukleáris kutatásokkal összefüggő találmányokra terjed ki, s ez a gépesítés, automatizálás terén is mutat fel bizonyos specialitásokat, tapasztalatai jórészt mégis általánosan használhatók. *T. P. Mohan* (Anglia) hasznos információkat nyújtott a Rank Xerox rendszer alkalmazásának lehetőségeiről és előnyeiről a szabadalmi dokumentáció területén.

A szekcióban nyert információkat hasznosan egészítette ki az a gyakorlati tapasztalatgyűjtés, amelyet a CNIPI információs és elektronikus központjába szervezett látogatás biztosított.

III.

1. A Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete szervezésében megrendezésre került konferencián, amint erre már utaltam, a találmányi—szabadalmi jog néhány, bár kétségtelenül leglényegesebb kérdése került megvitatásra. A napirenden szereplő négy témát hazai referátumok alapozták meg.¹⁷

¹⁷ A lengyel referátumokhoz a külföldi küldöttek részéről elhangzott hozzászólásoknak hasznos informatív szerepe is volt, hiszen néhány európai szocialista állam a közelmúltban kodifikálta újra szabadalmi jogát, így Románia (1967), Bulgária (1968) és Magyarország (1969), néhány más államban (Csehszlovákia, Jugoszlávia) pedig az új szabályozás előkészítése meglehetősen előrehaladott stádiumban van.

2. A napirenden szereplő első téma „*A szabadalmi jogok nacionalizálásának problémája*” volt, amelyről *St. Buczkowski* professzor tartott előadást. Előadásában ugyan elsősorban a lengyel jogalkotást érintő kérdéseket fejtegetett, azonban az általánosítható problémák a szocialista államok többségében ugyan csak megoldásra várnak.

Buczkowski professzor rámutatott arra, hogy a műszaki fejlődés, a gazdasági reformtörekvések, illetve a szocialista államoknak a KGST keretében történő kooperációja sürgetően megkívánja a találmányi jog maximális egységesítését. Jelenleg e tekintetben alapvető eltérések mutatkoznak, amelyek döntő okaként az előadó az egységes elmélet hiányát jelölte meg.

A találmányi jog egyik alapvető problémája – nemcsak a szocialista országokban – az a körülmény, hogy a találmányok többsége egy kollektíva munkája folytán, valamilyen gazdasági egység, vállalat keretében jön létre. Az alapvető kérdés ilyenkor, hogy kit és milyen mértékben illetnek meg a találmányból folyó különböző jogosultságok. A kérdés helyes megoldása itt is az egyéni, vállalati és társadalmi érdekek helyes összhangjának megteremtése.

A hatályos, 1962. évi lengyel találmányi törvény rendelkezései szerint a *munkaviszonyban létrejött találmány* állami tulajdont képez, a rá vonatkozó *szabadalmat* közvetlenül az *állam javára* adják meg, még akkor is, ha a munkaviszony szövetkezeti vagy társadalmi szervvel áll fenn. Az előadó bírálta ezt a megoldást és rámutatott arra, hogy a jogi szabályozás egy alapjában helyes koncepciót nem megfelelő formában, nem a megfelelő jogág szintjén fejez ki. Az államnak a műszaki fejlesztéshez, s így a találmányokhoz fűződő érdekei szuverenitásával függnék össze, és ezeket a polgári jogi megfogalmazású jogosítványok nem adekvát módon fejezik ki.

A fenti szabályozási koncepción alapul továbbá az a – egyébként nem csupán a lengyel találmányi jogban is teret kapó – megoldás is, amely szerint a szabadalmi kizárólagosság a szocialista szervezetek, vállalatok relációjában nem érvényesül. Ennek megfelelően a munkaviszonyban létrejött, tehát szolgálati találmány, amelyre a fentiek értelmében a szabadalmat nem a konkrét gazdasági egység, hanem az állam kapja, bár mely *más vállalat* által *ingyenesen* felhasználható. Az előadó véleménye szerint a találmányi jog esetleges újabb szabályozása során továbbra is biztosítani kell bármely szocialista szervezet jogát a más szervek keretében alkotott műszaki eredmény felhasználásához, azonban az ingyenesség elve felülvizsgálatra szorul. Mind az önálló elszámolás elve, mind a kívánatos ösztönzés követelményei azt indokolják, hogy a szocialista szervezetek közötti műszaki tapasztalatcsere a visszerhesség alapján nyersen megszervezést.

Az előadás alapján kibontakozott vitában a felszólalások két kérdésre koncentráálódtak.

Az első probléma, azaz hogy kit kell a *szolgálati* jellegű *találmányokhoz* fűződő *jogosultságok* *alanyának* minősíteni, elsősorban a hatályos lengyel jog

szempontjából jelentkezik fontos kérdésként. A felszólalók (*Szwaja, Kopff*) egyértetűen az előadásban kifejtett és a hatályos szabályozás azon koncepciójára vonatkozó bírálattal, amely a gazdasági egységek ezzel kapcsolatos jogait az állam közvetlen jogalanyiságával szemben háttérbe szorítja. Buczkowski professzorral összhangban megfelelő módosításokat látnak indokoltnak. A lengyel szabadalmi hivatal elnöke, *Walewski* rámutatott arra, hogy a gyakorlat már jelenleg is bizonyos mértékig korrigálta a jogalkotó egyoldalúnak minősíthető rendelkezését, a gyakorlatban a szabadalmat az egyes gazdasági egységek részére adják ki. Ehhez kapcsolódva *Rasszohin* utalt arra, hogy a szovjet joggyakorlatban is az egyes gazdasági egységek, vállalatok jelentkeznek a jogosultságok gyakorlóiként. Ezzel összefüggésben néhány érdekes gondolatot fejtett ki a kizárólagos jogok elméleti és gyakorlati lehetőségéről. Rámutatott arra a különbségre, amely a kizárólagosság vonatkozásában a használati és rendelkezési jogok között fennáll. Hangsúlyozta, hogy a jogi szabályozásnak elsősorban a rendelkezési jogot kell szem előtt tartania. Szemben az előző megoldással a román — hasonlóan a csehszlovák és jugoszláv — törvény álláspontja szerint a szolgálati találmány tekintetében is elvileg a feltalálót illetik meg a találmányhoz fűződő jogosultságok, így a szabadalom is, tehát a jogi személy ezeket a jogokat csak származékosan, rendszerint szerződéses cessione alapján gyakorolhatja.

Bár az elvi megoldások, amint ezt fentebb láttuk, igen eltérőek, a gyakorlatban az egyes találmányok hasznostása minden esetben az egyes gazdálkodó egységek szintjén bír elsősorban jelentőséggel. A következő lényeges kérdés azzal kapcsolatos, hogy a vállalat rendelkezésére álló valamilyen műszaki megoldást milyen formában használhat fel egy másik egység, tehát teljesen szabadon, illetve az eredetileg jogosult felhatalmazása, nevezetesen szerződéses megállapodás alapján, továbbá hogy ez a *műszaki tapasztalatcsere ingyenesen vagy visszatérő formában* bonyolódik-e le. A jugoszláv és magyar szabályozás — s ez összefügg a találmány védelmének szabadalmi vagy szerzői tanúsítvánnyal nyújtott módszerével — a rendelkezési jogot a gazdasági egység szintjére telepíti, ezért más szerv a találmány felhasználását csak kifejezett felhatalmazás, gyakorlatilag licenyszerződés alapján eszközölheti. A többi szocialista államban a hatályos szabályozás szerint — a felhasználási jogosultság nem függ az eredeti jogosult hozzájárulásától. Ez a többségi megoldás azonban nem mentes minden problémától, a felszólalások utaltak arra, hogy pl. a szovjet és NDK jogirodalomban vita folyik a szabályozás jövőre nézve történő fenntartásának indokoltságáról.

Amíg a találmányok felhasználása tekintetében a rendelkezési jog szintjére vonatkozóan egységes álláspontról nem beszélhetünk, az átadás ingyenségeit illetően a vitán elhangzott álláspontok teljes egyöntetűségről tanúskodtak. Egységes vélemény szerint az *ingyenes átadás elve ma már nem tartható fenn*. Még azokban az államokban is (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország

és Szovjetunió), ahol az átadás ingyenesen vagy legfeljebb költségtérítés fejében történik, a módosítást sürgető, bíráló vélemények egyre nagyobb számúak. *Rasszohin* hangsúlyozta, hogy a költségtérítésnek ösztönző szerepe nincs. Többen (*Szwaja, Kunz, Lontai*) rámutattak a találmányok és más műszaki megoldások forgalmának szabályozása és az általános gazdaságirányítási koncepciók, nevezetesen a piaci viszonyok és a verseny szerepének értékelése közötti szoros összefüggésre.

3. A következő vitatéma a *szabadalmi védelem kiterjesztésének* kérdéseire vonatkozott. *J. Górski* és *St. Soltysinski* referátuma különösen három olyan területtel foglalkozott, ahol az új alkotások — a hatályos lengyel jog rendelkezései szerint — egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan nyerhetnek szabadalmi védelmet. Ilyenek a kémiai eljárással előállított anyagok, különösen a gyógyszerek és élelmezési cikkek, az új növény- és állatfajták, s végül a matematikai programok.

A referátum részletesen elemzte azt a — különösen a második világháború óta eltelt időszakban megfigyelhető — fejlődést, amely egyes államok találmányi és szabadalmi jogában az új növény- és állatfajták védelmét illetően végbement. Jelenleg — a hatályos lengyel jog alapján — ilyen eredményekre a szabadalmi védelem lehetősége nem nyert elismerést, a védelmet szerzői tanúsítvány útján lehet biztosítani. Az előadás tézisei arra az álláspontra helyezkedtek, hogy kívánatos a szabadalmi védelemnek erre a területre történő kiterjesztése, s ennek megfelelően azt is javasolják, hogy Lengyelország csatlakozzék az új növényfajták védelmére vonatkozó 1961. évi párizsi konvencióhoz.

A konferencián képviselt államok közül az új növény- és állatfajták szabadalmaztathatóságát az új magyar találmányi törvény elismeri. Ugyancsak lehetővé teszi a szabadalmi védelmet a román jog is, azzal a megszorítással, hogy a védelmi jogosultság csak meghatározott profilú állami szerv részére biztosítható, amelyek között a feltaláló jogosult választani. A hatályos szovjet jog — hasonlóan az ismertett lengyel megoldáshoz — csupán szerzői tanúsítvánnyal nyújt védelmet az ezen a területen létrehozott alkotásokra. *Kunz* utalt arra, hogy az új csehszlovák szabályozás előkészítése során is felmerült a szabadalmi védelem ilyen kiterjesztésének indokoltsága, a többségi álláspont azonban, s ennek megfelelően a jelenlegi tervezet is negatív álláspontra helyezkedett. A jugoszláv jogszabály előkészítése során is vita tárgyát képezi az új növény- és állatfajták szabadalmi védelme, egységes nézet kialakulásáról még nem beszélhetünk (*Antanasijevic*). A szabadalmi formában nyújtott védelemtől függetlenül egyéb, államigazgatási jellegű szabályok az államok többségében jelenleg is nyújtanak bizonyos védelmet az ilyen új alkotásoknak.

Ami a *kémia területén* létrehozott alkotásokat illeti, az előadás behatóan ismertette és elemezte az ilyen találmányokkal kapcsolatban hagyományosan kialakult szabadalmi tilalmak történeti okait. *Soltysinski* rámutatott arra,

hogy a jogalkotót annak idején olyan érvek indították a szabadalmaztathatóság korlátozására, mint pl. hogy vegyi úton csupán a természetben egyébként is előforduló anyagok, vegyületek reprodukálása történik, továbbá az a meggyőződés, hogy a kémia és fizika területe nagy pontossággal elhatárolható. Részben az a szempont is közrejátszott, hogy a kémiai termékek — különösen a gyógyászati és élelmezési célokat szolgáló termékek — ára a szabadalmaztathatóság engedélyezése esetén jelentősen emelkedik, s ezzel társadalmilag negatív következményekhez vezet. Az előadó nyomatékosan aláhúzta, hogy ezek a fenti érvek azóta — részben a tudományok területén, részben pedig a társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett változások következtében — többségükben elvesztették aktualitásukat. Ezzel összhangban áll az a tendencia, amely a kérdéses találmányokra vonatkozó szabadalmi korlátok feloldására irányul. Ennek megfelelő jogszabályi módosítást tart kívánatosnak és javasol a referátum a lengyel jog szempontjából is. Kétségtelenül fennállhat bizonyos veszélye annak, — jegyezte meg az előadó — hogy a szabadalmi védelem kiterjesztésével az ezen a téren fejlettebb kapitalista cégek esetenként a hazai fejlesztést gátolhatnák, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy egy protekcionista szabadalompolitika távlatilag a hazai fejlesztés szempontjából sem előnyös. A megoldást a korlátozások — esetleg bizonyos meghatározott időn belül történő — feloldása, s azzal egyidőben a hazai fejlesztés kellő felkészítése, konkurencia-képessé tétele jelenti.

A vegyi termékek szabadalmi védelmét illetően az európai szocialista államok többsége a hagyományos megoldást, tehát csupán eljárási szabadalom lehetővé tételét ismeri, így a magyar, szovjet és NDK szabályozás, és hasonló a csehszlovák tervezet álláspontja is. Az új jugoszláv törvény előkészítése során a többségi vélemény szerint a védelem kiterjesztése kívánatosnak minősül. A viták egyébként — amint erre *Kunz* utal — a csehszlovák tervezet tekintetében sem lezártak. A bulgár és román találmányi jog elismeri a kémiiai termékek, gyógyszerek, élelmiszerek szabadalmaztathatóságát, sőt, amint erre *Eminescu* rámutatott, az új román törvény úgyszólván kizárólag a törvénybe és az erkölcs normáiba történő ütközést állítja fel korlátként. *Szkripko* is érintette a szovjet találmányi jogi irodalomban jelenleg is folyó, és a tényt érintő vitát, a többségi vélemény szerint azonban jelenleg kielégítőnek tekinthető a szerzői tanúsítvány formájában nyújtott védelem, a szabadalmi védelem kiterjesztését idő előttinek minősítik. *Lontai* azt a véleményét fejtette ki, hogy a külkereskedelem rendkívül magas aránya a magyar gazdaság voluntenében, másrészt a magyar vegyipar és különösen a gyógyszeripar fejlettsége szűkebb körű — az alapreferátumban kifejtetthez hasonló — védelmet indokolnának, azonban az új találmányi törvény e vonatkozásban nem lépett túl a hagyományos megoldáson. Mindenesetre — mutatott rá — a gyakorlat sok segítséget nyújthat, amint hogy a korábbi jogalkalmazói gyakorlat eléggé rugalmasan, liberálisan foglalt állást a vegyes jellegű (pl. kémiai és fizikai módszerek-

kel előállított) termékek vonatkozásában. *Schönrath* ezzel szemben — éppen gazdaságpolitikai megfontolások alapján — azt a véleményt fejtette ki, hogy a szabadalmi védelemnek a referátumban proponált kiszélesítése jelenleg elsősorban a tőkés országok behatolása számára teremtene előnyös és a hazai ipar számára hátrányos körülményeket.

A referátum végül a *matematikai gépi programok* szabadalmi védelmének lehetőségét és célszerűségét vizsgálta. A kérdés eddig elsősorban jogirodalmi vitát provokált, gyakorlati döntésekről még alig beszélhetünk, s azok is inkább negatív jellegűek. Az előadó konklúziója is abban foglalható össze, hogy jelenleg a szellemi alkotásoknak ezekre a formáira a szabadalmi védelem kiterjesztése nem szükséges. Megjegyezte egyébként a referátum, hogy a szerzői jog szabályai jelenleg is nyújtanak bizonyos fokú védelmet.

A témával kapcsolatos vitában többen (*Eminescu, Kunz, Lontai*) arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szerzői jog által nyújtott védelem nem elégíti ki a gyakorlat követelményeit, a szabályozás kétségen kívül a szabadalmi területre tartozik. *Eminescu* felvázolta a védelem két irányának lehetőségét, a maga részéről a szabadalomhoz hasonló, de a hagyományos fogalomba bele nem férő megoldás kifejlesztését tarva kívánatosnak. (*Dzseleпов* a bulgár szabályozás szempontjából védhetőnek tart egy olyan értelmezést, amely a hagyományos fogalom alapján is védelmet nyújt.) *Schönrath* a második variánst, tehát a programok titkos jellegének kidomborítását kifejező védelmi formát minősítette megfelelőbbnek. *Lontai* utalt arra, hogy a szabadalmi védelem megadásában nem kizárólag műszaki, hanem gazdasági szempontok is szerephez jutnak, s míg a műszaki megfontolások alapján valóban nem kis nehézségek mutatkoznak, a „software” vitathatatlan gazdasági értéke, kiterjedt forgalma a szabadalmi védelemhez hasonló konstrukció bevezetését indokolja. *Szkripko* kiemelte a programok újdonságvizsgálatával kapcsolatban felmerülő sajátos nehézségeket.¹⁸

4. A konferencia harmadik előadását *K. Gandor* tartotta azokról a jogi eszközökről, amelyek a műszaki alkotások, a *találmányok* gyakorlati realizálását, a *termelésbe történő bevezetését* hivatottak elősegíteni. A referátum aláhúzta azoknak a szakaszoknak a fontosságát, amelyek egy találmány létrejöttét követik, tehát annak gyakorlati megvalósítását, bevezetését és elterjesztését. Ezeknek a szakaszoknak sikeres és viszonylag rövid időn belül történő bejárását a jog eszközei is megfelelően elősegíthetik, pl. a szervezés, a tervezés, a finanszírozás, az ösztönzés stb. célszerű szabályozása útján.

Az előadó vizsgálta azokat a *szervezeti feltételeket*, amelyek a vállalati és népgazdasági érdekek összhangját hivatottak biztosítani. Részletesen elemezte az egyes gazdasági egységek kötelezettségeit, amelyek részben az irányító szervek, illetve a kérdéses találmány felhasználásában érdekelt más szervek,

¹⁸ Ld. erre a moszkvai konferencián különösen Spencer felszólalását.

vállalatok tájékoztatására, a találmány bel- és külföldi védelmének biztosítására, és természetesen elsősorban a találmányok vállalati kereten belül történő alkalmazására és hasznosítására irányulnak.

Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a *tervszerűség* elvének sajátos érvényesülése a találmányok bevezetése terén. Különösen a műszaki fejlesztés az a terület, ahol a tervezésben az egyesülések központi szerepet játszanak. Az előadó behatóan elemezte a műszaki és gazdaságossági szempontok lehetséges ütközését a találmányok gyakorlati bevezetése során.

A találmány szerzőjének, a *feltalálónak szerepét* megfelelően elismeri a hatályos lengyel jog a későbbi fázisokban, tehát a megvalósítás és felhasználás során is. Ha a találmány megvalósítása, gyakorlati bevezetése annál a gazdasági egységnél történik, amellyel a feltaláló munkaviszonyban áll, az ezekben a szakaszokban történő közreműködés nem csupán joga a feltalálónak, hanem egyben kötelezettsége is.

Befejezésül a referátum azoknak a személyeknek *felelősségét* vizsgálta, akik az új műszaki eredmények bevezetését és elterjesztését biztosítani hivatottak. Szerepet játszik itt mind a büntető, mind esetenként a kártérítési felelősség. Az előadó hangsúlyozta, hogy a felelősség megállapításánál messzeemenően vizsgálni kell, hogy mennyiben marad az esetleges negatív eredmény az új műszaki megoldások jellegével összefüggő *kockázat* keretén belül. Ez utóbbi esetben ugyanis a felelősség érvényesítésének nincs helye. A felelősségi szabályok alkalmazása, különösen a polgári jogi felelősségé — jegyezte meg végül az előadó — a gyakorlatban ritkán kecségtet eredménnyel.

Gandor előadása az előbbieknél szorosabban kötődött a lengyel gazdaság-irányítási tervezési modellhez, s így a vitában elsősorban a lengyel résztvevők fejtették ki nézeteiket (*Górski, Wisniewski, Dalewski, Buczkowski, Soltysinski, Kopff, Zielinski és Walewski*). Ennek során többen érintették azokat a konkrét összeütközéseket, amelyek jelenleg a vállalati és népgazdasági érdekek között a gyakorlatban felmerülnek, a költségvetési-elszámolási rendszer nehézségéből, a találmányok és újítások együtt történő kezeléséből származó problémákat stb.

A külföldi résztvevők közül *Rasszohin* óvott a tervszerűség formális és mechanikus felfogásától. Rámutatott arra, hogy a szovjet gyakorlatban is egyre inkább uralkodó az a nézet, amely nem azt tekinti lényegesnek és alapvetőnek, hogy a bejelentett találmányok hány százalékát vezetik be a gyakorlatba, hanem hogy milyen találmányokat és milyen széles körben. Egy találmány sorsát — hangsúlyozta — elsősorban a bevezetéstől várt *gazdasági haszon*nak kell eldöntenie.

Számos hozzászóló (*Rasszohin, Schönrrath, Lontai*) foglalkozott azzal a problémával, hogy a találmányok gyakorlati bevezetését milyen *ösztönzési módszerek* alkalmazásával célszerű elősegíteni és főként, hogy hova kell helyezni az ösztönzés súlypontját. Egységesen az az álláspont fejeződött ki, hogy a leg-

lényegesebb a konkrét gazdasági egységnél, a *vállalati szinten* történő ösztönzés. A bevezetés elősegítésében a felelősség és különösen a büntetőjogi felelősség eszközei igen kevésbé eredményesek, s az új gazdaságirányítási koncepciókkal párhuzamosan egyre inkább visszaszorulnak az igazgatási jellegű módszerek a gazdasági, szerződéses formában megvalósuló ösztönzési megoldásokkal szemben. Ehhez a témához kapcsolódva ismertette *Lontai* a kutatási-fejlesztési szerződések feltételeinek új magyar szabályozását, ennek felhasználási lehetőségeit a műszaki fejlesztés irányításának és finanszírozásának rugalmas eszközeként.

5. Befejező napirendi pontként *J. Dalewski* és *W. Walewski* terjesztette elő „kísérlet”-nek nevezett *javaslatát* egy, a szocialista országok között kötendő, a feltalálói jogok és a *találmányok tökéletesebb védelmét szolgáló egyezményre* vonatkozóan.¹⁹

Az egyezménytervezet, pontosabban egy egyezménytervezet alapvető elveit és körvonalait felvázoló előterjesztés abból a köztudott tényből indul ki, hogy a bejelentett találmányok száma ma már oly hatalmas, hogy ezeknek a bejelentéseknek a vizsgálata és minősítése magasan kvalifikált szakemberek egész hadseregének idejét és energiáját köti le. Figyelemmel arra, hogy egy-egy találmányra vonatkozóan több országban is történik bejelentés, ezeket a vizsgálatokat többször megismétlik.

Az ilyen párhuzamosan történő vizsgálat in produktivitását feloldani lenne hivatott – többek között – az előadók javaslata. Az ajánlott egyezmény alapján a bármelyik tagországban *bejelentett találmányt* a többi tagország gazdasági egységei, vállalatai *minden további nélkül*, azonnal *használatba vehetnék*. Ennek jogi feltételét a bejelentőnek a találmány bejelentésével egyidejűleg teendő olyan tartalmú nyilatkozata képezné, amely véglegesen és visszavonhatatlanul *felajánlaná* a találmányt a többi tagországban – az azokban hatályos jogalkotásnak megfelelően – történő felhasználásra.²⁰ A feltaláló e bejelentéséről olyan *szervi tanúsítványt* kapna, amely számára minden tagországban biztosítaná az elsőbbséget.

A feltalálót megillető honorárium megállapítására természetesen a belső szabályozás lenne irányadó, a javasolt egyezmény azonban az erre vonatkozó elvek egységesítésére is kitérne. A szerző úgy véli, hogy a javasolt egyezmény elfogadása sok – az egyes országok műszaki fejlődését jelenleg lassító – negatív tényezőt küszöbölne ki. Hangsúlyozta, hogy a javasolt intézmény mellett továbbra is megvolna a lehetőség olyan szabadalmi bejelentésekre, amelyek a felajánló nyilatkozatot nem tartalmazzák.

A vitában résztvevők aláhúzták a szabadalmi jog terén történő egysége-

¹⁹ Az egyezménytervezetet *J. Dalewski* már a moszkvai szimpozionon tartott felszólalásában is körvonalazta.

²⁰ A javasolt rendszer rokonságot mutat a német találmányi jogban ismert *Lizenzbereitschaft*, de még inkább a common lawban ismert „licence of right” intézményével.

sítés fontosságát és ezért azoknak a modern tendenciáknak előnyeit is, amelyek regionális megállapodásra irányulnak. Mindamellett a konkrét javaslat realizálhatóságát illetően bizonyos kétségek merültek fel. Többen hangsúlyozták (*Eminescu, Lontai, Rasszohin*), hogy a javaslat megvalósítása feltételezi az egyes európai szocialista államok belső szabályozásának lényeges közelítését, nemcsak a díjazási elvek, de különösen pl. a védelmi formák tekintetében. Ez viszont nagymértékben függvénye a különböző gazdaságirányítási koncepcióknak, s nem kevésbé a KGST továbbfejlődéséről alkotott elképzeléseknek. Mindenesetre a találmányi-szabadalmi jogterület legújabb szabályozásai inkább a további differenciálódásra utalnak, mintsem a szabályozás egységesedésére. A felszólalások lényege végeredményben abban foglalható össze, hogy a javaslat — értékes és figyelemre méltó gondolatai ellenére — jelenleg *időelöttinek* látszik, további megfontolásra és megvitatásra szorul.

IV.

A két konferencia tapasztalatai alapján néhány általánosítható *következtetést* vonhatunk le.

a) A tudomány termelőerővé válásával, a tudományos kutatások eredményének nem csupán a műszaki sikeresség, de a gazdasági hatékonyság szempontjából is történő elbírálásával párhuzamosan növekedik a szabadalmi-találmányi területen tevékenykedő különböző jellegű (hatósági, gazdasági) szervek közötti *együttműködés rugalmas módszerekkel* történő megszervezésének fontossága. Előtérbe kerül a műszaki alkotások *árjellege*, ehhez képest a különböző pozíciókban jelentkező érdekek helyes összhangjának, korszerű, *gazdasági* eszközökkel történő *ösztönzésének* megfelelő érvényrejuttatása. Még a költségvetési rendszerben tevékenykedő kutatóhelyeknél is (akadémiai intézetek, egyetemek) kívánatos szélesíteni a kutatási eredmények gyakorlati bevezetésének olyan lehetőségeit, amelyek az anyagi érdekeltség és a megfelelő ösztönzés követelményeit kellően kifejezésre juttatják (pl. kutatási szerződések kötése, a műszaki eredmények szabadalmaztatása stb.).

b) A műszaki fejlődés egyre nemzetközibbé válik, s ennek konzekvenciáit az együttműködés jogi szabályozása terén is le kell vonni. Erősödnek az *egységesítési törekvések* a szabadalmi-találmányi jog területén is, mind az elvi jellegű, mind a szervezési-technikai kérdések megoldását illetően. Ezeknek a törekvéseknek az előmozdításában jelentős szerepet játszanak a különböző nemzetközi szervezetek, ezért indokolt minél tevékenyebben bekapcsolódnunk ezek munkájába.

c) Az egységesítés és együttműködés kívánalmainak megfelelő korszerű szabályozása nem nélkülözheti a szilárd *elméleti megalapozást* sem. Ezért helyeselni és támogatni kell azokat a kezdeményezéseket, amelyek a találmányi jog területén a *nemzetközi tudományos együttműködés* kiszélesítését célozzák.

TERMELŐSZÖVETKEZETI JOGI NEMZETKÖZI KONFERENCIA

BUDAPEST 1969. DECEMBER 2—5

DOMÉ GYÖRGYNÉ

A szocialista országok termelőszövetkezeti joggal foglalkozó tudományos dolgozói az 1962-es budapesti és az 1964-es szmolenicai konferenciák után 1969. decemberében ismét Budapesten találkoztak. Ez a konferencia — amely egyébként a Magyar Tudományos Akadémia Gazdasági és Jogtudományok Osztálya, a Magyar Jogász Szövetség és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa közös szervezésében került megrendezésre — az előbbi kettőtől nemcsak abból a szempontból tért el, hogy a napirendjén szereplő témák túllépve a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog keretein általános szövetkezeti jogi kérdéseket is magukban foglaltak, hanem abban is, hogy az elméleti kérdésekkel foglalkozó tudományos szakembereken kívül bekapcsolódtak a konferencia munkájába a különböző szövetkezeti ágazatok, szövetkezeti típusok irányítását, érdekképviseletét ellátó szakemberek is.

A konferenciának egyébként kb. 300 résztvevője volt. A hazai jogi karokon, tudományos intézeteken és szövetkezeti szövetségeken túl, képviseltették magukat Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió egyetemei, tudományos intézetei és szövetkezeti szövetségei is. Ezekből az országokból, mintegy 40—45 vendég érkezett hozzánk.

A konferenciát amelynek napirendjén az alábbi négy tudományos téma szerepelt:

1. A szövetkezeti jog fejlődésének időszerű kérdései (előadója dr. Nagy László egyetemi tanár, Gödöllői Agrártudományi Egyetem),
2. A szövetkezeti tulajdon, különös figyelemmel a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonra (előadója dr. Seres Imre egyetemi tanár, ELTE Jogi Kar),
3. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának jogi kérdései (előadója dr. Molnár Imre a Központi Népi Ellenőrző Bizottság elnökhelyettese),
4. A szövetkezeti érdekképviselet rendszere (előadója dr. Némethi László, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának munkatársa) — Szabó István, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnöke nyitotta meg.

ad.1. Az elnök megnyitó szavai után *dr. Nagy László* egyetemi tanár előadása hangzott el. Az előadás 6 részre tagolódott:

- a) történeti áttekintés,
- b) a szövetkezeti társadalmi viszonyok egyezősége és különbözősége,
- c) a szövetkezeti viszonyok csoportosítása,
- d) a szövetkezeti elvek,
- e) a szövetkezeti jog szabályozási módszere,
- f) a szövetkezeti jog rendszere.

Már a leírt keretből is látható, hogy az előadás nem csupán és nem elsősorban mezőgazdasági termelészövetkezeti jog kérdéseket tárgyalt, hanem a valamennyi szövetkezeti típusra, szövetkezeti ágazatra érvényes gazdaságpolitikai, jogi kérdéseket helyezte mondanivalója központjába.

ad. a) *A történeti áttekintés* lényegében a szövetkezetek --- e fogalom alatt a mezőgazdasági szövetkezeteken kívül a fogyasztási-értékesítési és ipari szövetkezeteket is érteni kell --- felszabadulás utáni fejlődés történetével foglalkozik. E fejlődésben három szakaszt különböztet meg. *Az első szakasz 1945—1948. tart*, amelyet szinte kizárólagosan a fogyasztási- értékesítési szövetkezetek megjelenése, a régi ilyen típusú szövetkezet demokratizálása, fejlődése és megszilárdulása tölt ki. Csak e szakasz vége felé kerül megalkotásra az 1947. évi XI. szövetkezeti törvény, amely azonban teljes mértékben magán viseli még a kisárutermelésből fakadó sajátosságokat, ennek folytán nem is tudott kellő hatással lenni a dolgozó parasztok termelői típusú szövetkezeti törekvéseire sem.

A második szakasz amely egy nagyobb és variációkban feltétlenül gazdagabb korszakot ölel fel, lényegében *a gazdaságirányítási rendszerre való áttérésig tart*. Ebben az időszakban indul fejlődésnek a mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom és fejeződik be a falu teljes szocialista átszervezése. A mezőgazdasági termelészövetkezeti életviszonyok viszonylag teljes körű szabályozása folytán megjelenik az önálló termelészövetkezeti jog, mint a jogrendszer új ága.

Ezzel szemben a többi szövetkezeti ágazatok jogi szabályozása háttérbe szorul, egyes kérdések a polgári jog, más kérdések a munkajog körében kerülnek szabályozásra, így nem voltak beleilleszthetők egyértelműen egyik jogterületbe sem. Ez az egyenlőtlen szabályozás kedvezőtlenül hatott a szövetkezeti ágazatok közös jogi kérdéseinek elemzésére is.

Az új gazdasági mechanizmus reformjáról szóló határozat azonban mind társadalmi, mind gazdaságpolitikai szempontból valamennyi szövetkezeti ágazatot azonos módon ítéli meg. E szakaszt - ahogyan az előadó is mondja „méltán lehet a szövetkezeti mozgalom új fejlődési szakaszának is tekinteni”. Megindul a szövetkezeti ágazati jogszabályok előkészítése, s „Az ágazati törvények sorozatát betetőzi *a minden szövetkezet alapvető és közös kérdéseit szabályozó egységes szövetkezeti törvény*”. Az előadó szerint az idő megérett arra, hogy

a jogtudomány tudományrendszerterületén is megtegye az első lépéseket a szövetségi jog, mint a magyar jogrendszer új ágának kialakítására.

ad. b) Ezt követően az előadó a különböző szervezetek *társadalmi viszonyainak egyezőségével és különbözőségével* foglalkozott. E kérdések elemzése képezte egyébként előadása gerincét tekintettel arra, hogy itt kellett megválaszolnia, hogy a különböző szervezetek gazdasági és társadalmi viszonyai valóban megegyeznek-e olyanannyira, hogy egyáltalán beszélni lehessen egy új jogág kibontakozásáról. Az előadó szerint ugyanis — s ebben a kérdésben egyet kell vele érteni — valamely jogterületet csak akkor lehet önálló jogágnak tekinteni —, ha: —, alapvetően egyneműek a szabályozás mögött levő társadalmi viszonyok; —, a szabályozás tárgyát képező viszonyok strukturálisan egyneműek; — az életviszonyok szabályozása azonos elvek alapján történik; — a szabályozás módszere azonos, végül —, a szocialista államgazdaság —, és társadalompolitikája megkívánja, hogy e viszonyok egységesen legyenek szabályozva.

Az előadó szerint valamennyi szervezetet társadalmi viszonyát jellemzi, hogy —, keretei között komplex társadalmi viszonyok húzódnak meg, s hogy a szövetségi társadalmi viszony gazdálkodási, érdekvédelmi és művelődési viszonyok sajátos ötvözeté;

a szervezetek elsősorban gazdasági tevékenységet folytatnak, amely saját tulajdonon, illetőleg a tagok tevékenységén alapul és közvetlenül az előnyükre és kockázatukra valósul meg. A szervezet minden esetben a tagok személy és vagyon egyesülése;

— a szervezetek azonban nemcsak gazdálkodó, hanem társadalmi szervezetek is, s mint ilyenek érdekvédelmi, politikai, művelődési célokat is megvalósítanak;

a szervezet és tagja közötti kapcsolatot, egyrészt a tag relatív érdekelkülönülésének kettősége a tag tulajdonos és egyben munkavállaló —, illetőleg a tagok egészének önállósult érdeke jellemzi.

A különbözőségekről szólva elmondotta, hogy ezek kimutathatók egyrészt alanyi, másrészt tárgyi oldalról. Tárgyi oldalról a különbözőségeket aszerint bonthatók, hogy a szervezet nagyüzemi termelésre, illetőleg annak közeli vagy későbbi időben történő megvalósítására; kistermelők termelői és fogyasztói igényeinek kielégítésére; vagy a tagok fogyasztási jellegű szükségleteinek kielégítésére jön létre, amelyben legfeljebb a szükségletek jellege tér el egymástól.

Alanyi oldalról a különbség kettős tagolású: — amikor a tagsági viszony a tag alapvető létfeltételeinek, életviszonyainak döntő elemeit átfogja, meghatározza;

amikor a szövetségi tagsági viszony az állampolgár alapvető életviszonyaiban nem játszik szerepet, hanem azt kiegészíti, teljessé teszi.

ad. c) Az előadó szerint *a szövetségi viszonyok*: 1. vagyoni, 2. személyi, 3. szervezeti és 4. felelősségi viszonyokból tevődnek össze.

1) A szövetkezet tevékenysége a *vagyoni viszonyok* két nagyobb csoportját hívja létre: a *belső és külső vagyoni viszonyokat*.

A *belső vagyoni viszonyok* a szövetkezet és a tag között jönnek létre és ennek folytán ismét két irányba ágaznak. Egyrészt *felhalmozási*, másrészt *fogyasztási célú viszonyok*. Ezek a belső viszonyok értékviszonyok, de — mivel nem elkülönült árutermelők viszonyai — nem öltenek áruformát.

A szövetkezet *külső viszonyai* is két irányúak. Az első csoportba tartoznak az áruforgalom körébe tartozó — általánosan ismert — *csereviszonyok*, a második csoportba az ún. *felhalmozási-részesedési vagyoni viszonyok*. Ez utóbbiak elsősorban a szövetkezeti közös vállalatok létrehívásával, illetőleg az abba való tőkebefektetéssel, vagy az abból kapott nyereségrészesedéssel kapcsolatosak. Mind kettőre jellemző, hogy elkülönült vagyoni érdekeket testesít meg, és a jogviszony alanyai a mellérendeltség és egyenjogúság pozíciójában állnak egymással.

2) A vagyoni viszonyokon túlmenően a szövetkezet és tagja között létrejönnek *személyi természetű viszonyok is*. Ez azt jelenti, minden tagnak jogilag biztosított igénye van arra, hogy a szövetkezet tevékenységében részt vegyen, a szervezeti életében közreműködjön. Ez a joga elidegeníthetetlen, és mind addig megilleti, ameddig a kollektíva tagja.

3) A szövetkezeti viszonyok harmadik csoportját a *szervezeti viszonyok* alkotják. A szövetkezeti struktúrából fakadóan a szervezeti viszonyok sajátosak, vagyis a szervezeti viszonyok nem pusztán a szövetkezeti viszonyok létrejöttének előfeltételei, hanem az önálló szervezeti életet élő szövetkezet tevékenységének is viszonyai. E két oldal azonban dialektikus egységet képez.

A szervezeti viszonyok külső és belső oldalra tagolhatók. A *külső oldal* juttatja kifejezésre a szövetkezet önállóságát, másszóval a szövetkezeti önkormányzatot, amely egyrészt az államhatalmi szervek, másrészt az érdekképviselői szervek irányában keletkeztet jogviszonyokat.

A *belső oldal* pedig a szövetkezet belső normarendszerét, azok elfogadásának, módosításának eljárási rendjét; a tagság nevesített jogainak rendszerét és érvényesítésük rendjét; a vezetés módját és struktúráját fejezi ki. A szövetkezet belső viszonyainak rendező elve a demokratikus öngazgatás.

4) A szövetkezeti kollektíva felelősségi viszonyai szintén sajátos jellegűek. Ez a sajátosság a felelősség korlátozott természetében jut kifejezésre, illetőleg abban, hogy a szövetkezeti felelősségi viszonyok elvetették az áruviszonyra jellemző felelősségi formákat és inkább a munkajogias jellegű megoldásokat tették magukévá. E felelősségi szabályok azonban elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkoznak a többi szövetkezeti formáción belül eltérő szabályok érvényesülnek: különösen ami a szövetkezeti tag helytállását, illetőleg kockázatvállalását illeti. Az előadó szerint azonban a jogi szabályozásnak az elkövetkező időben oda kell hatni, hogy a kockázat-

vállalás ne legyen kihatással a munka ellenértékére, az csak a nyereséghez, illetőleg az osztalékhoz kapcsolódjon.

ad. d) A szövetségi viszonyok csoportosítása után a *szövetségi elvek* néhány kérdését említette az előadó — korántsem a teljesség igényével. Rámutatott arra, hogy a szocialista szövetségi irodalom tulajdonképpen adós a valamennyi szövetségi ágazatra egyaránt érvényes szövetségi elvek ki-munkálásával. A lenini szövetségi elvek ugyanis — megítélése szerint — a meginduló kolhozmozgalom elvei, a rochdalei elvek pedig lényegében a fogyasztási szervezetek testére szabottak.

Megítélése szerint az általános szövetségi elveket a következő csoportosításban lehetne tárgyalni: önkéntesség, fokozatosság, szövetségi önkormányzat és demokratikus igazgatás, vállalati önállóság, a tag többirányú személyes közreműködése, társadalmi tevékenység, a szocialista állam aktív szerepe a szervezetek irányába és végül a kölcsönös támogatás elve.

ad. e) Mindezek után *milyen legyen a szövetségi jog szabályozási mód-szere*; — teszi fel a kérdést az előadó. A helyes az: ha az egységes szövetségi törvényt szervesen egészítik ki az egyes ágazati törvények, vagy legalább is magasabb szintű jogszabályok; ha messzemenően tiszteletben tartjuk a szövetségi önszabályozást; ha választ adunk a szövetségi jogviszonyban szereplő felek egymáshoz való viszonyára: az érdekazonosság és érdekeltkülönbség kérdéseire; ha meghatározzuk a szervezetek és szövetségeik viszonyát.

Ezt követően foglalkozott az előadó azokkal a kérdésekkel is, amelyek egyfelől a polgári jog, másfelől a munkajog kapcsolatára utalnak, illetőleg amelyeket e két jogágtól el kell határolni.

ad. f) Az előadás hatodik és egyben utolsó része a *szövetségi jog rendszerével* összefüggő néhány kérdéssel foglalkozott. Az előadó megítélése szerint alapkövtelmény az egység és különbözőség, vagyis az általánosítás megfelelő szintjén kell szabályozni a szövetségi ágazatok közös kérdéseit, de ugyanakkor nem mosódhatnak el a különbségek sem. Ennek folytán a szövetségi jogot rendszertanilag két fő részre kell bontani, úgymint: általános és különös részre. Az *általános rész* szabályozná a szervezet fogalmát, célját, a szövetségi tulajdon általános szabályait, a szervezet megalakulását, átalakulását, megszűnését, a szervezet szervezeti struktúráját, a tagsági viszony összetevőit és végül az állam és szervezet viszonyát.

A *különös rész* felépítése bonyolultabb, kialakítható szövetségi ágazatonként és az egyes ágazatokra jellemző jogintézményeinek összességéből. Az előadó szerint az utóbbi megoldás a helyesebb, mert így elkerülhetők a felesleges átfedések.

Az előadást széles körű vita követte, amelyben résztvettek magyar és külföldi szakemberek egyaránt. Így hozzászóltak a referátumhoz dr. R. Arlt (NDK), dr. J. Bakala (Csehszlovákia), dr. Hegedüs István, dr. M. I. Kozürj

(Szovjetunió), dr. E. Lupán (Románia), dr. Magyar Árpád, dr. J. Mrázek (Csehszlovákia), dr. Novobáczky Iván, dr. M. I. Pavlov (Szovjetunió), dr. Rappay György, dr. A. T. Siskov (Bulgária), dr. D. Stancsev (Bulgária), dr. S. Suba (Csehszlovákia), dr. Szép György és dr. Veres József.

A vita során felszínre kerülő kérdéseket három csoportra lehet tagolni: 1. a hozzászólók az előadó által felvetett egyes tételek részletesebb megvilágítására vállalkoztak, 2. ezen túlmenően vagy egyetértettek azokkal, vagy vitatkoztak azzal elsősorban ami a szövetkezeti jog önálló jogágiságának kérdését illeti, 3. a külföldi vendégek ismertették a saját országuk termelőség-szövetkezeti mozgalmának jelenleg kibontakozó fejlődési irányát és az ezzel összefüggésben felmerülő termelőség-szövetkezeti jogi elméleti és gyakorlati kérdések főbb vonásait.

ad. 2. A konferencia második napjának fő referátumát *dr. Seres Imre* egyetemi tanár tartotta, a fentebb már jelzett témakörben. Az előadás bevezetőjében utalt arra, hogy a gazdasági mechanizmus jelenlegi szakaszában a gazdaságmozgással felmerülő kérdések újmódon vetődnek fel, ennek folytán újra vizsgálat tárgyává kell tenni olyan kérdéseket is, amelyeket a régi mechanizmus idején már többé-kevésbé, mind elméletileg, mind a gyakorlati alkalmazás során megoldottnak véltünk. Meg kell ezt tennünk egyrészt azért, mert olyan tulajdonjogi elméleti felfogást kell kialakítanunk, amely maradéktalanul kielégíti az új gazdaságirányítási rendszer igényeit, másrészt azért, mert eddig a különböző szövetkezetek tulajdonjogi kérdéseit egymástól elszigetelten, a többi szövetkezeti tulajdonjogi formák fejlődésétől függetlenül vizsgáltuk, s ez a vizsgálati módszer teljes mértékben ellentétben áll az egységes szövetkezet politikai koncepciójával.

Az új módon felvetődő kérdések közül az előadó három kérdéskört emelt ki:

a) a szövetkezeti tulajdon helye a Magyar Népköztársaság tulajdoni rendszerében;

b) a szövetkezeti tulajdon néhány általános közös vonása;

c) a mezőgazdasági termelőség-szövetkezeti tulajdon néhány időszerű kérdése.

ad a) *A Magyar Népköztársaság tulajdonjogi rendszere szocialista tulajdonrendszer*, annak ellenére, hogy jogunk ismeri még a magántulajdont is. A magántulajdon ma már nem játszik számottevő szerepet a népgazdaságban, a döntő a szocialista társadalmi tulajdon, amelynek — az előadó álláspontja szerint — három nagyobb kategóriáját különböztetjük meg. Úgy mint: 1) az állami társadalmi tulajdon, 2) az általános (vegyes) társadalmi csoporttulajdon, 3) a szövetkezeti társadalmi csoporttulajdon kategóriáját.

Ma már általánosan elfogadott elméleti tétellé vált az — az előadó által is helyesen kifejtett és elméletileg megalapozott — állásfoglalás hogy *a szocialista társadalmi tulajdoni formák között nincsenek alacsonyabb rendű és alárendelt*

tulajdoni formák, hanem ezek a tulajdoni formák egyenjogúak, egymásra kölcsönösen hatva léteznek.

Az egyenjogúság elvének hangsúlyozása két irányban bír a kérdés lényege szempontjából jelentőséggel; egyrészt a szövetkezeti tulajdon és az állami tulajdon, másrészt az egyes szövetkezeti tulajdoni formák egymáshoz való viszonyában.

Ismeretes, hogy a régi mechanizmusra jellemző tulajdonjogi szemlélet az állami tulajdon kétségtelenül meglevő elsődleges és meghatározó szerepét úgy emelte ki, hogy ezzel egyidejűleg, mintegy „másodosztályú” társadalmi tulajdoni formává degradálta a szövetkezeti tulajdont. S ez többek között azt is eredményezte, hogy a szövetkezeti csoporttulajdon előnyei, illetőleg a konstrukcióból fakadó jó tulajdonságai nem tudtak megfelelően kibontakozni.

Az új mechanizmusban uralkodó tulajdonjogi koncepció ezzel ellentétben azonos lehetőséget kíván biztosítani minden gazdálkodó egység számára, úgy, hogy a saját vagyonra és munkaerőre támaszkodva, saját kockázatra maguk gazdálkodjanak minél eredményesebben. Vagyis jelenleg arról van szó, hogy a kétféle társadalmi tulajdon szabályozása ne egymás fölött, hanem egymás mellett, ne egyik, a másik rovására, hanem sokkal inkább egymás segítségére, kölcsönös kapcsolatuk egészséges továbbfejlesztésére menjen végbe. S ez nemcsak a szövetkezeti tulajdon oldaláról jelentkező kíváncsi, hanem az állami tulajdon oldaláról is.

A tulajdoni formák egyenjogúságának -- amint erre korábban is utalás történt -- *azonban nemcsak az állami, illetőleg szövetkezeti tulajdon vonatkozásában kell érvényesülnie, hanem a különböző szövetkezeti formák között is.* Eddig ugyanis ezen a területen sem beszélhattünk egyenjogúságról. Azok a szövetkezeti formák, amelyek központ rendszerben (pl. a SZÖVOSZ keretében működő szövetkezetek) működtek objektíve előnyösebb gazdasági és jogi helyzetben voltak, mint az ilyen központtal nem rendelkező szövetkezetek (pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek), amelyeknek tevékenységi köre, illetőleg jogképessége ma is szigorúan körülhatárolt.

Mindezekből az előadó azt az elvi következtetést vonja le, hogy: *„mind a tulajdonjogi szemléletben, mind pedig az újabb jogalkotásban és jogalkalmazásban érvényt kell szerezni annak az elvi tételnek, hogy az új gazdasági mechanizmus viszonyai között a különféle társadalmi tulajdoni formák általános egyenjogúságának kell érvényesülnie”.*

b) Az előadás második része a *különböző szövetkezeti formákra jellemző közös sajátosságokat* tárgyalja.

Első ilyen közös sajátosságként emeli ki a *gazdálkodás és a tulajdon egységét.* A gazdálkodás és a tulajdon között mindig meghatározott kapcsolat van. Ebben a kölcsönhatásban szocialista viszonyok között meghatározó szerepe a gazdálkodásnak van. Vagyis, ha nincs meg az összhang a gazdálkodás és a

tulajdon között, akkor ezt az összhangot a tulajdonjog ilyen vagy olyan módon történő idomításával kell megoldani. A tulajdonjog és a gazdálkodás közötti összhang megteremtése objektív szükségszerűség, késedelmes bekövetkezése gátolhatja a gazdálkodás ütemét és intenzitását. Lényegében ennek az összhangnak a megteremtését célozta a mezőgazdasági termelészövetkezetek esetében pl. a mezőgazdasági gépek, illetve ma már a föld, mint alapvető termelőeszköznek a szövetkezeti tulajdonbaadása is.

A gazdálkodás és tulajdon egysége a szövetkezetekben azonban nem jelenti ma sem azt, hogy a szövetkezet gazdálkodása kizárólag csak szövetkezeti tulajdonon alapulhat. Ennek megállapítása sem történelmileg, sem a mai helyzetet figyelembevéve nem volna helyes. A szövetkezet gazdálkodása szerves része a népgazdaságnak, ami értelemszerűen maga után vonja a többi szocialista társadalmi tulajdoni formák bekapcsolódását is.

Második sajátosságként a *szövetkezeti tulajdon csoport jellegét* vizsgálva hangsúlyozva azt a körülményt, hogy ez a sajátosság a legteljesebb összhangban van a szövetkezeti gazdálkodással. Az új gazdasági mechanizmusban nálunk a demokratikus szövetkezeti tulajdoni rendszer válik általánossá valamennyi szövetkezeti ágazatban, ami azt jelenti, hogy közvetlenül azok a szövetkezetek a vagyontulajdonosai, amelyek a vagyonnal gazdálkodnak; vagyis a demokratikus szövetkezeti tulajdon rendszerben a szövetkezeti tulajdon minden esetben aktív tulajdon, mert egybeesik a ténylegesen gazdálkodó és a vagyontulajdonosának személye.

Ebben a rendszerben az integrációs folyamat alulról fölfelé halad, és úgy megy végbe, hogy eredményeként a csoporttulajdon nem számolódik fel, hanem erősödik. A szövetkezeti tulajdon azonban bármely szinten integrálódik is csoporttulajdoni jellegét megtartja, és így ezen a szinten is érvényesül a gazdálkodás és a tulajdon egysége.

Így a demokratikus szövetkezeti tulajdoni rendszerhez szervesen hozzátartozik az, hogy „a) a szövetkezeti ágazatok területi szövetségei és országos szövetsége saját szövetkezeti csoporttulajdonnal rendelkezzenek, b) két vagy több termelészövetkezet által létrehozott gazdasági társulásban szövetkezeti közös csoporttulajdon alapján gazdálkodjanak; szövetkezetek és állami vállalatok által létrehozott gazdasági társulásban egyes szövetkezeti társadalmi tulajdon alapján gazdálkodjanak; és végül, de nem utolsó sorban hozzátartozik a demokratikus szövetkezeti tulajdoni rendszerhez az is, hogy az ágazati szövetkezeti területi szövetséghez, illetőleg országos szövetséghez tartozó tagszövetkezetek olyan szövetkezeti tulajdont hozzanak létre, amelynek minden tagszövetkezet tulajdonosa”.

Harmadik közös sajátosság, amivel az előadás foglalkozott a *szövetkezeti tulajdon oszthatósága, illetőleg oszthatatlansága*.

Az előadó szerint a szövetkezeti tulajdon oszthatósága, illetőleg oszthatatlansága a szövetkezeti tulajdon létrejöttének függvénye. Ha ugyanis a

szövetkezet személyi és vagyoni egyesülés formájában jön létre, akkor a létrehozott szövetkezeti tulajdon főszabályként oszthatatlan.

Ezzel szemben, ha a szövetkezet kizárólag vagyoni alapon jön létre, akkor osztható lesz a szövetkezeti tulajdon is. Ettől függetlenül elvileg nem kizárt egyik formánál sem a részben osztható, illetőleg oszthatatlanság.

Mindenesetre azonban hangsúlyozni kell, hogy a szövetkezeti tulajdon oszthatósága nem vezethet a magángazdálkodás létrejöttéhez, illetőleg meg erősödéséhez.

A szövetkezetek közös kérdéseinél beszélt az előadó *a szövetkezeti közös (vegyes) tulajdon kérdéseiről is*. Ebben a témakörben lényegében a szövetkezeti társulások tulajdonjogi kérdéseinek egy részproblémáját elemezte, nevezetesen azt, hogy a különböző szocialista szervezetek, illetőleg szövetkezetek társulása során létrejövő tulajdont a tulajdoni formák mely kategóriájába kell sorolni.

Véleménye szerint a társulás esetében háromféle tulajdonról beszélhetünk a létrehozó szervezetek jellegétől függően: ha a társulást *egy szövetkezeti ágazathoz tartozó szövetkezetek* hozzák létre, akkor az így *létrehozott tulajdon a szövetkezeti közös tulajdon* tipikus megjelenési formája; ha *több szövetkezeti ágazathoz tartozó szövetkezetek* hozzák létre, akkor *vegyes szövetkezeti közös tulajdonról*; s ha *egy vagy több szövetkezeti ágazathoz tartozó szövetkezetek és állami vállalatok* hozzák létre, akkor *vegyes társadalmi tulajdonról* beszélünk.

Az első két tulajdoni forma között lényegbevágó különbség nincs, lényegében mindkét esetben szövetkezeti közös tulajdonról van szó. A harmadik kategóriába tartozó tulajdon jellege azaz, hogy állami vagy szövetkezeti társadalmi tulajdonnak minősül-e az előadó szerint attól függ, hogy a társulást mely szervezetek alapították, illetőleg mely szervezetek voltak a csatlakozók. Az állami vállalatok részvételével létrejövő tulajdon nem lesz szövetkezeti jellegű, mint ahogy fordítva a szövetkezetek társulásai eredményeként létrejövő tulajdon sem lesz állami, még akkor sem, ha ahhoz később állami vállalatok is csatlakoznak.

E kérdés kapcsán helyesen veti fel az előadó: mindenféle társulásnál a társuló felekre kellene bízni, hogy mely szabályok szerint társulnak és a jogszabálynak felesleges erre vonatkozó szigorú szabályt megfogalmazni.

A társulások vázolt tulajdonjogi kérdésein túlmenően foglalkozott az előadás a termelőszövetkezetek társadalmi szerveinek, a szövetségeknek tulajdonjogi kérdéseivel is: így többek között a Kölcsönös Támogatási Alap kérdéseivel, amelynek kiterjesztését az előadó helyesnek tartaná a többi szövetkezeti ágazatokra is, illetőleg a szövetségi vállalatok tulajdonjogának kérdéseivel.

ad. c) *Az előadás harmadik része a mezőgazdasági termelőszövetkezetek néhány időszerű kérdését emelte ki.*

Foglalkozott a termelőszövetkezeti tulajdonjog alanyával, a jogalanyisággal összefüggő jogokkal, valamint a szövetkezet legújabbban szabályozott átalaku-

lási lehetőségeivel. Beszült továbbá a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek sajátos helyzetéről és ezzel összefüggésben a *melléküzemi tevékenység köréről*. Véleménye szerint a melléküzemi tevékenységet a lehető legszélesebb értelemben kell felfogni, és még külső segítséget is igénybe kell venni, hogy a termelőszövetkezetek éljenek a meglevő lehetőségekkel - semmiképpen nem szabad őket korlátozni - s tudatosan oda kellene hatni mind a tanácsoknak, mind az egyéb állami szerveknek, hogy ezek a termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdulásuk érdekében melléküzemi tevékenységet folytassanak.

Ezt követően a nemrég hatályba lépett földjogi törvény egyes rendelkezéseiről beszélt, elsősorban utalva a termelőszövetkezeti *földtulajdon intézményesítésére*, aminek következtében már valóban elmondható, hogy „a termelőszövetkezet jogképessége a szövetkezeti tulajdon tárgyait illetően kiterjed minden olyan dologra, vagyontárgyra, amelyre a termelőszövetkezetnek gazdasági és egyéb céljai megvalósítása érdekében szüksége van”.

A termelőszövetkezet tulajdon tárgyi köre azonban nemcsak azzal bővült, hogy idesorolható a gazdálkodás alapját képező föld is, hanem azáltal is, hogy az újabb szabályozások értelmében a *szövetkezeti tulajdon tárgyai közé kell sorolni a szövetkezeti közös vállalkozásokat és vállalatokat is*, sőt véleményeszerint az ilyen társulások létrehozásában akár alapítóként, akár csatlakozóként részt vehetnek a szövetkezetek szövetségei is.

Előadásának végén azokra a *módosulásokra* utalt, amelyek a mezőgazdaság szocialista alapokra helyezése folytán a *tulajdon forrásai tekintetében* bekövetkeztek. Megállapítja, hogy a termelőszövetkezeti társadalmisítás lényegében betöltötte a szerepét és szűkebb körre korlátozódik az állam anyagi támogatása is. Ennek folytán a termelőszövetkezeti tulajdon legfőbb forrásává ma már a termelőszövetkezet saját tevékenysége válik. Továbbra is kiegészítő szerepet játszik itt a háztáji gazdaság, ahol még ma is csak figyelemreméltó kezdeményezések vannak, de távolról sincsenek kihasználva azok a lehetőségek, amelyek ezen a területen adóttak.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy a szövetkezeti tulajdon csak a többi szocialista tulajdoni formával szoros kölcsönhatásban tudja betölteni azt a szerepet, amelyet a korszerű nagyüzemi vállalatszerű gazdálkodás megkíván.

Az előadás elhangzása után hasonlóan az előzőekhez a felszólalásra jelentkezők kaptak szót. Felszólaltak többek között: *dr. Békési Ferenc*, aki az állami földek termelőszövetkezeti tulajdonba való átengedésének néhány elvi és gyakorlati kérdését elemezte; *dr. S. Bradeanu* (Románia), aki a román mezőgazdaság kollektívizálási folyamatának bemutatás mellett elsősorban a szövetkezeti társulási formákkal foglalkozott; *dr. J. Élias* (Csehszlovákia), aki a gazdaságirányítás új rendszerével kapcsolatosan felmerülő problémákról beszélt, kifejtve többek között azt a nézetét, hogy a szövetkezeti gazdálkodáshoz nem feltétlenül szükséges a föld tulajdonjogának megszerzése, illetőleg, hogy a két szocialista tulajdoni forma közeledése nem vezethet a meglevő

különbségek elmosódásához; *dr. E. Furnica* (Románia) a szövetkezeti tulajdonjog forrásaival; *dr. Györki Ödön* az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek tulajdonosi jogainak gyakorlásával összefüggő kérdésekkel; *dr. D. Kokavec* (Csehszlovákia) a csehszlovák termelőszövetkezeti törvénytervezet néhány problémájával; *dr. Orbán Sándor* a társadalmi tulajdoni formák problematikájával; *dr. Sáránci Imre* a termelőszövetkezeti tulajdon tárgyi körével foglalkozott, és végül *dr. A. Stelmachowski* (Lengyelország) összegezte a szocialista országok szövetkezeti mozgalmára vonatkozó közös ismerveket és részletesen taglalta a lengyel gazdasági körök feladatait és funkcióit.

ad. 3) A tanácskozás harmadik napján hangzott el *dr. Molnár Imre* a Központi Népi Ellenőrző Bizottság elnökhelyettesének előadása, aki a már jelzett témát az alábbi kérdéscsoportokon keresztül exponálta:

- a) A vállalatszerű gazdálkodás ismérvei
- b) Központi irányítás és szövetkezeti önállóság
- c) A vállalatok és a szövetkezetek egyenjogúsága
- d) A termelőszövetkezetek tevékenységi köre és annak formái
- e) A munkakörülmények alakulása és a munkadíjazás rendszere.

ad. a) A gazdasági mechanizmus-reform ahogyan azt az előadó megállapította — a gazdasági hatékonyság növelését állította előtérbe. E célkitűzés megvalósításának — többek között — egyik előfeltétele a *szövetkezetek vállalati jellegének*, vállalatszerű gazdálkodásának *erősítése*. Gazdasági értelemben ugyanis a szövetkezet a vállalat egyik, mégpedig a csoport-tulajdonon alapuló, az üzemi és a személyes érdekeltséget viszonyaink között a legjobban megvalósító, kollektív válfaja. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szövetkezet és az állami vállalat nem ellentétes kategóriák, már csak azért sem, mert mindkét vállalat-típus szocialista talajon áll és kölcsönösen hat egymásra.

E közös vonások ellenére *mely ismérvek választják el a két gazdálkodási egységet egymástól?* Az előadó szerint erre a kérdésre adandó választ a szövetkezet gazdálkodási és működési rendszerében, valamint társadalmi tartalmában, viszonyaiban és szerepében kell keresni. A szövetkezet ugyanis saját tulajdonára és erőforrásaira támaszkodik, saját előnyére és kockázatára gazdálkodik, más szerveknek nincs alárendelve, a gazdálkodás és működés kérdéseiben maga dönt. Más oldalról a termelőszövetkezet a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott olyan sajátos gazdasági-társadalmi, tulajdonosi és dolgozói közösség, amelyben a kölcsönös érdekeltségi tényezők elsődleges szerepre tesznek szert és a szövetkezet az érdekvédelemmel együtt ellátja a társadalmi-szervezeti feladatokat is.

A kép teljessé tétele érdekében utalt az előadás a *szövetkezet kettős természetének kifejlődésével összefüggő körülményekre* is. Többek között ismertette a különböző fejlődési szakaszokat, megállapítva, hogy az első szakasz közép-pontjában a szövetkezetek társadalmi oldala állt, vagyis a fő feladat a paraszt-ság szövetkezeti útra vezetése volt. Erre a szakaszra az átmenetiség a jellemző

s így az akkori gazdaságirányítási rendszer nem is adott lehetőséget az önálló vállalati gazdálkodáshoz szükséges anyagi alapok megteremtéséhez.

A kisipari és fogyasztási szövetkezetek létrehozása viszont ezzel ellentétben viszonylag rövid idő alatt ment végbe és időbelileg lényegében az államosításokkal esett egybe. Ennek folytán itt kezdettől fogva a vállalati elemek lettek uralkodóvá és a szövetkezet társadalmi oldala háttérbe szorult.

Ahhoz, hogy *a mezőgazdasági szövetkezetekben is kifejlődjenek* a gazdasági értelemben vett *vállalati vonások a következő főbb politikai elveket kellett és kell érvényesíteni*: gazdasági tekintetben is fenntartások nélkül el kellett ismerni a szövetkezeti tulajdon, az alkalmazott munkaszervezés és a jövedelemelosztás, a háztáji gazdaság intézményének és általában a termelőszövetkezetnek a szocialista jellegét; a gazdaságirányítási rendszer kialakításának figyelembe kellett venni a népgazdaság társadalmi tulajdonon alapuló kétszektorúságát; és végül egyenlő gazdasági feltételeket kellett teremteni a termelőszövetkezetek és az állami vállalatok számára.

A gazdaságirányítási rendszer ezeket a feladatokat lényegében megoldotta. Az előkészítés során azonban élénk vitát váltott ki annak a kérdésnek az eldöntése, hogy *mit is kell a szövetkezet vállalatszerű gazdálkodásán érteni*. A vitázók egy része azon a véleményen volt, elérkezett az idő, hogy a szövetkezeteknél is a vállalati szisztéma nyerjen alkalmazást, mások a szövetkezeti sajátosságokat féltve a vállalatszerű gazdálkodás meghonosítása ellen foglaltak állást. A vita a vállalatszerűség javára dőlt el.

A vállalatszerűség mind a két szektor vonatkozásában azonos tartalmat takar, s ez azt jelenti, hogy mind a szövetkezet, mind az állami vállalat a szocialista népgazdaság önálló gazdasági-szervezeti egysége; mindkét típusú gazdaság önállóan vesz részt a vagyoni forgalomban és rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyek a gazdasági tevékenység folytatásához szükségesek; az állami irányítás lényegében azonos rendszer szerint történik; a gazdasági szabályozó és ösztönző eszközök ugyanazt a szerepet töltik be; a szövetkezetekre és az állami vállalatokra egyaránt vonatkoznak a gazdálkodás kategóriái. Ezek a közös vonások a szövetkezetek és az állami vállalatok kölcsönös közeledésének eredményeként alakultak ki.

ad. b) A központi irányítás és a szövetkezeti önállóság kérdéseiről szólva elmondotta, hogy *a szövetkezetek korábban is a szövetkezeti tulajdon alapján gazdálkodtak*, és hogy többé-kevésbé adva voltak a demokratikus működés szervezeti keretei is. Ennek ellenére *a szükséges mértékű önállóság mégsem érvényesülhetett*. Nem érvényesülhetett egyrészt, mert 1. hiányoztak az önállóság nélkülözhetetlen anyagi alapjai, 2. a népgazdaság irányításának olyan centralizált rendszere alakult ki, amelyben a termelésnek, a beszerzésnek, az értékesítésnek, a beruházásoknak és általában a gazdálkodásnak lényegében minden fontos kérdését központi döntések határozták meg, és a termelés-szervezés operatív feladatainak jelentős részét államigazgatási szervek látták

el. S az irányításnak ez a direkt módszere fékezte a termelőszövetkezetek fejlődését.

Ezek a kötöttségek a gazdaságirányítás új rendszerében feloldódtak. Az állam ma már nem közvetlenül irányítja a termelőszövetkezeteket, hanem csak a gazdasági szabályozás eszközeit állapítja meg, s a szabályozott lehetőségek figyelembevételével a szövetkezetek és vállalatok maguk döntenek el, hogy számukra mely termékek termelése gazdaságos, hogy termékeiket hogyan, milyen módon értékesítik stb.

A gazdasági szabályozás mellett *a termelőszövetkezetekre kiterjed az állam közhatalmi jogosultsága is.* E körből az előadó két kategóriát emelt ki, úgymint: az állami felügyelet problematikáját és az ágazati miniszteri jogkör kérdéseit.

Az állami felügyelet fogalma tartalma és módszerei az előadó véleménye szerint nem eléggé tisztázott sem a jogalkotásban sem a gyakorlatban. Ez abból adódik, hogy egyesek az állami felügyeletből kirekesztenek olyan elemeket, amelyek az állami funkciók szempontjából felügyeletnek minősülnek, másrészt ide sorolnak minden, a szövetkezetek tevékenységével összefüggő állami feladatot. Véleménye szerint az állami felügyelet arra hivatott, hogy operatív része biztosítsa a működésre és a gazdálkodásra vonatkozó szabályok megtartását.

Az ágazati jogkörnek a szövetkezeteket érintő szakigazgatási oldala viszont többé-kevésbé kikristályosodott. A szakhatósági előírások a gyakorlati torzításoktól eltekintve a népgazdaság egészében, a szektorális tagozódástól függetlenül egységesen érvényesülnek.

Ami most már a kérdés másik oldalát, vagyis *a szövetkezetek önállóságát* illeti: az előadó hangsúlyozta, hogy az önállóságnak szükségszerű velejárója a kockázat és felelősség fokozódása. Vagyis a termelésben eszközölt beruházásokból, illetőleg alkalmazott eljárásokból származó előny a termelőszövetkezeteket kell hogy megillessen, de ugyanakkor nekik kell viselniük a kockázat esetleges hátrányait is.

ad. c) Az előadás harmadik része *a vállalatok és a szövetkezetek egyenjogúságának szerteágazó problematikáját* tárgyalta. Az előadó mindenekelőtt megállapította, hogy a vállalatok és szövetkezetek egyenjogúságának kérdése a népgazdaság fejlődésének alapkérdése. Az egyenjogúság elismerése, azért nagyon lényeges, mert a szövetkezetek foglalkoztatják a lakosság egyharmadát, és ennek arányában járulnak hozzá a nemzeti jövedelemhez; a szövetkezetek nagy mennyiségben állítanak elő nélkülözhetetlen termékeket; ők bonyolítják le a kiskereskedelmi forgalom jelentős részét; a szövetkezetek az áruforgalomban leginkább állami vállalatokkal állnak kapcsolatban és ezek a kapcsolatok feltétlenül szükségessé teszik, hogy egyenlő feltételekkel és esélyekkel rendelkezzenek.

Más oldalról viszont jelzi azt is, hogy a termelőszövetkezetek tagjai joggal támasztanak igényt arra, hogy a társadalom, az állam részéről ugyanolyan politikai, anyagi, kulturális és szociális ellátásban részesüljenek, mint a társadalom többi rétegei, osztályai.

A gazdasági egyenjogúságnak azonban gazdasági, szervezeti és jogi feltételei vannak. E tekintetben a gazdasági reform nagy lépést tett előre, de nem állítható, hogy az egyenjogúság minden területen és teljes egészében létrejött. Első helyre azonban mindenesetre a *gazdasági feltételek* vizsgálatát az azonos *költségvetési kapcsolatok* kialakítását kell helyezni. Nevezetesen azt kell biztosítani, hogy a jövedelemelvonás, a pénzügyi támogatás, a hitelezés és a különböző termelési, fejlesztési preferenciák azonos vagy hasonló tevékenység esetén azonos üzemi jövedelmet eredményeznek. S ugyanezt kell érvényesíteni a felhalmozás és fogyasztás arányainak szabályozásánál is.

A szövetkezetek és az állami vállalatok az egyenjogúság szervezeti feltételeiben nincsenek azonos helyzetben. Ez abból adódik, hogy az állami tulajdon feltételez bizonyos szervezeti hierarchiát, a szövetkezeti tulajdon nem tűri ezt, így teljes szervezeti azonosságot nem lehet meghonosítani.

A vállalati – szövetkezeti egyenjogúság között jelentős helyet foglal el a *szerződéses rendszer*. Ma már elmondható, hogy a különböző gazdálkodó szervezetek között keletkező kapcsolatok elsősorban az árukapcsolatok formáit öltik. Ebben a rendszerben a felek szabadon választják partnereiket és a szerződéseket az érdekek kölcsönös egyeztetésével önkéntes megegyezés alapján kötik meg. A szerződéses rendszer alkalmas a termelésben és a piaci viszonyokban bekövetkezett változások, az igények és az üzemi törekvések népgazdasági szintű jelzésére is.

ad. d) Az általános elméleti kérdések elemzése után az előadó a *mezőgazdasági termelőség szövetkezetek tevékenységi körével, illetőleg a tevékenység formáival* összefüggő kérdések tárgyalására tért át. Mindenek előtt megállapította, hogy a termelőség szövetkezetek tevékenységének gazdaságossága és a tagság ehhez kapcsolódó közvetlen érdekeltsége jelentős részben annak a függvénye, hogy a termelőség szövetkezetek kihasználhatják-e és milyen mértékben a szövetkezeti gazdálkodásban rejlő potenciális előnyöket. Másképpen felvetve a kérdést arról van szó, hogy a termelőség szövetkezetek gazdasági tevékenysége meddig terjedhet, hogy a termelőség szövetkezetek mivel foglalkozhatnak.

Ismeretes, hogy a termelőség szövetkezetek kezdetben egysíkú gazdaságokként alakultak, és csak nagyon nehezen tört utat magának az a felismerés, hogy ez a szemlélet káros, mind a szövetkezetek, mind a népgazdaság szempontjából. Az elmúlt években ez a leszűkítő szemlélet átalakult és többé-kevésbé világossá vált, hogy a termelőség szövetkezeteket nem lehet csak meghatározott termékeket előállító specializált vállalatoknak tekinteni. Az uralkodó felfogás szerint a termelőség szövetkezet ma már mezőgazdasági termelést és feldolgozást, szolgáltatást és más kiegészítő tevékenységet, beszerzést és értékesítést végez, s ezt a tevékenységet nemcsak a termelőség szövetkezeteken belül, hanem azon kívül is folytathatja. Ez pedig azt jelzi, hogy nemcsak a gazdálkodás színvonalának növekedett, hanem megváltozóban van a termelőség szövetkezet gazdasági és jogi struktúrája is.

Ezen túlmenően számolni kell a termelőszövetkezeti munkák további differenciálódásával és a termelőszövetkezetek egymásközi, illetve más szocialista szervezettel közösen létrehozott gazdasági társulásaival is.

A termelőszövetkezetek tevékenységi körének szélesítését — az előadó szerint — nyomós *gazdasági és társadalmi tényezők teszik szükségessé*. Ezek közül is kiemelendő, hogy a mezőgazdasággal összefüggő tevékenység jelentős része gazdaságosan magában az üzemben végezhető; a sokrétű tevékenység folytatását a termelőszövetkezetben létrejött és folyamatosan bővülő kapacitás kihasználásához fűződő érdekek indokolják; illetőleg biztosítani kell a termelőszövetkezeti tagok folyamatos foglalkoztatását is.

A termelőszövetkezetek tevékenységi körének meghatározása természet-szerűleg bizonyos fokú jogi szabályozást igényel. Az ésszerű munkamegosztás biztosítása érdekében ugyanis arra kell törekedni, hogy a termelőszövetkezetek céljuknak és rendeltetésüknek megfelelő tevékenységet folytassanak lehetőleg saját tagokkal és eszközökkel, illetőleg telephelyen. Teljesen felesleges azonban a tevékenységi kör túlszabályozása és főleg az alapszabályban amúgyis rögzített egyes tevékenységi fajták folytatásához a külön engedélyek előírása. Ez csak hosszadalmas bürokráciához vezet és nem jelent visszatartó erőt az esetleges törvénysértések vonatkozásában sem.

A termelőszövetkezetek tevékenységüket — amint erre már utalás történt — egyrészt saját üzemben és ezen belül önálló elszámolási rendszerben, másrészt társulási formák között végzik. Az előadó véleménye szerint társulásokra az elkövetkező időkben nagyobb gondot kell fordítani, egyrészt, mert a társulások létrehozása nem halad a kellő ütemben, másrészt ezen a területen a törvénnyel ellentétes gyakorlat kezd kialakulni.

ad. e) Az előadás utolsó része a termelőszövetkezeti *munkakörülmények alakulásával és a munkadíjazás rendszerének* időszerű problematikájával foglalkozott. Ezek a kérdések ugyanis a vállalatszerű gazdálkodás és a szövetkezeti önállóság elengedhetetlen elemei közé tartoznak. Amit e témakörben az előadó különösen hangsúlyozott az az volt, hogy a termelőszövetkezetek egymástól eltérő termelési és egyéb adottságai nem teszik lehetővé a szervezeti kérdések uniformizált szabályozását; *a munkaszervezetet maguknak a termelőszövetkezeteknek kell kialakítaniok*. A munkaszervezet szocialista jellegén nem változtat az sem, ha a tagok nem valamely kollektíva (brigád, munkacsoport stb.) keretében végzik munkájukat. Lényeg csak az, hogy ez a munka része legyen a termelőszövetkezet keretében végzendő közös munkának, és eredménye közös eredménynek számítson.

Beszélt továbbá az előadó a termelőszövetkezeti *munkakörülményekben* bekövetkező jelentős változásokról; a munkakörök és beosztások állandósításának; az egészséges és biztonságos munkakörülmények kialakításának, illetőleg a nők és fiatalok védelmének kérdéseiről; a munkaidő, pihenőnap és a fizetett szabadság kötelező bevezetéséről; az úgynevezett „maradvány elv”

felszámolásáról, illetőleg a munkadíjazási és részesedési rendszer új alapokra helyezéséről; a garantált díjazás bevezetéséről, illetőleg a termelőszövetkezeti tagok szociális ellátásának rendezéséről. Mindezek kapcsán felhívta a figyelmet azokra a területekre, ahol a különbségek ma is megtalálhatók, s javaslatot tett arra, hogy az azonos munkateljesítményt nyújtó termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak között meglévő különbségeket milyen intézkedések bevezetésével lehet felszámolni.

Az előadást követő vitában felszólaltak: dr. Z. SZ. Beljajeva (Szovjetunió), aki a kolhozdemokrácia kérdéseivel foglalkozott, dr. M. Blazejcsik (Lengyelország), aki a közös jogi kérdések exponálásán túl a szövetkezetek és az állami vállalatok egyenjogúságának kérdéseit elemezte, dr. Dajka Balázs, aki a termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységének alakulását, szélesítésének népgazdasági, szövetkezeti és tagi indokait fejtegette, dr. K. Djetvai (Jugoszlávia), aki az előadás egyes kérdéseit jugoszláv viszonyokra vetítve tárgyalta, dr. Domé Györgyné, aki a szövetkezeti közös vállalkozások jogi és gazdasági önállóságát elemezte, utalva az egységes társasági jog létrehozásának szükségességére, dr. J. Drobnýk (Csehszlovákia), aki az új termelőszövetkezeti törvénytervezet előkészítésével összefüggésben a tagsági viszony néhány kérdését elemezte, dr. L. Ljalev (Bulgária), aki a bolgár termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének néhány ismervét emelte ki, dr. Orbán Lászlóné, aki a kisipari szövetkezetek vállalati jellegének ismérveit foglalta össze, dr. Pongrácz Aladár, aki a termelőszövetkezetek szerződéses problémáival és áru kapcsolataival foglalkozott, dr. Sörös Imre, aki a termelőszövetkezet vállalati és társadalmi oldalának egyensúlyáról szólott, dr. Sülle István, aki a gyakorlati és elméleti kérdések összhangjának fontosságát húzta alá és dr. R. Trautmann (NDK), aki a termelőszövetkezeti munkavédelem kérdéseit tárgyalta.

ad. 4. A negyedik napon hangzott el *dr. Némethi László* a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa munkatársának előadása, amely az alább felsorolt főbb kérdések köre csoportosult:

a) A szövetkezeti érdekképviselő szükségessége; a kialakulás időpontja.
 b) A szövetkezeti érdekképviselő alakzatai és feladatai.
 c) Az érdekképviselő tartalmi jegyei; viszonyuk a szövetkezetekhez.
 d) A szövetségek bekapcsolódása az államigazgatási munkába. Az érdekképviselői szervek „vétőjoga”.

e) Az érdekképviselői szervek aktusai.

f) A szövetkezeti érdekképviselő sajátos területei.

g) Az érdekképviselő szerepe a szövetkezeti önkormányzat rendszerében.

ad. a) Az előadó mindenekelőtt megállapította, hogy *a szövetkezeti érdekképviselő rendszerének létrejötte nem véletlen jelenség, hanem objektív gazdasági törvényszerűségekre és folyamatokra vezethető vissza*. Nevezetesen arról van szó, hogy a régi tervutasításos irányítási rendszerben a szövetkezetek nem rendelkeztek megfelelő vállalati önállósággal, a vállalatok és termelőszövetkezetek

között még a formális egyenjogúság sem volt meg; a szövetkezetek helyett sok kérdésben más szervek döntöttek, noha ők vállalták e döntések kockázatát. Mindezek a tények adják magyarázatát annak, hogy 1965-ig erős szövetkezeti érdekképviseltről nem is beszélhettünk. Még a meglevő szervezet is fokozatosan elsorvadt, elveszítette viszonylagos önállóságát és az illetékes állami irányító szerv „tanácsadó szervévé” vált.

A másik két szövetkezeti szektorban pedig eltorzult az érdekképviselési szervek működése; az országos és területi szövetségek hatósági funkciókat gyakoroltak; alá és fölrendeltségi viszony alakult ki a szövetkezetek és szövetségek között; törvényességi felügyeleti funkciót láttak el; tulajdonosi jogkört gyakoroltak stb., aminek következtében mozgalmi, illetve érdekvédelmi feladatokat úgyszólván alig láttak el.

A gazdasági reform ezen a területen is új helyzetet hozott. Megtörtént a vállalatok és szövetkezetek egyenjogúságának jogi deklarálása; sokoldalú árukapcsolatok jöttek létre, nőtt a szövetkezetek önállósága, illetve felelőssége és kockázata; megváltozott a tanácsi szervek irányító funkciója; elhatárolódott az üzemi érdekképviselés és a hatósági szervek feladatköre. Mindezek időszzerűvé tették az érdekképviselés jelenlegi rendszerének kialakítását. Az érdekképviselési rendszer lényegében mind a három szövetkezeti szektorban kiépült.

ad. b) A mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviselési rendszerének két alakzata jött létre; a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa és a Termelőszövetkezeti Területi Szövetségek. A Országos Tanács tagjait a kongresszus választja, a területi szövetségek pedig gazdasági körzetekként alakultak. A területi elven csak a halászati termelőszövetkezetek és a mezőgazdasági szakszövetkezetek szövetségei ejtenek csorbát, amelyek úgynevezett szakmai érdekképviselés ellátása céljából jöttek létre.

Az érdekképviselési szervek feladatai kétirányúak. Egyrészt érdekképviselést látnak el külső szervek előtt (szocialista szerveken túl államigazgatási szervek előtt is), amely rendkívül sokirányú lehet, másrészt társadalmi mozgalmi jellegű feladatokat végeznek. Az előadó szerint a jövőben célszerűbb lenne a gazdasági jellegű érdekképviselés elsősorban a szövetkezetek irányában pl. szövetkezeti együttműködések szervezése, különböző gazdaságossági számítások végzése stb.

ad. c) A szövetkezeti érdekképviselési szervek a termelőszövetkezetek által választott és irányított szövetkezeti jellegű szervezetek, amelyeknek jellemző vonásai mindhárom szövetkezeti szektorban azonosak. Mégpedig: 1) a szövetségeket maguk a szövetkezetek tartják fenn, 2) a szövetségek hatósági funkciót nem gyakorolnak, 3) nem érvényesül az érdekképviselési kényszer, 4) nincs szubordináció, 5) a szövetségek irányítását a szövetkezetek választott testületeik útján végzik, 6) az érdekképviselés terjedelmét, tartalmát jogszabályok, illetőleg a szövetkezeti küldöttek által alkotott belső normák határozzák meg.

ad. d) A termelőszövetkezeti törvény szabályozta az *érdekképviselői jogi biztosítékait is*. Ennek folytán a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának* a termelőszövetkezeteket érintő valamely kérdés jogszabályi rendezésére vagy jogszabály módosítására tett *javaslata ügyében*, az *illetékes miniszter* vagy országos hatáskörű szerv vezetője *köteles állástfoglalni*. Ha a tett javaslatot az említettek nem vagy csak részben fogadják el, az *Országos Tanács kérheti annak kormány elé terjesztését*, amelyet az érdekelt miniszter nem tagadhat meg. A *termelőszövetkezetek*, illetőleg a termelőszövetkezeti szervezetek *működését, gazdálkodását és szervezetét alapvetően érintő miniszteri rendelkezések kiadásához*, illetve a miniszterek ilyen javaslatainak előterjesztéséhez az *Országos Tanács egyetértése szükséges*.

Az Országos Tanács említett jogosultságaihoz hasonlóan a területi szövetségek is kapnak bizonyos szerepet az állami szervek tevékenységében; más szóval az illetékes államigazgatási szervek a termelőszövetkezetekkel kapcsolatos általános érvényű intézkedéseiket kötelesek egyeztetni a szövetségek szövetségeivel.

ad. e) Az érdekképviselői szervek általános érvényű ajánlásokat különböző aktusok formájában adják ki. Így az Országos Tanács felhívásokat, ajánlásokat, irányelveket dolgoz ki a termelőszövetkezetek és a területi szövetségek részére. A területi szövetségek ugyancsak számos ajánlást, irányelvet, felhívást, közleményt adtak ki, segítséget nyújtva ezzel többek között a termelőszövetkezetek belső szabályzatainak elkészítéséhez, a titkos szavazás gyakorlati lebonyolításához, a jogvédelmi munka hatékonyabb megszervezéséhez.

Az *aktusok* aszerint *különböznek*, hogy ki a kibocsátó szerv, de *osztályozhatók* tartalmuk szerint is nevezetesen, hogy milyen feladat ellátásáról van szó. Az Országos Tanács aktusai alapján nem egyszer területi szövetségi állásfoglalások, illetőleg szövetségi belső normák kiadására kerül sor. Az előadó szerint célszerű lenne, ha a termelőszövetkezetek szövetségeinek ajánlásait a másik két szövetségi szektorhoz hasonlóan a szövetségek testületi szervei kötelesek lennének megtárgyalni. Ezen túlmenően időszerű lenne az érdekképviselői szervek aktusai intézményes publikálásának megoldása is.

ad. f) Az előadó a szövetségi érdekképviselőnek négy sajátos területéről beszélt és pedig 1) a szövetségi társulások érdekképviselőtéről, 2) az ágazati érdekképviselő néhány kérdéséről, 3) a szövetségi dolgozók érdekvédelméről és 4) egyes szövetségi szövetségi érdekképviselőtéről.

Az *első kérdésre* vonatkozóan elmondotta, hogy a szövetségek nemcsak társadalmi, illetve érdekképviselői, hanem együttműködési szervezetek is, sőt nem egy szövetség alapszabályában található olyan rendelkezés, amely szerint a szövetség fogja össze vagy koordinálja a szövetségek által létesített társulások tevékenységét. Ez a funkciója azonban még csak most van kibontakozóban, ennél fogva a *szövetségek egy jó részének eléggé bizonytalan a társulásokhoz való viszonya*. Az előadó szerint a szövetségeknek a szövetségi társulások

vonatkozásában is feltétlenül biztosítani kell az úgynevezett külső érdekvédelmet; és a társadalmi, a gazdasági jellegű érdekképviselőnek, illetőleg a szolgáltató tevékenységnek is ugyanolyan tartalmúnak kell lenni, mint amely a szövetkezetek felé irányul.

E funkció gyakorlása az előadó véleménye szerint külön tagság nélkül is megoldható, különös tekintettel többek között arra, hogy a társulásban résztvevő szövetkezetek a szövetségnek amúgy is tagjai. Negatív álláspontot fejtett ki azonban abban a kérdésben, hogy a szövetség tagja lehet-e a szövetkezetek társulásainak. Álláspontját — amellyel teljes mértékben egyet lehet érteni — arra alapította, hogy a szövetség és a társulás funkciói alapjaiban különböznek egymástól és a szövetség társulásban való tagsága érdekellentétek forrásává válhat.

A második kérdéstről szólva elmondotta, már a *termelőszövetkezeti törvény is számolt a szakmai összefogás és érdekképviselő várható jelentkezésével* és olyan szabályozást adott, hogy területi szövetségen belül szakmai tagozatok is alakíthatók. A másik két szövetkezeti szektorban meghatározott feltételekkel és korlátokkal azonban lehetőség van külön szakmai szövetség létrehozására is. Ennekfolytán nyilvánvaló, hogy a jelenlegi érdekképviselői koncepció továbbfejlesztésre szorul. Az esetleges önálló szakmai érdekképviselő létrehozása azonban nem választható el a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsától, illetőleg a területi szövetségi rendszertől, mert ez feszültséget okozna az ágazatok között, szembeállítaná a területi szövetségeket és nem kezelné egységben a gazdasági és társadalmi érdekképviselőt.

Ami a szövetkezeti dolgozók érdekvédelméről illeti, az előadó elmondotta, hogy megítélése szerint a termelőszövetkezet és a termelőszövetkezetben dolgozók között keletkező érdekközvetítőket elsősorban a szövetkezeti önkormányzat keretében kell megoldani. Ennek legáltalánosabb fóruma a vezetőség tagjaiból alakult vezetőség bizottsága. Úgy véli azonban, hogy az öngazgatás jelenlegi rendje nem mindig ad megfelelő garanciát a tagsági jogok érvényesítéséhez. Ennekfolytán célszerű lenne egyrészt a vezetőséggel mellérendeltségben levő munkaügyi döntőbizottság létrehozása, másrészt a tagok részére interpellációs jellegű jog biztosítása. Ezen túlmenően megfontolandó a szövetkezetben működő bizottságok érdekvédelmi funkcióval való felruházása, sőt jogszabályi rendezéssel gondoskodni lehetne a termelőszövetkezeti tagok panaszjogának bevezetéséről is.

A negyedik kérdésre vonatkozóan elmondotta, hogy a törvényes rendelkezések nem adnak lehetőséget az egyedi érdekképviselő ellátására. Másszóval arról van szó, hogy a szövetségek általános érdekképviselői szervek és az egyes termelőszövetkezetek jogvitás ügyeiben képviselőként nem járhatnak el.

ad. g) Az előadás utolsó részében az előadó kifejtette, hogy a szövetkezeti szervek önkormányzati rendje a gyakorlatban bevált. A jogtudomány és szövetkezetelmélet azonban még adós a szövetkezeti öngazgatás, a szövet-

kezeti önkormányzat, a szövetkezeti vezetés elméleti megalapozásával. A fogalomalkotásunkban ugyanis erős keveredés tapasztalható és számos vitatható megoldással találkoztunk. A leggyakoribb az, hogy az öngazgatást az önkormányzattal szinonim fogalomként használjuk. Az előadó megítélése szerint ez helytelen, az önkormányzat ugyanis szélesebb körű fogalom, mint az öngazgatás, mert magában foglalja a szövetségek tevékenységét is, míg az öngazgatás a szövetkezet szerveinek belső mechanizmusát jelenti.

Az előadó szerint nem helyes az a felfogás sem, amely az önkormányzatot a szövetkezet és az állam viszonyának jellemzésére használja, mivel nem azonos fogalmakról van szó, és az önkormányzat nem is képes az állam és a szövetkezet gazdasági és egyéb kapcsolatainak sokrétű átfogására.

Az előadó a szövetkezeti önkormányzat megvilágítására három alapvető ismérv kiemelésével mutat rá, és pedig kiemeli, hogy 1. a szövetkezeti önkormányzat szervezetének kialakulása feltételezi az országos és területi szövetségek szervezetszerű kapcsolatainak kiépítését, tekintettel arra, hogy jelenlegi viszonyaink között sok a véletlenszerű elem, 2. a szövetségek feladata nem összpontosulhat a társadalmi jellegű érdekképviseltek ellátására, hanem szükségszerűen kiterjed a gazdasági jellegű érdekképviselőre, valamint a szolgáltatói tevékenység megbízás alapján való végzésére is, 3. a szövetkezeti önkormányzattal összefüggésben merül fel az úgynevezett tulajdonosi felügyelet és igazgatás kérdése, amelyet azonban úgy kell megoldani, hogy ezeket a funkciókat a tényleges tulajdonosok gyakorolják és még megbízás alapján se ruházzák át más szervekre.

Az előadást a korábbiakhoz hasonlóan vita követte, amelyben részt vettek: dr. A. Dorobantu (Románia), aki a szövetkezeti szövetségek gazdasági jogi és társadalmi funkciójáról, illetve a nemzeti szövetség keretében létrehozott döntőbizottságok működéséről és hatásköréről beszélt, dr. M. Durdiak (Csehszlovákia), aki a szlovák szövetségek és termelőszövetkezetek egymáshoz való viszonyával foglalkozott, dr. Gaál Sándor, aki a szövetségi munka néhány fontosabb gyakorlati vonását elemezte, dr. Göndör György, aki a kisipari szövetkezetek érdekképviselőtének jellemző vonásait foglalta össze, dr. Kovácsy István a vétőjog újszerűségét és időszerűségét emelte ki, dr. Mándy Endre, aki a szövetségi rendszer történeti folyamatát elemezte, dr. J. Palivoda (Lengyelország), aki az állami felügyelet és belső irányítás szankciórendszerét és a jogforrástan időszerű kérdéseit tárgyalta, dr. G. Rohde (NDK), a német mezőgazdasági termelőszövetkezetek sokrétű fejlesztéséről beszélt, dr. Sármany György a szövetkezeti társulások érdekképviselőtéhez kapcsolódott, dr. L. Stangu (Románia) a szövetkezeti demokráciáról és a szövetkezeti törvényhozás fejlesztésének feladatairól szólott, dr. M. Stefanovic (Csehszlovákia), aki az országos szövetség jellegét ismertette, dr. Tassy Irén a tagszövetkezetek szövetségi érdekképviselőtével és dr. Vági Ferenc, aki időszerű agrárközgazdasági kérdésekkel foglalkozott.

A tanácskozás dr. K. Nagy Sándor, a Termelőszövetkezetek Országos Tanács főtítkárának összefoglaló zárszavával ért véget.

A konferencia — amint ez a zárszóból is világosan kitűnt — hasznosnak bizonyult nemcsak a belföldi, hanem a külföldi résztvevők számára is, mert

1. megfelelő fórum volt arra, hogy a szocialista országok termelőszövetkezeti jogászai, szakemberei eszmecserét folytassanak a termelőszövetkezeti jog középontjában álló olyan kérdésekről, amelyek az új mechanizmus kapcsán már másképpen vetődnek fel vagy másképpen kell, hogy felvetődjenek,

2. alkalmas volt arra, hogy a jelenlevők kicseréljék saját országukban folytatott gyakorlatnak azokat a tapasztalatait, amelyek általános érvényűek lehetnek más országok gyakorlatában is,

3. nagymértékben hozzájárult ahhoz is, hogy a szocialista országok termelőszövetkezeti jogászai között az eddig kialakult együttműködést szorosabbá tegye, kiszélesítse és ismételten bebizonyítsa, hogy a tapasztalatok kicserélésére a nemzetközi konferenciák hathatós segítséget nyújtanak,

4. ugyanakkor ráirányította a figyelmet arra is, hogy a konferenciák mellett szükségessé válnak az olyan, csak egy tudományos témát tárgyaló szűkebb körű megbeszélések is, amelyeken azok vesznek részt, akik az adott területtel behatóbban foglalkoznak.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ KRIMINOLÓGIAI KUTATÁSOK EGYES KÉRDÉSEI

NEMZETKÖZI MUNKAÉRTEKEZLET

(Budapest, 1969. november 17–23.)

SZABÓ ANDRÁS

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1969. november 17–23. között nemzetközi kriminológiai munkaértekezletet rendezett a szocialista országok kriminológusainak részvételével. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Büntetőjogi Osztálya és Kriminológiai Csoportja ezt a munkaértekezletet azért hívta össze, hogy beinduljon egy nemzetközi összehasonlító kriminológiai kutatás. A munkaértekezlet feladata tehát egy összehasonlító kriminológiai kutatási program alapjainak és irányelveinek kialakítása volt. Az Intézet azt javasolta, hogy a bűnözés strukturális változásainak problémáját tanulmányozzuk a szocialista társadalom építésének történelmi periódusában. A kutatási programot illető elképzelésekről az Intézet előzetesen szétküldött tézisekben tájékoztatta az érdekelteket. A munkaértekezlet iránt nagy érdeklődés mutatkozott mind a szocialista országokban, mind hazai szakkörökben.

A munkaértekezlet munkájában részt vettek:

- a) a Bolgár Népköztársaság részéről a Bolgár Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének és a Legfőbb Ügyészség Kriminológiai Tanácsának képviselői: Karakasev, ill. Fidanov elvtársak;
- b) a Csehszlovák Szocialista Köztársaság részéről a Jogtudományi Intézet és a Kriminálisztikai Intézet képviselői: Novotny, Prenosil, Kvasnicka, Tomin, Cervený, Trojacek elvtársak és Niksová elvtársnő;
- c) a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság részéről a belgrádi Kriminológiai és Kriminálisztikai Intézet képviselője: Pesic elvtárs;
- d) a Lengyel Népköztársaság részéről a Lengyel Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete Kriminológiai Szekciójának képviselői, valamint a Büntetés-végrehajtási Kutatási Központ képviselője: Jasinksi, Moscickier elvtársak és Janovska elvtársnő;
- e) a Szovjetunió részéről az Össz-szövetségi Kriminológiai Intézet, valamint az Ukrán Tudományos Akadémia Kiev-i Jogtudományi Intézetének képviselője: Tanaszervics, Babajev, illetve Lanovenko elvtársak;
- f) a Német Demokratikus Köztársaság részéről a Humboldt Egyetem és a Walter Ulbricht Akadémia képviselői: Lekschas, Hartmann, ill. Stiller elvtársak.

A magyar szakemberek aktív részvétele nagymértékben segítette elő a munkaértekezlet sikerét. Képviseltették magukat az állam- és jogtudományi karok, az Országos Kriminálisztikai Intézet, a Központi Statisztikai Hivatal Szociálstatisztikai Osztálya, az Igazságügyminisztérium, a Legfőbb Ügyészség és a Belügyminisztérium.

Az értekezlet résztvevőit Szabó Imre akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója üdvözölte. Horváth Tibor a Büntetőjogi Osztály vezetője ismertette a munkaértekezlet ügyrendjét és körvonalazta a beinduló kutatás koordinációt igénylő problémáit. Az Intézet Büntetőjogi Osztálya és Kriminológiai Csoportjának nevében Szabó András terjesztette elő a vita-indító referátumot.

A munkaértekezlet tanácskozásai és vitái előzetesen szétküldött tézisek alapján folytak. A tézisek gondolatmenete a következő volt:

1. A bűnözésről közismert a szocialista kriminológia álláspontja: a bűnözés történelmi jelenség, amely tartalmát és formáját tekintve a társadalmi-gazdasági formáció változásaihoz kötött. A szocialista kriminológia eszmei-ideológiai alapjainak és módszertani előkérdéseinek tisztázódása, valamint a konkrét empirikus kutatások gazdagodása felveti azt az igényt, hogy megkezdjük a bűnözés átfogó, történelmi elemzését a szocializmus építésének történelmi periódusában.

2. Egy átfogó történelmi elemzés bizonyára választ ad arra az alapvető fontosságú kérdésre, hogy milyen közelebbi törvényszerűségek vannak a bűnözés mozgásában, milyen sajátos arculata van a bűnözésnek a szocialista társadalomban, ami megkülönböztető jegye lehet az előző társadalmi-gazdasági formációkkal szemben. A szocialista kriminológia sokat tett az előbb érintett kérdések területén máris. Úgy gondoljuk azonban, hogy a közös szocialista tapasztalatok kicserélése és ezen belül a nemzeti sajátosságok feltárása egy nemzetközi összehasonlítás útján, egy közös összehasonlító kutatás bevezetésével gazdaságosabb és eredményesebben érhető el, mintha csak sporadikus és egyéni-eseti kezdeményezések módszerére hagyatkozunk.

3. Egy nemzetközi összehasonlító kutatás ebben a tárgyban — ha reálisan elérhető célokat tűz ki maga elé — fokozatosságot és lépéstartást kíván. Emiatt közvetlen célként azt a feladatot kívánnánk magunk elé tűzni, hogy vizsgáljuk meg a bűnözés strukturális változásait a szocializmus építésének periódusában. Ezt az első lépésnek tekinthetjük, ami alkalmas arra, hogy a bűnözés arculatának egy fontos és igen lényeges mozzanatát megragadja. A bűnözés strukturáját tehát a bűnözés arculatát kialakító vonások egyikének tekintjük. Amennyiben erre lehetőség van, az adott kutatás keretei között már most olyan lépéseket is tennünk kell, amelyek a bűnözés arculatának egyéb vonásaira engednek kitekinteni.

4. A bűnözés strukturális változásai alatt lényegében a bűnözés mozgásának meghatározott büntetési típusok és büntetési kategóriák szerinti tagozó-

dását értjük. Véleményünk szerint a bűnözés strukturális változásait egy adott hosszabb periódusban leíró-statisztikai módszerrel lehet megközelíteni. A leíró-statisztikai módszert tekintjük közös kutatásunk alapvető módszerének.

5. Tekintettel arra, hogy kutatásunk nemzetközi-összehasonlító igényű, emiatt a leíró-statisztikai elemzés mint alapvető módszer kiegészítésre szorul. Ez a kiegészítés azt a célt szolgálja, hogy a nemzeti keretek között végzett önálló statisztikai elemzés eredményei összehasonlíthatók legyenek. Az összehasonlíthatóság kérdései képezik munkamegbeszélésünk alapvető feladatát.

6. A bűnözés strukturális változásainak leíró-statisztikai megközelítése és eredményeinek összehasonlítása után külön vizsgálati eljárást igényel a strukturális változások mozgásmenetének magyarázata. A magyarázat már történeti-szociológiai módszerek bevezetését igényli és közelebbi kidolgozásuk külön munkamegbeszélést igényel. Figyelmünket tehát jelenleg a statisztikai összehasonlítás lehetőségeire és módszereire fordítjuk.

7. Az első tisztázásra váró kérdés a statisztikai adatok összehasonlíthatósága. Ennek kapcsán két álláspont lehetséges. Az egyik azt posztulálja, hogy az összehasonlítás eleve lehetetlen, mert minden bűnügyi statisztika, annak minden formája (rendőri, ügyési, bírói) eleve a büntetőjog rendszerétől meghatározott, márpedig két azonos büntetőjogi rendszer nincsen. Ezt az álláspontot el kell vetnünk két okból. Egyrészt a szocialista országok büntetőjogi alapelvei és intézményei nagyon sokban hasonlóak vagy azonosak, és több a hasonlóság, lényegbeli azonosság, mint az elválasztó különbség. Másrészt az összehasonlíthatóság álláspontjára kell helyezkednünk a következő megfontolásból: a büntetőjogi rendszerek minden formai különbsége ellenére is egy lényeges közös vonásban azonosak: az adott társadalom értékítéletét is kifejezésre juttatják. Ezt adottnak, létezőnek kell felfognunk és ezt az „értékrelativitást” már eleve feltételezve kell az összehasonlítás síkját megtalálnunk. A magunk részéről nem büntettnek büntetttel való összehasonlítását javasoljuk, hanem *büntetti kategóriák* összehasonlítását. A *büntetti kategóriák homogenitása az az alap, ami az összehasonlításnál* közös nevezőként használható. Büntetti kategóriák alatt meghatározott életviszonyok, illetve jogi tárgyak elleni támadásokat értjük. Ezen a szinten mérhető az, amire kíváncsiak vagyunk: a bűnözés irányultsága. Ezen belül lehetségesnek tartjuk a nemzeti eltéréseket, a támadások jogi körülírásának különbségeit. Úgy gondoljuk, hogy a közösen meghatározott életviszonyok (jogi tárgyak) elleni támadások, magatartásmódok jogi-technikai körülírásai tartalmazznak ugyan eltéréseket, ezek az eltérések azonban sok szempontból csak formális eltérésnek mondhatók. Így például a lopásnak a Szovjet BTK.-ban lényeges tényállási eleme ugyan a „titkosság”, míg a magyarnak nem, azonban a kifejezett titkossági elem felvétele nélkül is a magyar BTK. lopási definíciója praktikusán ugyancsak benne van a magatartásban. A példával csak azt akartuk érzékeltetni, hogy a

jogi leírás különbségeit nem tartjuk olyan nehézségnek, ami az összehasonlíthatóságot kizárná, különösen nem akkor, amikor nem egyes magatartásformákra, hanem meghatározott irányú támadásokra helyezük a hangsúlyt.

Tekintettel arra, hogy a statisztikai egységek kialakítása a bűnözés strukturális változásainak mérésében alapvető szerepet játszik, ennek a kérdésnek önálló napirendi pontként való megtárgyalását javasoljuk. *Téziseink tartalmaznak erre nézve javaslatot, azt azonban a megbeszélések eredményeként módosíthatónak tartjuk.* Javaslatunk lényege ebből a szempontból a következő: a magyar BTK. jogtárgy szerinti csoportosítását vegyük alapul, majd az egyes büntetési típusokban való megállapodás után vegyük sorra az ez alá eső egyes büntetteket és az átmeneti vagy különösen nagy összehasonlíthatósági problémát okozó tényállások kiszűrése után állítsuk össze a számbajövő büntettek listáját.

Természetesen egyes átmeneti büntetési tényállások vagy nem teljesen egyértelmű jogi tárgyak okozhatnak nehézségeket, ezeket azonban identifikálni lehet egy külön erre a célra létrehozandó munkacsoportban. Példaként a terrorcselekményekre hivatkozhatunk, amelyek élet elleni és egyúttal személy elleni büntettként is kezelhetők vagy az államigazgatási büntettek kategóriájára, amelyben egy sor cselekmény politikai jellegű, és az állam politikai hatalma elleni támadásnak is minősülhet. Megállapodás kérdése ezeknél az átmeneti kategóriáknál, hogy ... kompromisszumot téve ... hova soroljuk be osztályozásunkban. Az azonos kategóriába sorolásnál típusosan két eset okozhat gondot: az egyik esetben a konkrét büntett egy időben több jogtárgyat is sérthet, második típusos esetnek azt tekinthetjük, amikor az elkövetői minőség más megítélés alá von azonos magatartásmódot (pl. terrorcselekmény és pl. hivatali sikkasztás). Külön probléma a minősített esetek felvétele, ahol a kazuisztika ugyancsak besorolási problémákat vethet fel. Ezekben a kérdésekben megállapodásra kell jutni. A megállapodás formájára nézve azt javasoljuk, hogy a magyar BTK-t vegyük alapul, és ehhez képest dolgozzunk ki kiegészítő rendszert. Ebből a célból külön munkabizottságot kellene kiküldelnünk, amely a technikai kérdéseket részletesen feltérképezi.

8. Véleményünk szerint a résztvevő országok büntető kódexeire való tekintettel a bűnözési folyamat szerkezeti változásait lényegében a következő büntetési csoportok vonatkozásában kell lemérnünk:

- a) politikai büntettek csoportja, amely tartalmazza az államrend elleni támadásokat;
- b) a személyek élete és testi épsége elleni büntettek csoportja, amely tartalmazza magatartásmódtól és bűnösségi formáktól függetlenül az összes személyi integritás elleni támadásokat;
- c) a vagyon elleni büntettek csoportja, amely tartalmazza a társadalmi és személyi tulajdon elleni támadásokat, a tulajdon, a birtok és a vagyontárgy állaga elleni támadás formájában;

- d) a nemi erkölcs és a család elleni bűntettek csoportja, amely a bevett erkölcsi normák és a családi jog intézménye elleni támadásokat foglalja magában;
- e) a közlekedési bűntettek és a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztető bűntettek csoportja, amely a technikai haladással kapcsolatos lehetséges élet, testi épség elleni támadásokat foglalja magában;
- f) a szocialista gazdálkodás elleni bűntettek csoportja, amely a szocialista állam uralkodó gazdaságpolitikai és gazdaságirányítási módszerei elleni támadásokat foglalja egybe, függetlenül az említett módszerekben bekövetkezett változásoktól.

A bűntetti kategóriák mellett a bűnözés szerkezetét jellemző lényeges vonásnak tartjuk az erőszakos, támadó jellegű, ellenállást leküzdő, agresszív bűntettek arányát. Itt olyan kategóriáról van szó, amelyet nem a jogi tárgy azonos szintje, hanem az elkövetési mód általános külső vonása tesz összehasonlíthatóvá. Ez a kategória átfogja, illetve átfoghatja a jogtárgy szerint csoportosított bűntetti csoportok valamennyiét, a politikai bűntettektől az élet elleni bűntettekig át a tulajdon elleni bűntettekig.

A bűnözés struktúrájához tartozónak véljük a büntettesek személyi minősége szerinti tagozódást is. Véleményünk szerint egyrészt a visszaeső büntettesek részvétele az összűnözésben, amely a bűnismétlés körén belül a büntetőpolitika időszakos változásaihoz képest az egyszerű bűnismétlés tényén kívül egyéb személyes minőséget kíván meg a súlyosabb büntetőjogi elbíráláshoz, azaz a büntettest elkülöníti az első büntényesek kategóriájából; másrészt a fiatal korosztályok részvételét a bűnözésben, elsősorban a fiatalokrákra való tekintettel, függetlenül a büntethetőség alsó korhatárára.

9. A bűnözési folyamat mérésénél két módszer lehetséges: a büntett szerinti statisztikai regisztrálás, illetve az elítélés ténye szerinti regisztrálás. Azon lehet vitatkozni, hogy a bűnözési folyamat egésze szempontjából melyik rendszer nyújt megbízhatóbb képet. Nem kétséges, hogy a rendőri nyilvántartás, amely rendszerint büntett szerint regisztrál, közelebb áll a valóságos bűnözési folyamathoz. Ehhez képest a bírói statisztika már több értékelési és szűrési szempontot tartalmaz és közvetettsége miatt csak megközelítő pontossággal tükrözi a valódi bűnözési folyamatot. Véleményünk szerint azonban közös kutatásunknál a bírói statisztikát, az elítéltek szerinti statisztikát volna helyes hasznosítani, azon egyszerű oknál fogva, hogy tudomásunk szerint a legtöbb szocialista országban a bírói statisztika került publikáltan rendszeres vezetésre. A bírói-elítelt statisztikát emellett komplexebb statisztikának is tekinthetjük, mert az elítéltség ténye nemcsak a büntett szerinti, hanem az elkövető minőség szerinti regisztrálást is tartalmazza, ami a bűnözés arculata szempontjából el nem hanyagolható körülmény.

10. A szocialista országok büntetőpolitikájában tapasztalható közös vonás a büntető-bíráskodás útjáról való elterelés tendenciája, amely a tömeges,

de kevésbé súlyos normasértéseket nem bírósági úton kívánja elbíráltatni. A kihágás, szabálysértés vagy társadalmi bíraskodás alá vont „bagatell” ügyek számszerű alakulása fontos támpontot nyújt a bűnözés strukturális változásai mellett a bűnözés arculatának méréséhez. Megítélésünk szerint kiegészítő adatként fel kellene venni „deviáló magatartások” kategóriájaként egységes csoportban, minden további bontás nélkül az összes nem bírói elbírálás alá eső magatartásokat.

11. A bűnözés struktúráját a fentebb kialakított büntetti és a büntetési kategóriákkal mérve, arra vagyunk kíváncsiak, hogy az össz-bűnözésen belül ezek a csoportok milyen arányban szerepelnek. A meghatározott kategóriák tehát mindig százalékos arányszámban szerepeltetendők az adott év vagy periódus össz-bűnözésén belül. A bűnözés sajátosságainak fogalma természetesen több a struktúra fogalmánál és körénél. Emiatt szükségesnek látjuk még egy kiegészítő mutató bevezetését: a népesség bűnözési fertőzöttségét a megadott büntetti és büntetési kategóriák viszonylatában, azaz a 10 000 vagy 100 000 lakosra jutó elítéltek számát. Ennek a mutatóknak a számításánál azt az elvet kell követni, hogy az adott periódust megelőző népszámlálási adatokra támaszkodva számítsuk ki a bűnözési fertőzöttséget.

Amennyiben ezt az egyes országok statisztikai rendszere megengedi, szükségesnek tartanánk egy, az elítéltek személyi minősége szerinti bontás bevezetését, minden esetben a már megadott struktúrára vonatkoztatva. Eszerint nyilvántartásba kerülne büntetti és büntetési csoportok szerint a nem, az életkor, a családi állás és az iskolai végzettség szerinti bontás. Külön kialakításra várna az életkorok, illetve korcsoportok nomenklatúrája, az iskolai végzettség stb. szerinti nyilvántartási rendszer.

12. Az általunk felvázolt összehasonlítási rendszerben vannak olyan elemek, amelyek a kutatásban való részvétel esetén kötelezőnek tekintendők, és vannak olyanok, amelyek fakultatívak. Így például a struktúra büntetti és büntetési kategóriák szerinti mérése, továbbá a bűnözési fertőzöttség mérése kötelező alapnak minősül, míg a büntetési statisztika, illetve a büntettek demográfiai jellemzők szerinti bontása a fakultatív elemek közé sorolandók.

13. Beindítandó kutatásunk történelmi-kriminológiai jellegű. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a szocialista társadalom fejlődésmenete hogyan determinálja a bűnözés mozgásmenetét. Pontosan körül kell tehát mindenképp határolnunk azt a történelmi periódust, amelyet vizsgálni kívánunk. Véleményünk szerint a vizsgálandó periódusnak nem dátum szerint kell egyezőnek lennie országaink viszonylatában, hanem történelmi tartalmát tekintve. A politikai hatalomnak a munkásosztály és vezető pártja által történő megragadása után valamennyi szocialista országban olyan történelmi periódus kezdődött, amelynek keretében lényegében azonos társadalmi-gazdasági és kulturális változások zajlottak le. Ezeknek lényege abban foglal-

ható össze, hogy megindult a szocialista iparosítás, a mezőgazdaság szocialista átépítése és ennek a két alapvető gazdasági folyamatnak egy sor társadalmi-szociológiai kísérőjelensége, következménye volt. A kísérőjelenségek az alapvető gazdasági folyamatokkal együtt kialakították azt a sajátos életformát-életmódot, amely csak a mi társadalmainkra jellemző. Nem a teljesség igényével, hanem csak példaszerűen a következő változásokra gondolunk: kialakul a szocialista társadalom osztálystruktúrája, és ezen belül új társadalmi rétegződés szemtanúi lehetünk, amely a munkamegosztásban elfoglalt hely megváltozását tükrözi; a termelő tevékenységben való részvétel és a társadalmi munkamegosztás rendjébe való elhelyezkedés átalakítja társadalmunk településszerkezetét, megváltoztatja a városi-falusi lakosság arányait, kialakul, illetve kialakulóban van a szűkebb szocialista közösségek és struktúrák új rendje, mint amilyen a család, a munkahelyi kollektívák, lakóhelyi közösségek rendje stb. megváltozik az egyes osztályok és rétegek kulturális-politikai; arculata kialakult az új iskolarendszer és az idősebb generációk továbbképzési szisztémája, az erkölcsi-politikai egység talaján megerősödik a szocialista együttélési normák rendje és alakulóban van a szocialista társadalmi kontroll, az új generációk felnövekedése a nevelői munkamegosztás új rendjét alakítja ki a család és a szocialista társadalom más közösségei között, a nők egyenjogúsága és termelő tevékenységben való fokozottabb részvétele nemcsak a nők társadalmi helyzetére hat ki, hanem befolyással van a család szerkezetére csakúgy, mint a gyermeknevelés kultúrájára. A társadalmi-gazdasági változások gyors ütemben jelentősen meggyorsítják a társadalom mobilitását. Végül, de nem utolsósorban kialakul a társadalom politikai vezetésének szervezete és a hatalom gyakorlásának új mechanizmusa.

Ha ezekre a gazdasági-társadalmi-politikai változásokra gondolunk, viszonylag könnyen meghatározható az a periódus, amely a résztvevő országokban vizsgálatunk időbeli keretét szolgáltatja. Azt mondhatjuk, hogy a népi demokratikus országokban a fordulat évétől, a politikai hatalom megragadásától napjainkig terjed ez az időszak. A résztvevő országok többségében ez az 1950-es évek elejéig lezajlik. „A második világháborút követően napjainkig”, ez a formula szolgálhat alapul a periódus kijelöléséhez. A Szovjetunió vonatkozásában a periodizáció — ha tartalmilag fogjuk meg a kérdést — különösebb gondot nem okozhat, azonban az adatok viszonylagosan nagyobb történelmi távlata bizonyára nehézségeket támaszt. A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy szovjet elvtársaink a periódus kijelölésében nem korlátozhatók ugyanarra a történelmi időszakra, mint a többi szocialista ország, hiszen történelmileg egy lépéssel előttünk járnak. A mi számunkra viszont fontos volna annak ismerete, hogy a szocializmus győzelme és a kommunizmusra való átmenet milyen sajátosságokat hoz. Ahogyan Marx idején Angliáról mondhatták, hogy fejlődéséről szólva „fabula de nos narratur”, mai történelmi körülményeink között mi ugyanezt mondhatjuk a szovjet fejlődésről.

Tekintettel arra, hogy etnikai szempontból a Szovjetunió sokkal rétegzettebb a többi szocialista országnál, mivel az egyes köztársaságok között etnikai, kulturális, gazdasági szempontból, valamint történelmi tradíciók szempontjából nagy eltérések vannak, a magunk részéről elképzelhetőnek tartjuk, hogy csak egyes köztársaságok vagy egy köztársaság adatait ítélik alkalmasnak az összehasonlításra.

14. A tanácskozás eredményeihez képest a magyar Intézet vállalja a végleges munkaokmányok és technikai mellékleteinek elkészítését és rendelkezésre bocsátását.

A felszólalásokból kitűnően a résztvevő országok kriminológusai nagy jelentőséget tulajdonítanak egy közös kriminológiai kutatás beindításának. A kutatásban való részvétel készségének kinyilvánítása mellett előterjesztett javaslataik, észrevételeik lehetőséget nyújtanak egy végleges kutatási program összeállításához. A hozzászólások a munkaértekezlet célját szem előtt tartva, csak a lényeges kérdésekre korlátozódtak, és ebben a körben valóban a kutatási program kidolgozásához feltétlenül szükséges alapkérdések tisztázását segítették elő. Mellőzve az egyes küldöttségek és az egyes felszólalók külön megjelölését, illetve megnevezését, összefoglaljuk a kifejezésre juttatott nézeteket és álláspontokat.

A javaslatok és észrevételek három problémacsoport köré rendezhetők. Ezek a következők:

- a) a leíró statisztikai elemzés elégtelensége és lehetséges hibaforrásai;
- b) a bűnözés strukturális változásainak fogalma és ennek lehetséges új aspektusai;
- c) a történelmi-szociológiai elemzés bevezetésének szükségessége és alapjai.

A küldöttek többsége egyetértett abban, hogy a bűnözés strukturális változásainak felméréséhez a történelmi-leíró statisztikai módszer csak egyik lehetséges eszköz, egyik megközelítési mód. Felhasználása azonban feltétlenül szükséges és elengedhetetlen. Ugyanakkor azonban világosan kell azt is látni, hogy a statisztika csak megközelítő pontossággal tükrözi a bűnözés valódi alakulását és mozgását, mert egyrészt a büntett elkövetése nem feltétlenül jut a bűnüldöző szervek tudomására, másrészt, ha tudomására is jut, az elkövetés és az elítélés közti időtartamon belül szelektív értékelő folyamat zajlik le, ami már a tények értékelését tartalmazza és nem magukat a tényeket.

Nem pontosan tükrözi a bűnügyi statisztika a bűnözés valódi mozgását azért sem, mert a statisztika mindenkori rendszere a hatályos büntetőjogi rendszert veszi alapul a maga nyilvántartási-regisztrálási rendszerének kidolgozásánál, a büntetőjogi normák viszont állandó változásnak vannak kitéve. A formális jogi tényezők közbejötté miatt tehát a bűnügyi statisztika csak megközelítően pontos képet nyújthat a bűnözés valódi folyamatairól. A statisztikai rendszert adottnak véve is több pontosításra váró kérdés merülhet

fel. Így például az a kérdés, hogy a bűnözés mérésére az elítéltek (vagy elkövetők) számának alapulvétele avagy az elkövetett cselekmények száma lehet irányadó. A bűnügyi statisztika felhasználását, a mérés pontosságának viszonylagosságánál az elengedhetetlen szűréseket szükségesnek tartva, a küldöttek úgyszólván valamennyien lehetségesnek tartották a nemzeti statisztikai eredmények nemzetközi összehasonlítását. Ebben a tekintetben elfogadhatónak tartották a jogtárgy szerinti csoportosítást, mint összehasonlítási alapot, azonban a statisztikai egységek kialakítását ezen belül, további tárgyalásra érdemesnek és szükségesnek tekintették.

A tézisekben javasolt struktúra fogalmát, mint alapot elfogadva sokan tettek kiegészítő javaslatot. Ezek a javaslatok lényegében a bűnözés tendenciájának és dinamikájának egyidejű mérését célozták, másrészt a bűnözés területi megoszlásának és korcsoportok szerinti megoszlásának felvételét javasolták mutatórendszerünkbe. Egyesek rámutattak arra is, hogy nemcsak az össz-bűnözés szerkezeti átalakulását kell figyelembe venni a bűnözés strukturális változásainak felmérésénél, hanem egyes büntetési kategóriák vagy büntettescsoportok szociológiai jellegváltozása is a bűnözés strukturális változásainak fogalma alá tartozik. Így pl. az élet elleni büntettek alakulásában a motívumok szerepének változásai a konfliktust teremtő élethelyzetek tipikusnak tekinthető változásaival kapcsolatban figyelmet érdemlő jelenség.

A történelmi-szociológiai elemzés szükségességét valamennyi résztvevő hangsúlyozta, sőt azt is mondhatnánk, hogy elsősorban ennek fontosságára mutatott rá. A tézisekben kifejtett állásponthez képest sokan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy elsősorban ilyen jellegű kutatás beindítását kell szorgalmazni, és ezt tekinteni a közös kutatás első lépcsőjének, kiindulási alapjának. A történelmi-szociológiai elemzés lehetséges formái közül több bemutatásra is került. Így például a városiasodás és a bűnözés alakulása közti összefüggések mérésének módszerei.

A vita eredményeit összefoglaló előadás értékelte az egyes küldöttségek hozzájárulását a közös kutatási program végleges formájának kialakításához. A történelmi-szociológiai vizsgálat bevezetését alapvető fontosságúnak ítélte ugyan, azonban hangsúlyozta, hogy egy nemzetközi szintű kutatás bevezetésének legfontosabb előfeltétele a bűnözést leíró statisztikai összeállítás elkészítése, mert a szociológiai-társadalmi folyamatok és a bűnözés összefüggéseinek elemzéséhez — bármivel is induljon a kutatás — előbb-utóbb szükséges a bűnügyi statisztikai mutatók kialakítása, a történelmi-leíró statisztikai mutatók kialakítása. A történelmi leíró statisztika közös mutatórendszerének kialakítása ebben az összefüggésben a kutatás érdemi elemző munkájához olyan alapanyag-összeállítás, ami elkerülhetetlen. Egyúttal viszont alkalmas anyag rész arra is, hogy a kutatás első lépcsőjeként összeállítva, megszerezzük és kialakítsuk a kutató együttműködés tapasztalatait és technikáját.

A munkaértekezlet egyhangúlag elfogadta azt a határozatot, amely

szerint 1970 tavaszáig a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete elkészíti a munkaértekezlet vitáinak eredményeire támaszkodva és időközben konzultálva a résztvevő országok megbízottaival a kutatás véglegesnek szánt munkaokmányát. Ez a munkaokmány a résztvevő országok megfelelő szerveivel történő részletes megvitatás alapján alakul majd ki az összehasonlító kutatás munkaprogramjává.

A BALATONFÜREDI NEMZETKÖZI SZOCIOLÓGUS-KONFERENCIÁRÓL

CSANÁDI GÁBOR - RUPP KÁLMÁN - SZALAI JULIA

1969 szeptember 9—12-én a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Csoportja rendezésében háromnapos nemzetközi szociológus-konferencia zajlott le Balatonfüreden. A konferencia előadásai az iparosodás és urbanizáció, a modern társadalmak problémáival, valamint az ezzel kapcsolatos szociálpolitika és társadalmi tervezés funkcióival foglalkoztak.

Jelen ismertetésben nincs módunk arra, hogy a konferencia minden, önmagában is külön ismertetést igénylő tanulmányáról írjunk - hiszen a tanácskozás nagyon széles kérdéskört ölelt fel. Éppen ezért csak a konferencia vitáinak egyes csomópontjaihoz kapcsolódó, azokkal szorosan összefüggő tanulmányok ismertetésére szorítkozunk.

A konferencia egyik központi témáját a társadalmi egyenlőséggel és mobilitással kapcsolatos kérdések adták. Az e fogalmakkal fémjelzett társadalmi kérdések - a fogalmak általános tisztázása mellett, amely természetesen ezen a területen is elengedhetetlenül szükséges a problémák megközelítésének „közös nyelvéhez” az iparosodással, a technikai fejlődéssel és a szélesebb értelemben vett munkamegosztás változásaival összefüggésben merültek fel. A tanácskozások ezen első problémakomplexumán belül a társadalmi valóság olyan megközelítései kerültek a figyelem középpontjába, melyek a társadalmi egyenlőtlenségekben és a rétegek közti mozgásokban megmutatkozó különböző tendenciákat azzal az igénnyel elemzik, hogy ezzel egyúttal a társadalmi folyamatokba való tudatos beavatkozás számára reális alapot nyújtsanak.

Kemény István tanulmánya (Van-e munkás szubkultúra Magyarországon?) a többlépcsős mobilitás kérdéseivel foglalkozik. A címben feltett kérdésre nem egyszerűen igenlő vagy tagadó választ kíván adni, hanem a probléma természetének megfelelően azt a folyamatot igyekszik ábrázolni, melynek során a munkás szubkultúra fokozatosan átalakul, feloldódik. A szerző abból a tényből indul ki, hogy Magyarországon a kapitalizmus nem „szerves” úton fejlődött. Ezt a sajátos magyarországi fejlődést jellemzi, hogy az egyes osztályok, rétegek közti különbségek minden vonatkozásban igen jelentősek voltak, a mobilitás csatornáit pedig meglehetősen szűkek, mindennek következtében zárt csoportkultúrák alakultak ki. Ezeknek a történelmi körülményeknek az

elemzése is szükséges ahhoz, hogy megértsük a felszabadulás utáni nagymértékű mobilitásnak a társadalom egészére gyakorolt hatását. A második világháború után egymással párhuzamosan megy végbe a társadalmi forradalom és a társadalmi struktúra gyors átalakulása a szocialista iparosítás következtében. Viszonylag hosszú időszakon keresztül merev társadalmi és gazdasági struktúrák gyors megváltoztatási folyamatában az egyes rétegek közti különbségek sem annyira kialakultak. Ilyen esetekben a társadalmi rétegződés problémái termékeny megközelítési módjának tűnik a stratifikációnak a mobilitáson, valamint a zárt csoportkultúrák felbomlási folyamatainak keresztül történő elemzése, hiszen az egyes rétegek karakterét ilyenkor nagymértékben meghatározza az, hogy összetételük a mobilitás következtében miképp alakul. A többlépcsős mobilitás fogalma különösen alkalmas ezeknek a folyamatoknak a megragadására – természetesen ennek segítségével a mozgásoknak csak egy, habár jelen esetben igen lényeges vetülete ragadható meg. Kemény – elsősorban a munkásosztályt, mint a „valamerre úton levőknek nagy táborát” tartva szem előtt – három, illetve négy lépcsőt különböztet meg. Az első lépcsőhöz a segéd- és betanított munkássá váló, nagyrészt továbbra is falun élő, paraszti származásúak tartoznak. A második lépcsőt modernebb, elsősorban szellemi erőkifejtést és közügyességet igénylő szakmák elsajátítása jelenti. A harmadik lépcső kivezet a hagyományosan értelmezett munkásosztály köréből. A munkásként induló, és művezetővé, technikussá, mérnökké és hivatalnokká válók tartoznak ide. Ennek a lépésnek a megtétele magasabb szintű technikai kultúra megszerzését feltételezi. Bizonyos szempontból negyedik lépésnek tekinthető a humán kultúra elsajátítása. A rétegek jellemzésében az egyes munkáscsoportok mozgási irányainak, aspirációinak, lehetőségeinek elemzésében nagy szerepe van a szűkebben értelmezett munkamegosztásban elfoglalt helyen kívül az életmódnak, tágabb kulturális környezetnek és a csoportok megformálásának módjából következően természetesen a származásnak is. Különösen jelentősnek tűnik a végzett munkatevékenység és a gondolkodásmód kapcsolatainak a fejtegetésekbe való bekapcsolása, ezzel a lépéssel az elemzés teljesebbé válik. Éppen ez a tényezőcsoport jelenti a döntő minőségi ugrást az előző kettő és a harmadik lépcső között; míg az előző két lépcsőhöz tartozóknál a nehéz fizikai munka központi szerepének velejárájaként az absztrakt racionális gondolkodásmód szinte teljes hiányával állunk szemben, addig a technikusok, művezetők munkájuk megfelelő elvégzéséhez kénytelenek a fogalmi gondolkodást elsajátítani. Ez az „ugrás” pregnáns magyarázatát adja annak a ténynek, hogy míg a szakmunkások gyermekeinek 10%-a kerül felsőoktatási intézményekbe, addig a művezetőknél a hasonló mutató 25%. Már itt is látszik, hogy a kulturális környezetnek (nemcsak az iskolázottsági szint hatásainak) milyen alapvető szerepe van a társadalmi esélyekben meglévő különbségek rendszerében. Kiemelkedő jelentősége van ennek a tényezőnek a humán kultúra elsajátításában is – amely szorosan kapcsolódik a negyedik

lépcsőhöz —, és ez a kérdés el is vezet bennünket ahhoz a nagyon sokrétű problémakomplexumhoz, amely az utóbbi időkben kezd a magyar szociológiai gondolkodás homlokterébe kerülni; a nyelvi struktúrák különbözősége társadalmi vonatkozásainak vizsgálatához. A bonyolultabb, humán kultúrát előfeltételező nyelvi struktúrák világtól való elzártság nagyon nehezé teszi a negyedik lépés megtételét, különösen a humán értelmiségi pályák vonatkozásában jelent ez alapvető problémát. Az oktatás és iskolarendszer nagyon kis mértékben képes csak ezeken a nehézségeken segíteni; a racionális gondolkodásmód, a kultúra jelentős része és természetesen maga az érdeklődési horizont is, mindezek olyan tényezők, amelyek vonatkozásában alapvető a családi környezet szerepe. És itt el is jutottunk ahhoz a problémakörhöz, amely Miller gondolatainak „rendező elve”: Milyen szerepet tölt be az oktatás a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében, a mobilitás folyamataiban?

S. M. Miller „Társadalmi mobilitás, oktatás és egyenlőség az Egyesült Államokban” című előadásában elsősorban az USA-ra vonatkozó elemzés alapján közelítette meg a bonyolult problémakört. Mennyiben segíti elő az oktatás az osztály-, illetve rétegfaktorok háttérbe szorítását? Miller hangsúlyozza, hogy már az oktatáshoz való hozzájárulás esélyeit is nagymértékben befolyásolják a társadalmi státusszal kapcsolatos gazdasági és kulturális tényezők; a jövedelmi szint, a szülők iskolázottsági színvonala, továbbá az a tény, hogy az iskola által értékelt teljesítmények és az alacsonyabb státuszú rétegek értékrendszere között diszharmonia van, alapvető szerepet játszanak abban, hogy az iskola a várakozásokat meghazudtolva a társadalmi osztályhelyzet átörökítése egyik mechanizmusának szerepét tölti be, az esélyek egyenlőségét nem biztosítja. Világosan mutatja ezt aényt az az adat, mely szerint a képességek az iskolázottsági szintben meglevő különbségeknek csak 1/6-át magyarázzák. Az iskolázottság szerepének — a felszínen még jelentősebbnek tűnő — megnövekedésével kapcsolatban egyre inkább tért hódít a „meritokratikus” gondolkodásmód, amely az Egyesült Államokban meglevő társadalmi különbségeket a képességekben, illetve képzettségben meglevő különbségekkel magyarázza. Miller ezzel szemben rámutat arra, hogy az USA-ban legfeljebb pseudo-meritokráciáról lehet beszélni, hiszen nem a képességekben meglevő különbségek képezik a rétegződés alapját, hanem elsősorban a szociális háttérben meglevő különbségek dominálnak az iskolarendszeren keresztüli szelekcióban, az ezektől független képességbeli különbségeknek viszonylag kis szerepe van. Éppen ezért paradox dolog, ha a jövedelmi különbségeket, a bér- és fizetéskülönbségek rendszerét nem a társadalmi helyzetből következő előnyökkel és hátrányokkal hozzuk összefüggésbe, hanem a képességekben meglevő tiszta különbségekből, az iskolázottsági és szakképzettségi szint eltéréseiből származónak tüntetjük fel.

Fontosak a dolgozatnak a munkamegosztás, az oktatás, a technikai fejlődés és a rétegződés kapcsolataira vonatkozó gondolatai. Nemcsak a rövid-

távú szemlélet alapján is ésszerűtlen, a munkaerő hatékony felhasználását akadályozó képzési és képesítési rendszer problematikusságára utal, hanem felvet olyan kérdéseket is, amelyek részben a technikai fejlődés azon újabb tendenciáival kapcsolatosak, melyek a munkaerőstruktúra viszonylag gyorsabb változása irányában fejtenek ki hatást, és a magasan képzett munkaerő szerepét növelik – míg a másik oldalon nagyobb foglalkoztatottsági problémák is felmerülnek (strukturális munkanélküliség) –, részben pedig az oktatás konzerváló szerepével. Miller az oktatás okozta „kettős veszteségről” is beszél ebben az összefüggésben. Egyrészt arról, hogy az adott szelektációs mechanizmusok mellett számos tehetség elvész, amennyiben nem képes a megfelelő oktatási intézményekbe bejutni. A másik fajta veszteség az Egyesült Államokban egyre inkább tért hódító „kredencializmushoz” kapcsolódik. Ez azt jelenti, hogy a „papír”, az iskolai bizonyítvány egy sor állás betöltésének elengedhetetlen feltétele (illetve egyre inkább „nélkülözhetetlen” előfeltételévé válik), ami lehetetlenné teszi, hogy egyébként alkalmas személyek akár csak pályázóként is felléphessenek. A megszokott elemzési kereteken valójában azzal lép túl a szerző, hogy nem egyszerűen az új viszonyokhoz való rugalmasabb alkalmazkodás kérdését vizsgálja, hanem kérdésessé teszi az egész jelenlegi képzési-képesítési rendszert, továbbá a képzés és munkamegosztás egész jelenlegi rendszerét. Itt implicite az az értékrendszerbeli probléma merül fel, hogy vajon elfogadhatjuk-e minden további nélkül a munkamegosztásnak azon tendenciáit, melyek a társadalom többsége munkájának jelentéktelenné, esetleg feleslegessé válásához vezethetnek, vagy pedig keressük a hatékony tudatos beavatkozás útjait. Miller megállapítja, hogy az USA jelenlegi oktatási rendszere az adott foglalkozási struktúra konzerválására, a foglalkozások hierarchikus rendszerének fenntartására irányul. Ebben a rendszerben csak a társadalom kis töredékének van lehetősége sokoldalú tevékenység kifejtésére. Miller a foglalkozások olyan rendszerét tartja kívánatosnak, amely a társadalom széles rétegei számára nagyobb hatékonyságú, sokrétűbb tevékenységet tesz lehetővé. Ehhez kapcsolódóan a munka és a képzés szorosabb összekapcsolását véli célszerűnek. A hagyományos rendszerrel szemben, melynél a kettő élesen elkülönül, és az oktatás mindig időben megelőzi a munkát, a szorosabb összefonódás a társadalmi mobilitás új lehetőségeit is biztosítaná. Az oktatás kívánatosnak tekinthető szerepét másrésztől a Young által bevezetett meritokrácia fogalmából kiindulva fejtette ki az előadó. Sokan az oktatás fő társadalmi céljának olyan társadalom elérését tartják, amelyben maximális az intergenerációs mobilitás, a társadalmi rétegződés pedig a képességekben megmutatókozó különbségeken alapszik. Miller szerint egy ilyen típusú társadalmat (amely természetesen az USA-ban távolról sem valóság) egyáltalán nem lehet ideálisnak tekinteni, hiszen nem szünteti meg a szociális egyenlőtlenségeket, hanem csupán más dimenzió válik a fő „rendező elvé”, mint az eddig ismert hierarchizált társadalmakban. A képességek alapján való alá-fölérendeltség

pedig nagyon problematikus társadalmi következményekkel járhat. Utalt a meritokratikus gondolkodás belső inkonzisztenciájára is: tökéletes intergenerációs mobilitás nem létezhet nagyfokú társadalmi egyenlőtlenségek mellett, ugyanis a mobilitás az esélyek egyenlőségén alapszik, az egyenlőtlenségek pedig a hierarchiában különböző helyzetet elfoglaló szülők gyermekeinek esélyeit befolyásolják. Ehhez kapcsolódnak a mobilitás és egyenlőtlenségrendszer viszonyára vonatkozó gondolatok. A nagyobb mobilitás nem jelent feltétlenül kisebb egyenlőtlenségeket, és megfordítva. A két tényező mindazonáltal kapcsolatban van egymással, és végső soron feltételezik egymást, de az egyes konkrét helyzetektől függően a közöttük levő viszony igen változatos formákat ölthet. Miller itt bekapcsolja az elemzésbe az oktatást, amely bizonyos értelemben a két tényező közti összekötő kapocs szerepét tölti be. Ugyanis egyrészt potenciálisan a társadalmi mobilitás egyik csatornája, másrészt viszont ahhoz, hogy ez a szerep érvényre jusson, szükséges, hogy a különböző gazdasági háttérű embereknek (pontosabban különböző gazdasági és szociális háttérűeknek) hasonló esélyük legyen az oktatásban való előrejutás területén; ez pedig éppen az egyenlőtlenségek — legalábbis bizonyos dimenziók mentén történő — csökkentésével segíthető elő, ami természetesen nem egyszerű homogenizálódási folyamatot jelent. Miller úgy látja, hogy az USA jelenlegi helyzetében az egyenlőtlenségek csökkentése nagyon fontos lenne magának a mobilitásnak az elősegítése területén is.

A. C. Zijderveld „Autonómia a pluralista társadalomban” című tanulmánya az előbbi két dolgozattal szemben nem annyira elméleti színvonalával vagy eredetiségével, mint inkább szokatlanul éles, egyoldalú kijelentéseivel került rövid időre a viták középpontjába. A modern „ipari” társadalmakban két, egymással párhuzamos tendenciát vél felfedezni: egyrészt az intézmények egyre inkább öntörvényűvé válását, másrészt az egyének magánélet felé fordulását, ilymódon egy fajta, az intézményi szférától elszakadni törekvő privát autonómia kialakulását. A fejlett tőkés országokban a felszínen megnyilvánuló tendenciákat, a formák sokrétűvé válását lényegi változásokként értékeli, és azt a következtetést vonja le, hogy a társadalmi osztályok, rétegek alá-fölérendeltségi viszonyai megszűntek, az egyének egyszerre sok, egymástól lényegileg független hierarchiába tartoznak; így nem is alakulnak ki több lényeges ismérv szerint hasonló helyzetet elfoglaló egyének társadalmi osztályai, rétegei. Ezzel a „pluralista” társadalmi szerkezettel magyarázza azt a számára paradoxnak tűnő összefüggést, hogy míg számos intézmény gyakorol igen erős kontrollt az egyének felett, addig az egyéneknek mégis módjuk van a magánélet intézményektől, társadalmi kényszerítő körülményektől való viszonylagos függetlenségét megvalósítani. Zijderveld gondolatmenete impliciten a társadalmi egyenlőtlenségek tagadását jelenti, hasonlóképp a mobilitás problematikája sem értelmezhető ezen a talajon. Ez lehetett annak az oka, hogy a vita résztvevői élesen elutasították ezt a megközelítést, és először azt az álláspontot

szögezték le, hogy a fejlett ipari-urbánus társadalmak mai társadalmi-gazdasági fejlettségi szintjén az egyenlőtlenségek problémája nem negligálható, hanem azt a szociológiai kutatások alapvető kérdései egyikének kell tekintenünk.

A vitában először a társadalmi egyenlőtlenséggel kapcsolatos általános elvi kérdések merültek fel. A hozzászólók kissé talán túlságosan is az utópiák birodalmába merészkedtek. Felmerült, hogy egyáltalán kívánatos-e az egyenlőség és milyen szférákban. Nem feltétlen szükségszerűség-e az egyik dimenzió mentén egyenlőbbé váló társadalom más irányban egyenlőtlenebbé válása? Kissé konkrétabbak voltak azok a megközelítések — bár még mindig túlzottan elvontak ahhoz, hogy termékeny vitát indítsanak el —, amelyek azt a kérdést feszegették, hogy melyek azok a szférák, amelyek az esélyek egyenlőbbé válása esetén az egyenlőtlenségek fő hordozóivá válnának, és vajon az ezekben a dimenziókban (képessegek, készségek stb.) potenciálisan megnyilvánuló különbségek nem eredményeznének-e nehezen elviselhető emberi problémákat?

Termékenyebb útnak bizonyult a társadalmi egyenlőségnek a jelenleg fennálló egyenlőtlenségek oldaláról való megközelítése. Kísérletek történtek az egyenlőtlenségrendszer alapvető dimenzióinak meghatározására, így pl. Miller hat fő dimenziót említett meg: jövedelmi helyzet, vagyon (tőke), egészségügy, oktatás, mobilitási lehetőségek, politikai részvétel (participáció). Hangsúlyozták az egyenlőtlenségek és a mobilitás közti összefüggést és ezzel kapcsolatosan az egyenlő esélyek kiemelkedő szerepét, valamint ennek az oktatással való szoros kapcsolatát. Ferge Zsuzsa Tawney-t idézte: „Az esélyek egyenlősége lehetetlen a feltételek egyenlősége nélkül”. Nagy társadalmi helyzetbeli különbségek esetén az esélyek egyenlőségéről nem beszélhetünk. Probléma, hogy több, kevésbé ismert dimenzió mentén helyezkednek el az egyenlőtlenségek — ezzel kapcsolatban felmerült az a gondolat, hogy nehéz megtalálni azokat a szociálpolitikai eszközöket, amelyek hatékonyak, ugyanakkor azonban nem stigmatizálnak.

Többen hangsúlyozták, hogy a pusztán normatív kérdésfeltevéseknel közelebb visz a valósághoz az adott munkamegosztási viszonyok, a társadalom fejlettségi szintje által szabott korlátok figyelembevétele. Az adott szinten szükséges differenciáltság jobb ha manifeszt, nem pedig burkolt formában jelenik meg. Szelényi Iván felvetette, hogy a normatív megközelítésen túl, megvizsgálandó az a kérdés, hogy vajon lehetséges-e az adott viszonyok és az értékek együttes figyelembevételével az egyenlőtlenségeknek valamiféle „optimumát” megközelíteni? A vita erre a kérdésre nem adott explicit választ — annak ellenére, hogy az egyes figyelembe veendő szempontok felmerültek —, de Kemény és Miller tanulmánya azt sejteti, hogy a szociológiai kutatások gyakorlata talán már bizonyos sikereket tud felmutatni ezen a területen is. Úgy tűnt, hogy a társadalmi haladás iránt elkötelezett szociológia képes a különböző országok konkrét problémáit — az egyenlőtlenségek és a mobilitás szempontjából is — úgy elemezni, hogy ezzel mind a más területeken folyó

kutatásokra termékenyítőleg hasson, mind pedig a szociálpolitika és a társadalmi tervezés számára megbízható alapot szolgáltatasson.

E megbízható alap megteremtéséhez valószínűleg hozzájárul az is, hogy a szociálpolitika két vonatkozásban is (úgy is, mint a „gyakorlati cselekvés” és úgy is, mint a társadalomformálás, a tervezés fontos területe) az utóbbi időben kezd a szociológiai kutatások homlokterébe kerülni. Ez érthető is, hiszen mind a mai társadalmi feszültségek feloldásában, mind a jövő társadalom kialakításában szerepet kell kapniuk az általános és szűkebb területeket felölelő társadalmi megfontolásoknak egyaránt. Minthogy itt elsősorban értékválasztási, koncepcionális problémákról van szó (és csak ezek tisztázása után kerülhet sor a szociálpolitikai „stratégia” és „taktika” kidolgozására), a konferencia vitái elsősorban a mai társadalmi problémák és a jövőformálás tervezési kérdései körül folytak. Ezekhez bizonyos értelemben illusztrációképpen csatlakoztak a második témakörhöz kapcsolódó előadások, amelyek különböző országok eddig már megtett fontosabb szociálpolitikai intézkedéseit a fenti két szempontból elemezték. Itt most e tanulmányok közül csak a két magyar vonatkozásút ismertetjük, melyeknél a tágabb összefüggések ismeretebbek.

Ferge Zsuzsa „Az anyasággal és a gyermekkel kapcsolatos társadalompolitika Magyarországon 1945 után” című tanulmányában abból indul ki, hogy ahhoz, hogy az elmúlt 25 év társadalompolitikáját szociológiai aspektusból elemezzük, szükséges a háború előtti magyarországi helyzet ismerete, hiszen az akkor kialakult, néhány vonatkozásban elképesztő mértékű társadalmi egyenlőtlenségek, valamint a háború pusztító hatásai nagymértékben determinálták az új társadalmi rend első társadalompolitikai lépéseit. *Részben* e tényben leli magyarázatát az, hogy a társadalmi „bajokat” mindenekelőtt és sürgetően gazdasági téren kellett felszámolnunk, másrészt az, hogy szűkös gazdasági kereteinkhez mérten igen gyorsan akartunk megvalósítani bizonyos fajta egyenlőséget; ez sok területen nivelláláshoz és e mögött kibontakozó burkolt egyenlőtlenségek kialakulásához vezetett. A szocializmus indulásakor azonban a társadalmi kérdések kezelését motiváló egyik fő elv mégis az volt, hogy a gazdasági helyzet javulása szinte *automatikusan* elősegíti majd bizonyos alapvető társadalmi egyenlőtlenségek megszűnését. Ez a gondolat adja részbeni magyarázatát annak, hogy az első társadalompolitikai intézkedések meglehetősen ad hoc jellegűek voltak (mind átgondoltságukat, mind szándékolt hatókörüket tekintve), elsősorban az igen élesen jelentkező feszültségek enyhítésére irányultak, és annak, hogy valóban konzisztens — nemcsak a rövid-, hanem a hosszútávú tervezéssel is szerves egységet alkotó — társadalompolitika bontakozzon ki (legalább már a vele szembeni követelmények megfogalmazásának szintjén), miért csak a legutóbbi időben mutatkoznak jelei.

A fent leírtak fényében nézzük meg, hogyan kezelte a társadalompolitika a korábbi egyenlőtlenségek és hátrányok két olyan fontos területét, mint az

anyák és gyermekek helyzete, illetve a lakáskérdés. Az első problémakört tárgyalja Ferge Zsuzsa előbb említett cikke, a másodikat pedig Szelényi Iván és Konrád György: „A lakáselosztás szociológiai vonatkozásai” című tanulmánya.

Ferge Zsuzsa dolgozatának első részében az 1945 utáni „társadalom-” és szűkebb értelemben vett „szociál”-politika általános jellemvonásainak (mik voltak e politikai fő rendező elvei; milyen egyenlőtlenségeket tolerált stb.) felvázolására, a szociálpolitikai tevékenység fő dimenzióinak megkeresésére és arra vállalkozik, hogy megkísérelje feltárni a szociálpolitika „mögöttes” elveit, valamint a szándékolt és nem szándékolt társadalmi következmények kapcsolatát. Ezt az anya- és gyermekkérdéssel kapcsolatos társadalompolitika szociológiai elemzése kapcsán teszi.

A családi pótlék-rendszer első — kb. 1953-ig érvényben levő — formájában elsősorban *politikai* szempontból volt jelentős: bár összege nem sokat segített a családok gyermeknevelési gondjainak megoldásában, a társadalomvezetés deklarálta, hogy — szemben a régi rendszerrel — bizonyos kötelezettségeket vállal a család vonatkozásában (e juttatás köre igen széles volt; bevezetésekor valamennyi gyermekes kereső igényjogosult volt stb.), és azt is, hogy a munkás (és alkalmazott) rétegeket, nem pedig a parasztokat részesíti előnyben. A családvédelmi törvény és az ehhez kapcsolódó egyéb szigorú intézkedések idején a családi pótléknak elsősorban *népesedéspolitikai* jelentőséget tulajdonítottak (csak két gyermektől kezdve járt; ekkor kezdték a szövetkezeti, három- vagy többgyermekes családoknak is folyósítani; a gyermekteleneket „gyermektelenségi” adóval sújtották stb.). E jellegváltozásban valószínűleg igen nagy szerepe volt a háborús készülődésnek, így érthető, hogy a politikai enyhülés kezdetével e juttatás „mögöttes” elveiben megint lényeges változások történtek. A 60-as évek elejétől kezdtük úgy tekinteni a családi pótlékot, mint *jóléti és gazdasági ösztönzőt*, azaz mint társadalmi és politikai eszközt egyidejűleg. Valóságos „szociálpolitikai” megfontolásokról csak ettől kezdve beszélhetünk. Az új gondolkodásmód kibontakozásához nagymértékben hozzájárult a társadalmi tények korábbinál jobb megismerése.

Statisztikai vizsgálatok kimutatták, hogy a jelentős nivellálódási tendenciák ellenére igen nagy jövedelemkülönbségek léteznek még, és a jövedelmek nem annyira az egyes foglalkozási-beosztási csoportok között, mint inkább azokon belül szóródnak. Kiderült az is, hogy e csoportokon belüli különbségek igen erősen függenek a gyerekszámtól. (Ez összefügg azzal is, hogy a családi pótlék színvonala meglehetősen alacsony, a gyermekekkel kapcsolatos költségeknek csak igen kis hányadát fedezi.) E kérdés szűken gazdasági vonatkozásairól is éles viták folynak ma Magyarországon. Számunkra most az a leglényegesebb, hogy a gyerekszám és a jövedelem fentebb vázolt kapcsolatában felmerül egy igen fontos szociológiai probléma is: a szegénység-kérdés. A sokgyermekes családok meglehetősen nagy hányada él a ma Magyarországon

megállapítható hipotetikus létminimum-szint alatt. Az apák társadalmi státuszát tekintve, legtöbbjük alacsonyan képzett segéd-, betanított vagy mezőgazdasági munkás. E szegény családok jelentős százaléka viszonylag elmaradott területen, falvakban él. Ennyi kedvezőtlen hatás összekapcsolódása igen súlyos, és csak *társadalmilag* megoldható problémákat rejt magában. (Az itt vázolt problémák vezették az 1985-re szóló hosszútávú terv készítőit abban, hogy különös erővel sürgessenek olyan intézkedéseket, amelyek megoldják a jelenlegi hátrányos helyzetűek, a sokgyermekes családok stb. igen komplexen jelentkező gondjait.)

Más jellegű problémák merülnek fel gyermekintézmény-rendszerünkkel, a bölcsőde-óvoda-napközi hálózattal kapcsolatban. E rendszer kiépítésének fő mozgatórugója nem annyira a gyermek-, mint inkább a nőkérdés megoldása volt. A gyors ütemű iparosítás megkövetelte a női munkaerő bevonását a termelésbe, de más oldalról ez fontos volt az egyenlőségideál, a nők emancipálása szempontjából is. Ha pedig a nőket munkába akarták vonni, akkor erre lehetőséget is kellett teremteni, azaz pl. gondoskodni kellett a gyermekek napközbeni ellátásáról és neveléséről. Erre volt hivatott az állam által igen jelentősen támogatott gyermekintézmény-rendszer. E téren is számos nehézség merül azonban fel (a gyermekintézmények költséges voltától pedagógiai hátrányokig). Emiatt és azért is, mert a nők extenzív bevonása a termelésbe lassul, sokakban felmerül az intézményrendszer visszafejlesztésének gondolata. Mások — többek között a szerző is — e rendszer sok hasznos lehetséges (pszichológiai, pedagógiai stb.) funkcióját fejlesztendőnek tartják —, de e funkciók biztosításának egyik megoldandó, fő előfeltétele, hogy a rendszert anya-orientáltságából gyermek-orientáltságuvá tegyünk.

Jelentős mértékben a fenti — gyermekintézményeket ellenző — érvek motiválták az utóbbi évek egyik legfontosabb intézkedését, a gyermekgondozási segély bevezetését. Számos pozitív hatása mellett fontosak az inkább távlatilag ható szociológiai problémák is: főként a női egyenjogúság kérdése. Egyrészt, azáltal, hogy a nők néhány évig otthon maradnak, szakmai fejlődésükben és kereseti lehetőségeikben szinte behozhatatlan hátrányba kerülnek a férfiakkal szemben. Másrészt otthonmaradásuk ideje alatt a nők *csak anyák*, a férfiakkal szemben *csak* ők felelősek a gyerekekről és a családról való gondoskodásért. Bár első pillantásra egyértelműen pozitívnak tűnne, hogy a gyermeknevelés társadalmilag hasznos (tehát pénzbelileg is jutalmazott) tevékenységnek ismerjük el — a kérdés mélyebb vizsgálata során számos negatív vonásra is fény derül: ez az intézkedés sok vonatkozásban a nőről mint *csak* „házi-asszonyról” alkotott, korábbi kép felelevenítését jelenti — ehhez a képhez pedig komoly társadalmi feszültségeket okozó társadalmi tények kapcsolódnak.

Mindezek felvázolása után végül is megállapítható a magyar szociálpolitika néhány fő jellegzetessége. A társadalmi gondolkodás fontos értékei az

egyenlőség ideálja, a munka központi szerepe, valamint a szocialista társadalom dinamikus volta és jövőre-orientáltsága. (Ez utóbbi jellemvonás tükröződik pl. a gyermek-kérdés központi szociálpolitikai szerepében.) A gyakorlati társadalompolitikára mindebből az következik, hogy azok a feladatok a legjobban megoldottak, ahol a fő értékek, jellegzetességek közül kettő vagy több található. Így pl. a gyermek-kérdést általában jobban oldottuk meg, mint az öregek problémáit. És maga a gyermek-kérdés is abban az időszakban volt a legjobban kezelt szociálpolitikai „ügy”, amikor az egyidejűleg kapcsolódott a munka és a nők problematikájához: azaz az óvodarendszer esetében, a terhes nők és a fiatal anyák vonatkozásában. Amennyiben a jövőben tervezett intézkedéseink közeli és távoli hatásait egyaránt „szociológikusabban” fel tudjuk majd mérni, várhatóan ki fog épülni a minden dimenzió mentén jó megoldásokat hozó, a tervezéssel kölcsönhatásban funkcionáló, konzisztens szociálpolitika rendszere.

Hasonló követelményeket implikál Széleányi Iván és Konrád György lakáselosztási rendszerünkkel kapcsolatos elemzése is. A szerzők arra vállalkoztak, hogy az 1968-ban Szegeden és Pécsen lefolytatott vizsgálatuk alapján felderítsék a lakáselosztásban működő mechanizmusokat, megvizsgálják, vajon az e téren ható dinamizmusok milyen irányba mutatnak, a mai mozgás mennyire felel meg eredeti szociálpolitikai elképzeléseinknek stb.

A lakásszociológia általánosan elfogadott hipotézise az, hogy a rendelkezésre álló lakások egyenlőtlenül oszlanak meg a különböző társadalmi-gazdasági csoportok között. A lakás a legfontosabb fogyasztási cikk, és minthogy ez utóbbiakhoz való hozzáférhetőség nem egyformán adott a társadalom minden rétege számára, ez vonatkozik magára a lakásra is. Az iparilag fejlett társadalmakban az elérhető lakások száma nőtt. A lakáspiac növekedésével valamennyi társadalmi csoport jobb minőségű lakásba költözik. De bármilyen módon is legyen szervezve a piac, bármilyen legyen is a lakáselosztás konkrét mechanizmusa, semmiképpen sem automatikusan biztosított, hogy minden foglalkozási és jövedelemcsoport azonos ütemben javít helyzetén.

A lakáselosztás akkor nevezhető egészségesnek, ha minden társadalmi-gazdasági csoport jobb és jobb minőségű lakásokba költözik (azaz felfelé filtrál), és ha a csoportok közti szakadék hosszú távon legalábbis nem nő.

A Magyarországon a 40-es évek végén kialakult lakáselosztási modell implicit alapelve az volt, hogy a lakás nem áru, a lakbér és a lakás minősége között nem kell szoros korrelációnak lennie, (azaz a lakbér nem szabályozó többé – mint ahogy tőkés piaci viszonyok között az), hogy a lakbérnek csak igen szerény részt szabad elfoglalnia a család fogyasztási kiadásában; minden család *természetes joga* az önálló, modern, egészséges lakás, amelyet a bérekre való tekintet nélkül meg kell kapnia; és, hogy mindezt a *gazdasági fejlődés* arányában kell és fogjuk megvalósítani. E modell *szociálpolitikai* funkciója az volt, hogy biztosítsuk az alacsonyabb jövedelmű rétegek gyorsabb felfelé filtrá-

lását, azaz a belátható jövőn belül egyenlővé (vagy közel azzá) kell tennünk a különböző csoportok lakáshelyzetét. A jelenlegi lakásrendszer bevezetésekor általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy a kisüzemi termelés helyébe a nagyüzemi, a magántulajdon helyébe az állami tulajdon lép. Ezért természetes volt az a feltevés, hogy hasonló folyamat játszódik le majd a lakáskérdés területén is. Így válik érthetővé, hogy bár a fenti alapelveket több hivatalos nyilatkozat deklarálta -- a lakásszervek nem kaptak utasítást arra vonatkozóan, hogy a már meglévő lakásokat hogyan, milyen arányban kell a különböző rétegek között elosztani. Ennek viszont az volt a következménye, hogy a fentebb megjósolt tendenciák nem váltak valóra: a magánépítkezések a stagnáló állami lakásépítkezés rovására egyre nőttek, és az eredetileg tervezett egyetlen lakáselosztó mechanizmus (a hatósági) helyett ma két, némileg egymástól függetlenül működő modell létezik: a piaci és az adminisztratív szféra. A két modellben minden bizonnyal a filtráció eltérő formái fordulnak elő. A szociológia egyik fontos feladata e vonatkozásban, hogy e különböző formákat és társadalmi következményeiket felderítse. Mindezt teszi abból a szempontból, hogy megvizsgálja, mennyire volt teljesíthető a korábbi fő szociálpolitikai célkitűzés: a lakások *száma*, az *elosztás mechanizmusa* és a különböző rétegek eltérő *fogyasztói preferenciái* mennyiben tették lehetővé az általános felfelé filtrálást (az alacsony jövedelműeknél az átlagosnál gyorsabban) és a szélső helyzetben levők közötti „olló” bezáródását?

A nagyon sokoldalú (a tényleges helyzetet és az igényeket, vágyakat, szükségleteket, a filtrálás dinamizmusát kutató stb.), igen széles vizsgálat végkövetkeztetései sok szempontból az eredeti elvárásokkal ellentétes tendenciák létéről adnak számot:

1. Egyértelműen kiderül, hogy a magasabb jövedelmi és foglalkozási csoportok a hatósági modell jó minőségű lakásait szinte teljesen monopolizálják, e modell tehát eredeti szándékaival ellentétben ezeket az amúgy is jobb helyzetben levő és induláskor is kisebb lakásgondokkal küzdő rétegeket részesíti előnyben. Itt nemcsak a lakás jó minősége, hanem az is fontos szerepet játszik, hogy e lakásokért és ez megfelel az eredeti elveknek, bár hatásaiban paradox módon -- igen alacsony bért kell fizetni. Az alacsonyabb jövedelműek kedvezőtlen induló-lakáshelyzetükön csak magas összegekért vásárolt, relative rosszabb minőségű lakásokkal tudnak javítani, és ha mégis valahogy állami lakásokhoz jutnak, akkor ez többszöri lakáscsere eredménye.

2. Ha a piaci modell vásárolt vagy épített (tehát önerőből finanszírozott) lakásmegoszlását vizsgáljuk, kiderül, hogy a magasabb jövedelműeknek jobb minőségű lakásaikért szisztematikusan kevesebbet kellett fizetniük, mint a másik végponton levőknek szegényesebb lakásaikért. Ez részben az eltérő hitelfeltételekkel, részben pedig a jobb induló lakás tőkésíthetőségével magyarázható.

3. A két (adminisztratív és piaci mechanizmusok által irányított) modell

közötti és az azokon belüli mozgásokat figyelemmel kísérve, megállapítható, hogy a lakások kvantitatív és kvalitatív jellemzői tekintetében a felső és alsó rétegek helyzete közti egyenlőtlenség ollója szétnyílt. Hogy ez a növekvő feszültség mégsem gyakorolt eddig a megoldást sürgető feszítő nyomást, az annak tudható be, hogy a háború előtti igen elkésérítő helyzethez képest valamennyi réteg lakáshelyzete javult.

Az itt leírtak fényében ismét megerősíthetjük azt, amit korábban a szociálpolitika szándékolt és nem szándékolt „intézkedései” vonatkozásában mondtunk: fő társadalmi céljaink elérése érdekében a társadalompolitika és a társadalmi lét egyéb területei összhangjára van szükség, azaz a szociálpolitikát is — komplex módon — „tervezni” kell. E kérdés tisztázására, a tervezhetőség problémája és a szociológus feladatai a társadalomformálás területén már átvezetnek bennünket a harmadik konferenciátémához és az azzal kapcsolatosan kialakuló vitákhoz.

A konferencia harmadik vitatémája a társadalmi tervezés volt. Ez a tény kapcsolatos azzal, hogy a szociológia társadalmi szerepe a tőkés és szocialista országokban egyaránt nő, és ez a szerep egyre inkább megnyilvánul a társadalmi tervezés vonatkozásában is. A társadalmi gyakorlat és a szociológia kölcsönhatása — különösen a tervezés területén — korántsem konfliktusmentes. Nemcsak arról van szó, hogy a társadalom különböző szférái, különösen a hatalmi szféra, hogyan viszonyulnak a szociológiai megközelítéshez — bár ennek fontossága vitathatatlan. Az adott helyzet magukat a szociológusokat is rákényszeríti arra, hogy saját szerepüket, feladataikat ezen a téren is tisztázzák. Ez szorosan összefügg a szociológusok gyakorlati tevékenységével kapcsolatos értékekkel, és így az is érthető, ha a szociológusok között is eléggé élesek a nézetkülönbségek. Ennek illusztrálására példa lehet az a nemrég lezajlott vita, mely a szociológia funkciójával foglalkozott vagy ennek a konferenciának az anyaga is. A vita alapját három tanulmány képezte. Ezek az angol R. E. Pahl „A szociológus szerepe a regionális tervezésben”, Hegedűs András—Márkus Mária: „Alternatíva és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében” és Kulcsár Kálmán: „Társadalmi tervezés — politika — szervezetek” című dolgozatai voltak. A kifejtett gondolatok három probléma körül csoportosulnak. Egyrészt a jelenlegi tervezés jellegzetes vonásait, egyes nehézségeit elemzik különböző szempontokból. A második kérdés a szociológia, a szociológus tervezésbeli szerepére, helyére vonatkozik. A harmadik témacsoport ezek után a tanulmányok címeiben is jelzett speciális területeket öleli fel.

Az angliai regionális tervezésben jelenleg kétféle hagyományos megközelítési mód uralkodik. Egyik az úgynevezett „településtervező”. Ez a megközelítés azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek a növekvő, változó foglalkozású, struktúrájú népesség kisebb laksűrűség iránti igényének és a terjeszkedés korlátozott voltának konfliktusából adódnak. A másik út a

„gazdasági tervező”. A koncentráció és diszperzió költségeivel és előnyeivel foglalkozik, azokkal a hatásokkal, melyek az adott területi egység iparának elhelyezkedésére és hatékonyságára vonatkoznak. Így ebben a szemléletben a terület fejlődésének mérőeszköze az ipar hatékonyságának változása. Azonban a nagyjelentőségű döntések tovaryűrűző hatása olyan problémákat jelent, amelyek a fenti két szemlélet meghaladását teszik szükségessé. Az eredeti döntések is valójában csak a társadalomtudósok, gazdasági szakemberek stb. együttműködése alapján lehet meghozni. Ez utóbbi követelmény azonban közel sem tartozik legalábbis a szociológia vonatkozásában a teljesítettek közé. Legfeljebb ad hoc jellegű vizsgálatokról beszélhetünk, melyek következtében a regionális politika is ad hoc jellegűvé válik ebben az összefüggésben. Ez tehát az a tervezési környezet, melybe a szociológusnak be kell épülnie.

Kulcsár Kálmán többek között a társadalmi tervezés fogalmi meghatározásával foglalkozik. Rámutat, hogy a szélesebb értelemben vett társadalmi tervezésben a gazdasági tervezésnek történelmileg is központi helye van. A szűkebben értelmezett társadalmi tervezés is csak ezzel kölcsönhatásban lehet eredményes. A gazdasági folyamatoknak ellentmondó szociális terv vagy a szociális tervet nem implikáló, illetve hibás társadalompolitikai koncepcióhoz kapcsolódó gazdasági terv is eredménytelenségek forrásává válik. Erre példát szolgáltat a magyar fejlődés, ahol például a gyors iparosítás következtében megemelkedett női foglalkoztatottságot nem kísérték megfelelő, a fellépő problémákat alapjaiban megoldó intézkedések. Ennek sem ideológiai, sem módszertani feltételei nem voltak meg a kritikus időszakban. A szűkebben értelmezett társadalmi tervezésnek éppen az a feladata, hogy a tervezett és spontán *gazdasági folyamatok társadalmi hatásait kutassa, illetve befolyásolja*. Ennek az általánosan megfogalmazott feladatnak speciális területei többek között a hagyományos szociálpolitika vagy a regionális tervezés. A szerző a tervezés azon elvi-módszertani kérdéseivel foglalkozik, melyek a struktúra-változtatás kapcsán merülnek fel. Bírálja azokat a nézeteket, melyek a *jelenlegi* struktúra alapján történő tervezést konzervativizmusnak, a status quo fenntartásának tartják. Mint írja, ez történelmietlen megközelítése a kérdésnek, mivel nem biztos, hogy az adott struktúra feltétlenül rossz, másrészt még abban az esetben is a jelenlegi struktúrából kell kiindulnunk, ha a cél éppen ennek a megváltoztatása. Ebben a kérdésben is el kell kerülni a voluntarista túlzásokat.

Hegedűs András és Márkus Mária a tervezés történetét elemezve a figyelmet a tervezést fenyegető szélsőségekre, a voluntarizmus és a részben ennek ellenhatásaként létrejövő úgynevezett „szcientizmus” veszélyére hívják fel. Előbbi a tényleges helyzetet hagyja figyelmen kívül, utóbbi pedig lemond a célkitűzésekkel kapcsolatos értékrendszerbeli problémák felvetéséről, azokat a tervezésen kívül eső politika hatáskörébe utalja. A szerzők foglalkoznak a társadalmi prognózisok kérdésével is. Ezek akár extrapolációs jellegűek (tehát

a fejlődés előrevetítésével dolgozó módszerek), akár interpolációs jellegűek (tehát más országok tapasztalatait felhasználóak), megmaradnak az eddigi történelmi tapasztalat szintjén, ezért önmagukban nem válhatnak a társadalmi viszonyok átalakítását célul kitűző tervvé. Az extrapoláció az adott struktúrát kivetítve különösen azokon a területeken vezet nagy hibákhoz, ahol általános fejlettségi szintünkhöz képest jelentősebb elmaradottság áll fenn. Az interpolációval kapcsolatban pedig azt állapítják meg, hogy bár a technikai fejlődés sok hasonló problémát vethet fel a különböző országokban, ezeknek megoldásai nem szükségképpen azonosak. Ki kell aknázni azt, hogy a lehetőségek skálája viszonylag széles, tudatos értékrendszeren alapuló szocialista fogyasztási- és életmód-modellt kell létrehozni. Az értékrend alapvető problémája végül még az is, hogy az optimalizációs és humanizációs feladatokat helyesen oldja meg — ennek döntő szerepe van a szocialista életmódmodell kialakításánál. A két szempont egyidejű figyelembevétele azért is fontos, mert a tények azt bizonyítják, hogy a szocializmusban sem sikerült még teljesen humanizált állapotokat teremtenünk, és a gazdasági fejlődés dinamikájának a tőkés országokéhoz képest kedvező alakulása sem elégséges feltétele a szocialista rendszer fölényének, e fölény bizonyításához más feladatokat is meg kell oldanunk.

A szociológia helyének elemzése kapcsán Kulcsár Kálmán abból indul ki, hogy ez csak a társadalom struktúrájával egységben vizsgálható. Már maga a szociológiai tudásanyag is a társadalmi struktúra által meghatározott, eredményeinek elfogadása és gyakorlati hasznosítása pedig még szorosabban kapcsolódik a társadalom érdek- és hatalmi viszonyaihoz. A szociológiai tudásanyag csak a politikai értékelésen és tevékenységen keresztül hat a társadalmi változásokra. Ekkor viszont felvetődik a politikai gondolkodás elemzésének szükségessége. E tudatformát döntően az jellemzi, hogy az *akarat* kategóriája áll középpontjában. A politikai gondolkodás és akarat nem szükségszerűen vak saját korlátaival szemben, bár — mint erre Marx is rámutatott — létezik ilyen tendencia. Korlátai egyfelől azokban a feltételekben rejlenek, amelyek a politikai értékelést meghatározzák, másfelől abban a társadalmi közegben, amelyben döntései megvalósulnak. Ezeket figyelembe kell vennie, de mivel gondolkodására alapvetően jellemző az akarat kategóriája mellett az *erő* kategóriája is, következik, hogy, ha a szociológia át akarná venni a társadalom politikai irányításának funkcióját (vagyis, ha meg akarná határozni a követendő politikát), a politikai gondolkodás sajátosságait is szintetizálnia kellene. Ez a szociológiát nem tenné „értékesebbé”, de mindenesetre *megváltoztatná*, és alapvető feladatának ellátásában, a társadalom jelenségeinek megismerésében bizonytalaná tenné. Ezek után a szerző a politika és a szociológia viszonyát összefoglalóan jellemzi: a szociológia politikai elkötelezettsége a társadalmi formációhoz való viszonyában rejlik. Ez meghatározza a marxista szociológia alapvető értékorientációját, a szocializmus igenlését. Ennek következtében tudásanyaga mindig rendelkezésére áll annak a politikának, amely a szocializmus fejlődését

szolgálja. Mivel azonban a politikai döntésekben olyan összetevők is szerepet játszanak, amelyek a politikai tudatban tükröződnek és nem a szociológiában, ez utóbbi nem veheti át a döntést, nem jelölheti ki a követendő politikát. A szociológia „apologetikus”, illetve „kritikai” jellegének szembeállítását a szerző rossz alternatívaként értékeli, többek között azért is, mert a társadalomról alkotott reális képből foglalt kritika is „apologetika” abban az értelemben, hogy a társadalom szocialista fejlődését segíti elő.

R. E. Pahl a szociológia kritikai szerepére helyezi a hangsúlyt. Különösen fontosnak tekinti ezt abban a helyzetben, amikor a regionális tervezési apparátus a szociológiai kutatástól azt várja, hogy a kialakult helyzet alátámasztásához szállítson adatokat. A kritikai álláspont jól követhető egy regionális tervezési koncepciót elemző és bíráló gondolatmenetén. A magától értetődőnek tekinthető célokról kimutatja, hogy azok nagyon is jellegzetes értékek megjelenései, és azt is bebizonyítja, hogy a különböző kitűzött célok nem alkotnak konzisztens rendszert. A regionális politika jelenlegi tevékenységének ebből következő negatívumai, természetesen erősen befolyásolják alapvető feladatának teljesítését is. Ezt a feladatot a szerző abban jelöli meg, hogy minimalizáljuk a különböző dimenziókban felhalmozódó, szinte már rendszert alkotó (és így meghatározott rétegeket erősen sújtó) feszültségeket. Ezek után felvázol egy szerinte ideálisnak tekinthető cselekvési programot, olyat, amit adott esetben egy, a tervezőkkel együtt dolgozó szociológus javasolhatna. Ezzel már át is térünk a társadalmi tervezés konkrétabb vonatkozásainak ismertetésére. Pahl gondolatmenetének illusztrálására nézzük meg, hogyan bírálja az egyik állami regionális tervezési bizottság explicit társadalmi céljait. Az egyik, magától értetődően „jónak”, az egész társadalomra előnyösnek kezelt cél a tervben így hangzik: „változatosságot, lehetőség szerint nagy választékot kell biztosítani a lakóhely-környezet és a szolgáltatások vonatkozásában”. Ezzel szemben világos, írja a szerző, hogy a választék növekedése kevesek számára, a többségre nézve a feszültségek növekedését jelenti. Legalább ennyire jogos volna minimális standard biztosítása mellett érvelni azzal, hogy a gazdasági téren leginkább hátrányos helyzetűeket preferálnák a lakás és a szolgáltatások megszerzésének területén. Sokan azzal érvelnek, hogy a bőség növeli a választékot, és ez mindenki számára el is érhető, a felhasználást is tervezhetik. Ez visszautasítható azzal érvelve, hogy a lehetőségek egyenlősége még ennél is fontosabb társadalmi cél. Az értékorientáció kérdése tehát itt is felvetődik, és gyakran a hatékonyság és a társadalmi egyenlőség célkitűzéseinek ellentétéként jelenik meg a tervezési gyakorlatban. Jellemző példa erre, a szolgáltatások telepítésének problémája. A hatékony üzemeltetés szempontjából optimálisnak tekinthető koncentráció éppen azokat a kevésbé mobil rétegeket hozza hátrányos helyzetbe, amelyek amúgy is hátrányosabb helyzetben voltak, s így a társadalmi egyenlőtlenség csökkentése szempontjából különösen fontos volna, hogy ezek a rétegek is élvezhessék az újonnan telepített

szolgáltatásokat. A cselekvési programra vonatkozó javaslatának gondolatmenete a következő. Először különböző indikátorok segítségével képet kell alkotni arról, hogy a társadalmi célok különböző dimenziói vonatkozásában hol tart a társadalom. Ezeknek az ismereteknek a fényében esetleg át kell formálni a társadalmi célok rendszerét, tudatos értékválasztás alapján el kell dönteni, melyek az adott időszak főbb megoldandó feladatai. Végül meg kell határoznunk azokat a politikai eszközöket, amelyekkel a kitűzött célok elérhetőek. Itt különböző típusú döntések kombinációjáról van szó, de a gyakorlatban éppen ez a „kombinálás” lesz a legnehezebb feladat. Az elmondottakat a szerző London problémáin konkretizálja, ennek részletezése helyett hadd idézzük Pahl tanulmányának záró mondatait: „Világos, hogy a szociológusnak végül is meg kell találnia helyét a regionális tervezési gyakorlatban, mint ellentmondó, vitára kényszerítő »zavarkeltőnek« is. De könnyebb vitatkozni mások által javasolt döntések előre látott és váratlan következményeiről, mint a társadalomról rendelkezésre álló korlátozott ismeretek hirtokában ilyen döntéseket kezdeményezni. Ilyen módon, bár a szociológus számára biztosabb az első utat követni, mégis — mint a társadalom ügyeiben járatos ember — szükségét érezheti annak, hogy a második utat válassza.”

Hegedűs András és Márkus Mária tanulmányuknak fogyasztási modellel foglalkozó részében először az elosztási viszonyok kialakult rendszerével foglalkoztak. Felteszik a kérdést: a különböző rétegek között milyen természetű különbségek kívánatosak. A munka szerinti elosztás elvének és az ösztönzés szempontjának figyelembevételével rámutatnak, hogy ezek a viszonyok sok tekintetben torzok. A beosztás szerinti hierarchia szerepe a jövedelmi különbségek kialakulásában sokszor nagyobb a kelleténél. Különösen igaz ez, ha a nem bér formájában jelentkező előnyökre is tekintettel vagyunk. Viszont azonos beosztásúaknál a túlzott egyenlőség valósult meg. A szerzők állást foglalnak az előbbi fajta különbségek további növekedésével szemben, különösen azt hangsúlyozzák, hogy milyen fontos, hogy a különbségek ne válhassanak öröklődő jegyekké, vagyis a szülők munkamegosztásban elfoglalt pozíciója minél kevésbé határozza meg a gyerekek lehetőségeit. A fogyasztási modell felvázolásánál a szerzők megkülönböztetik az alap- és a differenciált fogyasztást. Az elsőbe tartoznának a szocialista társadalom adott fejlettségi szintjén mindenki számára biztosítandó fogyasztási minimum elemei. Az, hogy ez milyen körre terjed ki, a gazdasági lehetőségeken kívül a tervezők értékrendszerétől is függ. Jelenlegi helyzetünkben ide tartozónak vélik az egészséges élethez szükséges lakást, ruházzkodást, étkezést és az anyagi lehetőségektől független korlátlan tanulási és kulturálódási lehetőségeket. A problémák nem oldhatók meg csak pénzbeli juttatásokkal, mert ez a megoldás azokat a nem kereső családtagokat különösen sújtaná, akiknek nincs módjuk a pénzfelhasználásról dönteni. Épp ilyen értelemben lenne helyesebb például a családi pótlékot is a keresőhöz való kötés helyett az anyának juttatni, függetlenül

annak munkaviszonyától. A pénzbeli juttatásokkal különösen az új generáció egyenlő startlehetőségeinek problémája oldható meg nehezen. Itt egyrészt természetbeni juttatásokra (óvoda, iskola, kollégiumi hálózat stb.), másrészt az iskolarendszer színvonalának egységesítésére, a hátrányos helyzetben levők tudatos preferálására van szükség. Az indulási lehetőségek szempontjából, de az egész alapfogyasztáson belül is az iskoláztatás mellett a lakáshelyzetnek van a legnagyobb szerepe. A szerzők állást foglalnak az alapszükséglet mértékéig való ingyenes lakáselosztási rendszer mellett.

A szerzők rámutatnak a differenciált fogyasztásnak az ösztönzésben való növekvő szerepe mellett arra is, hogy annak jelentős funkciója van a személyiség kibontakoztatásában. Ez utóbbi feltételezi a szükségletek kollektív módon történő kielégítésének a fogyasztás reális alternatívájává válását. A kollektív fogyasztás háttérbe szorulása a nyugati civilizációs modell vonásainak elterjedését, a családok befelé fordulását, anyagi javakhoz való túlzott kötődését stb. segítheti elő. Végül Hegedűs András és Márkus Mária leszögezik, hogy — mivel az emberekkel csak olyan értékeket lehet elfogadtatni, amelyek mindennapi életükhöz kapcsolódnak — az új szükségletek kialakításához az emberi tevékenység szférájának megváltoztatására van szükség. Ez természetesen lassíthatja az átalakulás ütemét, de ahhoz, hogy a konkrét megoldások a megfelelő irányba hassanak, szükség van a perspektívák tisztázására.

A szociálpolitika és a társadalmi tervezés kapcsolatának kérdései hosszas vita tárgyát képezték. Annak a ténynek, hogy ez a két, önmagában is jelentős téma együtt került megvitatásra, két következménye volt. Egyrészt így nagyobb lehetőség nyílt a kölcsönös kapcsolatok előtérbe kerülésére, másrészt viszont ezt a potenciális előnyt csökkentette, hogy mindkét terület sok lényeges kérdést ölel fel, és így nem volt mód egy-egy probléma részletesebb megtárgyalására. A szociálpolitikai módszerekkel kapcsolatban elsősorban az univerzális és szelektív eszközök problémája került előtérbe. A közvetlen gazdasági, hatékonysági kérdéseken túl felmerült az eszközökhöz kapcsolódó diszfunkcionális hatások problémája. A vita egyes résztvevői utaltak arra, hogy — mivel a különböző területeken jelentkező problémák sokrétűen fonódnak össze — célszerű arra törekednünk, hogy a szociálpolitika különböző területeit, módszereit mint szerves egység részeit fogjuk fel. E szemléletmód érvényre juttatása azt eredményezheti, hogy a szociálpolitika bizonyos értelemben a társadalmi tervezés alapjául szolgálhat.

Éles vita bontakozott ki a szociológia szerepével kapcsolatban, különösen az értékorientáció és a szociológia kritikai funkciójának értelmezése kapcsán. Blumstock amerikai szociológus álláspontjával, mely szerint a szociológiának értékmentesnek kell lennie, a résztvevők többsége nem értett egyet, és hangsúlyozták az elkötelezettség fontosságát a szociológiában. Bár az értékmentesség álláspontját valamennyien elutasították, a szociológia funkciójának pozitív megragadása kérdésében a többi résztvevő között is bizonyos nézet-

eltérések mutatkoztak. Így például Pahl azt hangsúlyozta, hogy a szociológiának a társadalmi vezetés döntései közvetett hatását elemző és kritikai funkciót kell betöltenie. Mások úgy vélték, hogy a kritikai mozzanatnak nincs ilyen komoly szerepe a társadalomvezetés és a szociológia kapcsolatában.

A gazdasági és társadalmi tervezés, illetve a tervezésben megnyilvánuló gazdasági és társadalmi megfontolások kapcsolata is napirendre került. Itt egyetértés mutatkozott abban, hogy végső soron kívánatos a tervezés ezen két oldala közti belső összhang biztosítása, de különbségek voltak egyrészt annak megítélésében, hogy a két megközelítés között a tervezés jelenlegi gyakorlatában milyen tényleges összhang valósul meg, másrészt abban is, hogy vajon a közgazdasági és szociológiai megközelítés különbségei miből fakadnak. Ez utóbbi vonatkozásban felmerült az a gondolat is, hogy itt bizonyos értelemben a rövid- és hosszútávú szempontok ütközésének problémájával állunk szemben.

A konferencia több szempontból hasznos és előremutató volt. Az előadások és viták során a magyar szociológusoknak módjuk volt közelebről megismerni a külföldi – szocialista és kapitalista országokban működő – kollégák álláspontjait, gondolatrendszerét. Ez részben értékes és hasznos információk szerzésére adott módot, részben pedig annak felismerésére, hogy a társadalmi tervezés problematikája a haladó szociológia homlokterébe került, és már első eredményei is igen biztatóak.

NÉZETEK ÉS NÉZETELTÉRÉSEK A GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ JOGTUDOMÁNYI KÉRDÉSEIRŐL

MÁDL FERENC -- SÓLYOM LÁSZLÓ

I. Általában. 1. § Jelen írásról, a konferenciáról és a kérdés metodológiai közelítéséről általában. 2. § Előzmények. *II. A gazdasági integráció általános elvi alapjai és jogi kifejezése.* 3. § Indító referátum a gazdasági integráció általános elvi alapjaihoz („csakis közös állami vezetés”). 4. § A gazdasági integráció jogi kifejezése a „szocialista nemzetközi gazdasági jogban” mint önálló jogágazatban. 5. § Komplex jogterület és diszciplína versus önálló jogágazat és az integráció más elvi kérdései a vitában. *III. Az államok felelősségének fokozása gazdasági kötelezettségeik teljesítéséért.* 6. § Nemzetközi jogi vagy polgári jogi felelősség? Miért felelős az állam és miért vállalatai? 7. § Egy közjogi koncepció. 8. § A felelősség polgári jogi útra terelése. 9. § Kockázatos-e kimondani az állam felelősségét gazdasági kötelezettségeiért? E felelősség jellege. *IV. Közvetlen kapcsolatok a tervkoordinálástól a közös intézményekig.* 10. § A közvetlen kapcsolatok — Hogyan jogilag? 11. § A kooperációs szerződések a közvetlen kapcsolatok egyik fő érvényesülési területe. 12. § A közvetlen kapcsolatok szintje és közvetlensége a vitában. 13. § A tervkoordinálás, közös tervezés és jogi keretek. 14. § Nemzetközi ipari ágazati szervek. 15. § A vállalati szintű társulás jogi problémái. 16. § A szuverenitás és a vállalati társulás. *V. Választott bírászkodás, iparjogvédelem, pénzügyi jog és módszertani kérdések.* 17. § Van-e valódi választott bírászkodás a KGST-ben? 18. § Választott bírászkodást kapitalista relációban, különbíróóságokat mindennemű, a KGST-együttműködésből származó jogvitára? 19. § Iparjogvédelem és integráció. 20. § Pénzügyi jogi kérdések. 21. § A jogösszehasonlítás szerepe. 22. § Az integráció és harmadik államok viszonyának problémái.

I. Általában

1. §. *Jelen írásról, a konferenciáról és a kérdés metodológiai közelítéséről általában*

1. A fenti címmel egy nemzetközi tudományos konferencia kapcsán¹ gondoljuk vázolni a gazdasági integrációval kapcsolatos jogtudományi gondolkodás helyzetét, és összegező értékelésben elmondani azt, hogy hol tartanak és miben állnak a jog és a jogtudomány e fontos új problematikájában eddig kibontakozott munkák, irányok és eredmények, amelyeknek egyik jelentős összegező állomása éppen a szóbanforgó nemzetközi konferencia volt. Ez az írás a már mondottakból következően is, *több, mint egy szokásos konferencia-ismertetés.* A konferenciához természetesen szorosan kapcsolódik egyebek között annyiban is, hogy alapjában a konferencián előterjesztett referátumok és korreferátumok anyagára épít. Ebben is több azonban a szokásosnál: az egyes referátumokat

¹ A Potsdam — Babelsbergi Német Állam- és Jogtudományi Akadémia Külföldi Jogi és Jogösszehasonlító Intézetének tudományos tanácsa Potsdam — Babelsbergben 1970.

és a vitát érdemi összegezésben ugyan, de behatóan mutatja be. Behatóan anynyiban, hogy törekszik az egyes szerzők koncepcióit, tudományosan kimunkált javaslatait nemcsak jellemezni vagy röviden csak jelezni, hanem főbb elemeiben lehetőleg pontosan vissza is adni. Ehhez járul, hogy megkíséreltük a különböző nézeteket, koncepciókat és elgondolásokat valamiféle — számunkra logikusnak tűnő — rendszerbe foglalni, ill. az egész problematikát a vonatkozó történeti fejlemények folyamatába ágyazni. Értékelő elemzés is ez a munka, amely sokszor túlmegy a konferencián elhangzottak egyszerű visszaadásán, bár törekedtünk a referátumok és viták tartalmát lehetőleg hűen visszaadni. Ha ez nem minden vonatkozásban sikerült, kérjük ezt annak számlájára írni, hogy időnk, terjedelmi lehetőségeink és képességünk, sajnos, korlátozott.

Írásunk bőséges terjedelme, nem kell mondanunk, a problémák bőségéből fakad. A bőségesség azonban nem a problémák számbeli nagyságának, hanem annak a sürgősen komoly jelentőségnek szól, ami az egyes kérdések tartalmi súlyából meggyőződésünk szerint folyik. Úgy gondoltuk, hogy a problémakör és a nézőpontok lehetőleg egzakt megismeréséhez számottevő gyakorlati és tudományos érdekek fűződnek.

2. Potsdam-Babelsbergben először került sor olyan nemzetközi tudományos konferenciára, amely *átfogóan kiterjedt a szocialista gazdasági integráció*

május 25. és 30. között nemzetközi tudományos konferenciát rendezett „A KGST szocialista gazdasági integrációjának jogi kérdései” címmel. A konferencia napirendjén négy témakör szerepelt: 1. A KGST-n belüli gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés jogi szabályozásának funkciója és rendszer-jellege, 2. a KGST tagállamok és ezek gazdálkodó szervei anyagi felelősségének fokozása, 3. a tervkoordinálás, közvetlen kapcsolatok és közös szervezetek, 4. a választott bírászkodás, műszaki-tudományos együttműködés, a KGST harmadik államokhoz való viszonyának jogi problémái, összehasonlító jogi szempontok. A konferencia kerekasztal-vita formájában folyt, a vita alapjául az előre elkészített referátumok szolgáltak. A konferencián referátummal, ill. korreferátummal vettek részt (a referátumok címét zárójelben feltüntetjük): a Bolgár Népköztársaságból *Stalev* professzor („A KGST-n belül kötelező hatáskörrel folyó választott-bírászkodás és a kötelező hatáskör következményei”); a Csehszlovák Szocialista Köztársaságból *Knapp* és *Kalensky* professzorok, a Lengyel Népköztársaságból *de Fiumel* docens („Az államok anyagi felelőssége”) és *A. Wasilkowski* („A KGST-tagállamok tervegyeztetésének modelje”); a Magyar Népköztársaságból *Mádl Ferenc* („A közös gazdálkodó intézmények jogi kérdései a KGST-integrációban”) és *Sólyom László*; a Mongol Népköztársaságból *Chorchoi* és *Goncsigzuren* („Az államok anyagi felelősségének kérdéséhez”); a Német Demokratikus Köztársaságból *H. Bär* („A tervegyeztetés jogkérdései”), Prof. *Becker* („A KGST és harmadik államok gazdasági kapcsolatainak jogi kérdései”), Prof. *I. Graefrath* („A nemzetközi jogi felelősség kérdéseihöz”); Prof. *Heuer*, Prof. *Kampa* („A KGST-államok állami és gazdálkodó szervei közötti közvetlen kapcsolatok fejlesztésének jogi szempontjai és problémái”); Prof. *Kemper* („A KGST-tagállamok anyagi felelősségének fokozása”); Prof. *Kirsten*, Dr. *Mehnert*, Prof. *Niethammer*, Dr. *V. Petev* („A jogösszehasonlító módszer alkalmazásáról”), L. *Rüster* („Nemzetközi iparági szervezetek jogállása és működési módja a szocialista nemzetközi munkamegosztás rendszerében”), Prof. *Schönrath* („A KGST-országok közötti műszaki-tudományos együttműködés néhány jogi kérdése”), Prof. *Seiffert* („A KGST-ben folyó szocialista gazdasági integráció jogi szabályozásának funkciója és rendszerjellege”), Prof. *Strohbach* („A szocialista gazdasági szervezetek közötti választott-bírósági eljárás sajátosságai és ezek következményei”), a Szovjetunióból Prof. *Gringolc* („A nemzetközi szakosítási és kooperációs szerződések jogi kérdései”), Prof. *Lisovszkij* („A nemzetközi pénzügyi kapcsolatok jogkérdései”) és Prof. *Pozdnyakov*.

minden jelentősebb kérdésére. Olyan időben, amikor eltérő belső mechanizmusok folytán számos kérdésben eltérnek az integrációra vonatkozó gazdasági elképzelések is, amikor ennek folytán a gazdasági integráció gazdaságpolitikai képe is még kialakulóban van, valamennyire is zárt jogi és jogtudományi képlet felírása csak valamilyen késznek feltételezett integrációs gazdaságpolitikai képlet alapulvételével kísérelhető meg. Egy ilyen feltételezett képletnél az elmélet művelői egyrészt kiindulhattak (meg is tették) az eddig létrejött közös integrációs okmányokból, fejleményekből és ezt extrapolálták, általában a belső gazdasági mechanizmusok prizmájának közbeiktatásával. Ebből aztán nyilvánvaló, hogy olyan jogtudományi konferencia, amelyen ilyen „felállásban” az elmélet képviselői nagyobb jogi szintézisre törekedtek, a nézetek — hazai gazdaságirányítási mechanizmusok eltérő prizmája szerinti törésszögben — kisebb vagy nagyobb mértékben eltértek egymástól. Ez, helyesebben ez is történt a babelsbergi konferencián, amely a szocialista gazdasági integráció jogi struktúrája kimunkálásának történeti folyamatában biztosan kiemelkedő állomás marad, mégpedig a következőkért.

a) Ahogy a cím is jelzi: a konferencia a delegációk referátumaiban és a vitában kiváltott számos nézetet, amelyek a közös tudományos erőfeszítés eredményei és amelyek általános meggyőződés szerint jogi építőkövei, nagyobb épületelemei lesznek a továbblépésnek, egyáltalán a szocialista jogi gondolkodás fejlődésének a gazdasági integrációt illetően.

b) Miután tematikailag átfogó jellegű konferencia volt, alkalmas volt feltárni számos olyan kérdést, amelyek résztémák szerinti közelítésben elsikkadnak, de amelyek számbavétele és rendezése egy koherens rendszer működéséhez elengedhetetlen.

c) Bemutatta, hogy az egyes országok jogtudománya és jogi gondolkodása hol tart az adott kérdéskörben, milyen közelítésben keresi a közös célt: a szocialista gazdasági integráció optimális jogi kifejezését.

d) A konferencia azt is megmutatta, hogy nem lehet mindjárt kész szintézissel indulni. Egyrészt, mert a szocialista gazdasági integráció gazdaságpolitikai képe sem kész még, másrészt, mert a belső gazdaságirányítási mechanizmusok miatt eléggé eltér a jogi gondolkodásunknak a gazdasági integrációra vonatkozó közelítése is. A nagy körkép felvázolása és kereteinek szükséges szüntelen keresése mellett párhuzamosan, sok tekintetben azonban előbb két más természetű síkon kell előrelépni:

aa) Összehasonlító munkában jól megismerni és tanulmányozni az érintett belső jogi jogintézményeket, azok közelítő fejlesztésének lehetőségeit. Figyelemre méltóan hangsúlyozta Gringolc és Petev, hogy bár az egyes nemzeti jogok víziója helyett valami közös a cél, de a nemzeti kereteket figyelmen kívül hagyni (übersehen) történetietlen kísérlet lenne.

bb) Részterületeken kell törekedni vertikálisan mélyebbre jutni és ilyen közelítésben fokozatosan kimunkálni a nagyobb szintézis alkotóelemeit.

Nézeteltérések egyebek között abból is fakadtak, hogy ilyen előmunkálatok alig vannak vagy egyáltalán nincsenek, így a konferencia szükségképp vezetett oda, hogy eltértek, ill. ütköztek a nézetek majdnem mindazokban a tézisekben, amelyek az eltérő belső jogi megoldások és jogi gondolkodási kategóriák nem elég teljes hegeli Aufhebungjával valami mást, újat szándékoztak érvényre juttatni.

e) Megmutatta a konferencia azt is, hogy a jogtudomány területén megalapozott elméleti általánosításhoz nem elég *csak* belső vagy egyes kérdésekben közös gazdaságpolitikai vagy gazdaságirányítási megfontolásokból kiindulni. Jobban kell építeni arra, hogy a jog és a jogi szabályozás, különösen egyes nagyobb elméleti jogi nézetrendszerek, viszonylagos önállósággal rendelkeznek, hogy ezt a nézetrendszert nem lehet csak és kizárólag a gazdaságpolitika függvényeként felfogni; e nézetrendszernek „joga”, hogy a gazdasági alaphoz közvetlen összefüggése legyen, és ebben a gazdaságpolitikához viszonyítva nincs egyszerűen csak alárendelt helyzetben. Nagyobb jogi nézet- és intézményrendszer kimunkálásánál jobban kell visszakapcsolni a gazdasági alap, a jogi és társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeire és nem annyira — majdnem kizárólagos mértékben — csak a gazdaságpolitikában már megfogalmazott tételekből kiindulni, ahogy ez a konferencián és a referátumokban is sok esetben történt. A dolgoknak ezt az oldalát jobban előtérbe kell helyezni ahhoz, hogy egzaktabb és az általánosság igényével hatásosabban érvényesülő megoldásokhoz jussunk.²

f) Arról már nem is kell szólni, hogy egy ilyen konferencia, amely sok, de baráti hangú vitájával jó kereteket biztosított a nemzetközi együttműködéshez, mennyire nélkülözhetetlen volt a továbblépések előkészítéséhez, a kölcsönös kapcsolatok fejlesztéséhez, a csak közös erőfeszítésben megoldható problémák további szervezeti perspektíváinak körvonalazásához.

2. § *Előzmények*

3. A konferencia a maga probléma-gazdagságával, sok referátumával, eredményeivel és vitáival természetesen nem egészen jogi-jogtudományi vacuumból indult ki. *Az előzmények három síkon is számottevőek voltak.*

a) Először a tudományos megnyilatkozások síkján. Ebben éppen Magyarország mondhat magáénak számottevő kezdeményezéseket és érdemeket, amennyiben már 1968-ban rendezett konferenciát a KGST-országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak újabb fejleményeiről és azok jogi problémáiról,³ és ezt

² E gondolatkörhöz l. egyébként — a belső gazdasági mechanizmus problémáira vetítve — *Világhy Miklós* cikkét „Jog- és gazdaságpolitika” címmel (A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadása, Budapest, 1968. 19. old.).

³ *L. Lontai Endre*: Nemzetközi tudományos kollokvium a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseiről. Szeged, 1968. május 21–23. Állam- és Jogtudomány, 1968. évi 3. sz.

követően a gazdasági integráció jogi kérdéseiről néhány tanulmány is megjelent.⁴ Kezdeti jelleggel a többi KGST-ország jogirodalmában is megjelentek az első írások a gazdasági integrációról.

b) A másik sík az egyes KGST-országok belső hivatalos gazdaságpolitikai megnyilatkozásai, ill. ezzel összefüggésben az e tárgyban készült és megjelent közgazdaságtudományi írások. A hazai ilyen dokumentumok és írások, azok koncepciója ismeretesek, a külföldiek ismertetése pedig túlesik e tanulmány keretein.

c) A harmadik sík a KGST szinten létrejött közös okmányok. Ezek lényegesebb állomásai a következők: A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei című, 1962-ben kelt okmány, amelyet a KGST-ben részt vevő országok pártjai hagytak jóvá, először fogalmazta meg elvi jelleggel a gazdasági együttműködés struktúrájának továbbfejlesztését, amennyiben kimondta a termelési kooperáció és a közös beruházások fokozott előtérbe állításának szükségességét. A KGST XXI. ülészsaka (Budapest, 1967. december) a fő kérdések és fő feladatok között (amelyek között a gazdasági mechanizmus reformok kérdéseire vonatkozó tapasztalatcserék szervezése, a nemzetközi specializáció és kooperáció, az érdemi valutáris közvetítő rendszer is szerepelt) a termelés, a minőség és gazdaságosság fejlesztése, a gazdasági élet rugalmasságának növelése érdekében kiemelkedő helyen foglalkozott a szocialista országok vállalatainak közvetlen nemzetközi együttműködésével, az ebben való közvetlenebb érdekelttség fejlesztésével. A KGST XXIII. rendkívüli ülészsaka (Moszkva, 1969. április 23 – 26.) már határozottabban a gazdasági integrációra orientált; az eddigi együttműködési formák és a KGST szervek működésének további javítása mellett hangsúlyozta, hogy szükséges újabb, hatékonyabb formák felkutatása. Ezek körében kiemelte a szocialista országok hatósági és gazdasági szervei közötti közvetlen kapcsolatok kiépítését, a termelés hatékony és szilárd nemzetközi szakosításának és kooperációjának továbbfejlesztését, közös gazdasági szervezetek létrehozását; az ülések résztvevői állást foglaltak az érdekelt országok minisztériumai, gazdasági szervei, trösztjei, vállalatai és más szervezetei között fennálló kapcsolatok nagyarányú fejlesztése mellett.⁵ Ettől kezdve a szocialista gazdasági integráció koncepciója még inkább a nemzetközi gazdasági kapcsolatok célszerű fejlesztési útjának fő sodrába került, megindultak a szocialista gazdasági integráció szervezeti jogi struktúrájának

⁴ L. *Mádl Ferenc*: A szocialista gazdasági integráció jogi struktúrája felé. Állam- és Jogtudomány, 1969. évi 2. sz.; *Mádl Ferenc*: A gazdasági integráció kialakulásának főbb jogi kérdései. Acta Juridica, 1970. évi 1–2. sz. (oroszl nyelven); *Mádl Ferenc*: A gazdasági integráció egyik fő kérdése: milyen jogi mechanizmust? (kiadás alatt a Közgazdasági Szemlében). *Mádl Ferenc*: Juristische Fragen der wirtschaftlichen Integration in den COMECON-Ländern. Zeitschrift für gesamtes Handelsrecht und Wirtschaftsrecht (kiadás alatt az 1970. évi kötetben).

⁵ L. mindezek részletesebb bemutatásához és dokumentálásához *Mádl Ferenc* „A szocialista gazdasági integráció jogi struktúrája felé” c. előbb említett tanulmányát, az egyes ülészsakokról kiadott és a sajtóban is megjelent közleményeket.

kiépítésére irányuló munkálatok is. Különböző tanácskozási-szervezeti keretekben KGST-szintű közös jogi munka folyt és folyik egyebek között olyan kérdésekben, mint az állami szervek felelősségének fokozása a gazdasági kötelezettségvállalásokért, a közvetlen kapcsolatok különböző irányító és gazdálkodó szervezetek között, közös szervezetek, a szocialista választott híráskodás és a gazdasági integráció stb. Sőt a KGST időközben létrehozott egy jogi tanácskozó testületet is, amely az integráció előkészítése menetében felmerülő jogi kérdések tanulmányozására javaslatok előterjesztésére hivatott.⁶ A KGST XXIV. ülészsaka (Varsó 1970. május 12-14) még tovább ment a szocialista gazdasági integráció közelebbi megfogalmazásának kialakításában. Megállapította, hogy a következő eszközök komplex alkalmazásának fejlesztése szükséges: a tervkoordinálás mint alapvető módszer; kölcsönös konzultáció alapvető gazdaságpolitikai kérdésekben; prognózis készítési tapasztalatsere; a tervhivatalok jobb együttműködése bizonyos kiemelt területeken; nemzetközi beruházási bank létrehozása; közgazdaságtudományi intézet létrehozása a gazdasági integráció közgazdasági kérdéseinek tanulmányozására; a sokoldalú elszámolás fejlesztése. „Az ülészsak jóváhagyta — szól az ülészsakról kiadott közlemény — a szerződéseken alapuló közvetlen kapcsolatok létesítésének elveit, rendjét, szervezeti, gazdasági és jogi feltételeit, továbbá az anyagi érdekeltég és felelősség növelését, valamint az érdekelt KGST tagállamok által létrehozandó nemzetközi szervezetek lehetséges szervezeti formáit és funkcióit. Az ülészsak ajánlotta, hogy az egyes országok biztosítsanak olyan kedvező feltételeket minisztériumok, hivatalok, gazdasági és egyéb szervezetek közvetlen kapcsolatainak további bővítéséhez, valamint a KGST tagállamok nemzetközi gazdasági szervezeteinek létrehozásához és tevékenységéhez, amelyek elősegítik a tagországok gazdasági és tudományos műszaki együttműködésének erősítését, tökéletesítését.”⁷

Az eddigi fejleményekhez tartozik az is, hogy eddig is létrejött már számos közös gazdasági szervezet és erősödött a kooperációs és szakosítási szerződések száma és szerepe a KGST együttműködésben.

A szocialista gazdasági integráció koncepciójának alakítása és fejlesztése mellett, sőt ahhoz tartozóan a KGST szerves része kíván maradni a világpiacnak, növelni kívánja a Kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokat. Az említett XXIII. ülészsak határozottan állást foglalt amellet, hogy a tagországok fejlesszék a kölcsönösen előnyös kapcsolatokat más szocialista országokkal, a világ egyéb országaival, függetlenül ezek társadalmi rendszerétől. A KGST és a hozzá tartozó országok kormányainak ilyen jellegű számos megnyilatkozására való utalás mellett itt röviden csak azt említjük meg, hogy számos összefüggés-

⁶ Közli a *Népszabadság* 1969. december 17. („Fontos határozatokat hozott a KGST végrehajtó bizottsága”).

⁷ L. a XXIV. ülészsakról kiadott „Közlemény a tanácskozásról” (*Népszabadság*, 1970. május 15.).

ben a Kelet–Nyugat gazdasági „kapcsolatok” fogalma és tartalma mellett egyre inkább megjelenik a Kelet–Nyugat gazdasági „együtműködés” fogalma és tartalma is.⁸ A Varsói Szerződés politikai tanácskozó testületének 1969. évi budapesti *felhívása az európai országokhoz az európai országok átfogó gazdasági együttműködéséről* szől.⁹

II. A gazdasági integráció általános elvi alapjai és jogi kifejezése

4. Az első nagy problémakörben – a szocialista gazdasági integráció elméleti jogi alapjai kérdéskörben – a vita alapjául *W. Seiffert* „A szocialista gazdasági integráció jogi szabályozásának funkciója és rendszerjellege” című, terjedelmében is nagy (több íves) referátuma szolgált. Abból indult ki, hogy *a szocialista országok jogtudománya elmaradt a gyakorlat követelményei mögött*, az integráció jogának lényege, funkciója és rendszerképző szerepe pedig alig tisztázott. Nem is annyira az a feladatunk, hogy egyes súlyos általános kérdéseket vagy nagyobb komplexumokat megoldjunk, hanem az, hogy a szocialista gazdasági integráció jogi szabályozásának elméletét és módszertanát kidolgozzuk. Utóbbi alatt azt érti a referátum, és erről lesz az alábbiakban részletesebben szó, hogy ez a jogi szabályozás a szocialista állam- és jogtudományok egyrészt önálló ágazata, sőt önálló jogág lesz, másrészt azonban része a szocialista integráció egész átfogó elméletének.

3. § *Indító referátum a gazdasági integráció általános elvi alapjaihoz* („csakis közös állami vezetés”)

5. *Seiffert* referátuma első helyen a szocialista gazdasági *integráció legátfogóbb* és szerinte döntő és általános elfogadásra igényt tartó *elveit* vázolja. Ezek lényege a következőkben összegezhető.

a) „A szocialista gazdasági integráció a szuverén, szocialista, nemzeti, illetve többnemzetiségű államok és az általuk alakított (s így származékos jellegű) nemzetközi gazdasági szervezetek nemzetközi gazdasági rendszere, amelyben az államok és szervezetek a nemzeti gazdasági struktúrák közeledésének, kölcsönös alkalmazkodásának és optimalásának folyamatát tudatosan és tervszerűen, és egyszersmind mint az egységes szocialista világgazdaság, mint egységes egész, kialakítása történelmi folyamatának alkotó részét való-

⁸ Ld. pl. *Kirillin és Debré* nyilatkozatát: „*A szovjet–francia együttműködés távlata kedvező*” (Magyar Hírlap, 1969. január 9.); az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatok jellegét illetően l. pl. *Fock Jenő* miniszterelnök ausztriai látogatása kapcsán a magyar sajtó megállapításait (pl. a Magyar Nemzet „Nagy perspektívák a magyar–osztrák gazdasági együttműködésben” c. cikkét, 1969. május 18.).

⁹ A *Felhívást* közli a Népszabadság (1969. március 18.).

sítják meg, és amelyet az összes nemzet győzelmes proletariátusa egységes terv szerint szabályoz”.

b) Az integráció megnöveli az állam gazdasági funkcióját, és annyiban minőségileg új vonásokat kölcsönöz neki, hogy ezt a funkciót nem egyedül, hanem csakis a többi szocialista állammal közösségben fejtí ki.

c) Az integráció hosszú folyamat, amely dialektikus egységet képez, a szocialista országok politikai összefogásának folyamatával; az integráció alapja a magasabb termelékenység.

e) Az integráció nem jelenti az államok összeolvadását, a kapcsolatok mély demokratizmusa az integráció lényegéhez tartozik.

f) Az integráció célja a gazdasági egységesség; a gazdasági egység a tagállamok gazdasági mechanizmusainak összekapcsolása révén jön létre, konkrétan a prognózis, a tervezés, a stabil specializáció és kooperációs kapcsolatok révén a termelés, tudomány és technika legfontosabb ágaiban, valamint a tagállamok piacainak tervszerű fejlesztése révén.

g) A gazdasági együttműködés új minősége nem az intézkedések sokaságában és sokféleségében, hanem ezek rendszerjellegében áll. Egy olyan nemzetközi mechanizmust kell kifejlesztteni, ami a nemzeti és közös érdekeket lehetőleg szervesen összekapcsolja. A tapasztalat szerint a nemzetközi mechanizmus csak akkor működik, ha az egyes tagállamok belső mechanizmusa megfelelően alakul, vagyis az állami külkereskedelmi monopóliumot az integráció rendszerének megfelelően kell továbbfejlesztteni.

h) Az integráció lényegi vonása a komplex jelleg. Átfogja a gazdasági kapcsolatok egészét, a termelést, a forgalmat és a vezetést is. Kiterjed az államok közötti kapcsolatokra éppen úgy, mint a vállalatok kapcsolataira.

i) Az integrációt nem lehet az értéktörvény mellőzésével elérni. Az áru-pénz viszonyok viszont a szocialista államok tervszerű gazdasági kapcsolatai összrendszeréből vezetendők le.

j) Az integráció túlhaladja az eddig a KGST-ben szokásos viszonylag laza egyeztetési és koordinálási formákat és az együttműködésnek egy szervezetileg új fokát képviseli.

Az integráció — szemben a nemzeti népgazdaságok állami tervezési és vezetési rendszerével — a maga politikai, gazdasági és szervezeti specifikumaival új minőséget képvisel. Ez gazdasági téren abban mutatkozik, hogy a szocializmus gazdasági törvényei az integrációban alapvetően mint különös törvények hatnak. A társadalmasítás az integrációban egy fokkal alacsonyabb, mint a nemzeti keretek között, itt nem létezik egy egységes társadalmi tulajdon, egységes terv-direktívák, nincs az államok fölött álló központi vezetés, az államhatárok egyben gazdasági rendszerek határai is. Ezeknek a különös vonásoknak mélyebb oka az, hogy az integrációban származékos termelési viszonyokról van szó, amelyek csak egy igen hosszú történelmi fejlődés után válnak majd eredetiekké. Az integráció politikai különös vonása, hogy a részt

vevő – bár hasonló társadalmi rendszerű államok különböző tulajdonosok, amelyek viszonyai a szocialista nemzetközi kapcsolatok ismert elvein nyugszanak. Az integráció szervezeti téren is új problémákat vet fel, főleg a kapcsolatok tervszerűsége és tartóssága tekintetében.

Az integráció fejlődését az az ellentmondás határozza meg, ami a természeti erők növekvő nemzetközivé válása és a jelenlegi állami keretekben szervezett társadalom között áll fenn. Ezt az ellentmondást nem lehet az előttünk levő korszakban az államok feloszlásával megoldani, hanem csakis az államok szuverenitásának és nemzeti gazdaságának kibontakoztatásával, ami a tervszerű és tudatos gazdasági integrációnak immanens eleme.

Az integráció fenti elemeiből következik, hogy az integráció elképzelhetetlen adekvát és specifikus vezetés nélkül. Mivel az integráció szuverén államok gazdasági rendszere, ez a vezetés csakis állami vezetés, és pedig közös állami vezetés lehet. Ezzel ki is mondta Seiffert a specifikus államközi vezetés rendszeri jellegét, mert ez, hangsúlyozta, kiterjed a résztvevő államok egymás közötti, a gazdasági szervezetek egymás közötti, illetve államok és gazdasági szervezetek közötti kapcsolatokra egyaránt. Az állam vezető funkcióját viszont csakis a jog segítségével tudja realizálni. Az állami vezetés és a jogi szabályozás lényegük szerint azonosak. Csakis a jogi szabályozás biztosítja az állami tevékenység összes formájának szerves és stabil egységét. Mindebből következik, hogy a szocialista gazdasági integráció törvényszerű folyamata csak abban a mértékben bontakozhat ki, amennyiben jogi szabályozása van. Másrészt az integrációval szükségképpen együtt járó kockázatok minimálása is csakis a megfelelő jogi szabályozással érhető el. A jog jelentőségének túlbecsülése nélkül állítható, hogy a jogi formák a szocialista gazdasági integráció létformái, amelyek az integrációban részt vevő államok tevékenységéből fakadnak. A nemzetközi gazdasági együttműködés rendszerjellege magas fokú jogi stabilitást követel meg. Mindezek figyelembevételével a jogi szabályozás funkciója abban áll, „hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás rendszerének tartós és az integrációs folyamat dinamikájának megfelelő szervezeti formákat, irányító és szabályozó eszközöket biztosítson; amelyek a szocialista nemzetköziség, az állami szuverenitás, egyenjogúság, a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, az önkéntesség és kölcsönös előnyök alapelveivel összhangban a szervezési és csereviszonyok kölcsönös összekapcsolása területén folyamatos és mélyreható komplex kooperációra vezetnek, azzal a céllal, hogy a szocializmus gazdasági törvényei nemzetközi érvényesülésének rendszerét uralmuk alatt tartsák”. Amennyiben tehát az integrációnak specifikus vezetésre van szüksége, ez magában foglalja a gazdasági integráció minőségileg új és specifikus jogi rendszerének kifejlesztését.

4. § *A gazdasági integráció jogi kifejezése a „szocialista nemzetközi gazdasági jogban” mint önálló jogágazatban*

6. A jogot mint kibernetikus rendszert felfogva Seiffert arra a következtetésre jut, hogy 1. a szocialista gazdasági integráció objektíve szükségszerű rendszerjellegét csakis a jogi szabályozás realizálja, és 2. ez a *jogi szabályozás csak akkor funkcionálhat, ha maga is rendszerjellegű szabályozás*. Éppen ezért nem az eddigi szabályozási területek továbbfejlesztése, illetve további részszabályozás a feladat, hanem az eddigi részszabályozások összekapcsolása és ezen keresztül a KGST-n belüli együttműködés *komplex jogrendszerének* kialakítása. Maga a jogrendszer is rendkívül hatáson integrációs tényező. A rendszerjellegű szabályozás azt jelenti, hogy a hosszúlejárathú terv- és gazdaságpolitikai egyeztetéseket összekötjük a tervkoordinálással és az áru-pénzviszonyok helyes kihasználásával, mégpedig a struktúrát meghatározó vezetési nagyságrendekben való két-, illetve több oldalú kötelmi jogi megállapodás útján. Másrészt össze kell kapcsolni a központi állami vezetést a termelők önálló tevékenységével, mégpedig nemzetközi szervezetek, nemzetközi normák és bíraskodás segítségével. Végül pedig szükséges a szocialista államok vezetési rendszereinek egzakt szinkronizálása azzal a céllal, hogy a KGST-n belül a közös vezetés optimális struktúrája jöjjön létre.

Az integráció jogának fenti funkciói csak egy olyan jogi struktúrában valósulhatnak meg, amely a nemzetközi jogi és a gazdasági, illetve polgári jogi formákat új minőségben egyesíti. Ez gyakorlatilag a *szocialista nemzetközi gazdasági jog kialakítását jelenti*. Jóllehet az integráció fejlődése nagyszámú nemzetközi jogi norma hozatalával jár, az integráció jogi rendszerének kialakításához ezek egyedül nem elegendőek, hanem a nemzetközi jogi formákat legalábbis kombinálni kell gazdasági és polgári jogiakkal. De egy ilyen kombináció nemcsak a hagyományos dualisztikus szabályozási módszert nem haladja meg, hanem az egységes nemzetközi gazdasági rendszer alanyait a nemzetközi jog, illetve a polgári jog alanyaiként izolálja, új jogi formák kifejlesztését pedig kizárja.

Az eddigi megoldások két típusba sorolhatók: *a)* a „nemzetközi gazdasági jog” kialakítása, mint a nemzetközi jog komplex ága, ill. a megfelelő jogi kérdések komplex, integrált megoldása; *b)* a tradicionális dualisztikus szabályozás tökéletesítése, ti. hogy az államok nemzetközi szerződésben vállalnak kötelezettségeket, amelyek konkrét realizálása az egyes államok polgári, ill. gazdasági jogi eszközeivel történik.

Az utóbbi eszközökkel is el lehetne érni bizonyos eredményt, de a „szocialista gazdasági integráció jogi szabályozásának új minősége megköveteli, hogy ezt a szocialista nemzetközi gazdasági jogot mint új, önálló joganyagot fogjuk fel”. Ez a koncepció lehetővé teszi, hogy egységes nemzetközi és direkt normatív szabályozással az egyes államok szabályozásának eltéréseiből fakadó

zavarokat az együttműködés összrendszeréből eleve kikapcsoljuk. *A nemzetközi gazdasági jog csakis a KGST-államok kötelező megállapodásai, ill. nemzetközi szervezetek normái útján jöhet létre:* következésképpen jogforrásai nemzetközi jogi természetűek. Ez a nemzetközi jogi jelleg azonban csak a jogforrásokra vonatkozik; az új jogágban a nemzetközi és belső állami jogi formák integrálódása minőségileg új jogi formát hozna létre. Az egyes népgazdaságok és az integráció kapcsolatából folyóan el kell kerülni az új jogág izolálását a belső jogoktól.

Az új önálló jogág elismerése jogelméletileg beillik abba a koncepcióba, amely a szabályozandó társadalmi viszonyok egységét tekinti a jogágiság alapjának, amihez ezen a területen különös súllyal járul az integráció alanyainak sajátos jellege.

Egy nemzetközi gazdasági jog keletkezése a már meglévő egységes KGST-normákban felismerhető, érvel tovább Seiffert, és az egyes tagállamok gazdasági reformjai is ezt a folyamatot támogatják. Mindenesetre az NDK-ban összekapcsolódik a gazdasági rendszer komplex felfogása a nemzeti gazdasági jog kifejlesztésével és alkalmazásával.

A nemzetközi gazdasági jog tárgya ezek után minden olyan viszony, „amelyek a szocialista nemzetközi munkamegosztásból és kooperációból a termelés, a szellemi alkotások és a fuvarozás területén keletkeznek”. „Ez a tárgymeghatározás abból indul ki, hogy a nemzetközi gazdasági jog az államok és vállalatok kapcsolatait, az államok közötti és az államokon belüli kapcsolatokat komplexen szabályozza.”

A komplex szabályozás előnye a dualisztikus módszerrel szemben abban áll, hogy az integrációs folyamaton belül lehetővé teszi a jog rendszerképző funkciójának optimális realizálását, hogy a szocialista nemzetközi együttműködés bevált elveit mint e jogág alapelveit új minőségben egyesíti. A nemzetközi gazdasági jog az integráció alanyait egy funkcionális rendszerben egyesíti, a relatíve önálló jogi szak-diszciplínákat (pénzügyi jog, eljárásjog stb.), ezek különböző struktúrája és módszere ellenére, az integráció belső rendszer-hierarchiájában ideális modellé egyesíti. A komplex szabályozás lehetővé teszi a direkt, nemzetközileg egységes normák kibocsátását is.

A szocialista nemzetközi gazdasági jog alapvetően különbözik a polgári jogtudományban ismeretes „államnélküli jog” koncepciójától, nemcsak szocialista jellege miatt, hanem azért is, mert az állam szerepének semmibevétele helyett éppen az állam gazdasági funkciójának kibontakoztatását célozza.

A jog funkcióinak meghatározása a gazdasági integrációban magát az integrációs programot is új megvilágításba állítja. Nem lehet a jog szerepét e program specifikus jogi kérdéseire korlátozni. Sokkal inkább arról van szó, *a)* hogy az integrációs programot mint a tudatos magatartás-szabályozás jogi normákba foglalt modelljét alakítsuk ki; *b)* hogy az integrációs programmal a jogi szabályozás alapjait is megadjuk; *c)* ebből következően nagy jelentősége

van annak, hogy az integrációs programot kötelező jogi aktus formájában fogadjuk el.

Az integrációs programnak tartalmaznia kell egy általános részt, amely az integráció lényegét, céljait, alapelveit és funkció-mechanizmusát határozza meg. Az általános rész jogi jelentősége abban állna, hogy ez jogilag kötelező alapelveket tartalmazna, amelyekre aztán a különös szabályozás felépül (alapelvek, jogszabályok hozatala, a jogintézmények rendszere, a KGST jogi szervezeteinek funkciója).

Seiffert végül utalt egy ilyen rendszer kiépítésének fokozatosságára, amely a belső jogi szabályozás és kategóriák megfelelő figyelembevételét is feltételezi.

5. § *Komplex jogterület és diszciplína versus önálló jogágazat és az integráció más elvi kérdései a vitában*

7. Oly sok tapasztalat van ma már arról, hogy mihelyt valamilyen történetileg komplex helyzetben a jogászok egy része a vitába vetette a jogági tagozódás, ill. önálló jogág képzésének kérdését, minden figyelem és kapacitás e jelentőségében mégis csak másodrendű probléma felé fordult. Nem is túl vigasztaló körülmény, hogy ahányszor fejlődése során a gazdaságpolitikai koncepció valamilyen lényeges állomásánál a szocialista jogtudomány új feladat elé került, azonnal *nagy vitát nyitott a gazdasági jogról*, ill. a jogági rendszerezés még általánosabb kérdéseiről. Van ebben, úgy látszik, valami törvényszerűség. A lényege talán az, hogy az elmélet a maga rendszerébe el kívánja helyezni az új jövevényt és ebben az egyik párt egy integrációs állásponton van (hogy ti. asszimilálni és belesztrukturálni az új elemeket a hagyományos gondolati rendszerbe), a másik pedig inkább egy függetlenségi frontot képvisel (hogy ti. új ágazatot az új jövevénynek!). A gyakorlat oldaláról megfelmerül egy - esetenként elméleti szempontból legalábbis szimplifikációnak tűnő - igény: egy jogi keretben, egy jogágazatban szabályozni mindent (mindegy, ha részben másutt meglevő megoldásokat ismételünk), hogy könnyen áttekinthető legyen a jogi instrumentumok zenekara. A referátum és a vita is igazolta, hogy ennek a csábításnak - vagy ha úgy tetszik ilyen törvényszerűen előtérbe kerülő feladatnak - a konferencia résztvevői ezúttal sem tudtak ellenállni. Meg kell azonban jegyezni, hogy jutott bőven szó érdemi kérdésekre is.

8. Előbb azonban lássuk röviden a jogági vitát, amelynek során közvetve jelentkeztek komoly tartalmi kérdések is. *Számosan újabb oszlopokkal támogatták meg Seiffert elméleti koncepcióját*; ez az NDK résztvevői részéről természetes is volt, hiszen a gazdasági jog az NDK-ban vált leginkább általánosan elfogadottá.

Petev hangsúlyozta, hogy a gazdasági integráció koherens szabályozása feltételezi e folyamat tudatos vezetését, és ez az igény immanens jelensége

a gazdasági integráció jogi szabályozásának. A normaalkotó folyamatban szabályok tömegét kell létrehozni. Ezek nem vezethetnek egyszerűen csak mennyiségi szabálytömegre, hanem az említett immanens tudatos irányító elem útján ún. Ordnungsprincipiumok alapján jönnek létre. Az ilyen Ordnungsprincipiumok jegyében létrejött normák sokasága szükségképp koherens rendszert hoz létre. Nem arról van tehát szó, hogy most megjött az étvágy a szisztematizáláshoz, hanem arról, hogy a jogi szabályozás egységes rendszerben való alakítása a racionális cselekvés követelménye. Különös jelentősége van ennek a körülménynek abban az összefüggésben, hogy létre fog jönni közös szervezeteknek bizonyos normaanyaga, amelyet máshova, mint a nemzetközi gazdasági jogba szinte nem is lehet illeszteni.

Spiller a pénz- és hitelviszonyok, valamint az elszámolási viszonyok internacionalizálódási folyamatának főbb elemeit vázolva látott érveket felhozhatónak a nemzetközi gazdasági jog mint jogágazat mellett. Azok a normák, amelyek az egyes pénzrendszerek viszonyát rendezik, továbbá azok, amelyek pl. szocialista relációban a kereskedelmi elszámolás struktúráját szabályozzák, a vám és adó esetleges közös vagy koordinált szabályozása, a nemzetközi biztosítási jog normáinak fejlesztése a külkereskedelmi tranzakciókban, a közös bankok szervezeti és működési szabályai, mindezek érintenek államokat, mint szuveréneket, tehát a hagyományos értelemben vett nemzetközi közjog szféráját, továbbá belső igazgatási viszonyokat és folyamatokat, de érintenek nemzetközi gazdasági szervezeteket, érintik ezek harmadik forgalmi partnerekhez való viszonyát is. Más szóval az e körben jelentkező normák mellett, hogy hagyományos szemléletben sokféle jogágazatba lennének sorolhatók, alapján egyenemű anyagi folyamatokra, az előbb említett pénzügyi-elszámolási, vám-, bank- és hitelviszonyokra, általában nemzetközi pénzügyi folyamatokra vonatkoznak. A jogi szabályozás akkor optimalizálható, ha döntő elemként ez utóbbit vesszük alapul, miáltal egy ilyen felfogás bele-torkollik a szocialista nemzetközi gazdasági jog koncepciójába.

Kemper abból indul ki, hogy a jogtudomány művelői (Kalenszky, Mádl és Podznyakov megjelent műveikben pl.) komplex kérdések tárgyalásánál már rég túltették magukat a hagyományos jogágazati kötöttségeken. Arról nincs szó, hogy elvegyük más jogágak kenyerét; a nemzetközi gazdasági jog számára csak kölcsönveszünk másutt is meglevő intézményeket. A komplex szemlélet önmagában nem elég, mert szükségképp létre fog jönni olyan helyzetek sora, amelyekben új minőségű normák lépnek fel. Példaként említette az ÁSZF értelmezésének egyes kérdéseit. A felelősség kérdésében az ÁSZF bizonyos esetekben a belső jogra utal. A 110. § pedig kimondja, hogy ilyenkor az eladó jogát kell alkalmazni. Az államok egy része viszont (pl. Lengyelország és Csehszlovákia) a kötbéren felül kártérítési felelősséget nem ismert el, míg a többi állam joga igen. Ha nem jön létre az egységes értelmezés és az alkalmazásnak valamilyen közös szervezeti formája, ha nem jön létre ilyen és hasonló

más kérdésekben közös és egységesen alkalmazandó norma, akkor a jogi szabályozás nem az integráció, hanem a divergenció irányába hat és gyakorlatilag is ellentmondásokra vezet (az említett példában lengyel vállalat kártérítést is követelhet német eladótól, fordítva azonban a német vevőnek csak kötbérre van igénye lengyel eladóval szemben). Ilyen és hasonló helyzetek szinte ránk kényszerítik a közös nemzetközi gazdasági jog koncepcióját, amely az ilyen ellentmondásokat természeténél fogva kizárja, ill. feloldja. Utalt továbbá a nemzetközi ipari ágazati szervezetek tevékenységére, ahogy azok alább Rüster referátumában jelentkeznek, hogy ti. egyszerre irányító és gazdálkodó szervek; alanyai nemzetközi közjogi és polgári jogi jogositványoknak, és ez mindenképp új minőséget jelent az ide tartozó normakomplexumban. Kemper szerint a szocialista nemzetközi gazdasági jog a gazdasági integráció jogi szabályozásának és jogi funkcionálásának optimális Denkmoddellje.

Heuer is ezt az elemét hangsúlyozta a nemzetközi gazdasági jognak: összeköti az állami vezetést és az árutermelést. Olyan normák sora jön létre, ami nem bontható vagy igazgatási, vagy polgári jogi részre (pl. állami vállalat kártalanítási igénye, ha központi intézkedés folytán jövedelemkiesést szenved el). Sólyom László alább vázolt kiindulásával szemben, hogy a jogágazat képzésénél döntő szerepe a jogdogmatikai megfontolásnak is van, a gazdasági tartalmat helyezi előtérbe. Különösen kiemeli azonban, részben Kemper említett Denkmoddelljére utalással, hogy annyi bizonyos: a szocialista gazdasági jog kikényszeríti a mindenki által elfogadott komplexitást és ezt a praktikus szempontot sem szabad számításán kívül hagyni.

Enderlein kiemelte, hogy a hagyományos felfogásban is számos jogágazat átfedi egymást, így pl. a polgári jog és a munkajog, ill. ezeknek a nemzetközi magánjoghoz való viszonya. Sólyom László ellenvetésével szemben, miszerint az önálló jogágazatnak számos fogható eleme, pl. az általános része is problematikus vagy hiányos, kifejtette, hogy a szocialista nemzetközi gazdasági jog egy kialakulóban levő jelenség, még távolról sincs kész, de ez önmagában nem szól létjogosultsága ellen.

Bär az akaratképzés racionalitásának követelményéből kiindulva utalt az olyan szocialista kapcsolati formák növekedésére, amelyek speciálisan a KGST kapcsolataira vonatkoznak, amelyek tehát nem is lehetnek részci az egyetemes nemzetközi közjognak. Az e téren kívánatos normáknak systemgerecht-eknek kell lenniök és a Wasilkowzki által hangsúlyozott egyedi megoldások esetén is szükségképp ilyen systemgerecht kiindulással és elvekkel operálunk.

Frau Bauer szerint a nemzetközi szervezetek egyre több operatív gazdasági tevékenységet is kifejtenek, ezeket ma már nehéz csak az általános nemzetközi jogban tárgyalni. Komplex tanulmányozásuk szükséges, különösen vonatkozik ez az integráció menetében szükségképp növekvő számú közös

szervezetek jogi problémáira, ezeket „A szocialista gazdasági integráció jogá”-ban kellene megragadni.

Schönrath helytelenítené, ha a nemzetközi gazdasági jog megítélésénél belső jogi ismérveket alkalmaznánk, hiszen a nemzetközi gazdasági jog lényegét csak az integrációból kiindulva lehet megragadni. Félúton való megállást jelent, ha az adott témakörben csak jogi diszciplináról és nem jogágazatról is beszélünk.

9. *A külföldi korreferátumok lényege azzal fejezhető ki, hogy komplex szabályozás és diszciplína: igen, önálló jogágazat: nem.* Az érvek közt megint csak számos volt olyan, amely túlnyúlt az egyszerű jogágvitán.

Knapp és *Wasilkowsk* másokkal együtt egyaránt a koherens rendszer és diszciplína elemeit hangsúlyozták. A gazdasági integráció jogi szabályozásánál meghatározott célra irányuló kérdéskomplexummal van dolgunk és ehhez komplex közelítés is kell, de ezt mindjárt jogággá avatni már aligha jogosult.

Sólyom László abból indult ki, hogy *Kemper* szerint a nemzetközi gazdasági jog mint jogág, „gondolkodási modell”-ként szolgál. Egy jogág azonban nem Denkimodell, hanem pozitív, hatályos normák rendszere. Mindenki egyetért abban, hogy a KGST gazdasági kapcsolatait jogilag komplexen kell szabályozni és vizsgálni, viszont csak az NDK-referátumok vannak azon a véleményen, hogy a komplex szabályozás egy új jogág, a nemzetközi gazdasági jog kialakításához vezet. *Seiffert* szerint a komplex viszonyok ezt „kikényszerítik”. Vajon így van-e ez?

A jogágiság kritériumai közül a sajátos szabályozandó társadalmi viszonyok adva vannak, éppígy a sajátos szabályozási módszer. Ez *Seiffert* szerint a nemzetközi egységes direkt normák útján való szabályozás lenne. Emellett viszont áll az, hogy a jogágalkotó normák maguk is rendszert képeznek; ennek egyik kifejeződése az, hogy van egy olyan struktúrameghatározó normacsoport, amely a jogág általános részét képezve egyrészt minden különös részbeni norma mellett érvényesül, másrészt a jogág alapintézményeit meghatározva a jogágot más jogágaktól megkülönbözteti.

A *Seiffert* által javasolt „az integrációprogram általános része” ugyan az integráció jogilag kötelező alapelveit tartalmazná, de ezek sokkal inkább csak jogpolitikai alapelvek és semmi esetre sem *jogintézményei* egy jogágnak. A nemzetközi gazdasági jog túlságosan sok és heterogén elemet tartalmazna (nemzetközi közjogi, alkotmányjogi, polgári, ill. gazdasági jogi, nemzetközi magánjogi, pénzügyi jogi, igazgatási, sőt büntető jogi szabályokat is); ezeket lehetetlen kölcsönösen úgy strukturálni, hogy eredményeképpen egy új homogén anyag álljon elő, amelyre egy egységes, általános rész normatív jelleggel vonatkozhatna.

Az egységes szabályozási módszer problematikus a szabályozás mélysége szempontjából is. Nem valószínű, hogy az integráció minden részterületét direkt nemzetközi normákkal, illetve egyezményekkel lehetne szabályozni. Ha viszont ezek csak alapelveket adnak, ill. a további normák hozatalának hatáskörét nemzeti szervekre delegálják, akkor egyrészt a szabályozás egységessége

nem biztosított, másrészt kérdéses, hogy hol van a határ az egységes nemzetközi gazdasági jog és a nemzeti jogok különböző jogágai között.

A referátumokból nem látszik tisztán, hogy a nemzetközi gazdasági jog egy szupranacionális jog-e, vagy pedig — éppen az említett részszabályozások következtében minden országnak meglesz-e a maga „nemzetközi gazdasági joga”. Utóbbi esetben kollíziós problémák is fellépnének. Viszont az első lehetőség ellen szól az, hogy nem lehet minden kérdést az összes tagállam részvételével szabályozni, a gyakorlatban szükség lesz számos kétoldalú egyezményre is. Nem világos, hogy ezek az egymástól eltérő tartalmú kétoldalú egyezmények hogyan integrálhatók egy egységes szupranacionális jogágba.

Hasonló problémát vetnek fel az univerzális egyezmények, amelyeknek több KGST-ország is tagja (ilyen egyezmények a közlekedés, fuvarozás és szellemi alkotások jogának területén, de más területeken is gyakoriak). Mivel ésszerűtlen lenne ezekre a területekre szeparált KGST-egyezményeket kötni, az ezekben való részvétel nemcsak fennmarad, hanem bővülni is fog. Ez a tendencia viszont ellentmond a KGST nemzetközi gazdasági jog mint egységes jogág felfogásának: elképzelhetetlen az univerzális egyezményeket a nemzetközi gazdasági jog általános része alá rendelni.

A nemzetközi gazdasági jog mint zárt rendszer még két további problémát vet fel. A KGST jogilag nyílt szervezet. A különböző jogágaknak egy új minőségben való összeolvasztása, harmadik államok számára hozzáférhetetlen, mert ezek — elsősorban a fejlődő államok, mint potenciális tagok — nyilván a hagyományos jogi kategóriákban gondolkodnak. Másodsorban pedig a nemzetközi gazdasági joggal az összes külfölddel való gazdasági kapcsolatot duplán kellene szabályozni, külön KGST és külön Kelet — Nyugati relációban. Célszerűbb lenne csak azokat a kérdéseket nemzetközi egyezmények szintjén szabályozni, amelyek speciálisan a KGST belső ügyei, és a nemzetközi kereskedelem szabályozásának egyéb területein az univerzalitásra kellene törekedni.

Pozdnyakov és *Gringole* is hangsúlyozták azt a jogdogmatikai elemet, miszerint különböző jogi természetű normáknak egy törvényben vagy kódexben vagy normakomplexumban való megjelenése egyrészt ezeket a különböző természetű normákat még nem fosztja meg eredeti természetüktől, másrészt a kérdéses kódex vagy normakomplexum sem lesz jogági értelemben minőségileg új struktúra. Példaként a szovjet hajózási törvényre utaltak, amelyben sokféle természetű norma van, de senki se gondolja, hogy a hajózási jog önálló jogág lenne. Arra sem gondol senki, hogy a hajózási törvényben szereplő polgári jogi normák ne minősülének változatlanul polgári jogi normáknak, sőt kézenfekvő, hogy ha bizonyos tengerhajózási kérdésekben a törvény polgári jogi szabályai nem elég részletezők, az általános polgári jog területéről egészítik ki a hajózási törvényben szereplő polgári jogi szabályokat.

Gringole és *Pozdnyakov*hoz, valamint *Sólyom László*hoz csatlakozva — miszerint nem elég csak az alapul fekvő gazdasági, társadalmi viszonyból

kiindulni, a jogág képzéshez kellene magából a jogból származtatható ismérvek is, azok, amik a vitában felmerültek, mert különben nem tudunk rendet teremteni, nem tudunk ésszerű határokat vonni jogszabályaink világában - itt már rá lehet mutatni arra, hogy nemcsak nem vesztek el a különböző természetű normák a maguk természetét attól, hogy egy komplex jellegű szabályozásban jelennek meg, nemcsak nem oldódnak fel valami hibrid vegyületté (mint mikor pl. tintát és tejet összeöntünk), de egyenesen nem is kívánatos, hogy ezek a különböző természetű sajátosságok egymásban feloldódjanak. Ha a komplex szabályozás és alkalmazás folytán a különböző természetű normákat feloldanánk valami új minőségbe, a tudatos vezetés megfelelően egzakt eszközeitől fosztanánk meg magunkat, nem tudnánk, hogy az alkalmazott új minőség milyen konkrét hatásokat váltana ki, míg most tudjuk, hogy polgári jogi normával meghatározott polgári jogi mechanizmust indítottunk be; vagy igazgatási jogi, alkotmányjogi, avagy nemzetközi közjogi folyamatot vagy éppen büntető jogi folyamatot ilyen természetű norma alkalmazásával indítottunk meg. Igenis jó és szükséges, hogy tudjuk, hogy jogi zenekarunkban ez és ez az instrumentum ezt és ezt, és nem valami más produkciót képes nyújtani, ilyen és ilyen és nem valami más hangot ad. Ezek az instrumentumok sajátosságuk megőrzése mellett adják ki a zenekart. Nem ők maguk oldódnak fel és mennek át egymásba, hanem a hatásuk lesz minőségileg új, a komplex alkalmazásuk által teremtett jelenség lesz új; a példát folytatva: szóló hegedű és kürt és egyéb mű helyett szimfonikus zene.

Pozdnyakov tovább is ment az ilyen és más természetű elméleti jellegű érvelésen és az előbb említetteknél még jelentősebb gyakorlati jellegű ellenvetést is tett. Azt nevezetesen, hogy a szocialista nemzetközi gazdasági jog részben azáltal, hogy belekanyarít - nem tudni még pontosan milyen mértékben - a nemzetközi közjogba, azt polgári jogi elemekkel oldja, részben azonban azáltal, hogy ugyanakkor közjogi és alkotmányjogi jellegű normák általános érvényesítéséhez is valamilyen értelemben jogot formál, tulajdonképpen az államok szuverenitását is sérti.

A szuverenitás védelmének szempontját hozta vitatkozó érvelésül *Liszkovszkij* is, aki a nemzetközi gazdasági jogban - ahogy az mai koncepciójában jelentkezik - a belső joggal szembeni primátus igényét is megjelenni látja. Egyelőre még beláthatatlan, hogy mennyi komplikációval járna egy olyan jogágazat, amely egyszerre fog át külső-belső gazdasági és nem-gazdasági, közjogi és polgári jogi elemeket, méghozzá úgy, hogy ez részben nemzetközi szervezetek hatásköre és akciói útján történik. A távoli jövőben a dolgok és fejlemények feltehetően öltenek ilyenfajta formákat, de ezt tudományosan megítélni és előre igazolni aligha lehetséges.

10. *Ezek az észrevételek már átvezetnek az elvi kérdésekhez, amelyekben ismételten hangot kapott a koherens szabályozás kimunkálásának nagy szükségessége, a komplexitás fontossága a jogalkalmazás, a jogtudomány és e*

kérdések esetleges oktatása területén is. És ismételten hangot kapott Seiffert és mások referátumának ebbeli nagy érdeme. De szóhoz jutottak vitatkozó vagy más aspektusból közelítő megfontolások is.

Tágitotta az érdemi problematikát *Spiller* korreferátuma, aki rámutatott arra, hogy az áru- és pénzviszonyok fejlődése miatt messzemenően megnő a gazdasági kapcsolatoknak mint egésznek bizonyos fokig önálló pénzügyi keresztmetszete (eigenständige finanzwirtschaftliche Seite als Querschnitt im Ganzen). A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban van még egy jelentős körülmény. Az nevezetesen, hogy az elszámolási és pénzügyi viszonyok bonyolultabbak és ezáltal bonyolultabb, több szintű szabályozást is igényelnek. E problémakör egyik fontos területe a sokoldalú elszámolás, a konvertibilitás fejlesztése, ill. elérése, valamint az integrációs folyamatban az adó és vámkérdések komplex szabályozása. Mihelyt e problémákkal közelebről szembenézünk, látni fogjuk, hogy rendkívül jelentős és a gazdasági integráció jogi szabályozásának el nem hanyagolható nagy területéről van szó.

Pozdnyakov, mint jeleztük, hangsúlyozta, hogy egy túlságosan befelé forduló és centrálisan zárt szocialista nemzetközi gazdasági jog oldja, ill. kérdésessé teszi az általános nemzetközi közjog bizonyos alapkérdéseit és kérdésesen hathat a szuverenítésra is.

Itt jegyezhető még meg - összefüggésben a nemzetközi gazdasági jogi koncepció olyan elemeivel, miszerint a jogágazat célja a közös vezetés optimális struktúrájának megadása, ez a közös vezetés csakis állami szintű közös vezetés lenne, közvetlen kihatással az operatív gazdálkodási funkcióra is és magával hozna számos egyéb elemmel közös bíraskodást is a szóbanforgó területeken, miszerint továbbá mindezeket alapvetően állami szintű közös szervek realizálnák olyan jogositványokkal, amelyek a belső szervek magatartási szabályait is előírhatják (l. ehhez IV. pont alattiakat) - ezekkel összefüggésben jegyezhető meg, hogy ilyen koncepcióban már közel vagyunk a más összefüggésben (a kérdéses koncepciót kifejező referátumokban) gyakran említett szocialista államközösséghez; ez, ha a jogi tartalmát keressük, úgy tűnik - miként *Liszovszkij* is hangsúlyozta - túl távoli viszonyok tételezése, ami viszont hiányzó feltételek kérdéses anticipálását jelenti. *Liszovszkij* még erősen hangsúlyozta a szocialista piac mellett a világpiac fontosságát, és ebből következően azt is, hogy a szocialista világpiacot az általános világpiactól a szocialista nemzetközi gazdasági jog esetleg túlságosan elkülönítene, ill. a szocialista nemzetközi magánjog irányába hatna. Szocialista nemzetközi gazdasági jogról beszélni azt a benyomást is kelti, hogy ez a szocialista nemzetközi közjogról vált le, mert nem volna tovább köze az általános világpiachoz.

A szuverenitás implikációk miatt felmerült aggályok feloldását célozta *Kirsten* korreferátuma. Jobban szembe kell néznünk a szuverenitással, mondotta, és ehhez Marxnak a zsidókérdésről írott munkájából indult ki. Itt Marx azt mondja, hogy a burzsoá emberi jogok a magántulajdonosi rendszer emberi jo ga

a magántulajdon jogi megjelenítése, mert ez különíti el egymástól az embereket; az emberi jog lényegét abban látják, hogy az ember köré olyan védelmi szférát von, amelybe más nem hatolhat be. A szocialista szemléletben az emberi jogok nemcsak az ember különállóságának megtartására, hanem egymásra vonatkoztatottságára is orientálnak, arra, hogy az ember a másik emberrel megfelelő, kölcsönhatásban levő viszonyban van; mutatis mutandis, ez a helyzet — fejtegette Kirsten — a szuverenitással is. A burzsoá szuverenitás-tan a szuverenitást úgy fogja fel, hogy az az államokat elkülöníti; a szocialista szuverenitás-elmélet viszont már egész más, mint amit e néven kapitalista teoretikusok és politikusok értenek és ismernek. Szocialista szemléletben a szuverenitás más államokra való vonatkoztatottságot is jelent. Ha így fogjuk fel a szuverenitás elvét, akkor a nemzetközi gazdasági jog célszerűségét illetően is már kevesebb meggondolásunk lenne. Hiszen a nemzetközi gazdasági jog éppen ezt a „másra vonatkoztatottságot” kívánja adekvát módon kifejezni.

Az idő már nem engedte meg, hogy a gazdasági integráció jogának elvi kérdései körében kibontakozott nagy vitát, sem a szűken vett jogági vitát, sem az előbbi szuverenitás-szemléletet, sem a sok más kérdést a résztvevők tovább vitassák. A kép így is rendkívül gazdag és sok súlyos problémától terhes. A vita így is igen eredményesen hozzájárult a nézetek megismeréséhez, közelítéséhez, ill. integrálásához, a további feladatok körvonalazásához. Seiffert a vitában hangsúlyozta — válaszolva természetesen számos észrevételre is („a nemzetközi gazdasági jog nem volna szupranacionális jog”, „nem élvezne primátust a nemzeti jogokkal szemben” stb.) —, hogy nem volna célszerű a gazdasági jogi koncepcióból fétist csinálni. Mint látható, erre nem is került sor. Az is valószínű, hogy a jövőben a jogági probléma háttérbe szorul. Előtérbe a tartalmi kérdések kerülnek. Ez nyilatkozott meg már a további napirendi pontoknál is.

III. Az államok felelősségének fokozása gazdasági kötelezettségeik teljesítéséért

11. Több szempontból is *kiemelkedően fontos témája volt a konferenciának* az államok anyagi felelőssége. Az ezzel kapcsolatos problémák ugyanis általános jellegűek és horizontálisan minden részterületet átfognak; a szellemi alkotások jogvédelmén kezdve a kooperációs szerződéseken keresztül a tervkoordinálásig mindenütt fellépnek. Másrészt az állam anyagi felelősségének kérdése jogilag meglehetősen kidolgozatlan. Végül pedig ez az anyag különösen alkalmas közeget nyújtott az NDK képviselőinek a nemzetközi jogi illetve polgári jogi felelősség összeolvadásának és ezen keresztül a nemzetközi szocialista gazdasági jog helyességének demonstrálására, de fegyvertárul szolgált a hagyományos jogági tagozódás védelmezőinek is. Elmondható, hogy az összes témakör

közül a felelősség kapcsolódott leginkább a mindennapi gyakorlat — már most is égető — kérdéseihez (szemben a legtöbb probléma pro futuro jellegével), s így természetes, hogy az egyelőre merőben teoretikus új jogág, a nemzetközi gazdasági jog „szelleme” elsősorban e területen tudott materializálódni. A probléma jelentőségét mutatja, hogy e kérdéstről öt előzetes tanulmány érkezett be, amelyekhez hosszú és beható vita csatlakozott.

6. § *Nemzetközi jogi vagy polgári jogi felelősség?
Miért felelős az állam és miért vállalatai?*

12. *A dolog érdemét illetően: az államok felelősségének* az adott témakörben alapvető kérdése, hogy a nemzetközi szerződésben vállalt gazdasági kötelezettségek (áruszállítás, illetve szakosítási és kooperációs megállapodások) teljesítéséért való felelősség a nemzetközi közjog avagy a polgári jog síkján realizálódik-e. A fenti megállapodásokban vállalt kötelezettségeket ugyanis gyakorlatilag az egyes vállalatok külkereskedelmi szerződésai útján teljesítik. Ezek megkötése a két állam gazdálkodó egységein múlik. Az állam viszont — tervezéssel vagy más gazdaságpolitikai intézkedések útján — biztosítani tudja, hogy megállapodásai teljesítéséhez szükséges szerződések létrejöjjenek. Nagyon nehéz megállapítani, hogy az állam mikor tett meg mindent, ami az ő részéről a teljesítéshez szükséges. De ha a vállalat arra hivatkozik, hogy állami terv vagy egyéb aktus miatt nem tudott teljesíteni, akkor is nehéz megállapítani, hogy az illető állami intézkedés a nemteljesítéssel releváns okozati kapcsolatban áll-e. Mind a teljesítésre irányuló, mind az azt akadályozó állami aktusok esetében nehéz kérdés, ki és hogyan képes az állam felelősségét megállapítani. Ha az állam nemzetközi jogi felelősségét adottnak is vesszük, rögtön a problémák kidolgozatlanságába ütközünk. Másrészt nem lehet nem számolni a ténnyel, hogy a vállalatok polgári jogi és az államok nemzetközi jogi szerződésai között szoros kapcsolat van, aminek a következményeit a felelősség területén is le kell vonni. A két felelősségi szféra összeolvadásával, ill. párhuzamosságával különösen három referátum foglalkozott.

13. *Kemper* előadása az alábbi gondolatmenetre épült.

a) A gazdasági felelősség növelésének nem a jogi szankciók mechanizmusának továbbfejlesztése és alkalmazása az egyetlen eszköze, mégis nagy jelentősége van e szankciómechanizmus zárt rendszerré való fejlesztésének.

A szankciómechanizmusnak a gazdasági együttműködés mindennemű zavara esetén működésbe kell lépnie, a közös tervezéstől kezdve egészen a szerződésszerű szállításokig. Ugyanakkor valamely egyszeri zavar csak egyetlen szankciót vonhat maga után. Pl. ha egy külkereskedelmi szállítási szerződést azért nem teljesítenek, mert az állami tervezés a külkereskedelmi megállapodást nem vette figyelembe, akkor vagy az államtól lehetne kártérítést követelni a külkereskedelmi egyezmény megszegéséért, vagy pedig a külkereskedel-

mi vállalatot lehet kötbér fizetésére kötelezni. A jelenlegi gyakorlatban ez nem mindig van így: ha pl. a KGST-Bankba egy külkereskedelmi szerződés nemteljesítése miatt nem érkeznek be a tervezett befizetések, a nemteljesítésért a külkereskedelmi vállalat köteles kötbért fizetni a hitelező vállalatnak, a nemteljesítő állam bankja pedig büntető kamatokat köteles fizetni a KGST-Banknak. Mindebből látszik, hogy a hagyományos nemzetközi jogi és polgári jogi szankciók csakis egymással egyeztetve lennének alkalmazhatóak, hogy a dupla szankcionálást elkerüljük.

Az anyagi felelősség fogalma a polgári jogban is szélesebb, mint a kártérítés. Maga a polgári jogi kártérítés is más-más aszerint, hogy pl. késelem vagy szerződéstől való elállás esetén alkalmazzák-e. Sokkal tisztázatlanabb a viszony a nemzetközi jogi kártérítés és a teljesítés megtagadásának joga között. A nemzetközi jogi teljesítés megtagadásának joga és a polgári jogi kártérítés viszonyának felvetése pedig jelenleg jogi szentségtörésnek számít. Az uralkodó felfogás izolálja egymástól a nemzetközi jogi és a polgári jogi szférákat és így kizár minden kapcsolatot a két jogág szankciói között. Ebből az izoláltságból jelenleg is komoly problémák adódnak az éves kereskedelmi megállapodások nemteljesítésekor. Vitás először is, hogy az államok mire kötelezik magukat. Az uralkodó felfogás szerint arra, hogy tervezési és vezetési rendszerünk segítségével a konkrét külkereskedelmi szerződések megkötését biztosítják. Ebből következne, hogy az állam anyagilag felelősségre vonható lenne, ha a külkereskedelmi vállalat nem teljesít. A gyakorlatban azonban 14 év óta egyetlen üzem sem mentesíthette magát a felelősség alól állama intézkedésére való hivatkozással, hanem kötbért fizetett. Hogy az államok mégis kötelezve érzik magukat a kereskedelmi megállapodás alapján, mutatja az ilyenkor szokásos megoldás is, azaz, hogy a minisztériumok tárgyalása eredményeképpen a károsult állam is kihagyhat egy szállítást. Mindez mutatja az állam és a vállalatok kötelezettségeinek összefonódását. A kereskedelmi megállapodásban vállalt kötelezettség éppen annak példája, hogy egészíti ki egymást a gyakorlatban a „nemzetközi jogi” és „polgári jogi” szabályozás, hogyan válhat ki „nemzetközi jogi” kötelelességszegés „polgári jogi” szankciókat és fordítva, amiből következik, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a nemzetközi jogi és polgári jogi szankciók valamilyen kombinációjára kell törekednünk.

b) Általánosan elismert, hogy az állam *nemzetközi jogi* kötelezettségszegéséért anyagilag felelősségre vonható. Ez a tétel akkor lesz gyakorlati, ha négy problémát tisztázunk: a kötelezettségeket egzaktul kell megállapítani, a felelősség szubjektív oldalát egyértelműen kell szabályozni, a kár nagyságának kiszámítása és bizonyítása a lehető legegyszerűbb legyen, és megfelelő eljárási szabályozást kell létrehozni.

A gyakorlatban a nemzetközi jogi felelősségre igen ritkán kerül a sor: így pl. a KGST-Bank büntetőkamatainál vagy a közös teherkocsipark büntetőbéreinél.

A kötelezettségek egzakt meghatározásához a következőket kell figyelembe venni. A kérdés, hogy milyen formai feltételek megléte szükséges nemzetközi jogi kötelezettségek keletkezéséhez, a KGST-ajánlásoknál és a kétoldalú bizottságok határozatainál is még megoldandó problémákat vet fel. A kötelezettségek pontos meghatározása körüli nehézségekre már az évi kereskedelmi megállapodások példája utalt. *Kemper* szerint az *állam arra vállalt kötelezettséget*, hogy a megállapodás szerinti kontingensek szállítását és átvételét *biztosítja*, ennek *teljesítése pedig azon mérhető*, hogy a megfelelő *külkereskedelmi vállalat köt-e szerződést*, illetve *a szerződést teljesíti-e*.

A felelősség szubjektív oldalánál az *eredményfelelősséget* kellene bevezetni, ti. a nemzetközi jogban mind a vétkesség, mind pedig az erőhatalom felfogása igen különböző. Magának a keletkezett kárnak megállapítása is nehéz, főleg ha a megsértett kötelezettség nem közvetlenül áruszállításra irányul (pl. tervkoordinálás, specializáció). További nehézségeket okoz, hogy a kár különböző fizetési eszközökben fejezhető ki. Nem látszik célszerűnek a kártérítést konvertibilis valutában követelni, de a nemzeti pénzrendszer alapján fizetett kártérítés sem lesz mindaddig kielégítő, míg a KGST-államok pénzeinek paritása nem reális.

Ezek a nehézségek kiküszöbölhetők, ha bizonyos jogsértésekhez a szabályozás a kár keletkezésének fikcióját kapcsolná és *kártérítésként egy általánososságot* írna elő, amely a szerződés pénzmemében lenne fizetendő.

14. a) *Fiumel* előadása abból indult ki, hogy a gazdasági együttműködés jelenleg két szinten folyik: államközi szinten és a gazdálkodó egységek között. Az előbbi kapcsolatokra a nemzetközi jog, utóbbiakra a polgári jog szabályai alkalmazandók. Mindkét területen léteznek felelősségi szabályok is. Mivel a KGST gazdasági kapcsolatai államközi megállapodásokra épülnek, a vállalatok felelőssége jelentőségének ellenére is alapvető fontosságú kérdés az államok felelőssége gazdasági kötelezettségeikért. A gazdasági kapcsolatokra is érvényes az általános elv, hogy a normasértő állam felelős. Nehézségeket okoz viszont, hogy a kialakult nemzetközi normák kapitalista viszonyokra épültek ki, ahol a kereskedés magánjogi síkon folyik. Ezért a szocialista államok gazdasági kapcsolataira alkalmazható szabályok kidolgozatlanok. Az együttműködés egyik alaptípusát jelentő kormányközi kereskedelmi megállapodásokban az államok arra vállalnak felelősséget, hogy biztosítják meghatározott áruk átvételét, illetve vállalataik meg fogják kötni a teljesítéshez szükséges szerződéseket. Bár e szerződések megkötése az önálló jogi személyektől függ, az állam a terv útján kötelezi ezeket szerződéskötésre. Tehát az államok kereskedelmi megállapodásai és a vállalatok külkereskedelmi szerződésai között nyilvánvaló kapcsolat van.

b) Maguk a kormányközi egyezmények nem szabályozzák a nemteljesítésért való felelősséget. A KGST alapszabályában sincs utalás a felelősségre. A gyakorlatban az anyagi szankciókat csakis a polgári jogi szerződések

tartalmazzák, melyeket a külkereskedelmi szervezetek kötnek. Ez nem tekinthető kielégítő megoldásnak. Maga a szocialista állam, mint a legfőbb gazdasági hatalom hordozója, szintén anyagi felelősséget kell viseljen a másik szocialista állammal szemben, ha gazdasági kötelezettségét nem teljesíti. Ez párhuzamosan áll fenn az egyes jogi személyek felelősségével. A nehézségek itt nem elméletiek, hanem gyakorlatiak. Elméletben nem vitás, hogy az állam a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban mint sajátos gazdálkodó alany lép fel. Közvetlen felelőssége mindig is fennállt pl. kereskedelmi képviselői tevékenységéért. Az állam felelősségét ennél szélesebb körre kell kiterjeszteni, hiszen a gazdálkodó szervek polgári jogi felelőssége nem alkalmas valamennyi kérdés megoldására. Így pl. *a)* ha az állam központi szervein keresztül lép fel és kötelezi magát, a nem-teljesítés következményei nem háríthatók át az egyes gazdálkodó jogi személyekre. Itt csak az állam felelhet mint állam. *b)* Az állam szintjén vállalt kötelezettségek igen széles kört fognak át, a nem-teljesítés igen nagy kárt okozhat, amiért szintén csak az állam viselheti a felelősséget. *c)* Még a polgári jogi kapcsolatokban is felmerülhet olyan nagy kár, amit a gazdálkodó egység nem tud fedezni, tehát az állam felelőssége itt is kívánatos.

Az állam felelősségének kidolgozására lehetséges és célszerű a polgári jogi felelősség egyes elveit alkalmazni. Problémát okoz, hogy az állam meglehetősen absztrakt kötelezettségeket vállal; törekedni kell maximális pontossággal körülírt kötelezettségvállalásra.

c) Különös szabályozást igényel a tervkoordináció megsértéséért való felelősség.

d) A szakosítási és kooperációs szerződések területén Fiumel olyan szerv felállítását javasolta, amely képes konstatálni a szerződésszegést, a kár mértékét, és kártérítést ítélne a következő variánsok szerint. Ha a szakosítási, illetve kooperációs szerződést az államok KGST-ajánlás alapján kötik meg, *a)* a KGST-n belül kellene speciális bírói szervet felállítani, amely a tagállamok által kinevezett bírákból állna, döntése kötelező lenne a tagállamokra, a bíróság szótöbbséggel határozná. Mivel ilyen szerv létrehozása még nem teljesen reális, szerényebb megoldást is ajánl: *b)* olyan arbitrázs szerv vizsgálja a szerződésszegő állam felelősségét, amelynek döntése nem kötelező, hanem konzultatív jellegű.

Egyéb, szigorúan kétoldalú kötelezettségvállalásból fakadó viták eldöntésére legcélszerűbb forma a hagyományos nemzetközi arbitrázs. A felek jelölnék a döntőbírákat, akik kötelező határozatot hoznának. Ha a bírák nem tudnak megegyezni, egy szuperdöntőbíró szavazata döntene. Utóbbit a felek vagy a KGST-titkárság által vezetett listáról választanák, vagy maga a titkárság jelölné ki.

15. A Mongol Népköztársaság képviselői, *Csorcsói* és *Goncsizuren*, kiemelték a gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködés konkrét szerződési jogi problémái kidolgozásának fontosságát, különös tekintettel a

felelősségre. Óvtak attól, hogy a felelősség szabályozását elsiessük. Tanulmányozni kell a nemzetközi gyakorlatot, különösen a szocialista országokét. A KGST Jogi Tanácsadó Testületének a feladatköre még nem kialakult. A küldöttek véleménye szerint ez a szerv foglalkozhatna a felelősség kérdésével a kereskedelmi megállapodásokkal és a kooperációs és szakosítási szerződésekkel összefüggésben. Az állam felelőssége csak olyan kötelezettségek nemteljesítéséért áll fenn, amelyek az államok közötti gazdasági és tudományos-műszaki megállapodásokban foglaltatnak. Ez a felelősség nem keverendő össze az egyes gazdasági egységek felelősségével. Nem lehet ugyanazért a jogsértésért párhuzamosan az állam és egy gazdálkodó szervezet felelősségét megállapítani. A gazdálkodó szervek kapcsolataiban fokozni kell a felelősség mértékét, de ez nem korlátozódik a kötbérek, illetve a kártérítés összegszerű emelésére. Az ÁSZF-ben szereplő kötbér mértékét mindenesetre fel kellene emelni. A konkrét szerződésekben kell a feleknek megállapodniuk abban, hogy miért vállalnak felelősséget és itt kell rögzíteni a kimentő okokat is — állapítja meg a mongol referátum.

7. §. *Egy közjogi koncepció*

16. *Graefrath* előadásában — az NDK-küldöttségben különvéleményt képviselve — kitartott az állami felelősség tisztán nemzetközi közjogi felfogása mellett. Ugyanakkor a kötelezettségek teljesítését végeredményben polgári jogi eredetű intézményekkel biztosítaná. Abból indult ki, hogy a polgári jogtudományban a nemzetközi jogi felelősség mint az állam deliktualis felelőssége szerepel. Ez a felfogás nem arra irányul, hogy az állam vállalt kötelezettségeit betartsa, jóllehet a felelősség célja a prevenció kell legyen. A nemzetközi jogi felelősség intézménye különösen azért nagyjelentőségű, mert a különböző társadalmi rendszerű államok fölött nem létezik semmilyen fölérendelt jogrend vagy szervezet, aminek segítségével a nemzetközi jogi kötelezettségek betartása biztosítva lenne. A felelősség a nemzetközi jogi kötelezettségvállalással keletkezik és egyben az állami szuverenitás kifejezője, ti. csak az állam képes és jogosult az ilyen kötelezettségek teljesítését megszervezni. Ebből folyik, hogy az államnak a szankciókat is túrnie kell.

A nemzetközi felelősségnek nemzetközi jogi deliktumként való felfogása a felelősségnek csak egy részét öleli fel. Ez a felfogás kizárja a nemzetközi jogi kötelezettségek teljesítését biztosító speciális intézkedések (implementation measures) vizsgálatát.

A szovjet irodalom szerint a felelősség nemcsak kártérítési kötelezettséget alapoz meg, hanem feljogosítja az államot egyéb szankciók alkalmazására is.

A nemzetközi jogi anyagi felelősségnek magában kellene foglalni az egyes szocialista államok gazdasági jogában ismert *biztosítékokat*, valamint beszámítási jogosítványokat. Az integráció különösen megkívánja a nemzet-

közi jogi felelősség ilyen tágabb felfogását. A kölcsönös represszáliák rendszere a spontaneitást növelné, ezért lényege szerint alkalmatlan arra, hogy az integrációban vállalt kötelezettségek teljesítését biztosítsa.

Az anyagi felelősség növelésére két út kínálkozik: 1. *kártérítési* igények realizálásának jól funkcionáló rendszere; 2. a *biztosítékok*nak az egyes gazdasági folyamatok jellegéhez alkalmazott rendszere. Mindkét rendszer funkcionálásának alapfeltétele a jogok és kötelezettségek világos és egyértelmű meghatározása, valamint a jogviták eldöntésére hivatott szervek hatáskörének szabályozása.

A kártérítési igények rendszerének kialakításához kívánatos volna, ha a KGST-országok a nemzetközi jogi kötelezettségek nem, vagy hibás teljesítése esetére előírt kártérítési kötelezettségről egyértelmű *megállapodást kötnének*. Ennek tartalmaznia kellene, hogy mely kötelezettségek milyen sérelme esetében, mikor milyen kártérítési kötelezettség lép fel, ki dönti el az igény megalapozottságát és a kártérítés összegét.

Ajánlatos a nemzetközi jogi felelősséget *eredményfelelősség* formájában kialakítani, úgy, hogy a különböző szerződéstípusokhoz vagy a szerződéseken belül a különböző kockázatokhoz, különböző mértékű felelősséget kapcsolnának.

Maga a kártérítés szabályozása önmagában nem biztosítja a nemzetközi jogi kötelezettségek betartását, ehhez az említett „kiegészítő intézkedések” szabályozása (nemzetközi szervezetek útján, illetőleg többoldalú szerződésekben) szükséges.

Az állam felelősségének fokozására be kellene vezetni az államok garancia-vállalásának bizonyos formáit, bankkezességét, biztosítékadásokat stb.

A javasolt kártalanítási rendszer, összekötve egy beszámolási kötelezettséggel a KGST meghatározott szerve vagy egy vegyes gazdasági bizottság előtt, kevesebb ráfordítással mint a retorziók és represszáliák, hatékonyan stabilizálná a gazdasági együttműködést.

8. §. *A felelősség polgári jogi útra terelése*

17. *Gringolc* referátuma olyan megoldást javasolt, amely a polgári jogi felelősséget a gazdaságirányító főhatóságokra (minisztériumokra) is kiterjesztené. Szerinte a szerződéskötéssel és teljesítéssel kapcsolatban is felmerülnek megoldatlan kérdések. Nem világos, kik (mely szervek) a szerződő felek, mely kötelezettségek folynak közvetlenül az ajánlásokból, és melyek a szerződésekből, mit kell lényeges feltételnek tekinteni, milyen legyen a hibás teljesítésért való felelősség és a vita eldöntésének rendje.

A gazdasági egységek felelőssége vitán felül polgári jogi jelenség. Bonyolultabb a helyzet, ha az egyes országok belső gazdaságirányítása szerint szakosítási és kooperációs megállapodásokat csak ágazati minisztérium köthet és ilyen szerződésekből csak e szerv lehet kötelezve. A főhatóságok közötti

szerződéseket *nemzetközi közjogi szerződésnek* kell tekinteni. Nem jöhet létre tehát szerződés egyrésztől minisztérium, másrésztől gazdálkodó szerv között. *A koncepció, mely szerint e megállapodások magukba olvasztanak nemzetközi közjogi és polgári jogi vonásokat, nem fogadható el.* Van olyan felfogás, mely szerint ilyen szerződést csak gazdálkodó szervek köthetnek, a minisztérium eseti felhatalmazása alapján, így e szerződések a polgári jog uralma alatt állnak. Ez csak olyan országok között oldja meg a kérdést, ahol e gazdasági egységek egész ágazatokat fognak át az ország egész területére nézve. Ez éppen a Szovjetunióban nem áll és nem is valósítható meg. Ezért más megoldást kell keresni.

Lehetővé kellene például tenni, hogy *a minisztérium saját számlára kössön gazdasági tartalmú szerződéseket.* Ezt a nemzetközi forgalom is indokolná. Nemcsak az egyesülések, hanem *a gazdasági minisztériumok is működhetnének a gazdaságosság elve alapján;* ezt igazolja az a tapasztalat, amit a Szovjetunió Műszerügyi és Automatizálási Minisztériuma szerzett e téren. Itt a minisztérium részben államigazgatási szerv, részben gazdálkodó szervként lépne fel, így vagyona is el lenne különítve az egységes állami tulajdon alapján belül. Persze egy ilyen általános gyakorlatot a többi szocialista ország szabályozásával is összhangba kellene hozni.

A központi gazdasági szervek közötti szerződéseket természetesen a polgári jog szabályozná. Itt a polgári jog nem esik egybe az egyes szocialista országok ennek nevezett jogával, annál szélesebb. Ez a szféra a nemzetközi közjog ellentétéként szerepel. Minden szerződést, amit a központi szervek saját nevükben, saját anyagi bázison kötnek, a polgári jog szférájába kell utalni.

A szakosítási és kooperációs szerződésekért fennálló felelősség vizsgálatánál Gringole szerint abból kell kiindulni, hogy sem a KGST ajánlásai, sem a szakosításról tárgyaló állami bizottságok megállapodásai *nem kötelezik közvetlenül az államot.* Ezek a megállapodások csak a gazdálkodó szervek közötti szerződések alapjául szolgálnak. Míg ezek nem jönnek létre, az ajánlások elfogadásából nincs konkrét kötelezettség, de az állam köteles figyelembe venni az elfogadott ajánlásokat és megállapodásokat az állami tervaktusok kidolgozásánál. Ebből folyik, hogy az állam kötelezettség-sértése csakis akkor állapítható meg, ha a gazdálkodó szerv nem teljesíti a konkrét szerződést.

Ha a gazdálkodó szerv azért nem teljesít, mert az állami tervezés alapján tovább kell folytatnia a szakosítás előtti termelést, akkor a konkrét szerződő *gazdálkodó szerv felelőssége összefügg az államéval.* Ezután csakis két - - ellentétes - - megoldás lehetséges: vagy kijelentjük, hogy az állami aktus nem mentesíti a szerződő felet, tehát a vállalat fog kártérítést fizetni. A másik út, hogy a vállalat mentesítheti magát az állam aktusára való hivatkozással. Ekkor viszont az állam nemzetközi közjogi felelősségét kell megállapítani, illetőleg kidolgozni. Utóbbi megállapítására és érvényesítésére megfelelő KGST-

szerveknek kellene hatáskört biztosítani. Gringole az első, polgári jogi variáns mellett foglalt állást.

A szakosítási és kooperációs szerződések más kérdései is kidolgozatlanok. Ezért helyes lenne a KGST-ben az egyes termékfajták szerint szerződés-mintákat kidolgozni, ezekben meg kellene határozni a felelősség általános elveit is.

A gazdasági szervezetek felelőssége területén Gringole a kötbérkulcs más-félszeresére való emelését javasolta, valamint elállási jog bevezetését arra az esetre, ha a másik partner rendszeresen megsérti a szakosítási vagy kooperációs szerződést.

9. §. *Kockázatos-e kimondani az állam felelősségét gazdasági kötelezettségeiért?
E felelősség jellege*

18. A felelősségről rendezett vita két problémakör köré kristályosodott ki. Az első az a kérdés, hogy az állam felelőssé tétele gazdasági kötelezettségei nem teljesítéséért nem veszélyezteti-e szuverenitását, nem támasztja-e fel a korlátozott immunitás elméletét. A másik probléma a referátumokban is érintett viszony a nemzetközi jogi és polgári jogi felelősség között.

19. A felelősség problematikájáról rendezett vitában *Liszovszkij* hosszabb előadást tartott. Szerinte a KGST-n belüli kapcsolatok egységét biztosítja, hogy ezek a szocialista tulajdonra épülnek. A gyakorlatban azonban különböztetni kell 1. kormány szerződések; és 2. a konkrét szállítási szerződések között. A kormány szerződések (kereskedelmi megállapodások) alanya az állam. Az állam csak arra vállal kötelezettséget, hogy az ezek alapján kötendő szállítási szerződések teljesítését biztosítani fogja. Ez a szféra az általános nemzetközi joghoz tartozik. A konkrét szállítási szerződések ezzel szemben a polgári jog uralma alá tartoznak. Kérdéses, hogy a konkrét szállítási szerződések nem-teljesítéséért lehet-e az államot felelőssé tenni. A gazdasági tartalmú kormány szerződések megsértését nem lehet nemzetközi jogi deliktumnak tekinteni és ennek megfelelően szankcionálni, mert a nemzetközi jogi elégtétel formái a politikai és katonai szerződések nem-teljesítésének szankcionálására alakultak ki. *Liszovszkij* szerint *Kemper* helyesen látja, hogy nem lehet az üzenet a felelősség alól mentesíteni, vagyis szerződésszegés esetében polgári jogi szankciók alkalmazandók.

Az állam felelősségének problémája a Szovjetunió történetében a teljes szuverenitásért vívott harc egy fejezete. A „kereskedő állam”-ról való elmélet szerint az állam a kereskedelmi forgalomban nem szuverénként, hanem mint bármely más jogi személy lép fel. Évtizedekig tartott, míg a peres gyakorlatban a kapitalista bíróságok elismerték, hogy a szuverenitás a kereskedelmi kapcsolatokban is fennáll. Ezért különböztetni kell maga az állam és az állami szervek között, mely utóbbiak a kereskedelmi kapcsolatok alanyai. Nem kell újra-

szülni a szuverén állam gazdasági felelősségéről szóló elméletet, mert ez károkhoz vezetne. Az állam vállal ugyan gazdasági kötelezettséget, ugyanakkor azonban, ha a vállalat tervváltoztatások miatt nem tud teljesíteni, az utóbbi nem mentesülhet a felelősség alól. A vállalattal szemben polgári jogi szankciók alkalmazandók. Az állammal szembeni szankciók viszont továbbra is problematikusak maradnak, csak egy lehetőség van: a kereskedelmi államközi szerződésben kell a szankciót meghatározni, függetlenül az üzemek polgári jogi szankcióitól. Az eddigi gyakorlat, hogy a sértett állam szintén megtagadja bizonyos tételek szállítását, jó megoldásnak látszik.

Knapp felszólalásában helyeselte, hogy a felelősséget nemcsak nemzetközi jogi, de polgári jogi oldalról is tárgyaljuk. Ez a komplex kérdésfeltevés valóban komplex kutatást is igényel, de nem biztos, hogy új jogág kialakítását is követeli. A társadalomban igen sok, egy-egy cél által meghatározott és összefogott kérdéskomplexum van — pl. az integráció —, de épp ilyen a közlekedés vagy a tengeri fuvarozás és ezek joga. Ezek a komplexumok változóak, sokszorosan átfedik egymást, ami a kutatást nem zavarja, de a jogrendszer tagolásának hozzájuk való igazítása csak problémákat szült.

Maga a felelősség általános fogalom. Lehet a felelősséget komplex területen komplex módon vizsgálni, de ezen belül a felelősség különböző fajtái, mint pl. polgári jogi, gazdasági jogi, munkajogi, nemzetközi jogi felelőség mindig megtartják önállóságukat. Specifikumaik sem önkényesek, sem véletlenek. Ha kártérítésről beszélünk, vizsgálnunk kell, hogy a kártérítés négy feltétele fennáll-e. Más szankcióknál maga a jogsértés is elég a szankció alkalmazásához (pl. egyes jogokban a kötbér esetén). Tisztázni kell a kár fogalmát, a károsultakat (mikor okoznak az államnak kárt, ha a kárt az üzem szenved el, amelynek nem teljesítettek), a károkozókat (felelős-e az állam önálló jogi személy formájában szervezett üzeimeiért?) és a vétkesség kérdését (az állam szubjektív, az üzem esetleg objektív alapon felel). Vigyázni kell a nemzetközi jogi és polgári jogi felelőség összeolvasztásával, nehogy az állam immunitása szenvedjen kárt.

Ehhez a problémához kapcsolódott *Mádl Ferenc* referátumának egy része. E referátum más alapról — a gazdálkodó szervezetek közötti társulások jogi struktúrája felől — közelítette meg az állam felelőségének kérdését. Bevezető megállapításainak egyike, hogy nincs akadálya a gazdálkodó szervek társulásaiban közvetlen állami részvételnek sem; az állam is operálhat polgári jogi-kereskedelmi jogi eszközök felhasználásával. Amennyiben az állam közvetlenül vesz részt az operatív gazdálkodás funkciója körében vállalat jelleggel működő intézmények tevékenységében, akkor általában alá is veti magát a vállalati jellegű működés elveinek, azaz ilyen esetekben *nem mint a közhatalom* olyan képviselője lép fel, amely az ilyen adott helyzetekben is meg kívánná tartani a szuverénnek kijáró előjogokat. Lehet azon vitatkozni, hogy egy ilyen jogi megoldás mennyiben érinti a szuvere-

renitás és az állami immunitás kérdését, mennyiben alkalmas esetleg közvetve érveket szolgáltatni a funkcionális immunitás körében kialakult korábbi nyugati nézetekhez; bármit mondjanak is nyugati teoretikusok, a tételes jog világánál a helyzet nem látszik olyan veszélyesnek, ahogy az a vitából következne. Az alaptétel az, hogy az állam a maga cselekvései körében, ha közvetlenül mint állam lép fel, élvezzi az immunitással járó jogokat, *kivéve* ha az immunitásról meghatározott jogi formában ad hoc jelleggel lemond. Erre pedig mind az általános nemzetközi jog és kereskedelmi jog, mind pedig a szocialista jog szerint bőségesen akad példa (egyes kereskedelmi egyezményekben a szovjet fél pl. meghatározott körben nem igényelt immunitást külkereskedelmi képviselői számára; szocialista államok bel- és külföldi relációban is több esetben részvényesekként léptek fel részvénytársasági formában létrehozott gazdálkodó szervezetekben; a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, a Nemzetközi Műszaki-Tudományos Tájékoztató Központ és más ilyen szervek is, amelyeket nemzetközi szervként nemzetközi szerződésben közvetlenül az államok hoztak létre, részben vagy nagyrésztben gazdálkodó tevékenységet is fejtenek ki, amelynek körében az adott szervezet működésében vállalati jellegű elvek is érvényesülnek, választott bírósági eljárásnak is aláveti magát, stb. Az állam felelősségének növeléséről anyagi kötelezettségvállalásaiért most folyó vitában is felmerült pl. a bankgarancia polgári jogi intézménye, amelynek esetleges bevezetése esetén szintén aligha lehet szó az adott körben az immunitás fenntartásáról).

Miután a szocialista gazdasági integráció folyamatában az állam közvetlen szerepe a gazdálkodási szférában az eddighez képest is bizonyára növekedni fog, szükséges — és ez a lényege az állam felelőssége körüli témának és vitának — e tevékenység garanciális jogi megragadása, *az államot ezekben az összefüggésekben képletesen szólva le kell hozni az operatív gazdálkodás funkciójában és forgalmában érvényesülő normák síkjára is*, természetesen az előbb hangsúlyozott mindenkor meghatározott és ad hoc jelleggel; enélkül — ez ma az általános meggyőződés a felelősségi témakörben — minőségi továbblépés és stabil keretekre épülő integratív lépések ebben a szférában nehezen képzelhetők el.

Egy ilyen gondolatmenettel szemben olyan ellenvetés aligha számottevő, hogy ti. majd ennek alapján a nyugati államok és kereskedelmi partnerek most már szocialista kereskedelmi üzleteikben a szocialista vállalatokkal szembeni követeléseikkel a megfelelő szocialista állam ellen fordulnak, vagy fordítva, bizonyos állami követeléseket vállalati tartozásokba törekszenek beszámítani; mindezt pedig azért, mert a vázolt gondolatmenet szerinti megoldással mi magunk kreáltunk a *iure imperii* szféra mellett egy *iure gestionis* szférát, amelyben az immunitás nem érvényesül. Ez egy teljesen más síkú argumentáció, amelynek legfeljebb politikai tartalma van, ma már ez is alig valószínű, és jogilag teljesen alaptalan, miután — mint látható — a gondolatmenetben

az első premissza mindig a meghatározott ad hoc jellegű lemondás az immunitásról, amelyből semmiféle ésszerű és épeszű nyugati jogász nem következtethet arra, hogy ebből most már a szuverenitás általános feladása következne. Ennek fényében az az érv is teljesen hatástalan, hogy a legnagyobb kedvezmény elve alapján kellene nekünk a szocialista gazdasági integráció belső struktúrájára szabott vázolt természetű megoldásokat automatikusan nyugati országok, ill. partnerek számára biztosítani. Annál kevésbé, mert ezen elgondolás képében olyan belső integrációs megoldásról van szó, amelyre az integráción kívüli harmadik felek igényt éppúgy nem tarthatnak, mint ahogy a Közös Piac is csak a tagállamok számára biztosítható integrációs preferációnak tartja a belső vámok nélküli kereskedelem szabadságát. Ismeretes, hogy a Közös Piac olyan igényeket, miszerint külállamok a legnagyobb kedvezmény elve alapján jogosultak lennének a megszünt belső vámok nélkül importra, azzal hárította el, hogy ez olyan integrációs preferencia, amelyet a tagállamok csak sok egyéb joggal és kötelezettséggel együtt élveznek.

20. Sokan szóltak hozzá a két polgári jogi és nemzetközi jogi felelősségi szféra közötti viszony kérdéséhez is. *Mehnert* az államközi megállapodások nem teljesítésekor ma általában követett gyakorlatot elemezte. Az ilyenkor szokásos — az NDK-ban „novációnak” nevezett eljárás, ti., hogy a kiesett szállítás fejében a károsult állam részéről is törölnek egy megfelelő tételt, nem alkalmazható mindenfajta szerződésszegésre. Így pl. a kooperációs vagy a szakosítási szerződések sérelme esetén más megoldást kell találni. Legcélszerűbbnek látszik, ha magában az államközi szerződésben fektetik le a konkrét szerződés sajátosságaihoz igazodó szankciókat. *Mehnert* szerint a polgári jog és a nemzetközi jog szétválasztása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén sokkal több problémát okoz, mint amennyit az új jogág, a nemzetközi gazdasági jog vet fel. Az új jogág koncepciójában gondolkodva pl. elkerülhető lenne az ugyanazért a jogsértésért megkettőzötten, a vállalat és az állam szintjén is jelentkező felelősség.

Fiumel a vitában azt az álláspontot képviselte, hogy a kérdést a polgári jogi felelősség útján kell rendezni. Fő érv emellett a polgári jogi felelősség kidolgozott volta. Az állam felelőssége csak kiegészítőleg kerüljön alkalmazásra.

Sztalev arra hívta fel a figyelmet, hogy a szerződésszerű teljesítés elérésének nem elsődleges eszköze a szankcióval való fenyegetettség. Úgy látja, hogy a konferencia túlbecsüli a felelősség jelentőségét. Az eddigi gyakorlatban az állam nemzetközi jogi felelőssége nem merült fel, helyette a vállalatok fizettek kötbéreket. Az eddigi vita után sem látja tisztán, mi lesz a viszony az állam kialakítandó felelőssége és a vállalati felelősség között. Az eddigi vélemények főleg arra az esetre vonatkoztak, amelyhen a vállalat nem teljesíti az államközi szerződés alapján vállalt szerződéses kötelezettségét. Magát az állam teljesítését is ezen kellene mérni, mint többen állították. Foglalkozni kell azonban azokkal az esetekkel is, amelyekben a kormányközi szerződés megkötése után nem jön

létre konkrét szerződés a két ország vállalatai között, mert pl. nem tudnak a konkrét feltételekben megállapodni. Ilyenkor szerződéskötés előtti választott bírósági eljárás során kellene tisztázni a helyzetet.

Az ezután szóló *Heuer* az elhangzottakból azt a következtetést vonta le, hogy a polgári jogi és a nemzetközi jogi szemlélet itt épp olyan kibékíthetetlennek látszik, mint a polgári jogi és igazgatási jogi felfogás ellentétes volt az NDK belső gazdasági viszonyai szabályozásának tárgyában. Mint ahogy az utóbbi kérdést a gazdasági jog megjelenése megoldotta, úgy nemzetközi téren sem tud más megoldást, mint ezeket az ellentéteket az új jogág, a nemzetközi gazdasági jog keretében feloldani.

Gringolc viszont ezek után is a polgári jogi és a nemzetközi közjogi szféra szétválasztásának szükségességét hangsúlyozta. Lényegében a KGST 7., jogi és szervezeti kérdésekkel foglalkozó munkacsoportjában képviselt szovjet álláspontot fejtette ki, mikor az állam kártérítési felelőssége helyett a különböző biztosítékadások — beleértve a bankgarancia — előnyeit hangsúlyozta.

Graefrath maga nemzetközi közjogi szemléletének megfelelően csakis a nemzetközi és polgári jogi felelősség koordinálását tartotta szükségesnek, anélkül azonban, hogy a komplex alkalmazásból egy új jogág szükségességére következtetett volna. De különvéleményt képviselt a nemzetközi gazdasági jog ellenzőivel szemben is, amennyiben nem polgári jogi megoldást javasolt, hanem azt bizonyította, hogy az állam ilyen gazdasági együttműködésre irányuló szerződése végső soron a nemzetközi munkamegosztás szervezésére irányuló teljes értékű és különös megítélést nem kívánó nemzetközi szerződések, amelyek megsértése esetén megfelelő nemzetközi jogi szankciók alkalmazandók. Azt javasolta meggondolni, hogy a kártérítés mellett milyen anyagi természetű nemzetközi jogi szankciók alkalmazása lehet e téren célravezető.

Az állam biztosítékadása jól szolgálná nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségei teljesítését, mondotta *Kalensky*. A bankgaranciát nem tartja mégsem megfelelő eszköznek, mert nagyvolumenű szerződéseknél ez túl nagy eszközlekötéssel járna.

Spiller először erre az aggályra válaszolt. Szerinte a nemzeti bankok nyújthatnának csak részgaranciát is, másrészt a biztosítékadást is lehetne nemzetközi szintre emelni úgy, hogy azt a KGST bankja adná. Egyetért a javaslatokkal, amelyek átalánykártérítés bevezetését szorgalmazzák. A viták eldöntésével kapcsolatban emlékeztetett arra, hogy a nemzetközi jogi felelősség ma alkalmazott egyetlen formájában, a KGST Bank büntetőkamatai esetében is a megfelelő bankszervek döntenek. Miután a közös beruházási bank struktúrája is hasonló lesz, meggondolandó, hogy e szervek hatáskörét ne terjesszék-e ki egyéb vitás ügyekre is. De a pénzösszeg nem jelent minden esetben reális kártalanítást, amiben a kötött tervgazdálkodás nagy szerepet játszik. Kontingensen kívüli áruk szállítását követelni azért nem lehet gya-

korlati megoldás, mert ilyen csak a legritkább esetben áll rendelkezésre. Teljesítésre ösztönözne viszont, ha a kártérítésátalány egy részét konvertibilis valutában kellene fizetni. Ezen másrészt meg is lehetne vásárolni a nem szállított árukat. Ez lenne a tényleges gazdasági kártérítés reális útja.

Kemper hozzászólásában azt javasolta, hogy a polgári és nemzetközi jog kölcsönhatásait dolgozzuk ki az integrációban. Nyilván senki sem akar koordinálatlan polgári és nemzetközi jogi felelősséget. Véleményeltérések tehát csak abban vannak, hogy e komplex kutatás, illetve jogalkalmazás rendszertani következményeit miként vonjuk le. Ő nem látja veszélyesnek az állam felelőssége nemzetközi jogi útját; 12 éve nem fordult elő, hogy kapitalista bíróság a funkcionális immunitás kérdését egyáltalán felvetette volna. Ez nem az elmélet, hanem az erőviszonyok kérdése, hiszen elméletileg az állam aktusai nem választhatók szét mereven aszerint, hogy most de jure imperii vagy de jure gestionis cselekedett.

21. Az állam felelőségéről folytatott vita mérlegét megvonva meg kell állapítanunk, hogy az alapvető kérdésben nem alakult ki közös álláspont. Ez a kérdés az állam gazdasági felelőségének jellege, illetve a nemzetközi szerződést (árucsereregyezményt, szakosítási ill. kooperációs megállapodást és gazdasági kötelezettségeket is involváló más szerződéseket) kötő állam és az ezek teljesítéseként konkrét szolgáltatásokra szerződő vállalat felelőségének viszonya volt. A jelenlegi, tárgyalások útján való „novációs” megoldással kapcsolatban a túlnyomó többség kételyeit fejezte ki. Eltérőek a vélemények az állam gazdasági felelőségének jellegét illetően is. Általában elleneztek ennek hagyományos értelemben vett nemzetközi közjogi felelőségként való felfogását. Ez ellen viszont szovjet részről azzal érveltek, hogy ily módon újból felszínre kerülne az állam funkcionális immunitásának kérdése. A magyar részről kifejtett felfogás szerint a közvetlenül gazdálkodó funkciót is betöltő államnak bizonyos fokig alkalmazkodnia kell az operatív gazdasági szféra következményeihez, s ez az immunitás ad hoc jellegű korlátozásával történhetnek. Általában viszont a nemzetközi jog jelenlegi felelőségi rendszerének a gazdasági kötelezettségek megsértése szankcionálására való alkalmatlanságát, ill. kidolgozatlanságát hozták fel a nemzetközi jogi koncepció ellen. Az NDK képviselői szerint ezt a kérdést a nemzetközi jogi és polgári jogi elemeket új minőségben egyesítő nemzetközi gazdasági jogi felelőség kidolgozása oldaná meg. A többi résztvevő — az eddigi párhuzamosság fenntartása mellett — gyakorlatilag polgári jogi útra akarta terelni a dolgot; nemcsak a gazdálkodó szerv felelőssé tételével az állami aktusok miatti nemteljesítésnél, de pl. a főhatóságok önelszámoló egységként való felelősége útján is. Az állammal szembeni szankciókat maguk a konkrét szerződések szabályozták.

Megegyeztek a vélemények viszont néhány részkérdésben. Így az atalány-kártérítés ill. az állam biztosítékadása nem volt vitás, annál is inkább, mert e kérdésekben a KGST 7. integrációs munkacsoportjában is lényegében egyet-

értés alakult ki. Ugyancsak nem volt ellenvetés azzal az általánosan hangzottatott véleménnyel kapcsolatban sem, hogy az állam gazdasági felelősségének kiépítéséhez a fórumkérdés tisztázása is párosul.

A vita arra a területre szorítkozott, ahol a gyakorlat már most sürgeti a felelősség problémáinak tisztázását, ti. az árucsereforgalmi, szakosítási és kooperációs megállapodásokra. Az állam felelősségének egyéb potenciális területeit figyelembe véve (pl. közös vállalatokban való részvétel, tervegyeztetések) plasztikusabban rajzolódott volna ki, mennyiben szükséges a felelősség alkalmazási területét vállalati szintre leszállítani és másrészt, mennyiben kell magát a szuverénként való felelősséget is differenciálni. A differenciálás a konferencián döntően a szakosítási és kooperációs szerződések vonatkozásában merült fel, noha – szerintünk – külön vizsgálatot igényelnének a tervegyeztetés, vagy az állami szintű kutatási-fejlesztési, ill. társulási szerződések is. További tisztázandó kérdés lenne a nemzetközi jogi felelősség területén azoknak az igazgatási hatóságoknak a meghatározása, amelyeknek szerződéseit anyagi felelősséggel szankcionálnák.

IV. Közvetlen kapcsolatok a tervkoordinálástól a közös intézményekig

10. §. *A közvetlen kapcsolatok -- Hogyan jogilag?*

22. A konferencia harmadik nagyobb kérdésköre a *közvetlen kapcsolatok – tervkoordináció – közös tervezés – közös intézmények* voltak. E témakörben 5 referátum készült. *O. Kampa* a közvetlen kapcsolatokról, *H. Bär* és *A. Wasilkowski* a tervkoordinálásról, *L. Rüster* a közös nemzetközi gazdasági intézményekről, ill. *Mádl Ferenc* a közvetlen kapcsolatokról és a közös gazdasági szervezetekről.

Mind tárgyilag, mind a jogi közelítés szempontjából a referátumokban és a vitában is az *átfogóbb kategória a közvetlen kapcsolatok problematikája volt*. A közvetlen kapcsolatok sajátos általános kérdéseivel, jogi vonzataival (jogi mibenlétükkel megnyilatkozási és szabályozási formájukkal) az egyes referátumok különböző összefüggésben foglalkoztak, a legáltalánosabb fogalmi kérdésektől kezdve a közvetlen kapcsolatok konkrét érvényesülési formáinak különböző típusaiig.

23. A *legáltalánosabban Mádl Ferenc* referátuma közelített a kérdés-komplexumhoz. Kiindulva abból, hogy a közvetlen kapcsolatok – akár az egyes állami irányító szervek, akár a gazdálkodó szervek közvetlen kapcsolataira gondolunk – egyik új eleme a kibontakozó gazdasági integrációnak, a kérdés az, hogy mit jelent azonban ez jogilag, hogyan építhető ki a közvetlen kapcsolatok jogi csatornája. Mindjárt megakadunk, ha a *közvetlen kapcsolatok fogalmát* keressük. Általánosságban azt lehet mondani, hogy közvetlen az a

kapcsolat, amelynek létrehozásába a konkrétan együttműködők közé nem iktatódik más szerv, nem kell hozzá valamilyen felettes szervek engedélye, államközi megállapodásban adott felhatalmazása. Ez azonban még nagyon formális fogalom. A tartalom nélkül minden fogalom szürke elmélet az élet zöld fájához képest. Az első tartalmi kérdés, hogy milyen alanyok közvetlen együttműködéséről van szó. Ebben is több variáció lehetséges. Azt lehetne mondani, hogy a belföldi vállalatok külkereskedelmi jogosultságának kérdése a dolog egyik része, az állami szervek, tehát végső soron az állam más államokkal való kapcsolata a dolog másik része. Különös probléma egyik területen sincs. A külkereskedelmi jogosultság bővítése ui. egyszerű belső szabályozási kérdés, az államok meg szuverének bármilyen állami szintű közvetlen kapcsolatot kezdeményezni és fenntartani. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A vállalatok esetében: egyrésztől közös vállalat alapítása vagy több éves időszakra szóló szakosítási kooperációs szerződés kötése – amit a közvetlen kapcsolatok fejlesztésébe belegondolunk – nem egyszerű külkereskedelmi szerződések; másrésztől arról van szó, hogy ebben az együttműködésben a külkereskedelmi vállalatok mellett, vagy esetenként azok nélkül vegyenek részt az érdekelt belső termelő-kereskedelmi vállalatok is. Az államok, ill. állami szervek esetében: egyrésztől konkrét kötelezettségek vállalását lehetővé tevő jogosultságokkal és önálló gazdasági felelősséggel kellene az egyes állami szerveknek eljárhatniuk ahhoz, hogy – egymással nemzetközi jellegű megállapodásokat kötve – a közös gazdasági vállalkozások racionális biztonságát szavatolhassák; másrésztől a fejlődés tendenciája azt kívánja, hogy a konkrét anyagi természetű kötelezettségvállalások egyre inkább vállalati szintre kerüljenek, azaz növekedjék a nemzetközi kötelezettségvállalásra is jogosult gazdálkodó szervek köre és szélesedjék abbéli hatáskörük. A szocialista gazdasági integráció e téren – a mondottakból folyóan – akkor teremt jogilag jól megragadható feltételeket, ha nemzetközi normatívákkal és interdependensen alakított belső állami intézkedésekkel növelik a gazdálkodó szervezetek (termelő, kereskedelmi vállalatok és más gazdasági egységek) közvetlen nemzetközi gazdasági jogosultságait, ha növelik az ilyen jogosultságokkal felruházott szervezetek körét. Ilyen feltételek mellett a közvetlen kötelezettségvállalások jogilag a magánjogilag pontosítható szerződések formáját öltik és az e vállalatoknál meglévő anyagi felelősség útján megfelelően garantáltak. Miután azonban számos KGST-országban az egyes gazdálkodó szervezetek ilyen közvetlen kötelezettségvállalásokban való állásfoglalásokra, a kérdéses gazdasági döntésre nem jogosultak, egy olyan elv kimondása és gyakorlása is elképzelhető, amely kimondaná: ha valamely kérdésben az egyik oldalon a döntési jogosultság állami szerv hatáskörébe tartozik, ez a szerv döntése után a szerződéskötési jogosultságot valamely meghatározott gazdálkodó szervezetnek adja meg, ill. adja át azzal, hogy a külföldi féllel szemben a kötelezettségvállalást a szerződéskötés jelenti. E megoldási variánsok mellett is fontos továbbelemezni, hogy az

állami szervek közvetlen kötelezettségvállalásának nem található-e más garanciális formái.

Az állam szuverén és így azt is megteheti, hogy meghatározott kötelezettségvállalásának biztonságát a polgári jogban és a kereskedelmi gyakorlatban ismert szerződést biztosító intézményekkel erősíti meg, levetvén ilyen összefüggésben azokat az előjogokat (immunitás, perelhetetlenség), amelyeket az állam mint szuverén általában élvez. További probléma ebben a körben a KGST-országok különböző minisztériumai és állami hatóságai között létrejött együttműködési megállapodások (most nem az árucsereforgalmi megállapodásokra gondolva). Ezek a megállapodások az érintett szervek kapcsolatait, a hozzájuk tartozó ágazatok, ill. az adott ágazatban működő intézmények és szervezetek kapcsolatát különböző intenzitással ugyan, de ténylegesen alakítják, ugyanakkor nem polgári jogi erejű szerződések. Többségükre áll, hogy közvetlen kapcsolati formák. Nevezhetők ezek polgári jogi intézményeknek? Aligha, mert közvetlen anyagi kötelezettségek általában nem folynak belőlük, kikényszeríthetőségük általában fel sem merül. Nemzetközi közjogi szerződések sorába volnának sorolhatók, amely esetben a szerződő felek végső soron az államok mint szuverének? Egyértelmű választ ezekre a kérdésekre nehéz adni. Nem létezőknek, jogilag irrelevánsnak minősülnének talán? Vagy inkább keresni kell jogi institucionálásuk útját? A szovjet jog terminológiájában ezek „szolgáltatás” megjelöléssel, úgy tűnik, már magától értetődőbb jogi kategóriák – a „dogovor” mint szorosabban vett szerződés mellett –, mint pl. a magyar jogban. Attól függően, hogy ezeknek mi lesz az integráció folyamán a konkrét szerepe és súlya, az idevágóan felmerülő, az előbb részben elmondott kérdések sokoldalú elemzést és választ igényelnek.

Az állami irányító szervek, így pl. a tervhivatalok elnökeinek tervkoordináló megbeszélései alapján keletkező jegyzőkönyvek jogi jellegét illetően *Wasilkowszky* is hangsúlyozta, hogy a jelenlegi feltételek mellett ezeknek ún. faktikus befolyásuk (faktischer Einfluss) van az egyes tagállamok tervezésére és ezáltal a tervezés, bizonyos területeken a fejlesztés koordinálására. Ez a befolyás annak ellenére jelentett eddig is számottevő hatást, hogy a kérdéses okmányoknak, nevezük azokat akár megállapodásnak, akár csak jegyzőkönyvnek, kikényszeríthető jogi természete nincs. A probléma épp az, hogy a tervkoordinálást az új integrációs koncepció keretében tovább kell fejleszteni és ehhez nyilván kötelező erejű tervkoordináló jogintézmények és kategóriák kiépítése szükséges.

24. A közvetlen kapcsolatoknak ezen az *állami, vagy döntően állami szintű síkján ment tovább* a fentiekben vázolt általános közelítéshez képest *Kampa*, aki e szinten a közvetlen kapcsolatoknak egyfajta konkrétabb struktúráját vetítette ki.

Számos általános premisszájából itt a közvetlen kapcsolatok minőségileg új tartalmát illetően a következő két elemre célszerű utalni. a) Az egyszerű

árucserével szemben a közvetlen kapcsolatokban a partnerek már az egész újratermelési folyamatban együttműködnek, míg a hagyományos árucserékapszolatokban az együttműködés az újratermelési folyamat végén jelentkezett az egyes országok között, ami csak közvetve hatott vissza az újratermelési folyamat egyes egyéb elemeinek alakulására. *b)* A közvetlen kapcsolatok új felfogásában a résztvevő alanyok a külkereskedelmi vállalatokon túl felölelik a belső állami tervező-irányító szervek, valamint gazdálkodó egységek közvetlen részvételét is.

A közvetlen kapcsolatok fő területe Kampa felfogásában a tervekkoordinálás és meghatározott területeken a közös tervezés. Ennek megfelelően a közvetlen kapcsolatok alakító szervei elsősorban a kormányok és a tervhivatalok de szerepük van a gazdálkodó szervezeteknek is. Ez utóbbiak szerepe abban áll, hogy az állami irányító szervek (kormányok és tervhivatalok) részére tervpont-variánsokat dolgoznak ki, miáltal a tervekkoordináció céljára és javára közvetítik a szocialista demokratizmus számottevő elemeit is. Továbbá a gazdálkodó szervezeteknek az így felfogott tervekkoordinálásban még az a számottevő szerep is jut, hogy ők a megvalósítói a koordinált terveknek, más szóval letéteményesei a realizációs folyamatnak. Ebben a koncepcióban a tervekkoordinálásnak egyik sajátos típusát, ill. megjelenési formáját jelentik a kooperációs és szakosítási szerződések, amelyek Kampánál a központi tervezés és a tervekkoordinálás egészébe bestruktúrálva jönnek létre. Bár számolni kell azzal, hogy egyes országok részéről a gazdálkodó szervezetek közvetlen együttműködése az előkészítő és realizációs folyamaton túl közvetlen megállapodások-szerződések kötésére is kiterjed, ez sem állhat a tervekkoordinálás és a belső központi tervezés, ill. erre vonatkozó belső törvényhozás struktúráján kívül. *O. Kampa* a továbbiakban határozottan fellépett olyan állítólagos elképzelésekkel szemben, amelyek a közvetlen kapcsolatokat valamiképp a szocialista államhatalom elleni autonómiaként fognák fel. A közvetlen kapcsolatokat a felső irányító szervek befolyásától elkülöníteni, a piac spontenaitására építeni, az árutermelők számára korlátlan mozgási lehetőséget biztosítani végül is arra vezetne, hogy „aláássuk a szocialista gazdasági integráció tervszerűségét. . . . Egy ilyen felfogás olyan nézet kifejeződése, miszerint a szocialista gazdasági integráció, nyilvánvalóan tévesen, piaci integrációként jelenik meg, amely az árutermelők önálló tevékenysége részére korlátlan mozgási lehetőség biztosítását involválja. Kiindulni azonban nem a piacból és annak kategóriáiból kell, amikor a közvetlen kapcsolatok optimális alakítását keressük, hanem a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködés objektív követelményeiből és törvényszerűségeiből, amelyek központi eleme az egész rendszer központi tervezésen alapuló tervszerű fejlesztése (Planmäßige Entwicklung dieses Gesamtsystems auf zentraler staatlicher Planung und zwischenstaatlicher Plankoordinierung)”. Azt a körülményt -- épül tovább ez a gondolatmenet --, hogy minden közvetlen kapcsolati forma végül is csak a központi tervezés

és a tervek koordinálás egységes rendszerében annak részeként képzelhető el; bizonyítja az is, hogy a közvetlen kapcsolatokra vonatkozó jogosultságokat a belső törvényhozás biztosítja. Így pl. az NDK-ban a VVB-k jogosultak közvetlen kapcsolatokra lépni más államok gazdasági szerveivel; a VVB-k kötelező tervmutatók struktúrája mellett tevékenykednek, egyik arcukkal maguk is állami irányító szervek és mint ilyenek betagozódnak az állami gazdasági akaratképzés rendszerébe; ugyanakkor azonban operatív is gazdálkodó intézmények, amelyek konkrét anyagi kötelezettségvállalások területén önállóan járnak el (VEB-ek azonban csak kivételesen kapnak felhatalmazást külső közvetlen kapcsolatok létesítésére). Az NDK gazdaságtervezési rendje ily módon alkalmas arra, hogy a közvetlen kapcsolatok szintjén az irányítási funkció és a közvetlen gazdálkodási funkció egységét, ezen keresztül a differenciált tervek koordinálás szerepében a koordinált állami akarat primátusát biztosítsa. Logikus folyamánya e koncepciónak, hogy ha közvetlen kapcsolatok olyan országok gazdálkodó szervezeteivel jönnek létre, amelyek ilyent csak felsőbb szerveik hozzájárulásával hozhatnak létre, a konkrét szerződés mindaddig érvénytelen, míg ez a hozzájárulás meg nincs, azaz e hozzájárulás nélkül a felek a szerződésből egyik oldalon sem támaszthatnak semmiféle jogokat és kötelezettségeket.

A fenti koncepcióban felfogott tervek koordinálás jogi megragadása azonban távolról sem olyan egyszerű. Kampa referátuma ebben elismerésre méltó tudományos előmunkálatokat tett, megfontolásra érdemes tentatív javaslatokat dolgoz ki. Ezek lényege a következő: a kormányok, ill. állami irányító szervek szintjén létrejövő *tervek koordináló megállapodásokat kötelező nemzetközi szerződés formájában kellene rögzíteni*. A másik sík az egyébként is konkrét kötelezettségeket jelentő *kooperációs és szakosítási szerződések* síkja. A tervek koordinálás e két szerződési kategória funkcionális kölcsönhatásában illeszkednek bele a gazdasági integráció struktúrájába. Mindkét szerződéstípusban az eddigi gazdasági együttműködés jogi formáihoz képest új elemek jelennek meg. E szerződések ugyanis nemcsak áruk cseréjére, erre vonatkozó kötelezettségekre, hanem a különböző belső gazdálkodó szervek, szervezetek és személyek eljárására, magatartására is tartalmaznak kötelezettségeket. E szerződések tehát átnyúlnak az országhatárokon, alakítják a belső gazdasági folyamatot, azokra nézve kötelező eljárásokat írnak elő és gazdasági jellegüket illetően felölelik, ill. felölelhetik az újratermelési folyamat minden elemét.

A kormány-, ill. államközi megállapodások megjelölnék *a)* azokat a feladatokat, amelyek végett a különböző gazdálkodó szervezeteknek közvetlen kapcsolatokat kell létrehozniuk, *b)* tartalmaznák azokat a kötelezettségeket, amelyeket be kell venni a közvetlen kapcsolatokat konkrétan megfogalmazó szerződésekbe, *c)* az egyes gazdasági, ill. gazdálkodó szervezetek, amelyek a közvetlen kapcsolatokat konkrétan realizáló szerződéseket létrehozzák, az előbbi *b)* pontban fogalmazott kötelezettségek szerint tartoznak a kérdéses

szerződéseket megkötni, ill. gazdasági tevékenységük során azoknak megfelelően eljárni. Így válnak ezek az államközi és vállalatközi szerződések a közös vezetés, az állami akarat koordinálásának és az egyes gazdálkodó szervezetek Verhaltensregel-jei meghatározásának komplex jogi eszközzé, miközben a gazdálkodó szervezeteket az ennek a képletnek megfelelő magatartásra a belső állami törvényhozás is kötelezi.

11. §. *A kooperációs szerződések a közvetlen kapcsolatok egyik fő érvényesülési területe*

25. Mint láthattuk a közvetlen kapcsolatok problémája Kampánál is átalakult a *kooperációs szerződések* és a tervkoordinálás problémájává. Ebből a tervkoordinálás annyiban közvetlen kapcsolat, ahogy eddig is az volt. Ti. döntően állami szervek (kormányok és országos tervhivatalok) kapcsolatai, amelyek közvetlennek eddig is közvetlennek voltak. E kapcsolati formákat eddig sem előzte meg valami felsőbb síkú kapcsolati forma (eltekintve most a KGST általános együttműködési elveitől mint nagy keretformától), amelyhez képest a kormányok ill. az országos tervhivatalok kapcsolata másodlagos lett volna. Ami új e szervek kapcsolatában, mármint azok újszerűen ajánlott kapcsolatában, az nem is a közvetlenség, hanem a kapcsolatok javasolt tartalmi átalakulása, hogy ti. kötelező jellegű megállapodások formáját öltsek, amelyek az árucserén túl a belső irányítási és termelési-gazdálkodási tevékenységet is nemcsak befolyásolnák, hanem esetenként közvetlenül is meghatároznák. Ennyi bennük a közvetlen. Még távolról sem világos azonban, hogy az ilyen államközi megállapodások belsőleg is közvetlenül érvényesülő normatív parancsá milyen kodifikációs, nemzetközi jogi és belső alkotmányjogi mechanizmusban válnának, a gyakorlatban, különösen azonban jogviták esetén e megállapodások egységes értelmezése és alkalmazása milyen mechanizmusban biztosítható. Kampa maga is megjegyzi, hogy a gazdálkodó szervezetek számára a nemzetközi síkon létrejött magatartási szabályokat, tevékenységi normákat a belső jogalkotás transzferálja kötelező normákká. A „hogyan”?-ról nála is alig olvashatunk. A nemzetközi közjog és az alkotmányjog ismerői számára tudott dolog, hogy itt egy rendkívül komplex kérdéskörrel van szó.

26. Ha tehát a közvetlen kapcsolatokban azt *emeljük ki, ami azokban meghatározó, ti. a közvetlenséget, akkor különös figyelmet a kooperációs szerződések érdemelnek.* Kampánál mint látható volt, ezek is mindig állami-közhatalmi szintű együttműködés, ill. az ilyen szinten létrejött megállapodások részei, a tervkoordinálás alkotó elemei.

A kooperációs és szakosítási szerződésekről *Mádl Ferenc* referátuma jelentett egy részben más közelítésű hozzájárulást. A közvetlen kapcsolatok sajátosan alkalmas érvényesülési területének referátumában a kooperációs és

szakosítási szerződéseket tartja, mert *a*) lényegükhöz mindenkor hozzátartozik, hogy a gazdálkodó-termelő egységeket, ezek gazdasági tevékenységét közvetlen kapcsolatba hozza és az újratermelési folyamat több elemére kiterjedően meghatározza, szervezi vagy összehangolja akkor is és ott is, ahol ez külkereskedelmi vállalatok, ill. állami irányító szervek konstitutív erejű szerepének közbenjöttével történik, és *b*) mert távlatilag -- egyes országokban általános vagy kivételes jelleggel már most is így van (Magyarország, NDK) -- feltételezi, hogy a vállalatok az ilyen természetű szerződéseket arra vonatkozó *konkrét* ugyanabban a tárgyban létrejött megelőző államközi szerződések vagy megállapodások nélkül is megkötéssék. Így ezek a formák valóban közvetlenül alkalmasak a közvetlen kapcsolatok egyik síkjának tényleges erősítésére. Állítható tehát, hogy a kooperációs és szakosítási szerződések biztosan közvetlen kapcsolatok, még akkor is, ha fordítva az már nem volna állítható, hogy a közvetlen kapcsolatok köre a vállalatközi kooperáció és szakosítási szerződésekben merülne ki.

A kérdés a továbbiakban most már az, hogy hogyan lehetne a gazdasági integráció jogi struktúrájának kiépítése keretében a kooperációs és szakosítási szerződések számára nemzetközileg is optimális rendezést teremteni.

A magyar belső jogban eddig három jogi norma jött létre ebben a körben. Az egyik a nem szocialista országok vállalataival való nemzetközi együttműködési és termelési kooperáció egyes kérdéseiről szóló 42/1967. évi GB-határozat. A másik az Országos Tervhivatalnak számos más tárcával közösen kiadott 5/1967. évi utasítása, amelynek hatálya magyar–csehszlovák–NDK viszonylatokra terjedt ki. Ez a jogalkotás úttörőnek is tekinthető. A KGST Végrehajtó Bizottságának 1967. májusi ülésén kialakult állásfoglalás után ugyanis, amely a gyártásszakosítás és kooperáció fejlesztésének különös hangsúlyt adott, ez volt az első normatív lépés a kooperációs és specializációs szerződések felfuttatása érdekében. Miután ez első lépés volt, miután továbbá nemzetközi kereskedelmi és nem közjogi jellegű szerződésekről van szó, ennek az intézménynek a kibontakoztatása is még sok megoldandó problémát vet fel, különös tekintettel arra az adott kapcsolatok természetéből folyó követelményre, hogy a kooperációs és specializációs együttműködéshez lehetséges külföldi partnerek számára is ki kell alakuljon valamilyen az érintett országok szabályozásával koordinált, ill. szinkronba hozott normatív rend. E tekintetben az sem jelent lényeges változást, hogy a fenti utasítást -- ezt továbbfejlesztve -- Magyarországon egy másik normatíva váltotta fel: a GB 41/1967. sz. határozata, amely most már valamennyi KGST-relációban kötött kooperációs és specializációs szerződésre vonatkozik.

A problémák sokrétűek, de nem megoldhatatlanok: az egyes KGST-országokban eltérő azoknak a szerveknek és szervezeteknek a köre, amelyek ilyen szerződés megkötését kezdeményezhetik; magyar részről a vállalatoknak is megvan ez a közvetlen jogosultsága; eltérő az ilyen szerződések aláírási

eljárása, kötelezettségvállalási procedúrája; eltérők a felfogások e szerződések számos tartalmi kérdéseit illetően; a szocialista jogirodalom, ill. szakmai közvélemény pl. még nem alakított ki általánosult nézeteket arról, hogy e szerződési forma elkülönülő új szerződési típus-e, ez milyen konkrét következményeket jelentene, kell-e egyáltalán idáig eljutni, van-e valamilyen koherens szankciórendszere, hogyan viszonylik az átfogó és sok évre szóló kooperációs és szakosítási szerződés mint keret az azon belül jelentkező egyes szállítási, kapacitáslekötési vagy licenciaszerződésekhez, piacmegosztási megállapodásokhoz stb.

27. Bármint is alakuljon e téren a jogi gondolkozás és szabályozás, két megállapítást alighanem már most is lehet tenni. Az *egyik*, hogy a nemzetközi kooperációs és szakosítási szerződés - ha jogi szakterminológiai közelítésben több különös szerződéstípusra is tagolódik, azok sokarcú konglomerátuma - a gazdasági forgalom valóságában élő, egyre meghatározottabb jogi formát öltő jelenség, amely azonban valószínű sohasem lesz jogdogmatikai értelemben zárt és belsőleg egynemű szerződéstípus. Dinamikus és rugalmas formája alkalmas arra, hogy jogilag meghatározott keretül szolgáljon a tartós termelési, fejlesztési, technológiai és értékesítési kooperációnak, mégpedig mindenekelelt vállalati szinten. Valószínű, hogy a szocialista országok gazdaságainak optimálisabb kooperációban való fejlesztéséhez mikrostrukturális szinten ez a forma nyújtja majd a leginkább használt csatornákat. Ebből kiindulva helyeselhető a magyar szabályozás átfogó jellege: ezt az intézményt erősíteni kell; abból kiindulni, hogy a szabályozásra nincs szükség, pl. az eddigire se, mert ami a kooperációs szerződésen belül konkrét (a szállítási szerződés, licencia szerződés stb.), arra vannak kész jogi formák, azt jelentené, hogy egy-két fa címén szem elöl tévesztjük az erdőt, amely a maga összefüggő egészével minőségileg másként alakítja az adott földrajzi térség egész képét, morfológiáját, élő világát, klímáját, az emberi környezet szempontjából való hasznosságát, további fejlődését stb. Arról nem beszélve, hogy szocialista viszonyok között egy ilyen általános szabályozásnak mozgósító-kezdeményszerű szerepe is van. Ez ugyanis bátorítja a különböző szervezeteket ilyen utak választására és vállalására. Erre a normatív bátorításra miután a felső irányításhoz jobban hozzászórtak, mint a szabad manőverezésben fogant kapitalista gazdálkodó egységek - szükségük is van. Minőségileg új gazdasági kapcsolati formák felvétele és fejlesztése szocialista viszonyok között elvileg is igényli a gazdaság egészét irányító állam normatív gazdaságpolitikai útmutatását.

A *másik* megállapítás, hogy a szabályozás fejlesztése menetében nagy előny volna, ha biztosítani lehetne, hogy az egyes országok szabályozása fokozatosan közeledjék egymáshoz. A KGST-szerveinek, ill. az integráció előrehaladásával a megfelelő intézményeknek egyik alighanem nagyon fontos feladata lehetne, hogy befolyást gyakorol a belső szabályozások harmonizálása

irányába; az már a maximum volna, ha valamilyen nemzetközi normatíva útján a KGST-országok gazdálkodó szerveinek e szerződéseiben fejlett szinkronizáltság jönne létre; szinkronizáltságon most azt értem, hogy megfelelően összehozná-összekötné az ilyen szerződéskötésre jogosultak szintjeit-szervezeteit és megteremtené köztük a jogilag főbb vonalaiban garantált és kötelező szerződéskötési feltételek megfelelő struktúráját.

12. §. A közvetlen kapcsolatok szintje és közvetlensége a vitában

A közvetlen kapcsolatokat tárgyaló fentiekben összegezett referátumok körüli vita egyik fő problémája miként az előbb 24. alatt a tervkoordinálást illetően már volt erre utalás – éppen a *közvetlenség* kérdése volt. Közlebről az a kérdés, hogy az egyes gazdálkodó szervezetek mindig csak a felettes állami irányító szervek megállapodásai közvetítésével, avagy esetenként ilyenek nélkül is létesíthetnek-e, ill. létesíthessenek-e közvetlen kapcsolatokat. A vitában részben tudományos nézetek, részben pedig az egyes KGST tagországok belső tételes jogi megoldásai nyilatkoztak meg, ill. konfrontálódtak.

28. A Szovjetunióban pl. kooperációs szerződés kötésére sem vállalatok, sem egyesületek nem jogosultak, ez a megfelelő állami irányító szervek, a minisztériumok hatáskörébe tartozik; a kooperációs szerződések természetük-nél fogva jogilag garantált és anyagi felelősség vállalást involváló szerződések; a minisztériumok viszont az állami immunitás folytán ilyen jellegű kötelezettségeknek jelenleg általánosságban nem vethetők alá (*Gringolc*). *Tekintettel kell tehát lenni a tagállamok belső kompetencia rendszerére*, továbbá az állami tulajdon egységére, amelynek alapján a vállalatok közvetlen szereplését egy bizonyos szinten túl fejleszteni nem lehet (*Pozdnyakov*). E megfontolásokkal szemben felmerült, hogy az állam mint termelőeszköztulajdonos a szocialista gazdaság eddigi fejlődésének során is többször közvetlenül részt vett a gazdasági forgalomban és ilyenkor esetenként ad hoc alávetette magát a termelési szférában érvényesülő jogi normáknak, ad hoc jelleggel feladta immunitását. Amint erről az állami felelősség fokozásának kérdésére vonatkozó referátumokban és vitában is szó volt, pl. a Szovjetunió külkereskedelmi képviselőinek egyes szerződésai körében stb. (*Enderlein, Mádl Ferenc*).

29. Azzal a tétellel kapcsolatban, miszerint a gazdálkodó szervezetek a közvetlen kapcsolatok területén pro futuro is kizárólagos másodlagos szerepet játszanak (közvetlen kapcsolatuknak mindenkor a felettes állami szervek által in concreto között államközi megállapodásokon kell alapulnia, tartalmilag pedig együttműködési variánsok kidolgozására, majd pedig a realizációs folyamatban való részvételre korlátozódik), az a tétel is erősen hangot kapott, miszerint különösen a jövőre nézve a közvetlen kapcsolatokat tágabban kellene értelmezni és a vállalatközi közvetlen kapcsolatok számára mind a szer-

ződéskötési jogosultság, mind pedig a kapcsolatok tartalmi alakítása szempontjából *nagyobb és önállóbb lehetőségeket* kellene biztosítani (Mádl Ferenc). Ennek indoklásaként felhozott érvek: *a)* A gazdálkodó és tudományos intézmények közvetlen kapcsolatainak fejlesztése az egyik új eleme azoknak a KGST-okmányoknak, amelyek a KGST-országok eddigi gazdasági együttműködését egy minőségileg magasabb szinten, az integráció irányában kívánják fejleszteni. *b)* Az integrációs program előkészítéseire létrehozott munkabizottságok közül mind a szervezési-jogi munkabizottságban, mind pedig a műszaki tudományos együttműködési bizottságban már elfogadást nyertek olyan elvek és okmányok, amelyek a tudományos és gazdálkodó intézmények közvetlen együttműködésének lehetőségét, sőt szükségességét is kimondják pl. a kutatási kooperációs szerződések, vagy éppen a közös gazdasági szervezetek létrehozása területén (ismeretes, hogy időközben ezeket az okmányokat részben a KGST VB, részben azonban a XXIV. ülészak is elfogadta). *c)* A gazdálkodó szervezetek variáns-kidolgozó szerepe az államközi megállapodások, pl. a tervkoordinálás részére jelentheti valóban a tervkoordinálás demokratizmusának szélesítését, kérdés azonban, hogy a közvetlen kapcsolatok síkján, amelynek egyik lényeges területe senki által nem vitatottan a gazdálkodási szféra, ez számottevő szempont-e. Ha *mindennek*, ami a gazdálkodó szervezetek szintjéről indul, *mindig* az államközi csatornák útján kell oda- és vissza áramolnia, ez a demokratizmus mellett szükségképp a bürokrácia elemeit is növeli. Az operatív gazdálkodás szférájában sem a demokrácia, sem pedig az ügyintézés hierarchizálásának fokozása nem szokott döntő elv lenni. *d)* A gazdálkodó szervezetek közvetlen kapcsolatait teljesebb értelemben kellene tehát lehetővé tenni, mint ahogy az Kampa koncepciójából folyik. Természetes, hogy ehhez államközi szinten létre kell hozni azokat a normatívákat és meg kell állapítani ugyancsak államközi szinten azokat a gazdaságpolitikai feltételeket és célkitűzéseket, amelyek keretei között a teljesebb tartalmú vállalkozói kapcsolatok érvényesülhetnének. Ezzel párhuzamosan nyilván létre fognak jönni, vagy létre kellene jönniök azoknak a belső gazdaságpolitikai feltételeknek és normatíváknak, amelyek az előbb említett államközi szintű normatívák és feltételek mellett kölcsönösen összehangolt működési teret és feltételeket biztosítanak a gazdálkodó szervezetek együttműködése számára. Nyilvánvaló, hogy sem a belső, sem a nemzetközi szinten képzett ilyen normatívák és gazdaságpolitikai feltételek nem lesznek olyan parttalanok, hogy ebből a vállalatok közvetlen együttműködésében valamiféle a szocialista gazdasági politikától idegen autonóm és spontán jelenség jönné létre, amely a szocialista gazdasági integráció tervszerű fejlesztését „aláásná” vagy azzal egyáltalán ellentétben volna. Arra senki sem gondol, hogy a vállalatok közvetlen együttműködésével a piac spontán és korlátlan uralmának kellene a gazdaságpolitikai elképzeléseinket alávetni. Összesen arról van szó, hogy *aa)* a vállalati szféra szerepének növelése a szocialista országok gazdasági

fejlődésében ma általános tendencia, *bb*) ez egyik oldala és szervezeti megragadása, ha tetszik járomba fogása az áru, pénz és érték kategóriák fokozottabb számításbavételének, alkalmazásának, a másik oldala pedig *cc*) a piacnak mint ténynek és szükségletfelderítő szeizmikus eszköznek tudomásulvétele és az általános népgazdasági tervezés mechanizmusába való kritikailag értékelt számbavétele, használata, *dd*) a nemzetközi vállalatközi kooperáció esetén pedig a különböző államközi kooperációs kapcsolati formák mellett egy kiegészítő lehetőség és erőforrás igenlése.

30. Nem volna célszerű, ha a gazdasági integráció optimális jogi képletének keresésénél a jogtudomány és általában is a belső jogi megoldások extrapolálása mellett nem tudnánk készek lenni ehhez képest *más elemeket is magába foglaló szintézis* keresése számára. Amennyiben szinte természetes, hogy az első lépésben mindenki részéről a saját belső jogi struktúra főbb elemei adják ki az integrációhoz való jogi közelítés Denkmodeljét, annyira természetes fejleményként kell segíteni azt a folyamatot is, amely a résztvevők különböző tartalmú Denkmodeljéből valami mást, valami újat hoz létre. *Wasilkowski* hangsúlyozta, hogy nem az integráció keresett jogi képét kell az országok belső jogi képehez alakítani, hanem sokkal inkább fordítva kellene a kérdést felfogni. *Gringolc* ebben az összefüggésben emelte ki — utalással *Petev* referátumára — az összehasonlító jogi módszer és elemzés fontosságát: ahhoz, hogy a későbbiek során megfelelő és teljesebb szintézishez jussunk, sürgősen jobban meg kell ismerni az egyes országok nemzeti jogát, az integráció szempontjából fontos belső jogintézményeket, ezek kölcsönös összehangolásának, harmonizálásának lehetőségeit.

31. Amellett a nézet mellett, hogy a közvetlen kapcsolatok körében is bármiféle gazdasági tartalmú, azaz külkereskedelmi jellegű szerződést csak külkereskedelmi vállalatok köthessenek és ne oldjuk fel a külkereskedelmi monopóliumot (*Pozdnyakov*), elég általános volt az a vélemény, miszerint a közvetlen kapcsolatok és a kooperációs-szakosítási szerződések körében is *többről van szó, mint egyszerűen a külkereskedelmi jogosultság mennyiségi növeléséről* (Kampa, Mádl Ferenc, Wasilkowski). A közvetlen kapcsolatok keretében erősödő vállalatközi kapcsolatokban, egyáltalán a közvetlen kapcsolatokban — mint az eddigiekben látható volt — az az új, hogy a szóbanforgó külgazdasági szerződések túlmennek az egyszerű árucserén: a kooperációs és szakosítási szerződések átfoghatják a reprodukciós folyamat egészét, összehangolják a piaci értékesítést, ezt megelőzően a technológiai és mennyiségi fejlesztést; közös gazdálkodó szervezetek létrehozása esetén pedig mindennek még zártabb és fokozottabb szervezeti és jogi megoldásáról van szó. A közvetlen kapcsolatok körében létrejövő kooperációs és más szerződések területén a belső termelő-gazdálkodó vállalatok és a külkereskedelmi vállalatok tevékenysége jól összehangolható, ha ezekben a szerződésekben — éppen az árucserét is jelentő konkrét szerződések lebonyolítása végett — a külkereske-

delmi vállalatok is résztvesznek. Annyi azonban bizonyos, hogy a külkereskedelmi monopólium, a külkereskedelmi vállalatok helyzete és szerepe ezzel az egész közvetlen kapcsolatok kérdéskomplexummal összefüggésben átfogó újraelemzésre szorul.

13. § *A tervkoordinálás, közös tervezés és jogi keretek*

Mint láttuk, már a közvetlen kapcsolatok kérdése is átvezetett a tervkoordináláshoz, nevezetesen az említett szerzőnek abban a koncepciójában, hogy az egyes gazdálkodó szervezeteket, illetve az egyes gazdasági ágazatok terén lezajló újratermelési folyamatot államközi csatornák közvetítésével a tervkoordinálás hozza közvetlen kapcsolatba.

A tervkoordinálás jogi megragadására, a tervkoordináláshoz tentatív jogi javaslatok kimunkálására elsőként H. Bär és A. Wasilkowski tettek kísérletet a konferencián bemutatott referátumukban.

32. Bär „A tervkoordinálás jogi szabályozásához” című referátumában abból az általános tételből indul ki, hogy szocialista termelési viszonyok között az állam úgyis mint közhatalom és úgyis mint a termelő eszközök nagy részének tulajdonosa, legfőbb szervezője és irányítója a társadalmi tulajdonnal való optimális rendelkezésnek, a termelő erők optimális hasznosításának. Ez adja a tartalmát az állami tervezésnek, amely jogilag a tervutasítások hierarchikus rendjében jut kifejezésre. Az állam a maga gazdaságpolitikai akaratát a különböző szervek szintjére az alá és fölérendeltségi viszonyok transzmissziójában érvényesíti. Nemzetközi szinten a tervezésnek ez a jogi struktúrája általában nem lehetséges, mert az egyes államok egymáshoz képest egyenlő és nem fölé és alárendeltségi viszonyban vannak, ezért bármiféle KGST szintű tervezési tevékenység csak az érdekelt államok akaratának koordinálásával, nemzetközi szerződésben vagy megállapodásban kifejezésre jutó akaratmegegyezésével lehetséges. Ha tervkoordinálásról beszélünk, ez utóbbi folyamatnak szervezeti jogi struktúráját kell keresnünk, ennek optimális kiépítésére kell törekednünk. Megfelelő szervezeti jogi struktúra nélkül ugyanis a tagállamok akaratának koordinálása, egyeztetése és a koordinált, ill. egyeztetett akarat érvényesítése nem képzelhető el.

A jogi eszközök és az egész jogi struktúra kiépítésénél a megfelelő kötelezettségek és szankciók keresése mellett a hangsúlyt a megfelelő jogi szabályozás szervező-tudatformáló szerepére kell inkább helyezni. A jogi szabályozásnak elég komplexen és differenciáltan az egyes gazdaságirányítási, ill. tervkoordináló folyamatokat kell aktívan megragadnia, szabályoznia úgy, hogy a szankciós kompenzáció szükségességét a minimálisra szorítsuk. Ez annál is inkább indokolt, mert állami szervek anyagi felelőssége, mint a kon-

ferencia második témakörében is látható volt, még távolról sem egyértelműen megoldott kérdés.

A tervkoordinálás jogilag körvonalazható eszközeiként a referátum elsőként a gazdaságpolitikai *prognózisról* szól. Hangsúlyozza, hogy ennek a dolog természetéből folyóan jogi kötelező ereje aligha lehet; ebben a döntő elem az információ és a jó elemzésből folyó következtetések meggyőző ereje. **Kötelező ereje jogilag csak a prognózisra épülő konkrétabb tervdöntésnek lehet, akár belső, akár nemzetközi szinten jön létre.** A prognózis mégsem teljesen jogüres tér, hiszen mindenekelőtt adva vannak a prognózis készítésénél nyilván szükséges eljárási szabályok, amelyek elemei az állami akarat tartalmi koordinálásának. Felvethető az is, hogy a prognózis készítésében résztvevő államok és szervek kötelesek legyenek nyilatkozni arról, hogy a prognózis egyes következtetései, elemei tekintetében milyen belső döntéseket hoznak. A prognózisok lehetnek bilaterálisak is, de emellett felvethető, hogy ilyen esetben fennálljon az információ-kötelesség a prognózisban résztvevők részéről az egész KGST javára.

A tervkoordinálásnak egy további eszközét Bár a *tervkoordináló megállapodásban* vagy szerződésben látja, amelyet általában a tervhivatalok kötnek, és amelyben meg kell szabni a megfelelő kereteket és eljárási kötelezettségeket az irányító szervek és állami vállalatok számára is. E szerződés jogi tartalmához tartozhatnak a következő elemek: az adott termék vagy ágazat területén a résztvevő felek megfelelő részletességű információra kötelesek; a szerződést megfelelő KGST-intézménynél regisztrálni kell; a szerződést a KGST valamely erre kijelölt szerve elé kell vinni, amelynek joga lenne azt megvitatni és esetleg joga lenne arra is, hogy az egyes tervpontokat illetően nyilatkozattételre szólítsa fel a szerződésben részes feleket; a megállapodásban fel kell venni az adott körben a tervkoordinálás keretében termelt áruk szállítására, ill. vételére vonatkozó kötelezettségvállalásokat is.

A tervkoordinálás harmadik eszközeként Bár a *közös tervezés* egyes jogi elemeit körvonalazza. A közös tervezésnél inkább, mint az előbbi két tervkoordináló módszer esetében nélkülözhetetlen egy megfelelően részletes szerződés megkötése a résztvevők részéről. Egy ilyen szerződés bizonyosan meg fogja haladni akár a nemzetközi közjogi, akár a szokásos külkereskedelmi szerződések hagyományos kereteit. Miként Kampa, Bár is hangsúlyozza, hogy itt olyan szerződések létrehozásáról van szó, amelyek a közös cél, a közös tervfeladat megjelölésén túl szabályokat tartalmaznak a résztvevő országok egyes gazdasági és gazdálkodó szerveinek és szervezeteinek eljárását, tevékenységét illetően a kutatástól és fejlesztéstől kezdve a termelés vitelén át egészen a nemzetközi árucseréig, ill. közös értékesítésig. Bár végül eljut odáig, hogy a közös tervezés meghatározott területeken szükségessé teszi közös szervezetek létrehozását, amelyek keretében a közös tervezési folyamat lebonyolódik és amelyek rendelkeznek jogosítványokkal ahhoz, hogy a közös tervezési

elhatározások az egyes nemzetgazdaságokban ill. a résztvevő gazdálkodó szervezetek közötti kapcsolatokban megvalósuljanak.

33. *Wasilkowski*, „A tervek koordinálása és a közös tervezés modelljei a KGST-országokban” című referátumában előbb a *tervkoordinálás és a közös tervezés viszonyát* vizsgálja. Elemzi azokat a már korábban felmerült nézeteket, amelyek pozitíve felvetették, vagy kritikailag elleneztek a nemzetközi tervezés intézményét a KGST-ben. Ezek után annak előrebocsátásával, hogy a KGST XXIII. és XXIV. ülészaka ismét impulzust adott a tervkoordinálásnak és bizonyos területeken a közös tervezésnek, kiemeli azokat az elemeket, amelyek a közös tervezést a tervkoordináláshoz képest megkülönböztetik. Ezek a következők: a közös tervezés egyelőre bizonyosan csak egyes kiválasztott területeken (ágazatokban vagy termékekben) lesz, míg a tervkoordinálás és a nemzetközi tervezésre vonatkozó régebbi nézetek az általános érvényesülés jegyében jelentek meg. A közös tervezés csak kiegészíti a tervkoordinálást és semmi esetre sem lép annak helyébe. A közös tervezés az adott körben is fakultatív, mindenkor a résztvevők elhatározó kezdeményezésén múlik és nem szükségképp multilaterális.

A tervkoordinálás körében foglalkozik a tervhivatalok vezetőinek együttműködése során létrejövő *jegyzőkönyvek* (esetenként megállapodásoknak is hívják őket) *jogi jellegével* és arra a konklúzióra jut, hogy ha a jelenlegi gyakorlatot nem fejlesztik tovább, ezektől több mint ún. „faktischer Einfluss” nem várható. E jegyzőkönyvek bármilyen nagy részükben hatályosulnak, jogilag mégsem kötelező erejűek és a tőlük való eltérés a jövőben sem hatna az újdonság erejével.

A tervkoordinálással szemben az adott körben a közös tervezés akkor ígér többet, ha a tervkoordinálás eddigi tapasztalataiból a következő következtetéseket vonjuk le: A közös terv legyen minél nagyobb fokban multilaterális és komplex; ne egyszerűen summázza az adott terület belső terveit, hanem tartalmilag is közös és közösen képzett terv legyen, amelyet a belső tervmódosítások nem érinthetnek; nélkülözhetetlen ehhez a résztvevő állami szervek felelősségének, anyagi kötelezettségvállalásának jogi institucionalizálása, a megfelelő normatív és szervezeti keretek megteremtése, mert enélkül a résztvevő partnerek a maguk gazdasági cselekményei során nem bízhatnának az egész tervezési komplexum stabilitásában, egyes elemei megvalósulásában.

34. *Wasilkowski* a közös tervezésnek modelljét is körvonalazta, miközben hangsúlyozta, hogy tentatív és elméleti jellegű modellekről van szó! Az egyik a *funkciós modell*, amely a népgazdasági tervek bizonyos meghatározott elemeit fogná át kiválasztott termékek vagy ipari ágazatok területén. Kifejezésre ez a modell több oldalú szerződésben jutna erősen, vagy alapvetően multilaterális jelleggel. A másik az *institucionális modell*, amely közös tervező szerv létrehozását jelentené megfelelő hatósági (egyoldalú utasítási) jogosultságok-

kal. A szervezet keretében létrehozott terv független a belső tervtől. A szuverenitást a közös tervezési szervben a „csak az érdekeltek hozzájárulásával” döntési elv biztosítaná. A harmadik a *struktúramodell*: az államközi úton létrehozott közös tervezési szerv számára a tagállamok azokat az anyagi eszközöket és munkaerőt is rendelkezésre bocsátják, amelyekre nézve a tervezés történik, ebben a modellben tehát a tervezés a gazdálkodással mintegy egy struktúrát jelent. Ez utóbbi modell mellett különösképp a következő megfontolások szólnának. Az állami-társadalmi tulajdon jellegéből a tervutasításos rendszer, az ún. Direktivplanung folyik, míg az áru-pénz vonzatokra építő piacgazdasághoz képest a Direktivplanung lényegileg csak külső beavatkozás lehet. A nemzetközi együttműködésben viszont árutulajdonosok állnak egymással kapcsolatban az áru-pénz vonzatú szocialista világpiacon. Ennek folytán a Direktivplanung csak kis hatáskörrel érvényesülhet. A struktúramodellben azonban újszerű nemzetközi tulajdonviszonyok jönnek létre, amelyek operatív igazgatási jogosultságokat keletkeztetnek a közös intézmények javára, ha a tulajdon meg is marad az egyes államok általános népi tulajdonában. Egy ilyen struktúrában már létrejönnek a közös Direktivplanung feltételei.

35. A tervkoordinálás és közös tervezés fenti referátumainak *vitája* mivel a konferencia olyan sok nagyhorderejű kérdéstől volt jó-értelemben terhes - nem volt és nem is lehetett annyira sokoldalú, elméleti és gyakorlati vonzatok szempontjából is teljes, hogy a referátumok tételei megvitatottaknak, vagy különösen általánosan elfogadottaknak, ill. nem-elfogadottaknak lennének tekinthetők. Annyi bizonyos, hogy a tervkoordinálás komplex jogi kifejezéséhez, alakításához nemcsak jelentős indítást adtak, hanem a továbbiakban behatóan vizsgálándó javaslatokat is kimunkáltak.

A vitában újból és újból előbukkant a *szuverenitás* és a fentiek szerinti tervkoordinálás—közös tervezés viszonyának optimális alakítása iránti igény. Már a két referátumban is ellentmondásosan jelentkezik a részvétel *multilateralitásának* vagy *bilateralitásának* kérdése. *Bár* az érdekeltség elvének hangsúlyozásával kiemeli, hogy az egységes részvétel esetei mellett nagy szerepet kell juttatni az érdekelte kevesebb számú résztvevők tervkoordináló együttműködésének. *Wasilkowski* az érdekeltség elvének hangsúlyoztatása mellett, ill. ennek ellenére a multilateralizmust lényeges követelménynek tekinti. *Mádl Ferenc* ellentmondást vélt látni abban is, hogy valamilyen KGST vagy közös integrációs szervnek mintegy számonkérni is legyen joga bilaterálisan együttműködő felek ilyen vagy olyan tervkoordináló, ill. prognózis-szerződését; ilykép ui. a konkrét szerződésben részt nem vevő országok az informáltsághoz való ésszerű jogon túlmenően közvetlen beleszólási jogosítványokat kapnának olyan szerződéses viszonyokba, amelyekben való részvételtől a maguk részéről tartózkodnak; ez jogosulatlanul és ésszerűtlenül egyoldalú az egyik oldalon csak jogok, a másikon csak köteleességek helyzetekre vezetne.

14. § *Nemzetközi ipari ágazati szervek*

A közös intézmények kérdéskörében ismét legalább két közelítés volt tapasztalható. Az egyik *L. Ruster* tanulmányában, amely a közös vállalatok, ill. operatív gazdálkodó közös szervezetek, vállalati társulások számára szinte semmi helyet nem lát az integráció napja alatt, a hangsúly nála a nemzetközi szinten létrejövő ipari ágazati szervekre esnek. A másik *Mádl Ferenc* referátumában, amely a kormányközi közös gazdasági szervezetek jelentőségének hangsúlyozása mellett a gazdálkodó vállalat jellegével működő vállalatközi társulás jogi kereteinek kialakítására koncentrált.

36. *Ruster* „Nemzetközi ipari ágazati szervek funkciói és jogállása a szocialista nemzetközi munkamegosztás rendszerében” című referátumában — kiindulva abból, hogy a vállalati társulások egyelőre nem alkalmasak az integrációs folyamatban kívánatos koncentrációhoz — a nemzetközi ipari ágazati szervezetekkel foglalkozik, amelyek a megfelelő területen átfognák a tagállamok teljes kapacitását. Példaként utalt a Nemzetközi Csapágyipari Szervezetre, ill. az Intermetallra. A jövő, írja, az ilyen jellegű ágazati ipari szervezetek fejlettebb formáit kéri tőlünk számon. Ezek fejlett jogi struktúráját kell kiépíteni és egyidejűleg bestruktúrálni az új rendszerű szocialista nemzetközi munkamegosztásba. Az ilyen ágazati szervezetek egyrészt horizontálisan, másrészt azonban vertikálisan is átfognák az adott iparág egészét, a kutatás-fejlesztéstől kezdve egészen az értékesítésig és fogyasztásig.

Az ilyen értelemben felfogott nemzetközi ipari ágazati szervezetek funkcióját illetően a referátum a következőket emeli ki. Ez a szervezeti megoldás összekötné a központi állami szervek nemzetközi koordináló tevékenységét (a gazdaságpolitika egyeztetését, tervkoordinálást, prognózis készítést és közös tervezést) az egyes árutermelők szerződéses kapcsolataival. Ezáltal ezek a szervezetek különlegesen is alkalmasak lennének a központi és a vállalati elem dialektikus egységben való fejlesztésére.

A nemzetközi ipari ágazati szervezetek jogállását illetően a szerző egyrészt azt hangsúlyozza, hogy ezek nem lennének államközi szervezetek annak ellenére, hogy tervező-irányító és ebben a körben normaalkotó, a belföldi normaalkotást befolyásoló funkciójuk is lenne, másrészt kiemeli, hogy mégsem vállalatközi társulásokról van szó, hanem a belső ipari ágazati szervek nemzetközi egyesüléséről, amelynek tagjai azonban nem az államok, hanem az ágazati szervezetek; ez utóbbiak saját nevükben vesznek részt a nemzetközi szervezetekben, teljes anyagi felelősséggel a nemzetközi szervezet finanszírozását, de hasznait illetően is. Ezen közben a nemzeti ágazati szervek — látható, hogy az NDK VVB-jeinek képletéről van szó — jogi önállóságukat megtartanák, mindazonáltal önálló tevékenységük a nemzetközi ágazati szer-

vezet által tűzött normatív keretek és gazdaságpolitikai célkitűzések körében mozogva.

A jogi szabályozás jellegét illetően nem lehet szó vagy nemzetközi vagy belső jogi formák alkalmazásáról, itt új jogi formának kell létrejönnie, amely tartalmaz elemeket mind a nemzetközi jog, mind a belső jog eszköztárából. Ezeket azonban a nemzetközi szervezetre orientáltság összeköti, külön-jegyeik összeolvadnak és valami minőségi új jön létre. Ez a következőket jelentené. Az eddigi gyakorlattal szemben (az államok voltak a tagok, egyhangú döntések elve, a szavazatok egyenlőségének elve, nagyobb időközönkénti üléselés, a főhivatású alkalmazottak szerepének titkársági funkcióra való korlátozása) az államok közvetlen jelenléte helyett a belső ágazati szervek vannak a vezető testületben, a döntések meghozatalához csak az abban érdekeltek hozzájárulását lesz célszerű megkívánni, egyhangúság csak az általános gazdasági célkitűzések megállapításához kell, a főhivatású alkalmazottakból álló végrehajtó apparátus, ill. az operatív vezetők hatáskörét számottevően növelni kell.

A központi belső és az állami szintű nemzetközi tervszerű gazdálkodás struktúrájába ezek a szervezetek a következő elemek útján épülnek be. Egyrészt a nemzetközi szervezetben részt vevő belső ágazati szervek részesei a belső tervezési mechanizmusnak és így közvetítik az állami központi tervezés elemeit. Másrészt a kérdéses nemzetközi szervezeteket -- bár azok tagjai, mint láttuk, nem az államok, hanem a kettős arcú VVB-jellegű ágazati szervezetek lennének -- államközi szerződésben mégis az államok hoznák létre, enélkül ugyanis az ágazati szervek nemzetközi kapcsolataiban a szocialista gazdálkodási elvekkel ellentétes autonómia tendenciák erősödnének. A szóbanforgó alapító szerződésben rendeznék az államok a létrehozásra kerülő nemzetközi ágazati szervezetnek a KGST-hez való viszonyát is olyan formában, hogy ezek a szervezetek a KGST specializált szervei lennének.

Már ebből is látható, hogy e szervezetekre lényegileg az eddigi gyakorlat folytatásaképp -- minden esetben ad hoc jelleggel megkötésre kerülő nemzetközi szerződés mint *ius speciale* vonatkoznék. Rüster szerint is csak távollatilag képzelhető el ilyen szervezetek számára általános nemzetközi konvenció, addig azonban a különböző *ius speciales* lesznek az irányadók. Ezeknek a nemzeti jogokhoz, különösképp a székhely országának jogához való viszonya természetesen még sok megoldandó kérdést vet fel. Ami a szervezetek terv- és gazdaságkoordináló tevékenységét illeti, ennek jogi szabályozását az alapító nemzetközi szerződésben kell hiánytalanul felvenni. Ami pedig a résztvevő belső ágazati szervezetek (a nemzetközi koordinálásnak megfelelő) belső tevékenységének normáit illeti, ezekre általában a tervgazdálkodás belső normái lesznek irányadók. Más kérdés a nemzetközi ágazati szervezetek operatív gazdálkodó funkciójára vonatkozó normakomplexum megoszlása. A szervezet technikai jellegű működéséhez szükséges beszerzések, szolgáltatások biztosítása nyilvánvalóan a székhely országának polgári jogi szerződéseinek alkalma-

zásával történik. A szervezet rendeltetési körében kifejtett operatív gazdasági akcióit illetően azonban olyan kérdések jelentkeznek, mint a székhely országának belső tervező, irányító, pénzügyi és szerződéses rendszeréhez való viszony. Ezeket a viszonyokat a székhely országának joga alá rendelni azért is kérdéses, mert nemcsak a székhely országának ilyen természetű normáival való kapcsolatról van szó; a szervezet operatív gazdálkodó tevékenysége valamennyi tagország hasonló viszonyait is érinti. Ebből az következik, hogy e kérdéseket szintén az alapító szerződésben vagy ahhoz csatlakozó nemzetközi normatívában kell rendezni, és a belső jog csak kifejezett kikötés esetén jönné számításba.

37. A vitában Rüster fentiekben összegezett referátumában kifejtett koncepciójával kapcsolatban *Mádl Ferenc* részéről a következő észrevételek merültek fel.

Az a körülmény, hogy a tervezett nemzetközi ágazati organizációk mind külön ius speciale uralma alatt állnának, nem nagyon növeli az oly sokszor hangoztatott átfogó és egységes jogi rendezést; a sokféle ad hoc szabályozás szükségyszerűen bonyolítani fogja a gazdasági integráció jogi struktúráját. Ez különösen annak fényében okozhat nehézséget, hogy az integrációs folyamatban a közös gazdasági intézmények száma nyilvánvalóan növekedni fog, ha ezek mind, vagy nagy többségükben nem általános konvenció hatálya alatt létrejövő gazdasági társulások, hanem ius speciale alatt álló nemzetközi szervezetek lesznek. Ebben az esetben ugyanis a jogi strukturalizálás számtalan ius speciale szereplésével a vég nélküli bonyolultság irányába tendálna. Ez természetesen tekinthető formai problémának is, bizonyos mennyiségű növekedés után azonban tartalmi problémák sorát okozhatja. Egy további még nem világos probléma, hogy valóban nem-államközi szervezetek lesznek-e ezek az ipari ágazati szervek azért, mert azt mondjuk: bennük tagként nem az államok mint olyanok, hanem ipari ágazati szerveik vesznek részt. A VVB-k is részben állami-igazgatási szervek is, más országokban a középirányító szervek vagy kizárólag igazgatási szervek, amelyek kifelé mindenképp az államot képviselik, vagy mint igazgatási szervek nem léteznek, hanem helyüket a polgári jog, vagy ha tetszik a gazdasági jog struktúrájában működő vállalati egyesülések töltik be. Az utóbbiak viszont általában nem rendelkeznek utasítási jogosultságokkal azokkal a vállalatokkal szemben, amelyek társulása alapján létrejöttek, kivéve, ha ezek a vállalatok a kérdéses intézkedéshez hozzájárulnak. Ebből is látszik, hogy olyan nemzetközi ipari ágazati szervezetek létrehozása, amelyek egyszerre rendelkeznek irányítási jogosultságokkal (és nem csak ajánlási joggal) és ugyanakkor operatív gazdálkodó funkciót is betöltenek, képviselik is az államot, meg nem is — az egyes országok belső mechanizmusának olyan számottevő közelítését feltételezi, aminek realitásáról egyelőre alig lehet még beszélni.

Egy további probléma az a javasolt megoldás, hogy a nemzetközi ágazati

szervezetek a KGST szakosított szervezetei legyenek. Azon túl, hogy egyelőre még nem lehet tisztán látni azt a gazdasági és gazdaságpolitikai racionalitását, amely egy ilyen megoldás szükségképp jelentkező igazgatási-bürokratikus terheit ellensúlyozná, az egyik tartalmi probléma a következő körülményben van. Feltehető, hogy számos olyan nemzetközi ágazati szervezet jön létre, amelyekben nem minden KGST-tagállam vesz részt. Tudott dolog, hogy ma is vannak ilyenek. Ha a tervezett ágazati szervezetek annyira határozott irányító és operatív funkciókkal rendelkeznek, mint ahogy azt a vázolt koncepció előrevetíti, akkor a javasolt KGST „felügyelet” útján a szervezetben nem-részes tagállamok is számottevően beleszólhatnak olyan közös tervezésbe, operatív nemzetközi gazdálkodásba, amelyből saját erőiket kivonják, ill. tudatosan távortartják. Kérdéses, hogy ilyen egyoldalú jogi helyzetek létrehozása célszerű-e.

Egy jelentős tartalmi probléma a következő. Bizonyos, hogy a fennálló nemzetközi szintű gazdasági szervezeteket fejleszteni kell és az is bizonyos, hogy egyes területeken célszerű - az eddiginél bizonyosan nagyobb hatásokkal újak létrehozása. Az azonban további elemzést és nyilvánvalóan esetenkénti döntést igényel, hogy a javasolt nemzetközi ipari ágazati szervezetek egy-egy iparág egészét fogják-e át mind horizontálisan, mind pedig vertikálisan a kutatásfejlesztéstől kezdve egészen az elosztásig és fogyasztásig, ahogy ez a körvonalazott koncepció szerint kívánatos volna. Számításba véve, hogy e nagy és átfogó szervezetek a belső állami szervek tekintetében is rendelkeznek igaz, hogy nemzetközi szerződés alapján ún. Weisungsrechte-vel, óhatatlanul felmerülnek szuverenitás problémák. Ilyen totális koncentrációk továbbá az idők folyamán megérlelhetnek a monopól helyzetből keletkező negatív hatásokat is, mind a fejlesztés intenzitása, mind a termelés optimalizálása, különösen azonban a szolgáltatások, ill. általában a fogyasztói piaci ellátás fejlesztése terén. Elmélyült kutatásokat és sokoldalú gazdaságpolitikai megfontolásokat igényel annak eldöntése, hogy a kívánatos koncentráció folyamatában ilyen messze kell-e, ill. milyen messze kell elmenni. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy lehetővé kell tenni közös nemzetközi intézmények létrehozását most mellőzve azt a kérdést, hogy ágazati, állami, vagy vállalkozói szinten pl. csak a kutatás-fejlesztés egyes kérdéseire nézve, anélkül, hogy ugyanaz az intézmény (persze nagyobb intézmény) egyúttal a kutatott és ki-fejlesztett eredmények ipari-üzemi hasznosítását is végezné és fordítva, vagy netán még az elosztás szférájában is működne. Sőt az is valószínű, hogy ez a bizonyos nemzetközi intézmény horizontálisan sem fogná át, sem olvasztaná magába az adott tevékenység egészét a KGST-n belül. Nyilván senki sem állítaná, hogy pl. egy a félvezetők kutatására létrehozott közös intézet most már feleslegessé tenné, hogy bármely országban ilyen kutatásokkal más intézmények is foglalkozzanak.

15. § *A vállalati szintű társulás jogi problémái*

38. *Mádl Ferenc* „A közös gazdasági szervezetek jogi kérdései a KGST-országok gazdasági integrációs folyamatában” című referátumában mint, a fenti § címe utal rá, egy másik síkon, a vállalati jellegű társulás síkján mozogva tett kísérletet a gazdasági koncentráció jogi kereteinek kimunkálására. A referátum hangsúlyozza, hogy az integrációs folyamat menetében a vállalati társulási forma természetsszerűleg csak egyik eszköze lehet annak a komplex rendszernek, amelynek keretében az integrációs jellegű nemzetközi munkamegosztás egészében és különböző formáiban — egyebek között pl. állami szinten létrejövő közös gazdálkodó szervezetek formájában — kibontakozhat. A referátum azt is hangsúlyozta, hogy a nem-államközi szinten létrejövő közös társulások megjelenése már most is időszerű. A vitában *Enderlein* és *Gringolc* is hangsúlyozták, hogy az áruforgalom, a kereskedelmi szféra, különösen azonban a harmadik piacon való közös fellépés számára a közös kereskedelmi társulások hasznos szervezeti formái nemcsak a gazdasági együttműködésnek, de az anyagi koncentráció útján könnyebben elérhető gazdasági növekedésnek is. A referátum azt is kiemelte, hogy vállalatközi társulási típusokról beszél ott is, ahol vállalati típusú intézménybe állam is társul, ami történetileg nem lesz új. Ilyen esetekre azonban feltételezi, hogy az állam az adott helyzetben nem szuverénként, hanem vállalat módjára vesz részt a gazdálkodó szervezetben. A referátum főbb elemei a következőkben foglalhatók össze.

39. Az első kérdés talán, hogy milyen jogi szabályozási szinten — jogtudományi terminológiával: *milyen jogforrás útján* — célszerű e kérdés megoldását keresni. Több megoldás lehetséges. Ezek egyike a *multilaterális egyezmény*, egy olyan konvenció, amely a közös vállalatok létesítésére és működési elveire egységes szabályozást ad, bármelyik országban is jöjjenek azok létre. Ezen az úton — akárcsak a külkereskedelmi szállítások tekintetében az ÁSZF révén — e téren a KGST egészében alapjában azonos szabályok érvényesülnének, a belső jog pedig annyiban kerülne alkalmazásra, amennyiben a konvenció valamely kérdésre nem ad szabályt. E megoldás előnyei sokfélék. Multilaterális és jogegységesítő jellegével a leginkább felel meg a gazdasági integráció fő elveinek.

Nemzetközi normarendszer közös vállalatokra nincs. A belső jogok egy részében a vállalati társulás joga vagy ismeretlen, vagy részben a korábbi kereskedelmi jog hatályban levő szabályai útján él (ez a helyzet pl. Magyarországon, ahol a vállalati társulás a múlt századi kereskedelmi törvény részvénytársasági formájának és a valamivel modernebb 1930. évi V. törvénycikk kft formájának felhasználásával történik részben azután is, hogy az 1970. évi 19. tvr. a vállalati társulásnak új formáit is létrehozta). Abból tehát az országok nem indulhatnak ki, hogy a közös vállalatok jogi szabályozása akármilyen formában is megnyugtatóan szabályozva volna. Ilyen vállalatok létesítéséhez, ill. a

létesítés megnyugtató feltételeihez, tehát valamit tenni kell. A nemzetközi konvenció arra is jó forma, hogy annak kialakításában a részt vevő államok — az eddigi tapasztalatok alapján, a résztvevők érdekeinek és elképzeléseinek figyelembevételével — integrálhatnák, koordinálhatnák az adott kérdésre vonatkozó gazdaságpolitikai elképzeléseiket, közösen kereshetnék a közös vállalatok működésének lehetséges optimális társasági jogi és egyéb feltételeit. A közös vállalati konvenció mellett ugyanis egyéb feltételek és kérdések (pl. pénzügyi, munkajogi, iparjogi kérdések, belső gazdasági mechanizmushoz való viszony stb.) tisztázása is szükséges ilyen vállalatok tényleges létrejövételéhez és gazdaságos működéséhez. Ha nem konvenció a jogi szabályozás útja, akkor e kérdések sporadikusan, időbeli és térbeli szinkronizáltság nélkül vetődnek fel ott, ahol ilyen vállalat ad hoc szabályozás mellett létesül, és az integrációnak ez a vállalati társulási szintje nehezen halad előre, ill. számottevően elhúzódik. Valószínű sokkal tovább, mint amennyi időt az államok együttműködésében egy konvenció kidolgozása igényelne. Természetesen attól, hogy volna alkalmas nemzetközi jogi mechanizmus hozzá, még nem kell közös vállalatot alapítaniok sem az országoknak, sem gazdálkodó szervezeteiknek, hiszen ez csak igénybe vehető jogi forma lenne. De ha akarnak sem fognak tudni nehézség nélkül létesíteni közös vállalatot, ha a megfelelő jogi feltételek nem állnak ehhez rendelkezésre.

A nemzetközi konvenció mint forma ellen ellenérvek is hozhatók fel. Ezek egyike a nagyobb tapasztalat hiánya. Erre viszont azt lehetne válaszolni, hogy bizonyos tapasztalatok a társulási jog területén mégis csak vannak (belső gazdasági társulások, trösztök, egyesülések, szövetkezeti közös vállalkozások, a már létező nemzetközi közös gazdasági intézmények, kritikailag a tőkés társasági jog bizonyos szervezési és egyéb megoldásai is értékelhetők), és ha belső jogi megoldásra bízuk is a dolgot, több tapasztalat most ettől sem lesz. A konvenció ellen szólhat az is, hogy olyan konvenciót, amely minden kérdést szabályozna, úgy sem lehet alkotni, kiegészítő belső jogi kodifikáció nélkül úgy sem lehet meglenni, jobb tehát előbb belső kodifikáció útját járni és ezek tapasztalata alapján később konvenciót alkotni. Ez azt jelentené, hogy a közös vállalat létrehozásának és működésének jogi feltételei a székhely országában e tárgyban kiképzett jogi normatívák és az a megállapodás lennének, amelyet a résztvevő felek (ill. azok oldalán a megfelelő állami szervek) a székhely államával kötnének. A belső kodifikáció azért is szükséges lehet, mert valamely országban esetleg létrejöhetnek olyan közös vállalatok is, amelyekre (egy-egy társuló felek országai tekintetében) a konvenció nem terjed ki, és akkor más belső eredetű normatívák úgy sem volnának irányadónak tekinthetők. Mindenképp belső jogi kérdés, hogy valamely állam gazdálkodó szervezetei, ill. szervei részére milyen engedélyezési mechanizmusban engedélyezi a nemzetközi társulást, bár erre természetesen a konvenció is megfelelően figyelemmel lehetne és lenne. A belső kodifikáció melletti egyik legfőbb érv, hogy az könnyebben megvalósítható. Nemcsak azért, mert egy nemzetközi egyezmény

kidolgozása hosszadalmas, hanem azért is, mert az esetleges eltérő nézőpontok és vélemények nehézsége kiesik. Előnye még, hogy ha van, ez is megoldás, csak hogy azoknak az előnyöknek a híjával, amelyeket a konvencióról quo ad integráció fentebb már elmondtunk.

További jogforrási variánsok egyike egy *olyan nemzetközi megállapodás, amely egyelőre csak főbb elveket* fogalmazna meg és azt az igényt, hogy a KGST-országok ezek figyelembevételével alakítsák ki a közös intézményekre vonatkozó belső szabályozásukat, ill. egy-egy konkrét intézmény létesítésénél az érdekelt szervek és szervezetek a konkrét megállapodásokat ezekkel összhangban kössék. Egy ilyen általános elveket tartalmazó nemzetközi megállapodás alkalmas lehet a megfelelő belső és az ad hoc nemzetközi normatívák fokozatos közelítésére, a gyakorlatnak nagyjából hasonló irányba való terelésére, valamint egy későbbi konvenció feltételeinek jobb előkészítésére is.

Egy másik — szintén nem maximális program jellegű — variáns az lehetne, hogy az előbb említett nemzetközi megállapodás mellékleteként *alapszabályminta* készülhetne a közös intézmények (egyesülésnek, vállalatnak, intézetnek) tárgyában. Nincs kizárva, hogy jogszabályi kötelezettség nélkül is számottevően érvényesülne és hozzávetőlegesen egységes irányban alakítaná a nemzetközi közös gazdasági intézmények (szervezetek) jogi struktúráját. Az is valószínű, hogy hasonló hatása volna egy ilyen model-alapszabálynak, ha nem is nemzetközi megállapodás mellékleteként, hanem csak — minden normatív kötelező erő nélkül — a KGST most létrehozott jogi tanácskozó testületének kiadásában jelennék meg. Ez nem ismeretlen forma, sem általános nemzetközi szinten, sem a kapitalista, sem pedig a szocialista jogban. Ha az említhető példák nem is teljesen megfelelőek, egy ilyen út bizonyos fokú realitását mégis jelzik. Gondolok pl. az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében, részben szocialista részvétel mellett, kidolgozott különböző általános szállítási feltételekre, amelyek egy-egy ágazatban nagy hatást fejtettek és fejtenek ki a külkereskedelmi szerződések egységes irányú alakulására. A szocialista országok gyakorlatából utalni lehet pl. az 1957. évi bolgár termelősövetkezeti minta-alapszabályra, amely jogi formája és alakítója volt a termelősövetkezetek szervezeti és jogi struktúrája fejlődésének. A nem-szocialista világból az USA kereskedelmi jogának egy sajátosságát említeném. Tudvalevő, hogy az 50 tagállam magánjogi és kereskedelmi jogi szempontból szuverén és ezért Amerikában 50 féle kereskedelmi jogi rendszer van. Az integrált, valójában egységes piac azonban az egységesítés irányában hat. Federális szervek nem oktrojálhatnak az államokra egységes jogot. Az egységesítési tendencia ezért más jogi formát öltött. Jogászok és jogtudományi intézmények (az American Law Institute szervezésében) a gazdasági viszonyok fontos területeit illetően ún. *model-act*-eket (modelltörvényeket) dolgoztak ki. Ezek egyike volt az ún. egységes kereskedelmi jogi kodex (Uniform Commercial Code), amelyet az egyes tagállamok sorban magukévá tettek (a mintatörvénnyel azonos szövegű

belső törvényt fogadtak el), és amely így ma az USA egész területén egységes kereskedelmi jog kialakulására vezetett. Ilyen értelemben visz egységesítő szerepet az a társasági jogi minta-törvény (*Model Business Corporation Act*) is, amely egyik legújabb terméke az ilyen jellegű jogfejlesztő tevékenységnek és amely persze nagyon is mutatis mutandis — éppen olyan, vagy hasonló problémák megoldását kívánja szolgálni, mint amilyenek megoldását a nemzetközi gazdasági vállalkozások jogi problémái terén mi is keresünk.

A jogforrási variánsok sorában végezetül gondolkozásunk leltárába vehetjük a *kétoldalú egyezmények valamilyen formáját*, miközben a „valamilyen” jelző most arra vonatkozik, hogy az ilyen egyezmény általános átfogó társasági jogi szabályozás-e két érdekelt ország között, avagy eseti megállapodás egy-egy konkrét közös gazdasági intézmény kapcsán. A bilateralizmus síkján más területeken eddig is számos szép eredmény született; gondolok itt elsősorban a kétoldalú jogsegélyegyezményekre, továbbá a kereskedelmi-konzuli egyezményekre, amelyek a szocialista országok között is számos fontos — a polgári jogi és gazdasági viszonyok területére tartozó — kérdésben adtak beható jogi szabályozást (pl. éppen a jogi személyek egyes kérdéseiben is). Nem tekinthető irracionális lehetőségnek, hogy közös gazdasági intézmények működtetésében a fejlődés és az objektív adottságok adott viszonyai mellett jobban érdekelt két ország gyorsabban és a multilateralizmusnál természetesen jelenlevő probléma-sokféleséghez képest egyszerűbb helyzetben — könnyebben jut egységes jogi rendezéshez, mint ahogy az egy multilaterális egyezmény esetére feltételezhető. A hátránya csak az, hogy ez parciális lépés és eredmény lenne, amely kevesebb a multilaterális konvenciónál. Alapja lehet azonban fontos tapasztalatok szerzésének, az egyes országok jogi pozíciója konkrétabb kialakításának, ami viszont fontos feltétele a tárgyilag pontos és hasznos multilaterális tárgyalásoknak, kezdeményezéseknek.

40. A referátum a továbbiakban néhány tentatív elképzelést fejtett ki a közös gazdasági intézmények *fő típusairól, azok néhány fontosabb sajátosságáról*, függetlenül attól, hogy ezek milyen jogforrási formában jelennek majd meg.

Azok a gazdasági és egyéb, közös gazdálkodást is feltételező (pl. fejlesztési-kutatási) célok, amelyek szorosan, vagy kevésbé szorosan szervezett közös intézmények, közös termelési, kereskedelmi és egyéb szervezetek útján érhetőek el optimálisan, sokfélék lehetnek, előre nehezen tipizálhatók és nem szoríthatók egy-két merev jogi forma keretébe. Mégis a kérdéses gazdasági célok, közös gazdálkodást igénylő egyéb (pl. fejlesztési-kutatási) célok, ill. a gazdasági együttműködés természete szerinti variációk számára a szervezeti jogi formák bizonyos típusai kialakíthatók azzal, hogy minden egyes esetben a kérdéses közös gazdasági vállalkozás feltételei, természete és célja szerint kell megállapítani, ennek milyen szervezeti jogi forma felel meg leginkább.

Ami már most a célszerű társulási formákat-típusokat illeti, a szervezeti-jogi szabályozás a gazdasági együttműködési folyamatok természetéből,

hasonló vagy eltérő sajátosságaiból azt a lényeges elemet ragadja meg, hogy az egyes gazdasági együttműködési folyamatok a vagyoni és szervezeti *egység*, *a szervezethez milyen fokát* — magasabb vagy alacsonyabb fokát — igénylik-e. A szervezethez foka szerinti ilyen differenciálás az, amely jogilag magában a típus normatív struktúrájában fejeződik ki és nem pl. abban, hogy milyen alanyok (vállalatok, szövetkezetek, államok stb.) vesznek benne részt, vagy milyen gazdasági ágazatról, ill. a gazdasági tárgya szerint milyen természetű tevékenységről van az adott társulásban szó.

A szervezethez, a belső jogi struktúra szerinti tipizálás kérdésénél hangsúlyozni kell, hogy ennek alakítója a jogalkotó. Más szóval, hogy milyen típusokat alkotunk, teljesen a tételes jog útján kifejezett állásfoglalás kérdése. Egy ilyen állásfoglalás ugyanakkor nem lehet független attól az ésszerű követelménytől, hogy a típusalkotásnál a lehetséges típusú gazdasági együttműködési fajtákból kell kiindulni. A jogi formákat ugyanis végül is a gazdasági együttműködési folyamatokban megjelenő eltéréseknek és azonosságoknak kell alárendelni. Érdemes felfigyelni arra is, hogy a modern társasági jogot a nagyfokú rugalmasság jellemzi. A különböző formák a gyakorlatban egymásba sok tekintetben átmennek; az elkülönülő formák szerint létrejött társaságok egymásnak tagjai lesznek (a kapitalista országok gyakorlatában pl. a részvénytársaságok mint a szervezethez legmagasabb fokán levő társulások részesei — önállóságuk megőrzésével — lazább társulási formáknak, pl. közkereseti társaságok formájában szervezett konszerneknek, még lazább holding társaságoknak, karteleknek); az egyes társulási típusok mint jogi formák a kérdéses társulásban tervezett tevékenység természetéhez idomulnak.

A jelzett rugalmasság, ill. a típusalkotás terén lehetséges jogalkotói kötetlenség ellenére mégis kívánatos, hogy bizonyos fő formákat a jog — a gazdasági társulás és együttműködés jellegzetesebb típusai szerint — normatív jelleggel előre meghatározzon. Emellett szólnak az eddigi történeti tapasztalatok is, a szocialista és a kapitalista jogrendszerekben egyaránt.

A mondottak után talán az következne, hogy a társulási típusok nagyobb számát, több formáját lássuk célszerűnek. Lehet, hogy az atekintetben majd már fejlettebb holnapután a társulási gyakorlat terén ebbe az irányba is tendál: megéri talán a több típusos szabályozás szükségességét is.

A fő jellegzetességek szempontjából adott viszonyaink mellett *két alaptípus* látszik racionálisnak. Az *egyik típus*: az elkülönült önálló vagyonnal, az alapítók felelősségét az alapítási hozzájárulásra (betételre, üzletrészre) korlátozó felelősséggel, hozzájárulás szerinti részvételi és részesedési jogosultsággal, jogi személyiséggel, akaratképzési és operatív intézkedési jogkörrel felruházott önálló szervezeti struktúrával, racionálisan szervezett alkalmazotti kollektívával, a betéti, ill. tagsági pozíciók viszonylag szabad forgalmával rendelkező *közös vállalat*. Ez az alaptípus szolgálhat jogi keretként az olyan közös vállalkozások esetében, amelyekhez tartós nagyvolumenű közös termelési, vagy más gazda-

sági tevékenységet kifejtő egység szükséges. Az egység szükségességét pedig két körülmény indokolhatja. Az egyik, hogy a résztvevők tevékenységéhez kapcsolódó, de mégis önállósítható és —¹a közös végzés, azaz az erőforrások szükséges összehangolása miatt — önállósítandó komplementer (profilba tartozó, vagy profilkiegészítő) gazdasági tevékenységről van szó (vertikális integráció). A másik, hogy a társulók — fennálló társadalmi gazdasági szükségletek kielégítése, optimális szolgálata és gazdasági nyereség elérése végett — közösen új termelési ágazatba kívánnak belépni, e célra egyesítik anyagi erejük egy részét. Különösen az utóbbi célú gazdasági társulás általában csak a szervezetség magas fokán álló közös vállalat útján valósítható meg. Ezek konkrét formája és elnevezése lehet nemzetközi részvénytársaság, korlátolt felelősségű társaság, nemzetközi vállalat stb. De az önálló jogi személyiséggel működő közös fejlesztő, kutató, tervező, vagy egyéb szolgáltató intézet, ill. központ és ügynökség is ebben az alaptípusban kaphat megfelelően adaptált jogi formát.

A második típus a jogi személyiséggel nem szükségképp rendelkező, általában a polgári jogi társaság, illetőleg az *egyesülés* modelljének szintjén elhelyezkedő, szervezetenként és vagyoniilag kevésbé zárt társulási formák. Miként az előbbi alaptípus körében, ezek a típusú formák is többfélék lehetnek itt attól függően, hogy mennyiben van elkülönült, vagy meghatározott közös vagyonuk, közös vagyonszerzésre és más jogok-kötelezettségek viselésére irányuló jogsultságuk, hogyan alakul a társulók nem mindig korlátozott felelőssége, mi a szerepük a társulás ügyeinek közvetlen vitelében, milyen szervezeti elem van a társulásban; önálló név alatt miként szerepel stb. Ezen a szinten jelentkeznek a szó szorosabb értelmében vett tulajdonképpeni társaságok, amelyekben a társulók nemhogy mintegy eltűnnek a magasan szervezett önálló közös vállalat (pl. részvénytársaság) mögött, hanem a társulás vagyoni és üzleti önállóságot megőrző olyan vállalatokból (résztvevő jögalanyokból) áll, amelyek a társulást saját képükre alakítják, közvetlenebbül irányítják. Ezek neve — mármint a jogi struktúra megfelelő megjelölése — *nemzetközi társaság*, vagy *nemzetközi gazdasági egyesülés* lehetne.

Ez a képlet az, amelyet az együttműködő vállalatok akkor választanak, ha nem közös termelési egységet kívánnak létrehozni, hanem tevékenységük egyik vagy másik azonos elemét (fejlesztést, értékesítést, beszerzést, piackutatást stb.) koordináltan akarják végezni és ezt a koordinált tevékenységet társasági formában (közös számlára, meghatározott szervezetű testületben együttműködve és nem mint ellenérdekű szerződő felek) célszerű szervezni. Maga a társaság azonban ezen túlmenő szolgáltatást általában nem nyújt, konkrét termelő, fejlesztő, értékesítő tevékenységet általában nem végez, ez az önállóságukat megtartó társuló feleknél és által történik. Ebben a keretben működhetnek a különböző esetleg csak meghatározott időtartamra létrehozott nemzetközi konszernek vagy konzorciumok is. A közös vagyon és az alkalmazotti apparátus nem számottevő, többnyire valamilyen közös koordináló iroda,

vagy részleg jön csak létre; ez biztosítja a közös elhatározások és intézkedések végrehajtását, szervezését, az igazgatási-adminisztratív feladatok ellátását, közös számlák vezetését stb. Amennyiben a társulók a termelés, fejlesztés és értékesítés terén számottevőbb önálló egységek (fejlesztő intézetek, vagy laboratóriumok, kereskedelmi vállalat, piackutató ügynökség stb.) létrehozását látják szükségesnek, ebbeli tevékenységüket szervezettebben és egységes gazdasági-szervezeti megoldásban kívánják folytatni, akkor ehhez bizonytal az előző alaptípus körébe tartozó közös intézményt hoznak létre.

E típus egyik alvariánsa olyasmi lehetne, amit a korábbi társasági jog betéti társaságnak nevezett. Ennek lényege abban áll, hogy a társuló tagok egy része meghatározott összeggel társul a közös vállalkozáshoz, az ügyintézésbe azonban nem folyik bele, csak betétje erejéig felel, joga általában csak a betét szerinti részesedésre van. Felmerült már a szocialista irodalomban is, hogy a szabad anyagi kapacitás ilyen formában történő hasznosításának, célszerű átcsoportosításának lehetőségét is meg kell fontolni. Valamilyen ilyen formában vehet részt valamely érdekelt fél nyersanyag vagy más termék egy másik országban célszerű termelésében, aminek hazai bővítéséhez külső anyagi erő investálására volna pl. szükség; ez az erő valamely külső gazdálkodó szervnél meg is van, rendelkezésre bocsátása esetén más jövedelem-transzfer formák mellett kiköthetné, hogy a termelő-gazdálkodó társ elsősorban a betársulót lássa el az illető nyersanyaggal, termékkel.

41. A referátum *vitájában* a már említett elég általános egyetértésen túl, hogy ti. a kereskedelmi forgalom körében, különösen azonban harmadik piacokon való hatásos fellépésnek a felvetett vállalati társulási formák jó eszközei lehetnek (*Enderlein, Gringolc*) felmerültek még a következő főbb észrevételek. *Kampa* szerint, és ez kézenfekvő, a gyakorlatban keresni kell az államközi közös intézmények, az ágazati közös szervezetek és a Mádl referátumban körvonalazott vállalati társulások közötti hasonlóságokat, összefüggéseket, átmeneti lehetőségeket. *Rüster* úgy vélte, hogy a fenti ún. 2. típusú társulás lényegileg nem tér el túlzottan a *Rüster* referátumban vázolt nemzetközi ipari ágazati szervezetek jogi struktúrájától, különösen, ha a résztvevő nemzeti ágazati szervezeteket jobban a gazdálkodás funkciója körében mozgó, vagy abban is mozgó intézményeknek fogjuk fel. Bizonyos, hogy a KGST XXIV. ülészaka jóváhagyott a közös gazdasági intézményekre vonatkozóan bizonyos általános irányelveket és ezek a vállalati társulási formának olyan kategóriáit jelenítik meg, amelyek a magyar referátumban részletesebb kibontásban olvashatók. Fontos új szervezeti jogi jelenségről emelte ki *Rüster* van itt szó, amelynek megismerése, további kiépítése ígéretes feladatnak tekintendő. A magyar referátum e szervezeti jogi formák jogforrási szintjeit is vázolta. Úgy tűnik, hogy ez idő szerint inkább csak egy alapelv-konvenció létrehozása időszerű. Egy jogegységesítő részletes társasági jogi konvencióhoz előbb számottevő tapasztalatra is van szükség. *Frau Bauer* felszólalásában

kiemelte, hogy a nemzetközi közjog területén a nemzetközi jogalanyiságnak ma már szélesebb és flexibilisebb kategóriájával van dolgunk. Eszerint a nemzetközi jog képes „szolgálni” olyan jogalanyisággal is, amelyben a közös szervezetek tevékenysége elsősorban gazdasági vagy döntően operatív gazdálkodó tevékenységre vonatkozik. Nemzetközi jogi szempontból tehát olyan ellenvetés, miszerint nemzetközi jogalanyisággal csak olyan államközi szervek működhetnének, amelyekben a létrehozó szuverének közhatalmi funkciójuknál fogva a szuverenitás és az immunitás teljes ornátusában lépnének fel, ma már alig tartható. Ez a helyzet az általános nemzetközi jogban éppen a szocialista nemzetközi jog és a szocialista nemzetközi jogászok tevékenységének hatásaképpen alakult ki.

A vitában nem hangzott el, de itt megjegyezhető, hogy a nemzetközi jogalanyiságnak ez a tágabb értelmezése ugyan pozitívan hathat a közös intézmények jogi struktúrájának kiépítésénél, a formák keresésénél és megválasztásánál, mégis kétséges, hogy szükség van-e ennek az absztrakciónak expresszisz bevitelére a közös szervezetek jogi okmányaiba, miután a nemzetközi jogalanyiság olyan absztrakció, amely különböző nemzetközi szerződésekből különbözőképpen jelentkező jogosultságokat és mentességeket fejez ki általánosított megfogalmazásban. Lehet, hogy egyes nagyobb közös szervezetek esetében a létrehozó államok a szervezetet felruházzák mindazokkal a jogosítványokkal és mentességekkel, amelyek már a nemzetközi jogalanyiság teljes klasszikus képét is kiadják. Nem biztos azonban, hogy kisebb és funkciójukat illetően elsősorban az operatív gazdálkodás és szolgáltatások terén működő szervezeteknél is célszerű volna — a nemzetközi jogalanyiság általános deklarálásával — felidézni a különböző mentességek és előjogok látványos és kisebb szervek részéről is bizonytalanságot szívesen vett dekorumait.

16. § *A szuverenitás és a vállalati társulás*

42. A II., III. és IV. problémakör vitája során is, a referátumokban is, mint látható volt, *ismétellen szót kért és szót kapott a szuverenitás kérdése*. De érintette az V. témakör is, amikor beható vitának tárgya volt egy olyan közös arbitrázs, amelynek hatáskörébe esetleg az államok vitái is belekerülnének és amelynek útján a szocialista országokban az arbitrázs bírászkodás esetleg meg is kettőződne, létrejönne egy külön szervezeti struktúra a szocialista országok, ill. gazdálkodó szervezetek külgazdasági vitáira és egy másik szervezeti struktúra az integrációban részt nem vevő harmadik országok és az integrációs tagállamok gazdasági szervezetei közötti vitákra. Nem kell mondani — és ez az alábbi a 17—18. §-okban kifejezetten meg is fogalmazódott —, hogy a dolgoknak ilyen megjelenítésében ez a közös arbitrázs már súrolja, sőt esetenként el is éri egy közös bírói fórum szintjét, aminek pedig az államok részéről történő koncedálása határozott szuverenitás összefüggéseket vet fel. A gazdasági integ-

ráció jogi struktúrájának a szuverenitás klasszikus fogalmához való viszonya bonyolult és sokoldalúan tanulmányozandó kérdés. A vitában a szuverenitás jegyében kérdőjelezték meg a közös arbitrázsnek az előbbieken jelzett megjelenítését (*Liskowsky* és mások). A szuverenitás-implikációk okozhatnak — ahogy szintén a vitában elhangzott — problémát a nemzetközi ipari ágazati szervezeteknek vázolt felfogásában. A szuverenitás „ügye” került egy helyen a jogágazat-vita központjába is (l. fent: *Seiffert, Pozdnyakov, Kristen*).

43. A vállalati szintű társulások igenlése és jogi struktúrájának vázlatos kimunkálása kapcsán is indokoltnak látta *Mádl Ferenc* referátuma a *közös gazdasági társulás v. szuverenitás és fordítva* című összefüggést közelebbről megvizsgáltni. A referátum idevonatkozó főbb megállapításai körében előbb utal arra, hogy — mint tudott dolog — vannak határozott nézetek, miszerint olyan intézkedések hozatala, intézmények létrehozása, amely az illető pártok és államok illetékessége alá tartozó bizonyos vezető funkciókat államok fölötti szervek vagy szervezetek hatásköre alá rendelnének . . . sértené a tagországok nemzeti függetlenségét és szuverenitását, ill. hogy a közös tulajdonon alapuló közös vállalkozások sértik a szuverenitás, a függetlenség és az egymás ügyeibe való be nem avatkozás elvét. A másik oldalon az a vélemény áll, hogy a szuverenitás, igaz, kizárólagos főhatalmat jelent; de nemcsak általában a terület felett, hanem egy ország különböző nemzeti értékei, gazdasági kapacitása felett is. Az ilyen tartalommal felfogott szuverenitásnak azonban nemcsak a kizárólagos uralom gyakorlása, hanem e nemzeti értékek és a nemzeti gazdasági kapacitás növelése is célja. Miután pedig a gazdasági növekedésnek objektív viszonyaink folytán az integráció az ára — vallja ez a nézet —, az integráció tulajdonképpen egyet jelent a szuverenitás kiteljesedésével. Ismert olyan dinamikusabb fogalmazás is, amely a „mechanikus egyenlőség fikciója” helyett a „reális egyenjogúság” útján kívánja a valóságot tételezni. Változtat-e ez azonban bármit azon a tényen, hogy integrációs szervek és intézmények mellett — ha tehát az interdependencia aktív együttműködéssé válik — a klasszikus szuverenitás fogalom, a kizárólagos uralom földjéből mégis csak egyre többet visz el az integráció folyama? Franciaország is meghökkent, amikor a Római Szerződés szerint — sok, a polgári jogi gondolkozás bonyolultságával és finomságaival megfogalmazott szervezeti és jogi garancia mellett ugyan — az átmeneti szakaszok után lassan sor került volna a Közös Piac felső szervének (a Tanácsnak) szótöbbséges határozataira, arra, hogy nemzeti szuverenitás gyakorlására egyedül jogosult belső szervek egyes jogosítványai külső szupranacionális szervek hatáskörébe menjenek át. Az ezzel kapcsolatos krízist a „luxemburgi megállapodás” egyelőre az alapkérdés megkerülésével oldotta fel. A lényege: egyhangú állásfoglalásokra kell törekedni. A „klasszikus” szuverenitás fogalom mögötti koncepció egy előrehaladott integrációs folyamatban tehát, ha viszonylag „szűk” területen is (a közhatalmi intézkedéseknek csak leglényegesebb területén és nem az integrációban általában), mégis felülkerekedett.

Kérdés, nem lehet-e, nem kellene-e mégis differenciáltabban megfogalmazni szuverenitáspozícióinkat, mint azt az említett hagyományos nézet, ill. a valami mást, újat igénylők egyelőre minden további jogi differenciálás nélkül teszik? Ennek a differenciáltabb megfogalmazásnak számos eleme lehet.

Végig kellene pl. gondolni: a nemzetközi normatívák között nem lehet-e, nem kell-e feltételezni valamilyen *képviselési mechanizmus* institucionálását? Az integrációs szervek minő végrehajtó operatív intézmények súlyát, alkotmányos struktúráját, erkölcsi-politikai tekintélyét – olvasható már most is ez az igény a szocialista szakajtóban – messzemenően megnövelné egy ilyen mechanizmus. Ebben – tanácskozás, kezdeményezés, ellenőrzés és egyéb formákban – érvényesülhetnének a szocialista országok demokratikus rendszerének főbb elvei. Ebbe a gondolatkörbe tartozónak minősülhet egy olyan gyakorlat erősítése, hogy a KGST szerveiben keletkező, különösen a gazdasági integrációt jogilag megfogalmazó egyedi vagy általános *nemzetközi normatívák hatálybaléptetési mechanizmusában jusson megfelelő szerep a belső képviselési szerveknek* (elnöki tanácsnak, országgyűlésnek). Jelentősebb normatívákat (ajánlásokat, határozatokat, egyezményeket) e szervek ismerjék és vitassák meg, hagyják jóvá, törvényként vagy törvényerejű rendeletként hirdessék ki stb. Egy ilyen gyakorlat erősítése folyik abból az alkotmányos alapelvből is, hogy a népképviseleti szervek a szuverenitás letéteményesei és joguk és kötelességük az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatait érintő jelentős kérdésekben a számunkra biztosított alkotmányos formákban véleményt nyilvánítani, állást foglalni. Az e téren kívánatos gyakorlat kialakításának csak egy öröndetes példájára utalnék. A KGST országok vállalatai között lebonyolódó külkereskedelmi szállítási szerződésekre 1958-tól az 1958. évi Általános Szállítási Feltételek (ÁSZF) voltak irányadók. Az ÁSZF – tudvalevő – nem más mint egy olyan jellegű, csak a külkereskedelemre vonatkozó polgári jogi kódex, amilyen pl. – természetesen belföldi hatállyal – a Polgári Törvénykönyv. Sok olyan kérdést szabályoz részben másként, mint a Polgári Törvénykönyv (szerződés megkötése, jótállás, felelősség, szankciók, elévülés stb.). Abból kiindulva, hogy az ÁSZF kötelező jelleggel jórészt olyan kérdéseket szabályozott mint a Ptk, hogy ezek az érdekeltek jelentős körét érintik, hogy a szabályozásban a Ptk-tól több vonatkozásban eltért, az következett volna, hogy a KGST-együttműködésben kialakított ÁSZF-t Magyarország becikkelyezze és törvényszintű jogszabályként kihirdesse. Erre azonban nem került sor. Az ÁSZF egy külkereskedelmi miniszteri utasítás (nem is rendelet), az „európai szocialista országok között létrejött Általános Szállítási Feltételek életbeléptetéséről” szóló 5/1958. KkM. sz. utasítás mellékleteként jelent meg. Az öröndetes fejlemény ehhez képest abban van, hogy az 1968. évi új ÁSZF-t – amelyet a KGST Külkereskedelmi Állandó Bizottságában dolgoztak ki, ez az állandó bizottság ajánlotta 1969. január 1-vel való életbeléptetését – Magyarországon

törvényi szintű jogszabály, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1968. évi 35. sz. törvényerejű rendelete hirdette ki és léptette hatályba.

Az adott helyzetben a gazdasági integráció a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bizonyos szervezeti restrukturalizációját is jelenti és igényli, ez eléggé általános meggyőződés. *A Szervezeti restrukturalizációban a szuverenitás védelme differenciáltan juthat kifejezésre.* Ennek főbb elemeit jogi síkon az alábbiakban lehet megjelölni.

A gazdasági együttműködés sui generis állami szintjén növekednie elsősorban az államok olyan tevékenységének kellene, amely a gazdálkodó szervezetek közvetlen együttműködésének és más gazdaságpolitikai feltételek és célkitűzések normatívák útján történő meghatározásában és alakításában jut kifejezésre. Az ilyen normatívák képzésében (egyezmények vagy megállapodások pl. a közvetlen együttműködés vagy a közös vállalatok létesítésének és működésének főbb elveiről, valamilyen jelentős közös koordináló gazdasági intézményről, jelentős közös vállalkozásról) a tagországok mint szuverén államok vesznek részt és természetes, hogy ennek során érvényesítsék érdekeiket, elgondolásaikat. Az így képzett általános nemzetközi normatívák útján kialakított feltételek a különböző közös vállalkozások területén nem jelentik-e már eleve a szuverenitás érvényesülésének optimálisabb feltételeit, mint a mai állapot?

Az integrációban azonban növekedni fog az államok (állami szervek) részvétele konkrét közös gazdasági kötelezettségvállalásokban is; az állami szintű együttműködés síkján számítani kell jelentős közvetlen gazdálkodó jellegű tevékenységgel. Ez kifejezésre juthat valamely termelési tevékenység kölcsönös anyagi kötelezettségeket is jelentő koordinált alakításában, közös nagy beruházásban, közös vállalat alapításában stb. Nyilvánvaló azonban, hogy ez felveti az államok, ill. állami szervek anyagi felelősségének olyan jogi megfogalmazását, amely az operatív gazdálkodás funkciója körében a biztonságos gazdálkodás folytatásához szükséges. Az állam anyagi felelősségének megfelelő körvonalazása nyilván ismét egy eleme az enélkül az adott kérdésre vetítve kevésbé védett szuverenitás védelmének.

Egy további lényeges eleme a várható új együttműködési mechanizmusnak, a tervezett gazdasági integrációnak, hogy az együttműködésben a termelés, fejlesztés, kereskedelem és szolgáltatás közös végzése és koordinált alakítása az adott területeken jobbára a vállalatok szintjére tételeződik át. *A vállalatok együttműködésénél pedig a szuverenitás problémája nincs közvetlenül jelen.* Azoknak, akik a vállalati úton tett szerződéses elkötelezettségben, vállalati együttműködésben létrehozott közös vállalatban, tehát részben külföldi uralom alá is kerülő közös vállalkozásban is a szuverenitás csorbulásának lehetőségét látják, mert a kivitt vagyontárgyak kikerülnek a szuverén kizárólagos uralma alól, meg kellene fontolniuk a következőket. Erősebben kellene hagyniuk arra tényre, hogy a vállalatok, amelyek társulnak, végül is a *szuverén*

állam vállalatai, végső soron rajta áll (belső jogszabályokon és a részvételével, hozzájárulásával e tárgyban létrehozott nemzetközi normatívákon), hogy milyen feltételek mellett engedi a külföldi társulásokat, milyen nemzetközi vállalat belföldi letelepedését hogyan teszi lehetővé. Jobban meg kellene hitelezni azt a feltételezést, hogy a vállalat, amelyet az új mechanizmus anyagi érdekeltségi szempontjai és még sok más, szabályozott nemzeti kötelék kötnek, bizonytalanság minden filléjére és nem bocsátkozik részleteiben át nem gondolt, jogi garanciákkal nem biztosított szerződésekbe? Ezáltal az a kis szuverenitás elem, amelyet az ország gazdasági kapacitása útján „külföldre is visz”, jó kezekben van. *A vállalat a szuverének szintjén át nem gondolható pozícióban és helyzetekben képes a szuverénknél jobban sáfárkodni a rábizott drachmákon.* A vállalati szintű társulás és kooperáció útján bizonyosra vehető az is, hogy egyes konkrét gazdasági vállalkozásoknál népgazdaságunk adott fejlett ágazata és kooperáló-társuló egysége erős kereskedelmi jogi pozícióból indulhat ki és operálhat, nemzetközi méretekben is döntő pozícióba juthat. (A kereskedelmi jogi pozíció egyik meghatározó elve, hogy a kérdéses gazdasági vállalkozás gesztói és jövedelme tekintetében a résztvevő-társuló vállalatok vagy más gazdálkodó szervek, jogalanyok jogosultságai anyagi hozzájárulásuk arányától függően alakulnak). Ha viszont ugyanez a tárgyú konkrét gazdasági vállalkozás többoldalú sui generis állami szintű együttműködésben szerveződik, az említett kereskedelmi jogi pozíció elvben elesik; helyébe a szuverenitás alapján jelentkező nemzetközi közjogi pozíció lép, lévén állami szintű kooperációról szó, amelyben az államok egyenlőségének elve igényel érvényesülést. A mégis csak jelentkező kereskedelmi jogi vonzatokat vagy azok sugárzásának irányát hiszen konkrét operatív gazdálkodást is feltételező közös vállalkozásokról van szó viszont az az objektív körülmény is alakíthatja, hogy ebben a sui generis állami képletben a kontribuílt anyagi erő (ami a kereskedelmi jogi vonzatok fő forrása és indikátora szokott lenni) nyilvánvalóan az egyes résztvevők mint országok anyagi potenciáljának mértékéhez igazodik.

Ugyancsak megfontolandó és kidolgozandó kérdés: a kétoldalú és többoldalú közös, vállalati konvenciók kidolgozásánál a munkajogi és szociális feltételek struktúrájának megállapításában nem volna-e célszerű a dolgozók szakmai- és érdekképviselői országos szerveinek bevonása? A belső demokráciának ez az eleme miért ne volna nemzetközi szintre vetíthető?

A vállalati szintű kooperációt és társulást tehát azon a címen tartani problematikusnak, hangzik a referátum szuverenitás argumentációjának következtetése, hogy az esetleges kereskedelmi jogi majoritás a szuverenitás ellen hat, a mondottak folytán a sui generis állami szintű közös vállalkozások mint egyedüli másik alternatíva preferálása mellett aligha indokolt.

V. Választott bíraskodás, iparjogvédelem, pénzügyi jog és módszertani kérdések

17. § *Van-e valódi választott bíraskodás a KGST-ben?*

44. Ez a kérdés a választott bíraskodással foglalkozó két referátum alapján óhatatlanul felmerül. *Strohbach* „A szocialista gazdasági szervezetek közötti döntőbizottsági eljárás különleges vonásai és az ezekből adódó következtetések” címen készített referátumot. Ennek lényege a következő:

Az 1962-es Általános Szerlési Feltételek és Általános Vevőszolgálati Feltételek, illetve az 1968-as Általános Szállítási Feltételek kiszélesítették a döntőbírók hatáskörét.

Az NDK-ban a döntőbírók joghatóságát a Pp szabályozza, eszerint ez a joghatóság egyedül és kizárólag a szerződő felek szabad szerződéses megállapodásán nyugszik. Ugyanez a koncepciója az erre vonatkozó négy nemzetközi egyezménynek. Ebből következőleg az Általános Feltételekből keletkezett jogvitákra ezek a jogforrások nem alkalmazhatóak, más szóval a *döntőbírók e vonatkozásban nem döntőbírók a Pp. illetve a nemzetközi egyezmények értelmében*. A Pp. ill. az egyezmények primer alkalmazása nem gyakorlati kérdés, mivel minden eddigi döntés önkéntesen végrehajtott, másrészt a kétoldalú jogsegélyegyezmények alapján végrehajtható. Amennyiben ez a probléma mégis felmerült, döntőbírói megállapodást vélelmeztek. E vélelem mögött az a gyakorlati érdek állt, hogy a szocialista országok el akarták kerülni a döntőbírói eljárás kettéhasadását szocialista, illetve szocialista—kapitalista döntőbíróskodásra. Ugyancsak korainak látták egy külön központi döntőbírói létesítést a KGST-nél.

Hogy ez a fikció továbbra is alkalmazandó-e, azért lett kérdéses, mert a KGST elhatározta a tagállamokban működő kereskedelmi választott bíróságok eljárási szabályainak közelítését és egységesítését.

Az NDK Pp. tervezete kompromisszumot hozott létre, amennyiben a döntőbírók joghatósága vagy ilyen megállapodáson, vagy pedig nemzetközi egységes direkt szabályozáson alapszik. Hangsúlyozandó, hogy a kizárólag szocialista gazdasági szervek vitáinak eldöntésére jogosult döntőbírói bíróság sem lenne állami szerv, hanem a kereskedelmi kamarák mellett működő társadalmi szerv.

A szocialista országok döntőbírói bíróságainak hatásköre az ÁSZF alapján a szocialista szervezetek vitáira terjed ki, másrészt a nemzeti Pp-k, illetve döntőbírói szabályok alapján a szocialista—kapitalista szerződésekben jelentkező vitákra. A döntőbírói tevékenysége a bírói tevékenység összes lényeges elemét magában foglalja: a döntések véglegesek, nincs felelősség, vagy kasszáció. A döntőbírók hatáskörének további kiterjesztése lenne kívánatos, ami csakis nemzetközileg megállapított nemzetközi egységes speciális szabályozás útján lenne lehetséges. Az ilyen szabályozás akkor lenne optimális, ha az összes, a gazdasági együttműködés vezetésével, szervezésével, megvalósításával vagy akár csak támogatásával megbízott állami szerv, gazdasági szervezet

és a döntőbíróóságok ezeket az egységes szabályokat minden esetben egységesen értelmeznék és alkalmazzák. A nemzetközi szerződés alapján maguk az államok is kötelezve lennének arra, hogy a döntőbíróóságokat olyan helyzetbe hozzák, amely az egységes jogalkalmazást és jogértelmezést biztosítja (pl. nemzetközi információs rendszer kialakítása).

A *jogszolgáltatás egységessége* csakis egy fölérendelt fórum jogszolgáltató tevékenysége útján biztosítható. A KGST államoknak nincs ilyen fellebbezési bírósága és nem is terveznek ilyent. A tagállamok az egylépcsős eljárást a döntések véglegessége miatt részesítik előnyben, ami azt is jelenti, hogy az előnyök fejében eleve kockázatnak téves döntéseket. Kérdéses, hogy a döntés „tévéssége” mi alapján állapítható meg. Az egyes nemzeti döntőbíróósági gyakorlatok összehasonlításából nem lehet biztos mértéket nyerni, még a döntőbíróóságok konferenciája sem lenne kielégítő. Az így nyert mérték másrészt csak morálisan lenne kötelező. Meggondolandó lenne, hogy a döntőbíróóságok konferenciáján egységesen kialakított irányelveket az ÁSZF-hez hasonló formában ne alakítsuk-e kötelező értelmezési vagy alkalmazási irányelvekké.

Összefoglalva a referátum a következő következtetésekre jutott. 1. A KGST-n belüli együttműködést az Általános Szállítási Feltételek formájában nemzetközi egységes normák szabályozzák, amelyek a döntőbíróóságoktól egységes alkalmazást és értelmezést kívánnak. 2. A további egységes szabályozás a nemzetközi gazdasági jog kialakulására fog vezetni. Az egységes szabályozás alapján sajátos döntőbíróósági eljárás alakult ki. A sajátosságok az eljárási szabályokban és a hatáskörben oda vezettek, hogy a kereskedelmi kamarák melletti választott bíróságok messzemenő külsődleges egységesség mellett is *kétfajta eljárást* vezetnek; hagyományos eljárást, szocialista—kapitalista relációban és egy speciális eljárást KGST vonatkozásban. Az egységes döntőbíróósági eljárási szabályok mögött egyrészt a Pp., másrészt az ÁSZF áll. 3. A KGST-n belüli anyagi jogi szabályozás messze megelőzi az eljárásjogit. A választott-bíróósági eljárások különbözősége miatt a gazdasági szervezetek az eljárás folyamán nincsenek egyenlő pozícióban. Ajánlatos lenne *nemzetközileg egységes direkt eljárási szabályozást létrehozni*, először a szocialista gazdasági szervezetek közötti jogviták eldöntésére. Később az összes nemzeti választottbírói szabály egységesítése útján mindkét típusú jogvitára egységes eljárást lehetne kidolgozni. Az új szabályok bevezetése fokozatosan történhetne, maguk a gazdasági szervezetek választhatnának a hagyományos és az egységesített döntőbíróósági eljárási szabályok alkalmazása között. Az egységes szabályzat kidolgozásának mindenesetre feltétele, hogy megegyezésre jussunk a normák jogi természetéről.

45. *Sztalev* referátuma a KGST országok választott bíróságai *kötelező hatáskörének sajátosságaival és következményeivel foglalkozott*. Abból indult ki, hogy a valódi arbitrázs szerződéses jellegű, nem-állami intézmény. Maga a megoldás, hogy a felek nem minden esetben jelölhetnek tetszés szerinti bírákat, hanem csak egy listáról választhatják ki őket, már idegen a választott-bíróás-

kodástól. De ha a döntő kritérium megvalósul, ti. ha a választott-bíróság kompetenciája a felek megegyezéséből folyik, az előbbi körülmény nem változtatja meg a bíróság jellegét. A KGST országok választott-bíróságai mint valószínű választott-bíróságok kezdték meg működésüket. Nem volt köztük és a KGST között intézményesített kapcsolat. Ez a kapcsolat azonban a fejlődés folyamán kialakult és egyre erősödött. Az első lépés az volt, hogy az ÁSZF alkalmazásával megkötött szerződésekből keletkezendő jogvitákra kimondták a szocialista országok kereskedelmi kamarái mellett szervezett választott-bíróságok kötelező hatáskörét. Ezt követték a további Általános Feltételek hasonló rendelkezései. Az ÁSZF azt is kimondta, hogy e bíróságok döntései véglegesek, fellebbezéseknek nincs helye. Második lépésként a KGST Végrehajtó Bizottságának 1969-es határozata értelmében ezen választott-bíróságok kötelező kompetenciája a legközelebbi jövőben már kiterjedne a tagállamok vállalatainak mindennemű nemzetközi jellegű polgári jogi vitájára.

A fejlődés eredménye világos. A kamarák melletti választott-bíróságok megőrzik valódi választott-bíróság jellegüket kapitalista vállalatokkal folytatott jogvitákban, de a szocialista vállalatok nemzetközi pereiben mint külön-bíróságok (special court) járnak el. E bíróságok jellegének ilyen lényegi változása tehát arra vezet, hogy itt a jogszolgáltatás két különböző formájáról kell beszélnünk. Éppen a választott-bírósági eljárás szabályai egységesítésének előestéjén tudatosítanunk kell ezeket a különbségeket, és ennek szervezeti következményeit éppúgy le kell vonnunk, mint ahogy két különböző eljárást is ki kell dolgoznunk.

Sztalev ezután a választott-bíróságok kötelező hatáskörének alábbi sajátosságait jelölte meg. 1. A különleges vonások, illetve e bíróságoknak az állami rendes bíróságoktól és a gazdasági döntőbíróktól való különállása azon alapul, hogy e bíróságok szorosan kapcsolódnak a KGST által szervezett nemzetközi, tervezett munkamegosztáshoz. A KGST-val való kapcsolatuk erősödni fog. 2. E bíróságok a KGST nemzetközi egységesített jogát alkalmazzák. Gyakorlati szükség ennek a jognak egységes alkalmazása is. Az erre szolgáló választott-bírósági konferenciák kezdetleges formának tekintendők, a kérdést egy egyéb funkciókkal is rendelkező „a KGST legfelsőbb bírósága” oldaná meg. 3. E bíróságok kötelező hatáskörét nemzetközi jogforrás mondja ki. Ezért megszüntetni vagy megváltoztatni is csak nemzetközi szerződés útján lehet. E bíróságok ugyanazokat az alapelveket alkalmazzák, és ez végeredményben egységes nemzetközi jogszolgáltatásra vezet. A választott-bíróságok ugyanazon fokú bíróságok, de eltérő területi illetékességgel, mely mindig csak az illető állam területét jelenti. Az esetleges hatásköri és illetékességi vitákat is csak egy legfelsőbb bíróság tudná kellőképpen rendezni. 4. Hatáskörét egy választott-bíróság sem ruházhatja át választott-bíróságok rendszerén kívülálló bírói szervre. Az ügyet illetékesség okából át lehet azonban tenni másik választott-bírósághoz, jóllehet ez a lehetőség is korlátozott. 5. Végeredményben

megállapítható, hogy a kötelező kompetenciájú választott-bíróságok kívülállnak a rendes bíróságok és az állami döntőbizottságok rendszerén, de jellegüket tekintve az utóbbival közös vonásaik vannak. Nincs azonban semmi közük az olyan nem-állami ítélkező szervekhez, mint a társadalmi bíróságok stb. A választottbíróságok nem-állami jellege nem lényeges jellemvonásuk. *A választottbíróságokat mint állami különbíróságokat is lehetne szervezni, úgy hogy szoros kapcsolatban álljanak a KGST-vel, illetve azokkal a nemzeti szervekkel, amik ugyancsak a KGST-problémákkal foglalkoznak. A választottbíróságok felső szerve a KGST Legfelsőbb Bírósága lehetne.*

A továbbiakban Sztalev a választott-bírósági eljárás sajátosságaival foglalkozott. Az egyes részproblémákból rendre az a következtetés adódott, hogy a kötelező kompetenciájú választott-bíróságok úgy viszonylanak a rendes bíróságokhoz, mint a *különbíróságok*. Másrészt kiemelte, hogy míg a szokásos arbitrázsnek nincs hatalma, csak a magukat szerződés szerűen alávető felek fölött, így a bizonyítás során nem tud harmadik személyektől bizonyítékokat kikényszeríteni, a kötelező hatáskörben eljáró választott-bíróságok rendelkeznek ilyen hatalommal, hiszen ez a hatáskör a KGST-országok megegyezésén alapul. Így nem kell soha igénybevenniök az állami bíróságok segítségét.

Tárgyalta a referátum a választott-bírósági határozatok és a kötelező hatáskörben hozott döntések közötti különbséget is. Egyes országokban ugyanis (Lengyelország, NDK) a választott-bírói döntések nem teszik sem res judicata-vá az ügyet, sem ki nem kényszeríthetők. Ezen hatások elérésére az állami bíróságok jóváhagyása szükséges. Ezzel szemben a kötelező hatáskörben hozott választott-bírósági ítéletek egy különbíróság jogerős ítéleteihez hasonlóak. Ezek egyben véglegesek is, és megtámadhatatlanok. A fellebbezést csakis egy KGST legfelsőbb bíróság oldhatja meg.

Végezetül Sztalev kifejtette, hogy a választott-bíróságokról kötött nemzetközi egyezmények (a New York-i és európai egyezmények a külkereskedelmi választott-bíráskodásról) nem alkalmazhatóak a kötelező hatáskörben eljáró választott-bíróságokra. Le kell tehát vonni e helyzet konzekvenciáit, és a KGST országok nemzetközi egyezményével ezeket a bíróságokat különbírósággá kell alakítani. Ezek a bíróságok olyan nemzetközi rendszert fognak alkotni, amelyek ítéletei a székhely országában és a többi KGST-államban egyaránt ugyanazzal a jogerővel rendelkeznek.

18. § *Választott-bíráskodást kapitalista relációban, különbíróságokat mindennemű a KGST-együtműködésből származó jogvitára?*

46. A választott-bíróságokról folyó vitában Sztalev újlag hangsúlyozta beküldött dolgozata alapgondolatát. A kialakítandó egységes eljárás kapcsán Petevvel és Gringolccal egybehangzóan a jogösszehasonlítás fontosságára hívta fel a figyelmet. A rendszeres kutatómunkához javasolta, hogy a KGST

Közgazdasági Intézetét közgazdasági és jogtudományi intézetként szervezzék meg. *Liszovszkij* az eljárási szabályok egységesítését sürgette. Nem tárgyalta az ÁSZF-ügyekre vonatkozó kötelező hatáskört, hanem a kelet—nyugati relációban és a KGST-országok vállalatai közötti jogvitákban meglevő *közös elemeket* emelte ki, és hangsúlyozta, hogy *fenn kell tartani a választott-bírászkodás egységét*.

Kalensky viszont a tényleges helyzetre hivatkozva mondta, hogy szocialista viszonylatban nem beszélhetünk többé választott-bírászkodásról. Kérdésesnek tartotta *Strohbach* véleményét, mely szerint még nem érett a helyzet a kétféle bírászkodás intézményes szétválasztására. Szerinte két tényezővel kell számolni: egyrészt, hogy *teljesen etatizált választott-bírósági rendszerünk van*, másrészt, hogy e „választott-bíróságok”-nak a *kapitalista fél mégis aláveti magát*, és döntéseit kapitalista országokban is végrehajthatják. Ezzel szemben rendes állami bíróságok ítéletének végrehajtása külföldön nagyon nehéz. A szerződésen alapuló választott-bírászkodás a világon mindenütt egységes vonásokat mutat, számos erre vonatkozó nemzetközi egyezmény létezik. Mindez amellet szól, hogy kapitalista relációban választott-bírósági rendszerünket az eddigi formában fenntartsuk, ill. az általános szabályozáshoz közelítsük. Másrészt viszont a szocialista reláció tendenciáit végigvive, e jogvitákra állami intézmény hatáskörét kellene kiterjeszteni.

Strohbach — Sztalev és *Liszovszkij* észrevételeire reflektálva — megjegyezte, hogy az ő koncepciójában választott-bírászkodásunk egységessége csak fikció, de a döntések kapitalista országokban való elismerésének érdekében ezt fenn kell tartani.

Kemper az *ÁSZF* egységes alkalmazásának nehézségeit a választott-bírói praxisból vett példákkal illusztrálta, majd azzal foglalkozott, hogy a szocialista és kapitalista relációban folytatott választott-bírászkodás szervezeti szétválása az egységes jogalkalmazásra milyen hatással lenne. Szerinte a különválasztásból a szocialista relációban folyó eljárások szabályainak egységesítése következne. Kérdés azonban, hogy ez a fenti problémát megoldja-e vagy csak annak előfeltétele: az egységes eljárási szabályok ugyanis nem jelentenek egységes jogalkalmazást. Ennek öréül egy testületet kellene létrehívni. Vagy a bíróságok elnökei, vagy pedig egy szakértőkből álló testület láthatná el azt a funkciót. Bármelyiket is választjuk, egyik sem lehetne fellebbezési fórum, csupán a már res judicatát képező ügyekben nyilvánítanának véleményt, illetve tenének ajánlásokat hasonló ügyek eldöntésére.

Bár egy fellebbezési bíróság létrehozása szerinte is számos és nehéz problémát vet fel, de az egységes jogalkalmazás biztosítására más lehetőség nem lévén, előbb-utóbb ezt is napirendre kell majd tűzni.

Spiller a választott-bírászkodás jövőjéről folyó vitába új szempontot hozott. Szerinte a „kereskedelmi választott-bíróság” hagyományos felfogása már túl szűk a gyakorlat számára. Nemcsak kereskedelmi vitákat kell meg-

oldani, döntést igényelnek a nemzetközi bankok hitel- és biztosítéknyújtási ügyekben, vagy gondoljunk a vasúti és légifuvarozási egyezmények választott-bírósági klauzuláira, aminek alapján ugyancsak *nem-kereskedelmi* viták kerülnek a bíróság elé. A jövőbeli struktúrát ezért széles feladatkör ellátására kell alkalmassá tenni. Ami a szocialista országok választott-bíróságainak a kapitalista országokkal való viszonyát illeti, néhány példával illusztrálta a kapitalista nem-állami bíróságok osztályjellegét. Úgy látja, hogy a Közös Piac és az afrikai társult államok bírósága az egyenlőtlenség institucionalizálása, ugyanígy a Világbank döntőbírósága beruházási vitákban. A felsorolt szervek államközi bíróságok, de az osztályjelleg megfigyelhető a Párizsi Kereskedelmi Kamara választott-bíróságánál is. A szocialista államoknak ebben a helyzetben arra kell törekedniük, hogy a nem-szocialista államok számára az említetteknel jobb választott-bírósági lehetőséget nyújtsanak. A készülő reformnak tehát a nyugatra való nyitottságra is gondolnia kell. A kérdés gyakorlatibb, mint ahogy látszik (példa erre a nyugat-német—szovjet gázvezeték-építés és az ehhez kapcsolódó hitelügyletek).

Graefrath azon a véleményen volt, hogy a választott-bíráskodás etatizálása a szocialista államokban pontatlan megjelölés. Az integráció meg fogja követelni a döntéshozatalt nemcsak magánjogi ügyekben. Sőt, a felelősség-vita is mutatta, hogy *nem pusztán magánjogi kérdésekről* van szó. A fejlődés egy *KGST legfelsőbb bíróság* irányába vezet. A szocialista választott-bíráskodásnak szeparálását a kelet nyugatitól az internacionalizálódás és az integráció veti fel.

Schönrrath mintegy összefoglalta az NDK részéről elhangzott javaslatokat, beleillesztve azokat a nemzetközi gazdasági jog koncepciójába is. Abból kiindul-hogy az integrációban a jog biztosítja a stabilitást, a felelősség fokozásának szükségességén keresztül levezette a viták eldöntésére szolgáló olyan rendszer kialakítását, ami az *együttműködés minden területét átfogja*. Különösen a műszaki-tudományos együttműködés területére kell mielőbb intézményesített döntőbíróságot létrehozni. Enélkül az is gyakori, hogy szocialista szervezetek kapitalista bíróság előtt vívnak ipari jogi harcot és folytatnak más jogvitákat.

Niethammer szerint is választott-bíróságaink inkább különbíróságok, mint igazi arbitrázs. Ebből minél előbb le kell vonni a következtetéseket, ti. a keletnyugati és KGST döntőbíráskodás szétválasztását illetően. A KGST viszonylatra azt ajánlotta, hogy a nemzetközi gazdasági jog alkalmazásához ugyanolyan eljárást alkalmazzanak, mint az NDK *Vertragsgerichtjei*. Állást foglalt egy szupranacionális fellebbviteli fórum mellett, ami az egységes jogalkalmazás egyedüli biztosítója, nemzeti fellebbviteli fórumok felállítása ugyanis csak az ítélezés minőségét javítaná, de nem vezetne nemzetközileg egységes joggyakorlathoz.

Ilyen rövid összegezés keretében nehéz minden lehetséges problémát és reflexiót pontos KGST legfelsőbb bíróság elmondani. Egyelőre csak arra az

agályra utalnánk, amely fent a szuverenitás és annak implikáció kapcsán merült fel (l. 9., 19. és 42. pontok). Nem kell mondani, hogy önmagába ennek a problémának milyen sok kiágazása van, ezek milyen sokágú és árnyalt elemzést igényelnek. Azt meg egyenesen hangsúlyozni kell, hogy helytelen volna csak úgy általában KGST legfelsőbb bíróságról beszélni; nyilván csak a gazdasági integrációt érintő és kifejező jogi normatívák egységes érvényesülésének körében juthat komoly funkcióhoz egy valamiképpen megkonstruált közös bírói fórum.

19. § *Iparjogvédelem és integráció*

47. A nemzetközi műszaki-tudományos együttműködés jogi problémáiról *Schönrath* készített referátumot. A referátumban vázolt főbb feladatok: a kutatási és fejlesztési témák olyan egyeztetése, ami a párhuzamos munkát kiküszöböli, ill. az egyes feladatokat annak az országnak adja, ahol megoldására a legtöbb esély van; közös kutatási-fejlesztési feladatok megoldása; a műszaki-tudományos eredmények cseréjének biztosítása, ezen eredmények védelme az imperialisták manipulációival szemben; a KGST-országok nem-szocialista államokkal való kapcsolatainak koordinálása ezen a téren, így különösen a licencia-vétel és eladás, valamint a fejlődő országoknak nyújtandó támogatás területén; és végül nemzetközi információszolgáltató rendszer kiépítése. A tudományos-műszaki együttműködés jogi szabályozásának rendszere következő területeket öleli fel: 1. A tervkoordinálás, illetve közös tervezés jogi formái az együttműködés szóbanforgó területén, 2. koordinálóközpontok alakításának és működésének jogi alapelvei, 3. a kutatási kooperáció, a tudományos-műszaki eredmények KGST-n belüli átadása, ill. kapitalista megoldások közös vétele vagy használata tárgyában kötendő szerződések alapelvei, 4. a tudományos-műszaki eredmények védelmének rendszere, 5. a KGST tudományos-műszaki információs rendszere alapításának és működésének jogi alapjai, 6. a viták eldöntésének rendje.

A referátum a továbbiakban csak a *tudományos-műszaki eredmények jogi védelmével* foglalkozott. Ezen belül két komplexumot emelt ki: 1. A jelenleg nemzeti szinten szabályozott *jogvédelem* szükségszerű *internacionalizálódását* az integrációban, és 2. a szocialista államok tudományos-műszaki eredményeinek *védelmét a nem-szocialista államokban*.

A szerző abból indult ki, hogy a jogvédelem feladata nemcsak a jogtalan használat megakadályozása, illetve a feltaláló díjazásának biztosítása, hanem az is, hogy a műszaki eredmény felhasználásában magát az üzemet vagy intézményt, ahol az létrejött, érdekelte tegye. Ez nemzetközi síkon azt jelentené, hogy a KGST-n belül biztosítani kell a találmányok használatát abban az országban, ahol azt létrehozták. Ez 3 problémát vet fel: Az ilyen műszaki eredmények átadásának visszterhességét, a szakosítási szerződések betartásának biztosítását és a kutatási kooperációban való részvételre ösztönzést.

Különösen az első kérdés váltott ki eddig is sok vitát. A műszaki-tudományos eredmények árujellegét általában elismerik. A szellemi javaknak azonban sajátossága, hogy területileg elvben korlátlanul alkalmazhatók, hogy erkölcsi kopásuk csak új eredmények elérésével következik be. Ezek és az ilyen áruk monopolhelyezete lehetővé teszi, hogy a szellemi alkotások értékesítése ezek tényleges értékén túlmenően haszonnal járjon. Ez a haszon engedte meg a szellemi alkotások kivételes, ingyenes átadását. Tekintettel azonban a műszaki-tudományos forradalom körülményeire az erkölcsi kopás igen gyors, ezért a főszabály a jövőben az ilyen javak visszerthes átruházása kell legyen. Kellő eredményhez az vezetne, ha a *KGST-országok olyan egyezményt* kötnének, mely szerint védelemképes tudományos-műszaki eredményeiket a szakosítási szerződésekkel összhangban — egymásnak visszerhessen adják át. Ehhez tisztázni kellene a védelem terjedelmét, a szankciókat és a jogvitára vonatkozó eljárást is. Egy közös jogvédelmi rendszer funkcionálásának feltétele a *nemzeti szabályok bizonyos egységesítése*. Ez elsősorban a védelem feltételeit érintené, később kiterjedne a bejelentési, vizsgálati és a szabadalom megadásának eljárására, végül pedig maguknak a védelmi jogoknak egységesítésére vezetne.

Végso soron oda jutnánk, hogy az egységesített törvényhozáson nyugvó védelmi jogokat egységesen egy közös intézmény adná meg. Ez persze a párizsi egyezményen belüli szűkebb uniót jelentene.

A másik főtéma, a szocialista szellemi alkotások védelme nem-szocialista országokban, az ezekkel az országokkal szemben követendő „jogvédelmi politika”, másrészt a nemzetközi konvenciókban ill. a kapitalista országok által tervezett konvenciókkal szembeni fellépés egyeztetésének kérdését veti fel.

Schönrath befejezésül a közös intézményekben ill. közös kutatással létrehozott szellemi alkotások védelmének kérdéseivel foglalkozott. A szerződéses kutatási kooperáció esetében minden partner saját országában a megfelelő jogvédelem alánya lenne. Ezzel szemben külföldön közösen élveznének jogvédelmet. A *közös intézményekben* létrehozott eredményekre vonatkozó jogvédelem alánya általában maga az intézmény lenne.

48. A referátumhoz fűződő vitában *Seiffert* hangsúlyozta, hogy a tudományos-műszaki együttműködés szabályozása különösen fontos, mivel ennek szabályozása a többi együttműködési forma modelljéül szolgálhat. A legkülönbözőbb politikai dokumentumok hangsúlyozzák, hogy a nemzetközi osztályharc legfontosabb faktora a tudományos-műszaki forradalomban elért haladás. Ebből következik, hogy a műszaki-tudományos együttműködés szervezése az integráción belül (ami maga is e forradalom következménye) nagyon fontos feladat. A jog éppen ezen a területen tud a leghatékonyabban az integráció alakításába beleszólni. A szabályozásnál célszerű az igen speciális szakkérdésekből kiindulni. De ez nem jelenthet egyoldalúságot, sem azt, hogy ez a feladat a Tudományos-Műszaki Állandó Bizottság munkájára korlátozódna. A szabályozás kidolgozóit és a Jogi Tanácsadó Testület állandó kapcsolatban kell, hogy

álljanak, hogy a műszaki-tudományos együttműködés modell-jellege az egész KGST-n belüli jogi munkára hasson. Másrészt, e terület specialistáinak is szükség van arra, hogy a jogászi munkák egész folyamatát áttekinthessék. A nemzeti szabályozások közelítése, majd egységesítése nemcsak reális, hanem sürgető feladat is, legalábbis egyes részterületeken. Seiffert emlékeztett arra, hogy mi most kezdünk az egységesítésről in abstracto tárgyalni, mikor kapitalista részről a Patent Cooperation Treaty és más egyezménytervezetek már készen állnak.

20. § *Pénzügyi jogi kérdések*

49. *Az integráció pénzügyi jogi kérdéseiről Liszovszkij* terjesztett elő referátumot. A tanulmány elméleti jellegű. Figyelmeztet arra, hogy a KGST-együttműködés jogi normáinak kidolgozásánál *más integrációk létre is figyelemmel kell* lenni. Ezek vagy állammonopolista szervezetek, vagy a fejlődő országok tömörülései. Ez jogi szabályozásukat épp úgy determinálja, mint a mi hozzájuk való viszonyunkat. — Liszovszkij ismertette a KGST-n belüli pénzügyi viszonyok fejlődését, majd a „nemzetközi pénzügyi kapcsolatok nemzetközi jogi elveire” tért át. Tizenkét ilyen elvet különböztetett meg, illetve fejtett ki, ezek a következőkben foglalhatók össze: a pénzügyi viszonyokban résztvevő államok jogi egyenlősége, egymás pénzügyeibe be nem avatkozás, a pénzügyi kapcsolatok önálló és független fejlesztése, a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazása, az állam felelősségének függetlensége polgárainak és jogi személyeinek felelősségétől. — A kérdések sokasága és az idő korlátozott volta miatt, sajnos, vitatkozó észrevételekre sem e kérdésben, sem külön a jogösszehasonlítás szerepéről (21. §), sem pedig a KGST és harmadik államok kapcsolatairól (22. §) nem került sor.

21. § *A jogösszehasonlítás szerepe*

50. *A jogösszehasonlító tanulmányok* szükségességét majd minden tanulmány hangsúlyozta. Magáról a jogösszehasonlító módszer alkalmazásáról *Petev* készített referátumot. Szerinte a fő probléma nem az, milyen nemzetközi jogi formát nyer majd az integráció szabályozása, hanem ezt megelőzően a szabályozás kidolgozásának módszere. Erre két út kínálkozik: vagy a tagállamok nemzeti jogai megoldásának figyelembevétele nélkül, vagy pedig ezek értékelő számbavétele alapján eljárni. A gyakorlatban a két út kombinációja látszik követendőnek.

A jogösszehasonlító módszert a KGST jogi problémáinak megoldásában mindeddig mellőzték, jóllehet semmiféle helytálló érv nem támasztja alá ezt a tartózkodó magatartást. A jogösszehasonlító módszer alkalmazásának feltételei a KGST-államok közös struktúrájú gazdasági alapja és felépítménye révén adva vannak. Maguk a most folyamatban levő gazdasági reformok is messzemenően azonos jogi formákkal dolgoznak.

A jogösszehasonlító tanulmányok célja nem az lenne, hogy egyes nemzeti megoldásokat átültessenek a nemzetközi szabályozás síkjára. Viszont alapul szolgálhatnak az egymással kapcsolatban álló szervek nagyságrendjének megállapításánál, ezek funkcionálása feltételeinek megállapításánál (pl. jogképesség) stb. További célja lehet az ilyen kutatásoknak, hogy a nemzeti jogokban különböző tartalmú fogalmak és intézmények is egységesedjenek. A kutatások konkrét területeként elsősorban a nemzeti tervezési rendszerek, valamint a belső kutatási és fejlesztési kooperációk jogi szabályozása jöhetne számításba.

A jogösszehasonlító kutatások módszertani alapelveiként Petev kiemelte, hogy a kutatások mindig az egész szabályozásrendszer és ennek elvei szem előtt tartásával folyjanak, állandó figyelemmel a szabályozás gazdasági és politikai vonatkozásaira, az értékelésnél pedig az egyes nemzeti megoldásokkal mindig az adott jogrendszeren belül elfoglalt helyük alapján kell eljárni.

22. § *Az integráció és harmadik államok viszonyának problémái*

51. A gazdasági integráció — megvalósulásának ilyen vagy olyan intenzitású formájában — egyik sajátja, hogy a benne résztvevő országok helyzetüket az integrációban részt nem vevő országok irányában részben megváltoztatják és ez az integrációban koordinált módon történik. Kapcsolataik egy részét kifelé — az integráció tényleges jogi megfogalmazása szerinti meghatározott összefüggésekben és módon — az integráció közvetíti. Ennek természetesen *sokféle módja és formája* lehet. Lehet olyan, hogy a résztvevők bizonyos gazdasági kérdésekben a kifelé való fellépés mikéntjét különböző konzultációk útján körvonalazzák és valósítják meg, de a kifelé való cselekvés ezek után már a résztvevő államok mint szuverének részéről külön-külön történik. Elképzelhető ennek olyan változata is, hogy a koordinált vagy egyeztetett, de külön-külön realizált cselekvés koordinálását, ill. egyeztetését a résztvevők közös integrációs szervek útján biztosítják. De in abstracto elképzelhető olyan szervezeti-jogi konstrukció is — mint tudott dolog a Közös Piac koncepciójában vannak bőségesen ilyen elemek —, hogy meghatározott kérdésekben az integráció (erre rendelt szervezeti felállásban) közvetlenül lép fel harmadik országok felé: a résztvevő országok helyett — azok által átadott jogkörben — az integráció meghatározott szervei rendelkeznek bizonyos külgazdasági jogosítványokkal.

52. A vázolt és még lehetséges más megoldási konstrukciók — ha közelebb megyünk — további kérdések sokaságát vetik fel. Kár, hogy a konferencián e problematika behatóbb és sokoldalú megvitatására nem jutott elég idő. Hisz az integrációs folyamat előrehaladásának menetében a dolgozóknak ez az oldala is választ fog kérni. Igaz, a válasz nagyon is függvénye az e tárgyban kialakuló integrációs gazdaságpolitikai állásfoglalásnak. Bizonyos variációk közelebbi szervezeti-jogi körvonalazása azonban így is kívánatos és hasznos

lehet. Egyebek között azért is, mert a végülis létrejövő gazdaságpolitikai állásfoglalások tartalmára is visszahatnak. Ezért is örvendetes, hogy a konferencián legalább egy referátum — *Becker* „A KGST és harmadik államok gazdasági kapcsolatainak jogi kérdései” c. referátuma — foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Tartalmáról — főbb tételeinek összegezésével — az alábbi rövid áttekintés nyújt képet. A kérdések fontossága miatt azonban, sajnálattal ugyan, de hangsúlyoznunk kell, hogy a referátum elgondolásait illetően vita — sem kontra, sem pro — idő hiányában nem alakult ki, így azokat a konferencia — mint valamiféle fórum — által helyeselt vagy ellenzett nézeteknek tekinteni természetesen nem lehet.

Becker elgondolásainak kifejtésénél abból indul ki, hogy bár a szocialista gazdasági integráció a szocialista nemzetközi munkamegosztás, ezen belül a szocialista országok egyeztetett döntéseinek zárt rendszere, mindazonáltal része az egyetemes nemzetközi munkamegosztásnak, aktív alakítója és részese a békés egymásmellett élésnek, amely a diplomáciai és politikai kapcsolatok mellett a gazdasági kapcsolatok fejlesztését is igényli. Ebben azonban külön-külön fellépés helyett belsőleg egyeztetett és komplex módon szabályozott kifelé irányuló fellépés kell. Ehhez a hagyományos nemzetközi jogi eszközök helyett, írja, hathatósabb eszközöket a szocialista nemzetközi gazdasági jog biztosít, mert komplex és „systemgerecht” megoldásokat nyújt. Erre annál inkább szükség lenne, mert „a tagállamoknak kifelé érdekeik védelmében zártan és offenzíven kell fellépniük”.

A harmadik országokkal való kapcsolatok szintjeit illetően a következő szinteket vázolja: 1. az államok és gazdálkodó szervezeteik kapcsolatai harmadik országokkal; 2. a KGST kapcsolatai külállamokkal és azok (közös) szerveivel; 3. a KGST államközi szerveinek kapcsolatai külső szervezetekkel; 4. közös vállalatok kapcsolatai kifelé.

Vitathatatlanul helyesen emeli ki, hogy harmadik országokkal való kapcsolatok optimális alakításához ismernünk kell ezek közös szerveinek, pl. a Közös Piac, a GATT vagy az EFTA átfogó főbb normáit, igazgatási és bírósági joggyakorlatát. Ahhoz pl., hogy a Közös Piac területén a KGST országok kooperációs együttműködésben fellépő vállalatai, ill. a KGST-országok közös vállalatai jól kihasználják a lehetséges gazdasági és jogi helyzeteket, tudnunk kell konkrétan mennyire liberális (miként most az) a Közös Piac kartell gyakorlata, milyen feltételek mellett működhetnek, létesíthetnek fiókokat a külföldi vállalatok stb.

A közös fellépés kívánalmán túl kellene lépni ahhoz, hogy a KGST integráció jobb feltételeket biztosítson a szocialista országok számára olyan nemzetközi szervezetekben, mint a GATT, a nemzetközi iparjogvédelmi szervezetek és más nemzetközi szervezetek, az ENSZ különböző szakosított szervei, vagy az európai Gazdasági Bizottság. Az az elképzelés, hogy közös fellépéssel, vagy esetenként pandant-szervezetek létrehozásával erősítsük az általános

demokratikus elveket azokban az egyetemes (fent részben említett) nemzetközi szervezetekben, amelyek tőkés szemléletben fogant nemzetközi jogi elvek alapján jöttek létre, bizonyos sokoldalú és mélyebb elemzésre érdemes.

A harmadik országokkal való kapcsolatok szabályozásának, rendezésének tényleges kérdése az is, hogy miként csatlakozhatnak külállamok vagy azok szervei államközi KGST-szervezetekhez, amire eddig csak ad hoc állásfoglalások vannak egyik-másik közös szervezetre vonatkozó egyezményben (alapszabályban). Legalább ennyire fontos annak kialakítása és jogi körvonalazása is, hogy KGST-szervezetek miként szerepelhetnek külső államközi szervezetekben.

Becker a továbbiakban a KGST országok külgazdasági politikájának körében az együttes fellépést a kapitalista országoknak a vámra, a speciális adókra, különböző kontingensekre és embargókra vonatkozó intézkedései, ill. azokkal szembeni fellépés vagy optimális határfokú „viszonyulás” tekintetében sürgette. Úgy vélte, hogy a külön-külön akciók helyett a zárt organizációban való fellépés – miként a Közös Piac is teszi – több eredményt ígér.

A tőkés országokban működő nagy konszernekkel a szocialista országok vállalati egyesüléseit kellene szembe állítani; ezek a vállalati egyesülések Becker szerint a Rüster által javasolt, fent már tárgyalt (14. §) közös iparági szervezetek lehetnének.

Referátuma befejező részében Becker arra hivatkozással is indokolta a harmadik országokhoz való kapcsolatok egészének az integráció jegyében való komplex rendezését, hogy a Közös Piacot – a mi fő nyugati partnereinket átfogó integrációt létrehozó Római Szerződés egyik központi gondolata: gazdasági integráció közös gazdaságpolitikát igényel. Innen az, hogy a Római Szerződés részletesen szabályozza a közös gazdaságpolitika főbb elemeit és azt, hogy miként kell azt, már mint a közös gazdaságpolitikát fokozatosan létrehozni (l. a Római Szerződésnek különösen 110. és kk. §-ait). A Közös Piac azóta létrehozott számos közös normatívájának bemutatásával a referátum érdekesen villantja fel, hogy miként és milyen konkrét intézkedéssel törekedett az Európai Gazdasági Közösség a gazdasági integrációt szolgáló közös gazdaságpolitika tényleges kialakítására.

Új könyvek

Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik (Akadémiai Kiadó)

359 l. Kötve: 68,—Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó megjelent új könyvei

Dr. Ficzere Lajos; Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében (Vállalati gazdálkodás sorozat)

256 l. füzve: 22.50,—Ft

Dr. — Kampis György — Dr. Varga József: Kisajátítás

503 l. Kötve: 74,—Ft

*Dr. Tárkány Szűcs Ernő — Dr. Radnay József
Dr. Kiss László: Magyar bányajog*

734 l. Kötve: 75,—Ft

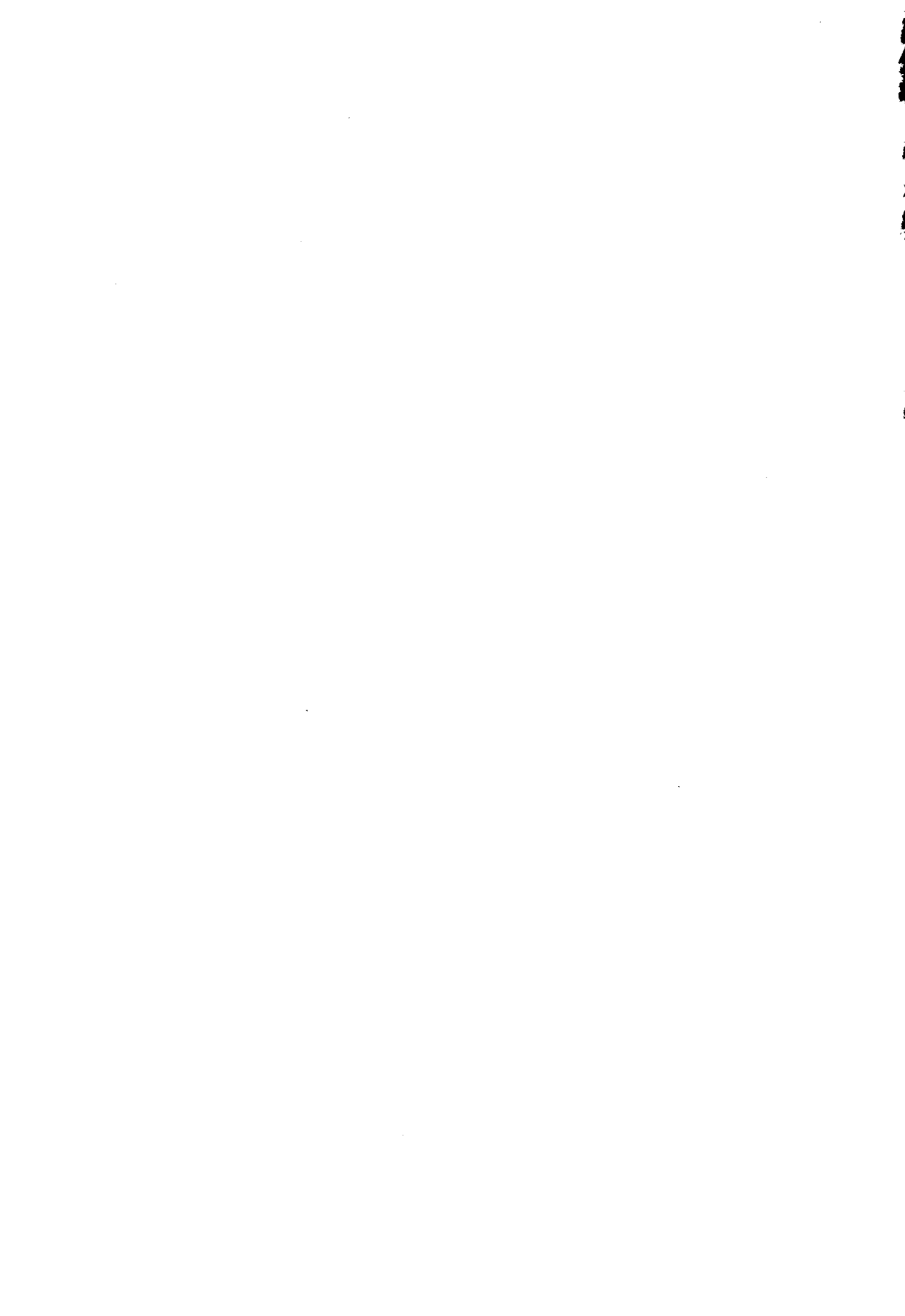
Pénzügyi büntettek és szabálysértések szerk.: Szatmári Lajos

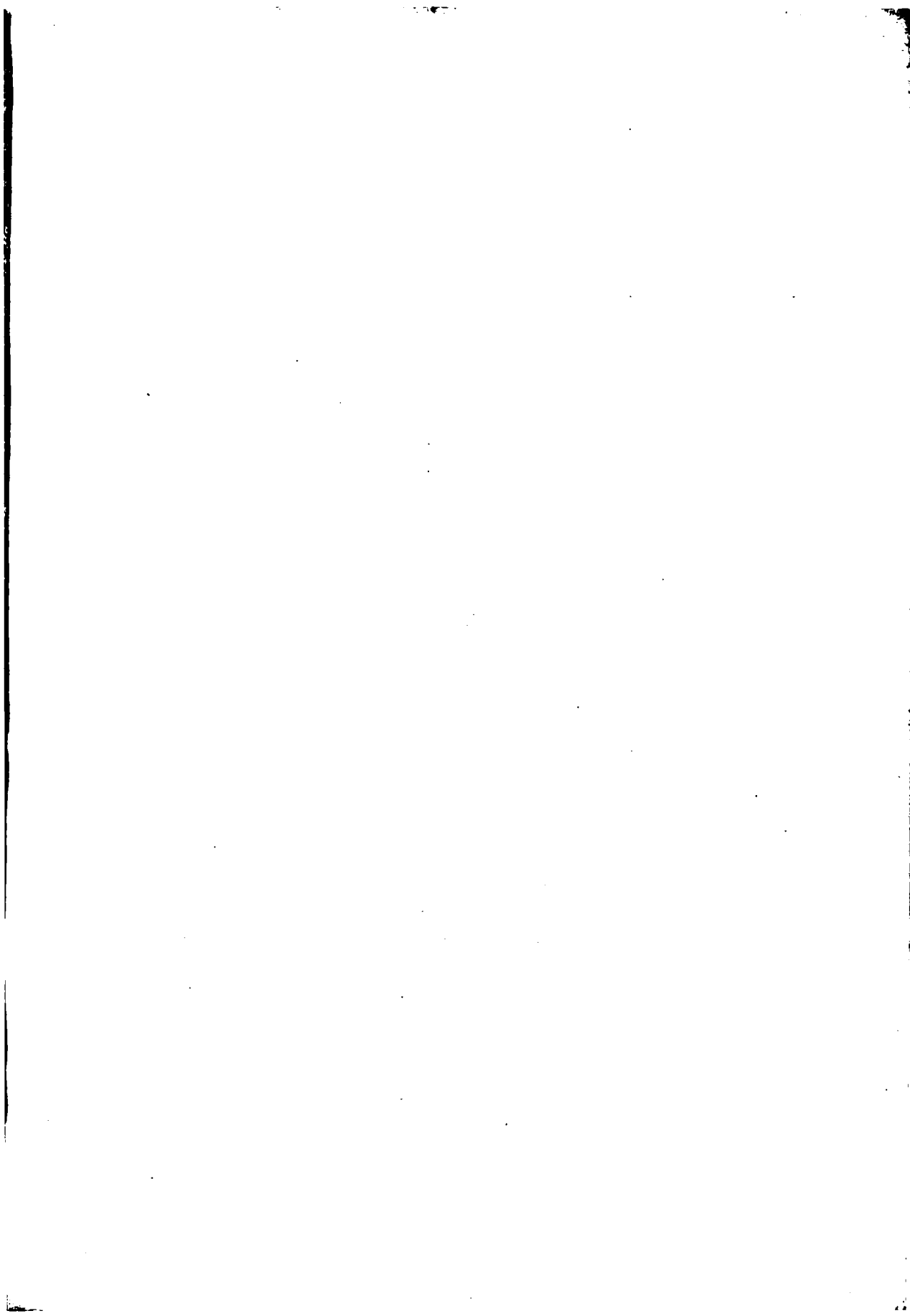
424 l. Kötve: 60,—Ft

Szabóné Nagy Teréz: A büntető eljárás egyszerűsítése (Tekintettel a csekélyebb jelentőségű büntetésekre)

336 l. Kötve: 48,—Ft

TARTALOMJEGYZÉK

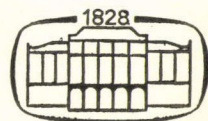
A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának kibővített osztályülése (1970. február 4.)	1
<i>Friss István</i> szóbeli referátuma	7
A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1970. évi közgyűlési beszámolója	
A referátum és a beszámoló vitája	42
<i>Szentpéteri István</i> : A taylorizmus mint a klasszikus polgári szervezéstan üzemszervezéstudományi ága	53
<i>Nizsalovszky Endre</i> : A családjog szociológiai vonatkozásai a szocialista rendben (Nemzetközi családjogi konferencia, Jéna, 1969. október 21—24)	75
<i>Csikós-Nagy Béla</i> : Francia—magyar közgazdász-kollokvium (Budapest, 1970. június 3—6)	91
Iparfejlesztés és termelékenység (Nemzetközi ipargazdasági konferencia, Budapest, 1970. április 14—17)	97
<i>Lontai Endre</i> : Gazdasági-műszaki fejlődés és iparjogvédelem (A találmányi jog időszerű kérdései két nemzetközi konferencia tükrében: Moszkva, 1969. július 1—5, Varsó, 1969. október 14—15)	129
<i>Domé Györgyné</i> : Termelőségvetkezeti jogi nemzetközi konferencia (Budapest, 1969. december 2—5)	141
<i>Szabó András</i> : Az összehasonlító kriminológiai kutatások egyes kérdései (Nemzetközi munkaértekezlet, Budapest, 1969. november 17—23)	163
<i>Csanádi Gábor—Rupp Kálmán—Szalai Júlia</i> : A balatonfüredi nemzetközi szociológuskonferenciáról (1969. szeptember 9—12)	173
<i>Mádl Ferenc—Sólyom László</i> : Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről	191

Megjelent: 1970. XII. 16.

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

IV. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó, (Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma 43-790-057-181) útján esz- közlendő.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

LENIN ÉS A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY

FRISS ISTVÁN

Lenin úgy él a népek, köztük a mi népünk tudatában, mint forradalmár, mint az új típusú kommunista párt elméletének kidolgozója és szervezetének megteremtője, mint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vezető szelleme, mint a szovjet állam elméletének megalkotója és kormányának első feje, mint a szocialista népgazdasági tervezés és az új gazdaságpolitika, a NEP elindítója. Ez már sokkal több, mint amit egy emberről általában elképzelni, elhinni tudunk. De Lenin jelentőségét ezzel még korántsem merítettük ki, nem meritjük ki azzal sem, ha az eddigieket most kiegészítjük tevékenységének egy viszonylag ritkán érintett oldalával, ha Leninről mint a közgazdaságtudomány művelőjéről emlékezünk meg. Közgazdaságtudományi működésének kiemelését nemcsak az indokolja, hogy előadásom a Közgazdaságtudományi Intézet emlékülése keretében hangzik el, hanem az is, hogy túlzás nélkül mondhatjuk: Leninnek a szocializmus politikai gazdaságtana néhány fontos alapkövét sikerült leraknia. Ez kevesebb, mint amit valamikor mondtak róla. A negyvenes években és az ötvenes évek elején nem ritkán jelentek meg cikkek, melyek Lenint — és még inkább Lenint és Sztálint — a szocializmus politikai gazdaságtana megteremtőjeként dicsőítették. Amit leírtam, kevesebb ennél, de igaz. A világtörténelem kimagasló alakjához méltatlan a hazug, hízelgő dicséret.

Vannak Leninnek munkái — köztük legnagyobb terjedelmű műve: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” —, amelyek jellegüket tekintve teljesen vagy főleg közgazdaságtudományinak minősíthetők. De Lenin egész érdeklődési és tevékenységi köréből, abból, hogy életét mindenestől a forradalomnak szentelte, folyik, hogy ezek a közgazdaságtudományi munkái is, így az előbb említett is át meg át vannak szöve politikai elemekkel, egészükben a munkásság osztályharcát szolgálják. Másrészt olyan művei is, amelyek nem teljesen vagy nem is főleg közgazdasági jellegűek, gyakran tartalmaznak figyelemreméltó közgazdasági fejtegetéseket.

Különösen sok közgazdasági vonatkozása van közírói tevékenysége első évtizedében írt műveinek, kezdve legrégebb fennmaradt írásával, az 1893 tava-

* Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1970. április 27-én, Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás.

szán papírra vetett „*Újabb gazdasági változások a paraszti életben*” című feljegyzésével, az 1901-ben íródott „*Az agrárkérdés és a Marx-kritikusok*” című művéig. Lenin ezekben az években, az oroszországi osztályharc parancsának megfelelően, elsősorban a hamis „népbarátokra”, a liberális *narodnyikokra*, majd a *legális marxistákra* irányította a kritika fegyverét. Azoknak az ideológiai áramlatoknak a képviselőivel hadakozott, melyek kistermelői vagy kulák, illetve tisztán burzsoá osztályérdekeket fejeztek ki, de ezeket gyakran úgy álcázva, olyan tálalásban, mintha minden igyekezetük a szocializmus megvalósítására irányulna. Az ellenük folyó harc tehát a valóban szocialista, a munkásosztály érdekeit kifejező elmélet kikovácsolását szolgálta, s a munkásság és lehetséges kispolgári szövetségeseinek leszakítását a burzsoá és kispolgári reformerek táboráról. Lenin megfelelően nagy súlyt helyezett arra, hogy a *narodnyikok* szubjektív idealista elméleti felfogásával, utópikus és reakciós politikai programjával szembeszegezze a marxizmus következetesen materialista és dialektikus elméletét, az osztályharc objektív törvényeinek megfelelő politikai programját.

Marx a „Tőke” II. kiadásához írt „Utószó”-ban helyeslőleg idézte a művéről szóló, a *Vjesztnyik Jevropi* 1872-es évfolyama 5. számában megjelent ismertetést, melynek szerzője I. I. Kaufman pétervári egyetemi tanár volt. „Marx a társadalmi mozgást — olvashatjuk többek között ebben a Lenin által is idézett ismertetésben — természettörténeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az ember akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk határozzák meg akaratát, tudatát és szándékát.” Konkrétabban, Lenin szavaival: „Egyedül a társadalmi viszonyoknak a termelési viszonyokra s ezeknek a termelőerők fejlettségi fokára való visszavezetése teremtette meg a szilárd alapját annak, hogy a társadalmi alakulatok fejlődését természettörténeti folyamatnak fogjuk fel. Márpedig magától értetődő, hogy ilyen felfogás nélkül társadalomtudomány sem létezhet.” Az éppen idézett mondatok néhány legfontosabb mozzanata a marxi történelemszemlélet alapja és Lenin egész közgazdaságtudományi, sőt egyéb tudományos tevékenységének is biztos vezérfonala. Marx tanítványaként nem társadalomról általában beszél, mint abban az időben az összes polgári szociológusok, hanem társadalmi alakulatokról, amilyen például a figyelmének központjában álló modern kapitalista társadalom. Ebben a felfogásban benne van, hogy a társadalom nem egyszer s mindenkorra vagy legalábbis beláthatatlanul hosszú időre fő vonásaiban változatlanul adott valami, mint teszem azt, az égitestek többsége, hanem mozgásban, fejlődésben levő történelmi alakulat, melyet tehát mozgásában, változásában kell tanulmányozni. A polgári felfogásokkal szembeállítja a marxizmust. A fejlődés a társadalom materiális alapjában végbemenő változásokon nyugszik, ez a materiális alap pedig az emberek között fennálló termelési viszonyok, melyek a termelőerők bizonyos fejlettségi fokának felelnek meg s a társadalom osztálystruktúráját meg-

határozzák. A közgazdászoknak tehát első feladatuk, hogy behatóan, természet történelmi folyamatként tanulmányozzák, minél pontosabban megállapítsák az adott konkrét társadalom anyagi alapjaiban végbemenő változásokat, mozgásokat; feltárják az ezekben megnyilvánuló törvényszerűségeket.

Ezt tette Lenin, irodalmi működésének kezdetétől. Első, már említett művében részletesen, behatóan ismertette egy Posztnyikov nevű szerzőnek 1891-ben megjelent, jelentős, de csaknem észrevétlenül maradt munkáját a déloroszországi parasztgazdaságokról. Posztnyikov Tauria kormányzóságban hivatalnokként a kincstári földek birtokrendezésével foglalkozott. Nagyon világosan látta és fel is tárta a parasztságon belül lejátszódó differenciálódás és polarizálódás folyamatát: a parasztság egy részének meggazdagodását, más részének a tönkremenését. Posztnyikov anélkül, hogy így nevezte volna, leírta *a kapitalizmus térhódítását az orosz mezőgazdaságban*. A végbemenő gazdasági folyamat törvényének átfogó és általánosító megfogalmazását Lenin adta az ismertetés végén. „Ha egyrészt, - írta - a parasztság előnyösnek találja, hogy vetésterületét saját gabonaszükségletét jóval meghaladó mértékben bővítse, ez azért történik, mert el tudja adni termékét. Ha másrészt, a paraszt előnyösnek találja, hogy elhagyja gazdaságát és bérmunkásnak szegődjenek el, ez azért történik, mert szükségletei . . . kielégítése pénzkidadásokat igényel . . . mivel . . . termékeinek eladása során . . . olyan versenytársra talál, akivel képtelen felvenni a harcot, nem tehet mást, mint hogy eladja saját munkaerjét. . . . Az a fő ok, amely . . . a gazdasági érdekek harcát előidézti - olyan rendszer fennállása, amelyben a társadalmi termelés szabályozója a *piac*.” (I. 60)

A *piackérdés* tisztázásának szentelte Lenin következő, ugyancsak 1893-ban írt munkáját. Ebben a munkában jelenik meg Lenin először mint *önálló* és, mint látni fogjuk, már számottevő kutató és tudós. A közvetlen indítékot a munka megírására egy G. B. Kraszín nevű szociáldemokratának egy pétervári marxista kör ülésén elhangzott, helytelen nézeteket tartalmazó előadása szolgáltatta. Lenin tanulmányának első két mondata kérdés formájában tartalmazza Kraszín téves állításait. „Fejlődhet-e és teljesen kifejlődhet-e nálunk Oroszországban a kapitalizmus, amikor a nép zöme szegény, és egyre inkább elszegényedik? Hiszen a kapitalizmus fejlődéséhez kiterjedt belső piac szükséges, a parasztság tönkremenetele pedig ezt a piacot aláássa . . .” Lenin bebizonyítja, hogy a kérdés nem így áll, hanem ellenkezőleg: „a nép tömeges elszegényedése» . . . éppen a kapitalizmus fejlődését fejezi ki, a kapitalizmus feltétele, és erősíti a kapitalizmust. . . . A tömegeknek ezt az elnyomorodását maroknyi kizsákmányoló meggazdagodása, a kisüzemek hanyatlását és tönkremenetelét a nagyobbak erősödése és fejlődése kíséri; mindkét folyamat elősegíti a piac növekedését; . . .” (I. 90 - 91) „. . . a piac fejlődésének határait, a tőkés társadalom fennállása idején, a társadalmi munka specializálódásának határai szabják meg. Ez a specializálódás pedig voltaképpen határtalan, ahogy határtalan a technika fejlődése is.” (I. 88) „A technika fejlődésének együtt kell

járnia a termelés különböző részeinek specializálódásával, társadalmisításával, tehát a piac növekedésével.” (I. 89)

Nem bizonyítható tehát, nem is tartható fenn az az állítás, hogy az orosz kapitalizmusnak vagy a kapitalizmusnak általában azért van szüksége külföldi piacokra, mert a nép szegény és fokozódó elnyomódásával a piac egyre összébb szűkül. E mellett igaz, fejti ki Lenin, „hogy tőkés nemzet nem létezhet külső piac nélkül. . . . A konkurrencia arra kényszeríti a kapitalistákat, hogy egyre bővítsék a termelést és külső piacokat keressenek a termékek tömeges elhelyezésére. Az a tény, hogy a tőkés nemzetnek feltétlenül szüksége van külső piacokra, nyilvánvalóan épp oly kevésbé van ellentétben azzal a törvénnyel, amely szerint a piac egyszerűen az árugazdaság talaján megvalósult társadalmi munkamegoszlás kifejeződése, s hogy ennek következtében ugyanúgy határtalanul növekedhet, akárcsak a munkamegosztás, ahogy a válságok sincsenek ellentétben az értéktörvénnyel.” (I. 90) „Az a jajveszékélés — teszi még hozzá Lenin —, hogy iparunk piac hiányában elpusztul — nem más, mint kapitalistáink átlátszó mesterkedése, akik ilyen módon nyomást gyakorolnak a politikára, . . . és képeseknek bizonyulnak arra, hogy a kormányt a hódító gyarmati politika útjára sodorják.” (I. 90)

Lenin kiigazítja G. B. Kraszinnak azt az állítását is, hogy a termelés két osztálya között nincs kapcsolat. Megállapítja, hogy Kraszinn — és ez a bíráló sok későbbi közgazdászt is talál —, „a folyamatot ábrázoló sémák mögött nem látta meg a folyamat valóságos tartalmát.” *Az első osztály termelésének azért kell gyorsabban nőnie, mint a második osztályénak*, mert „a kézi munkának gépi munkával történő felváltása — általában a technika fejlődése a gépi ipar talaján — megköveteli, hogy fokozott mértékben fejlesszék a szénnek és a vasnak, ezeknek az igazi «termelési eszközök termelését szolgáló termelési eszközöknek» a termelését”. (I. 92)

Érdemes Lenin e korai munkájából még egy megállapítást kiemelni. Ismeretes, hogy magukat marxistáknak tartó, ténylegesen dogmatikus közgazdászok az „elnyomódással” foglalkozó marxi fejtegetésből kiindulva és a tényeknek fittyet hányva azt állították, hogy a munkásság helyzete a kapitalizmus fejlődésével egyre romlik, a munkásság mind mélyebb nyomorba süllyed. Lenin viszont már ebben a munkájában a *tényekből* levonta „azt a kétségtelen igazságot, hogy a kapitalizmus fejlődésével elkerülhetetlenül emelkedik az egész lakosság és a munkás proletáriátus szükségleteinek színvonalára. . . . A szükségletek növekedésének ez a törvénye a legkövetkezetesebben érvényesült Európa történetében; hasonlítsuk össze pl. a XVIII. század végének és a XIX. század végének francia proletáriátusát vagy az 1840-es évek és napjaink angol munkásságát. Ugyanennek a törvénynek hatása Oroszországban is megnyilvánul.” (I. 94)

Az egész dolgozat tudományos jelentőségének bizonyítására talán elég arra hivatkoznom, hogy a piackérdésben nemcsak az olyan kevésbé ismert emberek

nem láttak tisztán, mint az említett G. B. Kraszín, hanem egyes igen ismert marxisták sem. Olyan kiváló marxista teoretikus is, mint *Rosa Luxemburg*, arra a téves következtetésre jutott, hogy a tőkés felhalmozást csak a nem kapitalista környezet, az egyszerű árutermelést folytató paraszti és kézműves gazdaságok fokozatos elnyelése teszi lehetővé. Tőkés felhalmozás tehát csak addig lehetséges, amíg ilyen nem kapitalista környezet van. Az imperializmus, szerte, a tőkés államok harca a nem kapitalista környezet maradványaiért.

Lenin tudományos tevékenységében első munkáinak az ad *külön jelentőséget*, hogy azok a narodnyikok ellen, a proletárpárt elméleti vonalának tisztázásáért s ezen belül az orosz mezőgazdaság kapitalista fejlődése elméletének és a párt agrárpolitikájának kialakításáért folytatott sokéves munkásság és *harc kiindulópontjai*. Az őket követő közgazdasági jellegű munkáiban, így az 1894-ben írt „*Kik azok a «népbarátok» és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen*” című, az 1897-ben írt „*A gazdasági romanticizmus jellemzésében (Sismondí és hazai sismondistáink)*” című és különösen az 1896–1899-es években írt „*A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*” című munkájában nagy tényanyag és irodalom feldolgozásával elmélyíti, bizonyítja és továbbfejleszti első műveit.

A narodnyikokról szóló munkájában Lenin távolról sem csupán közgazdasági elemzést ad. Az elemzés kapcsán bemutatja, hogy „ez az elmélet keletkezésekor, eredeti formájában, eléggé harmonikus volt — a sajátos népi életformáról alkotott elképzelésből indult ki, hitt a «közösségi» paraszt kommunista ösztöneiben, s ezért a parasztságban a szocializmus aktív harcosát látta . . .” (I. 260) De — írja azután — „a valósággal való érintkezés folytán ez a legenda szétfoszlott, és a parasztszocializmusból a kispolgári parasztság radikális-demokrata képviselője lett.” (I. 262) Ebből Lenin levonja a szükséges politikai következtetést: „Most, amikor a kispolgári ideológusok a dolgozók érdekeinek képviselőiként lépnek fel, ezek az elméleteik egyenest reakciósak. A mai orosz társadalmi és politikai viszonyok antagonizmusát elkenik, mert azt fejtegetik, hogy . . . lehetséges a kibékítés és egyesítés. Reakciósok, mert államunkat az osztályok fölött álló valaminek tüntetik fel, . . .” (I. 270.) „A szocialistáknak *határozottan és véglegesen* szakítaniuk kell mindenféle kispolgári eszmével és elmélettel — ez az a *legfőbb hasznos tanulság*, melyet ebből a hadjáratból le kell vonnunk.” (I. 271) De ez a politikai követelmény, mint Leninnél oly gyakran, együtt jár a megfelelő tudományos követelménnyel: „A szocialista értelmiség . . . *elméleti* munkájának — írja — . . . arra kell majd irányulnia, hogy konkrétan tanulmányozza az Oroszországban észlelhető gazdasági antagonizmus valamennyi formáját, tanulmányozza kapcsolatukat és egymásból való fejlődésüket; . . . Teljes képet kell adnia mai valóságunkról, mint a termelési viszonyok meghatározó rendszeréről, meg kell mutatnia, hogy e rendszerben a dolgozók kizsákmányolása és kisajátítása szükséges, meg kell mutatnia azt a kiutat ebből a rendszerből, amelyet a gazdasági fejlődés ír elő.” (I. 281)

Ezt a programot, ezt a feladatot Lenin maga teljesítette „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című művében. Tudományos lelkiismeretességről vall, ahogy a könyv előszavában feladatát körülhatárolja. „Ilyen nagyarányú feladat megoldása meghaladja egy ember erejét” - írja. Ezért a következő megszorításokat alkalmazta. „Először is . . . a kérdést kizárólag a belső piac szemszögéből vizsgáljuk, mellőzve . . . a külkereskedelemre vonatkozó adatokat. Másodsor, csupán a reform utáni időszakra szorítkozunk. Harmadszor, . . . csaknem kizárólag a belső . . . kormányzóságok adatait használjuk fel. Negyedszer, kizárólag a folyamat gazdasági vonatkozásaira szorítkozunk.” (III. 5) Ezek a megszorítások egyáltalán nem érintik a könyv lényegét és semmiképp sem gyengítik bizonyító erejét. Ropant gazdag tényanyag alapján, sok száz oldalon bontakozik ki előttiünk *az orosz kapitalizmus fejlődése, minden ellentmondásával*. A hűbéri csökevényekhez, sőt a kisárutermeléshez képest is kétségtelen a kapitalizmus haladó jellege. A mezőgazdaságból fokozatosan kiszorul a kisüzem, s amíg tartja magát, a kisparaszti gazdaság a parasztság munkaerejének pocskékolása, a föld kimerítése árán marad fenn. Az iparban a kisárutermelés tőkés manufaktúrává alakul át, a manufaktúra belenő a gyárba, a gépi nagyiparba, ahol gépek rendszerét alkalmazzák a termelésben, és gyors lépésekkel halad előre a termelés koncentrációja. Lenin kimutatta *a parasztságban érvényesülő tulajdonosi és proletár tendenciák ellentétét*, a burzsoázia és a proletáriátus közötti *paraszti ingadozások* gyökereit és megindokolta a proletáriátus vezető szerepét a forradalomban, bizonyítván, hogy a proletáriátus szerepe a történeti fejlődésben sokkal nagyobb, mint aránya a népességben.

1907 júliusában, az 1905–1907-es forradalom lezárulása előtt, könyve 2. kiadásának előszavában Lenin joggal írhatta: „Oroszország társadalmi-gazdasági rendjének és következőképpen osztályszerkezetének azt az elemzését, amelyet ebben a műben gazdasági kutatás és statisztikai adatoknak a kritikai vizsgálata alapján adtam, most igazolja valamennyi osztály nyílt politikai fellépése a forradalom folyamán. Világosan megmutatkozott a proletáriátus vezető szerepe. . . . a forradalom most mind jobban megmutatja a parasztság kettős helyzetét és kettős szerepét.” (III. 11) Az előszóban még két rendkívül fontos, a gazdasággal szorosan összefüggő politikai utalást találunk. Az egyik: abban áll, hogy Oroszország adott viszonyai között a polgári forradalmat *a munkásosztálynak kell vezetnie*. „Ezen a gazdasági talajon a forradalom Oroszországban természetesen elkerülhetetlenül polgári forradalom. A marxizmusnak ez a tétele teljesen vitathatatlan . . . De értenünk kell alkalmazásához. A különböző osztályok helyzetének és érdekeinek konkrét elemzése határozza meg, míg ennek az igazságnak a pontos jelentése. . . . Az a törekvés, hogy a forradalmunk alapvető jellegére vonatkozó általános igazság egyszerű logikai fejtegetésével keressenek választ a konkrét kérdésekre, nem más, mint a marxizmus ellaposítása, a dialektikus materializmus valóságos

kigúnyolása. . . akik . . . például azt a következtetést vonják le, hogy a forradalomban a «burzsoáziáié» a vezető szerepe, vagy hogy a szocialistáknak támogatniuk kell a liberálisokat, (azokat) Marx a Heine-mondással jellemezte volna: «Sárkányokat vetettem és bolhákat arattam.» (III. 12)

A másik fontos utalás a polgári forradalom két lehetséges fejlődési útjának, a *porosznak* és az *amerikainak*, ahogy Lenin később nevezte őket, a megkülönböztetésére vonatkozik. „Vagy megmarad a régi földesúri gazdaság – írta –, amelyet ezer szál fűz a hűbériséghez, s lassan átalakul tisztán kapitalista, «junkner» gazdasággá. Az állam egész agrárrendje kapitalistává válik, de hosszú időre megőrzi a hűbéri vonásokat. Vagy pedig a régi földesúri gazdaságot a forradalom szétrombolja, szétzúzva a hűbériség minden maradványát, s elsősorban a nagybirtokot. . . . Az egész agrárrend kapitalistává válik, mert a parasztság felbomlása annál gyorsabb, minél teljesebben eltűnnek a hűbériség nyomai. Más szavakkal: vagy . . . a liberális monarchista burzsoá és földbirtokos döntő szerephez jut, . . . a jómódú parasztság gyorsan átáll az ő oldalukra, . . . süllyed a paraszti tömeg . . . Vagy . . . a proletáriátus és a paraszti tömeg jut döntő szerephez és semlegesíti az állhatatlan vagy ellenforradalmi burzsoáziát; a termelőerők a leggyorsabban és a legszabadabban fejlődnek a kapitalista talajon, s a munkások és a parasztok tömege a legjobb helyzetbe kerül, amely az árutermelés körülményei között egyáltalán elképzelhető; . . . Lehetségesek persze a legkülönbözőbb kombinációk a kapitalista fejlődés egyik vagy másik típusának elemeiből, . . .” (III. 12–13)

Leninnek a századforduló körüli és az ezt követő években írt közgazdasági jellegű műveiben találkozunk ugyan még a kapitalizmus fejlődésének *általános* kérdéseivel és a piackérdéssel is, de a hangsúly már egyre inkább a *mezőgazdaság kapitalista* fejlődésének kérdésein van. Először *Kautskynak* az agrárkérdésről írt jelentős könyvéhez fűződően, főleg az akkor még „legális marxista” *Bulgakovval* vitázva, később más orosz és német szerzőkkel, köztük a hírhedt német revizionista David-dal szemben bizonyítja, hogy Marx tanait teljes mértékben igazolja a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban is, hogy *a nagyüzem a mezőgazdaságban is fölényben van a kisüzemmel szemben*, hogy a kisüzem, a kisparaszti gazdaság fokozatosan kiszorul a termelésből, a kisparaszt nyomorog, tönkremegy, helyzete kilátástalan. Lenin már nemcsak Oroszország, hanem Németország és Dánia adatainak elemzésével is alátámasztja a kapitalizmus fejlődésének általános törvényszerűségeit, így azt is, hogy

mint írja — „a parasztság mind nagyobb mértékben válik földnélkülivé, hogy a falusi népességet egyre inkább kisajátítják, s így az a városba menekül vagy földdel rendelkező munkásból föld nélküli munkássá válik; másrészt azt, hogy terjednek a parasztság «mellékfoglalkozásai», vagyis a mezőgazdaságnak az iparral való az az egyesülése, amely a proletarizálódás első fokát jelenti és mindig az ínség gyors növekedéséhez (a munkanap meghosszabbodása, a táplálkozás romlása stb.) vezet.” (V. 200)

Átugorva Lenin kisebb jelentőségű közgazdasági munkáit, ki kell emel-
nem az októberi forradalmat megelőző időből egy terjedelemre kicsi, valójában
nagyobb brosúra-méretű, mégis rendkívül fontos, a közgazdaságtudomány és
a nemzetközi munkásmozgalom történetében egyaránt nagy szerepet játszó
művet, „*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*” című tanulmá-
nyát. Lenin a könyvet 1916 tavaszán, az első világháború második évében,
Zürichben írta. A francia és német kiadáshoz 1920-ban írt előszóban tömören
és találóan jellemzi a mű *példamutató dialektikus materialista módszerét* és fő
mondanivalóját. „Könyvemben kimutatom — írja —, hogy az 1914–1918-as
háború mind a két fél részéről imperialista (vagyis hódító, fosztogató, rabló)
háború volt, háború a világ felosztásáért, a gyarmatoknak, a fináncióke «érdek-
szféráinak» stb. felosztásáért és újra felosztásáért. Mert annak a bizonyítékát,
hogy mi a háború igazi szociális vagy helyesebben igazi osztály jellege, termé-
szetesen nem a háború diplomáciai történetében találjuk meg, hanem a *vala-
mennyi* hadviselő hatalom vezető *osztályainak objektív helyzetét* boncoló elem-
zésben. Ennek az objektív helyzetnek megrajzolásához nem példákat és nem
egyes adatokat kell vennünk (a társadalmi élet jelenségeinek mérhetetlen bo-
nyolultsága folytán bármely tétel alátámasztására mindig találhatunk akár-
mennyi példát vagy egyes adatot), hanem feltétlenül mindazoknak az adatok-
nak *összességét*, amelyek *valamennyi* hadviselő hatalom és az *egész* világ gazda-
sági életének *alapjaira vonatkoznak*. Ilyen megcáfolhatatlan összefoglaló ada-
tokat idézek, amikor a *világ* 1876-os és 1914-es *felosztását* és az egész világ
vasútjainak 1890-es és 1913-as megoszlását szemléltetem. A vasutak — a tőkés
ipar legfontosabb ágainak, a szénbányászatnak és a vasiparnak az eredményei,
a világkereskedelem és a polgári demokratikus civilizáció fejlődésének ered-
ményei és legszemléltetőbb fokmérői. . . . A vasúti hálózat megoszlása, a meg-
oszlás egyenlőtlensége, e hálózat fejlődésének egyenlőtlensége — mindez világ-
méretekben a modern monopolisztikus kapitalizmus eredménye. És ez az ered-
mény azt bizonyítja, hogy az imperialista háborúk *ilyen* gazdasági alapon,
amíg a termelési eszközök magántulajdona fennáll, teljesen elkerülhetetlenek.
. . . A kapitalizmus olyan világrenszerré fejlődött, amelyben maroknyi «ve-
zető» ország gyarmati elnyomásban tartja és pénzügyileg fojtogatja a föld-
lakosságának óriási többségét.” (27) . . .

Lenin itt, mint az egész tanulmányban is, kíméletlenül leleplezi az im-
perializmus egész népgyilkos, elnyomó, rabló rendszerét, ostorozza annak min-
den hibáját, bűnét, aljasságát. De emellett a legkisebb engedményt sem teszi
a legszigorúbb tudományosság követelményeiből. Szavait izzó szenvedély fűti,
de amit mond, az kiállja a legszörszálhasogatóbb tudományos kritikát is.
Minden állítását tények tömege támasztja alá, statisztikák, leírások, elemzé-
sek hegyein rágta át magát, nem hagyta figyelmen kívül a világgazdaság moz-
gásának, fejlődésének, alakulásának egyetlen lényeges vonását sem. A tények-
nek, adatoknak eme óriási halmazára támaszkodva és hangsúlyozva: ne feled-

jük, hogy „általában minden definíciónak feltételes és viszonylagos a jelentése, mert sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését”, adja meg végül a következő meghatározást: „Az imperializmus tehát kapitalizmus, olyan fejlődési fokon, amelyen kialakult a monopóliumok és a finánc-tőke uralma, kimagasló jelentőségre tett szert a tőkekivitel, megkezdődött a világ felosztása a nemzetközi trösztök között és befejeződött a föld egész területének felosztása a legnagyobb tőkés országok között.” (27) . . .

Több mint félévszázad telt el, mióta Lenin e sorokat papírra vetette, az imperialista országok és az imperialista világrendszer óriásit fejlődtek, sok új vonással gyarapodtak, a róluk szóló irodalom áttekinthetetlen tengerre dagadt, de ebben a kis könyvecskében alig akad javítani, változtatni való. Kevés közgazdaságtudományi munka állta ki ily eredményesen az idő próbáját.

Lenin a tanulmányt a cári cenzúrával számolva írta. Mire azonban a mű Petrográdon megjelent, 1917 tavaszán, Oroszországban már megdöntötték a cárizmust és maga Lenin már visszatért tízéves emigrációjából Petrográdra. Nagy volt a változás életében és ez a változás természetesen tükröződik közgazdasági jellegű írásaiban is. Azelőtt az volt a marxista közgazdászok feladata, hogy a termelőerők fejlődésének figyelemmel kísérésével, a konkrét termelési viszonyok lehetőleg pontos és teljes felmérésével, feltárásával, elemzésével megállapítsák a kapitalizmus objektív mozgástörvényét és annak helyi adottságok szerinti változásait, ezzel alátámaszák a munkásosztály helyes politikájának kidolgozását. *A szocialista forradalom győzelme után a munkásosztály politikája az uralkodó osztály politikája, a társadalom vezetésének tudománya és művészete* . . . A termelési viszonyok és ezek legfontosabbjai, a tulajdonviszonyok gyökeres megváltozása után a gazdasági fejlődés többé nem a kapitalizmus törvényei szerint alakul, de még nem is a felépült szocializmus törvényei szerint. Átmeneti a korszak, mégpedig nemcsak abban a hosszú időszakot jellemző értelemben, hogy átment a kapitalizmusból a szocializmusba. Még nem zárult le a gyors, forradalmi változások időszaka. A kommunista forradalmároknak arra a kérdésre kellett választ keresniök, hogy mit kell tenniük a forradalom vívmányainak megszilárdítására, a fejlődés szocialista irányának biztosítására. Közvetlenül a szocialista forradalom győzelme után és különösen a külső intervenció és a belső ellenforradalom elleni küzdelem éveiben senkinek sem támadt kedve rá, nevetséges és lehetetlen is lett volna arra törekednie, hogy előbb megállapítsa az általános törvényszerűségeket, azután ezekből levezesse a helyes cselekvést. *Törvényszerűségeket csak a tapasztalatból lehetett levezetni és a tapasztalat elválaszthatatlan volt a cselekvéstől*. Cselekedni kellett és nem lehetett más alapon cselekedni, mint egyrészt a korábban elméletileg kialakított, de gyakorlatilag persze ki nem próbálhatott elképzelések, másrészt elméleti és főleg gyakorlati elgondolások és meggondolások, harmadrészt tapogatózások, próbálkozások eredményei alapján. Nyilvánvaló, hogy senkinek, Leninnek sem lehetett mindig telibe találnia. Voltak a marxi elméletre építő

elképzelései arra nézve, hogy mit helyes tenni, de nem volt és nem lehetett kialakított elmélete a szocialista gazdaság felépítésére, a gazdaság működésére. Minden cselekedet kísérlet volt a helyes út, tehát egyben a helyes elmélet megtalálására. Hadd idézzek ennek megvilágítására Leninnek az Októberi Forradalom 4. évfordulójára írt, jól ismert soraiból: „Mi, akiket magasra emelt a lelkesedés hulláma, . . . arra számítottunk, hogy közvetlenül e lelkesedés alapján megvalósítjuk az ugyanolyan nagy gazdasági feladatokat is. . . . feltételeztük elégséges számítás nélkül, hogy a proletár állam közvetlen parancsszavával meg tudjuk majd szervezni kisparaszti országunkban az állami termelést és az állami termékelosztást kommunista elvek alapján. Az élet megmutatta, hogy tévedtünk. Több átmeneti szakaszra: állami kapitalizmusra és szocializmusra van szükség ahhoz, hogy *előkészítsük* — hosszú évek munkájával előkészítsük — a kommunizmusba való átmenetet.”

„Az élet megmutatta” — Leninnek ez a megjegyzése azt jelenti, hogy amit elképzeltünk, amit csinálni akartunk, nem valósulhatott meg, vagyis nem felelt meg az adott termelési viszonyoknak és az ezeknek megfelelő gazdasági törvényeknek. De hogy egy elképzelés helyes vagy helytelen voltáról meggyőződjünk, erre végső fokon nincs más lehetőség, mint a gyakorlati ellenőrzés, a tapasztalat: mit mutat az élet. Ma már a szocializmus félévszázados és hazánkban is negyedszázados tapasztalataiból vonhatunk le következtetéseket, mégis sokszor vagyunk még tapogatózásra utalva. Lenin azonban csak nagyon rövid idő tapasztalataira tekinthetett vissza. Ezeket igyekezett teljesen megismerni és áttekinteni, ezeket kellett igen gyorsan, nagy képzelő- és kombinálóerővel általánosítani, hogy kialakítsa a lehetőleg helyes képet a *szocialista gazdálkodásról*. Arról, hogy hogyan fejlődött és formálódott Lenin elképzelése a szocialista gazdálkodásról, ma külön előadást fognak hallani. Ezért beérem azzal, hogy négy kérdésről, éspedig a tervről, az új gazdaságpolitika és a terv viszonyáról, a szövetkezetekről, végül politika és a terv viszonyáról röviden szóljak. Mind a négy kérdés szorosan kapcsolódik a közgazdaságtudományhoz, de messze túlnő a közgazdaságtudomány keretein. Leninnek ezekben a kérdésekben és a szocialista gazdálkodás néhány más kérdésében kifejtett vagy legalább felvázolt nézetei, viták során elfoglalt álláspontjai alapján nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának néhány fontos alapkövét sikerült leraknia. Két év során tette ezt — 1921 elejétől 1923 elejéig, — de közben millió egyéb dologgal is kellett foglalkoznia és munkaképességéből már sok hónapot rabolt el egyre súlyosbodó betegsége. Valóban nem kis teljesítmény!

Először tehát a tervről. Hogy a szocialista gazdaságot központi terv alapján kell vezetni, ez egyike volt a szocialista gazdaság ama kevés objektív törvényeinek, melyeket a marxisták már a szocialista forradalom győzelme előtt ismertek. Ismerték elsősorban annak következtében, hogy ez a törvény teljesen egyértelműen adódott a kapitalista gazdaság fejlődési tendenciáiból. Lenin

azonban a törvénynek nemcsak ezt az egész általános, tehát nem sokat mondó lényegét értette meg, hanem rövid idő alatt a tervnek még *egész sor fontos szükséges tulajdonságát ismerte fel*. Ezekből néhányat felsorolok. Közéjük tartozott, hogy nem kell és *nem helyes* a népgazdaság minden részét, minden ágát vagy egységét egyformán fejleszteni. Döntő fontosságúnak tartotta, hogy a terv összeállításánál *a nép alapvető, mindennapi szükségleteinek kielégítéséből* induljanak ki. *A munka termelékenységének emelése szempontjából első helyre állította a magas termelékenységű nagyipar anyagi alapjának biztosítását: a tüzelőanyag-, a vastermelés, a gépgyártás és a vegyipar fejlesztését és az egész ország anyagi és szellemi felemelkedése eléréséhez mindenekelőtt az ország villamosítását*. Felismerte, hogy a tervet *több variánsban* helyes elkészíteni és azt is, hogy a tervben megfelelő *tartalékokat* kell biztosítani. Minderről ma is tudjuk, hogy helyes, ami persze még nem jelenti, hogy feltétlenül meg is valósítjuk.

Másodszor az *új gazdaságpolitikáról*, a NEP-ről. A háború befejezésével a hadikommunizmus egész rendszere, különösen minden termékfeleslegnek a parasztoktól való elvétele a gazdasági fejlődés súlyos fékjévé vált, meg kellett szüntetni. Bevezették a terményadót és lehetővé tették, hogy a parasztok az adó befizetése után megmaradó termékfeleslegeikkel lényegében szabadon kereskedjenek, ami átmenetileg a kapitalizmus bizonyos feltámasztására vezetett. Mindez eléggé közismert. Kevésbé ismert, hogy Lenin kezdettől fogva *egy más mellett megvalósítandó feladatoknak látta a NEP-et és a népgazdasági tervet*. Az új gazdaságpolitika bevezetésével elérhető sikerektől várta a villamosítási terv (a GOELRO) megvalósításához szükséges feltételek megteremtését. A Munka és Honvédelem Tanácsának utasítási tervezetében ezt írta: „Az egész ország gazdasági építésében elért sikereknek most kiváltképpen két gyakorlati fokmérője lehet: először, a terményadó gyors, teljes, állami szempontból helyesen történő beszedése; másodszor . . . a mezőgazdaság és az ipar közötti áruforgalomban elért siker. . . Ez az egész munka próbaköve, s ezzel rakjuk le ama nagy villamosítási terv megvalósításának alapjait, amely olyan mértékben és olyan technikai alapon állítja majd helyre a nagyipart és a közlekedést, hogy véglegesen és egyszer s mindenkorra leküzdjük az éhínséget és a nyomort.” A terményadóról május végén mondott beszédében ugyancsak összekapcsolja a terményadót a nagyipar helyreállításával, illetve a villamosítás határozott, pontosan kiszámított, konkrét tervével.

Harmadszor a szövetkezetekről. Itt Lenin többek között szorosan összekapcsolja a tennivalókat a termelési viszonyokban bekövetkezett változással. A szocialista szovjetállam adott viszonyai között *a szövetkezetek erősödése a szocializmus erősödése*. „A magánkapitalizmusban — mondja — a szövetkezeti vállalatok oly módon különböznek a kapitalista vállalatoktól, mint kollektív vállalatok a magánvállalatoktól. Az államkapitalizmusban a szövetkezeti vállalatok oly módon különböznek az állami kapitalista vállalatoktól, hogy először magánvállalatok, másodszor kollektív vállalatok. A mi fennálló rendsze-

rünkben a szövetkezeti vállalatok mint kollektív vállalatok különböznek a magánkapitalista vállalatoktól, de nem különböznek a szocialista vállalatoktól, ha olyan földön alakultak, olyan termelési eszközökkel dolgoznak, amelyek az állam, vagyis a munkásosztály tulajdonában vannak.” „Most joggal mondhatjuk, hogy számunkra a szövetkezetek egyszerű növekedése azonos a szocializmus növekedésével. . . .”

Végül: *a politika és a gazdaság viszonyáról*. Ebben a kérdésben is általánosan ismert Lenin kijelentése, hogy *a politika a gazdaság koncentrált kifejezése és hogy a politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben*. Nem mondhatjuk azonban, hogy általánosan értik is és helyesen értik ezeket a kijelentéseket. Néha meg is kérdik: ha a marxizmus szerint a gazdaság az alap és a politika a felépítmény, hogyan lehet a politikának primátusa a gazdasággal szemben? Pedig Lenin több helyen is világosan beszél a kérdésről. 1920 végén a szakszervezetekkel kapcsolatban mondja: „. . . nem véletlenül írtuk Buharin elvtárrsal a párt IX. kongresszusának a szakszervezetekről hozott határozatában, hogy a politika a gazdaság legkoncentráltabb kifejezése . . . átmeneti időszakot élünk átmeneti időszakban . . . a hadsereget leszereljük . . . megváltozik a proletáriátus osztályának és a parasztság osztályának viszonya . . .” Lenin gondolata világos: itt olyan fontos politikai dolgokról van szó, amelyek döntően hatnak a gazdasági életre, a politika formálja a gazdaságot, ezért a gazdaság legkoncentráltabb kifejezése.

Később, a szakszervezeti vitában azt mondta: „A politika a gazdaság koncentrált kifejezése . . . a politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben. . . . Más szóval: . . . ha helytelenül nyúlunk hozzá a szakszervezetek kérdéséhez, az a Szovjethatalom, a proletárdiktatúra vesztét okozza.” Ezt jelenti a politika elsőbbsége. Ugyanígy az új gazdaságpolitikával kapcsolatban: a Szovjethatalom létéről volt szó. Az új gazdaságpolitika kérdéseire vonatkozó határozati javaslatában így szövegezett: „A párt leszögezi, hogy ezt a politikát sok évre terjedő, hosszú időszakra vezetik be. . . . a helyes viszony a proletáriátus és a parasztság között, e két osztály szövetségének teljesen szilárd formája a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakára nem teremthető meg, ha nincs rendszeres árucseré vagy termékcseré az ipar és a mezőgazdaság között.” Lenin ismételtén kifejtette, hogy a Szovjethatalom, a proletárdiktatúra fennmaradásának feltétele: munkásság és parasztság tartós szövetsége. Ha elvesz a Szovjethatalom, elvesznek a szocializmus alapját képező termelési viszonyok, nem lehet többé szocialista gazdasági rendszabályokat sem megvalósítani. Nem lesz tehát már szocialista gazdasági alap, melynek szocialista politikai felépítmény felelhetne meg. Ez az értelme a politika primátusának a gazdasággal szemben.

Ezekben a napokban, amikor Lenin születésének 100. évfordulóját ünnepeljük, tevékenységének nagyon különböző oldalaira emlékezünk, mert Lenin tevékenysége hallatlanul sokoldalú volt. De ez a sokoldalúság szorosan össze-

tartozott, szerves egységet alkotott, úgy hogy egyetlen oldalt sem küszöbölhetnénk ki közülük úgy, hogy ezzel ne sértsük a többbit. Így vagyunk közgazdaságtudományos működésével is, nemcsak azzal, melyet az októberi forradalom győzelme után, mint a szovjet állam feje fejtett ki, s melynek már csak ezért is különös jelentősége van, hanem korábbi munkásságával is. Erre a munkára feltétlenül szüksége volt neki magának, a bolsevik pártnak, az orosz munkásosztálynak és az orosz dolgozó tömegeknek, mert csak e munka alapján lehetett az élet által feltett kérdésekre a helyes válaszokat megtalálni, a helyes politikát kialakítani. Hogy a mai szocialista, kommunista közgazdászok számára *mennyi és mi ebből az aktuálisan hasznosítható*, ez annak az országnak osztályszerkezetéből, gazdasági, kulturális és politikai fejlettségétől, berendezéseitől, viszonyaitól függ, melyben ezek a közgazdászok dolgoznak. De van közgazdasági jellegű munkáinak néhány olyan vonása, mely mindnyájunk számára feltétlenül követendő példakép, s mely Lenint nemcsak mint közgazdászt, hanem minden tevékenységében jellemezte. Ilyenek mindenekelőtt tudományos igényessége és lelkiismeretessége, az igazság felkutatására irányuló égő szenvedélye, a tények feltétlen tisztelete, a készség saját tévedéseinek fel- és elismerésére, a munkásosztály és a dolgozó tömegek hűséges szolgálata és érdekeik bátor, harcos képviselése.

LENIN A SZOCIALISTA GAZDASÁG MŰKÖDÉSÉRŐL*

SZAMUELY LÁSZLÓ

A tudományos szocializmus megalapítói, Marx és Engels természetesen nem dolgozták és nem is dolgozhatták ki a jövő szocialista társadalom gazdasági berendezkedésének működési elveit és módszereit. A tudományos szocializmus ugyanis éppen ott vált el az utópikus szocialisták elméleteitől, hogy célját nem a jövő társadalmának — még oly színes és megkapó, sőt helyenként zseniálisan előrelátó — leírásában látta, hanem a valóságos társadalmi fejlődés — s ezen belül különösen a kapitalista társadalom — törvényszerűségeinek feltárására törekedett.

Lenin hasonlóképpen nem előregyártott sémák rabjaként közeledett a felépítendő szocialista gazdaság formáihoz. A szovjethatalom első napjaitól kezdve olyanoknak tekintette őket, mint amelyek szüntelen változáson, fejlődésen mennek keresztül, s amelyeket valójában csak az eleven társadalmi gyakorlat alakíthat ki. Szinte refrénszerűen tér vissza beszédeiben, írásaiban az a gondolat, hogy az oroszországi munkások és parasztok a történelemben még sohasem látott dolognak vágtak neki, amikor az új társadalmat kezdték építeni, s ehhez semmiféle könyv, a szocialisták semmiféle korábbi írása nem szolgálhat útmutatóul.

Ezért vezet torzításokhoz és nemritkán hamisításokhoz, ha Lenin nézeteit kész, kiforrott, végleges rendszernek, mintegy állóképként állítják be. Valójában Lenin felfogása a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedésről a forradalmi évek „felgyorsult” ideje alatt szüntelenül új tapasztalatok általánosításával gyarapodott, fejlődött és változott.

A társadalmi cselekvés gyakorlatából való kiindulás, az elméleti tételek állandó szembesítése a gyakorlattal, a téves nézetek elvetésének hátsorsága — ebben találjuk meg a titkát annak, hogy a szocialista gazdaság működéséről gyakran csak utalásszerűen — kifejtett lenini tételek miért bizonyulnak fél évszázad múltán is maradandóknak, miért tekintjük Lenint ma is a szocialista tervgazdálkodás elmélete és gyakorlata megalapozójának. Előadásomban megkísérlem felvázolni, hogyan alakult, formálódott Lenin felfogása a szocialista gazdaság működéséről.

*

* Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1970. április 27-én, Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás.

Az 1917-es szocialista forradalmat megelőzően Leninnél — csakúgy, mint Marxnál és Engelsnél — nemigen találhatunk elszórt utalásoknál többet a jövő szocialista gazdaságának berendezkedéséről. Általában elfogadhatjuk, hogy az orosz marxisták felfogása e tekintetben megegyezett a marxisták akkori általános felfogásával, amelynek rendszeres kifejtése megtalálható a német szociáldemokrácia reprezentánsainak, jelesül Karl Kautskynak az írásai-ban. Erre a felfogásra pedig az volt jellemző, hogy 1. mintegy axiómának tekintette az árutermelés összeegyeztetetlenségét a szocializmussal, s a proletárforradalom egyik feladatát az árutermelés megszüntetésében látta; 2. a szocialista gazdaságot központilag irányított, zárt, önellátó üzemnek értelmezte; 3. már a szocializmushoz való átmenet időszakában is elengedhetetlennek tartotta az áru- és pénzviszonyok kiiktatását, azaz a gazdasági viszonyok naturalizálását.

Lenin az Októberi Forradalmat követő hónapokban tengernyi napi teendő között — amelyeknek legtöbbször a forradalom sorsa állt vagy bukkott — a bennünket érdeklő kérdésre, azaz a szocialista gazdasági berendezkedés mikéntjére, nem válaszolhatott többet a beszédeiben, felhívásaiban, rendelet-fogalmazványai-ban található program jellegű utalásoknál. Ezek az elvi síkon mozgó kivételek általában még mindenben megegyeztek a marxisták akkori, elfogadott felfogásával.

Eszerint a szocialista gazdaságot demokratikus módon vezetett fogyasztási-termelési kommunák (közösségek, obscsinák) hálózataként kell megszervezni. A kommunák pénz nélküli természetes termékcsere bonyolítanának le egymással, az elosztás pedig egalitárius elveken nyugodna. Ilyen elképzelés meglétére Leninnél több dokumentum utal.

Így az Októberi Forradalom után a gazdasági kérdésekkel foglalkozó első hosszabb írásában, a *Hogyan szervezzük meg a versenyt?* címűben (megírásának ideje: 1918. január 7—10) a szocializmus felé addig megtett első lépések (a földesúri földek elkobzása, a munkásellenőrzés bevezetése, a bankok államosítása) felsorolása után megjelöli a továbbiakat: „a gyárak és üzemek államosítása, az egész lakosságnak olyan fogyasztási szövetkezetekbe (az orosz eredetiben: obscsesztvo = társaság, közösség — *Sz. L.*) való kényszerű beszerzése, amelyek egyidejűleg a termékek értékesítésének szövetkezetei is lesznek, valamint a gabonával és más szükségleti cikkekkel való kereskedelem állami monopóliuma.”

Hogy itt nem csupán a szűkös anyagi javak háború alatti elosztási apparátusának megszervezéséről, hanem a szocialista termelés alapegységéről is szó van, kiderül abból a fogalmazványból, amelyet Lenin ugyanazokban a napokban a fogyasztási kommunákról szóló rendelet tervezeteként írt. Itt Lenin azzal a gondolattal foglalkozik, hogy a helyi államhatalmi szervek (szovjetek) mellett területi ellátási-értékesítési bizottságokat kellene felállítani, amelyek kezükbe vennék mind a lakosság ellátását, mind a termelés szervezését. Ha

emellett megadnák nekik az adószedés és pénzhitelezés jogát, akkor ez a bizottság „lehetne a szocialista társadalom sejtje”. A bankokat egyesítenék a takarékpénztárakkal, s ezek „állami könyvelősséggé” alakulnának át. Ezzel megszűnne az árucseré is, mert az áruk szállítása csak e bizottságok között folyna, megfelelő könyvviteli nyilvántartás mellett, az egyéni értékesítés pedig tilos lenne. E bizottságok hálózatának meglennének a vertikálisan tagozódó irányító szervei, amelyek magukba olvasztanák az összes gazdaságirányító népbiztosságot is.

Tulajdonképpen felesleges is tovább bővítenünk Lenin különféle, a szocialista gazdasági berendezkedésre vonatkozó utalásainak sorát, hiszen rendelkezésünkre áll a pártprogram tervezetének vázlatos fogalmazványa, amelyet Lenin 1918 márciusának elején írt a párt VII. kongresszusa számára. Ismeretes, milyen nagy jelentőséget tulajdonított Lenin a pártprogram kidolgozásának, mennyire ügyelt megfogalmazásának pontosságára. Lehet-e autentikusabb forrásunk elvi felfogásának megismeréséhez?

Nos, e szerint a fogalmazvány szerint az egész lakosságot kötelezően fogyasztási-termelő kommunákba egyesítik, s ezeket munkásszervezetek igazgatják. A kereskedelmet „teljesen és véglegesen” tervszerű elosztással váltják fel. A pénzt átmenetileg nem szüntetik meg, de adásvételi ügyletek csak a kommunák közvetítésével bonyolíthatók le. Az általános munkakötelezettséget a parasztságra is kiterjesztik. Fokozatosan rátérnek arra, hogy mindenfajta munkáért különféle szakmákban azonos, egyenlő bért fizessenek. Végül törekednek a családi háztartás felváltására közétkeztetéssel. Ez volt tehát az *elvi* vázlat.

Más kép rajzolódik azonban elénk, ha megvizsgáljuk a szocialista építésnek azokat a *gyakorlati* teendőit, amelyeket Lenin ugyancsak 1918 márciusában – áprilisában fejtett ki *A szovjethatalom soron lévő feladatai* című híres írásában.

Ekkor, a breszti békekötés és az első ellenforradalmi megmozdulások elfojtása után a szovjet állam vezetői úgy látták, hogy a háború véget ért és elérkezett a konszolidáció ideje. Ennek programját Lenin kettős feladatként fogalmazta meg: 1. meg kell szervezni a termelés és elosztás társadalmi irányítását (a „nyilvántartást és ellenőrzést”); 2. országos méretekben fokozni kell a munka termelékenységét.

Az *első feladat* kapcsán Lenin hangsúlyozta, hogy a termelés társadalmosítása még nem teljedik be a tőkés tulajdon kisajátításával, államosításával; ehhez meg kell szervezni a termelés új rendjét, ami pedig időt igényel. A burzsoázia elleni harc az új feltételek között ezért egyfelől gazdaság szervezési módszerekkel folyik, másfelől a további kisajátítások lelassítását igényli, amíg meg nem szilárdul a szocialista termelési bázis. A lassítás, az átmenet fokozatossága Leninnél nem a körülmények kikényszerítette taktikai engedmény, hanem a szocialista építés *stratégiai* követelménye: „a szocializmus meg-

követeli, hogy tudatosan és tömegesen haladjunk előre úgy, hogy a kapitalizmushoz viszonyítva és a kapitalizmus által elért eredmények alapján magasabb munkatermelékenységet érjünk el.”

Ez a -- ha úgy tetszik -- „termelési szemlélet” magyarázza meg, hogy a gazdaságszervezés gyakorlatában Lenin némely tekintetben viszonylag korán eltért -- ahogyan akkor gondolta: ideiglenesen -- a korábban elképzelt és elvi nyilatkozatokban továbbra is hirdetett alapelvektől. Így az általános egalitárius felfogással szemben hangsúlyozta, hogy a polgári szakemberek alkalmazása elengedhetetlen, s ez nem megy másképpen, mint magas fizetések meghagyásával. Nem titkolta, hogy ez eltérés a Párizsi Kommün elveitől, sőt visszalépés a proletárhatalom kezdeti intézkedéseire képest, de szükséges kompromisszum, mert más módon a szovjet állam nem tudja pillanatnyilag a modern gazdaság irányításához szükséges szakembereket a szocializmus szolgálatába állítani. Igaz, ezt az egalitarizmustól való eltérést -- mint említettem -- Lenin csak ideiglenesnek gondolta, az oroszországi elmaradottsáért fizetett „sarcnak” vélte.

Egy másik -- tulajdonképpen csak a későbbi fejlemények ismeretében érdekes s csupán jelzésszerű nyomokban fellelhető -- eltérés, hogy a „nyilvántartást és ellenőrzést” Lenin nem természetes formában gondolta megvalósítani, hanem a pénzforgalom, a bankrendszer segítségével és további kiépítésével, az adórendszer és általában az államháztartás megszilárdítása útján stb.

A *második feladatot*, azaz a munkatermelékenység fokozását voltaképpen csak nagyon feltételesén lehet az elsőtől elválasztani, mert a munkatermelékenység fokozását Lenin nem „technikai” problémaként kezelte, hanem „minden szocialista forradalom alapvető feladatának” tekintette, s tulajdonképpen ebben látta az új társadalmi alakulat megteremtésének lényegi tartalmát. Évэгett a nagyipari bázis fejlesztése és a tömegek műveltségi felemelkedése mellett a hangsúlyt a termelés ésszerű megszervezésére, a munkafegyelem megszilárdítására helyezte.

Ezzel kapcsolatban megint olyan javaslatokat tett, amelyek túlmennek a szorosán vett munkaszervezés területén s az egész társadalomgazdasági berendezkedés alapjait érintik -- megint csak az uralkodó felfogástól eltérő értelemben. A következőket írta: „Napirendre kell tűzni, a gyakorlatban alkalmazni és kipróbálni a teljesítménybért, alkalmazni kell sok mindent abból, ami a Taylor-rendszerben tudományos és progresszív, a munkabért a termelés általános eredményeihez vagy a vasúti és víziközlekedés üzemelesi eredményeihez kell arányítani stb. stb.” (Művei 27. kötetének magyar fordítása -- tévesen -- a munkabérnek a termelés végeredményével való „összeegyeztetéséről” szól.) Mi más ez az „arányítás”, ha nem a termelési érdekelttség elve, az önálló elszámolás egyik alapelve?

Ezek az eltérések talán árnyalatinak tűnhetnek, elvégre itt csupán gyakorlati jellegű javaslatokról van szó, ezek pedig mozaikszerűek, nem állnak még

össze konzisztens elméleti koncepcióvá. Hogy mégse voltak véletlenek, az kiderül megszületésük körülményeiből. Lenin a szovjethatalom soron levő feladatairól szóló téziseit ugyanis a „baloldali” kommunisták elleni polémia során fogalmazta meg. A breszti békekötés körüli párton belüli vita a békekötés után egyre inkább a belső gazdasági és politikai kérdésekre terelődött, s Lenin ellenfelei, az ún. baloldaliak -- egyebek között -- éppen azt támadták Lenin javaslataiban (a hitel- és pénzforgalom fenntartása a központi társadalmi könyvvitelre való áttérés helyett; a polgári szakemberek felhasználása az állami vállalatok irányításában; a teljesítménybér alkalmazása stb.), ami eltérőnek tűnt az akkori közfelfogástól.

*

Az 1918 márciusi–áprilisi szünet azonban valóban „lélegzetvételninek” bizonyult. Már május második felében elkezdődtek az eszerláadások, majd megmozdult az ellenforradalom pártjára állt csehszlovák légió, azután jött Kolcsak, Gyenikin, a külföldi intervenciósok.

A polgárháború éveiben létrejött a szocialista gazdálkodás történelmileg első formája, az ún. hadikommunizmus. Lényegét tekintve háborús kényszergazdálkodás volt, amely a szűkös erőforrások szigorú központi elosztását, mindennemű mezőgazdasági terményfölösleg ellenszolgáltatás nélküli elvonását, a személyi fogyasztás adagolását, a civil munkaerő kötelező mozgósítását stb. valósította meg. Mindez természetesen a kereskedelmi jellegű termékforgalom betiltásával, a szédületes iramú infláció következtében gyakorlatilag megszűnő pénz- és hitelkapcsolatok eltűnésével, a gazdasági élet naturalizálódásával járt. E nélkül a szükségmegoldások nélkül az orosz munkások és parasztok nem tudták volna legyűrni az imperialista intervenciós hatalmakat, nem tudtak volna győzedelmeskedni a hazai ellenforradalom seregei felett.

A korabeli kommunisták azonban a hadikommunizmusban többet láttak puszta háborús kényszergazdálkodásnál. Szerintük a hadikommunizmus a szocialista gazdálkodás lényegét valósította meg: a társadalmi tudatosság közvetlen érvényesülését a központi szervek mindenre kiterjedő, utasítás jellegű döntésein keresztül, mellőzve az áru- és pénzviszonyok, a piac közbeiktatását.

Lenin gazdasági tárgyú beszédei, írásai a polgárháború éveiben minde nélkülött e háborús kényszerintézkedések szenvedélyes hangú magyarázatát, védelmezését tartalmazzák. Látnunk kell azonban azt is, hogy magyarázataiban Lenin, amikor ezen intézkedések elkerülhetetlen, kényszerű voltát hangsúlyozza, egyben mindig utal arra, hogy az árucseré s a kereskedelem felszámolása, a javak egyenlő elosztása, majd később a munkakötelezettség rendszere egy-egy eleme a szocialista gazdaság kiépítésének.

A hadigazdálkodási intézkedések magyarázatában Lenin kétféle érveléshez folyamodott: egyfelől ideiglenes, háborús kényszerűséggel, másfelől a szocialista gazdaság megteremtésének igényeivel indokolta őket. Ez a kettősség azonban csak a megelőző és főképp a későbbi fejlemények ismeretében tűnik szembe. Lenin és kortársai ugyanis aligha érezhettek ilyen kettősséget, mert a polgárháború éveiben a gyakorlati igények tulajdonképpen tökéletes összhangba kerültek az elméleti tételekkel, s a kettő konfrontációjára nyilván csak a háború befejeződése után kerülhetett sor. Ez az oka annak, hogy az 1918 tavaszán kifejtett elgondolások fonala egy időre megszakad, mégpedig nem egy tudatos elhatározás következményeként, hanem mert a megváltozott helyzet más megoldásokat követelt.

Ne feledjük: az olyan hadikommunista intézkedések apológiája, mint a szabad kereskedelem betiltása, a terményfölöslegek kötelező beszolgáltatása, az egyenlősítő természetbeni elosztás stb. Leninnél nem elméleti disputákban és értekezésekben található, hanem élet-halál fontosságú politikai döntések magyarázatában. E döntéseket pedig jórészt az akkori helyzet összefüggései indokolták. Szemléltetésül csupán arra a paradox állapotra hivatkozunk, hogy a polgárháború éveiben a közellátási intézkedéseket az ellenzéki pártok és csoportok (mensevikek, eszerek, anarchisták stb.) olyan követelések jegyében támadták, amelyek lényegében a későbbi NEP programjában öltöttek testet. S Leninnek az akkori helyzetben ezekkel a javaslatokkal kellett felvennie a harcot.

Ha ugyanis arra gondolunk, hogy a szabad kereskedelem követelése a polgárháború tetőpontján hangzott el, akkor nyilvánvaló, hogy esetleges elfogadása végzetes lett volna a proletárforradalom számára, kenyér nélkül hagyta volna a Vörös Hadsereget és a gyári munkásságot, az ellenforradalom előtti fegyverletétellel lett volna egyenlő. Lenin ezért teljes joggal nevezhette azt „Kolcsak gazdasági programjának”, mert a kereskedelem szabadsága ilyen körülmények között a tőkés uralom visszaállításának szabadságát jelentette volna.

Ugyancsak jogosan tekinthette Lenin ilyen körülmények között a gabona-fölöslegek kötelező beszolgáltatását a szocializmus fő feltételének, biztosítékának. Német szociáldemokraták, mindenekelőtt Kautsky gúnyolódására és kioktatására válaszolva Lenin világosan megmondta, mit értett ezen: szó sincs valamiféle katonai vagy fogyasztási kommunizmus megteremtéséről a termelés fejlesztése nélkül, hanem a legfontosabb termelőerő, a munkás, a dolgozó ember megmentéséről a tönkretett országban: „Meg kell menteni a munkást, még akkor is, ha nem dolgozhat. Ha megmentjük erre a néhány évre, megmentjük az országot, a társadalmat és a szocializmust. Ha nem mentjük meg, visszasüllyedünk a bérrabszolgaságba. Ez a helyzet a szocializmussal, ami nem holmi magát szociáldemokratának nevező békés tökfilkó fantáziájából születik meg, hanem a reális valóságból, az ádáz, elkeseredett, kegyetlen osztályharcból.”

A polgárháborús évek hadigazdasága tehát megteremtette a szocialista gazdaságra vonatkozó korábbi elméleti előfeltevések és a gyakorlat mindennapos igényei között a pillanatnyi megfelelést, az ellenségek felett aratott katonai győzelem pedig bebizonyította az alkalmazott gazdaság-szervezési módszerek helyességét, célszerű voltát, s ezzel úgy tűnt, az elmélet is kiállta a próbát. Nem meglepő ezek után, hogy a polgárháború befejeződése után Lenin — a Bolsevik Párt más vezetőivel egyetemben — hasznosítani akarta a háború alatt megtalált és bevált módszereket, intézményeket a szocializmus békés építésére.

Erre az első lehetőség 1920 első hónapjaiban kínálkozott, amikor Kolcsak és Gyenikin hadainak szétverése után a polgárháború befejezettnek tűnt. Az első kormányrendeletek 1920 januárjában, majd az ezek nyomán részletesebben kidolgozott intézkedések, végül a IX. pártkongresszus határozatai 1920 áprilisában a békés építést is katonai módszerekkel akarták megvalósítani. Az elképzelések két tartópillérré épültek: az ún. munkahadseregek létesítésére és a gabonafölöslegek kötelező beszolgáltatásának fenntartására.

Lenin, noha egyik intézkedésnek sem volt kezdeményezője, mindkét elképzelést magáévá tette. Ha végigolvassuk ezekben a hónapokban kelt beszédeit, írásait, nagyjából világossá válnak Lenin állásfoglalásának motívumai.

A katonai módszerek előtérbe helyezésének, illetve fenntartásának közvetlen indítéka volt: a háború minden pillanatban folytatódhatott (mint ahogy 1920 áprilisában a lengyelek, majd később Vrangel fehérgárdista csapatainak támadásával ez be is következett). Másodsorban a polgárháború befejeződését is Lenin egy sajátos „lélegzetvételnymi szünetnek” tekinthette, mert a fiatal szovjet államot az ellenséges hatalmak gyűrűje vette körül, ezért ismételten hangsúlyozta, hogy készen kell állni az újabb háborús restaurációs kísérletre, az újjáépítés is ezért harci feladat (a „véres háborút” „vértelen háború” váltja fel).

De az akkori külső és belső katonai-politikai körülmények determináló szerepe mellett is nagy súlya volt bizonyos szemléleti sajátosságoknak. Már az 1918 tavaszán leírt elgondolásokból is látható, hogy Lenin a proletárforradalom győzelme után teljes figyelmét a gazdasági feladatok *szervezeti* oldalára fordította. Az, hogy az új társadalomgazdasági rend megteremtését szervezési feladatnak („nyilvántartás és ellenőrzés”, munkafegyelem megteremtése stb.) tekintette, egyben arra is magyarázatot ad, miért nem került sor az elméleti tételek felülvizsgálatára. Lenin — mint az új állam többi vezetői is — mindezekelőtt az elméleti programok gyakorlatba való átültetésének legsikeresebb, leghatékonyabb szervezési módszereit kereste. A viták is mindig ezek körül a kérdések körül forogtak. A polgárháború nemcsak magával hozta, de — mint már említettük — a gyakorlatban is bebizonyította a katonai s általában a hadigazdálkodási módszerek célszerűségét. Úgy tűnhetett tehát, hogy sikerült megtalálni azokat a módszereket, amelyeket már 1918 tavaszán kerestek.

*

Az új gazdasági politikára való áttérés nem valamiféle előzetes terv szerint, hanem az 1921 tavaszán válságosra fordult belső gazdasági-politikai helyzet nyomására történt: a háborús évek kumulálódó ínsége, a csökkenő paraszti termelés katasztrofális aszályokkal párosult, s 1921—22-ben a XX. századi Európában talán egyedülálló éhínséghez vezetett, a sokasodó parasztlázadások pedig már-már a forradalom centrumait fenyegették, aminek vészjósló előhírnöke volt a kronstadti matrózfelkelés.

Az összes gabonafölöslegek kötelező beszolgáltatásának felváltása a terményadóval önmagában véve nem volt új intézkedés, hiszen a szovjet kormány már egyszer (1918 október 30-án) hozott rendeletet a terményadó bevezetéséről, ennek azonban az akkori körülmények között pusztán szimbolikus jelentősége volt. Láttuk azt is, hogy a kereskedelem szabaddá tétele az ellenzéki pártok régi követelése volt, amely polgárháborús körülmények között azonban objektíve ellenforradalmi jelleggel bírt. De a Bolsevik Párton belül sem voltak ismeretlenek az ilyen értelmű javaslatok a polgárháború befejezésekor. Lenin nagy történelmi érdeme, hogy egyrészt taktikailag olyan alkalmas időpontban tűzte napirendre a kérdést, amikor a helyzet megérlelődött ahhoz, hogy a változtatás szükségessége, a reform gondolata nyilvánvaló és elfogadható legyen a párt tömegei számára, de maga a reform se legyen elkésett intézkedés. Másrészt a NEP bevezetése Lenin számára nem maradt csupán a helyzet szülte taktikai manőver, hanem az összes addigi politikai, gazdaságvezetési módszer felülvizsgálatára, a szocialista építés egész stratégiájának átértékelésére készítette. Ez természetesen nem ment egyik napról a másikra, de Leninben megvolt a bátorság ahhoz, hogy az új tapasztalatok birtokában saját magát is szüntelenül korrigálva, menet közben következetesen változtasson és tovább lépjen még a reform eredeti elgondolásain is.

Az eredeti elgondolás pedig — mint ahogy ez a X. kongresszus rövid határozatából és a megelőző vitából kivehető — viszonylag korlátozott célt tűzött ki: a paraszti termelés ösztönzése végett az állam a mezőgazdasági terméktöbbletnek csupán egy részét (mintegy felét) vonja el ellenszolgáltatás nélkül, adó formájában, a többivel a termelő szabadon rendelkezzen, beleértve az árucserre lehetőségét a helyi állami és szövetkezeti szervekkel, valamint magántermelőkkel (kisiparosokkal). Ez az utóbbi a csere lehetőségének megnyitása volt az az ugrópont, amely az egész korábbi gazdálkodási rendszer és felfogásmód felülvizsgálatát vonta maga után és amelyből kinőtt a tulajdonképpeni új gazdasági politika.

Ha figyelmesen elolvassuk Lenin 1921 tavaszán (márciusában — májusában) kelt beszédeit, cikkeit (mindenekelőtt a X. pártkongresszuson és a X. országos pártkonferencián elmondott beszédeit, *A terményadóról* című brosúráját stb.), kitűnik, hogy Lenin a NEP-re való áttérés magyarázatában több tekintetben elütő érveket, más hangsúlyokat használ, sőt eltérő értékelést ad, mint későbbi írásaiban.

Így az új gazdasági politika bevezetésének *okát* még kizárólag a munkásparaszt szövetség alakulása szempontjából vizsgálja, hangsúlyozva, hogy a terményadó bevezetése „elsősorban és főképpen politikai kérdés”, mert a két osztály viszonyát érinti, amelytől a forradalom sorsa függ. A változás „alapvető és legfőbb oka” a parasztgazdaság rendkívül kiéleződött válsága, amely azért következett be, mert nem vették figyelembe a parasztnak mint magántermelőnek a termelési eredményben való érdekelttségét. A kistermelőnek tehát „maximális engedményeket” kell tenni s a legjobb feltételeket kell biztosítani erőinek kifejtéséhez. Ilyen értelemben a terményadó a középparaszt árutermelő természetének tett engedmény, a parasztság (s egyelőre csak a parasztság!) termelési érdekelttségét teremti meg.

A *korábbi gazdaságpolitikát értékelve*, a hadikommunizmust ekkor Lenin kizárólag a háborús szükségleteknek tudta be, nem is tekintette gazdaságpolitikának, hanem ideiglenes rendszabálynak, amely jól bevált a polgárháború éveiben, de már érvényét veszítette. Mint a X. pártkongresszuson a terményadó bevezetését indokolva hangsúlyozta, a polgárháborúban kialakult rendszert nem gazdasági, hanem katonai szükségletek és megfontolások diktálták, s ez volt az egyetlen lehetséges és helyes politika. „Ez nem jelentette azt — mondotta Lenin —, hogy egységes gazdasági rendszerünk volt. Ez olyan rendszabály volt, amelyet nem a gazdasági helyzet tett szükségessé, hanem jórészt a katonai helyzet követelt meg.” Ugyanezt a gondolatot csaknem egy hónappal később is megismételte, amikor tagadta, hogy a korábbi politikának megvolt a maga gazdasági rendszere, terve, s hangsúlyozta háborús kényszermegoldás jellegét.

A dolog nyitja, úgy véljük, ott van, hogy a *terményadó bevezetésének célját* Lenin akkor még nem az árutermelésre, azaz a piacgazdálkodásra való áttérésben, hanem a termékcserre elősegítésében látta, mely utóbbit a szocializmus gazdasági lényegének, bázisának tekintette. Már a X. kongresszuson Lenin többször utalt arra, hogy fejlett ipari országban lehetséges lenne a kommunizmusba való közvetlen átmenet. Minthogy Oroszország zömmel kisparaszti ország, a szocializmus megvalósításához több átmeneti forma szükséges, s ezek egyike az állami ipar és a kistermelő parasztság közötti rendszeres termékcserre mindaddig, amíg meg nem valósult a mezőgazdaság nagyüzemi szocialista átszervezése. Ez lényegében az 1918-as gondolatmenet megismétlése, s ily módon a terményadó bevezetése kisebb kitéréssel az 1918-as elképzelések folytatásának tűnhetett.

Csakhogy 1921 tavaszán mégsem történt egyszerű visszakanyarodás 1918-hoz. Lenin ugyan kívánatos célnak jelölte meg az állami ipar és a kisüzemi mezőgazdaság közti termékcserét (lényegében termékcseréről van szó akkor is, amikor Lenin több helyütt cseréről, sőt árucseréről beszél, mert ezen is többnyire pénz nélküli cserekereskedelem értendő, de tisztában volt azzal, hogy az állami nagyipar egymaga nem képes kielégíteni a parasztság szükség-

leteit, s elengedhetetlennek tartotta ezért a magáncsere legalizálását, szabaddá tételét, igaz, hogy eredetileg csak helyi méretekben.

A terményadó bevezetésével megtörtént a döntő lépés az előző gazdálkodási rendszer kritikája, felülvizsgálata útján. Azzal, hogy a népgazdaság legnagyobb ágával a gazdasági kapcsolatokat, bár helyi méretekre korlátozva és csak részlegesen, de piaci alapokra helyezték, és ezen az ágon belül a termelés fejlesztésének fő eszközévé a termelő anyagi érdekeltségét tették (de egyelőre csak ebben a népgazdasági ágban, mert pl. a X. kongresszusnak a szakszervezetek szerepéről szóló s csaknem egyeidejűleg elfogadott határozata az ipari bérpolitika alapjaként az egyenlősítés elvét hangsúlyozza), lényegében elvetették nemcsak a hadikommunista gazdálkodás két legfontosabb alapelvét — a gazdasági viszonyok szükségszerű naturalizálását és az egalitárius elosztást — hanem rést ütöttek a szocialista gazdálkodás immár több évtizedes dogmává merevedett felfogásán — igaz, még csak a szocializmus építésének módszereit illetően.

Hogy Leninnél az új gazdasági politika első három hónapjában még nem találjuk ennek a felülvizsgálatnak az átfogó koncepcióját? Ne feledjük: Lenin nemcsak teoretikus volt, hanem gyakorlati politikus, államférfi is. Nemcsak a saját nézeteit kellett felülvizsgálnia, hanem a felülvizsgálat eredményeit elfogadtatnia, tudatosítania kellett a párt soraiban, a milliós tömegek számára, hogy az új elképzelések társadalmi cselekvésben realizálódhassanak. Mint jó politikusnak tudnia kellett, hogy a hirtelen, túl radikális fordulatok gyakran értetlenséget szülnek, az előreszaladás éppannyira végzetes lehet, mint a késedelem. Úgy véljük, ez is megmagyarázza, miért hangsúlyozta annyira Lenin az első időben, hogy a terményadó bevezetése nem jelent gyökeres fordulatot a politikában, miért emelte ki a folyamatosságot, a jogfolytonosságot a korábbi gazdaságpolitikával, s miért értékelte akkor csupán egyedülálló kitérőnek a hadikommunizmust.

Az 1921 tavaszi reformmal megindult fejlődés csakhamar túlmélt az eredeti elképzeléseken. A helyi forgalom kibontakozása elvezetett egy széles belső piac kialakulásához, a modern gazdaság logikája nagyon gyorsan szétfejtette a naturális termékcseré primitív kereteit, s korszerű pénz- és hitelkapcsolatokat követelt. A szovjet állam idejekorán felismerte ennek a fontosságát s már 1921 nyarán megtette az első lépéseket a pénz- és hitelforgalom normalizálása útján. (Ezek legfontosabbika az Állami Bank létesítése, illetve volta-képpen újbóli megnyitása volt 1921 október elején.) Az ipar vérkeringése is megindult, az állami vállalatok beszerzéseikben és termékeladásaikban már számolni kezdtek a piaci lehetőségekkel.

A gazdasági fejlemények szükségessé tették a gazdálkodási módszerekről vallott felfogás mélyebb átértékelését. Ezt végezte el Lenin 1921 őszen, s az akkor elmondott néhány beszédében és újságcikkben (*Az októberi forradalom negyedik évfordulójára; Az új gazdasági politika és a politikai népművelési*

bizottságok feladatai; Előadói beszéd és zárszó a VII. Moszkva-kormányzósági pártkonferencián; Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után) megtalálható világos és egyértelmű formában mind a korábbi gazdaságpolitikai irányvonal, mind a NEP koncepciójának összefoglaló értékelése.

Lenin szerint a szovjet állam gazdaságpolitikájának 1921 tavaszáig terjedő szakaszát az a -- nyíltan talán ki sem mondott -- elképzelés jellemezte, hogy az államhatalom birtokában közvetlenül át lehet térni a kommunista termelésre és elosztásra. „Biztosra vettük – mondotta Lenin –, hogy a parasztoktól a terményfölöslegek kötelező beszolgáltatása keretében megkapjuk a szükséges gabonamennyiséget, ezt elosztjuk a gyárak között – és már meg is van nálunk a kommunista termelés és elosztás.”

Más megvilágítást kap 1921 őszétől kezdve a NEP-re való áttérés oka is. Lenin most már nem egyszerűen arról beszél, hogy meg kell szilárdítani a munkás-paraszt szövetséget, biztosítani a paraszt termelési érdekeltségét, „engedményt” téve magántermelői természetének, hanem arról, hogy el kell vetni a szocialista építés hibásnak bizonyult koncepcióját. Ez a koncepció pedig abból állt, hogy a proletárállam közvetlen parancsszavával, a pusztá lelkesedésre támaszkodva meg tudja szervezni a kommunista elveken nyugvó termelést, figyelmen kívül hagyva a dolgozó tömegek anyagi érdekeltségét. S Lenin ezzel szemben megfogalmazza a szocialista gazdálkodásnak azokat az alapelveit, amelyekre nemcsak az új gazdasági politika épült, hanem érvényesnek bizonyulnak fél évszázad múltán a fejlett szocialista társadalmak gyakorlatában is. Ezek: a személyes érdekeltség és a gazdasági (önálló) elszámolás.

Ezeket az alapelveket kiegészíthetjük egy harmadikkal, amelyet Lenin először szintén 1921 őszén fogalmazott meg, nevezetesen: az áru- és pénzviszonyok felhasználásával a szocializmus építésében. El kellett ugyanis ismer-
nie azt a tényt, hogy a terményadó bevezetése után az árucserre fejlődése nem maradhatott meg a helyi forgalom kereteiben. Lenin azonban nem kondította meg a vészharangokat, mint egynémely doktriner felfogású elvtársa, hanem ellenkező irányú következtetéseket vont le. Egyrészt revideálta az áruter-
elésnek a szocializmus építésével való összeférhetlenségét proklamáló dogmát, amikor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy kisparaszti országban, több szektorú gazdaságban az áruviszonyok, a kereskedelem az „egyedül lehetséges gazdasági kapcsolat” a szocialista nagyipar és a földművesek tízmilliói között.

Másrészt gyakorlati feladatként tűzte ki a szocialista szektor számára a piaci módszerek elsajátítását, hogy eredményessé, hatékonyá tegye gazdálkodását. („Ne idegenkedjünk a kereskedelmi elszámolástól, hanem értsük meg, hogy csak ezen a talajon teremthetünk tűrhető viszonyokat, amelyek kielégítik a munkásokat mind a munkabér tekintetében, mind a munka mennyisége stb. tekintetében. Csakis a kereskedelmi elszámolásnak ezen a talaján lehet építeni a gazdaságot. Ezt gátolják az előítéletek és a tegnapi való visszaemlékezések.”) Lenin meglátta, hogy a piaci viszonyok is szocialista építést

szolgálhatják, ha megtanulnak helyesen bánni velük, ha a szocialista állam elsajátítja a kereskedelem és pénzforgalom szabályozásának művészetét. Egyben a szocializmus győzelmének is legbiztosabb útja, ha a szocialista vállalatok a kapitalizmust saját fegyverével — gazdasági versennyel —, saját működési területén — a piacon — verik meg és teszik feleslegessé. (Mint ahogy írta: „az új gazdasági politika nem változtatja meg a munkásállam lényegét, de lényegesen megváltoztatja a szocialista építés módszereit és formáit, mivel megengedi a gazdasági versenyt az épülő szocializmus és az újjászületni igyekvő kapitalizmus között a sokmillió parasztságnak a piacon történő kielégítése talaján.”)

Ha összegyűjtenénk és rendszereznénk mindazokat az utalásokat, amelyek Lenin életének utolsó alkotó másfél éve alatt írt cikkeiben, feljegyzéseiben, leveleiben található a szocialista tervgazdálkodásról és a piaci viszonyok figyelembevételéről, az anyagi ösztönzésről, a pénzgazdálkodás normalizálásáról és a szilárd, konvertibilis szovjet valuta megteremtésének fontosságáról stb., előtűnnek egy szabályozott piacgazdálkodást megvalósító, anyagi ösztönzés elvére épülő szocialista tervgazdálkodási rendszer körvonalai. Hogy ezek az utalások nem a fejlett szocialista gazdaságra, hanem a tengernyi nehézséggel és nélkülözéssel küszködő első szocialista állam első gazdálkodási kísérleteire vonatkoznak és nem ültethetők át minden további nélkül napjainkba? Ez természetesen igaz. De tanulmányozásuk tanulságos és fontos. Ma is érvényesek Lenin szavai: „Nem tanulhatjuk meg, hogyan oldjuk meg ma új módszerekkel a feladatainkat, ha a tegnapi tapasztalatok alapján nem jövünk rá, hogy régi módszereink helytelenek voltak.”

A MUNKAERŐ-VÁNDORLÁS KÉRDÉSEI

SZIMPOZIUM A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN, 1969. ÁPRILIS 9.

Az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Munkatudományi Bizottsága a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság Munkalélektani Szekciójával közösen 1969. április 9-én Budapesten szimpoziумot tartott, amely a munkaerő-vándorlás kérdéseivel foglalkozott. *Weltner Andor*, a Munkatudományi Bizottság elnöke az ülés megnyitáskor kiemelte, hogy a szimpoziум napirendjén olyan kérdés szerepel, amellyel számos tudományág művelője foglalkozik. Bizonyára hasznos tehát, ha a különböző tudományágak képviselői beszámolnak eddigi kutatásaik eredményeiről, mert a munkaerő-vándorlás bonyolult problémái csak e tudományok együttműködésével tarthatók fel. A megfelelő megoldások kialakítása érdekében is feltétlenül szükség van a társtudományok összefogására.

A bevezető előadást *Nagy Imre* munkaügyi miniszterhelyettes tartotta.

Az alábbiakban a korreferátumokat a felszólalások következő sorrendjében közöljük:

Mód Aludárné (Központi Statisztikai Hivatal ny. főosztályvezetője, a közgazdaságtudományok kandidátusa): „A munkaerő-hullámzás néhány jellegzetes vonása”, *Nemes Ferenc* (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa): „A munkahely-változtatás néhány szociológiai problémája”, *Garancsy Gabriella* (MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az állam- és jogtudományok kandidátusa): „A munkaerő-vándorlás néhány jogi problémája”, *Debreczeni Endréné* (Beloianisz Híradástechnikai Gépgyár közgazdász előadója): „A munkaerő-gazdálkodás módszertanának néhány gyakorlati problémája”, *Rókusfalvy Pál* (Testnevelési Főiskola tanára, a pszichológiai tudományok kandidátusa): „A fluktuáció mint munkapszichológiai probléma”, *Bálint István* (Országos Munkaegészségügyi Intézet tudományos osztályvezetője, az orvostudományok kandidátusa): „Mentálhigiénia és fluktuáció”, *Kertész László és Vári Rezső* (Betonútépítő Vállalat osztályvezető pszichológusai): „A munkaerő-vándorlás statisztikai és pszichológiai okainak vizsgálata a mélyépítőiparban”, *Horváth László Gábor* (KPM Vasúti és Közúti Alkalmasságvizsgáló Intézet igazgatója, a pszichológiai tudományok doktora): „A munkaerő-vándorlás vizsgálatának metodikai problémáiról”, *Engländer Tibor* (Egyesült Izzó és Villamossági RT. pszichológiai laboratóriumának vezetője, pszichológus): „Nézetek és tények a munkaerő-vándorlás pszichológiai okaira vonatkozóan”, *Kovács Zoltán* (Kohó és Gépipari Minisztérium Ipargazdasági, Szervezési és Számítástechnikai Intézetének csoportvezetője, pszichológus): „A fluktuáció okainak elemzése”, *Gellért Péter* (Egyesült Villamossági Gépgyár pszichológusa): „Személyiséglelektani tényezők szerepe a gyakran munkahelyet változtatók magatartásában”, *Bárkányi Ödön* (Beloianisz Híradástechnikai Gépgyár pszichológiai laboratóriumának vezetője, pszichológus): „A munkaerő-vándorlást előidéző okok vizsgálatának eredményei”, *Timár János* (Országos Tervhivatal osztályvezetője, a közgazdaságtudományok kandidátusa): „Fluktuáció és mobilitás”.

Rózsa József (Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője, a közgazdaságtudományok kandidátusa): „A fluktuáció kapcsolata a termelékenységgel és érdekeltéssel”, *Kenedi János* (ÉM Fémmunkás Vállalat pszichológusa): „A munkahely-változtatás domináns tényezői”, valamint *Gazdag Miklós* (Munkaügyi Minisztérium pszichológus főelőadója) és *Meitner Tamás* (Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője): „A specialisták fluktuációjának néhány tapasztalata” korreferátumokat — részben mert nem tanulmány jelleggel készültek, részben mert írásban nem álltak rendelkezésre — nem közöljük.

MÓD ALADÁRNÉ: A MUNKAERŐ-HULLÁMZÁS NÉHÁNY JELLEGZETES VONÁSA

A munkaerő-szükséglet és fedezet közti viszonylagos egyensúly — a gyakorlatban kisebb-nagyobb egyensúlyhiány — a munkaerő-kereslet és kínálat kétoldalú mozgásán keresztül alakult ki. E mozgás részben szükséges és hasznos, részben indokolatlan és káros. Kézenfekvő, hogy megfelelő eszközökkel az indokolatlan és káros mozgások lehető csökkentésére kellene törekedni. Ennek előfeltétele, hogy

- kellően ismerjük magának a mozgás egészének a mérvét,
- elfogadható módon külön tudjuk választani a szükséges és szükségtelen, illetve a hasznos és káros mozgást,
- ismerjük az utóbbiak indítékait, körülményeit.

E követelményeket felállítani logikus és egyszerű, mindegyiket kielégíteni azonban annál nehezebb, mert könnyű elképzelni, milyen sokféle, nemegyszer ellentmondó tényezőt kell mérlegelni és szintézisbe hozni ahhoz, hogy valamilyen mozgást végül is hasznosnak vagy károsnak minősíthessünk. Elég ezek közül csak arra utalni, hogy más minősülhet hasznosnak, illetve károsnak a munkaadó és más a munkavállaló szempontjából. Mindezek miatt nem csodálható, hogy a kutatás mai állása mellett egyrészt inkább csak a mozgás egészére vonatkozólag állnak statisztikailag elfogadható támpontok rendelkezésre és a munkaerő-mozgás indítékaival és körülményeivel is különböző oldalokról, elsősorban mikro-szinten foglalkoznak, míg a munkaerő-mozgás egészén belül annak átfogó megítélése, hogy mennyi és mi abból a „káros” illetve „hasznos”, egyelőre nagyon tág határok közt mozgó, jobbra egyéni vélekedések síkján mozog.

A feladat megoldását nehezíti az is, hogy a munkaerő-mozgás megfelelő tanulmányozásához — mint minden tudományos megismeréshez — megfelelő fogalmakra van szükség, ez idő szerint pedig nem minden tekintetben megfelelő fogalmakat használunk. A munkaerő-mozgásnak önmagában való megjelölésére használatos fogalom, a „munkaerő-hullámozás”, idegen szóval élve, a „fluktuáció” megnevezése kellően utal a tartalomra, s azt többé-kevésbé ezért is egyértelmű módon használják. Nem így áll a helyzet, ha a munkaerő-mozgást már nemcsak önmagában, hanem az annak következtében kialakuló eredmény összefüggésében kívánjuk jellemezni. Ilyen esetben általában „mobilitásról” beszélünk, jóllehet ez a megjelölés — mint a stabilitás, az állandóság ellentéte — a munkaerőnek csak legáltalánosabb tulajdonságára: „mozgékonyására”, „mozgathatóságára” utal. Éppen ezért nem is csodálható, hogy ilyen megnevezés alatt legkülönbözőbb folyamatokat értenek, anélkül hogy nyilvánvalóvá válna, — pontosan mikor, milyen összefüggésben történik ez. Egyébként nemcsak az kifogásolható, hogy nagyon különböző tartalmak esetében használatos megkülönböztetés nélkül ugyanaz a fogalom, hanem az is, hogy bizo-

nyos esetekben a foglalkozási struktúra éppen nem mozgás eredményeképp változik, amikor is a „mobilitás” megjelölés nemcsak túlságosan széles volta miatt, hanem egyáltalán nem alkalmazható. Elég e tekintetben a korösszetétel változására utalni. Megtörténhet, hogy „senki sem mozog”, mindenki a helyén marad, s a foglalkoztatott munkaerő-struktúra idővel — éppen mozgáshiány: fiatal utánpótlás hiányában — mégis változik.

Mindezek következtében kívánatos lenne:

a) a legáltalánosabb használt fogalomnak, a „mobilitás” tartalmának egységesen elfogadható meghatározása,

b) „a mobilitás” általános meghatározása mellett a különböző vetületekben — ágazat, terület, foglalkozás, képzettség, származás stb. — bekövetkező munkaerő-struktúra változás (esetleg kiegészítő jelző alkalmazásával történő) különböző megjelölésének kialakítása,

c) a jellegzetesen nem mozgás eredményeképp bekövetkező változások esetében megfelelő új önálló fogalom bevezetése.

A fogalmak tisztázása és egységesítése, a pontos, egy nyelven beszélés lehetőségének megteremtése is egyik előfeltétele annak, hogy a munkaerő-mozgás rendkívül összetett és éppen ezért sok oldalról tanulmányozható jelensége kellően értékelhető legyen.

*

A további előadások a munkaerő-hullámozás különböző közgazdasági, szociológiai, pszichológiai stb. — vetületeivel foglalkoznak. Ehhez szinte nélkülözhetetlen, hogy előjáróban magának a jelenségnek a méretéről, legfontosabb összefüggéseiről számszerű képet alkothassunk, mert csak ennek alapján lehet az előbb említett különböző aspektusok jelentőségét megfelelően megítélni. A munkaerő-mozgásnak, a munkaerő-hullámozásnak a méretéről, főbb összefüggéseiről az alábbi adatok adnak képet. (Az összes további adatok nem tartalmazzák a mezőgazdasági termelőszövetkezetek adatait.)

1968-ban a munkások és alkalmazottak évi átlagos állományi létszáma kerekén 3 millió 650 ezer volt. Azt mondhatjuk, ennyi volt a betöltött munkahelyek száma, évi átlagban lényegében ennyi ember dolgozott minden nap. Ilyen méretű foglalkoztatás mellett az év folyamán csaknem 1 millió 500 ezer esetben történt belépés és közel 1 millió 400 ezer esetben kilépés. Ez első pillanatra óriásnak tűnő mozgás mellett rögtön meg kell mondani, hogy nem arról van szó, mintha minden harmadik ember helyet változtatott volna, vagy minden harmadik munkahelyen váltották volna egymást az ott foglalkoztatottak. Tapasztalatból tudjuk, hogy a foglalkoztatottak nagyobb része viszonylag állandóan dolgozik egy helyen, míg lényegesen kevesebben egy év alatt nem egyszer, hanem többször változtatnak munkahelyet. Maguknak a be- és kilépőknek a száma így jóval kevesebb mint a be- és kilépéseké. Hasonló a helyzet

a munkahelyek tekintetében is, amelyeknek csak bizonyos része, bizonyos fajtája az, amelyen a foglalkoztatottak egy éven belül nemcsak egyszer, hanem többször is váltják egymást.

Ha az előbbiek szerint azt egyelőre nem is tudjuk megállapítani, hogy az összes mozgásból mennyi volt szükségtelen, az viszont elég jól megközelíthető, hogy mennyi volt szükséges. Az adott esetben ez hozzávetőleg a következőképpen alakul:

A teljesség kedvéért a munkaerő-mozgások nagyobbik számából, a belépésekből célszerű kiindulni, amelyek összesen

1 500 000-t

tettek ki.

Ebből mint szükségeset le kell vonni azoknak a munkásoknak és alkalmazottaknak a számát, akik az év folyamán

a nyugállományba vonultak helyébe léptek	120 000	
a meghaltak helyébe léptek	20 000	
a gyermekgondozási segélyt igénybevevők helyébe léptek	90 000	230 000

Miután az összes foglalkoztatottak száma az év folyamán növekedett, az első ízben munkábalépettek közül „szükséges”-nek kell tekinteni a fentiekén túlmenő többletet is. Ez az elmúlt év alatt kereken

100 000 volt.

Ezenkívül szükségesnek kell tekinteni a mozgást minden olyan esetben is, amikor valamilyen tevékenységet — részben a technika és a szervezés mai körülményei következtében — nem az év egésze, hanem annak csak meghatározott része alatt lehet, illetve kell kifejtteni. A termelés szezonális ingadozásának megfelelően egy sor területen tömeges évközi belépés majd annak megfelelő kilépés indokolt. Ez — hozzávetőleges számítás szerint — 1968-ban a következő méretű volt:

a mezőgazdasági termelés területén	100 000	
a vendéglátóipar és idénykereskedelem területén	60 000	
az építőipar területén	75 000	
az élelmiszeripar területén	75 000	310 000

Ha mindezeket levonjuk, még mindig 860 000-t tesz ki a be-, illetve kilépések száma: ez az a kör, amelyen belül a szükséges/szükségtelen, illetve a káros/hasznos megoszlást keresni kell.

Arra még közelítő módon sem vállalkozunk, hogy e bontásnak számszerű képét adjuk. De címszószzerűen fel lehet sorolni, hogy szükségesnek, illetve hasznosnak minősíthető, ha akár a munkaadók, akár a munkavállalók oldaláról foglalkozás, szakképzettség, munkakörülmények, magatartás stb. jobb megfelelése szempontjából kerül sor mozgásra, cserékre. Ugyanígy szükségesnek és hasznosnak kell tekinteni a munkaadók szempontjából, ha gazdaságosabb termelés érdekében kerül sor létszám-változtatásra, a munkavállalók oldaláról, pedig ha területileg előnyösebb elhelyezkedés érdekében változtatnak munkahelyet. Ezen túlmenően, ha nem is kifejezetten szükségesnek, de legalábbis elkerülhetetlennek lehet tekinteni, hogy az első ízben munkába lépett ifjúság egy része nem elsőre találja meg a kölcsönösen legmegfelelőbb helyet, és ennek érdekében munkahelyet változtat. Sajnos közismert azonban, hogy a konkrét kereslet és kínálat elég általános egyensúlyhiánya miatt milyen nagy akadályai vannak annak a foglalkozás és szakképzettség jobb megfelelése szempontjából történt cseréknek, továbbá hogy a munkaadók oldaláról a bérszínvonal-szabályozás jelenlegi követelményei miatt történik valójában sok indokolatlan felvétel, a munkavállalókat pedig sok esetben a magasabb kereset elérése kényszeríti nem szükséges módon mozgásra.

Mindezt figyelembe véve, ha számszerűleg nem is lehet megállapítani, hogy mennyi a szükségtelen, haszontalan munkaerő-mozgás, annyit talán az előbbi számok alapján közelebbi támpont és viszonyítási alap nélkül is meg lehet kockáztatni, hogy nagyon sok! Különösen így van ez, ha tekintetbe vesszük, hogy minden egyes munkaerő-mozgás kisebb vagy nagyobb termelési kiesést, népgazdasági kárt, az egyének számára pedig az új helyzetbe való beilleszkedés révén legtöbb esetben fokozott nehézséget, terhet jelent.

*

Mindezek után érdeklődésre tarthat számot, hogy az 1968-as esztendő különbözik-e az előzőktől, s ha igen, összefügg-e az a gazdaságirányítás reformjával. Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a munkaerő-mozgás 1968-ban egészét tekintve nagyobb volt, mint az előző évben, és bizonyos vonatkozásait tekintve kétségtelenül érezhető rajta a reform hatása, de eléggé másképpen, mint ahogy azt előre képzeltük.

Az előző évvel való összehasonlításra a harmadik negyedév alapján van mód. Erre az időszakra rendszeresítettünk 1967-től kezdve speciális adatgyűjtést. Ennél azonban figyelembe kell venni, hogy a harmadik negyedév mindig nagyobb mozgással jár, mint az év többi negyedévei. Ha ilyenformán a harmadik negyedév egyszerű kivettítésével az évi mozgás *méretére* nézve más eredményt kapunk is, mint az év egészének megfigyelése alapján, az ugyanezen időszakkal való összehasonlítás a mozgás *változásának* megállapítására alkalmasnak tekinthető. Az erre vonatkozó adatok a következők:

A szocialista szektorban foglalkoztatottak létszámváltozása
1967–1968. III. negyedév

	Férfi	Nő	Összesen
1967. III. negyedév Ezer főben			
Állományi létszám 1967. július 1-én	2151	1380	3531
Felvételek a negyedév folyamán	185	159	344
Törlések a negyedév folyamán	169	121	290
Állományi létszám 1967. szeptember 30-án	2167	1418	3585
Törlések száma a szeptember 30-i létszám százalékában			
	7,8	8,5	8,1
1968. III. negyedév Ezer főben			
Állományi létszám 1968. július 1-én	2231	1512	3743
Felvételek a negyedév folyamán	230	195	425
Törlések a negyedév folyamán	207	146	353
Állományi létszám 1968. szeptember 30-án	2254	1561	3815
Törlések száma a szeptember 30-i létszám százalékában			
	9,2	9,4	9,3

Mi tette lehetővé az egy évvel későbbi valamivel nagyobb mozgást? Elsősorban az, hogy 1968. január 1-ével feloldottuk a korábbi munkaerő-mozgást gátló kötöttségeket. Emellett az iskolából kilépők száma a szokásosnál az ún. demográfiai csúcs következtében mintegy 20 százalékkal nagyobb volt, emelkedett a gyermekgondozási segélyben részesültek száma is, és végül az előző éveknél nagyobb mértékben nőtt maga a foglalkoztatottság. Ennek hatását fokozta, hogy a vidéki iparban foglalkoztatottak száma nőtt jelentősen, ez pedig lehetőséget adott arra, hogy többen állást változtatva lakóhelyükhöz közelebb eső munkahelyeken helyezkedjenek el.

A népgazdaság különböző területein elég különbözőképpen alakul a mozgás. A gyakorlati tapasztalattal egybevágóan legnagyobb az építőiparban és kevésbé köztudott, hogy ilyen a kereskedelemben is, mert ebben az ágban érvényesül legnagyobb mértékben az idényszerűség. Meglepő lehet, hogy nagyjából egyformán középen helyezkedik el a mezőgazdaság, az ipar és a közlekedés — a mezőgazdaságban talán a két másik ágnál viszonylag nagyobb mozgással számol a köztudat —, és legkisebb az egészségügyi, illetve kulturális élet területén, valamint az igazgatásban. Az erre vonatkozó adatok a következők:

A foglalkoztatottak száma	Felvételek	Törlések	Állományi létszám 1968. szept. 30-án	Törlések száma a szept. 30-i létszám százalékában
	a negyedév folyamán			
	ezerben			
Az iparban	198,6	146,7	1745,3	8,4
Az építőiparban	54,6	50,0	327,0	15,3
A mező-, erdő-, vízgazdálkodásban	23,2	25,6	255,0	10,0
A közlekedésben	29,8	28,0	306,1	9,1
A kereskedelemben	69,0	58,3	397,5	14,7
Az egészségügyi, szociális és kulturális ellátásban	27,7	22,7	362,5	6,3
A lakásellátás és egyéb szolgáltatásban	17,5	17,9	123,5	14,5
A pénzügyi, igazgatás és egyéb ágazatokban	4,8	4,3	297,7	1,4

Magának a mozgás mérvének megállapítása után figyelemre méltó egyfelől az, hogy honnan jöttek a felvettek, másfelől hogy milyen kezdeményezésre történtek a kilépések. Ami az első kérdést illeti, a harmadik negyedévben az összes belépők kerek harmadát adták az első ízben munkába állók és közel felét azok, akik korábban is munkások vagy alkalmazottak voltak. Az adatok — amelyek egyébként az egy évvel korábbihoz rendkívül hasonló képet mutatnak — az alábbiak szerint alakulnak:

	Az 1968. III. negyedévben felvett		
	férfi	női	összes
	dolgozók számának százalékos megoszlása		
Első ízben munkába lépő	28,4	45,2	36,1
Munkás-alkalmazott volt	52,2	35,9	44,7
Mezőgazdasági termelősövetkezeti tag, segítő családtag vagy egyéb mező- gazdasági kereső volt	8,3	6,0	7,2
Egyéb kereső volt	11,1	12,9	12,0
Állományba felvettek összesen:	100,0	100,0	100,0

Ami a kilépéseket illeti, ez az a terület, ahol az 1968-as tényleges helyzet lényegesen másképpen alakult, mint a várt. Közismert, hogy a reformmal kapcsolatban — amelyet általában nagy bizakodással fogadtak —, a dolgozók elég széles körében élt az az aggodalom, hogy a vállalatok a nyereség hajhászása közben nagyarányú fölmondásokkal fognak élni, visszatért a munkanélküliségtől való félelem. Másik oldalról, más összefüggésben volt olyan elvárás, hogy a vállalatok ésszerű keretek közt a munkaerővel való takarékoság jegyében igyekezni fognak fölösleges vagy meg nem felelő alkalmazottaiktól megválni. A valóságban ennek az ellenkezője következett be. Mialatt ugyanis a szocialista szektorban 1968 harmadik negyedében 22 százalékkal több, kerek 350 000 törlés történt, mint 1967 azonos időszakában, addig ezen belül a

munkáltatók kezdeményezésére bekövetkezett törlések száma alig változott, míg a munkavállalók felmondása miatti törlések száma jelentős mértékben nőtt, úgy hogy már kereken felét teszik ki az összesnek. Erről az alábbi adatok adnak képet:

A törlés oka	1968. III. negyedévben az állományból törölt dolgozók száma	Az előző év azonos időszakának százalékában	Százalékos megoszlás	
			1967	1968
			III. negyedévben	
A dolgozó felmondása	169 800	156,6	37,3	48,0
A munkáltató felmondása	13 500	83,3	5,6	3,8
Szerződés lejárt, átszervezés stb.	154 700	103,6	51,3	43,8
Nyugdíjazás	13 300	93,0	4,9	3,8
Elhalálozás	2 200	104,8	0,9	0,6
Állományból töröltek összesen:	353 500	121,8	100,0	100,0

A fenti kép legalábbis elgondolkoztató. Azt ugyan le kell szögezni, hogy semmiképp sem elfogadható az az elég széles körben elterjedt vulgáris nézet, mely szerint a munkáltatók által kezdeményezett kilépések – mint a gazdaságosság szellemében történtek – általában „hasznosak”, ugyanakkor a munkavállalói kezdeményezésre történtek általában nem kívánatosak. Kétségtelen ugyanis, hogy legalábbis részben társadalmilag is hasznosnak kell tekinteni, ha a dolgozók saját szempontjukból kedvezőbb (lakóhelyükhöz közelebb eső, képzettségüknek inkább megfelelő vagy bármilyen más okból alkalmasabb) munkalehetőséghez jutnak. Különösen így van ez, ha meggondoljuk, hogy a reform előtti rendelkezések indokolatlanul korlátozták a dolgozókat abban, hogy saját megítélésük szerint számukra kedvezőbb munkalehetőségeket válasszanak. Annyi azonban ezzel együtt is nyilvánvaló, hogy a munkaerővel való nagyobb takarékoság kívánatos céljából nem sok valósult meg. Ha ennek okát nézzük, úgy azt a reform mellett is továbbélő korábbi körülményekben, – az átlagbér-színvonal nagyjából változatlan szerepében, a bérköltségnek a termelési költségeken belüli viszonylag kis súlyában, továbbá a termelés növelése és a munkaidő csökkentése kapcsán várható későbbi munkaerő-szükséglet nehéz kielégítésében kell keresni, ami erősebben hatott, mint a gazdaságosságra való törekvés, s ennyiben keresztelte ez irányú alapvető elgondolásainkat.

*

Mindezek az adatok, amelyek a munkaerő-hullámozásnak csak egy-egy aspektusát világítják meg, önmagukban is, globális voltukban is érdeklődésre tarthatnak számot. Kétségtelen azonban, hogy a jelenség átfogó megítéléséhez és megfelelő irányításához ennél sokkal többre van szükség. Talán elsősorban annak ismeretére, hogy kik, milyen típusú emberek azok, akik a leginkább

mobilitását teszik ki a munkaerő-állománynak, tehát nem az első ízben munkába lépők vagy a munkából teljesen kiválóak, s nem is azok, akik szezonális okokból kezdenek vagy fejeznek be egy-egy éven belül munkaviszonyt, hanem különböző más okokból áramlanak munkahelyükről munkahelyre. S ha már tudnánk, hogy milyen fajta elemekből tevődik össze a mozgékonyabb rész, talán többet tudnánk arról is, hogy milyen okból, milyen indítékokból változtatnak munkahelyet. Másik oldalról nagyon lényeges lenne annak ismerete is, hogy melyik és milyen fajta munkahelyek azok, amelyekeken gyakran cserélődnek a dolgozók, milyen kísérőjelenségek közt, miért. Az első kérdés megválaszolására sok monografikus munka készült, de úgy tűnik, hogy a megbízható eredményeket nyújtó kutatás legjobb módszerei még nem alakultak ki, és általánosítható következtetések levonására ezért is még nincs elég anyag. A másik kérdés tekintetében pedig — ahol eleve csak szélesebb síkon folyó összehasonlító vizsgálatok adhatnak kellő felvilágosítást — még ennyire sem jutottunk el. Azok a feladatok, amelyek a munkaerő-mozgás mind társadalmi, mind egyéni szempontból jobb irányba való terelése kapcsán előttünk állnak, nyilvánvalóan csak részben oldhatók meg statisztikai eszközökkel. Ezért mint oly sok más kérdésben, ebben is egy sor tudományág művelőinek ésszerű együttműködésére van szükség.

NEMES FERENC: A MUNKAHELY-VÁLTOZTATÁS NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁJA

A munkahely-változtatás mint társadalmi jelenség a polgári és a marxista munkaszociológiának egyaránt fontos kutatási tárgya.¹ Munkahelyváltogatáson szociológiai szempontból a munkaerőnek azt a mozgását értjük, amikor a helyváltogatásra valamilyen valós vagy vélt egyéni érdekből, célból kerül sor oly módon, hogy a dolgozónak az egyik munkahelyről való kilépését egy másik munkahely választása követi. Ez a meghatározás tehát kizárja mindazoknak a mozgási típusoknak a vizsgálatát, amelyek nem járnak munkahelyváltogatással (nyugdíjba lépés, átszervezés miatti áthelyezés stb.). A nemzetközi és hazai szociológiai szakirodalom tanúskodik arról, hogy az üzemi és a munkaszociológiai témák közül talán egyben sem folyt és folyik olyan nagyszámú empirikus kutatás, mint ebben a témakörben. Már az a tény, hogy a munkahely-változtatás mint vizsgálati téma ilyen mértékben került a társadalomkutatók érdeklődésének homlokterébe, önmagában is jelez valamit.

¹ A munkahely-változtatás fogalmának szociológiai értelmezésével kapcsolatban lásd: Hegedüs András és Márkus Mária „Ember-munka közösség” című könyvének VIII. fejezetét KJK. 1966. 229–251. old.

Jelzi azt, hogy minden vállalati vezetésnek — legyen az tőkés vagy szocialista — természetes törekvése, hogy az eredményes gazdálkodási tevékenység kifejtéséhez szükséges munkaerő rendelkezésére álljon, illetve feladatait a lehetőségekhez mérten *standard* munkásgárdával végezze el. Nálunk különösen a jövőben kerül előtérbe ez a szempont, amikor is a cél elsősorban nem valami féle elvont terv teljesítése lesz, hanem hatékony, rentábilis gazdálkodás, melynek feltétele a vállalatok szocialista vállalkozási jellegének kifejlesztése. Ezért nem mindegy, hogy mennyire megbízható, mennyire *integrált* kollektívával rendelkezik a vállalat, olyannal-e, melyre a különböző feladatok megoldásában nemcsak ma, azaz rövid távon, hanem perspektívában is számíthat.

Jelzi azt is, hogy *az egészségtelenül magas munkaerő-mozgás* mind az üzem, mind a népgazdaság számára *jelentős gazdasági veszteségeket jelent*, de nem kisebb azoknak a társadalmi és egyéni problémáknak a súlya sem, melyek a fluktuáció következményeként jelentkeznek.

A munkahely-változtatás mint társadalmi jelenség nem tekinthető egyértelműen károsnak. Az azonban bizonyos, hogy a túl magas vándorlási arány népgazdasági, vállalati és egyéni szempontból sem előnyös. Hasonlóan a túlságosan kismértékű mozgás sem biztos, hogy jó. Egy bizonyos munkaerő-mozgásra szükség van, mind az egyén, mind a vállalat szempontjából. Az egyén érdekében azért, mert nem valószínű, hogy szakmai aspirációi, életútja egyetlen tevékenységben, egyetlen vállalatnál kielégíthető; a vállalat érdekében pedig azért, mert a munkaerő cserélődése előfeltétele az új befogadásának, a gyártástechnika és technológia fejlődésének, röviden a dinamikus vállalati gazdálkodásnak.

Az *optimális munkaerő-vándorlás* arányát nehéz lenne valamilyen statisztikai mutatóval kifejezni. Túlságosan sok — társadalmi, gazdasági, szervezeti és nem utolsó sorban személyi — tényező befolyásolja a jelenség mértékének alakulását. Mégis vannak, akik kísérletet tesznek az optimális mozgási arány meghatározására, mint például Robert Fox angol vállalati közgazdász is, aki szerint az egészséges, tehát optimálisnak tekinthető fluktuáció a vállalat mindenkorin átlagos állományi létszámának kb. 7%-a (amiben természetesen nincs benne a rokkantság vagy nyugdíj miatt történő kilépés stb.).

Amennyire lényegében becslésekre vagyunk hagyatkozva az optimális mozgási arány meghatározásánál, ugyanígy a fluktuációval együtt járó közvetlen költségek pontos megállapítására sincs lehetőség, csupán a közvetett költségek becsülhetők meg, számíthatók ki. De nézzük milyen veszteségek is állhatnak fenn a munkahely-változtatás esetén.²

a) *Munkaidő veszteségek.* Ezek az időveszteségek főként a munkahely-változtatással bekövetkező munkaidő megszakításokból adódnak. A Moszkvai

² Nemes Ferenc: Leningrád iparvállalatainak munkaerő-fluktuációjáról. Munkaügyi Szemle 1965/3. 110—116. oldal.

Munkatudományi Intézet adatai szerint az átlépések következtében sok munkás 10–15 napig, sőt hosszabb ideig nem vesz részt a társadalmi termelésben.³

Leningrád ipari üzemeiben végzett szociológiai vizsgálatok szerint a munkahely-változtatás miatti idővesztés éves szinten a férfiaknál 16, a nőknél 39 munkanap.

b) *A szakmai kiképzés költségnövekedése.* A fluktuáció jelenségének bonyolultságára vall, hogy a munkahely-változtatás nem mindig pusztá helyváltotást jelent. Gyakran előfordul, hogy a munkahellyel való elégedetlenség egyben a szakmával való elégedetlenséget is jelenti. Ebből következik, hogy a régi munkahely feladása a szakma megváltoztatásával is járhat.

c) *A munkateljesítmény csökkenéséből eredő veszteségek.* Minden különösebb szociológiai felmérés nélkül is könnyen belátható, hogy az üzemből kilépő, illetve az újonnan felvett munkások teljesítménye az üzemnél eltöltött idő utolsó, valamint kezdeti szakaszában lényegesen alacsonyabb az általuk nyújtott átlagos teljesítménynél.

A szovjet vizsgálatok eredményei meggyőzően bizonyítják, hogy az új belépők munkateljesítménye csak mintegy 3–4 hét után éri el az átlagos szintet. Ha a teljesítmény csökkenése miatt bekövetkezett veszteségekhez hozzászámítjuk még a berendezések indokolatlanul magas állásidejét is, olyan újabb költségnövekedéssel kell számolnunk, mely jelentős mértékben kihat az üzem termelésének eredményességére.

Ez a hármas csoportosítás természetesen nem zárja ki más jellegű, a munkahely-változtatással együtt járó veszteségforrások jelentkezését. Sőt szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy eddig általában csak egyszeri munkahely-változtatásról és annak közvetett költségkihatásairól volt szó, pedig mint azt a gyakorlat is igazolja, elég magas azoknak az aránya is, akik kétszer, háromszor vagy még ennél is többször változtatnak munkahelyet. Egyik legutóbbi felmérésünk szerint a mozgó, tehát a ki- és belépő dolgozók több mint 20%-a már 5 vagy ennél több alkalommal változtatta munkahelyét.⁴

A fentebb ismertetett elsődleges költségtényezőket tekintve egyes országokban és hazánkban is kísérletek történtek annak megállapítására, hogy a munkahely-változtatás milyen veszteségeket jelent egy dolgozóra vetítve a vállalat vagy a népgazdaság számára. Az NSZK-ban végzett vizsgálatok alapján a villamosági és a gépiparban egy szakmunkás egyszeri helyzetváltotási költségei 1000–2500 DM-ra, a segédmunkásoké 350–400 DM-ra tehető, az angol gépiparban megállapított 600 DM-val szemben.⁵

³ I. Kaplan: Tekucsjeszty kadrov na predprijátijáh putyi ejo usztranyénijija Voproszi Ekonomiki: 1963. 10. szám. 45–55. oldal.

⁴ Nemes Ferenc–Rozgonyi Tamás: A munkahely-változtatás mint munkaerő-gazdálkodási probléma. Ergonómia, 1968. 2. sz. 5–35. old.

⁵ Glaser K.: Einfluss der Konjunkturdämpfung auf die Fluktuation. Rationalisierung, München, 1963. 11. sz. 253–255. oldal.

Egyes hazai vizsgálatok eredményei szerint egy fizikai dolgozó helyzetváltoztatásánál a kieső termelési érték és a különböző többletráfordítások együttesen átlagban közel 6000 -Ft-ot tesznek ki.⁶

Úgy gondolom, ez a néhány számadat is meggyőzően igazolja azt, hogy nem hagyható figyelmen kívül a munkahely-változtatásnak az a mértéke, ami népgazdaságunkban napjainkban megfigyelhető. Ahhoz, hogy e mindenképpen egészségtelennek tekinthető fluktuáció ellen célirányos intézkedéseket tehesünk, elsősorban az azt kiváltó okok feltárását és elemzését kell elvégeznünk.

A munkahely-változtatást kiváltó okok lehetnek népgazdasági, üzemi és egyéni indításúak. Tanulmányomban főként az első két csoportba sorolható okok rövid elemzésével szeretnék foglalkozni.

A fluktuációt kiváltó népgazdasági okok. Szeretném hangsúlyozni, hogy az alábbi népgazdasági okokat, illetve tényezőket kizárólag mint a racionális munkaerő-gazdálkodást befolyásoló és az eddiginél kétségkívül nagyobb mozgásra készítő jelenségeket vetem fel.

1. *Az átlagbér-gazdálkodás.* A népgazdasági okok közül elsőként az átlagbér-gazdálkodást emelném ki. Az átlagbér-gazdálkodás mellett nagyon sok átgondolt közgazdasági érv szól, de már eddig is számtalan bírálat érte. Az átlagbér-gazdálkodásnak nemcsak a társadalmi, szociológiai, morális vetületei jelentenek problémát, hanem közgazdasági következményei is. Ezzel magyarázható ugyanis, hogy a vállalati vezetés tartósan képtelen ésszerű. „rentábilis” munkaerő-gazdálkodást folytatni, mivel az átlagbér-szint tartása érdekében a számára felesleges, kis keresetű dolgozókat is kénytelen megtartani. Sőt ma már szinte gyakorlattá vált, hogy a vállalattól kilépő alacsony keresetű dolgozók helyébe a vezetés minél gyorsabban új, hasonló bérigényű munkaerőt állít még akkor is, ha nem tud részére a vállalat szempontjából hasznos munkalehetőséget biztosítani. „Nem bánom én, hogy nem dolgoznak, csak úgy csinálják, hogy a többiek ne vegyék észre” — vélekednek egyes gazdasági vezetők. Ha ezt nem így teszik, szükségszerűen túllépik az átlagbér-szintet, aminek hátrányos következményei a vállalati vezetésre és a munkáskollektívára nézve is közismertek.

Elgondolkodtató, hogy a társadalmi haladás, a gazdasági fejlődés dinamizmusának biztosítása szempontjából vajon akkor járunk-e el helyesen, ha olyan gazdasági vezetést jutalmazunk, juttatunk előnyökhöz, amely időről időre fizet olyan embereket, akik talán semmi vagy legalábbis nagyon kevés hasznot hajtanak csak azért, hogy az átlagbért tartani tudják; illetve akkor-e, ha bevezetnénk egy a rentábilis gazdálkodást elősegítő beralap-felhasználást. Nem véletlen, hogy napjainkban a kvalifikálatlan, többnyire kisfizetésű beta-

⁶ Szabó László—Gelléri Péter: A munkaerő-vándorlás gazdasági, pszichológiai és szociológiai problémáinak vizsgálata a Csepel Vas- és Fémművekben. Munkaügyi Szemle 1966/7. sz.

nított és segéd munkások iránt nagy a kereslet, hisz egyre nehezebb „kigazdálkodni” egy-egy viszonylag jól kereső szakember beralapját.

Bizonyos mértékben az átlagbér-gazdálkodással függ össze az is, hogy a vállalati munkaerő-gazdálkodásban *még nem sikerült az extenzív gazdálkodásról az intenzív gazdálkodásra áttérni*. Ennélfogva az a groteszk helyzet állt elő, hogy akkor, amikor egyes vállalatokon belül létszámfelesleg van, mégis munkaerőhiányról beszélünk. Ami a teljes foglalkoztatottságot illeti, azt sikerült biztosítani, csak kérdés, hogy elég hatékony formában-e. Távol áll tőlem az a gondolat, hogy a szocializmus eszméivel, társadalmunk célkitűzéseivel összeegyeztethetőnek tartsam a munkanélküliséget. Tudom azt, hogy dolgozóink szocialista társadalmunk legnagyobb erényének éppen a munkalehetőséget, a létbizonytalanság megszüntetését tartják.⁷ Azt azonban látni kell, hogy a teljes foglalkoztatottság a mai formájában egyenesen gátolja az új gazdaság-irányítási rendszer alapkonceptiójának megfelelő racionális munkaerő-gazdálkodás kibontakozását.

2. *A termelészövetkezetek munkaerő-vonzása.* a) Az új gazdaságirányítási rendszer jelentős változásokat eredményezett a mezőgazdasági termelészövetkezetek gazdasági tevékenységében, így munkaerő-gazdálkodásában is. E változások közül társadalmi hatását és gazdasági eredményét tekintve is igen figyelemreméltó az a rendelkezés, amely szerint a *szövetkezetek* mezőgazdasági jellegű alaptervékenységük mellett lényegében ipari profilú *melléküzemági tevékenységet is végezhetnek*.⁸ Szövetkezeteink, élve az új viszonyok adta lehetőséggel, sorra hozták létre mellék-üzemágaikat. Komoly versengés alakult ki a szövetkezeti mellék-üzemágak és ipari üzemek között, nemcsak a megrendelők, a fogyasztók „kegyeinek” elnyeréséért, hanem azért a munkaerőért is, amely a vállalkozások realizálásához szükséges. A kis „kezdő” szövetkezeti melléküzemágak több szempontból is kedvezőbb helyzetben vannak az egyébként „profi” állami vállalatokkal szemben. Egyrészt az a munkaerő, amely a szövetkezet vonzókörében lakik és korábban csak távol a családjától kapott munkahelyet, az új lehetőséget gondolkodás nélkül kihasználja és feladja régi munkahelyét, visszamegy falujába; másrészt, míg az állami vállalatok munkaerő-gazdálkodását a már említett okoknál fogva nehezíti a kötött átlagbérszint, addig a szövetkezetek számtalan manipulációs lehetőséggel élve, sőt visszaélve, előnyösebb helyzetbe hozzák magukat az állami vállalatoknál.

A szövetkezetek melléküzemági tevékenységének kibontakozása számtalan konfliktust hozott magával. Témánk tárgyalása szempontjából ezek közül elsősorban az érdemel figyelmet, mely azzal függ össze, hogy *egyes szö-*

⁷ Dr. Molnár László—Nemes Ferenc—Dr. Szalai Béláné: Politikai magatartás-vizsgálat a munkásosztály körében. (Beszámoló egy szociológiai felmérésről) Kézirat 1968. MSzMP. Politikai Főiskola.

⁸ Tájékoztató a termelészövetkezetek kiegészítő tevékenységéről. (A MÉM Igazgatási és Jogügyi Főosztály Közleménye) Tanácsok Közleménye 1968/61. sz.

vetkezetek állami vállalatainknál bér munkát vállalnak. Ezeket a munkákat nem egy esetben azokkal a munkásokkal végeztetik el, akik néhány nappal vagy hónappal korábban még éppen a megrendelő állami vállalat állományában dolgoztak, de a magasabb fizetés vagy a családhoz való közelebb kerülés reményében a szövetkezet melléüzemágába léptek át. Ami a magasabb fizetést illeti, nem is csalódtak, hisz most mint szövetkezetiük ugyanazért a munkáért többet is kapnak az ipari üzemből maradt társaiknál.

Nem csoda hát, ha a korábban jó barátok vagy ismerősök között emiatt a kétségkívül igazságtalan jövedelemkülönbség miatt komoly nézeteltérések támadnak. Ez a konfliktus nem egy esetben vezet az ipari üzemekben maradt dolgozók részéről is kilépéshez, akik azután vagy egy másik iparvállalatnál vagy éppen társaik példáján felbuzdulva valamelyik szövetkezeti melléüzemágban próbálnak szerencsét.

b) A munkahely-változtatás szempontjából *mint lényeges körülményt kell még megemlítenünk a mezőgazdasági termelészövetkezeteknek az elmúlt időszakban történt megerősödését is*, ami az iparra nézve legalább két következménnyel jár: részint azzal, hogy a mezőgazdaság már egyre kevésbé jelent munkaerő-forrást, részint pedig azzal, hogy a tsz-ek is egyre garantáltabb és nagyobb jövedelmet biztosítanak, aminek következtében visszaszívják a munkaerőt az ipartól. A mezőgazdaságban egyre növekszik azoknak az eredményesen gazdálkodó termelészövetkezeteknek a száma, amelyek a bérek tekintetében még a legeredményesebb ipari üzemekkel is képesek konkurálni.

3. *Az új Munka Törvénykönyve.* A vállalati munkaerő-gazdálkodás szerveit (személyzeti, munkaügyi osztályokat, csoportokat) az új Munka Törvénykönyve is új helyzet elé állította. A dolgozók maguk dönthetik el, hogy melyik vállalatnál fejtik ki munkaerejüket, és a vállalati vezetésnek is jogában áll megítélni, hogy egy-egy munkaerőre szüksége van vagy nincs. Nagyobb lett a mozgási szabadság a munkaerő világában. Ezt figyelembe véve, gazdasági szerveink számoltak is azzal, hogy a korábbinál nagyobb lesz a munkaerő mozgása egyes népgazdasági ágak és vállalatok között.

*A munkahely-változtatás üzemi okai.*⁹ 1. *Az emberi kapcsolatok.* A vállalat-hoz kötődésnek, a kollektíva integrálódásának fontos tényezője a jó emberi kapcsolatok kialakulása a munkahelyen. A vezetőkkel, illetve a kollektívával való rossz viszony gyakran igen nagy mértékben motiválja az üzemből való kilépéseket. Az emberi kapcsolatok tekintetében lényegében két viszonycsoportot kell elemeznünk:

- a vezető, mindenekeelőtt a közvetlen vezető és a beosztott viszonyát, valamint
- a közösségen belül kialakult munkatársi kapcsolatokat.

⁹ A munkahely-változtatás üzemi okainak részletes elemzését Rozgonyi Tamással közösen végeztük el egy konkrét szociológiai felmérés anyaga alapján, melynek eredményeiről már részben a fentebb idézett tanulmányunkban be is számoltunk.

a) *A vezető és a beosztott viszonya.* Minden szervezetben (legyen az termelő vagy nem termelő) az *alaptevékenységet közvetlenül irányító, vezető személyek: „kulcsemberek.”* Fontos szerepük abból fakad, hogy összekötik a vállalati vezetést az alap- és melléktevékenységet végző dolgozókkal, nagyrészt az övék a felelősség azért, hogy a dolgozók megértsék és támogassák azokat a feladatokat és célokat, amelyeket a vezetés kitűz, illetve elvállal. Ugyanakkor az ő vállalkon nyugszanak azok a feladatok is, amelyek a dolgozóknak a vállalati felső vezetéssel szembeni érdekeik képviselőjével függenek össze, továbbá a dolgozók észrevételeinek, javaslatainak, problémáinak, panaszainak továbbítása, bizonyos esetekben azonnali megoldása.

A közvetlen vezetőnek a beosztottakhoz való viszonya más abban az esetben, ha az egyszerűen csak *munkavezető* (tehát a munkát irányítja, ellenőrzi, felügyel) és egészen más akkor, ha a közvetlen irányítást meghaladó kérdésekben, mint például jutalmazások, büntetések stb., döntési joga van, illetve, ha véleményét felettesei kikérik és figyelembe is veszik azt döntéseik kialakításában.

A vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy egyes esetekben a közvetlen vezetők lényegében csak munkavezetői funkciót látnak el. Elsősorban a felettes szervek utasításait, rendelkezéseit hajtják végre, ami természetesen az alaptevékenység pontos ellátásához szükséges, — s alig van lehetőségük arra, hogy a vezetésük alatt dolgozók érdekeit a felsőbb vezetési szintek irányában képviseljék. Ennél fogva a dolgozóknak meglevő olyan elvárások, hogy közvetlen vezetőik érdekeik képviselői legyenek a felső vezetés felé, nem nyerhetnek kielégítést.

Meggondolandó, hogy nem csökkentené-e az ebből a konfliktushelyzetből származó feszültségeket az, ha a közvetlen vezetők, szorosban a munka technológiájához igazodó döntési jogaikon túl, lehetőséget kapnának arra, hogy az emberi viszonyokat közvetlenül érintő kérdésekben, mint pl. néhány szociális vonatkozású, bérjellegű, jutalmazással kapcsolatos döntést maguk hozzanak meg, illetve az általuk nyújtott információkat megfelelő súllyal vegyék figyelembe a döntés kialakításánál.

A vezető—beosztott viszonyát meghatározó másik tényező *a közvetlen vezető irányítási módszere, stílusa.* A szociológiai szakirodalomból jól ismert három vezetési alaptípus (diktatórikus, demokratikus, szabad kezű vezetés) más és más módon hat a vezető—vezetett viszonyra.

Kérdéses, hogy a vezető megtalálja-e ezeknek a módszereknek azokat a formáit, amelyek a legjobban megfelelnek a mindenkori feltételeknek, problémáknak és embereknek egyaránt.

A vezető—beosztott viszonyt befolyásolja továbbá az is, hogy *a közvetlen vezetők mennyire becsülik meg a törzsgárda tagjait.* A megbecsülés egyik legfontosabb jele, hogy a vezetők milyen mértékben adnak lehetőséget a törzsgárda-tagoknak a vezetésben való részvételre. Ez a vezető—beosztott kap-

csolatának kedvező alakulásán túl a vállalati integráció fokozódását is elősegíti, amely hozzájárul az egészséges üzemi légkör kialakításához és gyorsítja az üzemhez kötődést, az üzemhez tartozás tudatának kifejlődését.

Azt, hogy a törzsgárda-tagok előnyben vannak az üzem többi dolgozójához képest a vezetésben való részvételt tekintve, nem egy esetben maguk a törzsgárda-tagok is elismerik. Ritkán fordul azonban ma még elő az, hogy javaslataik, észrevételeik döntést előkészítők vagy döntésformálók lennének, de kevés azoknak az eseteknek a száma is, amikor a törzsgárda-tagok úgy érzik, hogy észrevételeiket, javaslataikat meg sem hallgatják, vagy ha meg is hallgatják, de nem veszik azokat kellően figyelembe.

A közvetlen vezetőnek jelentős szerepe van abban is, hogy az új belépőket milyen mértékben sikerül stabilizálni az üzemnél. Itt elsősorban a közvetlen vezetőnek a belépővel kialakított kapcsolata a döntő.

Ez a kapcsolat nagyban elősegítheti, de nagyban nehezítheti is a munkásnak az új munkakörülményekhez való adaptációját. Nem szeretnénk általánosítani, de egyes vizsgálatok tapasztalatai szerint az új munkaeerőt a belépést követő első napon a legnehezebb, a legvisszataszítóbb, a legembertelenebb munkákkal bízzák meg, mondván, „ha ezt kibírja, gyökeret ver az üzemnél”. Ezzel a fogadtatással persze az esetek zömében az ellenkező hatást éri el, amit jól bizonyít az a tény is, hogy az új munkásoknak nagy része nemhogy egy hónapon, de néhány napon belül elhagyja az üzemet. A nagyfokú fluktuáció pedig a közvetlen vezető számára sem lehet közömbös, hisz ilyen esetben az új dolgozókat be kell vezetni a munkába, meg kell tanítani nekik a különböző munkafogásokat, ami nemcsak nagyobb balesetveszéllyel, de termelés kieséssel is jár.

A fentiek alapján könnyen belátható, hogy az üzem munkaerő-gazdálkodási tevékenységének eredményessége milyen nagy mértékben függ a közvetlen vezető hozzáértésétől, képzettségi színvonalától, s a számára biztosított lehetőségektől. Az új gazdaságirányítási rendszerben talán még inkább fokozódik a közvetlen vezetők felelőssége és jelentősége a vállalati munkaerő-gazdálkodásban. Ezért egyre sürgetőbbé válik ezzel a vezető réteggel való tervszerű, tudatos foglalkozás.

b) *A munkatársi kapcsolatok.* Ha egy dolgozó megmarad a vállalatnál, még nem jelenti azt, hogy teljesen elégedett helyzetével. Egy sor tényező (családhoz való közelség, műszakrend stb.) tarthatja vissza a munkahely-változtatástól. Mi most ezek közül csak az új kollektívától való félelmet emeljük ki mint olyan tényezőt, amely szintén megfontolásra készíti a dolgozót, még mielőtt döntene a kilépésről. Különösen akkor jelentkezik ez hatványozottan, ha jól integrált, összeszokott, együtt dolgozni tudó kollektíváról van szó.

Több esetben is beigazolódott már, hogy nem alaptalan a dolgozók félelme az új, ismeretlen kollektívákkal szemben. Vannak ugyanis olyan munkaközösségek, amelyek zárt egységet alkotnak, s olyan érték- és normarendszert

alakítanak ki, amely útját szegheti a kívülről jövők egészséges beilleszkedésének.

Az elmúlt évek üzemi statisztikái, de az empirikus szociológiai vizsgálatok eredményei is azt mutatják, hogy a mozgó munkaerő jelentős része segédmunkás és egyszerű betanított munkás. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy első sorban a szakmunkások és a bonyolultabb munkát végző betanított munkások maradnak. *Így az üzemhez költődő munkaerő a fizikai dolgozók szociológiai értelemben vett sajátos csoportját, rétegét képezi*, amely réteg céljaiban, érdekeiben, életvitelében, munkához való viszonyában stb. elkülönül az állandóan migráló, többnyire kvalifikálatlan rétegtől. A jól képzett dolgozók nem szívesen működnek együtt a képzetlen, a munkahelyét állandóan változtató dolgozóval, ezért gyakran előfordul, hogy inkább miattuk ők is elhagyják a vállalatot, ami tovább súlyosbítja az üzem munkaerőgondjait, s még nagyobb arányban kényszerül arra, hogy képzetlen dolgozót felvegyen.

A dolgozóknak egy jelentős része ismerősei, barátai, rokonai révén kerül az üzemhez. Abban az esetben, ha ezek a dolgozók olyan munkabrigádokba, csoportokba kerülnek, ahol már bizonyos emberi kapcsolataik vannak, könnyebben alakítanak ki közvetlenebb munkatársi kapcsolatokat a kollektíva többi tagjaival. Ezt a szempontot célszerű érvényesíteni a munkacsoportok, partik kialakításánál is. Ellenkező esetben fokozottan jutnak érvényre azok a szociológiai problémák, amelyek a réteg- és generációs különbségekből adódnak. Ugyanakkor hiba lenne nem felismerni azt, hogy a baráti csoportok az egyén számára nem mindig játszanak pozitív szerepet (példa erre az iszákosság, lopás, fegyelmi vétségek stb.).

A kollektívába való beilleszkedésben szerepet játszhat az is, hogy milyen *kapcsolatok* alakulnak ki *az új belépők és a törzsgárda tagok között.* A törzsgárdán belül már rendszerint igen szoros baráti kapcsolatok alakulnak ki. A barátok szinte kivétel nélkül mind a törzsgárdához tartoznak. Annak ellenére azonban, hogy a törzsgárda egy viszonylag zárt munkásréteget alkot az üzemben belül, a többi dolgozókkal való kapcsolatát kielégítőnek, jónak tartja. Nem ilyen egyértelműen pozitív a többi dolgozók véleménye a törzsgárdáról. Közülük többen arra hivatkoznak, hogy „az idős szakik zöldfülüeknek tekintik őket s nekik hagyják a piszkosabb és nehezebb munkát”.

A felvétellel nem záródhat le az új munkásokkal való foglalkozás. Meg kell szervezni a belépőkkel való foglalkozást, különösen az első időszakban olyan módon, hogy az üzem gazdasági, illetve társadalmi, politikai szervei által megbízott személyek - vezetők vagy törzsgárda-tagok - legalább félévig rendszeres kapcsolatot tartsanak fenn az új dolgozókkal. Ez egyben a törzsgárda-tagok fokozottabb megbecsülését is jelenti, és az erkölcsi elismerést csak megerősítheti az üzemvezetés azzal, hogy különböző prémiumok, jutalmak elosztásánál ezt az üzem számára mindenképpen hasznos tevékenységet figyelembe veszi és jutalmazza.

2. *Szakképzettség — perspektíva.* Eddigi vizsgálatainkban a kilépések okai között ez a motiváció-csoport szerepel a legnagyobb súllyal, pedig mind az üzem, mind az egyén számára az jelentené az optimumot ha mindenki szakképzettségének, képességeinek megfelelő munkát végezhetne. Ez jelenthet csak biztosítékot arra, hogy a dolgozók fokozzák általános és szakmai ismereteiket, ami egyben számukra a perspektívát, a felemelkedési lehetőséget is jelenti.

a) *Szakképzettség — munkakör.* Az ésszerű vállalati munkaerő-gazdálkodáshoz hozzátartozik, hogy a dolgozó a neki legjobban megfelelő munkahelyre kerüljön. Az egyéni képességei, szaktudása és a végzett konkrét munkából fakadó követelmények között előforduló meg nem felelés gyakran idéz elő konfliktust. Ez azonban mindaddig csak az egyes munkások belső, egyéni konfliktusa marad, amíg tömeges méretekben nem jelentkezik, amelyre már a vállalatvezetés is kénytelen felfigyelni.

Némely munkafeladat túlságosan nehéz, összetett, a másik túl könnyű, egyszerű és nem hoz magával semmi olyat, ami vonzóvá, érdekessé tenné a dolgozó számára.

Van aki azért megy el a vállalattól, mert úgy érzi, hogy nem tud megfelelni a munkaköréből fakadó követelményeknek. Legalábbis, ahhoz tovább kellene magát képezni, lépést kellene tartani a technika és technológia fejlődésével, de ő ezt nem vállalja. Van viszont, aki annak érdekében, hogy le ne maradjon, olyan munkahelyet keres magának, ahol hasznosítani tudja ismereteit és állandóan továbbképezheti magát.

Az ember képességei, készségei, szakismerete és a vele szemben támasztott követelmények közötti eltérésnek, meg nem felelésnek általában két esetét különböztetjük meg¹⁰:

— az első esetben a munkaerő többre képes, mint amit a végzett rész-munka megkövetel tőle, amikor tehát „*az ember nagyobb, mint munkája*”;

— a második esetben a minőségi meg nem felelés abból adódik, hogy a munka által támasztott követelményeknek *az ember* nem tud eleget tenni, vagyis „*kisebb, mint munkája*”.

A gyakorlatban természetesen ez a két alap eset nem jelentkezik ilyen tiszta formában. Olyan szituációk alakulnak ki ugyanis, elsősorban az egyre fokozódó technikai munkamegosztás, valamint az általános és a szakismeretek növekedésének gyors üteme következtében, hogy egy meghatározott konkrét munkán belül *az ember egyszerre lehet „kisebb” és „nagyobb” is munkájánál.* Egyre gyakrabban adódnak olyan helyzetek, amikor a fizikai dolgozók munkájuk során olyan műveleteket végeznek, amelyek csak részben adnak lehetőséget számukra a korábban szerzett szaktudásuk felhasználására, ugyanakkor

¹⁰ Hegedűs András—Rozgonyi Tamás: Társadalmi konfliktusok vállalati szintű döntésekben. Vezetési Ismeretek II. KJK. 1968. 175—207. oldal.

olyan tevékenységet, feladatot is el kell látniuk, melyet egyéni adottságaik, sajátos szakképzettségük miatt nem tudnak maradéktalanul elvégezni. Ez egyébként a régi, hagyományos szakmák elhalásának, felbomlásának és az új, differenciáltabb igényeknek, követelményeknek megfelelő szakmák kialakulásának, születésének természetes folyamata.

A fentiekből következik, hogy a vállalatok nem minden esetben várhatnak a sajátos követelményeiknek megfelelő szakemberekre, hanem saját maguknak kell gondoskodni a szakmáltásról, a szükséges szakgárda kineveléséről. Ez viszont vállalati szinten is megalapozott, *tervszerű oktatási, továbbképzési politika* kidolgozását és gyakorlati megvalósítását teszi szükségessé.

b) *Perspektíva — felemelkedési lehetőség.* A dolgozók vállalathoz való kötődését nagymértékben elősegíthetjük azzal, ha számukra megfelelő perspektívát, felemelkedési lehetőséget biztosítunk. Az üzemen belüli felemelkedési lehetőségnek, perspektívának sajátos szociológiai vetülete van. Az ugyanis, hogy az emberek látnak-e megfelelő jövőt maguk előtt, alapvetően meghatározza mind a munkában tanúsított magatartásukat, mind pedig az üzemhez való ragaszkodásukat. Gyakran előfordul, hogy az egyén, az adott munkaterületen már nem lát maga számára felemelkedési lehetőséget, tehát úgy véli, lezárult előtte a vertikális mozgás útja. Ebben az esetben a dolgozó magatartása háromféle alternatívában juthat kifejezésre:

- az egyén beletörődik helyzetébe,
- elégedetlen és lázadozik, de az üzemen belül még lát olyan munkakört, amelyben fejlődhet, amely perspektívát nyújt számára,
- s végül csak üzemen kívül lát és próbál megoldást találni.

Ezeknek a magatartástípusoknak a kialakulását más és más tényezők motiválják.

Az adott helyzetbe való beletörődés, vagyis annak tudomásulvétele, hogy lezárult a felemelkedési lehetőség, feltétlenül összefügg olyan tényezőkkel, mint a dolgozó életkora, családi helyzete, a megszokás pusztá ténye, a csoportkohézió erőssége stb. Akik ebbe a csoportba tartoznak, bár nem látnak már maguk előtt felemelkedési lehetőséget, mégis elégedettek, nem mutatnak mozgási szándékot.

Üzemi munkaerő-gazdálkodási szempontból sokkal problematikusabb réteget jelent a munkásoknak az a csoportja, amelyik *nem törődik bele helyzetébe, s üzemen belül vagy kívül keresi a számára megfelelő munkaterületet.*

E magatartástípus egyik alapmotívuma az, hogy az egyén képességeinek, készségeinek továbbfejlesztését — ami vállalati szempontból sem elhanyagolható — gátolják az adott munka objektív feltételei. További indíték lehet még a családhoz való közelebbkerülés, egészségügyi okok, a több műszaktól való idegenkedés stb.

Az üzemi munkaerő-gazdálkodási szerveinek nagy figyelmet kell fordítani erre a rétegre és segíteni kell azt különösen akkor, ha annak mozgási törekvései

szakmai fejlődését is szolgálják. A segítség megnyilvánulhat abban, ha a továbbtanulásra elsősorban ezeket a dolgozókat nyerik meg. *A beiskolázási politikát természetesen átgondoltan kell kialakítani*, mert különben az a helyzet állhat elő, hogy olyan szakembereket képeztetnek ki, akikre az üzemnek belátható időn belül nem lesz szüksége, vagy a már kiképzett szakmunkásoknak hosszú ideig kell várni, míg a képzettségüknek megfelelő munkakörbe kerülhetnek. Ilyen esetekben a dolgozók előléptetésük jogos követelésével szembekerülhetnek a vállalatvezetéssel, és emiatt konfliktushelyzetek adódhatnak. A perspektíva, a felemelkedési lehetőség nem kellő mértékű kihasználásával, korlátozásával vagy helytelen oktatási gyakorlattal az üzemvezetés egyik legértékesebb munkásrétegét veszítheti el. Ennek veszélye viszont az új gazdálkodási rendszerben még fokozottabban fennáll azáltal, hogy a munkaerő mozgása az eddiginél szabadabbá vált.

3. *A bér.* A hivatalos beszélgetések során a vállalatoktól kilépők gyakran a munkahely-változtatás szinte egyetlen okaként a bérral való elégedetlenséget jelölik meg. A szociológiai felmérések már kisebb arányban fednek fel ilyen típusú mozgásindítékokat. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy a kilépők általában a pénzt használják kényelmes és a hivatalos szervek által is könnyen elfogadható lepelként, s nem tárják fel őszintén a valós okokat. Természetesen ezzel nem kívánom azt mondani, hogy a pénznek nincs jelentős szerepe a munkahely-változtatásban, de úgy hiszem, ez csak egyik tényezője a kilépési okok egész sorának, amelyek mint a kilépő valós vagy vélt szükségletei, várakozásai állnak fenn.

A gazdálkodás irányításának új rendszerében eddig tett intézkedések egy része, melyeket már részben érintettünk is, az eddiginél intenzívebb munkaerő-mozgást eredményeztek. Ezen a rendszeren belül azonban meg kell keresni annak lehetőségét is, hogy *miként lehetne érvényt szerezni a vállalati munkaerő-gazdálkodást a mainál jobban szolgáló bérezési gyakorlat kialakításának.* Ezzel kapcsolatosan érdekes kísérletek folynak nálunk és a szomszédos szocialista országokban is. A csehszlovákiai új gazdaságirányítási rendszernek egyik érdekes és újszerű megoldása például az ún. „vezetők alapjának” képzése.¹¹ Ilyen alappal rendelkeznek a művezetők, az üzemvezetők, a különböző osztályok és főosztályok vezetői. A „vezetők alapja” a vizsgált vállalatoknál az irányított dolgozók beralapjának mintegy 3%-át teszi ki. Az ebből fizetett jutalmazásoknál a vezető teljesen önállóan dönt. A vezetők alapjából származó jutalom a feladat elvégzését követően azonnal kifizetésre kerül.

A fenti példa is mutatja, hogy a *bérrendszert jó vezetési eszköznek tekintetjük.* Ehhez azonban arra van szükség, hogy a vezetők ne csak a teljes bér-költséggel mint mértékadó költségtényezővel foglalkozzanak, hanem azt is

¹¹ Pongrácz László: A gazdaságirányítás új rendszerének egyes kérdései Csehszlovákiában. Munkaügyi Szemle 1966. 7. szám. 266–269. oldal.

vizsgálják, hogy az egyes bérezési formáknak, ösztönzési módszereknek milyen hatása lehet a dolgozók munkakedvére, a végzett munkájuk hatásfokára, röviden a munkához való viszonyára. Ez annál is inkább figyelmet érdemel, mivel véleményem szerint egyes esetekben nem is annyira a kapott bér abszolút nagysága, hanem inkább az annak megállapításakor elkövetett „viszonylagos igazságtalanságok” váltanak ki elégedetlenséget. Márpedig ez rendszerint olyan esetekben fordulhat elő, amikor az alaphérek és járulékos juttatások tekintetében nem differenciálunk eléggé a végzett munkának megfelelően.

A bér természetesen nemcsak a kilépést, de a vállalathoz kötődést is motíválja.

Ezt az üzemek azonban csak azáltal érhetik el, ha olyan bér- és jövedelemelosztási gyakorlatot alakítanak ki, amelyben jól érvényesül a vállalathoz hű dolgozók anyagi elismerése. Ennek ellentmondani látszik az a napjainkban kialakult gyakorlat, miszerint a vállalati munkaerő-gazdálkodás szervei elsősorban nem a meglévő munkaerő megtartására koncentrálnak a rendelkezésre álló anyagi lehetőségeket, hanem a hiányzó munkaerő „minden áron” való megszerzésére. Ezt a vállalati magatartást sokan úgy használják ki, hogy sorozatos munkahely-változtatás révén szándékoznak mind magasabb fizetést elérni.

4. *A családtól való távolság és a lakásprobléma.* A családtól való távolság és a lakásprobléma a kilépések okai között igen jelentős szerepet játszik. Ez a kérdés azonban természetesen másként vetődik fel egyfelől azokban az iparágakban, ahol a munkaerőre építik az üzemet vagy a nyersanyagkészletekben gazdag területeken létesítenek lakótelepeket, városokat, másfelől ott, ahol állandóan változó munkahelyekhez kell a szükséges munkaerőt földrajzilag különböző területekről toborozni és mozgatni.

Azok a dolgozók, akiknek lakóhelye egybeesik a munkahelyükkel, az ingázók (bejárók) és a családjuktól távoli munkahelyen dolgozók munkaerő-gazdálkodási szempontból három különböző munkacsoportot alkotnak.

E munkásrétegek közül a legkevesebb problémát a *helyben lakók* jelentik.

Az *ingázók* szinte mindig instabil részét jelentik a vállalati kollektívának. Az ingázók nagyobb fluktuációját elősegíti az a törekvésük, hogy lakóhelyükhöz közelebb tudjanak elhelyezkedni, s ezért hajamosak arra, hogy megragadják mindazokat a munkalehetőségeket, melyek segítségével csökkenthetik az ingázás távolságát. Különösen így van ez akkor, ha az üzemhez nem kötik olyan érdekek, célok (jobb kereseti lehetőség, továbbtanulási lehetőség stb.), amelyek háttérbe szorítanák ezt a törekvésüket. Az ingázás gátolja a jó munkahelyi kollektíva kialakítását is, hiszen lehetetlenné teszi az üzemen kívüli személyes kapcsolatok létrejöttét. A megfelelő közösségi szellem hiánya viszont lazítja a dolgozó és az üzem kapcsolatát, ennek következtében pedig gyakran viszonylag kis előnyök reményében is kész a munkás munkahelyét megváltoztatni.

Az üzemek dolgozóinak nem kis hányadát teszik ki azok, akik családjuktól távoli munkahelyen dolgoznak. A családtól való távollét, a megszokott

társadalmi, családi környezet hiánya új életforma, életvitel kialakítását teszi szükségessé. *A családjuktól külön élő munkások* zöme munkásszálláson vagy a vállalatok által bérelt egyéb szálláshelyen lakik. A munkások nagy része szükségszerűségről veszi igénybe a munkásszállót, igényeit is ennek rendeli alá, számára ez az életforma megszokottá és többé-kevésbé elfogadhatóvá válik. Ez az életvitel azonban a dolgozók csak kisebb hányadának, elsősorban a fiatal, nőtlen munkásoknak jelent megoldást. A családos dolgozók számára a megnyugtató megoldást a vállalati lakások jelenthetik. Éppen ezért nem kis szerepe van a munkaerő-vándorlás csökkentésében is a vállalati lakások juttatásának különösen akkor, ha a lakáelosztásban a törzsgárda-tagok megbecsülése is kifejezésre jut.

5. *Munka és munkakörülmények.* A munka jellegéből és körülményeiből adódó negatív következmények és hátrányok is komoly szerepet játszanak a vállalatoktól történő kilépésekben.

A munkahely-változtatást kiváltó munkakörülmények között *dolgozók gyakran hivatkoznak különböző munkarendi problémákra.* Az egyes munkarendi formákkal együtt járó társadalmi-szociológiai következmények többé-kevésbé ismertek.

Ezek közül most a folyamatos munkarenddel kapcsolatosan két vonatkozást emelnénk ki: *a társadalmi kapcsolatokat és a munkán kívüli idő* (mindenkeleltt a szabad idő) felhasználásának problémáját. Az alapvető gondot mindkét vonatkozásban az okozza, hogy a pihenőnapok nem minden esetben esnek vasár- és ünnepnapokra. Ezek a körülmények is más és más módon érintik a dolgozók különböző rétegeit, csoportjait (helybenlakókat, ingázókat stb.) és helyváltogatáshoz vezethetnek.

Az üzemeinknél napirenden levő *munkaidő-csökkentés új munkarendi változások* kialakítását teszi szükségessé. Konkrét bevezetésük több megoldási alternatíván keresztül lehetséges. Az új munkarendi változások bevezetésének sikere vagy sikertelensége, vonzó vagy éppen taszító hatása azonban nem kis mértékben múlik majd azon, hogy az üzemek vezetői mennyire vonják be a dolgozókat a számukra is megfelelő variációk kiválasztásába.

További figyelemre méltó szempontot jelentenek még a *munkafeltételek és a szociális körülmények* is, melyeknek rendszeres javítása úgyszintén jelentősen hozzájárulhat a munkaerő-fluktuáció csökkentéséhez, az új munkaerő üzemhez kötődéséhez.

További vizsgálatok standardizált kutatási módszerekkel. A munkahely-változtatás jelentőségének tudományos igényű vizsgálata hazánkban a hatvanas évek elején kezdődött el. Magával a problémafelvetéssel foglalkozó néhány bevezető jellegű tanulmány után egyes iparágakban és vállalatoknál sorra végeztek e témakörben konkrét szociológiai felméréseket. Ezekre a vizsgálatokra azonban szinte kivétel nélkül az egymástól való elszigeteltség, az egyoldalúság és nem utolsósorban a módszertani útkeresés volt a jellemző.

Az első konkrét vizsgálatok még csak néhány fontosabbnak tartott objektív jellemző (életkor, nem, szakképzettség stb.) függvényében elemezték a vállalattól kilépők helyváltogatásának okait és a belépők új munkahellyel kapcsolatos aspirációit, elvárásait. A fő adatgyűjtési módszer a kérdőíves kikérdezés volt, s a dolgozókkal történő beszélgetést, a személyzeti vagy munkaügyi osztály e feladatra felkért, illetve megbízott előadója folytatta le.

A későbbi felmérések már a probléma megközelítésének módjai és technikája tekintetében is túljutottak az első vizsgálatokon. Ezek a kutatások már nemcsak a mozgó, de a pillanatnyilag még stabil munkaerőre is kiterjedtek. A munkahely-változtatás indítékai mellett tehát arra is választ kerestek, hogy melyek azok a tényezők, amelyek már ma is elősegítik a dolgozók vállalathoz kötődését, a törzsgárda kiszélesítését. A másik jellegzetessége ezeknek a vizsgálatoknak a korábbiakkal szemben, hogy nem érnek véget a kilépés indítékainak feltárásával és elemzésével, hanem komoly jelentőséget tulajdonítanak annak is, hogy a kilépő munkaerő milyen népgazdasági ágak, vállalatok és milyen jellegű munkahelyek felé orientálódik, illetve mely területről érkező munkaerő számára jelent felvevő piacot a vizsgált üzem. Az egyre komplexebb, többszempontvá váló kutatások egyre differenciáltabb vizsgálati módszereket is követeltek.

Egy vonatkozásban azonban nem történt előrelépés, nevezetesen a *vizsgálatok koordinálása* tekintetében, értve ezalatt az azonos célú, de különböző szempontú (szociológiai, pszichológiai stb. aspektusú) kutatások koordinálását. Ennek hiánya különösen érződik akkor, amikor a legkülönbözőbb területen lefolytatott konkrét szociológiai felmérések eredményeinek egybevetését szeretnénk elvégezni. Részint azért, hogy ezáltal kiszűrjük az egyes iparágakra, vállalatokra és intézményekre jellemző mozgási okokat, részint pedig azért, hogy időrendben követni tudjuk a helyváltogatás motivációinak struktúraváltozását. Összehasonlítani azonban csak azonos vagy alapjában hasonló céllal, módszerekkel és technikákkal lefolytatott kutatások eredményeit lehet. Ahhoz viszont, hogy összehasonlító kutatásokat végezhessünk, nagyszámú empirikus kutatásra, a különböző megközelítési módok tapasztalatainak kiértékelésére és az így nyert ismeretek, információk állandó cseréjére van szükség.

Véleményem szerint a munkahely-változtatás témakörében rendelkezünk már olyan általános érvényű tudományos megalapozottsággal, hogy e jelenség vizsgálatára olyan *standardizált kutatási módszereket dolgozzunk ki*, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy akár országos méretekben is, elősegítsék a munkahely-változtatás okainak feltárását, elemzését és a nyert információk alapján hatékony javaslatok, illetve konkrét intézkedések kidolgozását.

GARANCSY GABRIELLA: A MUNKAERŐ-VÁNDORLÁS NÉHÁNY JOGI PROBLÉMÁJA

A gazdaság és a jog kapcsolatáról már elég sok szó esett, így felesleges lenne azokat megismételni. Ezért ezt a kapcsolatot, az ilyen jellegű összefüggéseket - *in medias res* - a témánkra vetítve mutatom be.

A munkaerő-mozgás egyik befolyásoló tényezője lehet a jogi szabályozás. A jogi szabályozás végigvonul az egész munkaviszonyon, így a jogi befolyásolás eszközei a munkaerő-mozgást illetően is látszólag igen nagyszámúak és széleskörűek. A bérszabályok, ide értve a részesedésre vonatkozó rendelkezéseket is, azonban *elsősorban* közgazdasági tartalmúak, a közelebről a dolgozó anyagi érdekeltségének a vállalat nyereségérdekeltségi struktúrájával való összekapcsolását szolgálják. Bár jogi normák formájában jutnak kifejezésre ezek az anyagi ösztönzők, mégis, amikor a munkaerő-fluktuáció jogi kérdéseiről beszélünk, akkor elsősorban a specifikusan jogi megoldásokra gondolunk.

A munkaerő-mozgást lényegesen befolyásoló ilyen jogi eszközök a munkaszerződés-módosítás és még inkább a felmondási jog rendszerében jelentkeznek. A munkaszerződés-módosítás az üzemen belüli munkaerő-mozgatóeszköz, míg a munkaviszony-megszüntetésekkel szemben a felmondással vagy kölcsönös megegyezéssel történnek - bonyolódik le véregegyezményben az a folyamat, amelyet általánosan munkaerő-fluktuációnak nevezünk. Mind a szerződés-módosítás, mind a megszüntetés jogi szabályozása a múltban is és a jelenben is, a gazdasági élet megszervezésének módjához kapcsolódik. A régi centralizált gazdasági rendszer munkajogi vetülete volt a munkaviszony sok olyan kötöttsége, amely a jogrendszeren belül is ellentmondásos volt.

Vizsgáljuk először röviden a témánk szempontjából kisebb határfokú munkaszerződés-módosításnak problémáját.

A munkaszerződés-módosítás korábbi jogi szabályozása áthelyezés néven volt ismert. Ez nemcsak a jogi terminus technicus különbsége, mert az áthelyezés magába foglalta a munkáltató egyoldalú rendelkezési jogát a munkavállalója munkakörének, munkahelyének stb. megváltoztatására. Az új Mt. rendelkezése viszont a felek megállapodását írja elő a szerződésmódosításhoz, a munkajogviszonybeli feltételek megváltoztatásához.

A szerződésmódosítás lehetőséget ad sok olyan jogos vagy méltányos dolgozó igény vállalaton belüli kielégítésére, amely kihatással van a munkaerő-fluktuációra. Gondolok itt egy adott szakmán belüli specializálódás igényére vagy egy fiatal dolgozó olyan igényére, hogy szélesebb körű szakmai tapasztalatokat szerezzen, vagy pl. egy átlagos képességet megkívánó ún. rutinmunkán foglalkoztatott, de annál magasabb szintű teljesítményre képes szakmunkás olyan igényére, hogy egyedi vagy legalábbis a rutinmunkát meghaladó munkadarabok gyártásán foglalkoztassák stb. Ha a vállalaton belül erre

lehetőség van – és egy nagy vállalatnál többnyire adott ez a lehetőség –, a munkáltató a vállalat érdekének és a dolgozói igények racionális egyeztetését megoldhatja „az üzemen belüli vándoroltatással”, a szerződés módosítás jogi formájának keretében. Ugyanilyen jogi rendezés keretében oldható meg az említett példákon kívül a képességnek és képzettségnek megfelelő díjazás elve, amely az új gazdasági mechanizmusban kilépett az eddig szemérmesen álcázott keretből, illetve az egyértelműen pejoratív jelzővel illetett „anyagiaság” köntöséből.

Összefoglalva: a munkaszerződés-módosítások keretében sok olyan jogos vagy méltányos dolgozói igény megoldható, melynek figyelmen kívül hagyása végső soron a dolgozó felmondására vezet.

Míg a munkaszerződés módosítása – az említettek szerint – csak közvetett hatással van a munkaerő-fluktuációra, addig a munkaviszony megszüntetésének jogi szabályozása közvetlen befolyásoló erő. Olyannyira közvetlen, hogy hosszú időszakot átfogóan a munkaerő-fluktuáció *egyetlen* szabályozójaként fungált. Az 1951–1965-ig terjedő időszakban az Mt. rendelkezései értelmében a dolgozó jogszerű felmondásához a munkáltató hozzájárulása volt szükséges. A törvény tételesen felsorolt ugyan néhány esetet (régii Mt. 30. §), amikor a dolgozó felmondhatott, megszüntethette munkajogviszonyát, ha pl. közép- vagy felsőfokú tanintézet nappali tagozatára vették fel, házastársát más helységbe helyezték át és annak új lakóhelyére kívánt költözni, ha alacsonyabb fizetéssel járó munkakörbe helyezték és az alaplétszámcsökkenése a 10%-ot meghaladta stb. Ez eseteken kívül azonban a dolgozó csak a vállalat igazgatójának hozzájárulásával szüntethette meg a fennálló munkaviszonyát. Ha az igazgató a hozzájárulását nem adta meg és az egyeztető bizottság sem változtatta meg az igazgatói döntést, akkor a dolgozó munkahelyén maradni kényszerült vagy önkényesen kilépett. Az önkényes kilépés jogkövetkezménye, a munkaviszony folyamatosságának elvesztése azonban olyan súlyos hátrányokkal járt, amelyek kihatottak a dolgozó új munkaviszonyára is. Lehetőség volt még a munkaviszony kölcsönös megegyezéssel történő megszüntetésére, de ez a mód is – ahogyan az elnevezés mutatja – szintén a munkáltató hozzájárulását kívánta meg.

A dolgozói felmondás ilyen jogi rendezése olyan nézetet tükrözött, amely szerint minden dolgozói felmondás, – ha nem találkozott a munkáltatói egyetértéssel – az egészségtelen munkaerő-vándorlás körébe tartozott, amelynél munkaszervezési, közgazdasági eszközökkel való befolyásolás szóba sem jöhetett, hanem kizárólag szigorú jogi szabályokkal kellett azt megakadályozni. Ez a nézet egy egységes koncepció része volt. Mivel a centralizált gazdaságirányítási rendszerben magukat a munkáltatói jogkört ellátó vállalatokat is adminisztratív intézkedésekkel irányították, ebbe a koncepcióba szervesen beletartozott a munkaerővándorlás adminisztratív eszközökkel való befolyásolása. E felfogás ellentmondásossága az ismeretes módon jelentkezett a gaz-

dasági élet területén, de több vonatkozásban munkajogilag is. A társadalom munkájának megszervezése, az egész társadalmi munkaszervezet a munkaszerződés hálózatán épül fel, másképpen fogalmazva, a munkaviszonyokat létesítő munkaszerződés rendszere azt jelenti, hogy a munkaviszonybeli felekre bízva egymás kiválasztását, az egymásnak való megfelelés alapján. A munkavállaló szabadon választhatja meg a munkahelyét, a munkáltató pedig az alkalmazni kívánt dolgozót. A régi szabályozáson belül az ellentmondás ott jelentkezett, hogy ez a választási, illetve szerződési szabadság gyakorlatilag csak az első alkalmaztatásánál valósult meg, ezt követően pedig a dolgozó szerződési szabadsága az adott munkáltató döntése alá volt rendelve.

Ez a dolgozó személyiségét figyelembe nem vevő szabályozás az Mt. novellájának életbe lépéséig, 1965. január 1-ig állt fenn. Az addigi helyzet tarthatatlanságát már az önkényes kilépések száma is mutatta, ugyanakkor ez időpontban már a gazdasági irányítás reformjának szükségességét igénylő nézetek is megjelentek. Ez új szelek fuvallata is befolyásolta a novelláris módosítást, amely azonban — finoman fogalmazva — nem nagyon sikerült produktuma volt a régi és új felfogás megkísérelt egyeztetésének. Feloldotta ugyan a dolgozói felmondás munkáltatói hozzájárulástól való függését, de egyrészt kiiktatta a kölcsönös megegyezéssel való munkaviszony-megszüntetés lehetőségét, másrészt pedig a jogszerű dolgozói felmondáshoz indokolatlan gazdasági hátrányokat fűzött.

Végül már a gazdaságirányítás reformjához igazodó, 1968. január 1-én életbe lépett új Mt. szüntette meg ezeket a hátrányokat és e vonatkozásban olyan szabályozást tartalmaz, amely az új gazdaságirányítási rendszernek, egyben a szocialista munkajogi elveknek is megfelel. A munkajogi elveknek való megfelelés alatt azt értem, hogy az új törvény feloldotta azt az ellentmondást, amely a szerződési szabadság és az adott vállalathoz való jogi lekötés között fennállott: és a szocialista társadalmi rendben megkövetelhető humanizációs folyamatba beleillően, az egyes dolgozó ember munkatörekvéseinek, ambícióinak teret nyitott.

A munkaerő-fluktuációt befolyásoló munkajogviszony-megszüntetésekben eddig csak a dolgozói felmondással foglalkoztam. A munkajogviszony megszüntetése azonban más formációkat is mutat.

Elsősorban az új Mt. tartalmazza a kölcsönös megegyezéssel-történő munkaviszony-megszüntetési lehetőséget is. A szocialista jogirodalomban található olyan optimista nézeteket is, hogy a szocialista társadalmi rendben az ilyen megszüntetés tipikus. Ez a nézet dominál a NDK jogirodalmában és részben a csehszlovák munkajogi irodalomban is. Magam részéről ezt elvileg helyesnek tartom, különösen a németek alapos és szisztematikus kifejtése szerint, akik arra hivatkoznak, hogy a kétoldalú megállapodással létrejött munkaszerződésnek az ugyancsak kétoldalú megállapodással létrejött megszüntetési megállapodás, az Aufhebungsvertrag felel meg. Ehhez azonban engedjessék

meg magyaros fordulattal hozzáfűzni, hogy „túl szép a menyasszony”. Az ilyen megszüntetési mód általánossá válása ugyanis a szocialista fejlődés jelen periódusában nem reális. A szükségleteknek a még nem kommunista, hanem csak szocialista elosztási elvek szerinti kielégítése időszakában a vállalatok különböző adottságai és egyéb körülmények miatt nem lehet általánosnak megjelölni a munkáltatói és munkavállalói szándék egyezését. Természetesen, különböző indítékok a felek akarategyezését eredményezhetik, pl. a vállalat részéről egy meghatározott kategóriában jelentkező munkaerő-felesleg megszüntetése, a dolgozó részéről ugyanakkor egy számára megfelelőbb munkahely választása. Ilyenkor valóban éppen olyan kétoldalú megállapodás szünteti meg a munkaviszonyt, mint amilyen keletkeztette. A kölcsönös megegyezésnél azonban nem elegendő a megszüntetésre vonatkozó megállapodás, hanem annak magában kell foglalnia a megszüntetés időpontjára vonatkozó megállapodást is mint lényeges, sőt alakító feltételt. (Mert pl. a vállalatnak egy bizonyos ideig szüksége van a dolgozó munkájára egy határidős munka befejezéséig, más oldalról viszont a dolgozónak csak egy bizonyos időpontban van lehetősége más munkahelyen való elhelyezkedésre.)

Az Mt. a munkaviszonyt megszüntető módok között a más vállalathoz való áthelyezést is felsorolja. Ez valójában a kölcsönös megegyezéssel történő megszüntetésnek egy minősített esete, amikor a két munkajogviszonybeli fél megállapodásához még egy harmadik fél közreműködése is szükséges, illetőleg olyan megállapodás, amely két munkáltató és egy munkavállaló között jön létre, és magában foglalja az adott munkajogviszony megszüntetését és az új jogviszony létesítését.

Ez esetekkel csak a teljesség kedvéért foglalkoztam, mert jogilag is döntően az egyoldalú felmondások a problematikusak.

Az előzőekben ismertetett dolgozói felmondás a felmondási jog problematikájának csak egyik oldala, bár napjainkban a tudományos közvéleményt leginkább érdeklő oldala.

Munkajogilag azonban inkább problematikus a munkaerő-mozgásra ugyancsak kiható másik oldalú felmondás, a munkáltatói felmondás. A korábbi jogi szabályozás 1951-től 1968-ig terjedően a munkáltatói felmondásra okot adó körülményeket tételesen felsorolta. Ezek az okok vagy a vállalat szervezeti viszonyaihoz kapcsolódtak, tehát felmondásra jogosító ok volt a vállalat megszűnése, a vállalat átszervezése, illetve a vállalatnál mutatkozó létszámfelesleg, – vagy pedig a dolgozó személyében rejlő okot jelöltek meg, vagyis felmondási okul szolgált, ha a dolgozó a munkaköre ellátására alkalmatlan volt, illetve munkáját ismételt figyelmeztetés ellenére nem végezte megfelelően.

Az új Mt. hatályba lépését megelőző vitákban különböző érveken alapuló vélemények hangzottak el a felmondási rendszer fenntartása mellett és ellen. Magam is a törvényi okokhoz kötött felmondási rendszer mellett foglaltam állást abból a megfontolásból, hogy a törvényi keret-tényállások valójában

olyanok, hogy azokba minden olyan munkáltatói felmondás belefér, amely indokolttá teszi a munkajogviszony egyoldalú megszüntetését, mert a fennálló munkajogviszony rendeltetését veszítette. Ugyanakkor viszont gátat szab az esetleges rosszhiszemű munkáltatói szubjektivitásnak. A vita során jelentkező másik álláspont szerint a törvénynek azt kellett volna tartalmaznia, hogy a munkáltató csak *alapos ok* fennállása esetén szüntetheti meg a dolgozó munkajogviszonyát. Utólag magam is úgy ítélem meg, hogy ez lett volna a rugalmasabb megoldás, bár tartalmilag nem kétségesen a régi törvényi felmondási okokat tartalmazta volna. Mindenesetre, most már a viták lezárása után megjelent Mt. egy harmadik utat választott, úgy rendelkezik, hogy a munkáltatói felmondást indokolni kell, mégpedig úgy, hogy az indoklásból a felmondásra okot adó körülmény világosan kitűnjön és a felhozott oknak a valóságnak meg kell felelnie.

Az új szabályozással kapcsolatosan felmerült aggályok a dolgozó munkához való jogának mint szocialista alapelvnek megsértésétől, a rosszhiszemű személyeskedés megnyilvánulásának lehetőségétől tartottak. Ezzel kapcsolatban kell utalnom a viták idején általánosan kialakult arra a nézetre, hogy az új gazdasági irányítási rendszer bevezetése után éppen a gazdasági ösztönzők hatására a vállalatoknál nagymérvű létszámcsökkenéssel kell számolni, amelyek eredményeként jelentős munkaerő-felesleg képződik.

Egy év eltelte után megállapíthatjuk, hogy ez a feltételezés nem vált be, mert a munkaerő-felesleg helyett nagymértékű munkaerő-hiány állt elő, mely erősen befolyásolja a felmondások számát, s így a munkaerő-fluktuációt is.

A gyakorlati tapasztalatok szerint a munkaerő-hiány a munkáltatói oldalon a felmondások korlátozásának az irányában hatott, s a felmondási joggal a vállalatok most már valóban csak akkor éltek kevés kivételtől eltekintve, ha azt indokolttá tette, hogy a munkaviszony rendeltetését veszítette. Úgy vélem, nem érdektelen az új gyakorlat rövid áttekintése. A Fővárosi Területi Munkaügyi Döntőbizottsághoz beérkezett, az 1968. I. 1-től 1968. XII. 31-ig eszközölt munkáltatói felmondások elleni panaszok fellebbezett eseteit vizsgáltam meg és ennek eredményét röviden ismertetem.

Leszámítva a felmondási idő és egyéb ilyen intézkedések elleni panaszokat, kizárólag a felmondási okokkal kapcsolatos fellebbezések száma 247 volt. Ezeket tüzetesen átvizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy ez ügyekben a munkáltató által felhozott körülmények olyan alapozásúak, amelyek a korábbi törvény tételes felsorolásához kötött rendszerében is megálltak volna, illetve egyes felmondásokat kellő alapozottság hiányában a munkaügyi vitát eldöntő szerv jelenleg sem hagyott helyben. A felmondási okok megoszlása:

- a vállalat megszűnésére alapított felmondások száma: 2,
- a vállalat átszervezésére: 30,

a létszámfeleslegre: 12,

a dolgozó alkalmatlanságára alapított felmondások száma: 66.

Itt bizonyos részletezés szükséges. A dolgozó alkalmatlanságát a legkülönbözőbb okok motiválhatják. Oka lehet a szűkebb körű szakmai alkalmatlanság körébe tartozó képzés-hiány, a képesség hiánya, az egészségi állapottal összefüggő körülmény, de alkalmatlanságot megalapozó körülmény lehet pl. az erkölcsi bizonyítvány feltételéhez kötött munkakörökben a büntetett előélet vagy nem a múltbeli, hanem az adott munkaviszonybeli magatartási körben az összeférhetetlen, intrikus, a munkahely légkörét mérgező magatartás, illetve a betöltött munkakörhöz nem méltó magatartás.

A nem megfelelő munkavégzésre alapított felmondások száma: 68.

Mindezekben az esetekben a munkaadó felmondhatott volna a régi törvényi rendelkezések alapján is.

A továbbiakban a felajánlott más munkakör (munkahely) el nem fogadására alapított felmondások száma: 5.

Egyéb körülményre alapított felmondás: 24.

Az öregségi nyugdíjra való jogosultság címén történt felmondás: 27.

Végül a minőségi cserére alapított felmondások száma: 13.

A Munka Törvénykönyvét megelőző vitákban különösen az ilyen felmondás megengedettsége jelentkezett problematikusán. A törvény nem határozza meg a minőségi csere kritériumait, így lehetőség van pl. arra, hogy az igazgató felmondjon egy, a munkáját kielégítően végző dolgozónak, mert „úgy hallotta”, hogy egy másik dolgozó, akit alkalmazni kíván, magasabb szintű munkateljesítményre képes. Az ilyen jellegű aggály eddig nem igazolódott. A vizsgált gyakorlat ugyanis azt igazolja, hogy a minőségi cserére hivatkozó munkáltatói felmondások a csere szükségességének olyan objektív ismérveit jelölik meg, amelyet a dolgozó alkalmasságával, képességével, képzettségével, gyakorlatával, illetőleg a munkavégzésének értékelésével vagy a vállalat szervezési viszonyaival, (mint pl. átszervezés folytán megnövekedett feladatok ellátása) függenek össze.

Visszatérve még a dolgozói felmondásra, azt kell megállapítanunk, hogy a munkáltatói felmondásokkal szemben a jogi szabályozás változása és a munkaerőhiány ellenkező hatást gyakorol, a dolgozói felmondások számát növelte. Nem kívánok most kitérni arra, hogy a munkavállalók részéről történő munkahely-változtatások nagyobb számát a jogi kötöttségek feloldásán kívül még milyen okok idézik elő, mert azokat e kérdés gazdasági, pszichológiai stb. oldalaival foglalkozó referátumok részletezik.

Befejezésül és egyben összefoglalóul tehát leszögezhetjük, hogy a munkaerő-fluktuáció egyik befolyásoló tényezője lehet a jogi szabályozás, de csak egyik, és semmi esetre sem egyedüli, mint a hivatkozott időszakban. A jog szerepe általában, az hogy a munkajogviszony stabilitását biztosítsa és csak

akkor tegye lehetővé a megszüntetést, ha az adott munkaviszony a rendeltetését elvesztette, a lehetőséghez képest egyeztetve a vállalati és dolgozói érdeket.

A dolgozói felmondásoknál jogi megkötés sem helyes, sem célravezető nem lenne, ezt a múlt példája is mutatja. A jog bizonyos közvetett befolyással, mint a törzsgárda-tag kedvezményeinek megállapításával hathat közre, továbbá a munkakörhöz és szolgálati idő mértékéhez igazodó felmondási, illetve felmentési idő megállapításával biztosíthatja az átmenetet, vagyis lehetőséget nyújt mindkét félnek a másik fél felmondása után új alkalmazás, illetőleg új alkalmazott megtalálására.

DEBRECZENI ENDRÉNÉ: A MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁS MÓDSZERTANÁNAK NÉHÁNY GYAKORLATI PROBLÉMÁJA

A Beloianisz Híradástechnikai Gépgyárban a munkaerő-gazdálkodás jelenlegi módszereinek kialakítása 1962-ben kezdődött. Addig a munkaerő-mozgásokról csak a bonyolításhoz — tehát lényegében az adminisztratív ügyintézéshez — szükséges adatokat tartottuk nyilván, amelyek behatóbb elemzésre, a mozgások befolyásolását célzó intézkedésekre nem voltak alkalmasak.

A növekvő munkaerőhiánnyal arányosan növekvő fluktuáció, az ezzel járó termelési problémák és az anyagi veszteség, érdemi munkaerő-gazdálkodást és ezen belül elsősorban a fluktuáció vizsgálatát követelte.

1962-ben a pszichológiai laboratórium létrehozásával egyidejűleg a labor és a munkaerő-gazdálkodás közös tevékenységként elkezdődött egy újfajta munkaerő-gazdálkodási módszer kialakítása. Elsőrendű feladatunknak a fluktuáció-befolyásolását tekintettük. Ennek érdekében a szükséges áttekintést biztosító információs rendszerre volt szükség. Ezért dolgoztuk ki öt évvel ezelőtt első adatgyűjtő ívünket.

Kétféle adatlapot használtunk. Az első ívet a fizikai állományú dolgozók belépésekor állítottuk ki, a másodikat pedig kilépésük alkalmával. Mindkét kérdőív gépi feldolgozásra alkalmas formában készült. Az adatfelvétel teljes körű volt, tehát minden munkásállományú be- és kilépőre kiterjedt.

A kérdőívek mintegy 20 20 kérdést tartalmaztak. A kérdések egyik része a munkaviszonnyal közvetlenül össze nem függő ún. szociális jellemzőkre vonatkozott, mint pl. életkor, iskolai végzettség, családi állapot, gyermekek száma, lakáskörülmények, közlekedési idő. A kérdések másik csoportja a munkaviszonnyal szorosan összefüggő adatokat tartalmazta, mint szakképzettség, munkakör, bér. A kilépési kérdőív ezen felül információt nyújtott a kilépés okáról, a vállalatnál töltött időről, ezen idő alatti belső áthelyezésekről, munkakör-változásokról és bérváltozásokról is.

Az íveket a munkaerő-gazdálkodó töltötte ki, ezek tehát nem kerültek a dolgozó kezébe. Arra törekedtünk, hogy az adatfelvétel beszélgetés keretében történjék, így egy adatlap kitöltése mintegy 10 percet vett igénybe. A kérdőívek alapján ún. egyokú fluktuációelemzésre nyílt lehetőségünk, mivel csak egyetlen okot, a kilépés legfontosabb, legsúlyosabb okát jegyeztük fel. Ez módszerünk hátránya volt, hiszen közismert, hogy a kilépési szándék kialakulásához két-három, sőt néha több ok is hozzájárult.

Módszerünk másik hátránya — mint a későbbiekben kiderült —, hogy a viszonylag kevés számú — évi 800–1000 db — kérdőív gépi feldolgozása az adatok sokfélesége miatt aránytalanul nagy munka, s ha mégis elvégezzük, az adatok áttekintése a tömérdek tablóból szinte lehetetlen. A kérdőívekről tehát az elemzéshez szükséges adatokat manuálisan kellett feldolgoznunk.

Módszerünk sokféle korlátozottsága ellenére is hasznos volt. Igazolni tudtunk néhány korábban felismert törvényszerűséget, mint pl. a belső munkaerő-mozgás összefüggését a külső fluktuációval, a létszám fel- vagy lefutásának a fluktuációra gyakorolt hatását, megcáfoltunk néhány tévhitet, pl. azt, hogy a bérproblémák a legsúlyosabb fluktuációs forrást jelentik.

Elemzési munkánk további haszna volt, hogy indirekt úton több kilépési okot is ki tudtunk mutatni, ami sok adalékkal hozzájárult a fluktuációs indítékrendszer megfogalmazásához.

Az előbbieken túlmenően azzal, hogy megállapításainkról, a szükséges intézkedésekről és a várható munkaerő-mozgásról évenként egyszer részletesen tájékoztattuk a gazdasági és társadalmi vezetőket, olyan információt biztosítottunk számukra, amely egy sor döntéshez szükséges és amelyet addig nélkülöztek. Egyidejűleg ráirányítottuk a figyelmet a kialakult munkaerő-helyzetben a munkaerő megtartásának, az emberekkel való bánásmódnak fontosságára.

1967. év során az új gazdaságirányításra való felkészülés szükségessé tette munkaerő-gazdálkodási és fluktuáció-elemzési módszereink revízióját. Megvizsgáltuk, milyen mértékben szükséges gyakorlatunkat megváltoztatni, hogy az új gazdálkodási rendszerben a munkaerő szabadabb mozgása és a belső mozgások kötöttebb formája mellett a változott és növekvő követelményeknek megfeleljünk.

Különösen fontossá vált, hogy a meglévő munkaerővel való gazdálkodás az eddiginél gazdaságosabban történjék. Amíg tehát korábban figyelmünket főleg a külső fluktuációra fordítottuk, most az ezzel egyenrangú jelentőséget nyert belső fluktuációnak is hasonló figyelmet kell szentelni. Meg kellett tehát teremteni a külső és belső munkaerő-mozgás egyidejű vizsgálatának előfeltételeit. Vagyis:

1. biztosítani kellett, hogy a belső mozgások érdemi elbírálásához a szükséges adatok rendelkezésre álljanak;

2. egyszerűsíteniünk kellett a külső fluktuáció adatait tartalmazó kérdőívek kitöltését;

3. olyan eljárást kellett kidolgoznunk, amelyik kevés manuális munkával lehetővé teszi a külső és belső fluktuáció egyidejű elemzéséhez szükséges sokszempontú összefüggések kimutatására is alkalmas, igen gyorsan elkészíthető adatgyűjtést, és ezen keresztül rendszeres, friss információk szolgáltatását.

A fenti követelmények kielégítéséhez meg kellett oldanunk a teljes munkásállomány személyenkénti nyilvántartását, amellyel a munkaerő-gazdálkodás addig nem rendelkezett, valamint meg kellett állapítanunk minden fizikai dolgozó korábbi áthelyezéseit és korábban betöltött munkaköreit.

Végül is annak érdekében, hogy egy dolgozóra vonatkozó minden bennünket érdeklő információ egy helyen legyen található, A. 5. formátumú peremlyukkártyák felhasználásával olyan nyilvántartási rendszert dolgoztunk ki, amely lehetővé tette a felvételi és kilépési kérdőívek megszüntetését. A dolgozó felvételekor peremlyukkártyára vezetjük a szükséges adatokat, a későbbiekben minden belső mozgást feltüntetünk a kártyán, és kilépéskor ugyanezen a kártyán szerepeltetjük a fluktuációra vonatkozó adatokat. Így valamennyi szükséges adatot egyetlen kártyáról leolvashatunk, és ha a leglényegesebb adatokat fellyukasztjuk, lehetővé válik az elemző munkához szükséges sokszempontú adatgyűjtés, gyors és viszonylag kevés manuális munkával.

Új nyilvántartási rendszerünk lehetővé tette, hogy a fluktuációra vonatkozó lényeges adatokról havonkénti információt nyújtsunk a vállalat gazdasági és társadalmi vezetőinek. Emellett továbbra is elkészítjük éves összefoglaló elemzésünket. Ebben a kilépési okok vizsgálatára helyezzük a fő súlyt.

A kilépőkkel folytatott beszélgetéseink ismételten igazolták azt a korábbi megállapításunkat, hogy a bemondott kilépési ok -- még ha önmagában igaz is -- legtöbbször csak részben előidézője a kilépésnek.

A kilépési okok ismeretének nagy fontossága, továbbá a biztos információ megszerzésének nehézsége késztetett bennünket arra, hogy a kikérdezés útján nyert adatok megbízhatóságát közvetett módszerrel is ellenőrizzük. Számunkra legfontosabb, hogy a vállalat által befolyásolható kilépések számát és körét a lehető legjobban ismerjük, mert csak így áll módunkban megfelelő intézkedéssel a fluktuációt csökkenteni. Éppen ezért a bemondott kilépési okokat jellegük szerint 3 csoportba soroltuk:

1. a dolgozó egyéni körülményeiből eredő kilépési okok,
2. a munkahelyi körülményekből eredő kilépési okok,
3. a dolgozó munkahelyen ki nem elégíthető ambíciójából eredő kilépési okok.

A statisztika szerint a fluktuáció mintegy 20%-a következik be kifejezetten vállalati okból. Ugyanakkor az egyéni okcsoport rendszeresen 50

60%-os arányt képvisel. Nyilvánvaló, hogy e csoport kilépőinél a ténylegesen fennálló egyéni ok mögött egy sor ki nem hangsúlyozott, a vállalattal összefüggő indíték húzódik meg.

Ennek felderítésére a kilépéskor lefolytatott beszélgetések nem bizonyultak elegendőnek, mivel a legtöbb dolgozó ilyenkor már kívül érzi magát a gyáron. Ezért az elmúlt évben rátértünk arra a gyakorlatra, hogy a felmondáskor, tehát legalább 3 héttel a kilépés előtt beszélgetünk a dolgozóval, amikor mindazon tényezők, amelyek kilépésre készítetik, még erősen foglalkoztatják. Ez a módszer kétszeresen is hasznosnak bizonyult. Egyrészt esetenként sikerült konkrét problémák elhárításával a dolgozókat a kilépésről lebeszélni, másrészt igazolódtott az a feltevés, hogy ha a dolgozó munkahelyi közérzete nem kielégítő (nem szereti a munkáját, valódi vagy vélt igazságtalanságot tapasztal bérezésben, munkaelosztásban, bánásmódban stb.), akkor viszonylag minimális, sok esetben csak remélt előnyért is hajlandó kilépni. Ilyenkor a kilépés közvetlen oka esetleg az, hogy leendő munkahelye közelebb van, de a beszélgetés során kiderül, hogy csupán ezért, -- ha egyébként meg lenne elégedve, -- nem változtatna munkahelyet.

Ismételten beigazolódtott az is, hogy a munkahelyével elégedett dolgozót a több munkabér lehetősége önmagában nem készíteti kilépésre. A csak bér miatti kilépés rendkívül nagy bérkülönbség esetén fordulna elő, vagy amikor a dolgozó bére évek óta stagnál. A mellőzöttség érzése ilyenkor viszonylag kis béremelkedés esetén is kilépésre készítet.

Meggyőződésünk, hogy a fluktuáció csökkentésének legbiztosabb módja a dolgozók munkahelyi közérzetének megjavítása. Ez a felismerés készítetett bennünket intézkedéseink megtételére. Intézkedéseinket csak címszavakban sorolom fel:

- A korábbinál megfelelőbb munkábaállítási rendszer kidolgozása és következetes alkalmazása.
- A bonyolult -- ún. követelményes -- betanított munkáknál a felvételnél a munkaköri alkalmasság pszichológiai elbírálása.
- Az új dolgozók munkábaállítás utáni szociális gondozása.
- Az idegrendszert fokozottan igénybe vevő munkakörben dolgozóknál pihenőszünetek beiktatása.
- A munka tárgyi és környezeti feltételeinek fokozatos javítása, mint pl. zaj, klíma, világítási viszonyok javítása, megfelelő munkakényelmet biztosító munkaszékek rendszeresítése.
- A dolgozók munkahelyi közérzetéről attitűd-vizsgálatok elvégzésével történő tájékozódás.

Folyamatosan végrehajtott intézkedéseink eredményeként a fluktuáció évről évre csökkent. A váltás 1962-ben 21,3% volt. Első intézkedéseinket 1963-ban tettük meg. 1963-ban a váltás 19,8%-ra csökkent, 1964-ben 14,8, 1965-ben 12,3%, 1966-ban pedig 12,7% volt.

1967-ben a Munka Törvénykönyvének módosulása már a fluktuáció emelkedését eredményezte, ez évben a váltás 19,6% volt. 1968-ban a szabad munkaerő-mozgás lehetősége és az a körülmény, hogy vállalatunk csak 1969-ben tért át a 44 órás munkaidőre, rendkívül magas, 26,6%-os váltást eredményezett. A váltási számok egyébként a teljes munkaerő-forgalomra vonatkoznak, tehát a tényleges fluktuáció mellett a nem befolyásolható kilépéseket, mint például a nyugdíjazást, a katonai szolgálatra történt bevonulást is tartalmazták.

Eredményeinket jónak tartjuk, hiszen a budapesti állami ipar az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése előtti időszakban átlag 34%-os fluktuációval dolgozott. Eredményeinket egyébként kedvezőbb megvilágításba helyezi az a tény, hogy a végzett munka, munkakörülmények és bérezés tekintetében nem tudunk lényegesen többet biztosítani, mint más vállalatok.

Befejezésül ismételten rámutatunk, hogy a fluktuáció csökkentése nem elsődlegesen munkaügyi, illetve üzempszichológiai feladat. A betanult gyakorlott munkaerők megtartása a gazdasági vezetők érdeke és feladata. A munkaügyi apparátusnak és a társadalmi szerveknek a jelzések alapján a problémák megoldásában kell segítséget nyújtani.

RÓKUSFALVY PÁL: A FLUKTUÁCIÓ MINT MUNKAPSZICHOLÓGIAI PROBLÉMA

I. *A közfelfogás*, de számos ipari szakember, vezető szerint is a fluktuáció az üzemi pszichológia egyszerű rutin-problémája, amely rövid, kérdőíves vizsgálatokkal megoldható. E vélemény csak részigazságot tartalmaz, amennyiben valóban olyan gyakorlati jelentőségű kérdésről van szó, amelyet különböző alkalmazott tudománynak a módszereivel vizsgálunk. Azonban a felfogás nem számol e probléma rendkívüli komplexitásával. Az igényes vizsgálat a munkapszichológiának egyik legnehezebb tudományos feladata.

Nemrégiben az egyik budapesti üzem munkapszichológusoknál megrendelte a fluktuáció felmérését, vizsgálatát, s javaslatokat kért a megoldásra. Az előzetes megbeszélések során a vállalat részéről olyan megjegyzés is elhangzott, amely szerint ez „a pszichológusoknak úgyis gyorsan, egyszerűen megy”. Az adott üzem körülményeivel való ismerkedés során a következő helyzetkép alakult ki. A közel 100 éves gyár *műszakilag* igen sok tekintetben elöregedett, bár meglehetősen nagy beruházással néhány új részleget is felépítettek benne. Azonban ezekben is több helyen megfigyelhető volt, hogy pl. a korszerű őrlőgépek porelvezető csatornáinak rosszul összeszerelt csatlakozójára a dolgozók maguk erősítették cukorspárgával (!) nylon-tömítést. *A vezetői tekintélyre* jellemző egy másik tünet. Az egyik, építkezésből ottmaradt felvonulási

épület lebontására főmérnöki utasítás jelent meg. Ezt követően még egy év múlva is az életveszélyesnek minősített, rogyadozó és aláducolt épületben lakatosműhely működött. Az üzem *szociális klímáját* a biztonságtechnikai osztály egyik főelőadója — aki egyszersmind az üzem KISZ-titkára is volt — így jellemezte meglehetősen elkeseredetten. Itt egy radikális megoldás volna: „az egészet felrobbantani!” Pénz ugyan volna, de a szemlélet rossz: „minden áron való termelés, minimális biztonságtechnikával”. Az igazgató és a főmérnök hozzáállása jó, de a végrehajtás megbukik a középszintű vezetőkön. Ezért a dolgozók is felelőtlenebbek. Az egyik alkalommal pl. egy hegesztő súlyos higanymérgezéses balesetet szenvedett. (Az esemény után egy évvel is még kezelésre szorult a munkaképtelen dolgozó.) „Többen látták ugyan, hogy a hegesztőpisztoly elfehéredik a kezében és a szemöldöke már deresedik, de nem törődtek vele.” Csupán e néhány tény felsorolása is érthetővé teszi, hogy miért léptek ki olyan sokan e munkahelyről. Ugyanakkor e körülmények arra is rávilágítanak, hogy adott helyzetben a probléma feltárásához nem lett volna elegendő pusztán az egyes dolgozók egyéni vizsgálata, hanem sok más tényezőt is elemezni kellett (adott műszaki rendszer, vezetési, szervezési feltételek, szociális klíma stb.).

II. E rövid példa is jól illusztrálja a munkaerővándorlás *komplexitását*. Általánosan megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a fluktuáció interdiszciplináris probléma; népgazdasági szinten elsősorban közgazdasági súlyponttal. A kérdésnek ezen kívül műszaki, munkaszervezési, szociológiai, jogi, orvosi, pszichológiai, sőt pedagógiai vonatkozásai is vannak. De összetett e kérdéskör *pszichológiai megközelítésben* is. Ezen azt értjük, hogy a fluktuáció vizsgálatában a munkapszichológia minden ágának megvan a maga feladata. Szemléletmód tekintetében itt is alapkövetelmény: *a komplex rendszerre irányult szemléletmód*. Tanulmányunk tulajdonképpen e szemléletmód indoklását és kifejtését kívánja nyújtani. A fenti és még egyéb üzemi példák sora bizonyítja ugyanis, hogy sem a személyiségre irányult pályalélektan, sem a munkacsoportra mint szociális egységre irányult munkaszociálpszichológiai megközelítés önmagában nem elegendők sem a helyzet reális feltárására, még kevésbé annak megoldására.

III. Ezek után felmerül a kérdés: *mikor és hogyan jelent pszichológiai problémát a fluktuáció?* Mielőtt azonban erre a kérdésre válaszolnánk, néhány fogalmat, ha nem is definiálni, de legalább tisztáznunk kell. Mi a munkaerőmozgáson egy üzem vagy vállalat személyi állományában bekövetkező minden olyan változást értünk, amely meghatározott munkakörökben a munkaerő felvételéből vagy eltávozásából ered. Lehetséges üzemen „kívüli” és üzemen belüli munkaerőmozgás. A fluktuáció esetében célszerű e fogalmat az eltávóásokra, illetve a munkahely elhagyására szűkíteni. Ez utóbbinak különböző okai lehetnek, s ezek egy része természetes, sőt némelyike szükséges; pl.: nyugdíjazás, rokkantság, halál; társadalmi szükségszerűségből: katonai szol-

gálat, átszervezés (pl. a szénbányászatban) stb. Az egyéni okokból, illetve komplex környezeti hatásra egyéni döntésben (a dolgozó döntésében) manifesztálódó munkahelyelhagyások ismét lehetnek szociálisan elfogadhatóak (pl. gyermekszülés, lakáshoz közelebb eső munkahely stb.) vagy szociálisan el nem fogadhatóak (pl. üzemi konfliktusok, összeférhetetlenség, érzelmi állhatatlanság stb.). Ez utóbbi csoportba sorolhatók az ún. „vándorok” is.

A munkapszichológia számára az említett jelenségek két csoportja jelent megoldandó feladatot, természetesen más-más jelleggel:

1. Az *üzemen belüli munkaerőmozgás*, akár mind munkaköri áthelyezés, akár mint rehabilitáció. Ez esetben elsősorban a dolgozó egész személyiségét és egészségi állapotát figyelembe vevő alkalmasságvizsgálatra van szükség.

2. Tulajdonképpeni fluktuációs vizsgálati témát azonban igazán az *egyéni okokból történő munkahely-elhagyás* jelent. A továbbiakban csupán ez utóbbival foglalkozunk.

IV. A munkapszichológusnak a pszichológiai elemzést és értelmezést akár készen kapott vagy saját maga által elvégzett — *statisztikai felméréssel* kell megalapoznia. Bár ez nem pszichológiai tevékenység, szempontjait, eljárásait, azok célszerű összeválogatását a pszichológusnak is ismernie kell. Az esetek egy részében a hagyományos szempontok kiegészítése is szükséges.

Ezekre a felmérésekre épülnek olyan pszichológiai vizsgálatok, amelyekre ma már a hazai szakkörökben is szép példákat találunk. *Bálint István, Földes Éva, Murányi Mihály* nagy populáción a fluktuáció pszichológiai motívumainak elemzését végezték el és kimutatták a pályaválasztás és az érzelmi viszonyulás jelentőségét a munkahelyi kötődésben, illetve annak hiányában. *Halmi György* a Beloianniszi Híradástechnikai Gyárban a felmérést követő gondozás eredményeképpen 1963 és 1967 között 5 millió forint veszteségelhárítást mutatott ki. *Engländer Tibor* az attitűd-skáláknak egy saját változatával a fluktuáció üzembrészlegenkénti megbízható prognosztizálását érte el.

V. Az üzemi gyakorlatban a fluktuáció kutatása legtöbbször mint módszertani kérdés vetődik fel: hogyan tudja adekvát eszközökkel megragadni e sokrétű jelenség aktuálisan adott kritikus mozzanatát? Ez a gyakorlatias beállítódás érthető ugyan, de milyen ismervek szerint fogalmazható meg a kritikus mozzanat? Ennek megállapítása — *konceptió kérdése* is! Tehát a helyes sorrend a fluktuáció vizsgálatában: először a koncepcionális probléma megoldása, s utána a módszertanié.

A munkaerő-helyzet, illetve a fluktuáció egyes paradox esetei azt bizonyítják, hogy nem fogadható el az a felfogás, mely szerint mindennemű munkaerő-elvándorlás negatív, káros jelenség, tehát a fluktuációt minden áron csökkenteni kell. Pszichológiai szempontból éppúgy, mint *üzemi érdekből* jól elhatárolhatóak egymástól a káros vagy hasznos munkahely-elhagyás esetei. Nyilvánvaló, hogy az üzem szempontjából káros a régi szakmunkások sorozatos elvándorlása abból a budapesti gépgyárból, amelybe az eltávozottak

helyére 1 forinttal magasabb órabérért aztán kevésbé jó kezdőket vesznek fel. Előfordulhat egyes esetekben az is, hogy kifejezetten hasznos, ha egy-egy összeférhetetlennek minősülő dolgozó kilép a munkahelyéről. Sőt van, amikor egyenesen az a káros, ha az ilyen dolgozó továbbra is mérgezi a munkahely szociális légkörét. A szociálpszichológusok előtt ismeretes az a tény, hogy a klikkesedés — mint káros informális csoportképződés — egyszerre megköti a korábban eltávozni szándékozó nem megfelelő egyéneket.

VI. *Mit jelent pszichológiailag a fluktuáció?* Egy hosszabb vagy rövidebb sikertelen alkalmazkodási folyamat ilyen irányú döntéssel záruló aktusát.

A *fluktuáció pszichológiai vizsgálata* a munkahely elhagyását kiváltó döntés és előzményeinek elemzését és értelmezését jelenti. Itt válik nyilvánvalóvá a fluktuáció pszichológiai komplexitásának konkrét tartalma, két vonatkozásban is: 1. a fluktuáció *szimultán* komplexitása és 2. *szukcesszív* komplexitása.

1. A *szimultán* komplexitás: a fluktuációban mindig a dolgozó ember és a komplex munkarendszer harmóniájának megbomlását szemlélhetjük. A vizsgálatok számára ebből annak szükségessége következik, hogy sohasem egyetlen okot kell keresnünk, hanem a tárgyi és személyi tényezőrendszer inadekvát kölcsönhatásában rejlő aktuális *oki-konstelláció* feltárására kell törekednünk.

2. A *szukcesszív* komplexitás: a dolgozó személyiségének az adott munkarendszerben kudarcot valló pályaadaptációja. Ez a tény viszont a fluktuációt kiváltó konkrét személyi *előzménysor* feltárására kell, hogy készítsen.

A munkapszichológia e keresztszintjében és hosszszintjében egyaránt összetett kérdéskört a maga kölcsönhatás-láncolatában vizsgálja:

1. egyrészt a komplex munkarendszer oldaláról annak a dolgozó emberre gyakorolt hatását,

2. másrészt az ember aktuális, illetve várható visszahatását ugyanerre a komplex munkarendszerre.

VII. *Mit jelent a komplex rendszerre irányult munkapszichológiai vizsgálat?* A munkapszichológiának megvan a konkrét és differenciált szempont-, illetve vonatkoztatási rendszere és megfelelő methodikai fegyvertára ahhoz, hogy a személyiség és a munkarendszer kölcsönhatás-láncolatában (mint zárt hurkú visszacsatolási rendszerben) a dolgozó döntésének elemzését *két szinten* elvégezze:

1. a komplex rendszer és
2. a személyiség szintjén.

Az adott helyzet elemzésében mindkettőre szükség van, a kettő kölcsönösen kiegészíti egymást.

A *komplex rendszer* szintjén végzett helyzetelemzésben a munkapszichológia különböző ágai más-más feladatot oldanak meg:

1. A fluktuációt esetlegesen befolyásoló *tárgyi* üzemi tényezők (munkafeltételek, környezeti tényezők, ártalomforrások, gépi berendezések) vizsgálatával a *műszaki pszichológia* foglalkozik.

2. A *személyi környezet*, a szociális rendszer (üzemi szociális klíma, bánásmód stb.) maga is lehet fluktogén hatású. Ennek megítélése a *munkaszociálpszichológiára* tartozik.

3. A vezetési, szervezési, bérezési feltételek esetleges fluktogén hatását pedig a *vezetés- és szervezéslélektan* szempontjai szerint tárja fel.

A *személyiség szintjén* a fluktuáció mint a *munkatevékenység regulációs zavara* kerül elemzésre. Ezt a személyiséglélektani irányzatú *pályalélektan* végzi el a maga szempontjai szerint és eszközeivel.

A fluktuáció bármelyik regulációs funkciókör (illetve ezek kombinációjának) elégtelen működéséből bekövetkezhet, illetve azok bármelyike közrejátszhat annak létrejöttében:

1. Az *ösztönző szabályozó* kör leggyakoribb fluktogén zavara pl. a *motiváció-elégtelenség* vagy *-elhalás*. Az 1966. évi moszkvai Nemzetközi Pszichológiai Kongresszuson H. Sheppard számolt be érdekes előadásban a munkahely-változtatók (férfi ipari munkások) személyiségvonásairól. Vizsgálatukra 3 motivációs paramétert használt: a) a teljesítménymotivációt, b) a teljesítményértéket (ezen a gazdasági és foglalkozási mobilitással kapcsolatos egyéni hiedelmeket és attitűdöket értette) és c) a munkahelyi felvétel során jelentkező esetleges szorongást. Vizsgálati tapasztalatai szerint a munkahely-változtatókat szignifikánsan magasabb teljesítménymotiváció és teljesítményérték (rugalmasabb, aktív, kezdeményező életvezetés) és alacsony szorongási szint jellemzi. Noha kutatási eredményeit az adott amerikai társadalom sajátosságai is meghatározzák, nálunk is jellemzők lehetnek ezek a tulajdonságok a fluktuálók egy csoportjára, akik között nem egy szakmailag értékes egyén is akad. Egyébként megjegyezzük, hogy az üzemi igényeknek, illetve a problémák pszichológiai jellegének megfelelően számtalan közvetett pszichológiai eljárás szerkeszthető a projektív és provokatív jellegű mondásválasztási tesztek mintájára; pl. a munkahelyi szkepticizmus, a konformitás, a passzív és destruktív megalkuvás stb. vizsgálatára. Maga az ötlet egyszerű, viszont e tesztek tartalmi megfogalmazása igen differenciált pszichológiai és szociológiai ismereteket s finoman árnyalt nyelvbeli kifejezőkészséget követel.

A *motiváció-elégtelenségnek*, illetve *elhalásnak* számos forrása lehet. Olykor a *személyi-tárgyi munkakörnyezet* váltja ki (ezért van szükség az előzetes rendszerelemzésre), máskor a *személyiség* már magával hozott *motivációs konfliktusából* ered. Ez utóbbinak számos formája lehetséges.

A különböző *motivációs tünetek* értelmezésénél azonban mindig körültekintéssel kell eljárunk. Igen gyakran azonos tünet mögött eltérő helyzet húzódhat meg. Erre csupán egy példát: az a tény, hogy az anyagiak (mint szükséglet, illetve mint *motívum*) az *érték-pferenciasorrend* elején szerepel-

nek valakinél, jelentheti azt, hogy az illetőnek a nagy családjához mértén valóban kevés a keresete, de jelentheti azt is, hogy magasabbrendű szükségleteinek kielégítése valamilyen okból (pl. erkölcsi elismerés hiánya) akadályozott, és ezt kívánja anyagiakkal kompenzálni. Mindkét helyzet demoralizál, de az utóbbi eset különösen „költséges”, mivel az anyagi juttatásoknak aligha van olyan felső határa, amely adekvát módon tudná kárpótolni a már kialakult magasabb rendű szükségletek frusztrációját. Ezen a ponton szükséges rámutatni arra, hogy a fluktuációnak van egy mentálhigiénés, azaz elme-egészségvédelmi vetülete, következménye is. A vállalati vezetőségnek, szervezésnek, a bánásmódnak, a bérgazdálkodásnak, a szakszervezeti szociális juttatásoknak mindig az egész embert kell szem előtt tartania valamennyi szükségletével együtt.

2. Nemegyszer a *szervező szabályozó* kör zavarainak, illetve fogyatékos-ságainak van döntő szerepe abban, hogy valaki a munkahelyét otthagyja. Ilyen esetekben a munkahelyi alkalmazkodás stílus-problémáival van dolgunk, amelyekben elsősorban az értelmi működések jutnak, illetve nem jutnak szóhoz. Többnyire a szakmai, üzemi információk hiányából fakadnak, vagy az ilyen egyéneknél a tudatos életterv és pályaterv hiányát figyelhetjük meg. Ez utóbbiak azok, akik úgy hagyják ott a munkahelyüket, hogy nem tudják, hova mennek. Az ilyeneknél, különösen ha tudatos életvezetésük hiánya érzelmi labilitással is párosul, a véletlen tényezők nagy szerephez jutnak, tehát esetükben prognózisra alig van lehetőség.

A *szervező szabályozásnak*, illetve alkalmazkodásnak egy sajátosan inadekvát formája egyes esetekben a „fusizás”. Előfordul ugyanis — és azért latens fluktuációnak is nevezhetjük —, hogy a dolgozó csupán azért nem változtat munkahelyet, mert az adott körülmények között a „háztájiban” végzett tevékenysége kompenzálni tudja a munkahelyén ki nem elégített szükségleteit (nemcsak az anyagiakat!).

3. A munkatevékenység *végrehajtó-szabályozó* funkcióiban a következő tényezők lehetnek fluktogén hatásúak. Nagyon sok esetben a dolgozó képességbeli alkalmatlansága sorozatos pályakudarokkal kényszeríti az illetőt nemcsak munkahely-, hanem pályaváltoztatásra. (Ezek mélyén olykor téves pályaválasztás húzódik meg.) Máskor a mindenkori munkafeladat végrehajtásához szükséges akarati kitartás hiánya vezet erre a döntésre, különösen ha emocionális labilitással párosul.

Általában az emócióknak, érzelmeknek fontos szerep jut a munkahely elhagyását kiváltó döntésekben. Fluktogén hatásuk megnyilatkozhat az érzelmi kötődés hiányában, de gátlástalan indulati kitörések okozta munkahelyi konfliktusokban is. Az emócionalitás és a munkaerő-vándorlás összefüggését 25 év alatti fiatal dolgozóknál 1967-ben a Fővárosi Pályaválasztási Intézet vizsgálta az egyik budapesti munkaerőközvetítő hivatalban. Ennek a felmérésnek egyik — többek között Lüscher-teszttel végzett — tapasztalati ered-

ménye a következő volt. A viszonylag gyakrabban munkahelyet változtató fiatal nők érzelmi szempontból két jellemző csoportba tartoznak: a) a relatíve túróképes, de kevésbé rugalmas és dinamikus egyéniségek, akik hosszas sikertelen alkalmazkodás után és megfontoltan hagyják el a munkahelyüket és azok, b) akik tartásnélküliek, érzelmileg befolyásolhatóak, könnyelműek, s önértékkérésük labilis és így pillanatnyi elhatározás alapján azonnal kilépnek.

VIII. Befejezésül felmerül a kérdés: *mi a munkapszichológia szerepe és feladata a fluktuációs problémakör megoldásának keresésében?* Tudományunknak közvetlenül és közvetve egyaránt fontos szerepe lehet és van.

1. *Közvetlenül* — egy korszerű koncepció alapján — elsősorban a helyileg adott üzemi, vállalati fluktuáció jellegében és mértékében döntő szerepet játszó kritikus mozzanatok megállapításához és a megoldást célzó metodika kialakításához tud szempontokat és eljárásokat adni. Országos szintű direktívák megadása nem a pszichológusok, hanem — az aktuális és távlati népgazdasági tervek és a várható műszaki fejlődés és fejlesztés ismeretében — a MüM, az OMF B és az OT szakembereinek a feladata.

2. *Közvetve* azonban — a meghatározott munkaerő-gazdálkodási kereteken belül — országos szinten is hatékony segítséget tud nyújtani mindazon, az optimális munkaerő-gazdálkodást célzó vállalatvezetési, szervezési, műszaki fejlesztési bér-gazdálkodási és szakoktatási kérdések megoldásához, amelyben az emberi magatartásnak szerepe van.

3. A munkapszichológia *jövő feladata* egyre inkább nem annyira a meglévő negatív tünetek megszüntetése, mint inkább azok *megelőzése*. Ennek érdekében közreműködés egy országos pályaválasztási tanácsadó hálózat kiépítésében, a fejlődéssel lépést tartó szakoktatás megvalósításában, a munka ártalomforrásainak a csökkentésében, az új belépők és a pályakezdők gondozásában és nem utolsósorban egy hatékony elmeegészségvédelmi kultúra kialakításában és elterjesztésében.

BÁLINT ISTVÁN: MENTÁLHIGIÉNE ÉS FLUKTUÁCIÓ

A mentálhigiéne a pszichiátria tudományának az az ágazata, amely elsősorban a prevencióval, a megelőzéssel foglalkozik. Célja — Horányi (1967) szerint — minél több ember számára biztosítani az optimális intellektuális és érzelmi fejlődést, minél több embernél fenntartani olyan személyiség szerkezetet, ami alkalmassá teszi az embert társadalmi feladatainak maradéktalan teljesítésére, miközben belső harmóniában, önmagával és környezetével békében él. A mentálhigiéne feladata az ember idegrendszerét érő terhelések csökkentése, a megelőzés módszereivel, a kiegyensúlyozott idegrendszeri állapot tartós biztosítása, az idegrendszeri igénybevétel, az alkalmazkodó-

képesség, az adaptáció mértékének csökkentése, a neurózis keletkezésének megelőzése, illetőleg a már kialakult neurózis vagy más pszichiátriai kórkép rosszabbodásának megakadályozása.

A dolgozó ember idegrendszeri egyensúlyát érő terhelések jelentős száma származik munkahelyi tényezőkből. A folyamatos munkavégzés során növekszik az adaptáció igénybevétele, az effektív munkavégzés okozta pszichofiziológiai jellegű terhelés mellett a járulékos tényezők, mint pl. a munkahely tárgyi, környezeti tényezőinek némelyike, így a zaj, a nem megfelelő világítás stb., valamint a munkahelyi emberi kapcsolatok negatív jelenségei is hozzájárulnak az igénybevétel fokozásához.

Egy-egy ember személyisége, személyiség szerkezetének összetevői jelentős mértékben meghatározzák az idegrendszert érő terhelések hatásainak alakulását, a személyiség egyes összetevőinek a személyiség-struktúrában domináló szerepe esetén egyes terhelés-féleségekre intenzívebben jelentkeznek az adaptációs nehézségek, melyek adaptációs elégtelenséghez, neurózishoz vezethetnek.

Oly személyiség-struktúrák, melyekre a stabilitás jellemző, a terhelésekhez könnyebben alkalmazkodnak, mint a labilis jellegű személyiségtípusok, melyek egyes esetekben a pszichopátia határterületeivel érintkeznek. A stabilitás, a stabilitásra való törekvés az életvezetés görbájén olvasható le. A már kialakult, érett ember életvezetését a nagyobb mértékű stabilitás jellemzi, ez megnyilvánul foglalkozás-választásában, párválasztásában, a társadalmi problémákkal kapcsolatos nézeteinek kialakításában, világnézetében, értékrendjének alakulásában.

A stabilitás jelenléte nem azonos a személyiség megmerevedésével. A stabilitási igény nem gátolja a fejlődést, nem gátolja a személyiség dinamikusabb összetevőinek előtérbe kerülését, de megelőzi az életvezetési hibák elkövetését, hozzájárul a kudarcélmények lehetőség szerinti csökkenéséhez és növeli a személyiség társadalmi értékét.

A stabilitás megnyilvánul a foglalkozás-választásban is, a stabilitás csökkent volta vagy hiánya megteremti a foglalkozás-választás, illetve egyes esetekben munkahely-változtatás nagyobb mértékű előfeltételeit. Korábban közölt vizsgálatainkban (Bálint - Földes - Murányi 1964, 1965) arra a következtetésre jutottunk, hogy oly személyeknél, akiknél 30 év alatti életkorban nem alakul ki stabil kötődés egy meghatározott munkakörhöz, illetve munkahelyhez, a gyakori munkahely-változtatások állandósulhatnak. Vizsgálataink adatai arra utaltak, hogy a 30 év fölötti korcsoportokba tartozó vizsgált férfiak körülbelül kétharmada 14 éves kora előtt kezdett dolgozni, és ez a körülmény azt jelenti, hogy pályaválasztásra, foglalkozásválasztásra az esetek túlnyomó többségében objektív lehetőségük nem volt, munkavállalásukat az éppen adott lehetőségek határozták meg. Ily körülmények között kevéssé volt módjuk képességeiknek és érdeklődésüknek megfelelő munkát választani,

sőt a külső körülmények a legtöbb esetben meggátolták az elemi érdeklődés kibontakozásának lehetőségét is. A 30 évnél fiatalabb személyek vizsgálatánál eltérő adatokat találtunk, 14 évnél fiatalabb korban a vizsgált populációnak csak 13,5%-a kezdett dolgozni, és így a nagy többség előtt inkább megnyílt a lehetőség arra, hogy érdeklődésének, képességeinek, hajlamainak megfelelőbb pályát válasszon.

Vizsgálataink első részét 500, munkahelyét gyakran változtató személyen végeztük. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a vizsgált személyek munkájához, foglalkozásához kialakuló viszonyának jellegére, egész fejlődésükre tartós negatív hatást gyakorol a megfelelő foglalkozás-választás hiánya. Az a tény, hogy a vizsgált személyek foglalkozás-választásában a hajlamnak, az érdeklődésnek, a képességnek, a határozott törekvéseknek viszonylag kevés szerepe volt, jelentős befolyást gyakorol a konkrét munkatípusokhoz és munkahelyekhez való pszichikus viszonyulásuk fejlődésére. Jellegzetesen labilis pszichikus viszonyulásmód alakult ki náluk, amelynek következtében a konkrét munkatípusokhoz és munkakörülményekhez való kötődésük alacsony fokú és ellentmondásos, és ennek következtében munkahely-változtatásaikban nagy szerepet játszanak oly tényezők, amelyek mind a megelőző, mind az új munkahelyen végzett tevékenység jellegétől függetlenek, és inkább a személyiség-struktúra egyes összetevőiben gyökereznek. A vizsgált személyekre jellemző labilis pszichikus viszonyulás oly feltételeket teremt, amelyek között például egy kismértékű bérkülönbség is már motiváló tényezővé válhat és az illetőt munkahelyének felcserélésére készítheti. A vizsgálat adatainak elemzése arra mutat, hogy az objektív és szubjektív, a pszichikus tényezők kölcsönhatásában, az adott probléma vonatkozásában viszonylag nagy jelentősége van a konkrét munkatevékenység típusához való pozitív viszonyulás kialakításának. A megfelelő pályaválasztás elősegítése és az adott személy számára leginkább megfelelő foglalkozási ág vagy ágak iránti érdeklődés kialakítása alapját képezheti egy meghatározott munkatípushoz, foglalkozási ághoz való pozitív viszonyulás kialakításának és stabilizálódásának. Ugyanakkor fontos szerepet játszik a stabil viszonyulás fenntartásában a dolgozóra ható munkahelyi körülmények összessége, elsősorban a munkatársak, vezetők magatartása, a munkahely pszichikus atmoszférája. E pozitív viszony kialakítása valamennyi dolgozónál nemcsak a termelés szempontjából lényeges, hanem fontos társadalmi és egyéni érdek is.

Vizsgálataink második részében 500 oly dolgozón végeztünk vizsgálatokat, akik egy adott munkahelyen 5 évnél hosszabb ideig állottak folyamatos munkaviszonyban. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy mind a férfi-, mind a nődolgozóknál elsősorban stabilizáló tényezőként a munkatevékenység és a munkahelyi környezet megszokása, vagyis a környezetbe való beilleszkedés ténye jelentkezik. Ezt a beilleszkedést segíti elő, vagy gátolja a foglalkozás-választás személyiség-adekvát jellege, illetve annak hiánya. Az üzemi

törzsgárdák tagjainál a vizsgálat tapasztalatai szerint a foglalkozásválasztás személyiség-adekvát jellege sokkal általánosabb, mint a gyakori munkahely-változtatóknál, s ez a tényező sokban magyarázatot ad a munkahelyhez és a foglalkozáshoz való stabil viszonyulás kialakulására vonatkozóan. Mind a férfi, mind a nődolgozóknál nagy számmal találhatók olyanok, akik kifejezetten az adott munkatevékenység iránti vonzódást, a munka szeretetét jelölték meg stabilizáló tényezőként. Kiemelkedő szerepet játszik az üzemi kollektíva stabilizáló szerepének felismerésében a munkatársakhoz való kötődés hatása. Az adott munkahelyhez való stabil kötődés olyan komplex viszonyulás-struktúrát jelent, amelynek alapvető mozzanatát a tevékenységhez és a környezethez való eredményes adaptáció képezi, s amelynek létrejötte után szükségszerűen alakul ki pozitív érzelmi, akarati irányulás az adott környezet tárgyi és emberi mozzanataira felé.

A munkahelyi stabilizálódás csökkenti az idegrendszert érő különböző terheléseket, a stabilitás hiánya viszont, mely a munkaerő-vándorlás kialakításában bír jelentős szereppel, növeli azokat a mentálhigiénés terheléseket, melyek különböző munkahelyi tényezőkkel függenek össze.

Ha röviden elemezni kívánjuk, hogy milyen forrásokból származnak azok a fokozott terhelések, melyek a munkahelyüket gyakrabban változtató dolgozókat érik, akkor a következő tényezőkre kell a figyelmet felhívni:

1. Az új munkahelyeken a környezet tárgyi tényezőihez való alkalmazkodás fokozott adaptációs igényt támaszt. Az adott munkahelyen hosszabb ideje dolgozó ember alkalmazkodik a munkahelyi környezet különböző összetevőihez, magához a munkateremhez, a világításhoz, a zajhoz, a mikroklimához, a gépekhez, a szerszámokhoz, stb. Az új munkahelyre bekerülő dolgozó az első időszakban a tárgyi tényezők által támasztott fokozott adaptációs igényt kell, hogy kielégítse, ez fokozott idegrendszeri terhelést, bizonytalanságérzést, megnövekedett baleseti veszélyeztetettséget idéz elő.

2. A munkaszervezési formák, a technológiai folyamatok különbözősége is jelentős terhelési többlettel jár a munkába állás első szakaszában. Még ha azonos szakmában is dolgozik új munkahelyén az újonnan belépő, más szokásokkal, más módszerekkel találkozik, amelyekhez alkalmazkodnia kell. Különösebb problémát jelent, ha eltérő műszakrendek vannak az új, illetve a régi munkahelyen. Bár a vándorlási tendencia egyértelműen a többműszakos munkahelyről a kevesebb műszakos munkahelyre való irányulás formájában jelentkezik, a napi munka- és pihenési rend változásai minden esetben terhelik az adaptációs mechanizmust. A technológiai különbségek ugyancsak hozzájárulnak az adaptációs igény növeléséhez, a kezdeti bizonytalanság kialakításához.

3. Igen jelentős mentálhigiénés szempontból az új munkahelyi kollektívába való beilleszkedés problémája. Az „új ember” mindig magára vonja a régebben ottlevők érdeklődő és kritizáló jellegű figyelmét, szakmai és emberi

vizsgát kell kiállnia, ha nem is szervezett vizsgáztatás formájában. Gyakran gátolja a beilleszkedést az a feszültség, mely oly esetekben keletkezik, amikor az újonnan belépő szakmunkás órábére magasabb, mint a munkahelyen évek óta dolgozó törzsgárdisták jónéhányának órábére. Ez a helyzet nemcsak az újonnan belépők, hanem a régi dolgozók számára is konfliktus-szituációt jelent. Az anyagi vonatkozású probléma mellett komoly súllyal jelentkezik az új dolgozó számára a hierarchikus rendbe való beilleszkedés. Az új ember gyakran nem veszi természetesnek azt az egy-egy csoporton belül kialakult hierarchikus rendet, melyet a régi dolgozók többsége alakított ki. A kis csoportokon belüli stabilitás így meginog, kedvezőtlen kihatású feszültségek jelentkeznek.

4. Az adaptációs nehézségek legintenzívebben a munkába állás első időszakában jutnak érvényre, és hosszabb idő telik el, míg az új munkahely, az új munkatársak valóban befogadják a csak nemrég közéjük került dolgozót. Egy másik kritikus időszak mind az egyén, mind az adott munkahelyi kollektíva szempontjából a távozást közvetlenül megelőző időszak, amikor a távozni szándékozóban már kialakult a munkahely-változtatásra irányuló döntés, de távozása még nem realizálódott. Ilyenkor általában a munkafegyelem fellazulása és a kollektíván belüli rossz pszichés légkör kialakulása figyelhető meg.

5. Nem közömbös az idegrendszeri egyensúly megóvása szempontjából az egyes munkahely-változtatások otthoni, családi kihatása sem. Minden változás mobilizáló hatással van a kialakult életrendre, egyensúlyra, a változás várható pozitív vagy később esetleg negatívnak bizonyuló hatása az előzetes családi megbeszélések, latolgatások során ugyancsak feszültséget, bizonytalanság-érzést teremt.

A fenti tényezők időszakosan fokozott idegrendszeri terhelést vonnak maguk után, kedvezőtlen hatást fejtenek ki, különösen a labilis idegrendszeri alkatú, személyiség-struktúrájú emberekre. A mentálhigiénés terhelés azonban nemcsak egyéni, hanem közösségi vonatkozásban is jelentkezik. Az adott munkahelyi közösségeken belül a személyi állomány stabilitása a termelést mindenképpen elősegítő tényező, a személyi állomány gyakran változó összetétele a termelő munkát kedvezőtlenül befolyásolja és hozzájárul az adott munkahelyi közösségen belüli feszültségek kialakításához. Ha azokat a létszámváltozási adatokat vesszük figyelembe, amelyek az 1968 évi II. negyed munkaerő-mozgását mutatják be (Munkaügyi Szemle 1968), s melyek szerint a vizsgált időszakban a felvett dolgozók aránya a szocialista iparban 10,7%, az állományból törölt dolgozók aránya 8,1%, az építőiparban 12,6%, illetve 11,4% volt, akkor meg kell állapítanunk, hogy az ilyen méretű hullámozás kedvezőtlenül befolyásolja a termelő munka rendjét és a munkahelyi kollektívák légkörét egyaránt. Még jelentősebbek ezek az arányok a szocialista kereskedelemben, ahol 15% a felvett és 9,4% az állományból törölt dolgozók

mértéke. Lényegesen alacsonyabb 6,5%, illetve 5,7% az arány alakulása az állami közlekedés területén.

Mindezek alapján mentálhigiénés nézőpontból elemezve a kérdést, arra az álláspontra kell helyezkedni, hogy a gyakori munkahely-változtatás — bármilyen motivációk is szerepeljenek a jelenség keletkezésében — fokozott adaptációs igénybevétellel jár, és így az idegrendszeret elsősorban az átmeneti időszakokban fokozottabban megterheli, és ez a jelenség kedvezőtlen hatást gyakorol mind az egyénre, mind az adott munkahelyi közösségekre.

A nagy számok törvénye alól mindig vannak kivételek, és ez a törvényszerűség érvényes a munkahely-változtatók egy részére is. Bizonyos jellegű munkaerővándorlás-féleségeknek történelmi hagyományai is vannak. A szinte az iparosodás kezdetével egy időben jelentkező „valcolás” a fiatal, szakmát tanulni akaró és a szakmát még jobban megtanulni kívánó munkaerők vándorlása két motívumot tartalmazott: a kisipar virágkorában a tapasztalt, tanult mesterektől olyan munkamódszereket, munkafogásokat lehetett elsajátítani, melyek a hazájába visszatérő fiatal szakember szakmai tudását magasabb szintre emelték. A másik motívum, amely szerepet játszott, a megismerési vágy, idegen országok, új emberek, más életkörülmények, szokások megismerésére való törekvés. Ez is pozitív, előre mutató, mert elősegíti a személyiség differenciáltabb, árnyaltabb jellegének kialakítását.

A valcolás időszaka óta a technika szinte beláthatatlan fejlődésen ment keresztül. Ma már a szakismeretek bővítése és a fiatal szakemberek világmegismerési igényének kielégítése kisipari keretek között nem képzelhető el. Szükség van azonban szervezett, intézményes megvalósítására annak, hogy a fiatal szakemberek szakmai, emberi fejlődésük érdekében itthon és külföldön egyaránt megtalálják azokat a lehetőségeket, melyek szakmai tudásukat sokrétűvé, elmélyültté teszik és személyiségük stabilitásának kialakítását is elősegítik. Amennyire visszahúzó erő a közösség és az egyén szempontjából a nagytömegű munkaerő-vándorlás, annyira előbbrevivő az egyes szakemberek sokirányú szakmai kiképzése és személyiségének fejlesztése mind a termelés, mind a mentálhigiéne vonatkozásaiban.*

* Irodalomjegyzék Bálint István referátumához

Horányi Béla: A mentálhigiéne jelentőségéről. A higiénés magatartás nevelési kérdései c. kötetben. Egészségügyi Felvilágosítási Tudományos Tanács kiadása, Budapest. 1967.

dr. Bálint I., Földes É., és Murányi M., A gyakori munkahelyváltogatások pszichológiai motívumainak elemzése. Pszichológiai Tanulmányok VI. 1964. Akadémiai Kiadó. Budapest. 311–332.

dr. Bálint I., Földes É., és Murányi M., A gyakorlati munkahelyváltogatások pszichológiai motívumainak elemzése II. (törzsgárdisták vizsgálata). Pszichológiai Tanulmányok VIII. 1965. Akadémiai Kiadó. Budapest. 317–339.

Munkaügyi statisztikai adatok. Munkaügyi Szemle. XII. évf. IX. sz. 1968.

KERTÉSZ LÁSZLÓ-VÁRI REZSŐ: A MUNKAERŐ-VÁNDORLÁS TÉNYEZŐINEK STATISZTIKAI ÉS PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATA A MÉLYÉPÍTŐ IPARBAN.

A munkaerő-vándorlás tényezőinek vizsgálata sokféle aspektusból végezhető el. Semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül a pályaválasztás, a motiváció, az alkalmasság és beválás szerepe, a pályán elért eredmények, sikerélmények alakulása. Az alkalmasság és beválás kérdésének vizsgálata kiterjed a foglalkozási nehézséget okozó hatások, foglalkozási ártalmak és a balesetek mellett az embernek az emberhez való alkalmasság kérdéseire is (Csirszka, 1966).

Egy ilyen rövid dolgozat keretében nincs lehetőség a belső tényezők vizsgálatára. Nem hanyagolhatók el azonban a pályaválasztásnál a külső tényezők, amelyek mindig a belsőkn keresztül, a belső feltételek közvetítésével érvényesülnek (Rubinstein, 1964). Vagyis ebből az embernek és környezetének, az embernek és a külvilágnak, a belsőnek és a külsőnek sajátosságos kapcsolatára kell figyelniük.

Ebből a szempontból vizsgálva, a mélyépítőipar különös figyelmet érdemel. Az iparágban foglalkoztatott munkavállalók jelentős része, mintegy 70%-a olyan munkát végez, ami semmilyen szakképzettséget nem kíván meg (kubikolás, vasúti felépítmény készítése, rakodás stb.). Meg lehet állapítani, hogy a mélyépítő iparban, a kifejezett szakmunkás és szellemi munkaköröktől eltekintve, a mentális képességek nem játszanak lényeges szerepet. Az iparág munkakörülményei valamennyi iparág között talán a legmostohábbak. A dolgozók télen-nyáron szabadban dolgoznak az időjárás viszontagságainak kitéve. Ehhez hozzájárul még, hogy a munkások 70%-a lakhelyétől nemritkán több száz kilométerre távol dolgozik, és többnyire rossz körülmények között, munkásszálláson él. Maga a munka általában durva. Anyaga föld, beton, aszfalt és ezért nagyfokú szennyeződéssel is jár. Az elmondott tényezőket figyelembe véve, az iparágban is érvényesülnek azok a külső tényezők, amelyeket a közlekedéssel kapcsolatban Horváth László Gábor (1968) állapít meg. Ilyenek: a munkával együtt járó foglalkozási ártalmak, a környezeti hatások, a munkabér, az általános időjárási helyzet, a légkör fizikai, kémiai és elektrofizikai állapotában bekövetkezett változások hatásai a dolgozó ember szervezetének élettani folyamataira stb.

A mondott körülményeket figyelembe véve, igen nehéz a mélyépítő iparban a munkához és munkakörülményekhez való adaptáció. Már pedig a megfelelő adaptáció feltétlenül kihat a dolgozó komfortérzésére és a választott pálya stabilitására. Ha az elmondottakat figyelembe vesszük, azt kell megállapítani, hogy a mélyépítőipari dolgozók esetében a pályaválasztással kapcsolatosan csak anyagi motivációról lehet beszélni, a munka-motiváció általában minimális. A motiváció pedig mint ezt McGlalland megállapítja, szorosan

összefügg az érzelmekkel, abba van ágyazva. Miután a motiváció igen gyenge, alig lehet arról beszélni, hogy a nehéz fizikai munkát végző mélyépítőipari dolgozók érzelmileg kötődjenek a szakmához, illetve a munkához. Látni kell azt, hogy többnyire olyan emberekről van szó, akik olyan vidékeken élnek, ahol az ipartelepítés igen alacsony szinten áll és az elhelyezkedés, a pályaválasztás lehetősége minimális. Ezek szerint tehát nincsenek olyan tényezők, amelyek arra motiválnák az iparágat választó dolgozókat, hogy ez valamely, a környezetből ható preferencia alapján történjék.

Az említett anyagi motiváció viszont igen jelentős hatású. A mélyépítő iparban a különélési pótlékot és nyereségrészesedést figyelembevéve, átlag havi 2500, — Ft a nem szakképzett munkások jövedelme, ami lényegesen meghaladja a mezőgazdasági dolgozók jövedelmét.

Döntő jelentőségű még a pályaválasztásra az a tény, hogy a mélyépítő ipar a transzmisszió szerepét tölti be a mezőgazdaság és a telepített ipar között. Ez a szerep viszont szinte impliciten meghatározza az iparág munkaerő-helyzetét, a munkaerő-vándorlás fokát.

A fluktuáció olyan jelentőségű a mély építőiparban, de az építőiparban általában, ami miatt feltétlenül érdemes, hogy lélektani aspektusból is vizsgáljuk. Annál is inkább szükséges ez, mert bár a munkalélektani vizsgálatok egyik legkorábbi területe is az építőipar volt — Gilberth közismert vizsgálatai építőipari jellegűek voltak —, hazánkban, véleményünk szerint, az építőipar elhanyagolt területe a munka-pszichológiának. Jellemzőképpen feldolgoztunk, illetőleg megvizsgáltunk néhány statisztikai adatot.

A Betonútépítő Vállalatnál — az ország legnagyobb építőipari vállalatánál, a fizikai munkás kategóriában, az utolsó 8 év adatai az alábbi munkaerő-mozgást mutatják:

	Éves átlag- létszám	Kilépők száma	%
1961	3 239	2 500	77,2
1962	3 223	2 405	74,6
1963	3 152	2 740	86,9
1964	3 941	2 722	69,1
1965	4 088	1 543	37,7
1966	4 095	1 430	35,0
1967	4 390	1 742	39,7
1968	4 101	2 285	55,7
8 év összes létszám	30 229	1 7369	57,5
8 évi átl. létszám	3 779		

Mint a fentiekből kitűnik, 8 év alatt a vállalati átlagléttszámnak közel ötszöröse lépett ki. A belépők száma hasonló arányú volt. A munkaerő-mozgás anyagi hatásainak vizsgálatánál figyelmen kívül hagytuk a külföldi ide-

vonatkozó szakirodalmat, mely szerint általában 20, illetve 30 nap kiesést lehet számítani a munkába állás, a munkakörülményekhez és az új milióhoz való alkalmazkodás címén. Kizárólag a kilépés és belépés napjait vettük figyelembe, tehát minden kilépő dolgozónál két napot. Így is több, mint 17 000 a dolgozók munkába állításával kapcsolatosan a kieső munkaidő, valamint a munkaeszközök és szociális felszerelések értékcsökkenése csak a Betonútépítő Vállalat viszonylatában eléri a 10 milliós nagyságrendet. Csupán ez elegendő indok arra, hogy a lélektani okok feltárása és a munkaerő vándorlás ellen ható pszichológiai módszerek felderítése előtérbe kerüljön.

Hozzá kell tenni fentiekhez, hogy 1968-ban az egész építőiparban 54 599 fő kilépés volt, a belépések száma meghaladta a 61 000 főt, tehát az építőipari munkaerő-vándorlás nemcsak pszichológiai, hanem közgazdasági aspektusból is országos jelentőségű.

A munkaerő-hullámlás évente mindenütt meghaladja a teljes vállalati létszámot, és ha a törzsgárdát figyelembe vesszük, az új belépők kétszer-háromszor is váltanak egy évben.

Az ÉVM felmérése szerint a dolgozók 25 - 35%-a az építőipari vállalatok között mozog és kb. ekkora arányú a mezőgazdaságba való visszaáramlás is.

Ez a szám olyan magas, hogy feltétlenül foglalkozni kell azokkal a dolgozókkal és kilépésük pszichikus hátterével, akik más építőipari vállalathoz mennek vagy pedig a mezőgazdaságba térnek vissza, mert itt találhatók meg talán azok a frusztrációs, kiscsoport lélektani és adaptációs problémák, amelyek kiküszöbölésével ezt a rendkívül nagy munkaerő-mozgást csökkenteni lehet.

A probléma felismerése után vizsgálatainkat két irányban kezdtük meg. Elsősorban megkezdtük a kilépések okainak kérdőíves módszerrel való felmérését, ugyanakkor a KPM. Vasúti és Közúti Alkalmasság Vizsgáló Intézeten belül, Mélyépítőipari Üzemi Pszichológiai Laboratóriumot hoztunk létre, egyes szakmákban dolgozók munkaalkalmasság vizsgálatára.

Az 1968. ében kilépett 2285 főből 1084 fő, (47,7%) töltötte ki a munkaerő-vándorlás okát vizsgáló kérdőívet. A kilépés okai a kérdőívek adatösszesítése után a következő képet mutatják:

Kilépések okai:

Távolság	211 fő	19,4%
Családi ok	252 fő	23,2%
Bér	392 fő	36,5%
Szociális ok	40 fő	3,6%
Megbecsülés hiánya	47 fő	4,3%
Nyugdíjazás	46 fő	4,2%
Egyéb ok	96 fő	8,8%
Összesen:	1084 fő	100,0%

A felmérés eredménye bizonyos mértékig eltér az ÉVM adataitól. A dolgozók legnagyobb része, 36,5%, bérezési okokra hivatkozik. Ez és a családi ok megjelölés az összes kilépetteknek mintegy 60%-ánál szerepel. Az ÉVM felmérése a lakhelyhez közelebbi munkavállalást 15 - 40%-ra teszi és a kereseti okok miatt munkahelyet változtatókat 5 - 20%-ra méri fel.

A családi és kereseti okra történő hivatkozás elfedi mindazokat a problémákat, amelyek adaptációs nehézségekből, a kiscsoport által okozott sérelmekből vagy más szubjektív szituációból erednek. A fluktuáció nem más, mint menekülés a munkahelyről. Ez a menekülés adódhat abból, hogy konfliktus keletkezik a személyben, a szubjektív milió, a kiscsoport hatása következtében. De adódhat ez abból is, hogy a munka nem okoz kielégülést vagy a személy a feladatot nem tudja megoldani, és így elégedetlenség érzése keletkezik, mínusz szituációba kerül, nem tudja megoldani a problémáját, a pszichés feszültsége nő és egyéb adaptációs megoldás hiányában elmenekül, más szubjektív környezetet keres, esetleg szimpatizmusba esik, betegségbe menekül.

A betegség és fluktuáció viszonyára vonatkozóan adatok nem állnak rendelkezésre, miután az erre vonatkozó vizsgálatok most vannak folyamatban.

A fluktuációval kapcsolatos megállapításokat látszik verifikálni az a tény is, hogy a bérezés szintje az építőipari vállalatok között nagyjából azonos, még az ipari üzemeknél sem jelentkezik olyan lényeges különbség, ami ilyen nagymértékű munkaerő-mozgást indokolna. Ezt a véleményünket alátámasztja, hogy a vállalat egyik munkahelyén, ahol a vezető a szubjektív miliót erős szakos, embertelen magatartásával rontotta, a 327 fős átlaglétszámmal szemben 385 fő volt a kilépők száma, 117,2%. Ugyanakkor másik munkahelyen, ahol a vezető személyisége, munkatársaihoz való viszonya, vezetési módszere jó, a kilépések aránya hasonló nagyságrendben csak 43,2%.

A legnagyobb a kilépések száma levonuló munkahelyen volt, 145%, ami azt bizonyítja, hogy a dolgozók számára legsúlyosabb problémát a létbizonytalanság jelenti.

Fentiekén túlmenőleg vizsgáltuk a vállalatnál eltöltött idő és az életkor szerinti megoszlást is a kilépett dolgozók esetében.

A kilépések alakulása a vállalatnál eltöltött idő arányában:

0 - 1 évig	1269 fő	52,5%
1 - 3 évig	530 fő	21,7%
3 - 5 évig	245 fő	10,1%
5 - év felett	381 fő	15,7%
Összesen:	2425 fő	100,0%

Azt a következtetésünket, hogy az építőipart átmenetnek tekintik, igazolja az, hogy a kilépések több mint fele 0 - 1 évi munkaviszony közé esik, és a 3 évig terjedő munkaviszonnyal együtt -- ami még mindig az ipari munká-

hoz való adaptációs időnek tekinthető — teszik ki az összes kilépések háromnegyedét.

Ugyanezt támasztja alá az is, hogy a kilépettek 71%-a szakképzetlen segédmunkás (kubikus, felépítményes), ugyanakkor szakmunkás és az iparágban ezzel egyenértékű gépkezelő 6,4%, illetőleg 6%.

Az életkor szerinti megoszlás jelentős eltérést egyetlen korosztályban sem mutat.

Az alkalmasság-vizsgálatok eredményéről még adatok nem állnak rendelkezésre, miután az alkalmasságvizsgáló laboratórium 1969 februárjában kezdte meg működését, és a vizsgált populáció még nem éri el azt a számot, amiből helytálló következtetést lehetne levonni.

Az eddigi vizsgálatok a mélyépítő ipar vonatkozásában is alátámasztják Horváth László Gábor megállapítását (1967.), hogy az objektív és szubjektív milió szoros összefüggésben van egymással és a dolgozó élményvilágában mint komplex hatások jelentkeznek.

Jelentősen befolyásolja a teljesítményeket a szubjektív milió, a munka minősége, időtartama, egyhangú vagy változatos volta, a periodikus vagy rendszertelen szünetek a természetben, a fáradtságérzetek jelentkezése, az étkezési és elhelyezési lehetőségek. A dolgozó részéről: a családi, társadalmi és egyéb tényezők a döntőek. Ha mindezt figyelembe vesszük, meg kell állapítani, hogy a mélyépítő iparban, de általában az építőiparban mind az objektív, mind a szubjektív körülmények az iparnál általában sokkal kedvezőtlenebbek. Ezeket a tényezőket pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni, mert elsősorban ezek azok, amelyek a munkaerő-vándorlás mértékét befolyásolják.

A mélyépítő iparban is levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a munkához való viszony nem jár együtt a munkához való ragaszkodással. Ha a személyt akár a munka elvégzéséből keletkező sikertelenségi élmények, akár a szubjektív milió hatása következtében frusztrációk érik, elidegenedik a kis közösségtől. Ennek következtében fellép az elmenekülés vágya, más szubjektív milió keresése. Ez adekvát adaptációs mechanizmusnak tekinthető. Előfordulhat az is, hogy a személy nem tud adekvát megoldást találni pszichés feszültségének levezetésére és alkoholizmusba menekül, amely egyik legantiszociálisabb adaptációs mechanizmus, pedig ezzel mint védekezési formával igen gyakran lehet találkozni az építőiparban.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vizsgálatnál az 1968. évben életbe lépett új Munka Törvénykönyvet, amely a korábbi kötöttségeket feloldotta mert 1967—1968. év viszonylatában a 39,7%-os kilépési arány 55,7%-ra emelkedett, ami részben a kilépésekkel járó szankciók megszűnésének tudható be.

Végső konklúzióként meg kell állapítanunk, hogy a mezőgazdaságból a mélyépítő, illetve az egész építőiparba áramló szakképzetlen munkaerő a minimális munkafegyelemhez, üzemi légkörhöz való alkalmazkodás és szakmai

ismeretek megszerzése után nagy százalékában az iparba áramlik át, részben — ismét mint kvalifikáltabb munkaerő — a mezőgazdaságba kerül vissza.

Ennek a társadalmilag nem mindig elfogadható mozgásnak okait vizsgáló módszereket kell mind sokrétűbben feltárni és csökkentő tendenciáját eredményező pszichológiai tényezőit kell az eddiginél sokkal nagyobb hatékonysággal alkalmaznunk.*

HORVÁTH LÁSZLÓ GÁBOR: A MUNKAERŐ-VÁNDORLÁS VIZSGÁLATÁNAK METODIKAI PROBLÉMÁIRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdasági és Jogtudományi Osztálya Munkatudományi Bizottsága és a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság Munkalélektani Szekciója népgazdasági és társadalmi szempontból fontos kérdésben tartja közös szimpoziómát. Tanácskozásunk céljával a munkaerő-vándorlás kérdéseinek megvizsgálását tűztük ki, tudva, hogy a *munkaerő-vándorlás* élénken foglalkoztatja társadalmunknak úgyszólván minden rétegét és — nemegyszer — súlyosan érinti népgazdasági terveink megvalósítását is.

A munkaerő-vándorlás gyökereiben *összetett társadalmi jelenség*. Ezért vizsgálata nehezen korlátozható egyetlen tudomány területére. „Okait” megtalálhatjuk a jogi szabályozás hiányosságaiban, a helytelen *pénzgazdálkodásban*, a társadalom közfelfogásában; — tehát a szubjektumra tett hatásokban a munkahelyek *egészségügyi, higiéniai* elmaradottságaiban éppúgy, mint a visszamaradt *technikai* fejlődésben, a munkagépek és munkaeszközök emberre tett visszahatásaiban vagy a *szervezettség*, a gazdasági *vezetés* hibáiban — így az *objektív* okokban is.

A munkahelyet *változtató dolgozók* részéről keresve a választ a feltett kérdésre, azokat a *szubjektívizmus* jellemzi. Ezért a *szociológiai* kutatások más eredményhez jutnak, ha a *kilépő* dolgozókat kérdezik meg motívumaikról

* Irodalom Kertész László és Vári Rezső referátumához.

¹ Csirszka János, 1966. Pályalélektan (9—31 és 142—146 o.).

² Horváth L. G. Pszichoszomatikus vizsgálatok a MÁV. Pályaalakalmasság Vizsgáló Állomáson. Az alkalmasság és beválás pszichoszomatikus diagnosztikai alapja (Előadás).

³ Horváth L. G. 1967. Új módszer a személyiség megismerésére (9—73 o.).

⁴ Iványi Frigyes, 1959. Alkoholhatás és balesetek (Orvosi Hetilap. 100., 109., 114. o.).

⁵ Jakobszon P. M. 1964. Az érzelmek pszichológiája (416 o.).

⁶ Lehmann G. 1953. Praktische Arbeitsphysiologie, Stuttgart.

⁷ Lénárt Ferenc, 1964. Problémamegoldó gondolkodás (11—61 o.).

⁸ Murrel, K. F. H. 1965. Ergonomics, Man in his Working environment. Ergonomia, London.

⁹ Rubinstein Sz. L. 1962. Lét és tudat (352 o.).

¹⁰ Rubinstein 1964. Az általános pszichológia alapja I—II. (1103 o.).

¹¹ Winogradow M. I. 1954. A munkaéletten mai helyzete és soron következő feladatai (3—9 o.).

és más törvényszerűséghez jutnak, ha a *felvételre* jelentkezők válaszait értékelik. A *statisztikai* adatszolgáltatás viszont tényszerű, de gyakorlatilag nehezen hasznosítható adatokat szolgáltat.

A kérdés sokrétűségére példaként lehet felmutatnunk azokat a vizsgálatokat, amelyeket még 1956. évben a MÁV Járműjavító Vállalatok főműhelyeiben, nagy szerelőcsarnokaiban és kis, hideg műhelyeiben végeztünk 3834 dolgozóval és annak érdekében, hogy megállapítsuk, *milyen összefüggés áll fenn az objektív és szubjektív miliő között.*

E vizsgálatokat komplex brigádmunkaként végeztük el. Tagja: orvos, higiénikus és pszichológus volt és az orvosi, higiénikus és pszichológiai módszereket, melyekkel a munkahelyi miliő összetevőit feltárni törekedtünk, *mikroklima* vizsgáló eljárásokkal is kiegészítettük. Az orvosi és a higiéniai vizsgálatokkal egyidőben alkalmazott részletes *explorációval* kerestük a választ a munkafegyelem, a munkahelyhez való ragaszkodás, a kollektív érzés fejlődésének olyan összetevőire, hogy milyen az összefüggés a termelékenység és a norma; a foglalkozási *tudat* kialakulása és a vezetőkhöz, a munkatársakhoz való *kollektív viszony*; a munkahely *szervezettsége* (technológia, balesetelhárítás, beszerzési viszonyok, stb.) és a szórakozási (alkoholizálási) szokások stb. között.

Bár nem feladatunk, hogy ennek a széles körű vizsgálatnak eredményét a maga egészében ismertessük, tanácskozásunk témája azonban megengedi, hogy e vizsgálat egy-egy részeredményét itt értékesíthessük.

1. Azt a *föltevésünket*, melyben e vizsgálatokat megszerveztük, ti., hogy a *kedvezőtlen objektív miliő* együtt jár-e a *rossz szubjektív miliővel*, vagy hogy a *kedvező tárgyi környezet kedvezően* hat-e dolgozók *munkahelyi közérzetének* fejlődésére, a vizsgálatok eredményei *nem igazolták.*

2. Hasonlóképpen nem lehetett igazolnunk azt az elgondolást sem, hogy a *rosszabb*

3. vagy *nehezebb munka együtt jár a munkától való elidegenedés erősödésével* és a munkahelyről való *menekülési vágy* kifejlődésével.

4. Feltevéseinkkel ellentétben a munkahelyen kialakult kitűnő kollektív viszony erősítette a munkahelyhez való ragaszkodás érzését, minden tárgyi nehézség ellenére is.

5. A *szakképzettség* előmozdította a *hivatástudat* kifejlődését és meg erősödését, sőt

6. a *munka szeretete* — beleértve a nehéz körülmények között végzett munkatevékenységet is — *kevésbé függ a munkáért járó anyagi ellenszolgáltatásoktól*, sokkal inkább a munkatársak iránt érzett szociális érzésektől, az *egyéni* és a *társadalmi tudat* fejlettsége fokától és a *munka társadalmi megbecsülésétől.*

7. A munkafegyelem, a józan élet és a család szeretet között pozitív összefüggést; a munkafegyelem és az alkoholfogyasztás, illetve a túlzott szórakozásvágy megjelenése között pedig *negatív összefüggést* találtunk.

8. Az *alkoholizmus* elterjedésének okait vizsgálva megállapíthattuk, hogy a hőműhelyek, öntőműhelyek és acélöntő-műhelyek dolgozóinak alkoholizmusa nem kis mértékben függ a dolgozóknak védőitallal való helyes ellátottságától, mégpedig oly módon, hogy a védőitallal való rossz ellátottság, az e téren tapasztalható szervezetlenség előmozdítja az alkoholos italok fogyasztását, kiemelten azokban az esetekben, amidőn a *vállalatok saját területükön vagy a vállalatok kapuitól nem messze levő italboltok látogatását* és így az *alkohol fogyasztását munkaidőben eltűrik*. Ezekben az esetekben a dolgozók kisebb-nagyobb csoportja között *bor- vagy sörcimboraság alakul ki*, terjed az alkoholizmus, romlik a munkafegyelem, csökken a munkához való jó viszony, így a termelékenység is. Romlik a dolgozók keresete, majd családi élete és emelkedik a munkahelyet változtatók száma.

Megjegyezzük, hogy a kialakult alkoholterhes szubjektív milió megjavítására tett erőfeszítések általában hatástalanoknak bizonyultak. Ha ugyanis a dolgozók alkoholizmusa szenvedéllyé válik, a szubjektív miliót elégedetlenség, békétlenség, torzsalkodás, kverulancia és a rohamosan romló munkafegyelem sajátos vonásai jellemzi.

9. A dolgozók munkahely-változtatásában szerephez jutó *motivációkat keresve, kérdőíves módszerek segítségével* az alábbi eredményekhez jutottunk:

a) Azok a dolgozók, akik olyan munkahelyekről távoztak el, ahol jó volt a munkafegyelem, kedvező a szubjektív milió, ők maguk elismert szakemberek, kitűnő munkások voltak, eltávozásukkal *magasabb munkakörbe kerültek*. Ezek esti iskolán szereztek meg az új munkakör ellátásához szükséges képzettséget. A dolgozóknak eme csoportja tehát társadalmilag és népgazdaságilag fontosabb munkakörbe került; fluktuálásuk, munkahely-változtatásuk tehát társadalmi és népgazdasági érdekeket szolgált.

b) A *továbbtanulás motivációit* vizsgálva megállapíthattuk, hogy abban a legfőbb motívum nem az *anyagisztöngés* volt. Hiszen új munkakörükbe kerülve nemegyszer alacsonyabb munkabérért kényszerültek dolgozni. Bár egyeseknél a továbbtanulás motívumai között föllehettük a *tisztább munkakörbe kerülés* vágyát, nagyobb arányú volt azonban azoknak a száma, akik a *magasabb rendű munka szeretetében* vállalták a továbbképzés küzdelmeit, nehézségeit.

c) A *továbbképzés* motivációjának a *munkahelyektől való függését* elemezve megállapíthattuk, hogy *nagyobb arányban* voltak találhatóak a magukat *továbbképezni* kívánók azokon a munkahelyeken, ahol az *alkoholizmus nem* vagy csak elvétve fordult elő, és alig vagy egyáltalában *nem találtunk* olyan egyéneket, akik *továbbképezni* kívánták magukat azokon a munkahelyeken, ahol az *alkoholizmus széles körben elterjedt*.

d) Ugyanakkor *nagyarányú volt a munkaerő vándorlás* azokon a munkahelyeken, ahol elterjedt volt az *alkoholizmus*.

e) Az alkoholizáló munkahelyeket huzamosabb időn keresztül megfi-

gyelve, azt a következtetést vonhattuk le, hogy — e megfigyelés előtti feltevéseinkkel ellentétben — az *alkoholizáló csoportok nem alkottak tartósan kisközösségeket*. Az alkohol hatására sokszor *összevesztek*, ilyenkor az egyes csoportok *széttöredeztek* és tagjaik más csoportokhoz *csapódtak*, vagy pedig rövidebb-hosszabb ideig a tagok egyike-másika *elszigetelte* magát a csoportoktól és *magányosan* élt és dolgozott.

Különösen sok volt az ilyen magányos ivó az olyan műhelyrészlegekben, ahol az alkoholizmus évek óta állandósult életformává csontosodott.

f) Az *alkoholista* dolgozókat explorálva, kilépésük *okairól* azt a választ nyertük, hogy *e munkahelyen a dolgozókat nem becsülik meg*, velük szemben elfogultak, a *bánásmód* durva stb. Egyetlen esetet sem tudtunk felhozni a kilépők közül, aki *önmagáról és a vállalatnál eltöltött idejéről tárgyilagosan vagy önkritikusan* nyilatkozott volna.

g) Hasonlóan szubjektív választ kaptunk azoktól a dolgozóktól is, akiket a vállalatvezetés rossz, vagy gyenge dolgozóként tart nyilván. A „rossz” munkások kilépésük okaiként művezetőiknek meg nem értő, goromba magatartását vagy munkatársaik velük szemben megnyilvánuló ellenséges viselkedését jelölték meg. Sohasem említették meg azt a tényt, hogy munkájukat tökéletesen ellátni képtelenek.

h) Vizsgálva, hogyan függ össze a táppénzállományban eltöltött idő és az alkoholizmus, megállapíthattuk, hogy az alkoholisták nagyobb számarányban és több ízben mentek betegállományba, mint a többi dolgozók. A betegállományban csak napokat töltöttek; ezek a napok is a hét első napjai voltak, és valójában pótszabadságra menést és alkoholos állapotuk kipihenését célozták.

i) Meglepő adatot kaptunk arra a kérdésre is, vajon a *huzamosabb időn keresztül alkoholizáló dolgozók* munkahely-változása mily arányú? Megállapíthattuk, hogy a *krónikus alkoholizmusban* szenvedő „gyenge” dolgozók *már nem vállalkoznak* a munkahely változtatására, inkább *tűrik* a megszokott munkaközösség kedvezőtlen megítélését, a táppénzállomány terheit stb.

Úgy tűnik, hogy az idült alkoholista már nem képes az új munkahelyhez szükséges alkalmazkodás személyi terheinek elviselésére és inkább a betegségbe menekül, mint a problémamegoldás számára egyetlen lehetséges alakjához folyamodik.

10. A kérdőíves módszer eredményeit összevetve az egészségügyi orvosi vizsgálatok eredményeivel, megállapíthattuk, hogy az *explorációs módszerben* kapott adatok *ellenőrzésre szorulnak* és általában az alábbi *kritikai észrevételt* kell e módszer eredményeivel szemben emelnünk:

a) A kérdőíves módszerek alkalmazásának legfőbb nehézségül a kérdésnek oly módon való megszerkesztését látjuk, hogy a kérdőív félreértésre, mellébeszélésre ne nyújtson semmilyen lehetőséget sem.

b) A kapott válaszok értékelésekor meg kell fontolnunk, hogy a megkérdezett *mily mértékben értette meg a választ*, és

c) ha megértette is, úgy a kérdésre *mily őszinteséggel* volt képes vagy akart válaszolni;

d) sokan ugyanis még a jól megszerkesztett kérdőívek *egyértelmű és konkrét* adatokat váró kérdéseire sem válaszoltak legjobb tudásuk szerint, illetve válaszuk nem volt *nyílt és őszinte*. Ennek okát abban jelölhetjük meg, hogy

e) a kérdezett *nem kívánt* a kérdezővel *együtműködni*, *bizalmatlan* volt a kérdésekkel szemben, akár azért,

f) mert nem kívánta feltárni saját maga *titkolt problémáit*, akár pedig azért, mert

g) arra *gyanakodott*, hogy az őszinte válaszból *személyére hátrány* vagy *kár* származhatik. Ismét mások

h) azért nem nyíltak meg őszintén, mert úgy érezték, hogy önérdekeik megvédése érdekében nem a ténybeli adatoknak megfelelően kell válaszaikat megszerkeszteniök.

i) A *kérdőíves módszerek csoportos alkalmazása* esetén nehéz volt elérnünk, hogy a konkrét és nem öncélú kérdésekre valóban *őszinte válaszokat* kapjunk. A kérdezettek többsége ugyanis attól félt, hogy őszinte válaszainak az lesz a következménye, hogy megsértik érdekeit. De tartózkodott az őszinte megnyilatkozástól akkor is, ha gyanakvó volt a természete vagy általában túlzott óvatosság vezérelte minden tettét. Előfordult az az eset is, hogy a megkérdezett egyszerűen képtelen volt őszinte és nyílt választ adni még a közömbös kérdésekre is.

j) A *kérdőíves módszerek* másik nehézségét jelentik azok az egyének, akik hajlamosak *mellébeszélni* vagy túlzott aprólékossággal jelentéktelen részletekbe merülni és olyan mozzanatokról szólni, amelyeket saját maguk fontosnak tartanak, mert őket érzelmileg mélyen érintik, valójában azonban ezek az adatok nem jelentenek választ a feltett kérdésre, így nem is használhatók.

k) Újabb nehézséget jelentett a kérdezettek azon csoportja, akik az előbbiekkal ellentétben *túlzott előzékenységtől* vezettetve adták meg válaszaikat. Ezek sem a föltett kérdésre válaszoltak, hanem olyanokra, amelyeket ők — szubjektív módon — az eredeti kérdések helyébe mintegy belemagyaráztak. Ezért sok olyan választ kaptunk, amelyekben a kérdezetteknek az a felfogása érvényesült, amellyel teljesíteni kívánták a kérdező azon óhaját, amelyet szerintük a kérdező hallani akart, illetve tőlük várt.

1) Ha pedig az apró, jelentéktelen részletekbe merülő válaszok ellen *szuggesztív* erejű kérdésekkel védekezünk, további nehézségek forrását nyitottuk meg. Ezért mondtuk azt, hogy a kérdések megalkotása az egyik legnehezebb feladat, hiszen a *kérdéseknek* nem szabad sem *szuggesztívnek*, sem *több-*

értelműeknek lenniök, de *kibívásra*, mellébeszélésre sem szabad, hogy módot adjanak.

m) Jobbak voltak eredményeink, ha a csoportos vizsgálatok előtt a kérdezetteket felvilágosítottuk a *vizsgálat céljáról, fontosságáról*, arról, hogy a *nyílt, őszinte és konkrét válaszok* egyrészt a *dolgozónak* magának, másrészt pedig a *közösségnek érdekét* szolgálják. Ám ezekben az esetekben is számolnunk kellett azzal a nehézséggel, hogy a kérdezettek minden olyan kérdésre, amelyek magatartásuk és viselkedésük legbensőbb rugóira vonatkoztak és azokra a törekvésekre, amelyek őket mint mélyen titkolt benső rugók irányították, a valóságnak meg nem felelő, attól eltérő válaszokat adnak. Ezért a későbbiekben a kérdőíves módszereket vagy a személyesen felvett explorációkat pszichológiai eljárásokkal is kiegészítettük. E közel négyezer fővel végzett vizsgálatok metodikai tapasztalatai arra intettek bennünket, hogy a kérdőívek és a vizsgáló módszerek *validitásának* problémáit sohasem szabad megkerülnünk, hanem azokat nyíltan fel kell vetnünk, mert csak ily módon lehetséges a *valóság* megismerése.

Ám e vizsgálatok eredményei arra is intenek, hogy a *munkaerő-vándorlás* kérdését *korántsem* szabad általában *társadalmilag helytelen, elítélendő vagy a népgazdaságot károsító jelenségnek felfognunk*. Tájékoztatásul szolgálhatnak számunkra azok az összehasonlító vizsgálati eredmények, amelyek egyrészt a *dolgozó és a munkahely viszonyát* érintik és arra szolgáltatnak adatokat, másrészt pedig mindazon adatok, amelyek arról tájékoztatnak bennünket, hogy a *dolgozók mikor, milyen sajtáságok hatása alatt, mely tényezők ismeretében minősítenek egy valamely munkahelyet a maguk számára jónak, elfogadhatónak vagy rossznak, illetve elfogadhatatlannak*. Ezért téves ítéletalkotáshoz vezethet az a módszer is, hogy a *munkahelyről eltávozók* véleménye alapján következtessünk az *elhagyott munkahelyen levő állapotokra, az ott kialakult objektív és szubjektív környezeti viszonyokra*. Ha ugyanis a dolgozók elszánják magukat, hogy más munkahelyen keressék boldogulásukat, úgy ezt *elleneséges érzületről, bosszútól és társadalomellenes érzésektől* vezetettve teszik és így nagyon sok szubjektív vonást tartalmaz tájékoztatásuk.

Könnyű ezekről a pszichológiai „törvényszerűségekről” meggyőződünk mindannyiszor, ha vesszük magunknak a fáradtságot és most már az *új munkahelyen jelentkező dolgozó véleményét* szerezzük be — kiegészítő adatnak — az új munkahely személyzeti vagy munkaügyi osztálya segítségével. Ezekben az esetekben ugyanis azt fogjuk tapasztalni, hogy az eltávozó dolgozó *új munkahelyén más motívumokról* fog vallani, mint elhagyott munkahelyén.

Megfelelő és kellő számú adat birtokában az explorációs vizsgálatok eme pszichológiája természetesnek tűnik. A munkahelyéről távozó dolgozó ugyanis *saját önértéktudata, önértékkézése megvédése* érdekében „*szépíti*” tettének igazi rugóit, saját maga *hibáinak elismerését pedig kerüli*. Így nem minden válasz tartalmaz csak tudatos elemet, a tények szándékos elfedését, ellenkezően:

sok oly tudattalan szándékot tartalmazhat, amelyek a *valóság-tudat* által keltett kellemetlen *pszichés feszültség feloldását*, attól való *megszabadulást célozzák*.

E felhozott kutatási eredmények megegyeznek mind Timár János, mind pedig Mód Aladárné előadásának sok fontos megállapításával. Feltárták ugyanis, hogy társadalmi szempontból melyek a munkaerő-vándorlásnak pozitív motívumai, azt a kérdést is megvilágították, hogy a munkaerő-vándorlást szabad-e vagy kell-e egyértelműen káros jelenségnek minősítenünk társadalmi és népgazdasági szempontból. El kell fogadnunk Mód Aladárné javaslatát, hogy e fontos népgazdasági és társadalmi jelenség helyes megítélése *nem nélkülözheti az ezzel összefüggő fogalmak tisztázásának* szükségességét. Társadalom-fejlődéstani, népgazdasági és munkajogi szükségletet elégítünk ki, ha különbséget tudunk tenni a munkaerő-hullámozgás, a mobilitás, a munkaerő-vándorlás és az ezekkel összefüggő mozzanatok jogi fogalmai között. Tudjuk, hogy éppen a társadalmi és népgazdasági fejlődés szempontjából fűződik jelentős érdekünk ahhoz, hogy a munkavállalók módot találjanak hajlamaiknak és érdekeiknek megfelelőbb, a magasabb rendű munka elvégzéséhez szükséges szakismeretek elsajátítására, hogy ezáltal képessé váljanak a minőségileg jobb és az érdeklődésüket is optimálisan kielégítő munkakör betöltésére. Társadalom-pszichológiai szempontból is törekednünk kell a munkavállalás jelenleginél jobb rendszerének kimunkálására még akkor is, ha mint az Nemes Ferenc előadásából kitűnik, a szabad munkavállalás, illetve munkahely-változtatás demokratikus jogának jelenlegi rendszere munkahely-cserénként átlagosan 20 - 30 nap fizetett munkaerőkiesést jelent népgazdaságunk számára. Ugyanekkor nem lehet elzárkóznunk olyan megfontolások elől, mint ezt Bálint István előadásában felvetette —, hogy tegyünk különbséget indokolt és indokolatlan munkahely-változtatások között és vizsgáljuk meg, milyen szociálpszichológiai kapcsolatok állhatnak fenn a munkaerő-vándorlást kiváltó „okok”, a technológiai sajátosságok, a munkahelyek tárgyi, környezeti stb. feltételei között.

Gondolatébresztő előadásként kell értékelnünk Kortész László és Vári Rezső megállapításait is a mélyépítő iparban szerzett pszichológiai elemzések eredményeként. Megállapításaikat és következtetéseiket, amelyeket az 1961 - 68. év között az egyik legnagyobb mélyépítő ipari vállalatunk fluktuációs adatainak elemzéséből nyertek, el kell fogadnunk és azokkal egyet is kell értenünk. Vállalatuknál a munkaerő-vándorlás évi számaránya meghaladja az 50%-ot. Ennek ellenére a munkaerő-vándorlást sem népgazdasági, sem pedig társadalmi szempontból állapítják meg a jeles kutatók nem lehet káros jelenségnek mondanunk a következő megfontolások alapján:

1. a mélyépítő ipari vállalatok munkaerő-szükségeit a fiatal mezőgazdasági dolgozók köréből rekrutálják. A fiatal, szakképzettség nélküli dolgozókat a vállalat különböző szakmunkákra tanítja be, sőt azoknak módjuk van a szakmai képzettség megszerzésére is. Ezáltal nemcsak népgazdasági

szempontból értékesebb munkaerővé válnak a fiatalok, hanem társadalmi-szellemi igény szintjük, politikai szemléletük is fejlődik. Többségük nem marad a mélyépítő ipari munkaterületeken, hanem visszatér vidéki otthonába és ellátja a mezőgazdaság területeinek ipari szükségleteit is.

2. A mezőgazdasági dolgozók közül sokan nem csupán az ipari munka területén kívánják továbbképezni magukat, hanem iskolai továbbtanulásra is vállalkoznak. *Ezáltal a mélyépítő ipari vállalatok rendkívül fontos missziót töltenek be a falu és a város közötti politikai, társadalmi és gazdasági szintkülönbségek feloldásában.*

3. Ismerünk olyan munkaerő-vándorlást is, amely talán a legkívánatosabb. Ezt a munkaerő-vándorlást a *vállalaton belüli* fluktuációnak is lehetne neveznünk. Jól ismert formája az az út, amelyet megtesznek azok az ipari segéd munkások, akik szakmunkát sajátítanak el vagy azok az ipari szakmunkások, akik különböző technikumok elvégzésére vagy még magasabb iskolai tanulmányi ismeretek elsajátítására vállalkoznak. A fluktuációnak ez az alakja valójában nem fluktuáció, csupán a munkakör változtatásnak magasabb rendű alakjaként fogható fel.

Jelen tanácskozásunk tudományos és gyakorlati értékét fontosnak kell ítélnünk. Megállapíthattuk ugyanis, hogy a *fluktuáció összetett társadalmi és népgazdasági jelenség*, amelynek vizsgálata csak azon feltételek megtartása mellett ígér reális és következményeiben jól hasznosítható eredményeket, ha a munkaerő-vándorlás kérdéseit minél több tudomány szempontjából elemezzük.

Engedtessek meg, hogy e megállapításomat az alábbi érvekkel tegyem még elfogadhatóvá.

Alig néhány napja fejeztük be munkatársaimmal azt a 12 csoportra bontott 300 főnyi komplex vizsgálatot, amelynek célja annak megállapítása volt, hogy a különböző egészségi állapotban lévők munkavégző képességeinek jelenléte és nivója milyen összefüggést mutat a *képességek felhasználásának képességével*, tehát a munkavégzés pszichológiai tényezőivel. Bár e kérdés nyitját az orvosi, a pszichológiai, a fiziológiai tudományok metodikájának elméleti és gyakorlati problémáiban kell keresnünk, hiszen a különböző tudományok, sőt egyazon tudományok képviselői is az emberi személyiség bizonyos jelenségeit nem ugyanazon fogalomrendszerrel jelenítik meg, írják le, és így a meghatározott fogalomrendszerben közölt megállapításait az egyes tudományok számára vagy *egy közös tudomány* számára le kell fordítanunk. Példaként kell felhoznunk az orvosi vagy pszichológiai diagnosztika problémáit a neurózisok, a pszichopathiák — tehát a nem orgános betegségek — megjelenésében vagy még inkább differenciálásában. A *tudományok tudománya* megalkotására irányuló törekvéseinkben keressük az egyes tudományok legmélyebb és közös alapját, így az orvostudományban, az ember fiziológiájában és pszichológiájában is. Gondolunk itt azokra a törekvésekre, amelyek az ember

egészségügyi vagy pszichés állapotát a világhírű orosz tudós, Pavlovnak fiziológiai fogalomrendszerével kívánták meghatározni, vélvén, hogy az emberi magatartásnak és viselkedésnek vagy a pszichés állapotok és tulajdonságok alapjául az élettani folyamatokat lehetne megjelölnünk. Annak érdekében, hogy ezeket az élettani alapokat valóban megtaláljuk, a pszichológia fogalomrendszerét is megpróbáltuk a feltételes reflexek Prokrustes ágyába szorítani, félretéve azon aggályunkat, hogy ezen erőszaktétellel elveszítjük az embernek, mint társadalmi lénynek legfontosabb differenciális jellemző jegeit, — amilyenek az egyéni vagy társadalmi felelősségtudat, a cselekvőképesség vagy akarati elhatározás. Ám a neuroendokrinális és hormonális kutatások eredményei mind világosabbá tették előttünk, hogy a pavlovi fiziológiai fogalomrendszer néhány eleme, pl. a serkentés, a gátlás, az irradiáció stb. valójában a fiziológiai folyamatok mélyebben fekvő biokémiai alapjai, és hogy a pszichológiának a fontossága éppen abban rejlik, hogy mit tesz az emberi szubjektum e biokémiai folyamatok és állapotok cortexre tett hatásával. *Az ember ugyanis meghatározott ingerek hatására nem csupán cselekszik, hanem meghatározott élethelyzetekben ezen ingerek hatásával szemben állást is foglalhat, sőt azok ellenében is cselekedhetik.*

A különböző egészséges és beteg állapotú, primitív, ösztönös reakciókat adó, bizonyos neurózisban és pszichopathiában szenvedő, továbbá alkoholisták krónikus betegek összehasonlító vizsgálata azt az eredményt adta, hogy ezeknek az állapotoknak élettani formai jegei nem nyújtanak módot az egyes csoportok kellő differenciálhatóságára, s a viselkedés kulcsát azon pszichés folyamatokban és állapotokban, vonásokban kell keresnünk, hogy milyen a viszonya a dolgozónak a munkájához és a társadalom tagjaihoz, egyeznek-e egyéni céljai és életeszmenyei a társadalmi célokkal és a társadalmi fejlődés irányával, továbbá, hogy e magas rendű célok elérését gyermek- és ifjúkorától kezdve kialakított pszichodinamizmusok mily mértékben szolgálják.

E 300 főből álló csoport személyiséglélektani vizsgálata egyrészt feltárta az embernek mint biológiai és társadalmi lénynek együttes viselkedésbeli szerepét a különböző élethelyzetek megoldásában, másrészt pedig megállapíthattuk, hogy a különböző problémahelyzetként jelentkező kritikus szituációk megoldására való törekvése az egyes egyénnek sokszor jár azzal, hogy társadalmi lény regrediál biológiai lényéhez, és akkor az egyén mint társadalmi lény mond csődöt és lesz munkaképtelen vagy munkakerülő, különböző védekezési dinamizmussal élő „beteg” társadalmi lény: menekül a betegségbe, az alkoholizmusba vagy más szubjektív milióbe, más munkahelyre.

E vizsgálatok eredményeként kimondhatjuk, hogy a munkaerő-vándorlás nehéz kérdéseire a választ kellő tudományos megalapozottsággal valóban csupán az emberrel foglalkozó tudományok közös erőfeszítésével lehet megválaszolni. E válasz megszerkesztésében a pszichológiának rendkívül fontos szerepe van: a *pszichológia ugyanis az a magyarító tudomány*, amelynek segít-

ségével az egyes tudományok eredményei érthetővé és alkalmazhatóvá válnak a népgazdasági és társadalmi célok megvalósítása számára. Ezért nem lehet egyetértünk Rókusfalvy Pál előadásából kicsendülő azon véleménnyel, hogy a fluktuáció elsődleges probléma, és hogy a pszichológia nem alkalmas a fluktuáció okainak vizsgálatára. Ellenkezően, azt a véleményt kell kialakítanunk, hogy a fluktuáció okainak teljesebb megértéséhez a pszichológiai kutatások meghatározott mélysége és e kutatások eredményeinek teljesebb értelmezése szükséges.

Az előadások eredményei nemcsak jelentősnek mondhatók, hanem felvetik a dolgozó emberrel foglalkozó tudományos kutatások tovább folytatásának szükségességét, továbbá azt, hogy a különböző tudományok szakemberei többször, meghatározott időpontokban üljenek össze felmerült problémáiknak nyílt és őszinte megvitatására.

E gondolatok jegyében nyitom meg tanácskozásunk második részét.

ENGLÄNDER TIBOR: NÉZETEK ÉS TÉNYEK A MUNKAERŐ-VÁNDORLÁS PSZICHOLÓGIAI OKAIRA VONATKOZÓAN

Az Egyesült Izzó Munkapszichológiai Laboratóriuma az utóbbi két esztendő folyamán nagyobb populációt érintő vizsgálatokat folytat a munkaerő-vándorlás pszichikus hátterének feltárása érdekében.

Bizonyára nem csupán annak van jelentősége számunkra, hogy megtudjuk, milyen pszichikus nyitánya van a munkahely elhagyásnak *valójában*, hanem jó azt is tudnunk, hogy milyen nézetek alakultak ki erről az ipar vezetőinek körében. Hiszen az okokról való helytelen elképzelés nyilván helytelen intézkedéseket is szül majd, és így könnyen megtörténhet, hogy a fluktuáció vélt okai a vezetők tudatában a fluktuáció valódi okaivá válnak — csak persze másképpen — a munkahelyen.

Nagyszámú ipari szakemberrel, munkahelyi vezetővel folytatott exploratív célzatú beszélgetések és szabad interjúk eredményeképpen az a meggyőződés alakul ki bennünk, hogy a fluktuáció okairól széles körben elterjedt és vallott nézetek két nagy csoportba rendszerezhetők:

1. a monokauzális nézetek,
2. a mechanikus elképzelések csoportja.

Az első, a monokauzális nézet, — amelyet egyébként primitív nézetként is jellemezhetünk —, a munkaerő-vándorlás tényét — mint neve is mutatja — egyetlen tényezővel kívánja magyarázni. Jellemző és gyakori formája, hogy kizárólag a jövedelemmel kapcsolatos problémákra vezet vissza a munkahely elhagyásokat.

Másik változata az, amikor a nagymérvű munkaerő-mozgás egyetlen okát a munkalehetőségek megnövekedett számában látják.

A második nézet - amelyet összefoglalóan mechanikus elképzelésnek nevezhetünk -, a hívei korántsem kívánják a monokausalitás procurestes ágyába kényszeríteni az ipari munkaerő-vándorlással kapcsolatos jelenségeket, hanem szükségesnek tartják a konkrét helyzet konkrét elemzését, abból kiindulva, hogy különböző helyeken, különböző okok idézik elő a fluktuációt. Mindamellet ezek a nézetek mechanikusak, mivel egyrészt implicite feltételezik, hogy a nem megfelelő munkahelyi tényezők kiküszöbölésével a fluktuáció automatikusan megszűnik, másrészt, mivel lemondanak a kilépések háttérében levő motivációs hierarchia jellegének és működési törvényeinek tisztázásáról.

Nem lehet tagadni és nem is tagadjuk, hogy ezek a nézetek fontos részletigazságokat tartalmaznak. Bizonyos, hogy a jövedelemmel kapcsolatos tényezők beleszólhatnak egy-egy munkahely munkásállományának stabilizálásába, illetve fluktuálásába; kétségtelen, hogy sűrűsödő kilépések esetében minden alkalommal a munkahelyi diszkrepanciák konkrét feltárására kell törekedni; az sem képezheti vita tárgyát, hogy ezeknek a diszkrepanciáknak felszámolása nélkül nem érhető el jelentős és tartós pozitív eredmény, stb. A fenti nézetek mégis csupán részletigazságokra hívják fel a figyelmet. Vizsgálatok, helyzetelemzések, nem különben az adatok alaposabb tanulmányozásából kiinduló józan megfontolás messzemenően alátámasztják azt az álláspontot, amelynek bizonyítására és illusztrálására még visszatérek.

Kérdés azonban, hogy honnan erednek ezek a végső soron hibás elképzelések. Megkockáztatom azt a feltevést, hogy kialakulásukban főleg két tényezőcsoportnak van szerepe. Egyik ezek közül, amit egyszerűen így nevezhetnénk: előítéletek. A másik: helytelen módszerek felhasználása a fluktuációs okok kiderítése érdekében. Ilyen gyakran hangoztatott előítélet pl., hogy az ember pénzért dolgozik (ami egymagában még nem volna hamis elképzelés, de legtöbbször úgy értelmezik ezt a tételt, hogy csakis, kizárólagosan pénzért), és még jó néhány más. Ezeknek, a felületes szemlélő számára gyakran evidensnek tűnő hiedelmeknek a további kritikátlan alkalmazása szüli legtöbbször a fluktuáció okaira vonatkozó primitív elképzeléseket.

A hibás elemzési módszerek két fontos csoportjával találkozhatunk gyakran: a) a spekuláción alapuló oknyomozással,

b) a hibás felmérésekkel, amelyek közül elsősorban a kilépők kikérdezésével kell foglalkoznunk.

A spekulatív oknyomozás alapja lényegében és legtöbbször introspektív kiindulású becslés, amelynek értékéről a kísérleti pszichológia metodológiája a közismert lesújtó kritikai megállapításokat tette. Erről nem is érdemes túlságosan sokat beszélnünk. Korántsem ilyen egyszerű azonban a helyzet azzal az eljárással kapcsolatban, amelyet sok vállalatnál kétségbevonhatatlan jószándékkal végeznek, és amelynek lényege, hogy az éppen kilépő dolgozókat

kikérdezik kilépésük okai felől. Ez a módszer tárgyilagosságra törekszik, de félrevezető eredményeket nyújt. Bebizonyosodott pl. szociológiai vizsgálatok során, hogy amikor az illető dolgozókat kilépésük után két héttel újra felkeresték, kilépésük okaiként egészen más természetű tényeket jelöltek meg, mint a kilépés pillanatában. Vagy pl. nálunk, az Egyesült Izzóban az a gyakorlat alakult ki, hogy a kilépő dolgozót egymástól függetlenül több fórum is (szakszervezet, személyzeti osztály, felvételi iroda stb.) megkérdezte, miért akar kilépni. Eredmény: az esetek többségében különböző fórumokon más és más, egymástól eltérő választ regisztráltak ugyanazoktól a személyektől.

Ez különben érthető is. A kilépés pillanatában a dolgozók feszült állapotban vannak a kikérdező személyében képviselt vállalattal szemben. Ezenkívül sietnek és türelmetlenek. Az esetek jelentős részében feltételezhető, hogy nem kilépésük valódi okainak feltárására törekednek, hanem megfelelő argumentációt akarnak kialakítani — magyarán, a legjobb ürügyet megtalálni — elhárításuk legsimább véghezviteléhez. Nem is beszélve arról, hogy ez a módszer feltételezi, hogy az emberek mindig teljes mértékben tisztában vannak cselekedeteik motivációival, holott ez természetesen nem igaz.

Ahhoz tehát, hogy feltárjuk a munkahely-elhagyások valódi pszichikus hátterét, először is megfelelő módszerek kidolgozására volna szükség. Az ilyen módszerek kidolgozásával kapcsolatban azonban nem szabad szem előtt tévesztenünk azt, hogy a munkahely-elhagyások rugójaként szereplő pszichikus tényezők feltárását csakis a pszichológiai szemlélet teljes mértékű érvényesítésével kezelhetjük. Ezzel azt a triviális, de sokszor mégis számításon kívül hagyott tényt kívánom hangsúlyozni, hogy egy adott munkahelyi szituációban rejlő objektív tényezők nem egyértelműen határozzák meg a dolgozók magatartását, jelen esetben munkahelyükhöz való kötődésüket, hanem mindig egy adott személyiségnek, illetve attitűdnek megfelelően.

A továbbiakban bemutatásra kerülő vizsgálatunknál, amelyiknek elsődleges célja egy ilyen feltáró módszer kidolgozása volt, abból indultunk ki, hogy mivel a tömegméretű fluktuáció — nézetünk szerint — típusos szociálpszichológiai jelenség, a munkáskollektívák munkahelyükkel szemben kialakított attitűdje az a pszichológiai kategória, amely a munkahely-elhagyást elhatározó döntés kialakulásának keretétül szolgál.

Erről a vizsgálatról nagyrészt már 1967-ben Gábor Katalin kollégámmal beszámoltunk. Időközben azonban az eredeti 2452 fős populáció, amelyik a vizsgálat alanyát képezte, több mint ötezer főre növekedett. Módszereinket is sikerült bizonyos mértékig pontosabbá tennünk és továbbfejleszteni.

A vizsgálatok célja egy olyan attitűdskála kidolgozása volt, amely lehetőséget nyújt a munkahely-fluktuációra való prediszponáltság mértékének diagnosztizálására és útmutatást ad a szükséges intézkedések megtételére. Az attitűdskála alapjául egy kérdőívsema szolgált. Ennek mintájára szerkesztett kérdőíveket elsősorban vállalatunk, az Egyesült Izzó különböző műhelyei-

ben dolgozó fizikai munkásokkal töltöttük ki, de vizsgálatainkat kiterjesztettük más gyárak, úgymint a Beloiannisz Híradástechnikai, a Duclos Bányagépgyár és a Növényolajipari Országos Vállalat műhelyeire is.

A vizsgálatok során arra törekedtünk, hogy egy-egy műhely valmennyi dolgozója kitöltse az ívet, amelyen nevét nem kellett feltüntetnie és amelyet az indiszkrécio elkerülése végett egy gyűjtődobozba kellett bedobnia. Hangsúlyozzuk, hogy nem az egyes munkásoknak, hanem a műhelyeknek mint szociálpszichológiai egységeknek kívántuk az állásfoglalását megismerni. A kérdőívek kiosztásával egyidőben felvettük a műhelyekre vonatkozó fontosabb objektív adatokat is, olyanokat, mint létszám, nemek közötti megoszlás, szakképzettség, életkori megoszlás, fontosabb fegyelmi esetek, utolsó félév hiányzásainak száma, teljesítményátlag és még több mást.

Ezek között szerepel a legutóbbi félév kilépéseinek száma, mint a fluktuáció nagyságrendjének mutatója. Maga a kérdőív 8 kérdést tartalmaz. Az első kérdés arra vonatkozik, hogy a vizsgált személy milyen mértékben van megelégedve jövedelmével; a második kérdés a munkatársaihoz fűződő viszonyának kedvező, illetve kedvezőtlen voltára vonatkozik; a harmadik, hogy mennyire érzi megbecsültnek magát; a negyedik, a vele szemben támasztott követelmények méltányosságára utal; az ötödik, hogy milyennek tartja közvetlen vezetőjéhez fűződő viszonyát; a hatodik, az előmeneteli lehetőségekkel, a hetedik a munkájához fűződő viszonytal foglalkozik, a nyolcadik azzal, hogy milyennek tartja munkahelyének fizikai adottságait. Minden kérdés esetében öt válaszlehetőség közül fogadhat el egyet a válaszadó. Az egyes válaszoknak meghatározott pontértékük van. Magas pontszámot a kedvező, alacsony a kedvezőtlen válaszok kapnak. Értékelési eljárásunkra még visszatérünk. Feldolgozásunk első szempontja az volt, hogy eldöntsük: az egyes kérdésekre adott válaszok milyen kapcsolatban állnak a fluktuációval. Ennek megállapítása érdekében megvizsgáltuk, hogy a különböző kérdésekre adott magas pontszámú válaszokat adó munkahelyekről a dolgozók hány százaléka távozott el, és az így kapott adatokat összehasonlítottuk az adott kérdésre alacsony értékű választ szolgáltató műhelyekben tapasztalható fluktuáció mértékével. Azt láttuk, hogy az első, a harmadik és a hatodik kérdés kivételével a magas pontszámot felmutató műhelyeket jóval kevesebb dolgozó hagyta el, mint azokat, ahol a pontszám alacsony volt. Így bebizonyosodott, hogy a munkatársi kapcsolatokra vonatkozó második kérdés, a követelményekkel való megelégedettségére utaló negyedik, a vezetők és a dolgozók kapcsolatával foglalkozó ötödik, a munkával való megelégedettséget mutató hetedik, és a fizikai munkakörülményekkel foglalkozó nyolcadik kérdés, továbbá a kérdések összesítése alapján kapott átlagérték alakulása egyenes összefüggést mutat a fluktuáció alakulásával. A különbség mindezekben az esetekben erősen szignifikáns. Nem találunk az első, a harmadik és a hatodik kérdés esetében, amelyek a kereseti lehetőségekre, a munka megbecsülésére és az előmeneteli lehetőségekre vonatkoz-

nak, jelentősebb eltérést a fluktuáció terén a magas és alacsony pontszámmal rendelkező műhelyek között. Az egyes pontokra vonatkozóan azt tapasztaltuk, hogy a fluktuáció mértékében a legnagyobb eltérés a negyedik kérdéssel kapcsolatban mutatkozott, vagyis azok között a műhelyek között, ahol a dolgozók a velük szemben támasztott követelményeket mérsékelteknek és azok között, ahol túlzottaknak érezték. Nagy különbségek voltak tapasztalhatóak a vezetőkkel való kapcsolatot megfelelőnek, illetve nem megfelelőnek, a munkatársi kapcsolatokat kielégítőnek, illetve nem kielégítőnek tartó dolgozók között. Jelentős különbséget regisztrálhatunk az összválaszok átlagértékében magas pontszámot és alacsony pontszámot elért műhelyek fluktuációja terén is.

A továbbiakban arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes válaszok értékeinek egymáshoz való meghatározott viszonya milyen fluktuáció-alakulással jár együtt. Pl. felerősíti-e egymást, ha az első és második kérdésre jó választ kapunk, vagy tapasztalhatunk-e hasonló facilitáló hatást ellenkező irányban, ha mindkét kérdésre kedvezőtlen válasz érkezik. Úgysszintén fontos összehasonlítani, hogy két kérdés közül melyiket kell a fluktuáció szempontjából a fontosabbnak tekinteni. Tehát akkor kapunk-e jobb eredményt, ha az első kérdésre adott válasz kedvezőtlen, és a másokra adott kedvező vagy fordítva. A kérdések eldöntése érdekében a következő eljárást használtuk. Minden kérdést összehasonlítottunk minden kérdéssel, továbbá az összes kérdésre adott válaszok átlagával. Az összehasonlítás során egy kétdimenziós koordináta-rendszert szerkesztettünk, amelyből az ordináta az egyik, az abszcissza a másik kérdést képviselte. Az ordináta felső és az abszcissza jobboldala képviselte a kedvező válaszokat, a kedvezőtlen válaszok a tengelyek alsó, illetve baloldali részéhez tartoztak. A koordináta-rendszer segítségével négy szektorhoz jutottunk. A jobb felső szektorban gyűjtöttük össze azokat a műhelyeket, ahol mindkét kérdésre kedvező válaszok érkeztek. A bal felső szektor azoknak a munkahelyeknek a pontja, ahol az y tengely képviselte a kérdésekre kedvező, az x tengely képviselte a kérdésekre kedvezőtlen válaszok értékét. A jobb alsó tengelyre a fordított esetek kerültek: azok a műhelyek, ahol az x tengely által képviselt kérdésekre futott be kedvező, és az y tengely által képviselt kérdésekre kedvezőtlen válasz. A negyedik bal alsó szektorba végül azok a műhelyek kerültek, ahol mindkét kérdésre kedvezőtlen válaszok érkeztek. Ezután kiszámítottuk, hogy az egyes szektorokban nyilvántartott műhelyeknek mennyi az összlétszámuk, és ezeknek hány százaléka lépett ki a legutóbbi félév folyamán. Ezzel igen jó összehasonlítási lehetőséget nyertünk. Egyik diagram pl. az 5. és 8. kérdés összehasonlítását mutatja. Az 5. kérdés a vezetők és dolgozók viszonyával, a 8. a munkakörülményekkel foglalkozik. Láthatjuk, hogy ahol mindkettővel elégedettek, a fluktuáció meglehetősen alacsony. Ahol az y tengely által reprezentált vezetőhöz való viszonnal elégedettek, de elégedetlenek a munkakörülményekkel, valamivel jobb a helyzet a fluktuáció szempontjából, mint

a szemben levő szektorban, ahol a dolgozók a munkakörülményeiket kielégítőnek, de a vezetőhöz fűződő viszonyukat nem megfelelőnek tartják.

Jelenleg inkább a koordinátarendszernek azzal a két mezőjével szeretnék foglalkozni, amelynek összehasonlításából arra vonhatunk le következtetést, hogy két egymással szembeállított faktor közül melyik gyakorolt döntő hatást a fluktuáció alakulására. Vagyis, mikor találkozunk több munkahely-elhagyással, ha „a” kérdésre kedvező választ kapunk, és „b”-re kedvezőtlen, vagy ha az „a” kérdésre kapunk kedvezőtlen választ és „b”-re kedvezőt. Az elvégzett összehasonlításokból néhány fontosabb adat: kiemelkedően magas értékkel találkozunk a 4. és 7. kérdésnek, a munkásokkal szemben támasztott követelményeknek, és a dolgozók saját munkájukkal való megelégedettségének egymással való szembeállítása esetén. Vagyis, ha a munkások nem érzik túlzottnak a velük szemben támasztott követelményeket, akkor a fluktuáció nem túl magas még abban az esetben sem, ha munkájukkal egyébként elégedetlenek. Hiába elégedettek azonban munkájukkal, túlzott követelmények esetén magasra szökik a fluktuáció. Jelentősebb értékeket találunk a 3. és 4. pont, a 2 - 5, és az 1 - 5. pontra adott válaszok szembeállításánál. Ezekből kiderül, hogy a vezetőhöz fűződő jó viszony, de a nem túl jó munkatársi kapcsolatok esetén a fluktuáció terén kedvezőbb a helyzet, mint fordított esetben. Ugyanez a helyzet a fizetéssel való megelégedettség és a vezetőhöz való viszony esetében is. A vezetőhöz való viszony itt is fontosabbnak bizonyul. Magas fluktuációt tapasztaltunk ott, ahol a követelmények túlzottak, még ha kellőképpen meg is becsülik a munkát, mint ott, ahol a követelmények mértéktartók, de a munkát kevésbé becsülik meg.

Az 1. és 6. pont egymással való szembeállítása jól mutatja, hogy ott, ahol a dolgozók elégedettek fizetésükkel, de elégedetlenek előmeneteli lehetőségeikkel, nagyobb a fluktuáció, mint ellenkező esetben.

A továbbiakban röviden ismertetni kívánjuk a kérdőívek értékelésének szempontjait. A kérdőív megszerkesztésénél a Likert-féle attitűd-skálából indultunk ki. Az egyes kérdésekre 5 választási lehetőséget adtunk, amely egyben 5 fokozatot képvisel. Az egyes fokozatokhoz 1, 2, 3, 4, 5, értéket rendeltünk hozzá.

Általában az attitűd-skálák válaszártékeit rangsorgörbék segítségével határozzák meg. A mi esetünkben azonban bizonyos megfontolások merültek fel a bevett eljárásokkal szemben. A 7. kérdés kivételével ugyanis valamennyi kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy egy adott virtuális sztenderdhez, a többi munkahelyeken uralkodó állapotokhoz kértük, hogy hasonlítsa saját munkahelyét a vizsgált személy. Itt tehát egy olyan mérési formát hoztunk létre, amely lényegében megegyezik a klasszikus pszichofizikai mérésekben megismert eljárásokkal. A kérdőív egyes pontjai a vizsgálati személyt a szubjektív egyenlőség pontjától való eltérés meghatározására szólítják fel. A szubjektív egyenlőség pontja magától értődően a hármas indexszel jelzett középső válasz-

tási lehetőség. A Szep-től még tolerálható eltérés tulajdonképpen a bizonytalan-sági intervallum, ami jelen esetben 2,5 és 3,5 között terül el. Ezért a kérdőívek értékelésénél az átlag és a 7. kérdés kivételével a 2,5-ön felüli válaszártékeket pozitívoknak, az azon aluliakat negatívoknak minősítettük. A pozitívna és negatívna minősíthető válaszokat egymástól elkülönítő határvonalat a 7. kérdés és az átlag esetében az ogive alapján állapítottuk meg: 2,8.

Azok a kérdések, amelyeknél azt tapasztaltuk, hogy a kedvező és kedvezőtlen válaszártékkal rendelkező műhelyek fluktuációs nívója között szignifikáns különbség van, 1 súlyponti értéket kaptak. Ugyancsak 1 súlyponti értéket kapott minden kérdés, minden olyan esetben, amikor a koordinátarendszerben történő összehasonlítás során a fluktuáció-alakítás szempontjából egy másik tényezőnél szignifikánsan hatékonyabbnak bizonyult. Így az 1. kérdés súlyértéke 0; a 2-é 3; a 3-é 0; a 4-é 7, a 5-é 5, a 6-é 1, a 7-é 3, a 8-é 2, az átlagé 3. A kérdések súlyozása lehetőséget nyújt az egyes munkahelyek attitűd-értékének kiszámítására oly módon, hogy azoknak a kérdéseknek a súlyszámát összeadjuk, amelyekre pozitív választ kaptunk, és ezekből levonjuk azoknak a kérdéseknek a súlyszámát, melyekre negatív választ kaptunk. Figyelembe véve, hogy az 1. és a 3. kérdésnek csupán az átlag kialakítása szempontjából van jelentősége — súlyszámuk nulla. 27 a lehetséges válaszmintázatok száma. Ezek értékeinek kiszámítása révén egy szabályos számtani sort képező skálához jutottunk. Elgondolásunk és eddigi lépéseink helyességének ellenőrzése érdekében megvizsgáltuk, hogy a skálán magas, kedvező értékeket elért munkahelyek és a gyenge minősítést kiváltó munkahelyek fluktuációja között milyen különbség tapasztalható. Az eredmény magasan szignifikáns volt.

Vizsgálataink azt a meggondolást látszanak alátámasztani, hogy a munkahely-elhagyások pszichikus háttérében sajátos módon kialakult motivációs hierarchia található, amelyikben különös jelentősége van az anyagi és fizikai tényezők mellett a dolgozók személyközi, különösen vezetőikkel szemben kialakult kapcsolataikban rejlő effektív viszonyulásoknak. Vizsgálataink eredményeképpen bebizonyosodott, hogy a fluktuáció mértéke az egyes munkahelyeken inkább megfelel az attitűd-skála által mért adatok alapján várhatónak, mint a nem pszichológiai eszközökkel történő objektív hibafelmérési eredmények. Ez alátámasztja az attitűdről mint a munkahely-elhagyást pszichikus szinten szervező kategóriáról kialakított feltevéseinket. Ugyanakkor cáfolni látszanak a fluktuáció okairól forgalomban lévő primitív és mechanikus elképzeléseket.

Másrészt úgy tűnik, hogy ez az attitűd-skála használható módszert ad a kezünkbe az egyes munkahelyeken tapasztalható munkahely-elhagyások pszichikus háttérének, attitűd-szerkezetének feltárására. Maga az attitűd-skála merev matematikai eljárás. Felhasználásánál azonban természetesen messze-menően óvakodni kell a mechanikus, merev, az alapján pszichológiai kérdés-feltevést esetleg „elmatematizáló” egyoldalú értékeléstől.

KOVÁCS ZOLTÁN: A FLUKTUÁCIÓ OKAINAK ELEMZÉSE

Intézetünk, a KGM Ipargazdasági, Szervezési és Számítástechnikai Intézete megbízást kapott a Villamosszigetelő és Műanyaggyártól az alábbi feladat ellátására:

A Gyár akkumulátor-edényeket gyártó részlegében komoly munkaerőhiánnyal küzdenek, amelyet úgy látnak megoldhatónak, ha a jelenleg férfi munkaerőket foglalkoztató munkakörökben nőket alkalmaznak.

Kérésük az volt, hogy mérjük fel a munkaköröket abból a szempontból, hogy a megjelölt munkát végezhetik-e női dolgozók.

A műhelyben keménygumi akkumulátor-edényeket és fedeleket gyártanak keménygumi keverékből záróperemes préseken, állandó 170 C°-os hőmérsékleten, magas nyomáson. A kellő hőmérsékletet gőzfűtéssel biztosítják. A préselők nagyrészt nők, a nagy 7-14 kg-os edények préselését azonban férfiak végzik, mivel az üzem vezetősége a munkakört úgy tekintette, mintha a munkaügyi miniszter 4/1966. (IX. 21.) MüM. rendelet 2. §-a értelmében elkészített vállalati tilalmi jegyzéken szerepelne, amely megtiltja egyes munkakörökben a női munkaerők alkalmazását.

Vizsgálataink közvetlen célja tehát annak megállapítása volt, hogy a munkakörökben alkalmazhatók-e női munkaerők. Ennek érdekében megállapítottuk a munkából származó igénybevétel mértékét, amelyet a nőknél megengedhető terheléssel vetettünk össze. A munkahelyet és a munkatevékenységből származó terhelő tényezőket sorra véve, már a dinamikus igénybevétel elemzésekor nőket kizáró értékeket kaptunk, mivel a gumikeverék vágásához szükséges 55 kp-nyi izomerő nők számára nem megengedhető. (E méréseket Százados István, az OMI tudományos munkatársa végezte.) Az eredeti kérdésfeltevésre kapott negatív eredmény késztetett arra, hogy a probléma megoldásánál a női munkaerők alkalmazásának lehetőségei helyett, magának a fluktuáció okainak feltárását, annak csökkentését tűzzük ki célul. A vállalat munkaerő-gondjai elsősorban így oldhatók meg.

A rendelkezésünkre bocsátott adatok alátámasztották elhatározásunkat, hiszen 1965-ben az állományi létszám 17%-a volt belépő új dolgozó, mialatt 9,3% lépett ki a vállalattól. 1966-ban a belépők %-a 13, a kilépőké 15, 1967-ben a belépők %-a 22, a kilépők %-a pedig 30. A fluktuáció intenzitása nem elsősorban abszolút értékét, hanem tendenciáját tekintve nem megnyugtató. (1. ábra.)

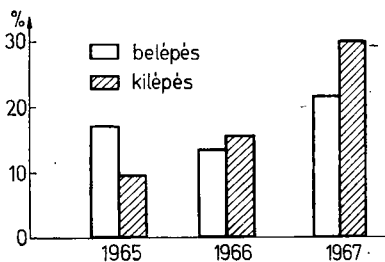
Az okok feltárásánál nem a kilépők véleményére támaszkodunk, hanem az ott dolgozókéra az alábbi tényezők miatt:

1. megbízatásunk viszonylag rövid időre -- 3 hónapra -- terjedt, így az ez idő alatt kilépettek véleményét nem láttuk általánosíthatónak.

2. Nem azt a folyamatot igyekeztünk nyomon követni, amely során kilépési szándék döntéssé érik, hanem azon tényezőket akartuk regisztrálni,

amelyek e szándékot előírják. Ezért — figyelembevéve a kilépést előidéző okok sokféleségét és egyéni jellegét — feladatunknak azt tartottuk, hogy felmérjük, milyen motívumok hatnak az adott munkaszituációban, és ezek közül melyek azok, amelyek a jelenlegi kollektíva munkahelyi kötődését gyengítik.

Felmérésünk alapja a gyáregység 199 dolgozója és I., II. és III. éves ipari tanulók (68 fő) által kitöltött kérdőívek anyaga volt. Feldolgozásunkban azonban az ipari tanulók anyagát különválasztottuk. Ez elsősorban azért vált szük-

1. ábra: A kilépő és belépő dolgozók aránya

ségessé, mert a tanulók speciális helyzetük miatt a már dolgozóktól eltérő problémákat vetnek fel, másrészt iskolai tanulmányaik miatt viszonylag kevés üzemi tapasztalattal rendelkeznek.

A 199 fő anyagának feldolgozásából kizártunk 10 főt, akik munkakönyvi adataik alapján az ún. vándormadarak közé sorolhatók. E fluktogén csoport tagjainak átlagos életkora 37 év volt és átlagosan 11 munkahelyen dolgoztak az ezt megelőző időben 1 évnél rövidebb ideig. E csoporttal a vizsgálataink során külön foglalkoztunk, jellemzésükre most nem térünk ki.

Felmérésünk során a fluktuáció okainak feltárására szerkesztett kérdőívünket használtuk, amelynek kérdései az alábbiak szerint csoportosíthatók:

a) az általános szociális helyzetre vonatkozó adatok (családi és lakás-helyzet, egyéni életkörülmények, fizetés stb.);

b) a dolgozó munkahellyel kapcsolatos igényei, elvárásai;

c) a jelenlegi munkahelyére vonatkozó véleménye;

d) a munkahelyhez való kötődés összetevői.

Felhasználtuk ezen kívül az Engländer Tibor által készített „attitűd-skálát” is, amely részben kiegészítette, részben ellenőrizte a kérdőívre adott válaszokat. E kérdőívre adott válaszok a

- fizetéssel,
- kollegiális szellemmel,
- a munka megbecsülésével,
- a munkával járó követelményekkel,
- a vezetők és dolgozók közötti viszonyal.

- az előmeneteli lehetőségekkel,
- a munkával és
- a munkakörülményekkel való megelégedettségre utalnak.

Nem szándékozunk bemutatni a kérdőívek segítségével nyert adatok összességét, csupán azt, hogy miképp igyekeztünk az egyes kérdésekre adott válaszokból feltárni azokat a motívumokat, amelyek a munkahely elhagyására ösztönző állapotot hoznak létre.

Arra természetesen nem vállalkozhattunk, hogy felmérjük a viselkedést motiváló szükségletek összességét, annak dinamizmusa ezt nem is tenné lehetővé.

Célunk csupán a munkahelyi viselkedés legjellemzőbb determinánsainak, a szükségletek főbb csoportjainak feltárása volt. Úgy gondoltuk, hogy az egyénre ható egyes munkahelyi tényezők igényektől való eltérését vizsgálva bepillantást nyerhetünk a szükségletek hatásmechanizmusába, és lehetőség nyílik azok intenzitásának regisztrálására.

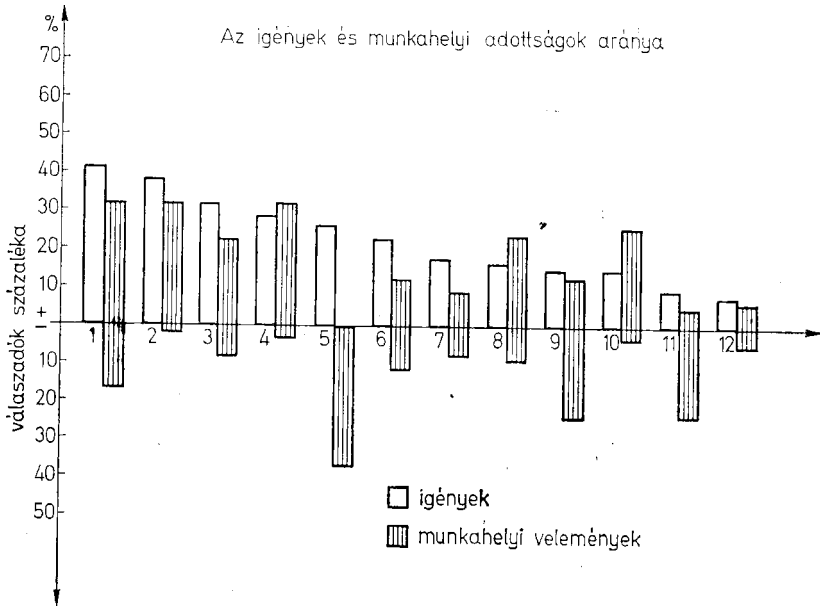
Kérdőívünk 26. kérdése 12 munkahelyi tényezőt tartalmazott, amelyből a dolgozóknak ki kellett választani azokat, amelyeket a legfontosabbnak tart. A választások gyakorisága alapján az igényeket az alábbiak szerint rangsorolhatjuk:

1. közel legyen a lakáshoz	40,6%
2. kellemesek legyenek a munkatársak	39,1%
3. közvetlen kapcsolat a vezetőkkel	30,4%
4. jó bánásmód	29 %
5. egészséges munkahely	27,5%
6. megfelelő anyagi megbecsülés	23,2%
7. egyenletes terhelés	18,8%
8. tapasztalt munkaerők megbecsülése	15,9%
9. pihenéssel megszakítható munka	14,5%
10. jó műszakbeosztás	14,5%
11. a fizetést csak a munka minősége és mennyisége határozza meg	10,1%
12. továbbtanulási lehetőség	7,2%

E tényezőket mint erősebb vagy gyengébb intenzitású szükségleteket jellemezhetjük, amelyeken keresztül az elégedettség vagy elégedetlenség befolyásolható. Hatékonyságuk a szükséglet intenzitásától és remélt vagy pillanatnyi kielégítésük mértékétől függ, mégpedig attól a mértéktől, amelyet a dolgozó a szükségletei megfelelő kielégítésének tart.

E megfontolások alapján a következőkben arra kértük a dolgozókat, hogy a fenti tényezők figyelembevételével jellemezzék jelenlegi munkahelyüket.

Az összesített válaszok az előzőekben említett igény %-okkal együtt az ábrán láthatók (2. ábra). A kérdésenkénti válaszok megoszlása a következő:

2. ábra

	igény %	adottság %		eltérés %
1. közel legyen a lakáshoz	40,6	+31	-16*	24,7
2. kellemes munkatársak	39,1	+31	-2	7,2
3. vezetőikkel való kapcs.	30,4	+21	-8	16,58
4. bánásmód	29,0	+31	-4	0,3
5. egészséges munkahely	27,58	+0	-36	63,78
6. anyagi megbecsülés	23,2	+31	-12	25,3
7. egyenletes terhelés	18,85	+8	-10	22,4
8. régi munkaerők megbecs.	15,9	+23	-11	3,15
9. a pihenéssel megszakított munka	14,5	+11	-26	30,4
10. műszaki beosztás	14,5	+24	-4	7,2
11. a fizetést csak a munka mennyisége és minősége határozza meg	7,25	+6	-6	7,25
12. továbbtanulási lehetőség	7,25	+6	-6	7,25

* A negatív előjelek tagadást jelentenek

Mindazokat a tényezőket, amelyeknél az igény és az adottság közötti eltérés magas (tehát az 5.: egészséges munkahely, a 6.: az anyagi megbecsülés, a 7.: az egyenletes terhelés, a 9.: a fárasztó munka) ezeket mint a kötődést akadályozó tényezőket kell felfognunk, mivel ezen igények kielégítetlensége állandóan a helyzet megváltoztatására ösztönző motívumként szerepel. Ez

pedig vagy a helyzet objektív javításával vagy pedig a munkahely elhagyásával oldható meg.

Az eddigi kérdéscsoportok más oldalú megközelítését jelenti az „attitűd-skála”. A kérdés itt is a jelenlegi munkahely egyes tényezőire irányult, *de más munkahelyekhez viszonyítva* (pl. a dolgozók és vezetők viszonya más munkahelyeken sokkal jobb mint itt, rosszabb mint itt, ugyanilyen mint itt, stb.)

Éppen ez a viszonyítás ad azonban többet az előző kérdőív válaszainál, amennyiben felhívja a figyelmet arra, hogy az igények kielégítése — a dolgozó véleménye szerint — csak jelenlegi munkahelyén ütközik-e akadályba, vagy csupán egy „remélt” optimumot jelent-e.

A válaszok az előbbi feltételezésünket támasztják alá, más munkahelyek szinte minden — általunk felsorolt — tényezőjét kedvezőbben ítélik meg, mint a jelenlegit. Ha ez valóban nem is tükrözi a valóságot, mégis olyan jelenségnek kell elfogadnunk, amely az egyén viselkedését állandóan befolyásolja, és adott esetben más munkahely választására készíti. Figyelemre méltó az a tény, hogy a kérdőívben szereplő és az előzőekben ismertetett 8 kérdés közül éppen azoknál kaptunk a jelenlegi munkahelyre nézve elmarasztaló véleményeket, amelyek az előző kérdőívben is mint negatívumok szerepelnek.

Így a válaszadók 60%-a más helyen egészségesebbnek és kellemesebbnek tartja a munkakörülményeket, 50%-a másutt nagyobb előmeneteli lehetőségeket lát és 36%-uk fizetés szempontjából is másutt több perspektívát lát.

A munkahelyi szubjektív tényezők (a munkatársakhoz való viszony, a vezetők és beosztottak viszonya) érékelése az előző kérdőív válaszaihoz hasonlóan itt is kedvezőbb a tárgyi tényezők értékelésénél.

Ezt látszik erősíteni a „Mi köti jelenlegi munkahelyéhez?” kérdésre adott válaszok megoszlása is, ahol e tényezők az első helyen szerepelnek. (Szereti munkatársait 45%, rendes főnöke van 42%, szereti a munkáját 41%.)

Elemzésünk során természetesen nem hagytuk figyelmen kívül, hogy a motívumok hatásmechanizmusának van bizonyos dinamikus aspektusa is. Ennek alapja, hogy minden csoportnak, sőt bizonyos értelemben minden egyes személynek megvan a maga „szükséglet-hierarchiája”. Ezen belül egy olyan törvényszerűség érvényesül, mely szerint a magasabb rendű szükségletek csak akkor aktualizálódnak, amikor a szükségletek közvetlen, alacsonyabb fokát bizonyos mértékben (ha nem is teljesen) kielégítik. Ha tehát az alapvető — ide szokták sorolni az ún. fizikai — szükségleteket megfelelően kielégítik, és a jövőbeni kielégítésük is biztosítva van, erősebb hangsúly esik a magasabb rendű szükségletekre.

Ha az alapvető szükségletek kielégítése veszélyben van, átveszik eredendő, elsődleges szerepüket.

Ennek dinamikáját igyekeztünk nyomon követni — ha nem is közvetlen a szorosán vett fizikai szükségletek szintjén — a kérdőívek gyárban eltöltött idő alapján való csoportosításával.

Az alábbi csoportosítást alkalmaztuk:

1. 0— 2 évig	3. 4— 6 évig
2. 2— 4 évig	4. 6—10 évig
5. 10 évnél régebben a gyárban dolgozók.	

Az egész vizsgálati anyag elemzéséhez hasonlóan feldolgoztuk az 5 csoport 26. és 28. kérdésekre adott válaszati, vagyis a munkahellyel szemben támasztott igényeket és a munkahelyről alkotott véleményeket.

Az igények terén a 0 – 2 évig dolgozóknál a munkahely szubjektív tényezői (a vezetővel való kapcsolat, a munkatársak és a bánásmód játszanak fontosabb szerepet, a régebbi dolgozóknál elsősorban az anyagi megbecsülés, a munka közbeni pihenés igénye nő meg a szubjektív tényezők továbbra is viszonylag magas szintje mellett.

Mivel a csoportosítás nem életkor, hanem a gyárban eltöltött idő alapján készül, a válaszok mögött nem kereshetünk bizonyos életkorhoz kötött általános törvényszerűségeket. Rávilágítanak azonban egyrészt arra, hogy az új dolgozók beilleszkedését (és így az új munkahelyhez való kötődést is) a személyes kapcsolatok, mind a vezetők, mind a munkatársak részéről megnyilvánuló fokozottabb törődés nagymértékben elősegíthetik. Felhívja másrészt a figyelmet az erkölcsi elismerés mellett a gyakorlottság fokozottabb anyagi megbecsülésére is.

A fenti igények kielégítettségét a 28. kérdésre adott válaszok mutatják, amelyek a munkahelyekről alkotott véleményeket tükrözik. E kérdés egyszersmind alátámasztja az igények valóságos létezését is, ugyanis az egyes tényezők pozitív vagy negatív értékelésének gyakorisága szoros összefüggésben van az igények előfordulási gyakoriságával. (Pl. a jó bánásmód, melynek igénye az új dolgozóknál fokozottabban jelentkezik, a munkahely jellemzésénél ezt a tényezőt a dolgozók 68%-a említette mint pozitív vagy negatív jelenséget.)

Nem vállalkozunk az egyes tényező-csoportok részletes bemutatására, csupán egy-két jelenségre utalunk.

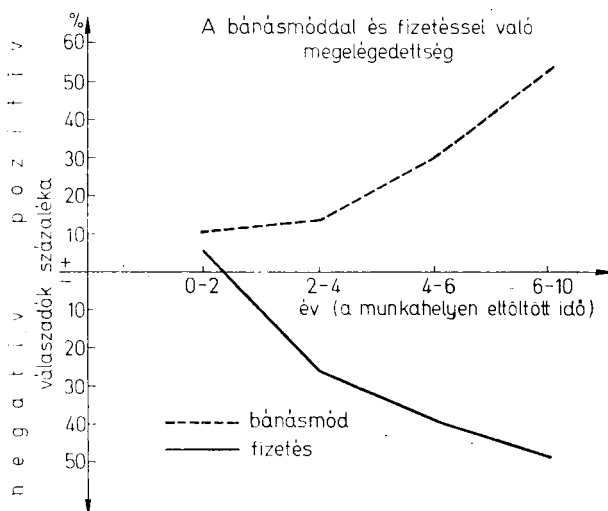
- ... A munkahelyre vonatkozó pozitív és negatív vélemények aránya változik a különböző ideje dolgozók csoportjainál.
- A munkahellyel kapcsolatos objektív tényezők (műszakbeosztás, munkahely és lakás távolsága) negatív értékelése csökken, pozitív értékelésük nő a munkahelyen eltöltött idő arányában. Ez valószínűleg a megszokás eredménye is.
- A szubjektív tényezők (a munkatársakhoz és vezetőkhez való viszony) értékelésében a munkakörülményi tényezők értékelésével ellenkező tendenciát tapasztalunk.

Ezt a változást mutatja be a mellékelt ábra is (3. ábra), amely a megelégedettséget indukáló összetett, sokrétű tényezőcsoport közül a fizetésről és a bánásmódról alkotott véleményeket ragadja ki.

Az előzőekben utaltunk arra, hogy a régebb ideje dolgozóknál egyre határozottabban jelentkezik az anyagi megbecsülés igénye, az újabbak pedig a környezet szubjektív tényezőit helyezik előtérbe.

Munkahelytől alkotott vélemények az igényekkel ellenkező tendenciát mutatnak: a munkahelyen eltöltött idő arányában nő a bánásmóddal, csökken a fizetéssel való megelégedettség.

A korábban említett pszichológiai törvényszerűségek miatt nem várható, hogy a két itt említett tényező valamiképpen kiegyenlíti egymást, sőt a munkahelyi szempontjából a bánásmóddal való egyre nagyobb fokú megelégedettség

3. ábra

is hatástalanná válik, a fizikai szükségletek csoportjába sorolható anyagi megbecsülés kielégítetlensége mellett.

Nem állítjuk és nem is hittük, hogy valamiféle általános, minden munkahelyre érvényes törvényszerűséget regisztráltunk. A jelenségek okát ezért az adott munkahely speciális viszonyaiban kerestük. A fizetési adatok feldolgozásánál kiderült, hogy a préseken dolgozók számára kategóriabért állapítottak meg, amely a I-es kategóriában 7,20 Ft + 10% minőségi pótlék, a II-es kategóriában, 8,70 Ft + 20% minőségi pótlék.

Megjegyezzük, hogy a megállapított norma teljesítése 90%-ban nem a dolgozótól függ, ugyanis a munka ütemét a technológiai folyamat percnyi pontossággal meghatározza.

A dolgozók munkakönyvi adataik alapján a munkahelyen eltöltött idő függvényében az ábrán (4. ábra) bemutatott mértékben részesültek órabéremelésben. Ez azt jelenti, hogy belépéskor jelentős órabéremelkedést érnek el, de ezt követően e mérték jelentősen redukálódik.

A 10 ill. 20%-os minőségi pótlékot szinte kivétel nélkül mindenki megkapja, mert a termék minősége elsősorban az alapanyagtól, nem pedig a dolgozó képességeitől, illetőleg pontosságától függ.

A gyárban eltöltött idő (év).	A válaszok aránya.	Évi órabér-emelkedés.
	+ : -	
0—2	10 : 27	2,48 Ft.
2—4	10 : 23	0,90 Ft.
4—6	10 : 13	0,41 Ft.
6—10	10 : 23	0,38 Ft.
10	10 : 31	0,18 Ft.

A kategóriabér a munkavégzés gépi meghatározottsága, az emberi képességek és a gyakorlottság korlátozott szerepe alatt indokolt, de ugyanakkor statikus jellege folytán szinte teljes mértékben elveszti motiváló szerepét. Így a régebben dolgozók saját előrehaladásuk ütemét nem érzik, és ugyanakkor igazságtalannak tartják az újakkal való azonos elbírálást.

Véleményünk jogosságát alátámasztják a munkahelyi terhelő tényezők felmérésénél és a fizikai terhelés vizsgálatánál nyert adatok. Ezek egyúttal rávilágítanak azoknak a kötődést gyengítő tényezőknél a reális létezésére is, amelyeket az igények és munkahelyi vélemények felmérésénél kaptunk.

A műhely zaj- és klimatikus viszonyai átlélik a megengedett szinteket. A zajforrások folyamatosan, minden frekvencián 95 dB értékű zajszintet eredményeznek, amely nemcsak a helyszínen jelentkezik, hanem másodlagos zajforrásként a gyár közelében lévő lakóépületre is áttérjed. Ez az ablakok kinyitását lehetetlenné teszi, ami pedig megoldaná a szellőzési problémákat. A technológiai folyamat során ugyanis jelentékeny hő képződik, amely elsősorban sugárzás formájában éri a dolgozót, a szerszám melegítéséhez használt gőzvezetésektől és csatlakozóhelyekről.

A légcseré mesterséges úton sem biztosított, a 40 000 m³ légtérű présüzemben működő elszívók összesen 9 10 ezer m³ légmennyiséget képesek óránként szállítani. Ez nem biztosítja az akkumulátor edények préselése során keletkező gázok és gőzök elszívását.

Az energiaigény felmérésénél kiemeltük azokat a műveletelemeket, amelyek — különösen az izomerő terén — a megengedhetőnél nagyobb megterhelést jelentenek. Az anyag vágását, amely 55 kp-nyi erőt igényel, a fiatal munkások is csak testsúlyuk felhasználásával tudják elvégezni. A munkatevékenység egészének ellátása a fizikai állóképesség csökkentésével egyre nagyobb megterhelést jelent. Ez a tényező, valamint a munkakörülményekből adódó egészségi ártalmak is indokolják a hosszabb ideje ott dolgozók fokozottabb megbecsülését, amelynek egyik módja az anyagi elismerés.

Egyedül ezzel azonban nem megoldható a fluktuáció csökkentése. A kö-tődés azzal erősíthető, ha az egyes munkahelyi tényezőket a lehetőség határán belül minél inkább az igényekhez igazítjuk.

Ezt a célt szolgálták a munkakörülményi tényezők javítására tett javas-lataink, valamint azok az ergonómiai szempontú munkahely-szervezési változ-tatások, amelyeket a terhelés csökkentésére javasoltunk.

Ezen tényezők egészségügyi fontosságán túl — pszichológiai jelentősé-gükre az itt vázolt felmérésünk hívta fel a figyelmet.

GELLÉRI PÉTER: SZEMÉLYISÉGLÉLEKTANI TÉNYEZŐK SZEREPE A GYAKRAN MUNKAHELYET VÁLTOZTATÓK MAGATARTÁSÁBAN

A köznyelv külön kifejezéssel jelöl egy szűkebb munkásréteget: a „ván-dormadarakat”. A dimenzió, amely mentén a mindennapi tudat ilyen külön-b-séget tesz, a munkahely-változtatások sűrűsége.

Úgy tűnik, a köznyelv valóságos és sajátlagos jelenséget jelöl meg. Ezen a nyomon a tudományos elemzés is elindulhat.

A gyakran munkahelyet változtató mobilitása a vállalati érdeken kívül többnyire a népgazdasági érdekekkel is ütközik. Kérdés, amelyet a továbbiakban elemzünk, hogy mennyire szolgálja saját, személyes érdeküket. A gyakran munkahelyet változtatók a fluktuáció öszsvolumenében (adott időegység alatt) a népességben képviselt arányuknál nagyobb szerepet játszanak.

Dr. Bálint István és munkatársai vizsgálatukban, amely hazai vonatko-zásban az első kutatás volt ebben a témában, gyakorinak az utolsó 5 évben történt 5 vagy ennél több munkahely-változtatást tekintették. Ezt a kritéri-umot vizsgálatunkban átvettük, az ennél ritkábban munkahelyet változtató-kat a megkülönböztetés végett „aktuálisan kilépőknek” neveztük el.

Vizsgálati célunk az volt, hogy Bálint és munkatársai eredményeit és következtetéseit sokoldalúan ellenőrizzük, és — ha ez indokoltnak mutatkozik a jelenség megközelítése szempontjából — pszichológiailag részletesebb leírást adjunk a gyakran munkahelyet változtatók személyiségjellemzőiről, munka-hely-változtatási döntéseik dinamikus sajátosságairól. Alaphipotézisünk: a gyakran munkahelyet változtatók rétegének kialakulása és léte társadalmilag determinált. És mint ilyen, véleményünk szerint, szociológiai probléma. Van azonban egy sajátos, bizonyos mértékig már függetlenül személységilektani oldala is a kérdésnek. A gyakran munkahelyet változtatóknál feltehetően speciális személyiségvonások alakultak ki és magatartásformák rögződtek, melyek a változó társadalmi körülményektől különálló léttel rendelkeznek.

Tehát nem társadalmi jelenségeket kísérelünk meg pszichológiai szinten magyarázni, és ugyancsak nem azt a nyilvánvaló igazságot akarjuk ismételni, hogy minden társadalmi jelenség az egyes emberek tevékenységén keresztül manifesztálódik, hanem egy szociológiai ténnyel együtt jelentkező pszichológiai tényt vizsgálunk.

— A speciális személyiség-jellemzőket előzetes tapasztalatok alapján az érzelmi szférában reméltük megtalálni, de vizsgálatunk módszerét úgy alakítottuk ki, hogy ennél jóval nagyobb produkciófelületet biztosítson.

1964 novemberétől 1965 decemberéig összesen 593 főt vizsgáltunk meg a Csepel Vas- és Fémművek fizikai dolgozói közül.

A gyakran munkahelyet változtatók adatait minden esetben két kontroll-csoporthoz viszonyítottuk: egy törzsgárda-csoport mellett (104 fő) egy általunk aktuálisan kilépőnek nevezett csoportunk is volt (381 fő). Az anyagot együtt gyűjtöttük az aktuálisan kilépőkről és a gyakran munkahelyet változókról.

A kilépők teljes anyagából két csoportot utólag különítettük el.

Magyarázó erejűnek a három csoport egymáshoz viszonyított eredményei közül csak azt az összefüggést tekintettük, amelynél az adatok az adott dimenzió mentén a munkahely-változtatások száma alapján kialakított csoportokkal párhuzamosan alakultak.

Az időbeli mintavétel irányított volt. A felvételek évszakonként egyenletesen oszlottak el.

Egyébként egyszerű véletlen eljárással választottuk ki a vizsgálati személyeket a Csepel Művek valamelyik gyárából kilépő, de nem katonai szolgáltatást kezdő vagy nyugdíjba vonuló dolgozók közül.

A törzsgárdista csoport összeállításánál a rétegzett véletlen eljárás volt mintavételi módszerünk, melynél figyelembe vettük a nemek, a különböző életkorú, képzettségi szintű vizsgálati személyek kilépők közötti arányát.

A vizsgálat módszere az volt, hogy a vizsgálat során egy, a már említett felmérésből bővítve-módosítva átvett kérdőívvel és három ismert személyiség-diagnosztikai eljárással, valamint rövid explorációval dolgoztunk.

A kérdőív a munkahely-változtatások sorával kapcsolatos objektív adatokra és szubjektív értékelésekre, motivációkra terjedt ki elsősorban, az általános személyi adatok mellett. Az objektív jellegű válaszokat különböző dokumentumok alapján gyakran ellenőriztük.

A személyiség-diagnosztikai eszközök közül kiválasztott három eljárás a személyiség különböző régióiból ad információkat. A mondatkiegészítéses és a szóasszociációs teszt, melyeket ez alkalomból céljainknak megfelelő tartalommal szerkesztettünk, a személyiség tudatos, illetve félig tudatos szféráiból, a Lüscher-szinpreferencia próba pedig a személyiség alapmagatartásáról, affektív diszpozícióiról és állásfoglalásáról ad képet. E tesztek kiválasztását technikai jellegű megfontolások is indokolták: felvételük gyorsasága, az egyértel-

műien regisztrálható eredmények, — és nem utolsó sorban az a tény, hogy nem ébresztenek a vizsgálati személyben intellektuális gátlást.

A személyiségvizsgálatok eredményét csak akkor vetettük elemzés alá, amikor a kérdőív és az exploráció segítségével nyert adatok igazolták ennek szükséges és lehetséges voltát. Így egyben a teszt-eredmények validitási kontrollját is jelentették az egyik oldalról.

A vizsgálati szituáció zavaró hatásoktól mentes volt, a felvételeket pszichológus, illetve arra betanított laboráns végezte.

Néhány általános, tájékoztatósi alapul szolgáló adat a gyakran munkahelyet változtatókról.

Belépése után két héten belül hagyta el a vállalatot közel 20%-uk, majd a következő két héten további 10%-uk, és három hónapnál rövidebb idő után lépett ki az új munkaerők nagyobb fele. Ennyi idő alatt egy — első látásra megfelelőnek ítélt — munkahelyről, munkakörrel reális, pontos képet kialakítani nem lehet. A munkahely kiválasztása, a belépési döntés vagy a kilépés elhatározása nagy valószínűséggel megalapozatlan, elhamarkodott kellett, hogy legyen.

Egybevág ezzel, hogy — az aktuálisan kilépőkkel szemben — a gyakran munkahelyet változtatók jelentős hányada nem tudta, hol fog újból elhelyezkedni. De a többiek sem tájékoztódtak előzetesen megfelelő módon a bérről, munkakörrel és egyéb tényezőkről.

Ugyanígy közel 20%-uk nem tudta utólag magyarázatát adni annak, hogy miért éppen a Vasműbe ment dolgozni, és további 40%-uk bevallottan esetleges, véletlen tényezők hatására döntött így. Néhány lényeges, objektív jellegű indikátor segítségével elemeztük, hogy a gyakori munkahely-változtatások az egyén élete szempontjából milyen közvetlen eredményekre vezetnek, mennyire tekinthetők adekvát és célra vezető magatartásformának.

Nem mutatott eltérést a csoportok között több olyan probléma előfordulási aránya, melyek a munkahely-változtatások jogos okának volnának tekinthetők. Így például kiderült a munkahelyre való bejárás időigényével és az ezzel összefüggő nehézségekkel kapcsolatban, hogy a gyakran munkahelyet változtatók közül, akik a Művektől kiléptek, a nagy többség a gyár körzetében lakott, átlagosan sem távolabb, mint a törzsgárdisták. Gyakori munkahely-változtatásaik során hol közelebb, hol ismét távolabb kerültek lakóhelyüktől.

A munkahely-változtatások motívumai között ennél nagyobb jelentősége van az anyagi indokoknak.

Az objektív indikátorok közül a legjobb képet a gyakran munkahelyet változtató fizikai dolgozók fluktuációjának egyéni és társadalmi realitásáról — közvetve: életviteli sajátosságairól — keresetük munkahelyenkénti alakulása mutatja. Ezt az utolsó három munkahely összefüggésében vizsgáltuk.

10%-ot sem érte el köztük azoknak az aránya, akik a két utolsó munkahely-változtatásukkal egyre magasabb jövedelmet tudtak elérni. Ennél több

esetben romlott a bérük ugyanilyen határozott tendenciával. A két munkahellyel korábbihoz viszonyítva, együttesen több mint 50%-uknak csökkent végül is a jövedelme, és 10%-nál nagyobb hányaduknak maradt változatlan.

Egy-egy vizsgálati személy bére általában három munkahely vonatkozásában is erősen hullámzott ebben a csoportban. Valószínű, hogy ha az elemzést több munkahelyre visszamenőleg végeztük volna el, a kép még vigasztalanabb lenne.

A gyakran munkahelyet változtatók kilépéseinek és újbóli elhelyezkedéseinek anyagi következményei — éppen ilyen irányú, gyakran deklarált elvárásaikkal szemben — súlyosak.

A munkahelyek sűrű váltogatását a megismert és részben most interpretált tendenciák ismeretének fényében ésszerűtlennek kell neveznünk az esetek többségében.

Jellemző ellentmondást mutat az egyes csoportokban a vizsgálati személyek valamilyen rendszeres oktatásban való tényleges részvétele és ugyanennek szándéka a jövőben.

A gyakran munkahelyet változtatók közül alig néhány fő, a törzsgárdistáknak közel a fele vett részt adott időpontban valamilyen intézményes oktatási formában. Előbbiek gyöngült realitásérzékét, aspirációik és magatartásuk közötti éles ellentétet, — de egyben a tanulás nagy, erre a rétegre is ható társadalmi presztízsét tükrözi, hogy több mint 50%-uk állította, hogy tovább szeretne tanulni, míg törzsgárdistáknál ez az arány jóval alacsonyabb.

Az exploráció során való külön rákérdezés alkalmával a továbbtanulást tervező, gyakran munkahelyet változtató vizsgálati személyek majd mind-egyike belátta, hogy ennek feltételeit várhatóan újbóli elhelyezkedésével sem fogja tudni megteremteni, sőt ennek esélye az elhagyott munkahelyhez viszonyítva inkább romlott.

Csak néhány, kiragadott vizsgálati eredményt mutattunk be az eddigiekben annak érzékeltetésére, hogy pusztán tudatos indokokat és döntéseket feltételezve a „vándormadarak” magatartása, életvitele nem magyarázható. A sok súlyos inadekvát elem valóban szükségessé teszi a személyiség mélyebb rétegeinek, az emocionális tartalmaknak és dinamikájuknak feltárását a probléma jobb megközelítése érdekében.

Előzetesen még egy — szükséges — kitérő. Bálint és munkatársai nyomán mi is egybevetettük az egyes vizsgálati személyek eredeti pályaválasztási törekvéseit, jelenlegi foglalkozását és esetleg meglevő más irányú törekvéseit. Ezt az összehasonlítást azért láttuk érdemesnek megismételni, mert számunkra nem egy, hanem két, azonos skálán elhelyezkedő kontrollesoport adatai állnak rendelkezésre.

A khi-négyzet próba segítségével a két szélső csoport megoszlásai közötti különbség mértéke igen szignifikáns eltérést mutat. Megállapítható, hogy a megfelelő pályaválasztási döntés hiánya vagy megalapozatlansága vagy egy

helyes, de gátló objektív körülményeken megghiúsuló pályaválasztási elképzelés és a későbbi gyakori munkahely-változtatások gyakorlata között szoros összefüggés van, de ez nem érvényesül minden esetben, és véleményünk szerint magyarázó elv leszögezésére nem ad önmagában elégséges alapot. -

Természetesen, amennyiben létezne ilyen magyarázat, akkor is vissza kellene térni a személyiség-problematikára, hogy a személyiségben végbement változás folyamatát és eredményét megközelítően le tudjuk írni és érvényes értelmezést tudjunk adni róla.

Ehelyütt nincs mód azoknak a differenciál-diagnosztikai adatoknak a bemutatására, amelyeket témánk kutatásában kulcsfontosságúnak tartunk. Így a továbbiakban néhány elméleti jellegű alapkérdés felvázolására fogunk szorítkozni, melyek eredményeink validitásával függnek össze, majd megkíséreljük a problematika rövid, szintetizáló leírását adni.

Az volt a feltételezésünk, hogy van néhány olyan, — valószínűleg szubklinikai jellegű — személyiségzavar, amely a gyakran munkahelyet változtatókra mint típusra jellemző, és valamennyi egyedben, bár eltérően progrediált állapotban, fellelhető. Feltételeztük, hogy ennek a különös életviteli formának, ha az egyes vizsgálati személyeknél más személyiség-bázison és más előtörténet után alakult is ki, mégis együtt kell járnia bizonyos, az aktuális személyiségben kimutatható sajátosságokkal a szerkezet és a funkció kölcsönhatása alapján. (Természetesen nem számítva a gyakran munkahelyet változtatók egy kis hányadát, akiknél ez a nagymérvű mozgás átmenetileg talán objektíve indokolt.)

Talán az eddigiek után is evidensnek tűnik, hogy a gyakori munkahely-változtatások gyakorlata általában extrém és inadekvált viselkedési forma.

A kérdés az, hogy ez a magatartási forma mennyire tekinthető specifikusnak. Vajon a személyiség bármely egyensúlyi zavara eredményezheti ezt a magatartásformát, vagy találhatók egészen szigorú okozati összefüggések?

A vázolt elméleti probléma nagyon megszigorította számunkra a mérési feltételeket és általában a bizonyítás szabályait.

A három csoport adatait vizsgálva egyértelmű tendenciájú, a khi-négyzet próba segítségével szignifikánsnak mutakozó eltéréseket találtunk mindhárom személyiségteszt anyagában, több ponton is (mutációs szám, konstansvariáns index a Lüscher-tesztben, és így tovább, és így tovább).

Ezeknek az információknak az értéke igen nagy, hiszen ezek az indikátorok bizonyos dimenziókhöz tartoznak, például a személyiség feszültség-tűréséről vagy a szociális kontaktusra való készségről, esetleg az érzelmi élet explozivitásáról tudósítanak.

Ennél a szintnél azonban mélyebbre tudtunk hatolni. Részben mások azonos módszerekkel vizsgált anyagában találtunk további megfelelő kontrollcsoportra (elsősorban Dr. Rókusfalvynak az inkoordinált mozgású gépkocsivezetőknél felvett Lüscher-anyagára gondolunk), részben az összehasonlító-

sokon túlmenően sokoldalú intenzív elemzés alá vetettük a gyakran munkahelyet változtatók vizsgálati anyagát.

Megállapításainkat a következőkben összegezzük:

1. A kérdőív, az exploráció és a személyiségtesztek segítségével nyert eredmények más-más oldalról közelítve egybehangzóan arra utalnak, hogy a gyakran munkahelyet változtatók, a „vándormadarak” esetében szubklinikus problémával állunk szemben. (Amivel — szoros értelemben véve — egyelőre csak annyit áll szándékunkban mondani, hogy vizsgálatuk során nem nélkülözhetjük a klinikus szemléletmódot és vizsgálati eljárásokat sem.)

2. A gyakran munkahelyet változtatók közös jellemzője, hogy szorongást okozó belső feszültségek tűrésére hosszú távon nem képesek.

A munkahelyről való kilépés körülményeik radikális megváltoztatását jelenti, melynek révén — vagy inkább ennek szubjektív élménye révén — igyekeznek utat találni pszichés feszültségük levezetésére.

Ez a látványos, az egyén számára a saját döntés élményét nyújtó, társadalmilag jól tolerált viselkedés egyéni életük folyamán fokozatosan rögzült, és speciális drive-reductio-s, feszültségvezető formának tekinthető. Véleményünk szerint a gyakori munkahely-változtatás magatartása specifikus pszichés jellemzőjének épp ezt a pszichés dinamizmusban meglévő sajátosságot kell tartanunk.

3. A gyakran munkahelyet változtatók között a feszültségek forrását tekintve, uralkodó problémakörök szerint elkülöníthetők bizonyos típusok. Ezek egymástól való függetlensége viszonylagos, személyes megközelítésük lehetősége szempontjából azonban mégis lényeges. (Leírásukra itt nem vállalkozhatunk.)

Általános érvényű javaslatok megfogalmazására a kutatás jelenlegi szakaszában nincs még mód. A feladat azonban sürgető. A gyakran munkahelyet változtatók számaránya napjainkban legalábbis nem csökken, a fiatal korosztályokból állandó utánpótlást kap. Humánus és gazdasági szempontok egyaránt indokolják ebben a témakörben a kutatások folytatását, többirányú kiszélesítését.

BÁRKÁNYI ÖDÖN: A MUNKAERŐ-VÁNDORLÁST ELŐIDÉZŐ OKOK VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

A munkaerő-vándorlás problémájával már sokan és sok szempontból foglalkoztak. Ez a tény feltétlenül arra mutat, hogy kihatásai érzékenyen érintik magát a termelést is.

Mindenki, de főleg azok akik üzemben élve ismerik a termelési problémákat, jól ismerik az állandóan változó munkaerők okozta negatív hatásokat.

Állandó betanítási és betanulási nehézségek jelentkeznek, nem lehet biztosítani a termelés megfelelő szintjét, gyakoribbak a balesetek, nem lehet kialakítani a jó és megfelelő munka biztosítékának alapfelvételét a megfelelő munka-kollektívákat, munkabrigádokat.

Elsősorban ezek a helyenként megfogalmazott, vagy talán meg sem fogalmazott, de létező és negatív hatásaiban jelentkező problémák tartják szükségyszerűen előtérben a munkaerő-vándorlás témáját. Sok esetben arról beszélünk, tanácskozunk, hogy mi módon tudnánk a munkaerő-vándorlást megszüntetni. Úgy gondolom, hogy a megszüntetésről felesleges beszélni, mert maximum is csak arra törekedhetünk, hogy csökkentjük, vagy talán még pontosabban úgy is fogalmazhatjuk, hogy a *felesleges* munkaerő-vándorlást küszöböljük ki.

E megállapítás alátámasztásához nagyon vázlatosan és a teljesség igénye nélkül tekintsük át a munkaerő-vándorlást előidéző okokat, három nagy csoport bontásban.

Az első csoportba vehetjük többek közt a nyugdíjba vonulást, a katonai szolgálatra történő bevonulást és a rendkívüli családi problémákat. Ez utóbbiak közé sorolhatjuk a nősülést, elhalálózást, lakás-problémákat. Ezt az első csoportot egyebekben úgy is meghatározhatjuk, mint a kiküszöbölhetetlen okok csoportját.

A kiváltó okok következő csoportjába vehetjük a munkahelyi körülményekben rejlő tárgyi eredetű indítékokat, mint a munkahely magas zajsztintjét, a meg nem felelő klímaviszonyokat, a rossz megvilágítást, a helytelenül megszerkesztett gépek és munkaeszközök terhelő hatását, hiányos munkavédelmi felszerelésekből fakadó veszélyforrások hatását, valamint a meg nem felelő szociális ellátottságot, gondolva itt a mosdók, öltözők, WC-k, étkezőhelységek még mindig tapasztalható hiányosságaira.

Végezetül a harmadik csoportba vehetjük a személyi eredetű okokat. Itt elsősorban a meg nem felelő vezetésre, helytelen munkaszervezésre, rosszul szervezett információs rendszerre gondolunk.

Annak ellenére, hogy az előbbieken felsorolt okokat lényegében mindenki ismeri, sokszor és talán túl gyakran képezi beszéd témáját, mégis mindaddig, amíg valahogy nem nyer bizonyítást, sok esetben csak beszédtéma marad.

Egy ilyen bizonyítás, illetve konkrét helyzetfelmérés céljából készített vizsgálatot, annak előkészítésétől az adatok értékelésén keresztül a konkrét intézkedésig szeretnék röviden és vázlatosan ismertetni.

Előljáróban azonban hangsúlyozom, hogy egy ilyen felmérést, annak eredményeit természetesen csak az adott felmérési területre lehet 100 százalékosan figyelembe venni. Más területre esetleg csak részcit vagy csak egyes tendenciáit lehet sikeresen alkalmazni.

A felméréssel, illetve annak eredményével azt kívánám bizonyítani, hogy a felmért területen jelentkező nagymérvű munkaerő-vándorlás nem vélet-

len, hanem annak adva vannak a kiváltó okai. Amennyiben csökkenteni akarjuk a káros és felesleges munkaerő-vándorlást, akkor magukat az előidéző okokat kell megszüntetni, illetve felszámolni.

Néhány szót tehát a felmérés előkészítéséről. Elsősorban is el kellett dönteni, hogy mire szeretnénk konkrétan választ kapni és milyen módszerrel. Konkrétan a dolgozók szubjektív véleményét kívántuk megtudni munkájukkal, munkahelyükkel, személyi és tárgyi környezetükkel kapcsolatban.

Ennek megfelelően a kérdések első csoportjába a következők kerültek:

- Jelenlegi munkáját milyennek tartja?
- Véleménye szerint jelenlegi munkakörében megbecsülik-e?
- Véleménye szerint elsősorban mit tart legszükségesebbnek ahhoz, hogy jelenlegi munkáját szívesebben és eredményesebben tudja végezni?
- Üzemi, munkahelyi problémákkal kapcsolatban tett-e észrevételt, vagy javaslatot?
- Ha tett javaslatot, úgy véleménye szerint figyelembe vették vagy sem?
- Véleménye szerint az üzemi problémákkal kapcsolatban milyen a tájékoztatás?
- Jelenlegi munkakörével kapcsolatban mi a véleménye?
- Ha nincs megelégedve jelenlegi munkakörével, akkor hogyan szeretne változtatni rajta?

A kérdések másik csoportját személyi és konkrét munkahelyi kérdések képezték, míg egy harmadik kérdéscsoport kizárólag már balcsütet szenvedett dolgozókra vonatkozott.

A kérdésekre a választ a kérdőívben megadott válaszok egyikének aláhúzásával kellett megadni.

A kérdések eldöntése után próba-kérdőíveken megtörtént a kérdések és adható válaszok közérthetőségének vizsgálata egy kísérleti csoporttal, majd megtörtént a kérdőív végleges összeállítása.

A felvétel módjának egyik része már eldőlt, amikor a zárt kérdőíves módszer mellett döntöttem, és ezután már csak az maradt hátra, hogy ezt a kérdőívet hogyan juttassuk el a dolgozókhöz.

Ezt a témát ismét az adott helyi viszonyok döntötték el. Az érintett gyárakkal történt előzetes megbeszélés szerint kiválasztott dolgozókhöz a munkahelyükre mentünk el és ott a helyszínen töltöttük ki a kérdőíveket, és szedtük össze. Ezt az elhatározást az indokolta, hogy miután munkáról, munkahelyről, munkakörülményekről kértük véleményüket, ez torzításmentesen leginkább ott kapható meg, ahol a dolgozó valóban dolgozik, másrészt a kérdőívek visszaérkezése így biztosítható leginkább, és végül mód van arra, hogy a kitöltés után a dolgozókkal közvetlen beszélgetést lehet folytatni. Ezen a lényegében irányított beszélgetésen nyert információkkal, valamint az adott munkahelyek

konkrét ismeretével ellenőrizni lehet a kérdésekre adott válaszok tendenciáinak objektivitását. Ezzel a megoldással tehát legalább részben rendelkezésre áll a szubjektív vélemények objektív alapja is.

Ezek után néhány szót a kiértékelés során nyert lényegesebb megállapítások rövid ismertetésére.

A korcsoportonkénti kiértékelés arra mutatott rá, hogy a férfi dolgozók életkora 21 és 30 év között van (45%), míg az ez utáni korcsoport, a 31 – 40 évesek már csak 18%-ban vannak képviselve. Tehát a dolgozóink 30 éves koruk után tömegesen más munkahelyre távoznak.

A gyáraknál eltöltött évek vizsgálata még súlyosbította az előző megállapítást azzal, hogy addig, amíg az 1 évet ott dolgozók az össz dolgozók 25%-a volt, addig a 2 éve ott dolgozók már csak 10%-ban képviseltették magukat. Az előző két megállapítás egyik lényeges okára egy következő kérdésre adott válasz adott magyarázatot, miszerint a dolgozók 50%-a munkáját fizikailag nehéznek, 70%-a piszkosnak, 30%-a veszélyesnek tartotta.

Vizsgálva azt, hogy a dolgozóink egy, illetve több munkakörben dolgoztak-e, azt állapítottuk meg, hogy az egy munkakörben dolgozók az össz dolgozók 28, míg a több munkakörben dolgozók 72%-ban szerepelnek. A több munkahely problémája elsősorban akkor problémátikus, és ez áll az esetek legnagyobb részére, amikor a dolgozó akkor került át egy másik munkahelyre, amikor még az előző munkahelyén elvégzendő teendőket sem tanulta meg.

Ekkor jelentkezik az állandó sikertelenségi érzés, így válik a dolgozó „rossz” munkaerővé, melynek eredménye természetesen a munkahely végleges elhagyása lesz.

A felmérés szerint a dolgozók cca. 40 - 45%-a tett különböző javaslatot munkájával kapcsolatban, viszont a javaslatot tettek mintegy 20%-a nyilatkozott csak úgy, hogy véleménye szerint javaslatát figyelembe is vették.

Tovább menve a megbecsülési érzéssel kapcsolatban, a dolgozók 40%-a érezte úgy, hogy megbecsülik, 50%-a nem adott választ, míg 10% határozott nemmel válaszolt. Márpedig a meg nem becsültség érzése, melyben szerepet játszik a figyelembe nem vett javaslatból elutasítottság érzése is, feltétlenül negatív módon hat ki az adott üzem légkörére. A meg nem felelő üzemi légkör pedig feltétlenül kihat az irányíthatóságra, a vezetési szempontok érvényesíthetőségére is.

Az üzemi életben való szoros bekapcsolódás egyik alapvető feltétele a dolgozók megfelelő tájékoztatása. Ugyanakkor a dolgozók mintegy 60%-a nyilatkozott úgy, hogy a tájékoztatást nem tartja kielégítőnek.

A munkahelyváltoztatási szándékkal kapcsolatban a dolgozók 65%-a nem kívánta munkahelyét változtatni. További 20% gyáron belüli változtatást kívánt, míg 15% határozottan el kívánt menni.

Az elmenni kívánók százaléka 1 – 2%-os eltéréssel viszont megegyezett a gyáraknál ténylegesen jelentkező havi kilépési százalékkal.

Így a felmérés egy sor konkrét hiányosságra mutatott rá, de egyben rámutatott arra is, hogy ezek a hiányosságok a dolgozók milyen széles rétegét befolyásolják negatív irányban.

A felmérés tanulságai alapján egy sor konkrét intézkedés született. Így, hogy csak a leglényegesebbeket említsem: a nehéz fizikai munka kiküszöbölése érdekében több millió forintos kiegészítési programot dolgozott ki a vállalat és hajtott végre fokozott tempóban.

A jobb szociális ellátottság biztosítására több millió forintos beruházást irányoztak elő és valósítottak meg a szükséges helyeken.

A „Vállalati Munkavédelmi Szabályzat”-ban részletes szabályozást nyert az új dolgozók munkábaállítása és az új munkahelyre történő áthelyezhetőség kérdése is.

A művezetői tovább-oktatás anyaga bővült munkapszichológiai és üzemszociológiai tananyaggal.

Mindezen intézkedések hatását viszont egy új felmérés hivatott igazolni.

Összegezve, illetve összefoglalva az elmondottakat, úgy gondolom, lezögezhetjük, hogy megvannak és rendelkezésre állnak ma már a módszerek arra, hogy felkutassuk a felesleges munkaerő-vándorlást kiváltó tényezők jelenléteken részét.

A felkutatás után viszont mód van arra, hogy a szükségességnek megfelelően konkrét intézkedéseket tehessünk a kiváltó okok felszámolására. Ebben az esetben viszont biztosak lehetünk abban, hogy megközelíthetjük azt az optimális helyzetet, melyben megszűnnek a felesleges munkaerő-vándorlást kiváltó tényezők.

TIMÁR JÁNOS: FLUKTUÁCIÓ ÉS MOBILITÁS

A tudományos gyakorlatban lényegében konvencióként alakul ki valamely jelenség megnevezése, kifejezése. Ezért azt lehetne gondolni, hogy az egyes szakkifejezések értelmezésére, ezek megvitatására nem érdemes időt pazarolni. A tudományos és a mindennapi gyakorlat azonban azt mutatja, hogy e kifejezések definiálásától és a különböző definíciók egyeztetésétől mégsem lehet eltekinteni. A definiálatlan kifejezésekhez fűződő értékelés, ítélet és intézkedések ugyanis attól függően lehetnek helyesek vagy helytelenek, hogy ki milyen értelmet és jelentést tulajdonít ugyanazoknak a szavaknak, kifejezéseknek. A szakirodalom áttekintése is mutatja, hogy ez a *definíció probléma a fluktuáció és - hozzátenném - a mobilitás fogalmával kapcsolatban is fennáll.* Tisztázása foglalkoztatáspolitikánk aktuális feladatai szempontjából is fontos.

A hosszú távú tervezés és a IV. ötéves terv kidolgozásának eddigi munkaszakaszában részletes vizsgálat alá vettük az elmúlt húsz év foglalkoztatáspolitikáját, illetve annak gyakorlatát, valamint az előttünk álló időszak várható munkaerő-helyzetét. Az ennek alapján kidolgozott foglalkoztatáspolitikai irányelvek között szerepelt az a követelmény is, hogy a következő években *csökkenten* kellene a munkaerő fluktuációját és növelni a munkaerő mobilitását.

Az irányelvek tervezetének megvitatása során azonban

- egyesek a fluktuáció csökkentését és a mobilitás növelését egymásnak ellentmondónak és ezért ebben a kombinációban irreális célnak vélték,
- mások viszont, akik az idézett irányelvet helyeselték, különbözőképpen értelmezték, hogy mi az a fluktuáció, amit csökkenteni kell, illetve mi az a mobilitás, amit növelni kell.

Ez a tapasztalat adta az indítékot arra, hogy néhány gondolattal hozzájáruljak, nem is annyira a fluktuáció és a mobilitás fogalmának definiálásához, mint inkább az ezekhez fűződő foglalkoztatáspolitikai elvek és gyakorlati célok megvizsgálásához. Ehhez azonban kiindulópontként — mégiscsak *tisztánunk kell a fogalmakat is*.

A munkaerő-fluktuáció, vagyis a munkaerő-hullámozás értelmezésében — úgy tűnik — lényegében háromféle felfogással találkozhatunk. A legáltalánosabb nézet szerint *minden kilépés valamely munkahelyről, illetve minden belépés valamely munkahelyre, fluktuáció*. Ezt a felfogást követi a legtöbb országban, közöttük hazánkban is a munkaügyi statisztika. A statisztikai adatok részletezése ugyanakkor megmutatja — Módné elvtársnő előadása is bizonyítja ezt —, hogy a fluktuációnak tekintett munkaerő-mozgás indítékai és következményei, mértéke és módjai különbözőek, tehát megítélése sem lehet egységes.

A munkatudományi szakirodalomban található másik nézet szerint *a munkaerő-fluktuáció: munkahelyváltoztatás*, vagyis a munkaerő olyan mozgása, amikor a munkahelyről történő kilépés célja (vagy az elbocsátás következménye) új munkahely választása. A belépés ez esetben követi az ezt megelőző kilépést. Ez a meghatározás tehát *kizárja a fluktuáció fogalmából*

az első munkahelyre történő belépésből,

— a társadalmi foglalkoztatásból és a családi munkából, vagyis a nép-gazdaság és a háztartás közötti munkaerőforgalomból, továbbá

a rokkantságból, a nyugdíjazásból és a halálozásból eredő munkaerő-mozgást. Ezt a felfogást képviseli Hegedűs András és Márkus Mária is*, akik a munkahely-változtatás négy alaptípusát különböztetik meg:

— a társadalmi szükségességéből eredő munkahely-változtatás (át-szervezés, profilváltozás stb. miatt, amikor tehát a kilépés nem egyéni indítékból következik be, vagy pedig ez az indíték másodlagos jellegű);

* Hegedűs András és Márkus Mária: Ember—munka—közösség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 235. old.

- a vállalati kezdeményezés alapján történő kilépés (elbocsátás) az egyén magatartása (munkára való alkalmatlansága stb.) miatt;
- az egyéni kezdeményezésből történő munkahely-változtatás társadalmilag elfogadható okból (pl. a dolgozó képességeinek jobban megfelelő vagy lakásához közelebb eső stb. munkát talál);
- szubjektív, társadalmilag el nem fogadható indítékból történő kilépés.

E csoportosításnak megfelelően Hegedűs és Márkus hangsúlyozzák, hogy *helytelen a fluktuációt általánosságban elítélni*, csökkentésére kellő disztinkció nélkül törekedni.

A harmadik típusú nézet — az előbbivel azonosan — ugyancsak kizárja a munkaerő-hullámozgás fogalmából azt a munkaerő-mozgást, ami a munkaerő társadalmi reprodukciós folyamatának természetes következménye (első munkahely-választás, nyugdíjazás stb.). Ezen túlmenően *nem tekinti fluktuációnak a társadalmi érdekeknek megfelelő munkaerő-mozgásokat sem*. (Népgazdasági érdekből történő áthelyezés, katonai bevonulás, továbbtanulás és a gazdasági-technikai struktúraváltozás miatti elbocsátások, illetve kilépések.)

E felfogásban tehát a fluktuáció a népgazdasági vagy üzemi szempontból nem szükséges kilépéseket vagy (fegyelmi) elbocsátásokat jelenti.*

A háromféle nézet — vagy definíció — statisztikailag is különbözőképpen jelenik meg. A magyar statisztika lehetővé teszi az első és a második álláspontnak megfelelő adatösszeállítást. E szerint pl. 1968. III. negyedévében a belépések alapján számított munkaerő-hullámozgás az első definícióra vonatkozóan 425 ezer fő, illetve 11,1%, a másodikra 221 ezer fő, illetve 5,3%. A statisztikai adatok csoportosítása mindkét esetben „helyesnek” tekinthető, ha világos, hogy milyen jelenséget fejez ki. Az igazi probléma abban van, hogy a definícióban megnyilvánuló felfogásbeli különbségek gyakran eltérő foglalkoztatás-politikai és munkaerő-gazdálkodási gyakorlatra vezetnek.

A munkatudomány — és a gyakorlat szempontjából is — mindenképpen helyes, ha a munkaerő mozgásának különböző, egymástól lényegükben, tartalmukban eltérő mozgástípusait világosan külön választjuk. A lehetséges, többféle eljárás közül közgazdaságilag azt tartanám a legindokoltabbnak, *ha a munkaerő-hullámozgás kategóriáját a munkahely-változtatások körére korlátoznánk, és ezen belül — a társadalmi szükségesség kritériuma alapján — legalább kétféle bontanánk a fluktuáció különböző lehetséges típusait.*

A fluktuáció fenti két fő csoportja ok és okozat, indíték és hatás szempontjából lényegükben eltérnek egymástól. Ez a kritérium mind a fluktuációra vonatkozó vizsgálatok, mind pedig az azt befolyásoló intézkedések célját és módszereit meghatározza. Nyilvánvaló, hogy amikor a „fluktuáció csökkentését” fontos követelményként vetjük fel, akkor lényegében azt kívánjuk, hogy

* Lásd pl. Arbeitswissenschaft. Taschenwörterbuch, Die Wirtschaft, Berlin, 1966.

csökkenjen a társadalmilag el nem fogadható egyéni indítékokból történő kilépések, valamint az egyének magatartása, munkaképessége és alkalmassága miatt szükséges elbocsátások száma, aránya.

A hazai munkatudományi vizsgálatok — egy-két kivételtől eltekintve — csak a munkaviszony változtatásával járó fluktuációval foglalkoznak. Bizonyára helyesebb azonban a fluktuációt szélesebben értelmezni, megkülönböztetve természetesen a munkaviszony változásával járó, tehát a vállalatok (munkáltatók) közötti munkaerő-hullámozást, és a vállalaton (üzemen stb.) belüli munkahely-változtatást.

A gyakorlatban — és nemegyszer tudományos munkákban is — a „mobilitás” fogalmát sokan a „fluktuáció” szinonimájaként használják. Szükségesnek látszik azonban e két fogalmi kategóriát világosan megkülönböztetnünk. A munkaerő-mobilitás fogalmát kettős értelemben használhatjuk. Az egyik, *szó szerinti értelmezésben a munkaerő-mobilitás a munkaerő mozgékonyágát jelenti*, vagyis azt a képességét, ahogy a társadalmi-gazdasági-technikai fejlődés gyorsan változó követelményeihez alkalmazkodik. Ez az összefüggés és a munkaerő mobilitásának ilyen értelmű követelménye eléggé ismert, és így további magyarázata elengedhető.

Másként áll a helyzet a *munkaerő társadalmi mobilitásával*. A gyors technikai fejlődés és a mélyreható társadalmi átalakulások következtében korunkban — a korábbi évszázadokhoz képest — rendkívüli mértékben meggyorsult a társadalom struktúrájának változása. Ezért a mobilitás mint a társadalom struktúrájában végbemenő változások vizsgálata, az utóbbi egy-két évtizedben a szociológiai kutatások egyik központi témájává vált. Magyarországon — ismert okok következtében — csak néhány évvel ezelőtt kerültek e kérdések előtérbe. A hazai vizsgálatok Magyarország társadalmi átrétegződésével foglalkoztak és összekapcsolódtak a szocialista társadalom struktúrájára vonatkozó vitákkal. Bizonyára a hazai tudományos fejlődés sajátos körülményei magyarázzák, hogy az e kérdéssel foglalkozó irodalomból az olvasó azt hihetné: a munkaerő társadalmi mobilitása csupán a munkaerőnek társadalmi rétegek vagy csoportok közötti mozgását jelenti. Lehetséges, hogy a mobilitással foglalkozó munkákban ezért találkozhatunk gyakran egy olyan megállapítással, amely szerint a szocialista átalakulás korábbi szakaszait kísérő nagy társadalmi mobilitások kora Magyarországon lejárt; a mobilitás mértéke a jövőben szükségszerűen kisebb lesz, mint volt a múltban.

Ennek a megállapításnak vizsgálataink ellentmondani látszanak a nézetkülönbségek feloldását a mobilitás fogalmának tisztázása is elősegítheti.

A mobilitás problémáját szélesebben tárgyaló munkából világosan kitűnik, hogy a társadalmi mobilitás fogalma nemcsak a társadalmi státusz változásával járó vertikális mobilitást foglalja magában, hanem ide tartozik a *horizontális mobilitás is, amikor megváltozik az egyén foglalkozása, szakmája, de ez a változás azonos társadalmi rétegen, illetve csoporton belül történik.*

Fejlődésünk elmúlt két évtizede alatt a társadalmi tevékenység minden területén kialakultak a szocialista termelési viszonyok. Ez a folyamat szervesen összekapcsolódott a korszerű nagyüzemi gazdálkodás kialakításával. E fejlődési folyamat következményeként az elmúlt két évtizedben, de különösen az 1950-es években az ipar szocializálása, majd ennek az évtizednek elején a mezőgazdaság átszervezése időszakában *a társadalmi mobilitás fő jellemzője a vertikális mobilitás volt*. Az ezekhez hasonló társadalmi-gazdasági struktúra-változásokkal az előttünk álló fejlődési szakaszban aligha kell számolnunk, ezért szükségzerű, hogy *a vertikális mobilitás mértéke a jövőben csökken*. Szerepe persze továbbra is jelentős marad, és ezt megfelelően figyelembe kell vennünk társadalmi-gazdasági rendszerünk továbbfejlesztésében.

Az előttünk álló fejlődési szakasz egyik fő feladata a társadalmi munka hatékonyságának növelése. Úgy gondolom, hogy lényegében hasonló követelményt jelentenek „a gazdaság intenzifikálása”, vagy „az intenzív fejlődési szakaszba történő belépés” kifejezések. Ebben a szakaszban a szocialista társadalmi viszonyok megerősítése, a nagyüzemi termelőszerkezet korszerű technikai alapon történő továbbfejlesztése a cél. A foglalkoztatottság makrostruktúrájában az eddigi tendenciák továbbra is jelentkeznek. Így a jövőben is számolhatunk a mezőgazdasági keresők számának csökkenésével. Ennek fő útja azonban már nem a mezőgazdasági dolgozók eláramlása lesz (mint például az 1950-es évek elején vagy az 1960-as évek elején), hanem a mezőgazdasági keresők számának természetes fogyása. Ebből következően *a mezőgazdasági népesség átrétegződése főként intergenerációs mobilitás formájában megy végbe*, és ehhez képest kisebb szerepe lesz az intragenerációs mobilitásnak. A másik változás: hogy a mezőgazdasági keresők csökkenésével párhuzamosan *egyre inkább a terciér szektorokban foglalkoztatottak száma nő* és nem az ipari keresőké. (Nem térek itt ki, csupán utalok a földrajzi területek közötti munkaerő-vándorlásra, a regionális mobilitásra, amely az előbbi tényezőkkel összefüggésben — különösen nagy volt a múltban.)

A társadalmi-gazdasági szerkezet jövőbeni átalakulása azonban lényegesen el fog térni az eddigi folyamattól. Nézzük ezt meg iparunk példáján. Ismeretes, hogy a magyar ipar ma sok olyan terméket állít elő, amelyek csak kedvezőtlen feltételekkel értékesíthetők külföldön és a hazai piaci keresletnek sem felelnek meg jól. A gazdasági reform már a kezdeti szakaszban is ösztönözte a kereslet és kínálat összhangjának megteremtését. Az átmenet megkönnyítése érdekében azonban a mechanizmus szabályozó rendszere ma még nem kényszeríti ki a változtatást és nemcsak az újhoz való igazodást könnyíti meg, hanem legalábbis egyelőre — a régi mechanizmusban kialakult struktúrát bizonyos fokig konzerválja. Amilyen mértékben azonban a gazdasági reform kiteljesedik, megszűnik a mai „idilli” állapot. A vállalatok érdekelték lesznek, és egyben *kénytelenek is lesznek* igazodni a piaci igényekhez, törekedniük kell az erőforrások, közöttük a munkaerő maximálisan hatékony felhasználására.

Elkerülhetetlenül sor kerül a nem szükséges vagy a nem megfelelő hatékonysággal dolgozó munkaerő elbocsátására, átcsoportosítására, a dolgozók képességeinek és a társadalmi szükségleteknek jobban megfelelő munkahelyekre. Növekedni fog a korszerű technikához való alkalmazkodás jelentősége, ami szükségszerűen növeli a vállalatokon belül is a dolgozók egy részének szakmai, foglalkozási mobilitását.

Emellett egyre erőteljesebben számolni kell olyan állandó tényezőkkel, mint a gyorsuló technikai fejlődés hatása: új anyagok, új termékek, új gyártási folyamatok bevezetése, új iparágak kialakulása, -- és ami ennek a másik oldala: a régi technika elavulása, a régi iparágak stagnálása vagy visszafejlődése. Elég, ha az utóbbival kapcsolatosan a szénbányászat példájára utalok. Ezzel párhuzamosan számolni kell azzal, hogy a munkaerő-kínálat mint jelentős társadalmi erő a munkaerő-keresletre is visszahat és azt befolyásolja. Ilyen hatással fog járni, hogy a kedvezőtlen körülmények között végzendő, nehéz fizikai munkára egyre kevésbé lesz vállalkozó, míg a képzettebb munkaerőben viszonylag kedvezőbb kínálat várható.

Mindez jelenleg talán túl ideális feltételezésnek tűnik. Az új fejlődési szakasz azonban nem olyan gyorsan és főleg nem olyan látványosan fog megindulni és kifejlődni, mint az elmúlt periódus egyik-másik korszakváltása. Gazdasági reformunkkal azonban máris megindultunk ezen az úton. Társadalmi-gazdasági fejlődésünk előttünk álló szakaszában, a gyorsuló fejlődés és az ezzel járó struktúraváltozás egyik alapvető feltételeként és egyben következményeként *továbbra is nagy lesz a munkaerő társadalmi mobilitásának jelentősége.* A korábbihoz képest csökken azonban a vertikális, különösen az intragenerációs vertikális mobilitás szerepe és előtérbe kerül a horizontális mobilitás. Az eddigiek alapján látható, hogy felfogásom szerint mi a különbség, illetve hogyan függ össze a fluktuáció és mobilitás. A *munkaerő-hullámmászás* (fluktuáció), és a *munkaerő mobilitása a munkaerő alapvető mozgástípusai.* A fluktuáció munkahely-változtatást jelent, függetlenül attól, hogy ez a dolgozó társadalmi státusát, valamint szakmáját, illetve foglalkozását érinti-e. A munkaerő társadalmi mobilitása társadalmi réteg, csoport, szakma vagy foglalkozás változtatását jelenti, de nem jelent szükségszerűen munkahely-változtatást. A fluktuáció és mobilitás azonban átfedik egymást. *A munkaerő mobilitásnak jelentős része fluktuáció, tehát munkahely-változtatás formájában jelenik meg.*

Eddig fejlődésünk során a munkaerő fluktuációja elég jelentős volt, de -- különösen a legutóbbi időkben -- ez csak kisebb részben eredt a mobilitásból. Ez választ ad arra is: reális-e az a cél, hogy a gazdasági növekedés, a társadalmi-gazdasági struktúraváltozás meggyorsítása érdekében elősegítsük a munkaerő mobilitását, ugyanakkor törekedjünk a fluktuáció csökkentésére. A statisztikák, az elemzések és e szimposium előadásai is nem ebből az összefüggésből vizsgálják a rendelkezésre álló adatokat és tényeket. Mégsem kell talán hosszan bizonyítanom, hogy az előbbi cél megvalósítása a gyakorlatban

nemcsak lehetséges, de egyes területeken már eddig is bekövetkezett. Azokon a szénbányavidékeken például, ahol már az elmúlt egy-két évben megkezdődött a gazdaság intenzifikálásának egyik jellemző szerkezeti átalakulása, a nem eléggé gazdaságos széntermelés csökkentése: a munkaerő szakmai átrétegződése, tehát horizontális mobilitása jelentősen meggyorsult. Ugyanakkor a munkaerő fluktuációja, ezen belül az egyéni indítékból eredő kilépések aránya számottevően csökkent.

Úgy gondolom, igen hasznos lenne, ha a jövőben az MTA Munkatudományi Bizottságának segítségével is több erőt fordítanánk a *társadalmilag el nem fogadható indítékokból történő fluktuáció és a gazdasági növekedést meggyorsító mobilitás jelenségeinek vizsgálatára*. Az ezekből adódó következtetések általánosításával munkatudományunk az eddiginél megalapozottabbá tehetné munkaerőgazdálkodásunkat és hatékonyan hozzájárulhatna a gazdasági fejlődésünk meggyorsításához.

A GAZDASÁGI JOG KÉRDÉSEI EGY KELET–NYUGAT KEREKASZTAL-ÉRTEKEZLET NAPIRENDJÉN

A Göttingeni Egyetem Jogi Kara Professor Dr. Gerd Rinck szervezésében 1970. május 19 – 22 között szimpoziумot rendezett „A gazdasági jog fogalma és elvei” címmel. A konferenciára szocialista és nem szocialista országokból 2–2 vendéget hívtak meg, akiket felkértek arra is, hogy a napirenden levő kérdésekre vonatkozó álláspontjukat írásban is fejtsék ki. Magyarországról a konferencián *Meznerics Iván* egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora, valamint *Világhy Miklós* egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora vettek részt és tartottak a többi résztvevő* nagy érdeklődésének kíséretében referátumot. Az alábbiakban a két magyar referátumot közöljük azzal a tájékoztatással, hogy — információink szerint — a szimpoziум rendezői német nyelven a konferencia egész anyagát megjelentetik.

MEZNERICS IVÁN: ÚJABB VITA MAGYARORSZÁGON A GAZDASÁGI JOG KÉRDÉSÉRŐL (A GAZDASÁGI JOGI KONCEPCIÓ KÉTFÉLE ÉRTELMEZÉSE)

1. A „gazdasági jog” kérdését nálunk — és más szocialista országban is — többször s igen alaposan megvitatták. Nálunk — ellentétben más szocialista országokkal, ahol ez a kérdés részben a kodifikációk kapcsán, részben az új gazdaságirányítási módszerekkel összefüggő vitákban és cikkekben újból

* A konferencián részt vettek: Prof. dr. Rolf Bär (Svájc), prof. dr. Stefan *Buczowski* (Lengyelország), prof. Richard M. *Buxbaum*, School of Law, Berkeley (USA), dr. Georg *Dox*, Präsident der Gesellschaft f. Ost- und Südstadtkunde (Ausztria), dr. Ulrich *Drobnig*, Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht (NSZK), prof. dr. Ludwig *Fröhler* (Ausztria); prof. Michel *Fromont*, Faculté de Droit (Franciaország), prof. dr. Aleksander *Goldstajn* (Jugoszlávia), prof. dr. Józef *Gorski* (Lengyelország), prof. dr. Bernhard *Grossfeld* (NSZK), prof. dr. Fritz *Gygi* (Svájc), prof. dr. Aurelian *Ionasco* (Románia), Alex *Jacquemin*, Directeur du Centre de Recherches Interdisciplinaires Droit-Economie (Belgium), dr. Vladimir *Jovanic* Yugoslavia Insurance et Reinsurance Company, Beograd (Jugoszlávia), prof. Dottore Mario *Longo* (Olaszország), prof. Manlio *Mazziotti di Celso* (Olaszország), prof. dr. *Meznerics* Iván, az MNB jogi főigazgatója (Magyarország), prof. dr. Gerd *Rinck*, (NSZK); prof. Robert, *Savy* Faculté de Droit (Franciaország); prof. dr. Walter R. *Schlues* (Svájc), prof. M. Guy *Schrans* (Belgium), Félix *Steichen*, Gerichtspräsident (Luxemburg), prof. dr. *Világhy* Miklós (Magyarország), dr. Ion *Vintu* (Románia). Jelentést küldtek még, de a részvétel alól kimentették magukat: prof. V. V. *Laptyev* (Szovjetunió) és prof. *Spišiak* (Csehszlovákia).

és újból előtérbe került – a vita a polgári jognak az ötvenes évek közepén megindult kodifikálásával s ennek eredményeképpen a *Polgári Törvénykönyv* megalkotásával (1959) nyugvóp n ra jutott, mégpedig a gazdasági jogi koncepció elvetésével, legalábbis az önálló jogágazatiságot illetően.¹

Az elméleti jellegű vita lezárása ellenére a Polgári Törvénykönyv hatályba lépése utáni években elsősorban a *gyakorlati* munkakörben dolgozó, vállalati és szövetkezeti gazdasági ügyekkel foglalkozó jogászok vetették fel egyre gyakrabban a szocialista gazdálkodás egészét vagy ennek egy-egy részterületét átfogó *egységes jogi rendszerezés* gondolatát. Ebben az időszakban több olyan, elsősorban gyakorlati használatra és oktatási célra szolgáló kézikönyv is napvilágot látott, amelyekben több jogágazatba, főképpen a *polgári jogba*, az *államigazgatási jogba* és a *pénzügyi jogba* tartozó jogszabályok és joggyakorlat kerültek feldolgozásra, rendszerezésre, ilyenfajta címek alatt: „vállalati jog”, „az állami vállalati és szövetkezeti gazdálkodás jogszabályai” stb. Többen pedig – az egyszerűség kedvéért – „*gazdasági jog*”-nak nevezték az ilyen, elsősorban praktikus jogalkalmazási és továbbképzési célokat szolgáló, több jogágazat körébe tartozó jogszabályok együttes összefoglalását, rendszerezését. Ugyanakkor alig vitatták többé annak a megoldásnak a helyességét, hogy az állami – szövetkezeti gazdálkodás alapvető szabályai részben a Ptk-ban, részben más jogágazatba (államigazgatási jog, pénzügyi jog) tartozó jogszabályokban kodifikáltattak, éspedig gyakran egyéb – nem szocialista – gazdálkodó egységek és az állampolgárok viszonyaira is kiterjedő hatállyal, együttesen. Így tehát a „*gazdasági jog*” korábban kialakult olyan jelentése mellett, amely a *jogágazati különállásra*, a polgári és más jogágaktól való teljes elszakadásra, önálló, „autarch” kódexra utal, kialakult nálunk – a „*gazdasági jog*” szóhasználatnak egy másik fajtája is, amely a *szocialista gazdálkodás különböző jogágakba tartozó jogszabályainak* praktikus célokat szem előtt tartó, komplex jellegű rendszerezését, továbbá egy-egy gazdasági intézményre, feladatra (pl. vállalati hitelezés, elszámolások) vonatkozóan különböző jellegű (polgári jogi, pénzügyi jogi) szabályoknak egy és ugyanazon jogszabályban (rendeletben) történt összefoglalását jelenti. A „*gazdasági jog*” e kétféle értelmezésénél azonban az elválasztás nem mindig világos.

2. Egyik jogi szaklapunk, a „Magyar Jog” 1966–68 között több mint egy éven keresztül olyan cikkeket közölt (szám szerint 12-t), amelyek újból érintették a „*gazdasági jog*” kérdését is. Ez a cikksorozat alulírottak „*A szocialista gazdálkodás jogi szabályozásának egyes kérdései*” címen írt rövid tanulmánya nyomán indult meg, amely a gazdaságirányítás új rendszerének („új gazdasági mechanizmus”) bevezetése küszöbén ezt a kérdést vetette fel: hogyan látjuk tervezett új gazdaságirányítási rendszerünkben az állam gazdasági tevékenységére vonatkozó *jogi szabályozásnak a módszereit*, az ebben a körben

¹ Ennek összefoglaló anyagára vonatkozólag l.: *Peschka*: Vita a magyar népi demokratikus jogrendszer tagozódásáról. Jogtudományi Közlemény, 1959. 9. sz.

hozott és a következő években alkotandó *jogszabályok rendszerezésének, gyakorlati felhasználásának, oktatásának kérdéseit*? E vitában újból felvetődött az a kérdéskomplexum is, amelyet bár nem mindig egyforma jelentéssel — a „*gazdasági jog*” problémájának szoktak nevezni.

Erre az új „*gazdasági jog*”-i vitára általánosságban megint az volt jellemző, hogy — ellentétben az ötvenes évek vitáival — elsősorban *nem a jogágazati probléma*, a jogrendszer tagozódásának elméleti kérdése került most előtérbe, hanem a kodifikációval, a jogalkalmazással, a jogi oktatással kapcsolatos olyan *gyakorlati kérdések*, amelyeknél a vitázók a „*gazdasági jog*” kifejezést gyakran nem az önálló jogágazat vagy törvénykönyv helyeslésének értelmében használják, hanem azon meghatározott, az állami gazdálkodásra vonatkozó gyakorlati, oktatási, tudományos művelési célokra praktikus összefoglalható, komplex joganyagot és emellett a *népgazdasági szemlélet* előtérbe helyezését értik. Magam is, úgy is, mint hosszú idő óta gyakorlati pályán működő jogász, de úgy is, mint a pénzügyi jog egyetemi oktatója, az új gazdaságirányítási rendszerben is az *utóbbi* értelemben vett gazdasági jog híve, a „*gazdasági jogi*”-*szemlélet praktikus felhasználóságának* egyik szószólója vagyok. Az *átfogó kodifikációban* (törvénykönyvek) azonban a hagyományos koncepció fenntartását helyeslem azzal, hogy a Ptk-nak reformjára az új népgazdasági szemléletben feltétlenül szükség van. Az átfogó gazdasági jogi kodifikáció koncepciójának elméleti helytelenítésén túlmenően, *gyakorlati szempontok* is az ellen szólnak, hogy az egyébként gyakorlati oktatási, tudományos művelési célokra vagy akár részterületi kodifikálásra — „*gazdasági jog*” vagy más néven célszerűen összefogható *komplex joganyag „anyajoga”* is egyetlen kódex („*gazdasági törvénykönyv*”) legyen. Külön gazdasági jogi *törvénykönyv* alkotása, véleményem szerint is, zavarná a jogrendszer áttekinthetőségét, az összefüggések logikáját, átfedésekhez, kettősségekhez, bizonytalansághoz vezetne. A szocialista gazdálkodásra vonatkozó, rendkívül szerteágazó joganyag („*gazdasági jog*”) *alapvető szabályozása maradjon meg a tradicionális jogágazatok szerint kialakult több „jog” („anyajog”) keretében*: a szerződéseket, a jogalanyiságot stb. illetően a *polgári jogban* (Ptk), a vállalati adókat és alapokat illetően a *pénzügyi jogban*, a felügyeletet, irányítást, ellenőrzést illetően az *államigazgatási jogban* stb. Ez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az egy-egy állami (szövetkezeti) intézményre, feladatkörre vonatkozó (alsóbb szintű) kodifikációban a komplex szabályozást helyeseljük.

3. A gazdasági jognak az első értelemben vett, tehát a jogágazati különállást jelentő koncepcióját, ennek helyességét nálunk elsősorban *polgári jogászok* vitatták. Ugyanakkor azonban az elméleti-tudományos pályán, az egyetemen és az Állam- és Jogtudományi Intézetben működő olyan kiváló *polgári jogászok* is, akik a gazdasági élet gyakorlatának alapos tanulmányozását tették egyre növekvő mértékben tudományos munkásságuk egyik alapjává, mind gyakrabban hangsúlyozták — anélkül, hogy elismerték volna a gazdasági jog-

ágazat konstruálásának szükségességét — a *gazdasági jogi elmélet* figyelmet ébresztő és pezsdítő hatását a fejlődés helyes útja irányában, nevezetesen abban az irányban, hogy a *jogi kifejezésformának és a tudományos elemzésnek* a gazdasági viszonyok objektív természetéhez kell igazodnia. Mádl Ferenc pl. az új gazdasági jogi elméletről szóló, 1961-ben publikált tanulmányában² a gazdasági jogi koncepció egyik prominens képviselőjének, Pavlov érveinek cáfolása során azt írja, hogy — a „gazdasági jog” jogágazati önállóságának elvetése mellett is — igenis „kell az alapos és sokoldalú szabályozás, kellene az ezt segítő *komplex módszerek alapján készült tudományos munkák*, törekedni kell a *jogi oktatást* minél inkább alkalmassá tenni arra, hogy a végző hallgatók minél rövidebb idő alatt hasznos jogi munkásai legyenek nemcsak a népgazdasági tanácsoknak és döntőbíróóságoknak (hacsak nem akarunk az ún. szelvényjogász kialakulásához eljutni), hanem általában a *jogi gyakorlat* munkaköreinek”. Ugyanő egy másik tanulmányában³ azt hangsúlyozza, hogy a „gazdasági jog” jogági-tudományelméleti elvetése nem jelenti annak tagadását, hogy „a gazdálkodás komplex mechanizmusának komplex jogi problematikáját az eddiginél talán fokozottabban kell a jogi kutatás és oktatás középpontjába állítani, sőt kézenfekvő, hogy a tudományos és oktatási tevékenységnek ez a komplexuma valamilyen *diszciplináris attributumokat* termel majd ki a maga számára”.

Mádlt a fenti idézetekkel azért emeltem ki, mert véleményem szerint nálunk, Magyarországon ő az az elméleti: *polgári* jogász, aki a „gazdasági jog” fenti értelemben vett elismerésében a legmesszebbre elment s aki „civiljogi oldalról” nálunk elsőnek hangsúlyozta a *gazdasági jogi szemlélet és módszer* gyakorlati felhasználhatóságát. Szerinte különben Eörsi prof. is, aki a jogágazati önállóságot illetően határozottan elveti a gazdasági jogi koncepciót, közvetve — implicite — tulajdonképpen elismeri a „gazdasági jog”-nak a lehetőségét, mint a *polgári jog további osztódásának eredményét* a konkrét joganyag-komplexum politikai jelentőségétől (a társadalmi gazdasági viszonyok tömeges előfordulásától, fontosságától) függően.⁴

Helyesebb azonban, ha Eörsi prof. álláspontját illetően közvetlenül az ő írására, éspedig az említett vita során publikált cikke mellett elsősorban „*A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*” 1968-ban, az említett újabb „gazdasági jogi” vitát követően megjelent könyvére utalok.

Eörsi prof. gazdasági jogi koncepción a gazdasági jog *önálló jogágiságát* érti, s a *gazdasági joggal szemben* szocialista jogfejlődésünk kezdeti szakaszában és a Polgári Törvénykönyv meghozatala idején felhozott érveket *ma is helytállóknak tartja*. A továbbiakban — ugyane könyvében — a Szovjetunióban a Laptjev prof. szerkesztésében 1967-ben publikált reprezentatív kollektív mű

² Mádl F. tanulmánya („Az új gazdasági jogi elmélet kérdéséhez”. Állam- és Jogtudomány 1961. 241–264. o.)

³ Eörsinek „A szocialista polgári jog alapproblémái”-ról írt tanulmányában, Állam- és Jogtudomány 1965. 3. sz.

⁴ Uo.

(„Gazdasági jog”) kritikája során azt hibáztatja, hogy az a tematika, amely a gazdasági jog általános és különös részét akarja felölelni, *nem jogi, hanem közvetlenül gazdasági realitásokra* épül. Végso fokon ugyan a gazdaság határozza meg a jogot, a *jog azonban relatíve független* nézet- és intézményrendszerre válik, amely nem ragadható meg az őt meghatározó gazdaság rendszerének, tagozódásának átvétele útján. Másrészt, ha figyelembe vesszük, hogy a jog nemcsak a népgazdasági tevékenységet szabályozza, akkor azt kell látnunk, hogy az említett gazdasági jogi elméletre épülő tematika nyomán *a jogrendszer romokban heverne*, és pedig úgy, hogy a népgazdaságon kívüli része a sok csonka elemből fel sem volna építhető. Széjjelszakad a polgári jog, a polgári eljárásjog, a munkajog; a termelőszövetkezeti jog és a pénzügyi jog eltűnik; az államigazgatás aszerint tartozik két jogágazatba, hogy gazdálkodó tevékenységről van-e szó vagy másfajtáról és az államigazgatási jog alapján közös tárgyának, egységes szervezetének többé nincs helye. A tulajdonjog, jogi személy, szerződés és polgári jogi felelősség intézményei szétesnek, noha az bennük a túlnyomó, jellegadó, ami közös a népgazdaságon belül és kívül. Az ilyen intézmények szétvágása nemcsak kettőzésre, ismétlésekre vezet, hanem arra is, hogy az intézményeket jogi sajátosságai, specifikus felépítése és hatásmechanizmusa nem bonthatók ki és ezáltal elszegényítik a népgazdaság jogi szabályozását. *A gazdasági jog hívei tehát a nép gazdaságterületén csökkentik a jogi eszközök hatékonyságát és megfelelnek a jogrendszer többi részéről, sorsára hagyják azt.*

Eörsi prof. szerint *a gazdasági jogi koncepcióval az ún. komplex módszer koncepcióját kell szembeállítani.* Ez a módszer *nem szakítja ki* a jogi intézményeket jogi rendszeri összefüggéseikből, hanem arra törekszik, hogy a különböző intézményeit a mindenkori helyzetnek megfelelő arányban tudatosan és sokoldalúan összeműködtesse. Nem olvasztja össze a joganyagot, hanem éppen az eltérő sajátosságok összeműködésére épít.⁵ A komplex módszer azt jelenti, hogy „a jogi tevékenység különböző eszközei” a gyakorlatban úgy egyesülnek, hogy ezeknek az eszközöknek a jogi sajátosságai megmaradnak. A kötelező államigazgatási jogi utasítás, szerződés, a kártérítési felelősség ezt a jogi jellegzetességét akkor is megtartja, ha a népgazdaságban kerül alkalmazásra. A gazdasági jog egységét a nem-jogi elem biztosítja; a *komplex módszer* ezzel szemben a jogrendszernek a jogi sajátosságok szerint való tagozódását elismeri és ennek figyelembevételével járul hozzá ahhoz, hogy a népgazdasági jogi gyakorlat egységes, összefüggő tevékenységgé váljék. A komplex módszer előnyei kétségtelenek oktatásnál, kézikönyvek összeállításánál, szakosztályi munkánál stb., de ezen túlmenően is. Eörsi prof. ugyanakkor, amikor – kodifikációs téren az új gazdaságirányítási rendszer jogi szabályozásánál gazdasági törvénykönyv helyett egységes polgári törvénykönyv, és pedig *népgazdasági modellra* átalakítandó polgári törvénykönyv alkotása mellett foglal el határo-

⁵ Eörsi: A tervszerződések, 175. old.

zott álláspontot; *alsóbb jogalkotási szinten* már megengedhetőnek tartja a komplex módszer érvényesítését.

Mindezek alapján tehát Eörsi prof. arra a következtetésre jut, hogy — a gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés során is — *a kódexek szintjén az egységes polgári jogi megoldás a legmegfelelőbb*. A kódexek szintjén való ez a megoldás azt is maga után vonja, hogy az alapjában a jogágazatok szerint tagozódó kódexek alapján résztörvények, kormányrendeletek, szállítási feltételek jönnek létre, eleget téve a *komplexitás és nagyobb változékonyság igényének*. („Törvényi szinten stabil egység, az alsóbb szinteken mozgékonyabb differenciáltság.”)

Az Eörsi prof. által „komplex módszer”-nek nevezett koncepció, véleményem szerint, lényegében azonos azzal a felfogással, amelyet gyakorlati oldalról a második értelemben vett „gazdasági jog” hívei képviselnek.

Világhy prof. a gazdasági jog kérdésében nálunk korábban, az 50-es évek végén lefolyt, fentebb említett vitában, de már ezt megelőzően is, a leghatározottabban állást foglalt a gazdasági jogi koncepció ellen.⁶ Álláspontjának, érvelésének ismertetésére természetesen nem térek ki, hiszen ezt ő maga fejtette itt ki.

4. A gazdasági jogi koncepciót — az önálló jogágiságot igénylő jelentésében — nemcsak polgári jogi oldalról kifogásolták, de más jogágazatok szempontjából is, így — hogy mint pénzügyi jogász, ezt emeljem ki — az új fiatal szocialista tudományág, a *pénzügyi jog* oldaláról is. A „*pénzügyi jog*”-nak önálló jogágazati volta a szocialista jogrendszerekben — így nálunk is — általában elismert és szabályozási területe is kellően meghatározott. Különállásának az indoklását éppen azokban a szocialista országokban próbálták meg újabban kétségbe vonni, ahol a *gazdasági jogi koncepció* a polgári és egyéb kódexektől elkülönült, önálló gazdasági törvénykönyv létrehozásához vezetett (Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia). Egyesek a tartalmilag lesoványodott pénzügyi jognak a gazdasági jogba való beolvasztásáról elmélkednek,⁷ de adósok maradnak annak megválaszolásával, hogy az állami és szövetkezeti gazdálkodó egységekre koncentrált gazdasági jogi szabályozás esetén mi történék pl. a lakossági adókra, az állami pénzrendszerre, az állami biztosítás rendszerére vonatkozó vagy a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokból (egyezményekből) eredő pénzügyi szabályozási anyaggal? Volna-e értelme továbbá an-

⁶ Különösen: „A gazdasági jog problémája” c. könyvében (1951), és „A tulajdonjog formái és a szocialista jogrendszer tagozódása” c. cikkében (Jogtudományi Közöny, 1959. 5. sz.)

⁷ Vö. Dornberger: Zur Konzeption der Vorlesung: „Recht der sozialistischen Wirtschaft der Deutschen Demokratischen Republik”, Staat und Recht, 1958., továbbá H. Oertel vitaindításul szánt cikke a „Vertragssystem” 1968. évi 10. számában. — Oertel felfogásának helytelenségét mutatja ki Dr. R. Zötsche ugyane folyóirat 1969. évi 1. számában („Das Finanzrecht der DDR im sozialistischen Rechtssystem). — Vö. továbbá: Dr. Schutzenmeister: Zur komplexen rechtlichen Regelung finanzieller Beziehungen. Uo., 1969. 7. sz.

nak, hogy egyes adónemeknek (pl. földadó, forgalmi adó) a szocialista gazdálkodási szervekre és a magánosokra egyaránt érvényesülő elvei és szabályai több helyen kodifikáltassanak, nem beszélve az adóigazgatási szervezet és eljárás számos azonos szabályáról? A pénzügyi ellenőrzés több területe a szabályozás szempontjából megint nem volna célszerűen elválasztható aszerint, hogy az ellenőrzés a szocialista gazdálkodó egységekre vagy magánosokra vonatkozik-e? (Pl. vámellenőrzés, adó- és jövedéki ellenőrzés, illetékek stb.) A pénzrendszernek és a tervszerű devizagazdálkodási rendszernek alapvető szabályait külön-külön kodifikáljuk a gazdasági szervezetekre és a lakosságra? Vagy pedig - a „beolvasztásos” elmélet szerint - szélesítsük ki a „gazdasági jog” kereteit olyannyira, hogy abban a *magánosoknak az állammal szemben* fennálló pénzügyi kötelezettségei is helyt kapjanak? (Ennek elfogadása esetén viszont logikusnak látszanék az a további kívánság is, hogy a magánosnak az állammal és az állami vállalattal szemben fennálló szerződéses viszonya (pl. adásvétel) ugyanabban a törvénykönyvben szabályoztassék, amely rendezi a vállalatok egymás közötti ilyen kapcsolatait.) Van olyan felfogás is, amely szerint a megszüntetendő pénzügyi jognak talán nem is teljes anyagát kell átvinni a gazdasági törvénykönyvbe, hanem pl. az állami költségvetést, az állami pénzrendszert és a pénzforgalmat az *államjog* körébe kell utalni.⁸ A szocialista pénzügyi jogi szabályozás egységes tárgyának, a nemzeti jövedelem elosztásánál szerepet játszó állami pénzügyeknek ilyen önkényes szétszakítása pénzügyi jogi oldalról vett példa lehet arra, hogy a gazdasági törvénykönyv és jogágazat erőltetett koncepciója milyen ésszerűtlen megoldásokhoz vezethet.

5. *Összefoglalóan:* Hazánkban a gazdasági jogi vitának az új mechanizmussal kapcsolatos kodifikáció során történt felélékülése után, az ellentétes nézetek dacára (vagy eredményeképpen) mintha kialakulóban volna valami olyan „communis opinio”, amely *nem* tagadja ugyan a gazdasági jogi szemlélet termékenyítő hatását és praktikus felhasználhatóságát (oktatásnál, kézikönyvekben, tudományos kutatásban és részterületre vonatkozó komplex jogi szabályozásban), de az *átfogó kodifikációban* fenntartandónak véli a „klasszikus” jogágazatokhoz való alkalmazkodást; ugyanakkor helyesli a vitában leginkább érintett kódex, a polgári törvénykönyv egyes fejezeteinek *népgazdasági modellra* való átalakítását. Némi egyszerűsítéssel úgy is mondhatnám, hogy Magyarországon ebben a kérdésben az uralkodó álláspont: a gazdasági jog első értelemben vett koncepciójának (ágazati különállás) elvetése mellett a gazdasági jogi szemlélet és módszer (rendszerelés) praktikus felhasználhatóságának elismerése, a „*gazdasági jog*”-nak ilyen értelemben való művelése, hasznosítása.

6. A teljesség kedvéért elő kell azonban adnom azt is, hogy a magyarországi új „gazdasági jogi” vitában olyan álláspont is kifejezésre jutott, amely az imént említett „communis opinio”-tól eltérően (tehát a gazdasági jogi szem-

⁸ *Oertel:* Uo.

lélet praktikus előnyeinek elismerésén túlmenően) ismét az önálló jogágazatiság, a külön gazdasági jogi kódex helyessége mellett álltak ki. E nézet leghatározottabb képviselője most is *Samu Mihály* prof., aki gazdasági jogi elméletének 1964-ben könyvben történő publikálása⁹ után a mostani vitában is kifejtette -- jogelméleti oldalról -- nézeteit s állást foglalt az általa többször „vállalati jog”-nak nevezett új jogágazat és törvénykönyv helyessége mellett. Szerinte egyrészt a központi irányítás és a vállalati gazdálkodás egymástól való *elválaszthatatlansága* (ami sajátos szabályozási módszert igényel: a polgári jogra jellemző mellérendeltségi módszer összekapcsolását az alá- fölérendeltségi módszerrel), másrészt a sajátos vállalati jogszabályoknak a polgári és az államigazgatási jogtól való minőségi eltérése (sajátos jogviszonyfajták, sajátos felelősség, sajátos szankciórendszer, sajátos eljárás) -- különösen az új gazdaságirányítási rendszerben -- eleve kétes értékűvé tesz minden olyan kodifikációt, amely a polgári jog hagyományos keretein épül fel, erőltetett egységesítésre törekszik.

7. Végezetül megemlítem, hogy a fentiekben többször említett jogi vitát a Magyar Jog szerkesztősége azzal zárta, hogy az hasznos és érdekes volt, elsősorban a gazdaságirányítás új rendszerével kapcsolatos kodifikációs feladatok megoldása szempontjából.

VILÁGHY MIKLÓS: A GAZDASÁGI JOG MAGYARORSZÁGON

1. A gazdasági jog problémája a jogrendszer tagozódására vonatkozó elmélet egyik részkérdése. Ebben a megállapításban a nyugati és a keleti országok jogtudósai egyaránt egyetérthetnek. Ezen túlmenően azonban a gazdasági jog problémája merőben más társadalmi-gazdasági körülmények között, más elméleti kiindulópontok alapján merül fel Keleten és Nyugaton. A kétféle problémafelvetés között bizonyos hasonlóságok vannak ugyan, ezek azonban tisztán formai természetűek és a lényegyet tekintve eltérő tartalmat fejeznek ki.

Ami mindenekelőtt a gazdasági jog problémájának történeti kialakulását illeti, egyet kell érteni azzal a felfogással, amely szerint ez a kérdés először a weimari Németország jogtudományában merült fel.¹ Bár a gazdasági jog

⁹ A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Bp. 1964.

¹ A német gazdasági jogi felfogás kialakulásához l. a következő irodalmi utalásokat: J. W. Hedemann: Reichsgericht und Wirtschaftsrecht, Jena 1929. – H. Goldschmidt: Reichswirtschaftsrecht, Berlin 1923. – F. Klausning: Wirtschaftsrecht (a Beiträge zum Wirtschaftsrecht c. mű I. kötetében Marburg 1931. 1–87. l.) – F. Darmstaedter: Das Wirtschaftsrecht in seiner soziologischen Struktur, Berlin 1928. – W. Schmidt – Rimpler: Vom System des bürgerlichen, Handels- und Wirtschaftsrechts, (a Zur Erneuerung des bürgerlichen Rechts c. műben, Berlin 1938. 79–94. l.)

mibenlétét illetően a két világháború közötti német jogtudomány sem jutott minden tekintetben megegyező, lezárt eredményekre, a tudományos irodalom áttekítéséből világosan látható, hogy ez a probléma annak nyomán vetődött fel, hogy már az első világháború alatt, de még inkább az első világháború után az állam kezdett olyan módon beavatkozni a gazdasági élet korábban szabadnak tekintett folyamataiba, amilyen korábban ismeretlen volt. A XIX. századi „laissez faire” tételét a modern kor gazdasági fejlődése fokozatosan meghaladta, az állam (időszakonként lényegesen eltérő eszközökkel) egyre inkább kezdett igényt formálni arra, hogy a gazdasági életet irányítsa. A gazdasági jog ilyen körülmények között úgy tűnt fel, mint elszakadás a XIX. század dogmatikus-formalista jogászai gondolkodásától, mint olyan törekvés, amely a formalizmus helyett a gazdasági élet lényegi, tartalmi szükségleteinek megragadására és kifejezésére irányult. A gazdasági jogot tehát ebben a nyugati alakjában úgy lehetne jellemezni, mint olyan jogszabályok és jogintézmények összességét, melyek a gazdasági élet viszonyaiba való állami beavatkozás nyomán fejlődtek ki. Természetes, hogy azokban a kontinentális jogrendszerekben, amelyek a magánjog és a kereskedelmi jog megkülönböztetését ismerték, ez a törekvés mindenekelőtt a kereskedelmi jog hagyományos területét érintette. Ezen a területen belül is mindenekelőtt a német típusú kereskedelmi jog volt az a terület, amelyet a társadalmi viszonyoknak ez a változása elsősorban befolyásolt. Természetes továbbá, hogy a két világháború között német jogtudományi gondolkodásnak ez az új iránya továbbterjedt mindazoknak az országoknak a jogára, és jogtudományára, amelyek ebben az időben, sőt már a XIX. század folyamán is a német jogi gondolkodás hatása alatt állottak. Ezek közé tartozott Magyarország is. Innen érthető, hogy a gazdasági jog gondolata — az előbb említett értelemben — a harmincas évek elején már Magyarországon is felmerült.² Innen érthető továbbá az is, hogy a második világháború után, amikor más európai országokkal együtt Magyarország is a szocialista átalakulás útjára lépett, a fokozatosan kialakuló új magyar jogi gondolkodás az államosításokat és egyáltalában a gazdaság állami eszközökkel való megszervezését kezdetben úgy fogta fel, mint „gazdasági jogi” jelenségeket. Ez a néhány évig tartó eszmetörténeti fejlődés azonban egy 1950-ben lezajlott tudományos vita eredményeként megszakadt, a gazdasági jog mint különálló jogágazat elméletét a magyar jogtudomány elvetette. A mai helyzetre az jellemző, hogy Magyarországon különálló „gazdasági jogot” a magyar jogtudomány irányadó képviselői nem ismernek el. Bár más szocialista országokhoz hasonlóan időnként a magyar jogtudományban is felmerülnek olyan törekvések, amelyek valamilyen értelemben egyfajta gazdasági jog kialakítására irányulnak, ennek a felfogásnak számottevő elméleti képviselői ma már nincsenek.

² A második világháború előtti magyar gazdasági jogi elméletre nézve l. Kuncz Ödön: *Beköszöntő. Gazdasági jog. I. évf. 1. szám. (1931. magyarul).*

Ahhoz azonban, hogy a nyugati és főleg a német jogász ezt a vázlatosan bemutatott magyar jogi fejlődést világosan megérthesse, meg kell ismerkednie a marxizmus társadalmi és jogi elméletének bizonyos vonásaival.

2. Marx és Engels a társadalom szocialista átalakulásának lefolyását annak idején másképp képzelték el, mint ahogyan az utóbb a valóságban végbement. Amikor elképzeléseiket kialakították, az európai kapitalizmus a „laissez faire” klasszikus korszakát élte. Marx és Engels úgy képzelték el, hogy a szocialista forradalom elsők a legfejlettebb országokban fog győzni és a forradalom az első győzelem után rövid idő alatt világforradalomná változik. Ebben a világforradalomban az állam, amelyet - történelmileg helyesen - a magántulajdon termékének, következményének tekintettek, az osztályellentétek megszűnése folytán viszonylag rövid idő alatt feleslegessé, meghaladottá válik, ezért elhal és helyét az egyesült dolgozók társadalmi öngazgatása és a társadalmi szükségletek tervszerű kielégítése foglalja el. Ilyen kiindulópont mellett nyilvánvalónak látszott az is, hogy a szocialista forradalom győzelme után az állam elhalásával párhuzamosan fokozatosan elhálnak az időközben maximális méretekre nőtt, mindenre kiterjedő áru-pénzviszonyok is, amelyeket a termékek szocialista elosztásának rendszere vált fel.

A társadalmi valóság fejlődése rácaffolt a marxizmus megalapítóinak ezekre az elképzeléseire. A szocialista forradalom nem a gazdaságilag legfejlettebb országokban győzött elsők, hanem éppen ellenkezőleg, a gazdaságilag egyik legkevésbé fejlett országban, a cári Oroszországban. A forradalomnak egy országban való győzelme nem indított el viszonylag rövid idő alatt lejátszódó világforradalmi folyamatot. A szocializmus eleinte csak egyetlen, utóbb csak néhány országban győzött. Az állam mint a társadalomtól elkülönült, területileg szervezett közhatalom, nem halt el. Végül az áru-pénzviszonyok legalábbis bizonyos területeken — a központi tervezés, a tervgazdálkodás körülményei között is fennmaradtak. Mindent összevéve a szocialista forradalom fejlődése némi túlzással — „fordítva” zajlik le. Sorra véve a szocialista átalakulás folyamatának ebből a „megfordítottságából” eredő kérdéseket, az utolsó félszáz év tapasztalatainak összefoglalását ebben a tekintetben a következő módon kísérelhetjük meg.

a) Olyan körülmények között, amikor a szocialista gazdasági rend csak egyetlen vagy néhány s különösen, ha egymástól földrajzilag esetleg távol eső országokban győz, az állam, mint területileg szervezett közhatalom fennmaradása szükségszerű. Abban a kérdésben azonban, hogy ennek a szocialista államnak milyen feladatai vannak, eltérőek a vélemények. Míg a Szovjetunióban és a legtöbb más szocialista országban a gazdasági építés az államhatalom vezetése mellett folyik és az ezekben az országokban általánosan elfogadott nézet szerint így is kell folynia, addig Jugoszláviában az a felfogás az uralkodó, hogy az állam gazdasági szerepe csak a szocialista átalakulást követő első időszakban jelentős és arra korlátozódik, hogy a termelőeszközöket társadalmi

tulajdonba vegye és átadja azokat a vállalatokban és intézményekben dolgozó embereknek, akik azután a társadalmi öngazgatás rendszerében maguk döntenek a munkafolyamatok további irányításáról. Akár az egyik, akár a másik felfogás mellett azonban az állam elhalásának kérdése egyetlen szocialista országban sem vethető fel komolyan.

b) Minden szocialista gazdasági rendszer alapja és minden kapitalista rendszertől megkülönböztető jellemvonása a termelés eszközeinek társadalmi tulajdona. A szocialista államban és jogrendszerében nem létezik többé elvont értelemben felfogott tulajdon, hanem különböző tulajdoni formák vannak, amelyek között a termelés eszközeinek társadalmi tulajdona az alapvető jelentőségű. A társadalmi tulajdon lényegét tekintve annyit jelent, hogy a termelés eszközeivel és eredményével maguk a közvetlen termelők rendelkeznek. Abban a kérdésben azonban, hogy a közvetlen termelőknek a termelés eszközeivel és eredményével való ezt a rendelkezését milyen módon kell megvalósítani, ismét eltérőek a vélemények, és pedig ismét elsősorban az állam gazdasági szerepének eltérő értékelése miatt. A Szovjetunióban és a legtöbb más szocialista országban a termelés eszközeinek és eredményének társadalmazása mindenképp az állam közvetítésével valósult meg, a termelési eszközök zöme állami tulajdonban van. Emellett a dolgozó parasztok és a kisiparosok tulajdonának társadalmazása nyomán a társadalmi tulajdon másik formájaként szövetkezeti tulajdon alakult ki. – A jugoszláv felfogás szerint ezzel szemben az állam mint közhatalmi szervezet, társadalmi tulajdon hordozójául nem szolgálhat, szerintük erre a feladatra csak a dolgozóknak az öngazgatás rendszerében működő munkaszervezetei lehetnek alkalmasak.

c) Az államhoz hasonlóan az áru-pénzviszonyok sem tűnnek el nyomban azáltal, hogy a szocialista átalakulás végbemegy. Abban a kérdésben azonban, hogy az áru-pénzviszonyok milyen körben maradnak fenn, a nézetek három fő irányt mutatnak. A legtöbb szocialista országban elfogadott felfogás szerint valódi áru-pénzviszonyok csak a két alapvető társadalmi tulajdoni forma (az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon) egymás közti viszonyában, továbbá az állampolgárok és a szocialista szervezetek egymás közti viszonyában, végül a külkereskedelemben vannak. Az állami tulajdonon belül (tehát állami szervezetek egymás közti viszonyában) ez a felfogás valódi áru-pénzviszonyokat nem ismer el, csak áru formájú, de nem áru tartalmú vagyoni viszonyokat, amelyek körében azonban a ma egyhangúnak mondható felfogás szerint szélesíteni kell az értéktörvény, a kereslet – kínálat törvényének figyelembevételét. – A jugoszláv felfogás ezzel szemben az első, forradalmi időszakot követően magától értetődőnek tartja az áru-pénzviszonyok fennmaradását, és pedig az öngazgatás rendszerében működő szervezetek egymás közti viszonyában is. – Végül a harmadik felfogás, a Magyarországon uralkodó: a népgazdaság tervszerű központi irányításának és az áruviszonyok, a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása a termelőeszközök társadalmi tulaj-

dona alapján. Ez a harmadik felfogás elismeri az áru-pénzviszonyok létezését az állami tulajdon körén belül is, s a piaci viszonyok alakulását pedig az állam közvetett gazdasági eszközökkel (árpolitika, bank- és hitelpolitika, szubvenzionálás stb.) törekszik a központi terv célkitűzéseinek szolgálatába állítani.

d) Minden szocialista rendszer egyetért a tervgazdálkodás elvében, tehát abban, hogy szocialista gazdasági rendszer tervgazdálkodás nélkül nem képzelhető el. A kérdés csak az, hogy a tervgazdálkodás elvét a gyakorlatban milyen módon kell érvényesíteni? A szocialista gazdaság olyan rendszerében, amely az állam gazdasági irányító szerepét nemcsak a szocialista fejlődés kezdetén, hanem az egész szocialista fejlődés során jelentősnek tartja, s amely a termelési eszközök társadalmisítását elsősorban államosítással oldja meg, az állami közhatalom és az alapvető termelési eszközök tulajdonjoga egy kézben, az állam kezében egyesül. Az ebből adódó gazdaságpolitikai problémákat a szocialista társadalmi rendszer eddigi tapasztalatai alapján háromféle formában lehet megoldani. Az első megoldás az, hogy az állam mintegy „összeolvastja” a kezében levő közhatalmat és az ugyancsak rendelkezése alatt álló tulajdonjogot. Ennek a rendszernek első változata volt a Szovjetunióban, a hadikommunizmus éveiben a gazdálkodás „kincstári”, „kötségvetési” megoldása. Ez a rendszer fejlődött tovább a Szovjetunióban az ún. önálló gazdaságos elszámolás elvének bevezetése után úgy, hogy az állami vállalatokra irányadó tervet az állam mint közhatalmi szervezet állapítja meg és az állami vállalatok az állam irányában e terv végrehajtására kötelesek. A második megoldás (ez a mai magyar rendszer) elvileg kettéválasztja az államot mint a közhatalom birtokosát, és az államot mint tulajdonost, mint vállalkozót. Az állami tulajdon elvét tehát ez a rendszer sem adja fel, de a központi tervezés és a piac egységének megvalósítására törekszik, miközben az állam a piacot elsősorban közvetett eszközökkel befolyásolja olyan irányban, hogy a piaci mozgás végső eredményében a központi terv megvalósításának célját szolgálja. Végül a harmadik megoldás mintegy átmenetet jelent az első és a második módszer között: nem veti el egészen a közhatalmi tervezés, a tervutasítás rendszerét, hanem ezen belül igyekszik a korábbinál fokozottabban figyelembe venni a kereslet-kínálat törvényének hatását. Ez utóbbi rendszer érvényesül jelenleg Magyarország kivételével a többi KGST-államokban.

3. A szocialista gazdaság szerkezetének áttekintése után most már visszatérhetünk a gazdasági jog problémájára a szocialista jogrendszerekben.

A gazdasági jogi elmélet első formája a Szovjetunióban a 20–30-as évek jogtudományában jelentkezett. Ebben az időszakban a szovjet jogtudományi gondolkodásban még erősen érezhető volt Buharin nézeteinek hatása, aki szerint a szocialista forradalom győzelme után az államnak mint közhatalmi szervezetnek rövidesen el kell tűnnie. E nézet egyik képviselője a jogi elméletben Pasukanisz, az akkori idők egyik vezető szovjet jogtudósa volt,

aki szerint³ a jog nem más, mint a magántulajdonon alapuló áruviszonyok egyik kifejezőmódja, a jogfejlődés pedig egybeesik a magántulajdonon alapuló áruviszonyok fejlődésével. Szocialista körülmények között tehát csak annyiban van jog, amennyiben van magántulajdon és vannak ezen alapuló áruviszonyok. Az ezekre vonatkozó állami rendelkezések a szó valódi értelmében jogi jellegűek, s összességükben a polgári jogot alkotják. Ezzel szemben a társadalmi tulajdonon alapuló gazdálkodás viszonyait rendező jogszabályok valóban szocialista jellegűek, de nem valódi jogszabályok többé, hanem adminisztratív-technikai normák. Pasukanisz tehát, akinek alapvető nézeteit a szóban forgó korszak másik vezető szovjet jogtudósa, Sztucska is átvette, a jogot és a szocializmust voltaképpen egymást feltétlenül kizáró jelenségnek tartotta. Amennyiben a szocialista forradalom után jog még van, az csak polgári maradvány lehet, amennyiben pedig a gazdasági életet rendező új szabályok keletkeznek, ezek nem lehetnek többé jogi természetűek. A vagyoni viszonyokra vonatkozó szabályok eszerint vagy jogi természetűek (ebben az esetben polgári jellegűek) vagy szocialista jellegűek (ebben az esetben azonban már nem jogi természetűek). E felfogás következményeit a vagyoni viszonyok állami szabályozására nézve úgy vonták le, hogy a társadalmi, különösen pedig az állami tulajdonra és az ezen alapuló csereviszonyokra vonatkozó szabályokat a gazdasági jogba utalták, amelynek szocialista jellegét végül is elismerték, az egyéb tulajdoni formákra és azokon alapuló csereviszonyokra vonatkozó szabályokat pedig a polgári jog részeinek tekintették.

Ennek az első szocialista gazdasági jogi elméletnek a hibái rövidesen világosakká váltak. Az első szocialista állam keletkezése óta szerzett tapasztalatok világosan bebizonyították, hogy az állam, illetőleg a jog és a szocializmus nem egymást kizáró jelenségek, hogy az állam és a jog elhalásáról a most folyó történelmi időszakban nem lehet szó. E tapasztalat világossá válásával a vagyoni viszonyok jogi szabályozásának említett kettéválasztására vonatkozó elméleti feltevés megdőlt, s ez volt a magyarázata annak, hogy megdőlt a gazdasági jogi elméletnek ez a változata is.

Újabbán, az 50-es és a 60-as években egyes szocialista országokban ismét kialakult egy új gazdasági jogi elmélet, amely a szocialista tulajdoni és csereviszonyok ugyanolyan kettéválasztását célozza, mint a korábbi, anélkül azonban, hogy a korábbi elmélet nyilvánvalóan hibás kiindulópontját átvénné. Ez az újfajta felfogás ma általánosan elfogadott a Német Demokratikus Köztársaságban, első törvényhozási lecsapódását pedig az 1964. évi csehszlovák polgári és gazdasági törvénykönyvekben kapta. Az 1964. évi Csehszlovák Gazdasági Törvénykönyv 1. §-a szerint ez a törvénykönyv szabályozza a nép-gazdaság tervszerű irányítását és a szocialista társadalmi tulajdont, a gazda-

³ Az első szovjet gazdasági jogi elméletre nézve I. E. Pasukanisz: *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, Wien 1929. — R. Schlesinger: *Soviet Legal Theory*, London 1945.

sági tevékenység megszervezését, a szocialista szervezetek jogállását és azok gazdálkodását, a szocialista szervezetek együttműködését és a kötelezettségeik megszegéséért fennálló anyagi felelősségüket, végül a szocialista szervezetek fizetési és hitelviszonyait. Ezzel szemben a polgári törvénykönyv szabályozza az állampolgárok és a szocialista szervezetek között, valamint az állampolgárok között létrejövő jogviszonyokat. E felfogás szerint tehát a gazdasági jog a társadalmi tulajdonon, a polgári jog a személyi tulajdonon alapszik. A csehszlovák törvényhozás megoldásához hasonló elméleti törekvéseket a szovjet jogtudományban is ismerünk.

4. A magyar jogtudomány a jogrendszer tagozódásának kérdésében a marxizmusnak a jogra vonatkozó általános felfogásából indul ki. A jogot e felfogás szerint nem lehet megérteni sem önmagából, sem az emberi szellem fejlődéséből, hanem kizárólag azokból az anyagi, társadalmi életviszonyokból, amelyekben a jog gyökerezik. E felfogás következménye, hogy a magyar jogtudomány a jogrendszer tagozódása körébe eső problémák megoldásánál alapvető ismérvként mindig a jogi szabályozás tárgyául szolgáló társadalmi viszonyokat veszi alapul. Emellett a magyar jogtudományban is elfogadott az a nézet, hogy a szabályozás tárgya mint alapvető ismérv mellett egyes jogágazatok elhatárolásához még egy másodlagos ismérvre is szükség van, ez a szabályozás módszerének ismérve. Olyan jogágazatok elhatárolásánál, amelyek lényegileg azonos társadalmi viszonyokat szabályoznak, a tárgy mellett másodlagos elhatároló ismérvként a szabályozás módszere jön figyelembe.

Ha ezeket az ismérveket a gazdasági jog problémájára alkalmazzuk, mindenekelőtt azt a kérdést kell feltennünk, mit is értünk voltaképpen „gazdaság” vagy „gazdasági viszonyok” alatt? Erre a kérdésre a marxi gondolkodás alapján teljesen egyértelműen lehet válaszolni: a gazdaság a termelés, az elosztás, a csere, illetőleg a forgalom és a fogyasztás dialektikus egysége. Ebben az egységben a termelés az alapvető, a meghatározó jellegű mozzanat. Anélkül, hogy ezt a természetét tekintve közgazdaságtudományi problémát a továbbiakban részletesebben kifejthetnénk, ebből az alaptételből, tehát a marxi gazdaságfelfogásból jutott a magyar jogtudomány még az 50-es évek elején arra a következtetésre, hogy a termelés, az elosztás, a csere, illetőleg a forgalom, valamint a fogyasztás szabályozását célzó elsődleges jogi formákat egységükben kell felfogni, és egyetlen jogágazat keretében kell elméletileg tanulmányozni, illetőleg törvénykönyvben szabályozni. A magyar jogtudomány éppen ezért nem választja külön a társadalmi tulajdont és az azon alapuló szerződéses és felelősségi viszonyokat a személyi tulajdontól és az azon alapuló szerződéses és felelősségi viszonyoktól, nem választja külön a szocialista szervezetek egymás közti jogviszonyait az állampolgárok jogviszonyaitól, illetőleg az állampolgárok és a szocialista szervezetek között keletkező jogviszonyoktól.

Ami közelebről az ilyen módon felfogott vagyoni viszonyok természetét illeti, a magyar jogtudományban általánosan elfogadott az a nézet, hogy ezek

a viszonyok túlnyomórészt árutermészetűek, áru- és pénzviszonyok. Az áru-pénzviszonyok jogi szabályozását és elméleti kutatását a Magyarországon általánosan elfogadott (bár nem vita nélkül álló) felfogás a polgári jog tárgykörébe utalja. A polgári jog eszerint lényegileg az áru-pénzviszonyok joga. Emellett a polgári jog körében szabályoz a magyar törvényhozás bizonyos olyan jogviszonyokat is, amelyek alapjukban nem vagyoni természetűek ugyan, de olyan szorosan kapcsolódnak az áru-pénzviszonyokhoz, hogy áru formájú szabályozásuk mai körülmények között szükségszerű. Ilyenek mindenekelőtt az ún. személyiségi jogok vagy a szellemi alkotások védelmével összefüggő kérdések.

A magyar jogtudomány művelői teljesen tisztában vannak azzal, hogy ez a megoldás, amelyet az 1959. évi magyar Polgári Törvénykönyv alapján elfogadott, sok vonatkozásban vitatható. Nyilvánvaló, hogy ezek a viták és a nemzetközi jogtudomány eredményei beható mérlegelés és újabb vita tárgyai lesznek akkor, ha az 1959. évi magyar Ptk. esetleges felülvizsgálatára kerül sor. Egyelőre azonban nem látunk olyan elméleti koncepciót, amely társadalmi viszonyaink jogi szabályozásának alapjaként a jelenleginél helyesebb lenne.

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A MAI KAPITALIZMUS PROBLÉMÁIRÓL

GÖNCÖL GYÖRGY

1970. június 1. és 4. között zajlott le a Tudományos Akadémián az a nemzetközi konferencia, amely a mai kapitalizmus egyes fő problémáival foglalkozott behatóan. A konferenciát az MTA Közgazdaságtudományi Intézete rendezte. A konferencia résztvevői a szocialista országok testvérintézetének delegációi voltak. A kapitalizmus közgazdasági problémáival foglalkozó delegációk (bolgár, lengyel, román, cseh, szlovák, szovjet) tevékeny közreműködése biztosította a konferencia sikerét. 1968 májusában egy belgrádi előmegbeszélésen történt megállapodás szerint a résztvevők orosz és angol nyelven vitaanyagokat küldtek be a konferencia budapesti szervező bizottságához, amelyeket a szervező bizottság a résztvevők között szétküldött. A később beérkezett anyagok a konferencia kezdetén szintén a résztvevők rendelkezésére álltak.

A konferencia ilyen megszervezése mellett talán a szokásosnál egy fokkal jobban sikerült megoldani a nemzetközi konferenciák azon problémáját, hogy a résztvevők inkább már bizonyos velük ismertetett vagy általuk ismert nézetekhez foglaljanak állást és így valódi vita fejlődjék ki, semmint hogy a konferencia szükségszerűleg rövidre szabott idejét nagy előadások felolvasása töltse ki.

A szocialista országokból érkezett delegációkon kívül még részt vett a konferencián két marxista egyetemi tanár: Ron Bellamy, a Leeds egyetem professzora és Philippe Herzog francia egyetemi tanár.

A vita két nagy témakör kapcsán bontakozott ki:

1. A közgazdaságtan ideológiai aspektusai;
2. A tudományos-technikai forradalom tükröződése a közgazdasági elméletekben.

A magyar vendéglátók szintén igyekeztek a tárgykörben folyó kutatásokat és elért eredményeket lehetőleg széles skálában a konferencia résztvevői elé terjeszteni.

Professzor dr. Bognár József, az MTA levelező tagja megnyitó beszéde felhívta a figyelmet a legújabb közgazdasági elméletek kritikai regisztrálásának fontosságára. Ezután hangzott el Göncöl György vitaindító előadása

„A mai kapitalizmus az elméletben és a valóságban” címmel, amelyben kiemelte a mai kapitalizmus azon legújabb vonásait, amelyeknek az elemzése, pontos körülhatárolása és értelmezése a marxista kritikának egyik fontos időszaki feladata.

Hangsúlyozta: a kapitalizmus jelenlegi fejlődéstörténeti fázisát egyrészt a technikai haladás rendkívüli meggyorsulása, másrészt a parazitizmus példátlan elburjánzása jellemzi; egyrészt a termelési anarchia tobzódása (ezzel kapcsolatban az előadó is és néhány neves külföldi közgazdász is kiemelte a legújabb monopolista képződmény, az úgynevezett konglomerátumnak jelentőségét); másrészt a tervezés fokozott szükségessége és nélkülözhetetlensége.

Ebből az ellentmondásos, bonyolult helyzetből adódnak a polgári apologetika legújabb megnyilvánulásai is. Ilyennek ismerték fel a konferencia résztvevői Galbraith divatos és szellemes új könyvét, „Az ipari társadalom” címűt is. Ezzel kapcsolatban Göncöl hangsúlyozta, hogy Galbraith ugyan a polgári gazdaságtan kedvenc teorémáival szemben rámutat a monopolista valóság néhány nagyon fontos vonására; ugyanakkor azonban egy, a könyvről folyó vitát összefoglaló cikkben oda lyukadt ki, hogy „az ellenség nem a kapitalizmus, hanem a bürokrácia.”

A vulgáris apologetikát a marxi kritika mindennek előtt tudománytalansága miatt állítja pellengérré. Ez egyszersmind azzal a kötelezettséggel jár, hogy a kritikának tudományosnak kell lennie, mint ahogyan a tudomány kritikai jellege is feltétlen követelmény. A nem tudományos harc az apologetika ellen, a kritikátlan vagdalkozás csak arra alkalmas, hogy a marxizmus hitelét lejárassa.

Ez a probléma kezdettől fogva igen nagy szerepet játszott bizonyos elméleti alapállások megítélésében. A nem az igazi marxista szellemtől áthatott, nem valóban kritikai és forradalmi módszerrel vívott harc az apologetika ellen mindig is azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a csecsemőt a fürdővízzel önti ki.

Vegyük pl. a munkaerő teljes elértéktelenedéséről szóló vulgáris-apologetikus tételt. Ez a tudományos-technikai forradalom hatását a munkaerő értékére így értelmezi: aki manapság nem képes mást áruba bocsátani, mint pusztán munkaerejét, az olyasvalamit akar eladni, amiért senkisé is bolond pénzt adni, amit nem érdemes megvenni.

A fogalmazás Norbert Wiener azon könyvében fordul elő, amelyben zseniális, matematikailag megalapozott felfedezését, a kibernetikát akarta szélesebb olvasóközönség számára népszerűsíteni. (Norbert Wiener, *The Human Use of Human Beings*).

A fenti diktummal Wiener egyszerűen kiiktatja a munkásosztályt az újratermelési folyamatból. Ennek az apologetikus célzata teljesen világos. A megállapítás tudománytalanságát sem nehéz bizonyítani.

Az következik-e ebből, hogy a kibernetika nem ér egy hajítófát sem?

Ilyen következtetésre jutni nyilván nem kisebb ostobaság volna, mint maga az eredeti, megbírált és cáfolt tétel.

Követendő példát arra, hogy miként kell ilyen esetekben eljárni, maga Marx ad. A szóban forgó kérdés elméleti és gyakorlati horderejét, mind a növekedési elmélet, mind az ún. gyorsulási elv, mind pedig a technikai haladás megítélésének szempontjából aligha lehet túlbecsülni. A növekedési potenciálnak egyik olyan legfontosabb összetevőjéről van szó, amely az akkumuláció magasabb szintjein a növekedés magasabb lépcsőfogain lép igazán működésbe. A gazdasági növekedés során az akkumuláció magasabb és magasabb szintjein az amortizációs alap egyre számottevőbb mértékben akkumulációs alappá változik. Amennyiben ez a törvényszerűség érvényesül, az akkumuláció forrása nem a tőkésített értéktöbblet, hanem az amortizáció céljaira félretett összeg. „Rövidebb vagy hosszabb szakaszokban így újratermelés megy végbe, és pedig – a társadalom szemszögéből nézve – bővített újratermelés; extenzív, amennyiben a termelés terepe tágul; intenzív, amennyiben a termelési eszköz hatékonyabbá válik. Ez a bővített újratermelés nem akkumulációból származik – nem az értéktöbblet tőkésítéséből, hanem az állótőke testéről levált, pénzformában önállóított értéknek visszaváltoztatásából új, vagy pótlólagos, de mindenképpen hatékonyabb azonos rendeltetésű állótőkévé.” (Kapital II, 166.)

Ezzel a felismeréssel először MacCulloch-nál találkozott Marx s ezért, mint egy Engelshez írott levélben mondja, ügyet se vetett rá, gondolván a vulgáris közgazdász felfedezése nemigen mozdítja elő a tudományt. Amellett a dolog apologetikus célzata is világosnak tűnt: az egész íme azt bizonyítaná, hogy a bővített újratermelésnek van valamely, a kizsákmányolástól független, pusztán a gépi termeléssel összefüggő technikai forrása.

A tételnek ez a felszínes és apologetikus felfogása még ma is kísért a technikai haladás bizonyos metafizikai, a valóságos munkafolyamattól elszakított változataiban. Marx szemében még a technikai haladás az állótőke különböző tökéletesített és hatékonyabb formáiban testesül meg, – a társadalmi ösztőke növekedésének abban a folyamatában, amelynek jellemzője egyrészt, hogy az állandó tőke gyorsabb ütemben növekszik, mint az ösztőke és hogy ugyanakkor azért a foglalkoztatott munkáslétszám abszolút mértékben növekszik. A termelési folyamatban a munkás az állótőke egyre növekvő tömegeit mozgatja: ebben áll a társadalmi munkatermelékenység emelkedésének lényege. A kapitalizmus fejlődéstörténetének ezt a szakaszát ez a parancsolat jellemzi: „Akkumulálni, akkumulálni, akkumulálni! Ez Mózes és a próféták.”

Ez természetesen egyszersmind azt jelenti, hogy a bruttó beruházások növekedésén belül a nettó beruházások gyorsabb ütemben növekednek, mint az amortizáció.

Ez azonban a dolog természete folytán nem mehet a végtelenségig. A termelési gépezet kiépítésének folyamatában szükségszerűleg bekövetkezik az az

átcsapási pont, ahol az amortizáció növekedésének üteme utoléri és túlszárnyalja a nettó beruházás növekedésének ütemét és végül is az a pont, amelytől kezdve már — technikai haladás mellett —, az amortizáció egymagában fedezi a bővített újratermelés tőkeköltségeit: ettől a fordulóponttól kezdve az emelkedő hozamok törvénye érvényesül.

Ez — osztársadalmi viszonylatban nézve — annyit jelent, hogy a Tőke és a Munka hozzájárulása a növekvő társadalmi termék előállításához elenyésző a „technikai tényező” hozzájárulásával összevetve. Legalábbis ez a látszat keletkezik, ha a termelési tényezők vulgáris koncepcióját elfogadva a termelési tényezők hozzájárulását mérjük. Ebben a felfogásban minden, ami nem tőke és nem munka a „technikai tényező” gyűjtő fogalmába tartozik. Az egész a technikai haladás olyan fetiszizálására fut ki, amely mellett a tőke és a munka, a kettő egymás közötti viszonya és köze a technikai haladáshoz teljesen eltörlődik. A tőke is és a munka is elpárolog a „technikai haladás” téglájában.

Ez a XX. század tudományos-technikai forradalmának alkimista értelmezése: kapitalista termelési folyamat, amelyben a munka nem számít és a tőke sem; végső kicsengésében a vulgáris apologetika megszünteti a gazdasági kategóriákat — magát a politikai gazdaságtant.

A konferenciára előterjesztett magyar anyagok között szerepeltek még a következő tanulmányok:

Ripp Géza: Közgazdaságtudomány és ideológia

Ádám György: Világkonszernek

Kornai János: Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet.

Mátyás Antal: A profit problémája a modern politikai gazdaságtanban

Schmidt Ádám: Polgári gazdaságtan és szocialista futuroológia.

A Budapesten a Közgazdaságtudományi Intézet rendezésében 1970. június 1. és 4. között megtartott konferencia a hasonló nemzetközi konferenciák olyan sorozatába illeszkedett, amely tízéves múltra tekinthet vissza. Az első ilyen jellegű konferencia 1960-ban jött létre Berlinben; a második 1964-ben Szófiában; a harmadik 1966-ban Bratislavában és a negyedik 1970-ben Budapesten.

A nemzetközi konferencia tematikájának kezdeti célkitűzését úgyszólván a dolog természete folytán a későbbiekben igen erőteljesen ki kellett szélesíteni. Eredetileg az elmélettörténeti jelleg túltengése volt megfigyelhető, — azzal a tendenciával párosulva, hogy csak az új teóriák és teorémák szembeállítását végezték el a marxizmus igazságaival.

Ezt a helyzetet nem lehet kielégítőnek tekinteni sem a polgári elméletek marxista kritikája, sem pedig a marxizmus továbbfejlesztése szempontjából. Éppen ezért már a berlini konferencián is számos oldalról felmerült a problémák nagyobb konkretizálásának a szükségessége. A helyzet és a fejlődés egyre sürgetőbbben azt követeli, hogy ne elméletet szembesítsünk elmélettel, hanem elméletet konfrontáljunk a valósággal és az elmélet helytállóságának egyik fő

kritériumává azt tegyük meg, hogy mennyire alkalmas az új folyamatok és az azokban felmerülő új problémák elemzésére.

Ennek a kritikuss, önkritikus értékelésnek az alapján jött létre az a következtetés, amely a szófiai konferencián már nagymértékben meg is valósult, hogy e nemzetközi konferenciák elmélettörténeti jellegét dúsitani és konkretizálni kell a mai kapitalizmus gazdaságpolitikai problémáinak a vizsgálatával.

A mai kapitalizmus problémáinak igen nagy része ugyanis — a 19. századbeli közgazdasági elméletektől eltérően — voltaképpen a gazdaságpolitika tudományos megalapozásához szándékozik hozzájárulni. Maga az úgynevezett keynesi forradalom, Keynes fő műve „A foglalkoztatottság, a pénz és a kamat elmélete” is ezen a vágányon gördül.

Ehhez hozzájárul, hogy az állammonopolista kapitalizmus elméletéről és gyakorlatáról kialakított marxista - leninista felfogás szintén nem elégedhet meg pusztán az idevágó polgári elméletek bírálatával, hanem szükségszerűleg — ez ebben a problémakörben főbenjáró ideológiai - politikai szempont! — az állammonopolista kapitalizmus egész problematikáját önállóan, saját platformjáról kellett, hogy megközelítse.

Ebben az irányban a marxizmus — leninizmus nemzetközi kihatását igen nagy mértékben erősítette és a további kutatásoknak komoly lökést adott a marxistáknak az a nagy nemzetközi összejövetele, amelyet a szocialista és kapitalista országok kommunista pártjai rendeztek 1962-ben Moszkvában a monopolista államkapitalizmus problémáiról. A dolognak itten a gyakorlati (a Feuerbach-tételek értelmében vett gyakorlati, azaz forradalmi) vetülete került a vizsgálódás homlokterébe. Ez rendkívül fontos fejlemény volt, mert enélkül a marxista értelemben vett gyakorlati kiigazodás nélkül az elmélet elsatnyul és vérszegénnyé válik.

Ugyanezen a vonalon jött létre a mai kapitalizmus problémáival foglalkozó nemzetközi konferencia Rómában a Gramsci Intézet rendezésében 1965-ben és Párizsban a Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának rendezésében 1966-ban.

Rendkívül jótékony hatást gyakoroltak ezek az összejövetelek azokra a nemzetközi konferenciákra is, amelyeknek, mint előljáróban említettük, eseménysorozatában az 1970. június 1 - 4. között lezajlott budapesti konferencia volt a negyedik.

Érdemes ezzel kapcsolatban külön felhívni a figyelmet a kapitalista országokból jött marxista közgazdászok hozzájárulására a budapesti konferencián. Mind az angol Bellamy professzor, mind a francia Herzog nagyon érdekes felszólalásaikban állást foglaltak a nyugati országokban gyakorolt állammonopolista tervezéssel kapcsolatos illúziók ellen. Egyik is, másik is saját országa állammonopolista tervezésének beható tanulmányozása és ismerete alapján annak a megalapozott meggyőződésüknek adtak kifejezést, hogy a szocialista tervezés tökéletesítésének útja nem a nyugati állammonopolista tervezési kísérletek másolása.

FRANCIA—MAGYAR JOGÁSZNAPOK „A GAZDASÁG ÉS A JOG” CÍMMEL

Másodszor került sor a francia—magyar jogtudományi együttműködés keretében a francia—magyar jogásznapok megrendezésére, ezúttal Párizsban, 1970. június 2–5-ig. A lengyel—francia és a jugoszláv—francia jogásznapok mellett a magyar—francia jogásznapok jelentős fóruma Franciaország és a szocialista országok jogászait kölcsönösen érdeklő jogtudományi kérdések megvitatásának. A tanácskozás napirendjén ezúttal *A gazdaság és a jog* címmel jelölt tárgykör szerepelt. A magyar akadémiai delegációban részt vettek a tanácskozáson *Szabó Imre* akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, *Kovács István* MTA lev. tag, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese, *Eörsi Gyula* MTA lev. tag, az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője, *Csanádi György* egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok kandidátusa, *Péteri Zoltán* az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője, az állam- és jogtudományok kandidátusa és *Vermes Miklós* az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos csoportvezetője, az állam- és jogtudományok kandidátusa.

Magyar részről a tanácskozásra a következő referátumok készültek: *Kovács István*: „A társadalom gazdasági berendezkedése és az alkotmányjog”; *Eörsi Gyula*: „A magyar gazdasági mechanizmus jogi aspektusai”; *Csanádi György*: „A szerződések szabályozása a magyar jogban”, és *Fonyó Antal—Vermes Miklós*: „A népgazdaság és a büntetőjog”.

Francia részről az alkotmányjogi szekcióban *Guy Braibant* (Maitre des Requêtes au Conseil d'Etat); a polgári jogi szekcióban *R. Houin* párisi professzor; a büntetőjogi szekcióban pedig *J. Mazard*, a Legfelsőbb Bíróság tanácsosa terjesztett elő referátumot.

A francia részről is nagyra értékelt tanácskozás anyagából közöljük a magyar referátumokat, amelyek interdiszciplináris folyóiratunk olvasói számára a főbb összefüggésekben átfogó képet nyújtanak az új gazdasági mechanizmus jogi kérdéseiről. Az egyes magyar referátumokat követően rövid összegezésben ismertetést közlünk (a megfelelő magyar referens összefoglalásában) a francia referátumokról, ill. a magyar és francia referátumok vitájáról.

KOVÁCS ISTVÁN: A TÁRSADALOM GAZDASÁGI BERENDEZKEDÉSE ÉS AZ ALKOTMÁNYJOG

I. A társadalom gazdasági berendezkedése és a szocialista alkotmányok

A gazdasági viszonyok és az alkotmányjog összefüggései speciális módon jelennek meg a szocialista államok jogrendszerében. A termelési eszközök társadalmi tulajdonának bázisán kialakuló politikai hatalom számára objektív szükségyszerűség, hogy a társadalmi folyamatok egészét, ezen belül különösen a gazdasági folyamatokat (értve ez alatt a mozgásban levő termelési és elosztási viszonyok összességét) a társadalom általános érdekeinek rendelje alá.

Az általános társadalmi érdekek primátusának érvényesítése igen differenciált mechanizmusra épül. Ez a mechanizmus az állami és nem állami (de végső soron szintén ösztársadalmi méretekben funkcionáló) ún. társadalmi szervezetek erősen tagolt hálózatát, valamint a jogi és nem jogi (a szélesebb értelemben vett politikai, gazdasági, ideológiai stb.) eszközök egész rendszerét foglalja magában. A szocialista államok fejlődésének tapasztalatai alapján ma már az is nyilvánvaló, hogy bár a termelési eszközök társadalmi tulajdona és az általános társadalmi érdekek elsődlegessége kizárják a hagyományos értelemben vett közjog és magánjog megkülönböztetését és szembeállítását; ez nem jelenti egyben a hagyományos értelemben vett közjog uralkodóvá válását és a korábbi magánjogi viszonyok közjogiasítását. A szocialista jogrendszer létrejöttével bekövetkezett minőségi változást inkább azzal lehetne jellemezni, hogy az új feltételek közepette a közjog és magánjog kettőssége nem elégíthette ki többé a jogalkotással és jogalkalmazással szemben felmerült differenciált igényeket; ehelyett a társadalmi viszonyok egyes típusainak a korábbinál jóval sokoldalúbb megkülönböztetése (politikai, gazdasági, szociális, kulturális stb. viszonyok és specifikus vonásaik feltárása a társadalmi viszonyok egész rendszerében elfoglalt helyük meghatározása (a társadalmi viszonyok hierarchizálása) került előtérbe.

A társadalmi viszonyok differenciált rendszerének felismerése nemcsak az állampolgárok (egyének) egymás közötti viszonyainak jogi szabályozását, hanem a társadalmi viszonyok egyes területein manipuláló állami és társadalmi szervezetek funkcióinak, szervezeti és működési formáinak alakítását, jogi formában való kifejezését is befolyásolja. Elsősorban erre épült pl. az a megkülönböztetés, mely az állami szervek rendszerén belül éles határvonalat von egyrészt a politikai hatalom gyakorlásának rendszerébe tartozó, egyben az állam közhatalmát kizárólagossággal megtestesítő állami szervek, (központi és helyi képviselői szervek, államigazgatási szervek, bírói szervek ügyészi szervek), másrészt a termelő, szolgáltató, elosztó, kulturális szociális stb. intézmények, ill. vállalatok mint anyagi műveleteket végző állami szervezetek között. De ugyancsak erre épül pl. a társadalmi szervezetek rendszerén belül a főleg egyéni célokat szolgáló egyesületek és a társadalmi feladatok megvalósításában is közreműködő, ún. társadalmi tömegszervezetek megkülönböztetése, továbbá ez utóbbiak között az elsősorban politikai jellegű, valamint egyéb (gazdasági, kulturális stb.) funkciókat ellátó szervezetek elhatárolása.

A társadalmi viszonyok egyes típusainak megkülönböztetése a nekik leginkább megfelelő jogi szabályozási módszerek kialakítását is maga után vont. Az azonos vagy analóg társadalmi viszonyok csoportjait rendező jogszabályok a szocialista jogrendszer egymástól elkülönült jogágazatait alkotják. E jogágazatoknak a határvonalait — a szocialista fejlődés egyes szakaszain — az általuk szabályozott társadalmi viszonyok jellege határozza meg, így objektíve adóttak. Másrészt az egyes jogágazatok autonómok abban az érte-

lemben is, hogy fokozatosan kifejlődött sajátos és csak az adott jogágazatra jellemző intézmény-rendszerük, felelősségi és szankciórendszerük. (Az egyes jogágazatok sajátos vonásainak előtérbe kerülése esetenként jogforrási rendszerüket is érinti.)

Az önálló jogágazatok differenciált rendszerében az *alkotmányjog kettős funkciót tölt be*. Egyrészt felöleli a szűkebb értelemben vett állami-politikai intézményekre vonatkozó alapvető normákat, másrészt magában foglalja az egész társadalmi berendezkedés alapintézményeit kifejező jogszabályokat. A szocialista alkotmányjog-tudomány ezeket a szabályokat ún. áttételes alkotmányjogi normákként tartja számon. Az alkotmányjog e szabályokon keresztül az egész jogrendszer alapintézményeit rögzíti, ezáltal mintegy az egész jogrendszer „anyajogává”, egyben a jogrendszer egységének fontos biztosítékává lesz.

A jogirodalomban a legutóbbi időkig is vitás, hogy az alkotmányjog *közvetlenül* fejezi-e ki az alapvető társadalmi viszonyokat, vagy ezeket csupán az egyes jogágazatok anyagából veszi át. (Az utóbbi álláspont képviselői általában tagadják ezeknek a normáknak az alkotmányjogba való tartozását, függetlenül attól, hogy azokat az alkotmány tartalmazza-e vagy sem. Mégis általánosabb az a felfogás, mely ezeket a normákat a szocialista alkotmányjog olyan *eredeti* intézményeiként fogja fel, amelyek a társadalmi berendezkedés legjelentősebb, stabil, egymással strukturális kapcsolatban álló elemeit az *uralkodó politikai nézetek elsődleges jogi tükrözéseként*, a társadalmi viszonyok egész rendszerében betöltött szerepüket szem előtt tartva fejezik ki. Ily módon ezek a szabályok a jogágazatok határvonalainak kijelölése során *rendező-elvként* is hatnak, másrészt *iránymutató szerepük* van az egyes jogágazatok keretei között lezajló jogalkotás és jogalkalmazás területén. Ebből az is következik, hogy ezeket az uralkodó politikai nézeteket csak az egész társadalmi rendszer és jogrendszer alaptörvényeként funkcionáló *írott alkotmány* intézményesítheti, azaz csak az írott alkotmány és az írott alkotmány gyakorlati realizálására hivatott különleges biztosítékok (együttesen az alkotmányosság védelmének a törvényesség védelmén is túlmutató speciális biztosítékai) közvetíthetik a társadalom struktúráját rögzítő alkotmányjogi szabályok számára azt a többletet, mely ezeket a jogrendszer egyéb szabályai fölé emeli.

Ebben a keretben, tehát a társadalmi berendezkedés alapintézményeit kifejező szabályok körében helyezkednek el a társadalom *gazdasági berendezkedését rögzítő alkotmányjogi szabályok*.

A gazdasági folyamatok jogi szabályozásában úgyszólván a jogrendszer összes ágazatai részt vesznek. Az egyes jogágazatok és azok kódexei a reájuk jellemző, speciális módon tükrözik a jogilag szabályozott gazdasági folyamatok egyes elemeit (így pl. az államigazgatási jognak a gazdaság igazgatására vonatkozó szabályai azokat a viszonyokat fogják át, amelyekre elsősorban az állam közhatalmának közvetlen érvényesítése, a jogviszonyban részt vevő felek alá- és

fölrendeltsége jellemző, míg a polgári jog a gazdasági folyamatok vagyoni jogi oldalát a jogviszonyok alanyainak egymás mellé rendeltsége alapján rendezzi). Ezzel szemben az alkotmányjog a maga konkrétságában és valóságos összefüggéseivel egyetemben, a gazdasági folyamatok irányításában részt vevő állami és társadalmi szervezetek, jogi és nem jogi eszközök egész rendszerére figyelemmel fejezi ki a társadalom gazdasági berendezkedésének alapvető intézményeit. Ez egyben azt is mutatja, hogy „a társadalom gazdasági berendezkedése” — *mint speciális terminus technicus* — kifejezetten a szocialista államjog kategóriája. Nem azonos a politikai gazdaságtani értelemben vett „gazdasági viszonyokkal”, azaz a termelési és elosztási viszonyokkal, mivel átnyúlik a politikai viszonyoknak a gazdasági folyamatok irányításával összefüggő sférájába, különösen azoknak a politikai, állami és jogi intézményeknek a területére, amelyek a gazdasági folyamatok során a társadalom általáncs érdekeinek érvényesülését hivatottak biztosítani.

Ebből az is következik, hogy a szocialista alkotmányjog számos ponton kapcsolódik a társadalom gazdasági berendezkedéséhez. Ez alkalommal ezek közül elsősorban a tulajdonviszonyokra és a gazdaság irányításával összefüggő kérdésekre térünk ki. Előre kell továbbá bocsátani azt is, hogy a jelenleg hatályos — a szocializmusra való átmenet kezdeti szakaszán — 1949-ben — elfogadott alkotmány csak részben tükrözi az utóbbi években bekövetkezett változásokat. Folyamatban van az alkotmány olyan módosításának előkészítése, amely a társadalmi berendezkedés alapintézményeinek megfogalmazásában is kifejezésre juttatja a több mint két évtized során végbement fejlődést. Amikor a társadalom gazdasági berendezkedése és az alkotmányjog összefüggéseit vizsgáljuk, elsősorban azokra az új elemekre hívjuk fel a figyelmet, amelyek az alkotmányi szabályozás szintjén is igényelhetik kifejezésüket.

II. A tulajdonviszonyok alkotmányos szintű kérdései

1. A társadalmi tulajdon változatai a szocialista alkotmányokban

A hatályos szocialista alkotmányok általában rögzítik az adott államban létező és elismert tulajdoni formákat. Ezekben belül központi helyet foglal el a termelési eszközök társadalmi tulajdona. A szocialista alkotmányfejlődés több mint fél évszázada a társadalmi tulajdon felfogásában különböző változatokat mutat. Az első szocialista alkotmányok (ideértve az 1918. évi szovjet alkotmányt, az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság alkotmányát és a Szovjet Szövetségi Köztársaságoknak a húszas években elfogadott alkotmányait) csupán az egész nép vagyónaként megjelenő tulajdont ismerték el társadalmi tulajdonként. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy magát a társadalmi tulajdon terminus technicust általában nem használták, de „az egész nép tulajdona”, „nemzeti vagyon”, „a Szovjet Köztársaság tulajdona”, „köztulajdon” alatt lényegében

a társadalmisított tulajdont értették.) Ma is közel áll ehhez a felfogáshoz a hatályos jugoszláv alkotmány — legalábbis abban az értelemben, hogy a társadalmi tulajdon területéről kizár minden csoport-tulajdont. E felfogásban pl. a szövetkezetek feloszthatatlan vagyoni alapja és az egységes társadalmi tulajdon része, a szövetkezet mint munkaszervezet széles körű rendelkezési jogosultsággal felruházott hasznosítója, használója a feloszthatatlan vagyoni alapoknak. Az egyesületek és a társadalmi szervezetek a rendelkezésükre álló javak tulajdonosai, ám ezt a tulajdont az alkotmány nem minősíti társadalmi tulajdonnak.

Arra is utalnunk kell, hogy a jugoszláv jogirodalomban máig is vitás, ki is valójában a társadalmi tulajdon alanya. Erre különböző konstrukciók jöttek létre. Volt pl. olyan álláspont is, mely végső soron az államot jelölte meg a társadalmi tulajdon alanyaként. A másik álláspont a társadalmi tulajdont mindenki, tehát — jogi értelemben véve — senki tulajdonaként fogja fel. A munkaszervezeteket törvény ruházza fel használati vagy rendelkezési jogokkal — anélkül, hogy a társadalmi tulajdonon bárki vagy bármilyen szervezet számára önálló tulajdonjogot alapíthatna. Ezt a felfogást egyébként az alkotmánynak a társadalmi tulajdonnal kapcsolatos számos megállapítása támogatja. Ma legáltalánosabban elfogadottnak az az álláspont tűnik, mely a társadalmi tulajdont nem polgári jogi, hanem kifejezetten alkotmányjogi kategóriának tekinti azzal, hogy azt a korábbi jugoszláv alkotmányban is ismert állami tulajdonnal való szembeállítás eszméje szülte. A szembeállítást pedig a munkaszervezetekre épülő öngazgatás speciális rendszerével indokolják.

Az európai szocialista országok többségében a társadalmi tulajdon kategóriáját ma már ennél szélesebben fogják fel és társadalmi tulajdonként ismerik el a csoporttulajdon különböző fajait is. Ez azt bizonyítja, hogy a szocialista fejlődés adott szakaszán, amikor uralkodóvá vált a termelési eszközök területén az egész nép tulajdona, adva van a lehetősége annak, hogy kifejlődjenek azok a biztosítékok, amelyek mellett a csoport-tulajdon különböző típusainak erősítése is az egész társadalom érdekeit szolgálja. A marxista közgazdasági és filozófiai irodalom — mint ismeretes — általában nem zárkózik el attól, hogy — meghatározott feltételek fennforgása esetén — a társadalmi tulajdon speciális fajaként ismerje el az egész nép tulajdonában levő termelési eszközök mellett a szövetkezetek, társadalmi szervezetek, sőt a községek, városok mint területi közösségek tulajdonát is. Másrészt az egyes szocialista alkotmányok általában ennél szűkebben határolják körül a társadalmi tulajdont. Ez persze abból ered főleg, hogy míg a közgazdasági és filozófiai irodalom a társadalmi fejlődés és a szocialista építés több szakaszát is átfogó általános fogalmakkal operál, addig az alkotmányok szorosan tapadnak egy-egy adott ország konkrét fejlődési szakaszának történelmi, társadalmi feltételeihez. Az alkotmányokban rögzített tulajdoni formákat vizsgálva egyébként azzal is számolni kell, hogy az alkotmány esetenként csak késve követi a gazdasági folyamatok fejlődésé-

ben bekövetkezett, az alacsonyabb szintű jogalkotásban már jelentkező változásokat.

A továbbiakban előbb a társadalmi tulajdon két főtípusának (a szocialista állami és szövetkezeti tulajdon) fejlődésével összefüggő alkotmányos szintű kérdéseket, majd a társadalmi szervezetek tulajdonának alkotmányos elismeréséből adódó problémákat, végül az egyéni tulajdoni formák alkotmányos garanciáit vizsgáljuk.

2. A szocialista állami és szövetkezeti tulajdon közös vonásainak erősödése és ennek alkotmányjogi konzekvenciái

A szocialista államok fejlődése során a korábbi időszakban is perspektivikus célkitűzésként szerepelt a szocialista állami tulajdon és a szocialista szövetkezeti tulajdon közelítése. Ennek során azonban a szövetkezeti tulajdont elsősorban politikai szerepe oldaláról értékelték, azaz a szövetkezeti tulajdonban olyan viszonylag rövid távra létjogosult csoporttulajdont láttak, melynek fő funkciója a volt kisárutermelőknek (parasztság, kisiparosok) az össznépi tulajdon alapján álló szocialista gazdálkodási formákhoz való átvezetése. Ezzel függött össze az is, hogy e felfogások minden esetben az állami tulajdon „magasabbrendűségéből” és a szövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdonhoz való egyoldalú közelítéséből indultak ki. Gyakorlatilag tehát a szövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdonba való beolvasztása útján keresték az egységes társadalmi tulajdon kialakításának lehetőségét.

Az utóbbi évek során meginduló és a gazdasági irányítás rendszerének továbbfejlesztését célzó reformtörekvések e területen is a gazdasági szempontokat állították előtérbe. A különböző gazdálkodási formák hatékonyságának értékelése folytán számos olyan új elem került felszínre, amely jelentősen megváltoztatta az egységes társadalmi tulajdon kialakításáról vallott korábbi elképzeléseket. Ma sem változott az a felfogás, hogy az állami tulajdon a társadalmasítás általánosabb szintjét képviseli, ám ezzel együtt hangsúlyt kapott az is, hogy a szövetkezeti gazdálkodási formának és alapjául szolgáló csoporttulajdonnak a szocialista fejlődés viszonylag hosszabb távlatában van létjogosultsága. Másrészt előtérbe került az a nézet, hogy az egységes társadalmi tulajdon kialakítását nem a szövetkezeti tulajdon államosításának útján, hanem mindkét tulajdoni forma egyidejű fejlesztésén és egymáshoz való kölcsönös közelítésén keresztül kell keresni. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy e fejlődés során az állami tulajdonon belül is mind több olyan új elem jelenik meg — főleg az állami tulajdon területén dolgozó kollektívák csoport érdekeinek a korábbinál jóval szélesebb körben való érvényesítésével, és az ezt biztosító szervezeti formák beiktatásával — amelyek eddig inkább a szövetkezetekre voltak jellemzőek. A szövetkezeti tulajdonon belül pedig általában a szövetkezetek vállalatszerű tevékenységének kiszélesítése jelzi a fejlődést

anélkül, hogy ez szembekerülne a szövetkezeti demokrácia intézményével a szövetkezetek belső szerkezetében és irányításában.

Természetesen ezek a tendenciák különböző formákon és intézményeken keresztül jelentkeznek az egyes szocialista országokban. A kialakuló változások alá vannak rendelve annak is, hogy a gazdasági irányítás rendszerének ezekben az országokban megindult reformja milyen fokozatokon keresztül valósul meg.

Ami a magyarországi helyzetet illeti, ez a tendencia ma már számos vonatkozásban institucionalizálódott a jogrendszerben. *Az állami tulajdon területén* a vállalati önállóság és érdekeltiségi rendszer jogi biztosítékokkal való alátámasztása, általában az állami tulajdonban levő költségvetési vagyonnak és a vállalati vagyonnak a korábbinál jóval élesebb elhatárolása jelzik ezt a fejlődést. Ehhez kapcsolódik a vállalatokon belül dolgozó kollektívák testületi jogainak fejlesztése és jogi biztosítékokkal való alátámasztása. Ezek az intézmények együttesen sem vezetnek el a vállalati tulajdon létrehozásához, tehát az egységes állami tulajdon feldarabolásához, ám azáltal, hogy jogi keretek közé szorítják az irányító igazgatási szerveknek a vállalati gazdálkodásba való beavatkozását, egyben garantálják a vállalat rendelkezésére álló vagyon csorbíthatatlanságát, lényegében a tulajdonosi jogok gyakorlásának egészét a vállalatra ruházzák.

A szövetkezeti tulajdon oldalán a szövetkezeti és állami tulajdon közös vonásainak a fejlődését azok az intézkedések jelzik, amelyek a szövetkezeti gazdálkodás számára olyan területet nyitottak meg, ahol korábban csak az állami tulajdon szektorába tartozó gazdasági szervezetek működhetek. Ezek között egyik legjelentősebb az, hogy a szövetkezetek számára is megnyílt a vállalatalapítás lehetősége (a vállalat az önálló jogi személyiséggel bíró gazdálkodási szervezet legmagasabb szintjét jelenti). Lehetőség nyílt továbbá arra, hogy a szövetkezetek az állami tulajdon területén gazdálkodó szervezetekkel közös vállalkozásokat, sőt állandóan funkcionáló közös gazdasági szervezeteket és vállalatokat hozzanak létre. Így létrejött egy olyan vegyes tulajdoni forma, amelyben a szövetkezeti tulajdon és az állami tulajdon egyaránt jelen van. A szövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának fejlesztését támasztják alá azok az intézkedések, amelyek a korábbinál jóval szélesebb keretben engedik meg alkalmazottak foglalkoztatását. Megelőzően a szövetkezetek mivel elvileg a szövetkezeti tagság munkájára épültek, jóval szűkebb körben csak egészen kivételesen, jogilag külön meghatározott funkciók ellátására foglalkoztathattak alkalmazottakat. A szövetkezeti tulajdon fejlesztése egyébként erőteljesen érinti a kizárólagos állami tulajdoni tárgyak alkotmányban rögzített intézményeit is. Ma már nincs olyan termelési eszköz, ami ne lehetne a szövetkezetek tulajdonában. Ezen túl, a szövetkezetek önálló külkereskedelmi tevékenységet is folytathatnak, ami korábban kizárólag az állami vállalatok részére volt fenntartva.

Mindezek olyan új elemek, amelyek alapelveikben az alkotmány szintjén való kifejezésüket is igénylik. Ami pl. az eddig már jogilag is szabályozásra került új intézményeknek hatályos alkotmányunkhoz való viszonyát illeti, mindenekelőtt az ún. kizárólagos állami tulajdoni tárgyakra és kizárólag az állami vállalatok számára fenntartott gazdasági területekre vonatkozó rendelkezések felülvizsgálata kerülhet szóba. Az alkotmány szintjén új szabályozási tárgyakként jelennek meg pl. a vállalat mint gazdálkodó szervezet önállóságának, önálló felelősségének kifejezése, a dolgozók részvételének joga a vállalatok vezetésében és igazgatásában. A fejlődés új elemei érintik továbbá a szövetkezetek alkotmányban rögzített elveit is: a szövetkezeti forma, a szövetkezeti rendszer és szövetkezeti hálózatok elveinek olyan új megfogalmazását állítják előtérbe, amelyek nem állják útját a gazdasági tevékenység szélesítésének, másrészt megfelelnek a szövetkezeti demokrácia elveinek és a társadalom általános érdekeinek.

3. A társadalmi szervezetek tulajdonának alkotmányos kifejezése

Az egyes szocialista országok jogrendszerei (az előbb már említett kivételtől eltekintve) a társadalmi szervezetek tulajdonát ma már általában társadalmi tulajdonként ismerik el. Ez azonban az alkotmányi szabályozás szintjén csak a legutóbbi időszakban, az NDK 1968-ban elfogadott alkotmányában jükröződik. Kétségtelen, hogy a tulajdonviszonyok egész rendszerén belül részletkérdésnek tűnik a társadalmi szervezetek tulajdonának problematikája, mégis érdemes nyomon követni az e területen bekövetkezett fejlődést. Elsősorban azért, mert az alkotmányos szabályozás körében ma is tapasztalható bizonytalanság mögött lényegében a *társadalmi szervezetek funkcióit* érintő jelentős elméleti kérdések tisztázatlansága húzódik meg. De az alkotmány és a gazdaság összefüggései körében a kérdés részletesebb vizsgálatát az is indokolhatja, hogy adott esetben fontos alkotmányos jogok, az egyesülési és szervezkedési szabadság közvetlen anyagi bázisáról van szó.

Már utaltunk arra, hogy az 1918. évi szovjet alkotmány és általában az azt követő első szocialista alkotmányok nem említik a csoporttulajdont. A társadalmi szervezetek tulajdona szempontjából elvi és egyben korszakos jelentőségű viszont az első szovjet alkotmánynak az a megállapítása (amit egyébként az első időszak többi alkotmányai változtatás nélkül átvettek), hogy a dolgozók társadalmi szervezetei számára az állam bocsátja rendelkezésre a működésükhöz szükséges anyagi eszközöket. Ez jórészt azzal — a szovjet fejlődés korai szakaszában érvényesülő — állam-koncepcióval magyarázható, mely a szovjeteket (és azok kongresszusait) nemcsak állami, hanem a társadalmi szervezeteket is összefogó legszélesebb társadalmi szervezetnek tekintette. Ehhez a szovjetek és szerveik felépítése szolgáltatta a megfelelő kiindulási alapot. Az egyes társadalmi szervezetek delegátusai ugyanis általán-

ban a szovjetek és kongresszusaik teljes jogú tagjaiként vettek részt a szovjetek munkájában, ezen kívül jelen voltak a többnyire testületi formában működő szovjet igazgatás szerveiben is.

Az állami szervezetként működő szovjetek és az önálló társadalmi szervezetek elhatárolódásának folyamata viszonylag korán megindult. Ehhez maga az 1918. évi alkotmány is jelentősen hozzájárult azzal, hogy a szovjetek felépítésében a korábban érvényesülő szakmai üzemi elv helyett (mely tág teret nyitott a különböző szakmai szervezeteknek, különösen a szakszervezeteknek a szovjet szervezetbe való beépülésére) — a területi elvre helyezte a hangsúlyt. A további fejlődés során, — részben ennek konzekvenciájaként — a szovjetek társadalmi kapcsolataiban is fokozatosan a területileg kialakított és közvetlenül a szovjetekhez kapcsolódó különböző társadalmi bizottságok, tehát olyan szervezetek nyomultak előtérbe, melyek nem a társadalmi érdekcsoportok sajátos szükségleteire, hanem a szovjetek által megoldandó általános érdekű feladatokra szerveződtek. Ily módon a társadalmi szervezetek rendszere ketté vált. Egyik részük *közvetlenül a szovjetekhez kapcsolódó ún. tömegszervezeti formákban* öltött testet, ahol a külön vagyon léte szóba sem kerülhetett, hiszen a polgároknak ezek az öntevékeny bizottságai nem mások, mint laikus elv alapján felépülő, a közvetlen demokrácia elemeit is kifejező állami szervek. A társadalmi szervezetek másik csoportja az önálló társadalmi szervezetek — a szovjetektől függetlenül működtek. A társadalmi szervezetek e csoportjának külön vagyonát már az 1922. évi oroszországi polgári törvénykönyv elismeri.

Ennek a fejlődésnek a konzekvenciáit sajátos módon vonta le a Szovjetunió, 1936. évi alkotmánya. Egyrészt nem csupán a dolgozók egyesülési szabadságáról intézkedik (jelezve ezzel, hogy végbement a kizsákmányoló osztályok felszámolása, így az egyesüléshez való jog általános állampolgári joggá vált), másrészt megszorítja az egyesülési jogot, — felsorolva azokat a célokat, amelyekre társadalmi szervezetek egyesületek hozhatók létre. „A néptömegek szervezett öntevékenységeinek és politikai aktivitásának fejlesztése érdekében” — a polgárok társadalmi szervezeteket, és pedig szakszervezeteket, szövetkezeti szövetségeket, ifjúsági szervezeteket, sport és honvédelmi szervezeteket, kulturális, technikai és tudományos társaságokat hozhatnak létre — a dolgozók érdekeinek megfelelően — mondja az alkotmány 126. §-a. Az alkotmány elhagyja ugyan a társadalmi szervezetek állami ellátására való utalást, de külön vagyonukról nem szól. Ez részben az első alkotmány tradícióinak túlélésével magyarázható, de talán azzal a felfogással is, amely az adott időszakban nemcsak a szovjetekhez kapcsolódó tömegszervezeti formákat, hanem az önálló társadalmi szervezeteket is egyre inkább az államszervezet függvényeiként kezelte.

A népi demokratikus országokban kezdettől fogva elismerték a társadalmi szervezetek legkülönbözőbb típusait, az egyéni célokat és szűkebb csoportérdekeket szolgáló egyesületeket ugyanúgy, mint a széles tömegeket

átfogó, nagy társadalmi szervezeteket. Általában elismerték a társadalmi szervezetek külön vagyonát és tulajdonát is. Az alkotmányi szabályozás körüli bizonytalanságot részben a szovjet alkotmány hatása, részben a közösségi célok megvalósításában közreműködő társadalmi szervezetek állami támogatása magyarázza, de hozzájárultak ehhez olyan elméleti megfontolások is, amelyek általában kétségbevonták, hogy az alkotmányoknak ki kell-e fejezniük az összes tulajdoni formákat.

Az utóbbi évek fejlődése során a társadalmi szervezetek egész rendszerének, ezzel együtt a társadalmi szervezetek vagyonának megítélését is jelentősen befolyásolja az a felismerés, hogy a társadalmi szervezetek funkciója nem merülhet ki az állampolgároknak az általános társadalmi érdekek érvényre juttatására való mozgósításában. A társadalmi szervezeteket egyre inkább az állampolgárok olyan önkéntes társulásaiaként kell felfogni, amelyek tagjaik egyéni törekvéseivel és hajlamaival összhangban, tagságuk érdekképviselői szerveiként funkcionálnak és ebben a minőségükben oldanak meg politikai, gazdasági, kulturális, felvilágosító, szervező vagy egyéb feladatokat. Ezzel együtt — tehát tagjaik egyéni érdekeinek szolgálatán keresztül — közreműködnek olyan, az egész társadalmat érdeklő feladatok megoldásában is, amelyek egybeesnek a társadalmi szervezet egésze által kifejezett csoport-érdekekkel. A társadalmi szervek rendszere tehát az össztársadalmi érdekeket kifejező állami szervek mellett sajátos módon kapcsolja egybe az egyéni, a csoport és az össztársadalmi érdekeket. A társadalmi szervezeteknek ebben az értelemben koordináló szerepük is van, az egyéni, a csoport és a közösségi érdekek ütközéseinek feloldásában.

E funkciók ellátásában egyre növekvő szerephez jut a társadalmi szervezetek külön vagyona, mely mindinkább a társadalmi szervezetek tagságának hozzájárulásából tevődik össze. A külön vagyon speciális rendeltetésének alkotmányos elismerése pedig a társadalmi szervezetek önállóságának fontos biztosítéka.

4) *Az egyéni tulajdoni formák alkotmányos kifejezése*

Az 1949. évi magyar alkotmány az *egyéni tulajdoni formák két típusát* rögzítette; egyrészt jelezte a kapitalista magántulajdon létezését — ezzel együtt azt a politikai célkitűzést, mely a kapitalista magántulajdon felszámolására törekszik, emellett új tulajdoni formaként beiktatta „a munkával szerzett tulajdont” és rögzítette ennek alkotmányos védelmét. Az alkotmány elfogadása óta végbement fejlődés eredményeként gyakorlatilag megszűnt a kapitalista magántulajdon. Jelentős és a tulajdoni viszonyok egész rendszerét érintő differenciálódás ment végbe a munkával szerzett tulajdon körén belül; elkülönült és önálló tulajdonjogi intézménnyé vált az egyénileg gazdálkodó parasztok, kisiparosok és kiskereskedők kis-magántulajdona, és ugyancsak külön jogi intézménnyé vált az állampolgárok személyi tulajdona.

Ami a *kis-magántulajdon* illeti: az alkotmány óta végbement fejlődés azt mutatja, hogy viszonylag hosszabb távon jelentős funkciókat tölthet be a szükségletek kielégítésében, ezért az alkotmány módosítása során alkotmányos intézményként való rögzítésére is számot tarthat. Egyébként alkotmányunk elfogadása óta kiadott jogszabályok részletesen meghatározzák azokat az ipari tevékenységi területeket és kereskedelmi szakmákat, valamint azokat az elveket is, amelyek mellett a kisipari és kiskereskedelmi tevékenység folytatható és engedélyezhető. Külön jogszabályok határozzák meg a földtulajdon terjedelmét és azokat a feltételeket, amelyek mellett a mezőgazdaságilag művelt föld egyéni tulajdonként megszerezhető. (Egyénileg megszerezhető mezőgazdasági földingatlan nagysága nem haladhatja meg a 20 kat. holdat.)

Az *állampolgárok személyi tulajdonát* fő vonásaiban az 1959-ben elfogadott Polgári Törvénykönyv rögzíti. Eszerint az állampolgároknak személyi szükségletei kielégítését közvetlenül szolgáló vagy előmozdító javai — családi ház, telek, berendezés vagy felszerelési tárgyak stb. — személyi tulajdonban vannak. Ugyancsak személyi tulajdonnak minősülnek ezen kívül a mezőgazdasági termelészövetkezetek tagjainak háztáji gazdasága, az ehhez tartozó föld, állatállomány és mezőgazdasági felszerelés is. A gazdasági irányítás rendszerének reformja során végrehajtott intézkedések és ezzel kapcsolatban az egyéni anyagi érdekeltég fokozott érvényesítése hatással volt a személyi tulajdon tárgyainak bővítésére is. Az 1967. évi IV., a földtulajdon és földhasználat további fejlesztéséről intézkedő törvény értelmében jelentősen kiszélesedett a személyi tulajdon a földtulajdon területén. Eszerint általában személyi tulajdonban vannak az állampolgároknak a község belterületén levő földjei legfeljebb 1600 négyszögölögig (0,58 ha). Ezen kívül szőlő és gyümölcsös és ún. kert-ingatlan 800, ill. 1600 négyszögölögig az ingatlan jellegétől függő feltételek mellett.

Az alkotmány elfogadása óta bekövetkezett fejlődés eredményeképpen törvényi szintű szabályozást nyert az ingatlanok kisajátításával kapcsolatos eljárás, az ezzel összefüggő kártalanítás. Szintén olyan új elem, mely a személyi tulajdon alkotmányos garanciái között fejezhető ki.

III. A gazdaság irányításának és szervezetének alkotmányos kifejezése

1) *A gazdasági irányítás rendszere a szocialista alkotmányokban*

A tulajdonviszonyokkal összefüggésben már jeleztük, hogy az egymást követő szocialista alkotmányok mind differenciáltabb módon fejezik ki a tulajdoni formákat. Korántsem ilyen egyenes vonalú a fejlődés a gazdasági irányítás rendszerének és szervezetének alkotmányi szabályozásában. Már az 1918. évi szovjet alkotmány előkészítése során hangsúlyt kapott ugyan, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista állam alkotmá-

nyában helyet kell kapnia a „gazdaság igazgatásának” is. Ám ez az időszak szinte egybe esett a termelési eszközök társadalmisításának folyamatával, így még egyáltalán nem alakult ki akárcsak viszonylagosan stabilnak mondható olyan szervezetrendszer, mely az alkotmány szintjén is kifejezhető lett volna. Az ezt követő szocialista alkotmányok — főleg a szovjet állam első időszakának tapasztalatai alapján — már egyre szélesebb körben rendelkeznek a gazdaság irányításának speciális szerveiről. Így pl. az 1919 júliusában elfogadott Magyar Tanácsköztársasági alkotmány részletesen szabályozza a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács (a gazdaság irányításának központi szerve) szervezetét, funkcióit. Az 1922-ben elfogadott grúziai szovjet alkotmány pedig külön fejezetekben intézkedik a gazdaságpolitika és pénzügyi politika alapelveiről, a gazdaság irányításának központi szerveiről, egész részletesen szabályozza a pénzügyi gazdálkodást, e körben külön irányelveket ad a helyi gazdálkodás rendszere számára is. Ezt követően azonban a fejlődés iránya megfordult. Az 1924. évi alkotmány fő funkciója az akkor létrejött Szovjetunió — mint szövetséges állam — szövetségi intézményeinek meghatározása volt. Ebben a körben is kifejezetten csak az állami-politikai intézményeket szabályozta. A 20-as években elfogadott szovjet alkotmányok részben az 1924. évi alkotmány hatására, de részben a kialakulóban levő tervgazdálkodás még meg nem szilárdult intézményeire tekintettel egészében elhagyják a gazdaság igazgatásának problematikáját. Ebben a folyamatban kell elhelyeznünk az 1936. évi szovjet alkotmányt is, mely rögzíti ugyan a tervgazdálkodás elvét és ennek biztosítékait, ezen túlmenően azonban csupán az egyes gazdasági minisztériumok felsorolásával utal a gazdaság irányításának és szervezetének rendszerére. A népi demokratikus fejlődés korai szakaszán elfogadott alkotmányokra nagyjában-egészében hasonló megoldási módok jellemzők.

Az újabb szocialista alkotmányokban mind szélesebb körű szabályozást kapnak a gazdaság irányításával és szervezetével összefüggő kérdések, ezzel is tanúsítva, hogy a gazdaság irányításának és szervezetének területén is létrejöttek és megszilárdultak az alapvető szocialista intézmények. Ma már tehát — azt lehet mondani — ez a tárgykör egyértelműen polgárjogot kapott a szocialista alkotmányokban. Azonban még mindig sok a bizonytalanság abban, hogy a gazdaság irányításának és szervezet-rendszerének melyek azok a területei, amelyek az alkotmányos szabályozás szintjére tartoznak. Ki kell-e térnie az alkotmánynak a specifikusan gazdasági folyamatokat lebonyolító szervezetekre — tehát pl. a vállalatokra is —, avagy elegendő, ha csak az egész népgazdaság irányításában résztvevő szervek rendszerét fogja át. Ma még nem tisztázott kellőképpen az sem, hogy milyen mélységben tartoznak az alkotmányokba a helyi, ill. területi szervek gazdasági funkciói. A népgazdaság tervezésének elvét mindegyik szocialista alkotmány rögzíti, jelentős eltéréseket mutatnak viszont abban, hogy milyen részletességgel fejezik ki a tervgazdálkodás biztosítékait.

A különböző szabályozási módokat áttekintve meg lehet állapítani, hogy az utóbbi évek szocialista alkotmányfejlődésének tapasztalatai sem gyengítették -- inkább megerősítették -- annak a már korábban kialakult elhatárolásnak a jelentőségét, mely — a társadalom gazdasági berendezkedését alkotó intézmények rendszerén belül — változatlanul megkülönböztetendőnek tartja egyrészt az össztársadalmi érdekek biztosítására hivatott, lényegében gazdasági irányítási funkciókat ellátó szerveket, másrészt a specifikus gazdasági folyamatok lebonyolításában résztvevő, lényegében vállalati vagy vállalati típusú szerveket.

Az össztársadalmi érdekek biztosítására hivatott szervezetrendszer egész tevékenysége a politikai viszonyok szférájába tartozik, bár ennek a tevékenységnek a tárgya a gazdasági folyamatok irányítása vagy befolyásolása. Ezzel szemben a vállalati típusú szervek összes belső és külső viszonyai (ideértve a gazdasági munkamegosztással összefüggő kooperációkat is) egészében a gazdasági viszonyok szférájában helyezkednek el.

A termelési eszközök társadalmi tulajdona mellett a társadalom gazdasági berendezkedésének legfőbb jellegzetességeit minden esetben *e két nagy szervezetrendszer egymáshoz való viszonya* határozza meg.

E viszony mindig *konkrét*; optimuma nem ítéhető meg egyoldalúan, sem kizárólag a politika, sem kizárólag a gazdaság speciális igényeinek oldaláról. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a két szervezetrendszer egymáshoz való viszonyának konkrét megoldási módozatai minden szocialista államban az adott ország belső viszonyaitól, nemzetközi helyzetétől függő változatokat mutatnak. E változatok lényegében *két szélső megoldás* köré csoportosíthatók. Az egyik a vállalatok teljes autonómiájával operál, a politikai szférába tartozó állami szervek számára csak kivételesen engedi meg a beavatkozás jogát (ha a vállalat intézkedései jogszabálysértők, ilyen esetben is csak a jog által meghatározott esetekben és módon). A másik szélső megoldás esetén az állami irányító szervek beavatkozási lehetősége jogilag korlátlan. Ez utóbbi esetben a vállalat ugyan formálisan önálló szervként (önálló jogi személy) vesz részt a gazdasági folyamatokban, önálló döntési jogköre azonban jogi garanciákkal alátámasztva nincs. A két szélső megoldás között a vállalati jogok szűkebb vagy szélesebb körére kiterjedő és jogi garanciákkal is alátámasztott vállalati önállóság jelzik az átmeneti formákat.

A társadalmi berendezkedés e két nagy szervezetrendszerének megkülönböztetése alapján lehet állást foglalni az alkotmányi szabályozás tárgykörét illetően. Úgy tűnik, hogy az alkotmány elsősorban a gazdaság *irányításának* szervezetrendszerében, tehát a szervezetrendszer politikai szférájában érdekelt. Másrészt az alkotmány szintjére tartozik annak meghatározása is, hogy az adott szocialista ország az előbb már említett módozatok közül az irányítás

rendszerének melyik variánsát vállalja. Ez részint a politikai szférába tartozó szervek oldaláról az ösztársadalmi érdekek érvényesítésére hivatott biztosítékok, részint a vállalati önállóság adott helyzetének kifejezésén keresztül közelelhető meg. Ezen a ponton nyúlik át az alkotmányi szabályozás a specifikusan gazdasági szervezetek területére. Az itt jelentkező alkotmányos szintű kérdések egyébként nagyrészt a tulajdoni formák körében is kifejezhetők.

Ha e szabályozási tárgykörök oldaláról vizsgáljuk pl. a jelenlegi, a gazdasági mechanizmus reformjának végrehajtása során kialakult helyzetet, azt lehetne mondani, hogy ma már nagyjában-egészében kialakultak a vállalati önállóság garanciái, ezek részletes jogi szabályozást is kaptak, ezzel szemben az állami irányítás szervezetrendszerének területén inkább a reform végrehajtásának folyamatáról beszélhetünk. Az irányítás szférájában az új intézmények egy része már a jogrendszerben is institucionalizálódott, más részük kialakulóban van. A továbbiakban külön vizsgáljuk a központi és helyi állami szervek funkcióit, szervezetét, hatáskörét érintő változásokat.

2) *A központi állami szervek gazdasági irányító funkcióinak átalakulása*

Ami a legfelsőbb képviseleti szerv, az országgyűlés tevékenységét illeti: a vállalati önállóság jogi biztosítékainak fejlődése számos olyan tárgykörben is törvényi szabályozást igényel, amely korábban alacsonyabb szintű jogszabályban kapott rendezést. Ez maga után vonhatja az alkotmányban rögzített törvényhozási tárgyak körének szélesítését is. Ezen kívül az utóbbi évek tapasztalatai alapján előtérbe került az az igény, hogy az Országgyűlés ne csak a népgazdasági tervek és a költségvetés elfogadása útján működjék közre a gazdaságirányítás mechanizmusában, hanem esetenként a gazdaság egyes ágazatait érintő fejlesztési koncepciók meghatározásában is. Ez azt jelenti, hogy a törvényhozás mellett, különösen a gazdaság irányításával összefüggő kérdésekben, a korábrinál nagyobb szerephez jutnak az országgyűlés gazdaságpolitikai tartalmú határozatai.

A kormány eddig is a politikai és gazdasági irányítás egységes szerveként szerepelt; ez a helyzet a jövőben sem változik. Az alkotmányi szabályozás szintjén is megjelenhet azonban azoknak a kormánybizottságoknak a rendszere, amelyek specifikusan a gazdaság irányításában támasztják alá a kormány vezető és irányító tevékenységét. Ebben a körben főleg a kormány Gazdasági Bizottságát kell megemlíteni. Jelentősen megnőtt, ill. átalakult a kormány gazdasági irányító tevékenységét közvetlenül támogató, a kormánynak közvetlenül alárendelt, nem minisztériumi formában működő ún. funkcionális (ágazatközi) központi államigazgatási szervek szerepe. (Anyag- és Árhivatal, Statisztikai Hivatal, Műszaki Fejlesztési Bizottság, Tervhivatal stb.) E szervek egy részének vezetője már ma is a kormány tagja. Más részüket a Nép-

köztársaság Elnöki Tanácsa által kinevezett és a kormánynak, valamint a legfelsőbb képviseleti szerveknek egyaránt felelős államtitkár vezeti. (Az államtitkári intézményt egyébként a gazdasági mechanizmus reformja során hozták létre. Az államtitkár tanácskozási joggal résztvesz az országgyűlés és a kormány ülésein. A gazdálkodó szerveket általában kötelező rendelkezéseket adhat ki.)

A gazdaságirányítás egész rendszerében alapvetően megváltozott az *ún. gazdasági minisztériumok* szerepe. Korábban a vállalatokkal, mint az igazgatási hierarchia rendszerében alárendelt szervekkel operálhattak. Jelenleg azonban a jogszabályban megállapított kivételektől eltekintve (pl. honvédelmi érdek, nemzetközi megállapodásból folyó kötelezettség teljesítése, népgazdasági jelentőségű műszaki fejlesztési koncepciók realizálása stb.) nem rendelkeznek többé a közvetlen utasítás jogával. Ilyen esetekben is gondoskodniuk kell a vállalatot ért esetleges anyagi hátrányok kiegyenlítéséről. A hálózathoz sorolt vállalatok irányításában ellátott funkcióikat ma a következőkben lehet összefoglalni: miniszterek nevezik ki a vállalatok igazgatóit és helyetteseiket, ellenőrzik az ágazathoz sorolt vállalatok egész működését, a vállalatokat induló vagyonnal látják el, elbírálják tevékenységük eredményességét, ennek alapján döntenek az igazgató és helyettese javadalmazása felől; a jelentősebb vállalatok mellé felügyelő bizottságot szervezhetnek; elrendelhetik a vállalat szanalását, megszüntetését, más vállalattal való összevonását.

A jogirodalomban ma is vita folyik arról, hogy a miniszterek ilyen irányú tevékenységét általában az állami tulajdon területén gyakorolt *tulajdonosi jogosítványokként* kell-e felfogni, avagy egy részük tulajdonosi, más részük közhatalmi funkciónak minősül. Van olyan álláspont is, mely ezeket a jogosítványokat egészében közhatalmi jogosítványnak minősíti, abból kiindulva, hogy ezeket a jogosítványokat specifikusan államigazgatási szerv (minisztérium) gyakorolja és ezeknek a jogosítványoknak a körében kiadott aktusok, intézkedések szankciói is az államigazgatási jog körébe tartoznak.

A gazdasági miniszterek jogállásában bekövetkezett jelentős változásként fogható fel továbbá a *miniszteri felelősség kiszélesítése*. Míg korábban a miniszter csak a neki alárendelt (tehát az adott minisztérium hálózatába sorolt) vállalatok tevékenységéért felelt és hatásköre csak törvényben, ill. kormányrendeletben meghatározott speciális esetekben terjedt ki a hálózatába nem sorolt szervezetekre (ún. szakfelügyeleti jogkör), addig a gazdasági irányítás új rendszerében felelőssége kiterjed a minisztérium profiljának megfelelő egész népgazdasági ágazatra; az egész népgazdasági ágazat területén felelős a fejlesztési politika és fejlesztési koncepciók kialakításáért és realizálásáért. Ebben a körben széles körű közhatalmi jogosítványok illetik, beleértve az általánosan kötelező jogszabályok (miniszteri rendeletek) kiadását is.

Jelentősen megváltozott továbbá a *két funkcionális gazdasági minisztérium* (a pénzügyminisztérium és a Tervhivatal) szerepe. (Elsősorban rájuk tartozik a népgazdasági tervekben előírt ún. közvetett [gazdasági] szabályo-

zók konkrét rendszerének kialakítása és funkcionálásának biztosítása. Ilyenek pl. a vállalati nyereségadó rendszerének meghatározása, vállalati alapok képzésének rendje, beruházások finanszírozási elveinek kialakítása, állásfoglalás a szubvenciók, a munkabérrendszer és a munkabér formák kérdésében stb.)

A központi állami szerveknek a gazdaságirányítás rendszerében betöltött funkcióit általában befolyásolja *a jogi szabályozásnak a gazdasági irányítás rendszerében betöltött szerepe*. Korábban a központi igazgatási szervek korlátlan utasítási joga az általános társadalmi érdekek érvényesítésének egyik legfontosabb biztosítékát is jelentette. Másrészt a korlátlan eseti utasítási jog tág teret engedett olyan „általános aktusok” kiadására, amelyek az igazgatási hierarchia rendjében alárendelt vállalatokat ugyanúgy kötelezték, mint a jogszabályok (ún. normatív utasítások). Ezzel a vállalatok státusa igen közel került az államigazgatási szervek státusához.

A vállalati önállóság jogi garanciákkal való alátámasztásával, a gazdaság irányításában részt vevő központi állami szervek hatáskörének megállapításával a jogszabály vált az általános társadalmi érdekek érvényesítésének fő eszközévé. Ezzel a vállalat státusa megváltozott, a vállalat a ráruházott tulajdonosi jogok gyakorlásában önállóan jár el, a gazdaság sajátos törvényszerűségeiből kiindulva elvileg mindent megtehet, amit az általános társadalmi érdekek biztosítására hivatott jogszabályok nem tiltanak. A vállalatokat a jogilag is meghatározott kivételektől eltekintve csak az általánosan kötelező magatartási szabályok, a jogszabályok kötik. Másrészt a központi államigazgatási szervek jogalkotó hatáskörét nem csupán a konkrét jogalkotási felhatalmazások terjedelme, hanem a vállalati önállóság jogi biztosítékai is korlátozzák.

A jogi szabályozás megváltozott szerepe kihat a vállalatok közötti *jogviták eldöntésével* kapcsolatos eljárásra és a vállalatok tevékenysége feletti *törvényességi felügyelet* gyakorlásának alakulására is.

Korábban a vállalatok közötti jogviták eldöntése során eljárni hivatott döntőbizottságok a jogszabályok mellett közvetlenül alkalmazhatták a politika elveit is „a döntőbizottság a vitás ügyeket a jogszabályok – ideértve a szállítási alapfeltételeket – a jóváhagyott tervek és a Magyar Népköztársaság politikájának általános elvei alapján döntenek el.” – állapította meg a döntőbizottságokról intézkedő korábbi 15/1962. (V. 6.) kormányrendelet. Az sem volt egyértelműen tisztázott, hogy a döntőbizottság a politikát csak praeter legem, vagy contra legem is alkalmazhatta. Az irányítás politikai szférájának és gazdasági szférájának a korábbinál jóval következetesebb elhatárolását jelzi az új szabályozás, mely a politikára való utalást elhagyja és a gazdasági döntőbizottságok eljárása során a jogszabályokhoz való szigorú kötöttséget hangsúlyozza.

A vállalat megváltozott jogi helyzete minden valószínűség szerint befolyásolni fogja a törvényesség általános felügyeletére hivatott ügyészi szer-

vezet funkcióit. A jelenleg is hatályos rendelkezések szerint az ügyészi szervezet általános törvényességi felügyelete kiterjedt a vállalatok egész tevékenységére. Az ügyészség közvetlenül vizsgálhatta, hogy a vállalatok betartják-e általában a jogszabályokat és az általános előírásokat. A gazdasági mechanizmus reformjának eddigi tapasztalatai abba az irányba mutatnak, hogy az önálló vállalati döntési jogkörök kiszélesítése mellett az ügyészség ilyen széles felügyeleti jogköre nehezen indokolható. Az általános társadalmi érdekek biztosítására hivatott jogszabályok betartásának ellenőrzése elsősorban az irányító — felügyelő államigazgatási szervek funkciója. (Természetesen érintetlen marad az ügyészségnek az a jogosítványa, hogy bűncselekmény gyanúja esetén közvetlen vizsgálatokat folytathasson le a vállalati tevékenység területén is.) Mindez — a jelenleg alkotmányban rögzített — ügyészi hatáskör módosítását is maga után vonhatja.

3) *A helyi és területi szervek gazdasági irányítási funkcióinak fejlődése*

A gazdasági irányítás rendszerének fejlődése két vonatkozásban is érinti a helyi, ill. területi szervek gazdasági funkcióinak alakulását, éspedig a) a különféle hálózatokba tartozó, de lényegében azonos népgazdasági ágazat területén működő szervek gazdasági tevékenységének területi koordinálása oldaláról és b) a községek és városok ún. kommunális feladatainak teljesítését szolgáló vagyoni alapok speciális, a helyi szükségleteket a korábbinál jobban honoráló felhasználása és igazgatása oldaláról.

Az ún. területi koordináció nem újkeletű probléma. Az a körülmény, hogy a legmagasabb fokú államigazgatási egységek (a megyék) területén a különböző tulajdoni szektorokhoz (szövetkezeti és állami) és különböző igazgatási hálózatokhoz (az egyes minisztériumokhoz kapcsolt országos hálózatok és a tanácsok alá rendelt hálózatok) tartozó vállalatok, gazdálkodó szervek működnek azonos gazdasági feladatok megoldására, szükségletek kielégítésére, már korábban is felvetette területi koordináció szükségességét. A helyi igazgatás rendszerét meghatározó jelenleg is hatályos 1954. évi X. tv. e vonatkozásban már jelentős funkciókat hárít a tanácsi szervekre. Így pl. a tanácsok és végrehajtóbizottságaik beszámoltathatják a lakosság ellátásában közreműködő szerveket függetlenül attól, hogy ezek az országos vagy a helyi hálózatokhoz, állami vagy szövetkezeti szektorhoz tartoznak. A tanács és a végrehajtóbizottság széles körben ellenőrizhette a tanács alá nem rendelt vállalatok tevékenységét. A koordináció hatékonyságát azonban kétségessé tette az országos hálózatokba tartozó, de helyileg működő vállalatok önállóságának hiánya, ill. a központi igazgatási szervek korlátlan utasítási joga. A gazdaság-irányítás rendszerének reformja ezt az akadályt elhárította. Másrészt egyre sürgetőbben veti fel az eredményesen funkcionáló területi koordináció kialakításának igényét az a körülmény, hogy a lakosság ellátása egyre differenciál-

tabb szervezetrendszerre támaszkodik a helyi szükségletek kielégítésében egyre nagyobb számban vesznek részt az országos hálózatokba és a szövetkezeti szektorokhoz tartozó gazdasági szervezetek. Ezzel magyarázható az is, hogy ma már nem annyira az általános koordináción van a hangsúly, sokkal inkább az egyes népgazdasági ágazatokhoz tartozó szervek koordinálása került előtérbe. Ennek a feladatnak a megoldása olyan új típusú, népgazdasági ágazatonként szervezett területi igazgatási szervek kialakítását igényli, amelyek elsősorban nem közhatalmi eszközökre, hanem a gazdasági befolyásolás eszközeire támaszkodva, emellett bizonyos szakmai ellenőrzési, felügyeleti jogok gyakorlásán keresztül oldják meg a koordináció feladatait. Ez a megyei szintű tanácsok igazgatási szervezetének kettéválasztását eredményezheti — egyrészt a hatósági funkciókat ellátó közigazgatási szervekre, másrészt a népgazdasági ágazatok területileg szervezett, specifikusan gazdasági igazgatási szerveire. (Egyébként e problémakör egésze a gazdasági irányítás rendszerének abba a szférájába tartozik, ahol a konkrét megoldások csak most vannak kialakulóban.)

A községek és városok rendelkezésére álló vagyoni jogi helyzetének és igazgatásának felülvizsgálatát a helyileg jelentkező szükségletek differenciálódása és a szolgáltató szervezetekkel szemben támasztott egyre fokozódó igény vetette fel. A jelenleg hatályos alkotmány és ennek nyomán a helyi igazgatás szervezetéről rendelkező 1954. évi X. tv. bizonyos fokú sematizmussal — azonos módon — államigazgatási területi egységeknek tekinti a megyéket, járásokat és a települési helyeket, tehát a városokat, községeket is. A helyi igazgatás intézményeinek felülvizsgálata és reformja során előtérbe került a helyi tanácsai szervezet egyes fokozatainak erőteljesebb megkülönböztetése. A folyamatban levő intézkedések ma már világosan tükrözik azt a koncepciót, mely éles különbséget tesz egyrészt a megyék és a járások mint államigazgatási területi egységek, másrészt a városok és községek mint történetileg kialakult társadalmi, politikai közösségek között. A megyék és járások fő funkciója a központi igazgatás közvetítése, valamint a helyi (városi és községi) szervek tevékenységének koordinálása. Ezzel szemben a városok és községek alapvető feladata a lakosság ellátásáról való gondoskodás, különösen a lakosság kommunális, szociális, egészségügyi stb. szükségleteinek helyi kielégítése — ideértve a szolgáltató vállalatok, üzemek, intézmények létesítését és fenntartását is. Ez egyben felvetette a községek rendelkezésére álló vagyoni jogi helyzetének felülvizsgálatát és a községek, valamint városok önálló vagyoni jogainak külön biztosítékokkal való alátámasztását.

A községi vagyoni fokozottabb megkülönböztetésére irányuló tendenciák nem célozzák a községi tulajdon intézményének létrehozását. Inkább olyan jogi és részben alkotmányi szintű garanciák kidolgozásáról van szó, amelyek a községi vagyoni felhasználásában a korábbinál szélesebb keretek között biztosítják a községi és városi szervek önállóságát, e vagyoni felhasználásában.

Meg kell jegyeznünk, hogy bár ma „a községi tulajdon” intézményét egyetlen hatályos szocialista alkotmány sem ismeri, a szocialista fejlődés egyes szakaszain létezése nem kizárt. Így pl. a szovjet fejlődés kezdeti időszakában ez a tulajdoni forma is létezett. A városi házingatlanokat ezzel együtt a kommunális igényeket kielégítő üzemeket 1918-ban nem nacionalizálták, hanem municipalizálták. Ennek megfelelően az 1922. évi oroszországi Polgári Törvénykönyv, még az állami tulajdon két fajtát különbözteti meg: nevezetesen a nacionalizált és a municipalizált tulajdont. Ezt követően municipalizált tulajdonként ismerték el a községi szovjetek tulajdonát is. A nacionalizált és a municipalizált tulajdon megkülönböztetéséhez különböző igazgatási, költségvetési és jogi konzekvenciákat is fűztek. A községi tulajdon a 20-as évek végén, a 30-as évek elején a központosított tervgazdálkodás rendszerének bevezetésével egyidejűleg szűnt meg, ezzel együtt szorult háttérbe a községi vagyon helyzetének, speciális rendeltetésének jogi kifejezése is. (Egyébként az ún. városi földek különleges jogállása ma is őrzi a korábbi municipális tulajdon néhány elemét.)

*

Természetesen a tárgyalt kérdések egyáltalán nem merítik ki az alkotmányjog és gazdasági rendszer összefüggéseit. Így pl. még feltétlenül ide tartozik a társadalmi szervezeteknek a gazdaságirányítás rendszerében betöltött szerepe. A társadalmi szervezetek tulajdona körében már részben jeleztük azokat az új tendenciákat, amelyek a társadalmi szervezetek érdekképviseleti szerepének növekedéséhez kapcsolódnak. A gazdaságirányítás rendszere körében említendőek a szakszervezetek jogosítványai, e jogosítványok szélesedése mind az üzemen belüli, mind az üzemen kívüli irányítás területén (tehát az irányítás ún. politikai szférájában is). Arra is utalnunk kell, hogy a gazdaságirányítás új rendszerében jelentős változáson ment át a szövetkezeti szövetségek funkciója. A szövetkezeti szövetségek is mindinkább érdekképviseleti szervekként funkcionálnak és így kapcsolódnak be a gazdasági irányítás rendszerébe.

A gazdasági rendszer és az alkotmányjog összefüggése egyébként az ún. elosztási viszonyok számos területére is kiterjednek. Az utóbbi évek fejlődése e vonatkozásban is több olyan új elemet hozott felszínre, amelyek szintén érinthetik a hatályos alkotmányt. Ilyen pl. a dolgozók egyre növekvő anyagi érdekelttsége a termelési folyamatokban. Ez összekapcsolódik a fejlődéssel, hogy a bérrendszerben a munka mennyiségével és minőségével párhuzamosan mind nagyobb jelentőségre tesz szert a munka társadalmi hasznossága.

Az alkotmányjogi szekcióban GUY BRAIBANT (Maitre des Requêtes au Conseil d'Etat) előadásában a francia közjog területén vizsgálta a jog és gazdaság összefüggéseit. A kérdés történeti vonatkozásait áttekintve utalt arra, hogy az első világháborúig a francia közjog a gazdaság területén főleg rendészeti kérdésekre szorítkozott. Emellett az állam részint katonai okokból, részint a kincstár speciális érdekeinek szolgálatában bizonyos szűk keretek között mozgó ipari tevékenységet is folytatott. Magát a gazdaságot elvileg az

ipar és kereskedelem szabadsága jellemezte. Ez a szabadság kettős jelentést takart: egyrészt jelezte az állam tartózkodását a gazdasági életbe való hatósági beavatkozástól, másrészt kifejezte azt a tényt, hogy — a már említett és szűkreszabott kivételtől eltekintve — a gazdasági tevékenység egésze a magánvállalkozások számára volt fenntartva.

Az elmúlt fél évszázad alatt fokozatosan kiszélesedett az állam és az önkormányzatok gazdasági érdekeltsége. Különösen az államosítások, a perspektivikus tervezéssel és az állami beavatkozással összefüggő intézkedések módosították az állam és a gazdasági élet viszonyát. Létrejött egy ún. gazdasági közjog, mely alapjaiban változtatta meg a tradicionális jogi fogalmakat. A leglényegesebb változások az állami aktusok jellegéhez, a közszolgálat új ágainak kialakulásához, valamint a jogszolgáltatással összefüggő új problémák megjelenéséhez kapcsolódnak.

Az állami aktusokat érintő változások főleg a hatáskörök újra-felosztásában és egyes aktusok jogi természetének átalakulásában fejeződnek ki. Ez a törvényhozás és végrehajtó hatalom viszonyára vetítve azt jelenti, hogy a gazdaság területén túlsúlyra jutott a végrehajtó hatalom. Ezt — többek között — a végrehajtó hatalom önálló rendelkezési jogának kialakulása, a kormányra delegált törvényhozási jogkörök szélesedése, valamint a kormánynak a tervezés területén kialakult széles körű jogosítványai illusztrálják. A végrehajtó hatalom szervezetén belül a miniszterek jogalkotó tevékenységének erősödése és az ezzel kapcsolatos jogi problémák jelentkezése, valamint az államigazgatási szervezetén kívüli testületek (bizonyos közintézmények, szakmai érdekképviselések stb.) közhatalommal való felruházása jelzik a változásokat. Az aktusok jogi természetével összefüggő új problémák a tervek és az állami gazdaságpolitika realizálásának szolgáltatásban álló szerződések megítéléséből adódnak. Növeli a nehézségeket az, hogy a szerződéseknek több olyan típusa jelent meg, amelyek — legalábbis hagyományos jogi értelemben véve — inkább álszerződések („quasi contrats”, „contrats fiscaux”).

Az új közszolgálati ágak megjelenése részben sajátos ipari és kereskedelmi szolgáltatások létrejöttében mutatkozik meg, de idekapcsolódik a közüzemek jogi státusának problematikája, valamint azoknak a lényegében magánjellegű szervezeteknek mikénti megítélése is, amelyek közszolgáltatásokat látnak el.

Mindez a jogszolgáltatás területére is kihat és különösen a hatáskörök elhatárolásában (elsősorban a bírói és végrehajtási szervek között) támaszt nagy nehézségeket. Így pl. a már jelzett szerződések, továbbá az ipari és kereskedelmi szolgálatok, a közszolgáltatások teljesítésében résztvevő gazdasági jogi szervezetek, de különösen az ún. vegyes társaságok esetében. A törvényességi felügyelet vonatkozásában külön is megemlítendő, hogy a gazdasági ügyekben sajátos joggyakorlat fejlődött ki (számos nehézség jelentkezett a törvényesség elvének mikénti megítélésében, általában szélesen értelmezik az opportunitás elvét stb.). E körbe esik továbbá a közhatalmat gyakorló állami szervek felelőségének terjedelme olyan esetekben, ha a jog által meg nem engedett eszközöket vesznek igénybe a gazdasági igazgatás menetében, vagy nem tartják be ígéreteiket (kilitásba helyezett előnyök, juttatások, szubvenciók esetén), de felmerül a felelőség jogi természetének megítélése akkor is, ha megalapozatlanul vállalnak kötelezettségeket vagy téves tájékoztatásokat nyújtanak stb.

Az állam belső viszonyainak fejlődéséből eredő változásokon túl új elemként kell megemlíteni a nemzetközi életben megjelenő és az államon belüli gazdasági viszonyok jogi szabályozását is befolyásoló új intézményeket. A Közös Piac léte pl. számos új problémát vet fel, mind az államon belüli normatív hatáskörök alakulása, mind a jogszolgáltatás formáinak fejlődése terén.

Az előadásokat követő vita során általában a referátumokban már jelzett problémák kapcsán vetettek fel új kérdéseket vagy tovább részletezték azokat. A francia referátumban tárgyalt kérdésekhez kapcsolódva pl. több oldalról is megvilágításra kerültek azok az új problémák, amelyek a közszolgáltatások ellátásában közreműködő különböző típusú gazdasági szervezetek jogviszonyainak megítélésével függenek össze. (Vegyes társaságok, magánjellegű társulások, állami intézmények.) Nagy érdeklődést váltottak ki továbbá azok a problémák, amelyek az államigazgatási szervezetek által közelekk megvalósítására, szerződéses megállapodással létrehozott intézmények jogi státusának meghatározásából adódnak. (Államigazgatási szervezetek közötti szerződésekkel létrehozott közintézmények.) Az államigazgatási szervezetek jogellenes beavatkozása esetén rendelkezésre álló jogorvoslati lehetőségekkel, ill. e kérdéskör viszonylagos jogi rendezettségével összefüggésben számos figyelemreméltó hozzászólás hangzott el. Több hozzászóló a tervek kötelező jellegét, ill. a tervek realizálását szolgáló eszközöket vizsgálta. A magyar referátum tárgykörében is számos kérdés merült fel, így pl. — többek között — az a probléma, hogy a gazdaságirányítás rendszerének átalakulása mennyiben hat ki az állami mechanizmus egészének fejlődésére, mennyiben érinti a reform a bírói és az igaz-

gatási hatáskörök alakulását, ill. a döntőbizottsági rendszer fejlődését, továbbá a képviselői szervek és az igazgatási szervek közötti hatásköri megosztást. Több kérdés hangzott el a helyi igazgatás fejlődésével, gazdasági hatásköreinek és koordinatív szerepének alakulásával kapcsolatban.

EÖRSI GYULA: A MAGYAR GAZDASÁGI MECHANIZMUS JOGI ASPEKTUSAI

- I. *A tulajdon és munka egyesítésének szocialista variánsai.* A tulajdon és munka egyesítése (1) — Szocialista variánsok (2) — Értékelés (3) — Allampolgár és dolgozó (4) — Túl a közjog-magánjog megkülönböztetésén (5).
- II. *A magyar gazdasági reform lényege.* Központi irányítás és helyi öntevékenység (6) — A reform alapjai (7) — A nyereség szerepe (8) — Az érdekelttség két eleme (9) — Utasítás és szankció (10) — A vállalat és szövetkezet szituációja (11).
- III. *A vállalatgazdasági környezetének berendezése.* A tárgyalandó kérdések: (12) *a) Tervezés.* A tervezés alapjai (13) — Jogi következmények (14). *b) Gazdasági szabályozók.* A gazdasági szabályozók (15). *c) Az állam gazdasági tevékenysége.* Az állami tevékenység módszereinek megváltozása (16) — Háromirányú állami tevékenység (17) — A Kormány tevékenysége (18).
- IV. *A vállalat belső gazdasági és jogi struktúrája.* A tárgyalandó kérdések: (19) *a) Az állam és az állami vállalat.* Az állam tulajdonosi jogosítványai (20) — Az állami tulajdonosi jogosítványok változásai (21) *b) A vállalat gazdasági alapjai.* A vállalat vagyoni szilárdsága (22) *c) A vállalati érdekelttség.* Vállalati alapok (23) — A vagyon és munka kettőssége (24) — Nyereségelosztás (25) — Ösztönző felelősség (26) — Gazdasági bírság (27) *d) A vállalat jogköre.* A vállalati jogkör alapjai (28) — A vállalati jogkör kiterjedése (29).
- V. *A munka oldala a vállalatnál.* A dolgozók csoportja (30) — A csoportérdekelttség (31) — Csoportjogosítványok (32) — A csoport jogalanyisága (33) — A vezetők jogállása (34) — A vállalati igazgató kettős kööttsége (35).
- VI. *Összefoglaló következtetés.* A magyar gazdasági mechanizmus problémái (36). A magyar gazdasági mechanizmus helye (37).

I. A tulajdon és munka egyesítésének szocialista variánsai

1. *Tulajdon és munka egyesítése.* „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztva egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelni lehessen, egyesülniök kell. A társadalmi szerkezet különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan ez az egyesülés megvalósul.”¹ A döntő kérdés tehát a munkások és a termelési eszközök egyesülése, vagyis: „mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya — e viszony mindenkori formája természetszerűen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennél fogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg — az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek . . . rejtett alapját megtaláljuk.”²

A történelmi fejlődésmenet lényege ebben a vonatkozásban: az ősi, primitív „naturwüchsig” közösségek felbomlása során végbemegy a tulajdon és munka szétválasztása az osztálytársadalmakban, a magántulajdon jegyében,

¹ *Marx*, A tőke, II. MEM. 24. 37.

² *Marx*, A tőke, III. Bp. 1967. 759.

majd végbemegy az integrálás a kommunizmusban. A szocializmus ebben a fejlődésmenetben átmenetként helyezkedik el: benne *a tulajdon és a munka szembenállása már megszűnt, de relatív elkülönültségük még fennmaradt*. Már nem az a helyzet, hogy a termelőeszközök tulajdonosaival szemben a termelőeszközök tulajdonával nem rendelkezők állnak, és ez utóbbiakat vagy közvetlen kényszerrel kapcsolják össze a termelőeszközökkel, vagy a gazdasági kényszer következtében kapcsolódnak össze: ha a termelőeszközök tulajdonából kizártak meg akarnak élni, egyetlen újratermelődő árujukat, a munkaerejüket kell a termelőeszközök tulajdonosainak eladni. Másfelől viszont még nem beszélhetünk a munka és tulajdon elkülönültségének teljes megszűnéséről: vagy az állam, vagy csoportok közvetítésére van még szükség.

Az eddig megtett úton a döntő változást *a termelőeszközök zömének társadalmasítása* hozta magával. Ez számolta fel a szembenállást a termelőeszközök tulajdonosai és az e tulajdonból kizárt dolgozók között, és egyben ennek még érintendő konkrét megvalósulási módja váltotta fel ezt a szembenállást az átmenet jegyében a relatív elkülönüléssel. Röviden: *a magántulajdon modelljét a szocializmus modellje váltotta fel*.

2. *Szocialista variánsok*. Ez az utóbbi modell azonban nem egységes. Variánsait az különbözteti meg egymástól, hogy a tulajdon és a munka egyesítése milyen módon megy végbe, vagyis hogy hogyan történik meg a társadalmi tulajdon és a termelő csoportok egyesítése. Az európai szocialista államok történetében eddig lényegében háromféle variáns alakult ki:

a) Az állami szocialista tulajdonjog erősen túlnyomó szerepe egy olyan rendszer keretében, amely az egész állami szektort egységes fölé- és alárendeltségi szervezetbe foglalja, amelyben az államigazgatási jogi elemek dominálnak, a csoportképzésnek és egyéni érdekeltségnek számottevő jelentősége nincs, vállalatról gazdasági és jogi értelemben aligha lehet beszélni, és a polgári jogi megoldások is teljesen alárendelt szerepet játszanak. Ez volt az ún. hadikommunizmus megoldása.

b) A másik véglet az állami szocialista tulajdonjog teljes tagadása, tulajdon és csoport maradéktalan azonosítása az egész népgazdaságban (és nemcsak a szövetkezeti szektorban). Itt az osztálytársadalmi elem közvetlen tulajdonjogi kifejezéshez nem jut, a társadalmi tulajdon és a munka kizárólagos közvetítője a csoporttulajdon. A tulajdonos a termelő kollektíva, az állam pedig nem a tulajdonát, hanem a csoportok tőle idegen tulajdonát igazgatja. Ez a jugoszláv megoldás.

c) A harmadik alapmegoldás mind az állami, mind a csoporttulajdon közvetítését igénybe veszi. A termelő csoportokat elsősorban úgy egyesíti az állami tulajdonban levő termelőeszközökkel, hogy tulajdonjog nélkül építi ki kisebb-nagyobb intenzitással a csoport relatív önállóságát az állami vállalat keretében. Ezt egészíti ki a csoporttulajdon — a szövetkezetek tulajdona — révén való közvetítéssel. Ez a megoldási típus valósult meg egészen

más súlypontokkal és arányokkal az európai szocialista államokban – a Szovjetunióban is a hadikommunizmust követő években, elsősorban a húszas évek végén, és kezdetben Jugoszláviában is.

3. *Értékelés.* A hadikommunizmus variánsáról ma már nincs sok mondani-valónk. Egészen speciális, kedvezőtlen körülmények hozták létre: eredetileg is gyenge, a háborútól elpusztított, szétzilált, éhező ország, élethalálharc az imperializmus hadseregeivel és a belső ellenséggel, kispotenciálú és ezért viszonylag könnyebben centralizálható ipar, kisszámú megbízható szakember, akiket ezért a központokban célszerű foglalkoztatni – ezek voltak az alapvető tényezők, amelyek alakították. Szükségmegoldás volt, a szó szoros értelmében.

A jugoszláv megoldást az állami szektor bürokratikus vonásaitól való irtózás hozta létre. Nem hittek abban, hogy ez a jelenség a minimumra csökkenthető; az állami szektor bürokratizmusát az állami szektorral együtt küszöbölték ki: megszüntették az állami tulajdont. Anélkül, hogy részletekbe mennénk, meggyőződésünk, hogy az állami tulajdonról való lemondás, a társadalmi csoporttulajdon kizárólagossága a magántulajdon egyik jellegzetességét – legalább tendenciájában – megőrzi: az anarchia veszélyét hordozza magában, a kizsákmányolás veszélye nélkül. A csoportérdekeket e megoldásban nehezen lehet a társadalmi érdekekbe integrálni. A termelőerők csoporthatárokon túllépő fejlettségi foka mellett megnehezedik ezek teljes kihasználása, arányos fejlesztése. Az osztálytársadalmi mozzanat intenzitása hiányzik itt, és az a veszély, hogy az egyéni érdekeket integráló csoportérdek nem eléggé, nem könnyen integrálódik az osztálytársadalmi érdekekbe. A termelés és tudat mai fejlettségi fokán ilyen jellegű veszélyeket rejt magában az a látszólag legfejlettebb szocialista megoldási modell, amely a termelőeszközök tulajdonát közvetlenül a termelő kollektíva kezébe adja, megszüntetve ezáltal a tulajdon és munka különváltságát és egyesítését.

A harmadiknak említett variánst, amelyet bizonyos leegyszerűsítéssel „állami vállalat” variánsának nevezhetünk, a hadikommunizmustól a „vállalat”, a jugoszláv megoldástól az „állami” különbözteti meg. Ez egyfelől nem tekinti egyetlen hatalmas szervezetnek az állami szektort és másfelől nem tördeli a társadalmi tulajdont csak csoporttulajdonokra. Ezért kétségkívül benne van vagy a bürokrácia, vagy – a másik végletben – az anarchikus tendenciák veszélye; ez következik abból, hogy az említett két végletet egyesíti, az egyikkel gyengítve a másik veszélyeit, de végleg fel nem számolva azokat. Másfelől azonban mindkét véglet előnyeinek a lehetőségei is benne vannak: a termelőerők egészével való rendelkezés és az egyéni és csoportérdekeltség kiaknázása egyaránt lehetséges benne, az egyikkel erősítve a másikat. A technikai és szellemi-kulturális fejlődés jelenlegi szakaszán elvileg ezt tekintjük viszonylag a legmegfelelőbbnek: ez az állam által képviselt osztálytársadalom tulajdonát egyesíti a több-kevesebb önállósággal felruházott ter-

melőcsoporttal. Ez legalább az elvi lehetőségét biztosítja az osztársadalmi és egyéni érdekek optimális összeegyeztetésének a csoport közvetítése révén.

A továbbiakban ez utóbbi variáns keretében maradunk.

4. *Állampolgár és dolgozó.* Ebben a variánsban a társadalmi tulajdon és a termelőcsoportok szerves egysége és relatív elkülönültsége abban áll, hogy osztársadalmi szinten az egység nyilvánul meg, a vállalati keretben pedig a tulajdon és munka relatíve még elkülönült elemeinek az egyesítése megy végbe a gazdasági tevékenység céljára. Az államosított vagyon tulajdonosa államjogilag az egész nép, amely azonban tulajdonjogát az állam által közvetítetten gyakorolja (1949. évi Alkotmány, 6. §). Állampolgári minőségében tehát mindenki részese az osztársadalmi tulajdonnak, de dolgozói minőségében az egyes állampolgár nem tulajdonosa annak a vállalatnak, amelyben történetesen dolgozik: a vállalat állami tulajdonban van.³ A vállalatnál dolgozók kollektívája tehát nem tulajdonosi kollektíva, hanem csupán munkavégző kollektíva: az állami vállalatban az állami tulajdonjog egyesül a munkavégző kollektívával. A döntő új vonás ezen a téren abban van, hogy a dolgozó *állampolgári* minőségében már résztulajdonos, de munkavégző minőségében még nem az. Itt két különböző szintről van szó. A dolgozókat mint állampolgárokat megilleti a munkához való jog, részesülnek abban a szocialista demokráciában, amelyet a fejlettségünk adott gazdasági és tudati fokán elértünk, és ennek keretében, elvontan megilleti az a jog is, hogy a munkahelyén is éljen a demokrácia adott lehetőségeivel. Ezek az állampolgári jogok azonban a társadalmi élet különböző megnyilvánulásaiban az egyes részterületek saját törvényszerűségeinek megfelelően érvényesülnek: a vállalaton belül a nem tulajdonos munkavégző kollektíva jogaként és *nem közvetlenül állampolgári résztulajdonosi jogosítványként*. Csak ezzel magyarázható, hogy egy adott vállalat dolgozóit az állami tulajdonnak vállalati vagyonná vált részein több jog illeti meg, mint a vállalaton kívülieket, alkalmazottakat, szövetkezeti tagokat, háztartásbelleket stb., akikkel egyformán alanyai az osztársadalmi tulajdonnak.

5. *Túl a közjog-magánjog megkülönböztetésén.* Ennek a jelenségnek a jelentősége a gazdaságszervezés körén túlmutat. A bourgeois és a citoyen szétválása, amelynek azokban az országokban, ahol ezt — mint Angliában — prekapitalista elemek fennmaradása itt nem tárgyalható okból nem gátolta, a magánjog és közjog szétválása felel meg, a szocializmus fejlődése során eltűnik. A lélekharangot felette a termelőeszközök társadalmisítása húzta ugyan meg, de minthogy árutermelésre még a fejlődés jelenlegi fokán szükség van, az állampolgár és a fogyasztó viszonylagos különválása mintegy csökkent intenzitással megteremtette a bourgeois—citoyen szétválás megszüntetve megőrzését: a magánfogyasztói—állampolgári kettősség szocialista variánsát. A

³ Ellenk. a magyar jogirodalomban *Weltner*, aki a vállalati dolgozókat a vállalat résztulajdonosainak tekinti (A szocialista gazdasági szervezet struktúrája. MTA. II. Oszt. Közl. 1965. 226—227.).

kettő között azonban létrejött egy közvetítő elem: a dolgozók különféle kollektívái. Ezek szövetkezeteknél tulajdonosi és egyben munkavégző csoportok, állami vállalatoknál olyan csoportok, amelyeknek tagjai mint állampolgárok, részesei az osztálytársadalmi tulajdonnak, mint fogyasztók, egyéni tulajdonosok. A dolgozói minőség tehát közvetít az állampolgári és fogyasztói-magánemberi minőség között; a társadalmi összkollektíva és az egyén közé közvetítőként belép a termelőcsoport. Az egyének számára a csoportérdek sokkal megfoghatóbb, mint a sokszor elvont és távoli osztálytársadalmi érdek, és az osztálytársadalmi oldal is sokkal fogékonyabb lehet a csoportérdekre, mint a szétaprózott, összességében nehezen megnyilvánuló egyéni érdekek halmaza. Így válik a termelőcsoport kiemelkedően fontos egységgé a termelésben és szükségletkielégítésben; a csoport *jogi* önállósága elsősorban a még elemzendő csoportérdekeltségben, csoportjogkörben és csoportfelelősségben nyilvánul meg. Ez a csoport azonban nem „citoyen” jellegű, mert nem osztálytársadalmi és nem rendelkezik közhatalommal, és nem is fogyasztói jellegű, mert a társadalmi termelésben való részvételre egyesül. A dolgozócsoporthoz tehát oldja a „bourgeois” — citoyen szétválásnak még meglevő elemeit is. A csoport az állampolgár és egyéni tulajdonos ellentmondása feloldásának kerete és generátora. Ilyen módon megváltozik az az elterjedt szemlélet, amely csak az (esetleg jogi személyeket szervező) egyéneket vagy az osztálytársadalmat képviselő államot látja. Ez a közjog—magánjog-gondolkodásnak felel meg. A társadalom tagjainak túlnyomó többsége életének igen jelentős részét csoporttevékenységgel tölti el. Ezt a szférát sem államinak, sem magánszférának nem lehet tekinteni. Ez egy harmadik fajta szféra. Ez pedig strukturálisan is meghaladottá teszi a közjog—magánjog, citoyen—bourgeois tengelyben való gondolkozást.

II. A magyar gazdasági reform lényege

6. *Központi irányítás és helyi öntevékenység.* A modern gazdaság egyik legfontosabb problémája abban áll, hogy hogyan lehet a központi tervezést, irányítást és a helyi érdekeltséget és öntevékenységet az adott feltételeknek leginkább megfelelő módon kombinálni és összehangolni. Nem utolsósorban ennek a problémának a megoldását keresik az európai szocialista államokban folyamatban levő gazdasági reformok. Ezeket az elvont szükségessé, hogy az érintett államok gazdasága kinőtte azokat a módszereket, amelyek egy korábbi fázisban az akkori feltételeknek nagyjából megfeleltek. A termelőeszközök zömének államosítása és ezt követően fejlett nagyipar gyors létrehozása olyan fokú centralizációt igényelt, amely idővel feleslegessé, majd értelmetlenné vált. Ezért a reformok közös vonása a vállalati és egyéni anyagi érdekeltség növelése, a vállalati önállóság fokozása. Ugyanakkor e reformok az említett variáns keretein belül maradtak: a gazdaság továbbra is a termelőeszközök társadalmi tulajdonának — közelebből elsősorban az *állami szocialista tulaj-*

dönjognak, továbbá a szocialista *szövetkezeti tulajdonjognak* — a talaján áll és ennek talaján *az egész gazdaságra kiterjedő tervgazdálkodást* valósít meg. A fő célkitűzése a központi tervezés, irányítás és ellenőrzés, valamint a vállalati és szövetkezeti, végül az egyéni termelői érdekelt öntevékenység olyan összhangjának megteremtése, amely megfelel az ország termelőeri és a társadalmi tudat jelenlegi fejlettségi fokának. Ez valamennyi reformot végrehajtó szocialista állam törekvése, de tekintettel az egyes államok sajátos jellegzetességére, ebből a közös törekvésből erednek a különböző országokban végrehajtott reformok specifikus vonásai is.

A magyarországi reform sajátos vonásai is természetesen a magyar gazdaság sajátosságaira vezethetők vissza, pl. az ország nyersanyag-szegénységére, aminek következtében az ország sokkal inkább rászorul az importra, mint más szocialista államok és ezért — noha a külkereskedelem jelentős része a többi szocialista állammal folyik — nagymértékben ki van téve a világpiac hatásának. A magyar reformról szóló párthatározat szerint a magyar reform alapvető vonása *„a népgazdaság tervszerű központi irányításának és az áruviszonyok, a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján”*.⁴ Ennek a legfontosabb következménye az, hogy a reform a *tervutasításos rendszert* (vagyis a vállalati tevékenység kötelező tervszámokkal való meghatározásának rendszerét) *igen nagy mértékben felváltja egy a szocialista állam által szabályozott piaci rendszerrel*. Ezáltal a vállalatok döntési jogköre nagymértékben megnövekszik; a népgazdasági terv célkitűzéseinek megvalósítását pedig elsősorban gazdasági regulátorok biztosítják. Itt tehát nem a vakon ható gazdasági erők játékának kitett szabad piacról van szó, és nem is egy olyan piacról, amelyet a modern tőkés állam alapjában a monopóliumok érdekében szabályoz, hanem egy, a valóságos (és nem mesterségesen keltett vagy megnövelt) szükségletek minél teljesebb kielégítésére koncentrált, átfogó tervgazdálkodás célkitűzéseit szolgáló szabályozott piacról. A központi tervezést a piaci mechanizmussal szervesen összekapcsolja a vállalati tervezés, amely elsősorban a szabályozott piacon reálisan elérhető nyereséget tartja szem előtt. Ugyanennek a jelenségnek a másik oldala az, hogy a reform a döntési jogköröket oda telepíti, ahol az adott döntéshez a legnagyobb az informáltság és az érdekelttség; a népgazdaság egészére kiható döntéseket központilag kell meghozni, a vállalati fejlesztési és üzleti politikát a vállalatnak kell meghatároznia. Kiderült, hogy még számottevően fejlesztett számítógéppark mellett sem lehetséges a részletkérdések tömegének eldöntését központi szervre telepíteni, másfelől viszont a vállalati szinten nem célszerű az egész népgazdaságra érezhetően kiható döntéseket hozni, mert ehhez nincs kellő informáltsága a vállalatnak és ez a partikuláris érdekek előtérbe kerülésére vezethet, a társadalmi érdekek rovására. A döntés feltételeit

⁴ Az MSZMP Központi Bizottságának 1966. május 25–27. ülésén hozott határozat. Társadalmi Szemle, 1966. 6. sz. 8. o.

azonban meg kell teremteni: a döntések szintjére kellő *anyag*i erőt kell telepíteni, ezen *rendelkezési jogot* kell biztosítani, és biztosítani kell e szervezet és tagjai *anyag*i és *erkölcsi érdekelttségét* is. A cél tehát a központi irányítás és a vállalati önállóság megfelelő kombinálása, a népgazdasági tervezés továbbfejlesztése és a piaci mechanizmus felhasználása.

7. *A reform alapjai.* Hangsúlyozni kell, hogy a tervlebontásos, tervutasításos rendszer megszüntetésével a gazdasági tevékenység legfontosabb hajtóerőjévé az *anyag*i érdekelttség válik.

Itt nem pusztán arról van szó, hogy ki kell építeni, illetve növelni kell az *anyag*i érdekeltséget, hanem arról, hogy ezt az érdekeltséget úgy kell kiépíteni, hogy a társadalmi érdekek megfelelő cselekvésre ösztönözzön, a népgazdasági terv célkitűzéseinek megvalósítását, a társadalmi szükségletek kielégítését segítse elő. Végző fokon a társadalom tagjainak személyes *anyag*i érdekelttségét az össztársadalom szolgálatába kell állítani.

Ennek alapvető feltétele már szinte két évtizede adott. Ez az alapvető feltétel a termelőeszközök társadalmi tulajdona, amely megszünteti az antagonisztikus osztályellentétek alapját. Ez azonban csupán alapfeltétel, amely lehetővé teszi, de nem biztosítja az egyéni személyes érdekeltségnek a társadalmi érdek szolgálatába állítását. Ez gazdasági téren elsősorban a *csoportérdek* közbeiktatásával történik meg; a csoportérdek közvetít az egyéni és a társadalmi érdek között. „A mi társadalmunkban az érdekek vertikálisan hármas tagolásúak. Adva van az *egyéni érdek*, a *kollektív érdek* . . . és a *társadalmi érdek*, amely a gyakorlatban államérdek formájában jelentkezik . . . A gazdasági reform után annyiban módosul a vertikális érdekstruktúra, hogy a *kollektív érdek* sokkal *erőteljesebben jelentkezik*, mint korábban . . . Ez tulajdonképpen egy óriási *új hajtóerő* működésbe lépését jelenti.”⁵ A vállalatok és szövetkezetek érdekelttségi rendszerét kell úgy berendezni, hogy az egyéni *anyag*i érdekelttség a vállalati, szövetkezeti érdekeket, a vállalati, szövetkezeti érdekek pedig a társadalmi érdekeket szolgálják. Ez természetesen nem egy simán működő mechanizmus. A különböző érdekek között spontán módon ellentétek érelődnek: a csoportérdek a jogban főleg államjogi-államigazgatási jogi úton kezelt érdekellentétet keletkeztet a csoport és a társadalom között, és főleg munkajogilag és termelőszövetkezeti jogilag kezelt érdekellentétet a csoport mint vállalat és az egyének között, de ugyanakkor a csoport össze is kapcsolja, közelebb is hozza a többnyire nagyon absztraktul jelentkező és némely kérdésben nehezen megragadható össztársadalmi érdeket és a nagy energiájú töltéssel rendelkező egyéni érdekeket. A csoportérdek szolgálata sokkal kézenfekvőbb, mindenki számára érthetőbben válhat egyben egyéni érdeké is, és a csoportérdek könnyebben állítható a társadalmi érdek szolgálatába, mint közvetlenül az egyéni érdek; ilyen módon pedig igen kedvező lehetőségek kelet-

⁵ *Nyers*, Társadalmi Szemle, 1968, 3. sz. 11. o.

keznek az egyéni érdekeknek a társadalmi érdek szolgálatába állítására. Az érdekelletéteket pedig tudatos társadalmi tevékenységgel kell feloldani. Ennek során a társadalmi és egyéni érdekeket összekapcsoló csoportérdekeknek döntő jelentősége van.

Ezért az érdekeltségi rendszer középpontjában a csoportérdek, vagyis a vállalati, szövetkezeti érdek áll. „Olyan helyzetet kell . . . teremteni, hogy a vállalat fejlődési lehetősége függjön a nyereség alakulásától, s ez utóbbi jelentős befolyást gyakoroljon a vállalat dolgozóinak személyi jövedelmére is.” Ezért szükséges, „hogy a szocialista állami vállalatok gazdasági tevékenységének fő iránytűje és mércéje a *nyereség* (hosszabb távú) alakulása legyen”.⁶ A nyereség—vesztés mintegy automatikusan jutalmaz és büntet, vagyis anyagilag érdekeltté teszi a vállalatot és szövetkezetet, ezek dolgozóinak, illetve tagjainak a kollektíváját is és egyénileg mindegyiküket.

A szövetkezeteknél ennek a mechanizmusa kézenfekvő: a szövetkezet-tulajdonosok csoportja. Itt világos, hogy miképpen válik érdekeltté a nyereségben—vesztéségekben a szövetkezet és tagsága. Az állami tulajdonban levő vállalatoknál pedig az érdekeltségi rendszert az alapozza meg, hogy a vállalati nyereség egy része a vállalatnál marad: egyebek között a még elemzendő ún. fejlesztési alapba és részesedési alapba kerül. A fejlesztési alap a vállalatnak mint gazdálkodó egységnek az érdekeltségét alapozza meg, a részesedési alap pedig a vállalati kollektíváját. Ebből a részből a dolgozók közös szükségleteinek kielégítésére szolgáló létesítményeket hoznak létre, egy részét pedig szétosztják a dolgozók között (23—25. pont). Ezt egészíti ki a bérrendszer a végzett teljesítménynek megfelelően, és pedig akként, hogy a döntési jogkörrel felruházottak anyagi érdekeltsége a többi alkalmazotténál nagyobb.

8. *A nyereség szerepe.* Ennek a differenciált érdekeltségi rendszernek, amely a szövetkezetet és tagjait, a vállalatot, a vállalat alkalmazottai összességét, a vállalat vezetőit és minden egyes alkalmazottját anyagilag érdekeltté teszi, a fő forrása, mint említettük, a nyereség. Nyilvánvaló azonban, hogy a nyereség ugyan érdekeltté tesz, de önmagában nem biztosítja azt, hogy ez az érdekeltség a társadalmi érdekeket is fogja szolgálni. Erről külön kell gondoskodni.

A nyereséget a vállalat és szövetkezet a termelvényei vagy szolgáltatásai realizálásával a piacon szerzi meg. Ez a piac azonban államilag szabályozott piac. A szabályozás javarészből közvetett gazdasági szabályozókkal történik (15. pont). Ezek a szabályozók gondoskodnak arról, hogy a nyereséges tevékenység egyben a társadalmi érdeket is szolgálja. Ezek körébe tartoznak egyébként a már említett fejlesztési és részesedési alapra vonatkozó szabályok is.

9. *Az érdekeltség két eleme.* Az anyagi érdekeltségi rendszer kiépítésének tehát két eleme van:

⁶ L. 4. l. 19. o.

a) az érdekeltséget lépcsőzetesen kell kialakítani, úgy, hogy a *gazdálkodó egységek*, ezek *kollektívái*, a *vezetők* és a *többiek* valamennyien megfelelő mértékben érdekeltek legyenek; erről a polgári jogi és munkajogi, illetve mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi szabályok gondoskodnak, és

b) a csoport- és egyéni érdekeltséget alapvetően a közvetett gazdasági szabályozókkal a társadalmi érdek szolgálatába kell állítani; ez elsősorban felsősintű államigazgatási döntésekkel valósítható meg, amelyek különböző jogágazatok intézményeit töltik meg tartalommal.

10. *Utasítás és szankció*. Ilyen körülmények között közvetlen utasításokra, jogi szankciók alkalmazására csak ott kerül sor, ahol az érdekeltségre ható gazdasági szabályozók módszere nem vezet célhoz. Nincsenek ugyanis illúzióink afelől, hogy a gazdasági szabályozók önmagukban nem biztosítják teljesen a társadalmi érdekek érvényesülését: nincs olyan érdekeltségi rendszer, amely csak a jóra-szépre ösztönözne. Ezért a szabályozóknak ki kell egészülniük olyan rendelkezésekkel és szankciókkal, amelyek közbelépnek akkor, ha az érdekeltség a vállalatokat kivételesen és súlyosan eltéríti a nemzetgazdasági érdekektől. Ilyenek pl. a piac monopolizálására irányuló törekvések elleni versenyszabályok, ilyen a tulajdonos jogkörét gyakorló minisztérium kivételes utasításadási joga és ilyen egy speciális szankció: az ún. gazdasági bírság. Mindezekről még teszünk említést a továbbiakban.

11. *A vállalat és szövetkezet szituációja*. A népgazdaság központi figurája az állami tulajdonban levő vállalat és a tagjai tulajdonában levő szövetkezet. Az ismeretes és csak óvatosan alkalmazható analógiával élve ezeket a gazdasági egységeket külső ingerek érik és ezekre az ingerekre reagál. A fő feladat annak elérése, hogy egyrészt olyanok legyenek a külső ingerek, hogy azok társadalmi érdekű reakciót váltsanak ki, másrészt olyan legyen a belső organizmus, hogy élénken, energikusan reagáljon ezekre az ingerekre. Vagyis, amint már utaltunk rá, a vállalatokat olyan gazdasági környezetbe kell helyezni, amelyben jogilag szabad döntéseik egyben a társadalmi érdeket is szolgálják, és úgy kell őket berendezni, hogy egyfelől érdekeltek legyenek a döntések meghozatalában, másfelől jogkörük legyen a döntések meghozatalára.

Ebből következik, hogy a vállalatnak van egy külső környezete, amely hat rá és amelyre visszahat, és van egy belső mechanizmusa, amely felveszi a hatásokat és kialakítja a cselekvést. Először a külső alakító környezet kérdését tárgyaljuk, majd a belső mechanizmus kérdéseit; a visszahatás jobbjára szerződésekkkel történik, erről Csanádi professzor készített referátumot.

III. A vállalat gazdasági környezetének berendezése

12. *A tárgyalandó kérdések*. A gazdasági környezet berendezése kérdésköréből a leglényegesebbekre szorítkozunk: elsősorban a tervezés fő kérdéseit tárgyaljuk, beleértve ebbe az ún. indirekt gazdasági szabályozók rendszerét.

a) *Tervezés*

13. *A tervezés alapjai.* Az átfogó népgazdasági tervezés megmaradt. Első látszatra úgy tűnik, korlátozott mértékben. Valójában azonban abban az irányban, amelyben tovább fejleszthető, tovább fejlődik, ennek azonban az a feltétele, hogy a központi tervezés erre a fejlődésre alkalmassá váljék, vagyis kivonuljon arról a területről, ahol kellő hatékonysággal nem működtethető. Túlhaladottnak bizonyult az a felfogás, amely lehetségesnek tartotta minden gazdasági tevékenység olyan módon való pontos megtervezését, hogy az öt-éves tervből megállapítják az éves tervet, ebből a félévest, majd a negyedévest és a havi tervet, illetve a központi tervből a minisztériumi terveket, ezekből az iparágakat és az iparágaiakból még mindig központilag a vállalatiakat. A tervet nem lehet a végtelenségig darabolni.

A termelőerők mai fejlettsége, a világgpiac rendkívüli bonyolultsága megkívánja, hogy a súlypont a *hosszútávú* -- általában tizenöt éves -- távlati tervezésen legyen, ez pedig nem lehet egy minden részletre kiterjedő terv, hanem csak a fő fejlődési tendenciákat, a gazdaság szerkezeti fejlődését, a területi fejlesztés fő elgondolásait tartalmazhatja. Ezek alapján készülnek el a *középtávú* -- ötéves -- tervek, amelyek összefoglalják a gazdaságpolitika céljait, egyensúlykövetelményeit, a gazdasági fejlődés ütemét és fő irányait, a tartósan érvényes fő szabályozási eszközöket és alkalmazásuk elveit, a gazdaságirányítási szervek tevékenységének irányvonalait. A hosszú- és középtávú terveket az Országgyűlés hagyja jóvá, a *rövidtávú* -- egyéves -- tervet a Kormány, minthogy az egyéves terv voltaképpen a Kormány intézkedési terve.

Mindez három lényeges kérdésben módosítja a korábbi helyzetet:

a) a népgazdasági tervezés a Kormány és a gazdaságirányítási szervek feladatainak meghatározására irányul, és nem arra, hogy a tervből -- a tervleontás rendszere által -- közvetlenül meghatározhatók legyenek a vállalatok teendői,

b) ebből következik, hogy a vállalatok által készített tervek többé nem a népgazdasági terv lebontása útján létrejövő résztervek, hanem a népgazdasági tervtől minőségileg eltérnek. Az előbbiek makroökonómiai tervek, az utóbbiak mikroökonómiaiak. A vállalat az ő tervét lehetőségeinek, érdekeltségének és a rá ható gazdasági szabályozóknak a hatására készíti el,

c) a népgazdasági terv nem csupán az elérendő célokat, fejlesztési számokat tartalmazza, de szerves részévé válik a közvetett szabályozó eszközök megtervezése és koordinálása is.

14. *Jogi következmények.* E változások főbb közvetlen jogi következményei az alábbiak:

a) A népgazdasági tervek *a vállalatokra nem kötelezőek*, a tervekből közvetlen jogi kötelezettség a vállalatokra nem származik. Ezek a tervek *a Kormányt* kötelezik arra, hogy a közvetett szabályozók révén biztosítsa azt,

hogy az ésszerűen gazdálkodó vállalat döntései a tervteljesítést segítsék elő. Ebből folyik az, hogy a vállalat fő kötelessége nem a tervteljesítés, hanem *a fizetőképes szükséglet kielégítése a maga működési körében*; az már a Kormány feladata, hogy a fizetőképes szükséglet alakulását a terv követelményeinek megfelelően befolyásolja.

b) A vállalati terv a vállalat működésének saját programja, államigazgatási jogi vonatkozása nincs. Jogi jellege legfeljebb közvetve lehet, mégpedig a vállalat és a dolgozó kollektíva viszonyában.

c) Kötelező tervszámok hiányában a reform kibontakoztatásának éveiben nagymértékben szűkül, majd lényegében *megszűnik a szerződéskötési kötelezettség*, ez pedig igen messzemenő következményekkel jár a szerződések területén.

d) *Gazdasági szabályozók.*

15. *A gazdasági szabályozók.* Ami pedig a már többször említett közvetett gazdasági szabályozókat illeti, a legfontosabbak: a *hitelpolitika*, amelyre vonatkozóan a Kormány a bankra kötelező általános preferenciákat és restriktciókat megállapító – direktívákat bocsát ki; az *árpolitika*, amely az önköltségen, bizonyos, a tervnek megfelelő állami preferenciákon és a piac értékítéletén alapul, és ez utóbbi hatásának kibontakoztatása érdekében nagymértékben kiterjeszti a szabad árak rendszerét; az *adópolitika*, amely nemcsak állami jövedelemforrást biztosít, de sokoldalúan befolyásolja a vállalati gazdálkodást; a munkaerőgazdálkodást befolyásoló *bérlolitika*; a külkereskedelmi és *devizapolitika*; az alapvető, az egész nemzetgazdaságra kiterjedő hatású *beruházások* egyedi tervezése, ami széles körben keletkeztet szükségleteket.

c) *Az állam gazdasági tevékenysége.*

16. *Az állami tevékenység módszereinek megváltozása.* A közvetett gazdasági szabályozókkal való irányítás új feladatokat rótt az állami gazdaságirányító szervekre. Ha az állam szerepét vizsgáljuk, a felszínen – különösen a jog felszínén – úgy tűnhet, hogy a reform csökkenti az állam szerepét. A kötelező tervutasítások rendszerének megszüntetése fontos államigazgatási jogi aktusok igénybevételének mellőzését jelenti, a vállalatok konkrét utasításának szinte teljes kizárása pedig arra vall, hogy az állam mint a vállalatok tulajdonosa, önkorlátozással él: mint a közhatalom gyakorlója, mint jogalkotó, a saját tulajdonjogából folyó jogkörét szűk korlátok közé szorítja.

Valójában azonban nem az állam szerepének csökkentéséről van szó, hanem az állam különböző tevékenységi körei, illetve az általa alkalmazott módszerek egymás közti arányának lényeges megváltozásáról: szűkül az állam közvetlen vezetési tevékenysége és bővül közvetett irányítási tevékenysége, vagyis a politikai és közgazdasági áttételek felhasználása.

17. *Háromirányú állami tevékenység.* Ennek az arányváltozásnak a megvalósítása érdekében a reform jogi vonatkozásainak elvi szintű előkészítésével

foglalkozó bizottság egy tudottan nem pontos, mesterkéltséggel, sokat vitatott, mégis fontos és a maga körében hasznos szétválasztásból indult ki. A reform megkívánta először is a tulajdonosi és a hatósági jogkör egymástól való határozott elválasztását. Kiderült azonban, hogy ez nem elegendő. Van még egy harmadik állami tevékenységi fajta is: az általános gazdaságpolitikai tevékenység, amely közvetett gazdasági eszközökkel befolyásolja azt a kört is, amelyben az állam nem tulajdonos és amely másfelől nem hatósági jellegű tevékenység, mégis jogi formákat is ölt. Ezen az alapon az említett bizottság megkülönböztette:

- a) az egész népgazdaságra való gazdasági ráhatást, amelynek megvan a tőle elválaszthatatlan jogi eszközei,
- b) a mindenkivel szemben gyakorolt hatósági tevékenységet, amely közhatalmi jellegű, és
- c) az államnak mint tulajdonosnak tulajdona tárgyival való rendelkezését.

Ez a szétválasztás nem tudományos igényű, de gyakorlatilag hasznos. Korántsem lép fel egy olyan modell szerepében, amely maradék nélkül, egységesen felöleli az egész állami gazdasági tevékenységet. Mégis a valóság lényeges elemeit ragadja meg, és kiindulópontja lett lényeges jogalkotási megoldásoknak.

18. *A Kormány tevékenysége.* Áll ez elsősorban a gazdaság központi irányítására, amelyért a *Kormány* felelős. A Kormány a gazdaság irányítását elsősorban olyan kormányhatározatok útján látja el, amelyek megszabják a gazdaságpolitikát, elsősorban a közvetett gazdasági szabályozók működését. Ezek a kormányhatározatok szabják meg a központi (funkcionális és ágazati minisztériumok és más országos hatáskörű szervek mint pl. az Anyag- és Árhivatal), valamint a helyi gazdaságirányító szervek mindennapos tevékenységét.

Az előző pontban említett hármastagolás a minisztériumok és más országos hatáskörű szervek tevékenységének szabályozásában jut elsősorban szerephez. Itt az ún. „általános gazdaságpolitikai” tevékenység a funkcionális minisztériumok (Munkaügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium), valamint más gazdasági minisztériumok ún. „ágazati” tevékenységében jut szerephez, a „tulajdonosi” tevékenység pedig az ún. „felügyeleti” tevékenységben nyilvánul meg; ezekhez járul harmadiknak a hatósági tevékenység. Az *ágazati* tevékenység az ágazat minden állami vállalatára és szövetkezetére kiterjed, kivéve azokat, amelyek csak melléktevékenységként folytatnak az illető ágazatba tartozó tevékenységet. A *tulajdonosi-felügyeleti* tevékenység csak az adott minisztérium vagy helyi tanács által alapított állami vállalatokra terjed ki. A *hatósági* tevékenység pedig bármely gazdasági egység meghatározott résztevékenységére. Az ágazati és felügyeleti minisztérium a legtöbb vállalatra nézve ugyanaz.

Az alapvető funkció az *ágazati*: a minisztériumok „alapvetően szakmai gazdaságpolitikai irányító állami szervekké válnak”. Érvényesítik ágazatuk sajátos szempontjait a Kormány döntéseinek meghozatalakor; az ágazatot érintő kérdésekben képviselik a Kormányt az Országgyűlés előtt; felelősek azért, hogy a Kormány gazdaságpolitikáját ágazatuk területén érvényesítsék. Elemzik az ágazat gazdasági egységeinek tevékenységét és ennek, valamint a Kormány gazdaságpolitikájának alapján az ágazat gazdaságpolitikájára vonatkozó javaslatokat készítene. Fejlesztési programokat dolgoznak ki, szervezik a nemzetközi együttműködést és szakosítást. Az egész ágazatra hatályos miniszteri rendeleteket bocsáthatnak ki, de a vállalatokat vagy szövetségeket nem utasíthatják.

A *tulajdonosi-felügyeleti* tevékenység vállalatok alapítására, összevonására, megszüntetésére; az igazgató kinevezésére; a vállalat ellenőrzésére terjed ki. Ennek során a miniszter kivételesen egyedi utasítást is adhat a vállalatoknak. Ezzel a tevékenységi körrel részletesebben a vállalatok jogállásának elemzése során foglalkozunk.

A *hatósági* jogkörre a közhatalmi elem jellemző. Ebben a körben az állam bizonyos osztársadalmi érdekeket érvényesít normatív eszközökkel, és ezeken alapuló állami kényszerrel. Ennek különös jelentősége van azokban a nem gyakori esetekben, amikor a vállalatoknak nyereségre törekvése osztársadalmi érdekeket (pl. a lakosság érdekeit) sérti.

IV. A vállalat belső gazdasági és jogi struktúrája

19. *A tárgyalandó kérdések.* A vállalatnak alkalmasnak kell lennie arra, hogy az említett külső hatásokra megfelelően reagáljon. Ezt a vállalat *gazdasági alapjai, érdekeltégi rendszere és jogköre* biztosítja.

Ezekkel foglalkozunk a következőkben. Ennek bevezetéseként azonban válaszolni kell az állami tulajdonjog alakulását az állami vállalatokkal kapcsolatosan.

a) *Az állam és az állami vállalat.*

20. *Az állam tulajdonosi jogosítványai.* Az állam mint tulajdonos avégből hozza létre a vállalatát, hogy egyesítse termelőeszközeit a munkával. Az ezzel kapcsolatos legfontosabb teendői:

a) döntés a vállalat alapításáról, átszervezéséről, megszüntetéséről (felszámolásáról),

b) az induló vagyron rendelkezésre bocsátása,

c) a vállalat céljának meghatározása,

d) az igazgató alkalmazása, elbocsátása.

Ez a négy döntés a tulajdonosi minőségnek társadalmi rendszerektől függetlenül biztos ismérve és szükséges minimuma. Ezek az alapvető funkciók

részvénytársaság alapításánál is. A különbségek — a tartalmi eltérésektől ezúttal eltekintve — a jogi formákban vannak. Az *államnak* mint tulajdonosnak a döntési többnyire államigazgatási jogi formát öltenek: az állam közhatalmi és tulajdonosi jellegének egységét és különbözőségét alapjaiban már *Venediktov* feltárta.⁷ Az állam alapvető mozgásformáját jogi szinten a hatalmi és igazgatási aktusok adják. Ezért *tartalmilag* — nagyjából, nem teljesen — szétválasztható a tulajdonosi és közhatalmi elem, de a *jogi formák* szintjén nem. Az állam tulajdonosi tevékenységét államigazgatási jogi eszközökkel is folytatja, és bizonyos körben egyébként államigazgatási tevékenységéhez is felhasználja tulajdonosi minőségét. Ez odáig megy, hogy merőben gazdaságpolitikai döntés kérdése, hogy az állam azt, ami a tulajdonost illeti meg, tulajdonosként, mint nyereséget sajátítja-e el, vagy pedig mint a közhatalom birtokosa, nyereségadó formájában. Emellett az állam *munkajogi* eszközökkel is él — az igazgatóval munkaviszonyt létesít, továbbá alkalmaz lényegében *polgári jogi* eszközöket is: amikor az induló vagyont a vállalat számlájára átutalja. Ezzel szemben a vállalat alapító *tőkés* tulajdonos döntései természetesen nem ölthetik államigazgatási aktusok formáját. Itt a vállalat alapítás polgári jogi (kereskedelmi jogi) eszközökkel történik, akárcsak a kapcsolódó pénzügyi műveletek, és ezekhez járulnak itt is a munkajogi elemek.

Hogy a tulajdonos ezt követően mennyire szól bele a vállalati gesztiókba, az már nem a tulajdonosi mivoltának a kérdése, hanem a tulajdonosi pozícióból folyó *mérlegelésre* tartozik. A modern nagyiparnak a társadalmi rendszerek ellentétes voltától alapjában független jelensége az, hogy a tulajdonos — megtartva tulajdonosi hatalmát — igen széles körű önállóságot biztosít a vállalatának; más lapra tartozik az az ellentét, amely a tervgazdálkodást irányító szocialista állam mint tulajdonos és a tőkés tulajdonos között egyébként fennáll. A tulajdonos az üzletvitelt a menedzserre bízta. Ő maga lényegében csak ellenőrzi, hogy az általa kitűzött célokat a menedzser mennyire valósította meg. Ha megvalósította, elégedett és barátságos gesztusokkal fejezi ki elégedettségét, ha nem, barátságtalanná válik: pl. megszüntet munkaviszonyokat, átszervez és felszámol vállalatokat.

21. *Az állami tulajdonosi jogosítványok változásai.* Ennek a tendenciának felelnek meg a vállalatokkal kapcsolatos állami tulajdonjog változásai. A korábbi rendszerben az állam többé-kevésbé részletes kötelező vállalati terveket állapított meg, központilag döntött a beruházásokról és korlátozás nélkül feljogosította a gazdaságirányítás szerveit arra, hogy vállalataiknak adjanak konkrét utasításokat. A reform bevezetése után viszont a vállalat

- a) maga állapítja meg a tervét;
- b) maga dönt beruházási, felújítási, műszaki fejlesztési kérdéseiben;

⁷ *Venediktov*, Goszudarsztvennaja szocialiszticeszkaja szobsztvennoszty (Állami szocialista tulajdon), Moszkva, 1948. 331. o.

továbbá nagyszámú termelővállalat kapott lehetőséget arra, hogy maga folytasson külkereskedelmi tevékenységet;

c) bizonyos — jobbára átmeneti — korlátozásoktól eltekintve maga dönt szerződési felől;

d) megszűnt a minisztériumnak az a joga, hogy konkrét-egyedi utasításaival korlátozás nélkül beavatkozhasson a vállalat gazdálkodásába; ilyen jog csak egészen kivételesen (pl. honvédelmi érdekből vagy nemzetközi kötelezettségek teljesítése érdekében) illeti meg;

e) a vállalati munkaerőgazdálkodás teljesen, a bérgazdálkodás pedig a korábbinál jóval nagyobb mértékben szabaddá vált;

f) az egyszer a rendelkezésére bocsátott anyagi eszközöket az állam nem veheti el, tehát az állam a vállalatok között — az átszervezés esetét kivéve — eszközátcsoportosításra nem jogosult.

b) *A vállalat gazdasági alapjai.*

22. *A vállalati vagyon szilárdsága.* A vállalat önállóságához szükséges szilárd vagyoni alapokat megteremti az alaptőkeszerű induló vagyon és az eszközök átcsoportosításának a tilalma. Ehhez járul a nyereségelvonás olyan rendszere, amely elegendő vagyoni eszközöket hagy a vállalatnál ahhoz, hogy azokból forgóeszköz-szükségletét fedezze, kisebb beruházásokat, felújításokat, műszaki fejlesztési feladatokat el tudjon végezni, illetve az ilyen célokra kapott bankhiteleket és más állami eszközöket a saját eszközeivel ki tudja egészíteni. A beruházások terén ugyanis az anyagi eszközök szűkössége bizonyos össztársadalmi szabályozást tesz szükségessé, legalábbis bizonyos nagyságrenden felül. Ezt biztosítja az, hogy a vállalat kizárólag a saját eszközeiből csak korlátozott mértékben tud beruházni, ezen felül bankhitelre szorul és a hitelpolitikai irányelvek alkalmazásával a bank az össztársadalmi érdekeket biztosítani tudja. Hogy azonban a vállalat az említett határon felül ne hagyatkozhasson teljesen a bankra és ne lépjen fel a felelőtlen beruházás csábítása, bankhitelt általában csak akkor kaphat beruházási célra, ha egyben a saját eszközeit is leköti és kockáztatja.

c) *A vállalati érdekelttség*

23. *Vállalati alapok.* A vállalat nyereségét meghatározott módon két csoportba kell osztani: fejlesztési és részesedési csoportba. Az állam a vállalati jövedelemből a nyereségét avégből, hogy rugalmas jövedelemszabályozást tudjon végezni, különféle adók és adókhoz hasonló járulékok formájában⁸ veszi magához; ezeket meghatározott módon kell a fejlesztési, illetve részesedési csoportból elvonni. Ezután történik meg az alapok képzése. A legfontosabbak

a) a nyereség fejlesztési csoportjából, az amortizáció megfelelő részéből stb. képzett *vállalati fejlesztési alap* vállalati beruházások, felújítások céljára,

⁸ Pl. nyereségadó, az objektív adottságokból eredő rendkívüli jövedelmet elvonó termelési adó, a bérek után járó illetményadó, a helyi tanácsoknak járó kommunális adó, a területhasználati díj, a nem mobilizált eszközök mértékének csökkentésére ösztönző eszközlektési járulék stb.

b) a nyereség részesedési csoportjából és bizonyos szociális juttatásokból képzett *részesedési alap* kollektív és egyéni juttatásokra,

c) mindkét csoportból képzett *tartalékalap* az esetleges évi veszteség pótlására.

24. *A vagyon és munka kettőssége.* Ezek közül a leglényegesebb a fejlesztési és a részesedési alap. Különválasztásukkal az állam arra törekszik, hogy a vállalatában egyesített termelőeszközök és munkavégző csoport harmonikus egyensúlyban legyen: a termelőeszközök fejlesztése ne menjen a kollektíva rovására és a csoport ne fogyaszthassa el azt, ami a termelés fejlesztéséhez szükséges.

E két alap létrehozatala a megoldás egyik jelentős, már érintett mozzanatára hívja fel a figyelmet.

A vállalat *vagyon és munka, termelőeszközök és termelő kollektíva egysége.* Az említett alapok ugyan nem keletkeztek, de mindenesetre kifejezik, sőt határozott kontúrokkal látják el, felnagyítják ennek az egységnek a *kettősségét*: a vagyon és munka relatív más-ságát ezen az elválaszthatatlan gazdasági egységen belül. Itt megmutatkozik, hogy „a vállalat a gazdaságirányítás mai rendszerében kettős minőségben fejt ki működését: mint gazdasági vállalkozás és mint a kollektív munka műhelye”.⁹ A vállalat egy szükségletre termelő *gazdasági szervezet* és egy termelő és fogyasztó *embercsoport* relatív kettőssége. Mintegy a „vállalat” és a kollektíva viszonylagos eltérése figyelhető meg itt, sőt, minthogy egy adott és egyáltalán nem korlátlan vagyontömegeből kell őket ellátni, relatív érdekellentétük is.¹⁰ Ez a relatív érdekkülönbség szépen mutatkozik meg pl. abban a vitában, hogy a munka műszaki megjavítására a találmányi szintet el nem érő javaslatot tevő vagy a munka racionalizálását kezdeményező ún. újító díjazása a fejlesztési (műszaki fejlesztési) vagy a részesedési alapot terhelje-e. Ebben az elkülönítésben és viszonylagos érdekellentétben tehát külön-külön hangsúlyt kap a vállalati egység vagyoni és személyi, tulajdoni és munkaeleme, és ebben az értelemben a csoportkollektíva ugyanúgy viszonylag elvonatkoztatottá válik a „vállalat”-tól, ahogy a „vállalat” is viszonylag elvonatkoztatottá válik a csoportkollektívától. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a két elvonatkoztatás nagyon viszonylagos. Valójában a vállalat a termelőeszközök és a munkavégző kollektíva gazdaságilag elválaszthatatlan egysége: a vállalaton belül ugyanúgy nincsen kollektíva termelőeszközök nélkül, ahogyan termelőeszközök sincsenek kollektíva nélkül. Legfeljebb arról lehet szó, hogy bizonyos vonatkozásokban a vállalatnak inkább „*gazdasági*”, más vonatkozásokban pedig *személyi* oldala kerül előtérbe. Világos a két oldal alapvető érdekessége is: a csoportkollektíva munkája

⁹ *Nyers*, 25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről. Bp. 1969. 47.

¹⁰ Az érdekellentétnek erre a lehetőségére l. *Weltner*. A gazdaságirányítási reform hatásának egyes megnyilvánulásai a munkaszervezet területén. MTA IX. Oszt. Közl. 1968. 202, 209.

hozza a „vállalati” hasznot és a „vállalat” fejlődésével növekszik a kollektíva tagjainak a jövedelme is. Ami pedig relatív érdekellentétüket illeti, éppen az, ami hangsúlyozza és kiemeli a „vállalat” és kollektíva kettősségét, nevezetesen a fejlesztési és részesedési alap szétválasztása, a legátfogóbb érdekellentétet sem engedi konfliktussá fajulni: a vállalatnál maradó nyereség szétosztása a „vállalat” és a kollektíva között eleve eldöntött kérdéssé vált azzal a szabályozással, amely előírta, hogy mi kerül az egyik, mi a másik alapba. Ez a szabályozás pedig az egyedül illetékestől ered: a *tulajdonostól*.

25. *Nyereségelosztás*. Mindezek eredménye az, hogy a vállalat nyeresége — némi leegyszerűsítéssel — három részre oszlik:

a) egy részét adók formájában a tulajdonos állam elvonja,

b) egy része a vállalatnál marad fejlesztési célokra; ez a rész a vállalat mint gazdálkodó egység rendelkezése alatt áll,

c) egy része pedig még elemzendő módon a vállalat alkalmazottaié.

Ez biztosítja a vállalat gazdálkodó és személyi oldalának azt az érdekelt-ségét, amely szükséges ahhoz, hogy a vállalat élénken reagáljon a külső impulzusokra, amelyeknek viszont olyanoknak kell lenniök, hogy társadalmi érdekű cselekvésre indítsanak.

26. *Ösztönző felelősség*. Ehhez az érdekeltségi rendszerhez idomul a felelősségi rendszer is. Szerződésszegés esetén a vállalat többnyire kötbért és az ezt meghaladó kárt köteles megfizetni, szerződésen kívüli károkozás esetén pedig szintén kizárólag a vállalat tartozik felelősséggel a károsultnak.¹¹ Az alkalmazott, akinek cselekvése vagy mulasztása útján a vállalat a kárt okozta, csak korlátolt felelősséggel tartozik; ez Magyarországon gondatlan elkövetés esetén általában nem haladhatja meg azt az összeget, amely megfelel a károkozó egyhavi fizetése 15%-ának.

Tegyük fel, hogy ezt az összeget a károkozó alkalmazott megfizette vagy azt a fizetéséből levonták. A vállalat által kifizetett kötbér- vagy kártérítési összeg fennmaradó része ugyanúgy üzleti veszteség lesz, mint ha egy gép eltörik vagy egy üzlet balul üt ki. Ez a fennmaradó rész tehát csökkenti az államnak járó nyereségadót, a fejlesztési alapba kerülő összeget és a részesedési alapba kerülő összeget. Vagyis négyes kártelepítés megy végbe:

a) felelősségi kártelepítés a károkozó terhére az említett 15% erejéig,

b) társadalmi kárelosztás annyiban, amennyiben a kárt a tulajdonos állam viseli,

c) „vállalati gazdálkodási” kárelosztás, amennyiben a vállalat fejlesztési alapja csökken és

d) az alkalmazottak csoportján belüli kárelosztás, amennyiben a részesedési alap csökken.

¹¹ Ez alól egy kivétel van a magyar jogban: az alkalmazott szándékos bűncselekménnyel való károkozása esetén egyetemesen felel a vállalattal (Ptk. 348. §).

Vagyis a tulajdonos kárviselése és a károkozó egyén felelőssége között van még egy sajátos kétarcú vállalati felelősség is: hatását mind a vállalat gazdálkodási feltételeire, mind az alkalmazottak összességére érezteti. Ez abban az értelemben kollektív felelősség (csoportfelelősség), hogy esetleg egy személy károkozásának a következményeiből egy részt mindenki visel. Ez azonban a vállalati gazdálkodás minden területén így van: adott esetben egy ember ügyességének eredményéből részesednek mindannyian. Valójában ez a „kollektív felelősség” nem is a felelősség hatásmechanizmusában hat, hanem úgy, ahogy az anyagi ösztönzés általában hat. A károkozást nem követi valamiféle „kollektív felelősségre vonás” nyomon, hanem a kártérítés fedezetlen része beolvad a vállalat könyvelésének többi tételével együtt az év végi mérlegbe, legfeljebb a mérlegbeszámolóban emelik ki, hogy mibe kerültek a vállalatnak a kötbér- és kártérítési összegek, mennyivel csökkentette ez a fejlesztési és részesedési alapot.

Ez a rendszer tehát egyesíti a kárelosztást a felelősséggel: megteremti a vállalat mint gazdálkodó egység, a vállalat mint a dolgozók kollektívája és az egyes károkozók csoportos, illetve egyéni érdekeltiségét a károk megelőzésében, elkerülésében.

27. *Gazdasági bírság.* A csoportérdekeltiségnek ez a nagy jelentősége vezetett arra, hogy bizonyos olyan körben, ahol korábban a vállalati alkalmazottat bírságolta az állam, most a vállalatot bírságolja. Az 1/1968. (I. 16.) Korm. sz. kormányrendelettel bevezetett, kivételes, ritkán alkalmazott gazdasági bírságra utalunk, amelynek lényege, hogy az egész vállalatot sújtja igen nagy összegű bírsággal és nem a kollektíva hibát elkövető tagját. Ebben az előző pontban fenntartással úgynevezett „kollektív felelősség” nyilvánul meg azzal, hogy a vállalat a munkajogi felelősség szabályai szerint helytállásra kényszerítheti a hibát elkövető személyt is. A gazdasági bírság a visszájára forduló érdekeltiséggel szegez szembe érdekeltiséget. Olyan tényállásokról van ugyanis szó, amelyekben a vállalat vagy szövetkezet jogellenes, illetve a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes tevékenységével a társadalmi érdeket megsértve jelentős anyagi előnyre tesz szert, illetőleg jelentős kárt okoz vagy súlyosan veszélyezteti a lakosság érdekeit (súlycsonkítás, minőségrontás stb.).

Az ilyen esetekben gyakran nem is lehet pontosan megállapítani az egyénileg felelős személyeket. A felelősség igen gyakran széles körben megszlik a vállalatnál.

A korábbi gyakorlat továbbá azt mutatta, hogy ilyen tényállások esetén a vállalat nem vonja felelősségre a felelőt, mert hiszen izolált vállalati érdekből követte el a jogsértést, és ha mégis felelősségre kell vonnia vagy a felelős személynek szabálysértési bírságot kellett fizetnie, megtalálja a módot a kárvalótnak prémiummal vagy másképpen való kártalanítására. Itt valójában az önálló vállalati gazdálkodás okozza a népgazdaság vagy a fogyasztók sérelmét. Ezért inkább közvetlenül a vállalatot kell, mégpedig érzékenyen, felelősé

tenni, és akkor a vállalat is egészen másképpen fog számolni a károkozó tagjával, mint akkor, ha annak jogellenes, mások érdekeit megsértő magatartása a vállalatnak csak hasznot hoz, de semmilyen kárt nem jelent.

Az a tagja a vállalati kollektívának, aki a jogsértést elkövette, ezt mint a vállalat cselekvését megvalósító személy tette. Ha magatartása nem bűncselekmény, az állam nem vele szemben, hanem a vállalattal szemben lép fel, és a vállalat fogja őt felelősségre vonni, miután maga a vállalat elszenvedte az érzékeny szankciót. A károkozó vállalati alkalmazott nem „állami ember”, nem is „állampolgár”, amikor az ő cselekvése által valósítja meg a vállalat a gazdasági bírság alapjául szolgáló tényállást, hanem „vállalati ember”, a csoport tagja. Ő az államnak általában csak állampolgári minőségében felelhet (büntetőjogi felelősség), és nem mint egy állami vállalat vagy szövetkezet funkcionáriusa, dolgozója.

d) *A vállalat jogköre*

28. *A vállalati jogkör alapjai.* Ha az érdekeltéssel nem párosulnának megfelelően széles jogkörök, akkor az érdekeltéssel sokat veszítene társadalmi funkciójából, és az érdekelték számára nagymértékben szerencse vagy balszerencse kérdése volna az, hogy jól vagy rosszul járnak-e a *másutt* meghozott döntések következtében. Valójában a vállalati és dolgozói kollektív érdekeltéssel nem öncélú, hanem a társadalmi érdekeket szolgálja. Ezt csak akkor teheti, ha az érdekelték cselekedni is tudnak érdekeltésségüknek megfelelően. A cselekvési lehetőség szükségszerű formája pedig a jogosultság. Említettük, hogy a gazdasági reform oda telepíti a döntési jogköröket, ahol az adott kérdésben a legteljesebb az informáltság, ez pedig a mindennapos gazdálkodásban a vállalat. A vállalati és dolgozói kollektív érdekeltéssel létjogosultsága az állami tulajdon viszonyai között éppen abban van, hogy a vállalatok ne viszonyuljanak közömbösen a gazdasági folyamatokhoz, hanem jogosultságukat megfontoltan és határozottan gyakorolják.

Ennek megfelelően a vállalati jogkör számottevően kiszélesedett, vagyis: csökkentek a vállalatok államigazgatási jogi kötelezettségei és kiterjedtek polgári jogi és munkajogi jogosultságai. A vállalati jogkör *elvi keretei azonban nem változtak*. Korábban is az volt a helyzet, hogy a vállalat gyakorolta az állam által rábízott vagyona nézve a tulajdon hagyományos jogosítványait: a birtoklás, használat és rendelkezés jogát, csak hogy a polgári jogi jogosultságok gyakorlása mögött többnyire volt egy államigazgatási jogi kötelezettség (pl. szerződéskötési kötelezettség), és a jog bizonyos területekre (pl. társulásra, beruházásokra) nem is terjedt ki. Ezt a vállalati jogosultságot nevezi a szocialista jogirodalom az „operatív igazgatás jogá”-nak, amely a vállalat ún. „önálló gazdasági elszámolás”-án alapul: az utóbbi úgy viszonyul az előbbihez, mint a gazdasági értelemben vett tulajdon a tulajdonjoghoz; a különbség „csupán” annyi, hogy itt más személy – az állam – tulajdonának kezeléséről van szó. Az „önálló gazdasági elszámolás” adja meg a vállalat személyiségének

alapját, az „operatív igazgatási jog” pedig a tartalmát. Az állami vállalatnak, mint önálló jogi személynek a tartozásaiért az állam felelősséggel nem tartozik.

A reform után az alaphelyzet nem változott: a vállalat továbbra is az állam tulajdonában levő vagyoni eszközökkel gazdálkodó jogi személy. E kereteken belül azonban a jogköre számottevően kiterjedt. Ez a mennyiségi jellegű változás jut kifejezésre abban, hogy „önálló gazdasági elszámolás” helyett mindinkább „vállalati vagyoni önállóság”-ról és „operatív igazgatási joga” helyett „az önálló vállalati gazdálkodás joga”-ról beszélnek.

29. *A vállalati jogkör kiterjedése.* A változás alapján kétirányú:

a) A vállalati polgári jogi jogkörök olyan területekre is kiterjednek, amelyekre korábban nem terjedtek ki. Kiterjednek pl. *beruházásaik* elhatárolására, ami megnövelte azt a kört is, amelyben *bankhiteleket* vehetnek fel, továbbá *társulásokra*. A gazdaságirányítás régi rendszerében ugyanis — elhanyagolható kivételektől eltekintve — a beruházásokat központilag határozták el és a költségvetésből fedezték. Ezzel a beruházások céljára rendelkezésre álló eszközök szétforgácsolódását akartuk meggátolni — sikertelenül. Az új elgondolás lényege az, hogy ha a beruházásokra saját eszközöket kell fordítani és az erre a célra kapott hitelt vissza kell fizetni, akkor beruházásra csak akkor kerül sor, ha várható, hogy a beruházást a szabályozott piac jutalmazni fogja. Ezért központilag csak az egész ország szempontjából kiemelkedően fontos beruházásokat határozzák el. Társulások pedig azért nem fordultak elő a régi gazdaságirányítási rendszerben, mert a vállalatoknak adott kötelező tervszámok és az ezt ellenőrző rendszer csak azt tette lehetővé, hogy a vállalatok egymással áruszerződéseket kössenek, de azt nem, hogy társulás révén egyesítsék erejüket akár egy részét is. Erre akkor nem is volt szükség, mert a szükségesnek tartott koncentrációt a gazdasági igazgatás határozta el, és ennek megfelelően maga hozta létre a gyakran államigazgatási jogi és polgári jogi jogkört egyaránt gyakorló középfokú iparirányítási szerveket, trösztöket, ún. nagyvállalatokat stb. A reform után viszont az ilyen szervek igen szűk körre szorultak vissza, és a vállalatok, szövetkezetek jogot nyertek arra, hogy tetszésük szerint hozzanak létre akár alkalmi, akár tartós társulásokat, jogi személyiséggel vagy anélkül.

b) A változás másik iránya abban áll, hogy a vállalatok polgári jogi jogkörei mögül túlnyomórészt eltűntek az államigazgatási jogi kötelezettségek. A vállalat nem egy felülről kapott kötelező tervet hajt végre, hanem a saját terve alapján a szabályozott piacon jelentkező fizetőképes szükséglet kielégítésére köteles.

Ennek jogi következményei a szerződések területén nyilvánulnak meg elsősorban; a szerződésekről Csanádi professzor készített referátumot.

V. A munka oldala a vállalatnál

30. *A dolgozók csoportja.* Az eddig kifejtettekből következik, hogy *a vállalati munkavégző kollektívát egy kétoldalú szerződések halmazával a vállalathoz kapcsolt nem-tulajdonosi csoportnak kell tekinteni.* E kétszemélyes jogviszonyokkal a vállalathoz kapcsolt alkalmazottakat csoporttá avatja első sorban közös *nem-tulajdonosi vagyoni érdekelttségük.* Az érdekelttség itt is jogosultságokat igényel: a csoport bizonyos nem-tulajdonosi jogosultságokkal rendelkezik, ahhoz pedig, hogy jogosultságokat mint csoport tudjon gyakorolni, a csoporttagoknak nem tulajdonosi *tagsági jogai és kötelességei* vannak.

31. *A csoportérdekelttség.* A „közös nem tulajdonosi vagyoni érdekelttség” kifejezésben a „nem tulajdonosi” arra utal, hogy alkalmazottakról és nem résztulajdonosokról van szó, a közös érdekelttség pedig arra, hogy az egyes csoporttagok közvetlenül érdekeltek az egész csoport eredményeiben. Ez az érdekelttségi rendszer vállalati szinten kiépült: a részesedési alaphól részint közös kulturális-, sport- stb. létesítményeket hoznak létre, részben abból személyi juttatásokat adnak. Ez utóbbiak között a legfontosabb a *nyereség-visszatérítés:* az évi nyereség meghatározott részét évenként kiosztják valamennyi alkalmazott között, kinek-kinek évi átlagos keresete arányában juttatva. Főként ez alapítja meg minden alkalmazott érdekelttségét nemcsak a saját egyéni munkájában, de a vállalat egész tevékenységében. A fejlett ipari viszonyok között gyakori nagyvállalat azonban az egyes dolgozók számára átláthatatlan, elvonttá válik és ezért további közvetítőkre van szükség az ösztársadalmi érdekeknek az egyéni érdekekkel való összhangba hozatala során. Ezért kiépülőben van a belső — gyáregységi, üzemi, munkahelyi stb. — érdekelttségi rendszer is; minél közvetlenebbül kapcsolódik ugyanis a csoportérdekelttség az egyéni érdekekhez, annál hatékonyabban közvetít a csoport az egyén és a társadalom között.

32. *Csoportjogosítványok.* A csoportjogosultságok nyilvánvalóan *kifelé* irányuló jogosultságok. Ezek azonban sajátos „külső” viszonyok, mert nem terjednek túl a vállalat körén. A „külső” viszonyok a kollektívát a „vállalat”-hoz fűzik; jogviszonyok jönnek létre a vállalat és annak személyi oldala között. Valójában *a tulajdoni és a személyi oldal között* jönnek létre ezek a jogviszonyok, a két oldal érdekközössége talaján és a rájuk jellemző érdekkülönbségnek megfelelően. Ezek az érdekkülönbségek nem a fejlesztési és részesedési alap említett különválásából folynak, de ez a különválásztás plasztikusan kiemeli, szinte megszemélyesíti ezt az érdekkülönbséget — ugyanakkor amikor az állami-tulajdonosi szétválásztás és kötelező elosztás csökkenté is az érdekközösségek szféráját, előre elrendezve, hogy a visszamaradó nyereségből mennyi jusson az egyik és mennyi a másik oldalnak. Az említett érdekközösség ugyanis abból folyik, hogy ha nagyobb a vállalati vagyon, mindkét oldal-

nak több juthat, az érdekkülönbség, sőt ellentét pedig elsősorban ezen a talajon a két csoport közötti elosztásban jelentkezhetsz; ezt csökkenti a már említett állami-tulajdonosi elosztás. A reform kibontakozása során azonban az érdekösszeütközések megnövekedhetnek: az érdekeltségi rendszer fejlesztése olyan vállalatvezetési tendenciákat hozhat létre, amelyek a kollektíva határozott fellépését tehetik indokolttá. A tulajdon és munka *konfliktusa* tehát ugyanúgy megszüntetve megőrződik, mint a tulajdon és munka *egyesítésének* a módja: a megszüntetés eleme az osztályellentétekben jelentkező konfliktusokra vonatkozik; a konfliktus mint az osztályadalmi és a csoportérdek érdekazonosság talaján kiépülő érdekkonfliktusa, mint az egyik oldalról a termelésnek és a társadalmi szükségletkielégítésnek, a másiktól a csoport szükségletkielégítésnek a konfliktusa jelentkezik. A konfliktusban a vállalat tulajdonosi-össztársadalmi és dolgozói-csoport oldalra oszlik. A „megszüntetés” eleme továbbá abban is megnyilvánul, hogy a „vállalat” és a csoport jogviszonyai korántsem csupán konfliktus-viszonyok: mint említettük, ezek az érdekösszhang talaján a kölcsönös segítség és együttműködés viszonyai is. Különösen világos ez a kollektívának, illetve a kollektíva tagjainak a termelést racionalizáló, megjavító javaslatainál (újítási javaslatok); a kollektíva bírálata az együttműködésnek is és a konfliktusnak is lehet a megnyilvánulása; az érdekképviselői tevékenység mögött potenciális vagy nyílt konfliktus van ugyan, de többnyire relatíve eltérő szempontok egyeztetéséről van szó, ahol az az optimális megoldás, amely a kollektívában elégedettséget keltve a „vállalati” oldalnak is jól gyümölcsozlik.

A kollektívának ezek a vállalaton belüli „külső” jogviszonyai valójában elsősorban a kollektíva jogát jelentik a vállalati ügyek vitelében, a vonatkozó döntések meghozatalában való részvételre. Természetesen az volna a legkedvezőbb, ha a kollektívának ezen a téren kiterjedt jogköre lehetne, mert az érdekeltségi rendszer megfelelő jogkörök nélkül egyfelől az ösztönzés funkcióját csak részben tudja betölteni, másfelől a csoport teljes kiépüléséhez az ügyek vitelében való személyes részvétel szükséges. Ennek kiteljesedésének azonban az az alapfeltétele, hogy a kollektíva *tulajdonosi* kollektíva legyen. Itt mégsem csupán erről van szó, mert hiszen a mai tulajdonosi kollektívákban (a szövetkezetekben) sem mindig eléggé intenzív a kollektíva-tagoknak a döntések meghozatalában való tényleges személyes részvétele. Ezért állami vállalatoknál sem csupán az gátolja a részvétel kiteljesedését, hogy a dolgozók kollektívája nem közvetlen tulajdonosa a vállalatnak. Mélyebb okok játszanak itt közre, amelyek itt is a szocialista társadalom átmeneti jellegére vezethetők vissza. Egyelőre túlságosan nagy a távolság a nagy horderejű gazdasági döntésekhez szükséges ismeretanyag, látókör és érdeklődési kör, valamint a még hosszú ideig gyakori gépies, egyhangú, fizikailag kimerítő munkát végző széles munkásrétegek tudatállapota között. Ez arra vezet, hogy a kollektíva tagjai többnyire legfeljebb a saját közvetlen környezetüket érintő döntésekkel kap-

csolatban tudnak hatékonyan kezdeményezni. Ezen túlmenően azonban a kollektíva részvétele kettős korlátozás alá esik:

a) A vállalat egészének ügyeiben a kollektíva alapján csak *képviselője*, a szakszervezeti bizottság útján vesz részt mutatis mutandis úgy, ahogy az ösztársadalmi tulajdon gyakorlása is képviselő, az állam útján történik. A szakszervezeti bizottság a partnere a tulajdonosi-ösztársadalmi oldalt, a „vállalati”, „üzleti” oldalt képviselő igazgatónak. Ebben a vonatkozásban az optimális lehetőség az, ha a szakszervezet kellően tájékozódik és tájékoztat. Ebből folyik egyébként, hogy az említett *tagsági* jogok és kötelezettségek is jobbra a szakszervezet keretében jelentkeznek.

b) A második korlátozás nagyrészt folyik az állami tulajdonjogból. A kollektíva a szakszervezet útján nem annyira az *üzleti* jellegű döntésekben vesz részt, hanem inkább csupán hat ezekre a döntésekre *érdekképviseleti* tevékenységével (pl. fellépés nagyarányú létszámcökkentéssel szemben, munkavédelmi jogkör). Az „üzleti”-nek és „érdekképviseleti”-nek ez a relatív szétválása is tükrözi a tulajdonjog és munkavégző csoport relatív különválását.

A kollektíva tagjainak mégis marad egy igen jelentős tevékenysége, amelyhez a jól kiépült érdekeltségi rendszer jó fűtőanyagot ad és amely nem igényel különösebb szervezeti, döntési, képviseleti intézményesítést: a *kritika*. A vállalat nagymérvű döntési szabadságának „felülről” az állami szocialista tulajdonjog behatároló befolyásoló szerepe és a közhatalmat gyakorló állam közvetett gazdasági szabályozói szabnak korlátokat, „belülről” pedig a csoportkollektíva érdekeltségtől fűtött kritikája.

33. *A csoport jogalanyisága.* Ha a csoportnak saját „külső” jogviszonyai vannak, akkor a csoport *jogalany*. Ez a jogalanyiság *nem polgári jogi, hanem munkajogi*: csak a vállalat keretén belül létezik, a vállalaton kívül nem lép fel. Nem az a funkciója, hogy polgári jogi viszonyokban vegyen részt mint a polgári jogalany, hanem hogy egy csoportstruktúrának legyen az egyik eleme: személyesítse meg jogilag a tulajdon-munka egyesülés munka oldalát.

A kollektívát mint munkajogi jogalanyt, mint láttuk, többnyire a szakszervezeti bizottság képviseli, ahogy a vállalatot, mint munkajogi jogalanyt az igazgató. A vállalati vezetés és a szakszervezet egymásnak „egyenrangú társadalmi partnerei, nem a termelőfolyamat irányításában, hanem a dolgozók érdekeinek képviseletében”.¹² Ezzel mindkét oldalon olyan képviselő lép az előtérbe, amely azonos is, más is, mint az általa képviselt oldal. Amint azt még kifejtjük, az igazgatót munkaviszonya a tulajdonos államhoz fűzi, érdekelt-sége jórészt a vállalathoz. A szakszervezeti bizottság képviseli a munkavégző csoportot, amely azonban nem azonos a szakszervezeti alapszervvel. A munkavégző csoport tagjai nem önműködően szakszervezeti tagok, hanem önkéntes belépéssel válnak azzá. A szakszervezeti alapszerv — akárcsak a vállalat

¹² Nyers, i. m. 51.

nemcsak munkajogi jogalany, de polgári jogalany is; ezt a csoportkollektíváról nem mondhatjuk el. Végül a szakszervezeti bizottságnak — akárcsak az igazgatónak — vannak a vállalaton, csoporton kívüli felső kapcsolatai, amelyek központibb szakszervezeti szervekhez fűzik.

A két oldal képviselőjének ez a sajátos helyzete — bizonyos fokú elválása a képviselőtől és felső kapcsolatai — világosan tükrözik ismét, hogy az állami vállalatban az állami tulajdonjog egyesül a munkavégző csoporttal. A felső kapcsolatok léte ugyan mindig jár azzal a veszéllyel, hogy az ügyeket nem a vállalaton belül, hanem annak feje felett intézik el, vagyis a bürokrácia lehetőségei megnövekszenek, mégis ebben a rendszerben mód van arra, hogy felső- és közép-szinten eleve összeegyeztessék a tulajdonosi-üzleti érdekeket a dolgozó csoport érdekképviseletének szempontjaival, illetve, hogy a vállalaton belül megoldhatatlannak bizonyult konfliktusokat a két oldal felsőbb képviselői oldják meg. Magyarországon pl. a Munka Törvénykönyve előírja, hogy a Kormány a dolgozók munka- és életkörülményeivel kapcsolatos kérdéseket csak a Szakszervezetek Országos Tanácsával *együttértésben* szabályozhatja. Ez visszahat pl. a kétszemélyes munkaviszony és csoportkollektíva ellentmondására is: csökkenti ezt az ellentmondást, amikor a két oldal által egyeztetett jogszabályok és kollektív szerződések eleve gondoskodnak arról, hogy a kétszemélyes munkajogviszonyok ne atomizálódjanak, hanem megfeleljenek a csoportigényeknek.

A kollektíva jogalanyisága és képviselete tehát — elsősorban az érdekképviselet mozzanata — arra vall, hogy itt *nem tulajdonosi, munkavállalói csoportról* van szó, továbbá, hogy a *vállalat*, amely ugyanebből a csoportból áll, *szintén nem tulajdonos, hanem csupán sajátos helyzetű igazgatója útján érvényesíti az állam tulajdonosi szempontjait abban a közös érdekű, de érdekkonfliktusokkal is terhes együttműködésben, amelyből a tulajdon és munka vállalati összekapcsolása áll.*

34. *A vezetők jogállása.* Eddig a csoportot jobbára homogén egységnek tekintettük. A csoporton belül azonban van egy munkamegosztás, amely tárgyunk szempontjából releváns. Különbséget kell ugyanis tenni a vállalat egészére befolyást gyakorló csoporttagok és a többiek között. A tulajdonos érdekeit ugyanis az előbbiek sokkal nagyobb mértékben szolgálhatják, illetve hiúsíthatják meg, mint az utóbbiak. Rossz vállalati döntés kitűnő végrehajtása eladhatatlan készletek tömegére vezethet, jó vállalati döntés viszont teljes mértékben realizálhatóvá teszi a népgazdaság és a vállalat számára a kollektíva munkájának eredményeit. Ennek következményeit a magyar gazdaságirányítási rendszer azzal vonta le, hogy az ilyen kollektíva-tagok bérezését a tulajdonosi típusú érdekeltséghez közelítette. Az ebbe a körbe tartozók bére ugyanis

- a) nagyobb mértékben függ az elért nyereségtől mint a többi dolgozóé,
- b) veszteség esetében meghatározott mértékben visszafizetésre kerülhet.

Itt különböző elemek összegeződnek:

a) Az, hogy a „kiemelt” csoportba tartozók magasabb bért kapnak, a *szocialista bérezés* elvéből következnek.

b) Az, hogy bérük nagyobb mértékben függ a nyereségtől, mint másoké, a *munkavégző csoport kollektív érdekeltségének* megnyilvánulása.

c) Az, hogy meghatározott mértékig veszteség is viselnek, határozottan *tulajdonosi-vállalkozói* típusú megoldás. Az egymástól elválasztott tulajdon és munka struktúrájában a munka oldala veszteséget nem viselhet, legfeljebb annak kockázatát, hogy a vállalat tönkremenetele esetén más munkahelyet kell keresni. A veszteség a tulajdonost terheli, de nem a vele összekapcsolt nem tulajdonos munkát. A munka oldalán garantálni kell az elvégzett egyéni munkák bérét. A részleges veszteségviselés tehát az érintettek *bérezési* rendszerébe *tulajdonosi* elemet kapcsol be. Ezzel azonban az állam nem fogadja tulajdonostársává az irányító hatáskörű dolgozókat, hanem tulajdonosként a munkaviszonyból folyó bérezési rendszert rendezi be úgy, hogy abba meghatározott mértékben beépíti a kockázatviselési elemet. A munkavállaló munkavállaló marad, de bérének meghatározott része nemcsak felfelé mozoghat, de lefelé is: ez a rész a tulajdonosi kockázat fedezeti alapjához tartozik. Az érintetteknek ez a helyzete nem az osztársadalmi tulajdonban való általános, állampolgári résztulajdonosi minőségéből folyik, hanem munkakörének jellegére, a vállalaton belüli munkamegosztásban elfoglalt helyére vezethető vissza. A veszteség részleges megtérítésének kötelezettsége *céljában* egynemű mindazzal, ami a bérrendszerben ösztönző jellegű, tehát az egyének szintjén a teljesítménybérrel, a kollektíva szintjén a nyereségrészesedéssel, de e cél szolgálatában *tartalmilag* túlmegy a munkaviszony és bérrendszerek keretein: eleve meghatározott korlátozott mértékben átlépi a tulajdonosi-vállalkozói terület határait. *Tulajdonosi korlátozott felelősséget* jelent, azonban ezen a nagyon általános megállapításon túl mindenben különbözik pl. a részvénytulajdonosi korlátolt felelősségtől. Az alapvető eltérések jogi foglalatja az a tény, hogy ez a *tulajdonosi korlátolt felelősség az érintett alkalmazottak bérrendszerébe bérlevonás vagy bérvisszatérítés formájában az alkalmazottakra kötelezően van beépítve*. Egy ösztönzési többletről van szó és nem arról, hogy az érintettek az állammal meghatározott arányban társtulajdonosokká válnak.

35. *A vállalati igazgató kettős kötöttsége.* Az érintettek között azonban van egy személy, akinek különleges jogállása van: az *igazgató*, aki nem a vállalattal, hanem az állammal van munkaviszonyban és ezért jogilag nem is tagja a vállalati kollektívának. Szokásos az igazgatót az állam, a tulajdonos megbízottjának nevezni; láttuk, hogy a csoporttal való együttműködésben és vitákban ő képviseli a „vállalati”, „üzleti” oldalt. Az egyszemélyi vezetés rendszerében — úgy tűnik — a tulajdonos állam vállalati szintre leszállva korlátlanul dirigál a vállalatban, vagyis ebből a szempontból hiába építette ki a nagyfokú vállalati önállóságot: ezzel az önállósággal egy állami alkalmazott,

az igazgató másoknak a döntésekbe való bevonása nélkül élhet. Úgy tűnhet, a vállalat önállósága nem más, mint az állami döntések decentralizálása az állam vállalati helytartójára.

Ez azonban nagyon egyoldalú beállítás volna. Már azért is helytelen, mert, mint említettük, a felső szervek a vállalatot nem utasíthatják, nem utasíthatják tehát az igazgatót sem. Az irodalomtudomány továbbá ismeri a „kettős kötöttségű hős” fogalmát. Ilyen kettős kötöttségű személy az igazgató. A munkaviszonya az államhoz köti, az érdekeltsége javarészből a vállalathoz. Ebben az értelemben az igazgató is a vállalati kollektívába tartozik. Azt lehetne tehát mondani, hogy az igazgató *mint munkavégző a tulajdonostól függ, mint személyi tulajdonos pedig* — eltekintve elbocsátásának lehetőségétől — *a munkavégző kollektívával együttesen van érdekeltségi rendszerben*. Ha azt akarja, hogy az állam is és a kollektíva is mosolyogjon rá és a lehetőség szerint anyagilag ő se járjon rosszul, össze kell egyeztetnie az osztálytársadalmi és a csoportérdeket; ha ez egy-egy adott kérdésben nem lehetséges, optimális megoldást kell találnia vagy el kell döntenie, hogy melyik mellé áll: az államnak — esetleg elbocsátásig is menő — kritikáját vállalja-e vagy a kollektíváét, veszélyezteti-e a nyereségtől függő bér részét vagy azt a részt veszélyezteti, amelynek folyósításában az államnak diszkrecionális joga van. Ez a kettős kötöttség tehát *a közvetett gazdasági szabályozók mellé egy közvetett munkajogi eszközt* épít be a csoportérdeknek az osztálytársadalmi érdekekkel való összhangba hozatala érdekében, amikor az igazgatót munkajogilag az államhoz kapcsolja. Ez a megoldás akkor töltheti be jól a szerepét, ha alapjában valóban összhang van a népgazdasági és a csoportérdek között, ha az esetleges konfliktusok jó-részt kielégítően megoldhatók.

Az, hogy az igazgatót az állam nevezi ki és önállóan hagyja őt működni, korszerű megoldása az állami tulajdonjog tárgyival való gazdálkodás megszervezésének. Az igazgató voltaképpen szocialista menedzser. Már utaltunk rá, hogy itt a modern nagyipar általános érvényű jelenségének szocialista megnyilvánulásával van dolgunk. A modern gazdasági viszonyai között a vállalatvezetés nemcsak a szakma ismeretét igényli, hanem a szervezés, vezetés, információrendszer stb. területén is különleges szakismereteket kíván. Ennek — és más tényezőknek — a következménye az, hogy a tulajdonos hatalmának megtartásával, hatalom-gyakorlása eszközeinek megváltoztatásával a színpad mögé vonul, a gazdálkodással mást bíz meg, ennek a személynek kitzúzi a célokat, meghatározza érdekeltségi rendszerét és hagyja önállóan cselekedni; ha pedig csalódik benne, leváltja.

Az igazgató tehát mintegy összekötő a tulajdonos állam és a munkavégző kollektíva között; mind a kettőtől bizonyos, nem feltétlenül jogi természetű függésben van, és egy ilyen kettős motivációjú struktúrától befolyásoltan az egyszemélyi vezetés rendszerében gyakorolja a vállalati önállóságból folyó jogokat.

VI. Összefoglaló megjegyzések

36. *A magyar gazdasági mechanizmus jelenlegi problémái.* Az eddigiek során a magyar gazdasági mechanizmusról az egyszerűség kedvéért mint egy jól olajozott gépezetről beszéltünk, amely minden részében tökéletesen működik. Ismeretes azonban, hogy tökéletes gazdasági berendezkedés nincsen, legfeljebb optimális létezik, amelyben a legnagyobb előnyök a legkisebb hátrányokkal párosulnak, és egy ilyen optimális rendszert sem lehet a dolog természeténél fogva kikísérletezni. Ehhez járul az is, hogy a reform egycsapásra nem hajtható végre. Tovább hatnak a régi mechanizmusban elindított folyamatok (pl. bizonyos nagyobb beruházások) és együtt élnek az új mechanizmus folyamataival; a vállalati önállóság radikális megnövekedése megkívánja, hogy egyfajta megszokott munkastílusról egy másikra térjenek át és ez nem megy könnyen; nem szűnik meg egy csapásra a piaci egyensúly régen kialakult hiánya, ez pedig a piaci megoldások érvényesítését nehezíti stb.

Ezért a reform első két évéről azt mondhatjuk, hogy a lényeges kérdésekben bebizonyította a reform életképességét, sőt azt is, hogy jóval hatékonyabb, mint a gazdaságirányítás régi rendszere volt. Emellett részletkérdésekben mutatkoztak problémák is, amelyek egy része pusztán az átmenetből folyik, egy része pedig abból, hogy a reform részleteinek kimunkálása során nem minden döntés bizonyult a gyakorlatban teljesen kielégítőnek. Ezért előfordult pl., hogy olyan cikkek is exportha kerültek, amelyekre a belföldi fogyasztásban lett volna szükség, a vállalatok egy részénél olyan pénzüsszegek képződtek, amelyek ott gazdaságosan nem használhatók fel, a beruházások nem koncentráltak olyan mértékben, mint kívánatos lett volna. Mindez azonban a reform megreformálását vagy a régi megoldásokhoz való visszatérést nem teszik indokolttá: a reform kifejezéstése tovább folyik.

37. *A magyar gazdasági mechanizmus helye.* Befejezésül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a Magyarországon végrehajtás alatt álló gazdasági reform csupán az egyik variánsa azoknak a gazdasági reformoknak, amelyeket európai szocialista államok a szocialista modellnek azon a variánsán belül hajtanak végre, amit az állami tulajdon túlsúlya jellemez. Ha úgy tűnik, hogy a reform radikális változásokat hoz a korábbi megoldásokhoz képest, ezek a változások a régi átfogó kereteken belül radikálisak. Igaz, vannak ezek között olyanok is, amelyek korábban aligha látszóttak összeegyeztethetőnek a szocializmus építésének akkori módszereivel. Ezeknek a korábbiaktól radikálisan eltérő módszereknek az alkalmazási módját és tényleges hatását azonban két alapvető tényező határozza meg: *a termelőeszközök társadalmi tulajdona és az ezen alapuló átfogó tervgazdálkodás.* A szükségletkielégítésre szolgáló javak egyéni tulajdonának kiterjedése és a vállalati jogkörök nagymérvű kiszélesedése semmit sem változtat azon, hogy a termelőeszközök túlnyomó része társadalmi tulajdonban van, közelebből az állam és szövetkezetek tulajdonában.

A magyar megoldás tehát

a) egy világszerte jelentkező problémára keres választ: a központi tervezés, irányítás és a helyi érdekeltség, öntevékenység optimális kombinációjának kérdésére,

b) ezt a megoldást szocialista viszonyok között, a társadalmi tulajdonra és az átfogó tervgazdálkodásra támaszkodva keresi,

c) megoldása a szocialista modell ama variánsának a körébe tartozik, amely a társadalmi tulajdont állami és szövetkezeti tulajdon formájában rendezte be. Ehhez a variánshoz ad új szint a most körvonalazott megoldás.

CSANÁDI GYÖRGY: A SZERZŐDÉSEK SZABÁLYOZÁSA A MAGYAR JOGBAN

I. Áttekintés

1. *Áruviszonyok a szocialista gazdaságban.* A szerződések alkalmazási köre nem korlátozódik az áruviszonyokra. Legfontosabb társadalmi funkciójuk azonban az árukapsolatok közvetítése; a szerződés az áruviszonyok körében alakult ki fejlett jogi intézményként.

A szerződések jelentősége ilyenképpen egy adott társadalomban attól függ, hogy mennyiben van szó árutertermelő gazdaságról.

A politikai gazdaságtanból ismeretes, hogy az árutertermelésnek két feltétele van: az egyik a társadalmi munkamegosztás, a másik pedig a termelők *gazdasági elkülönültsége*. Akkor, amikor az árutertermelés megjelenik a történelmi fejlődés során, ez a gazdasági elkülönültség a *magántulajdonosok elkülönültségét* jelentette, és ez maradt a gazdasági elkülönültség kizárólagos formája a szocialista forradalmakig.

A szocialista forradalommal a termelési eszközök magántulajdonát — legalábbis a lényeges termelési eszközökre — a társadalmi tulajdon váltja fel. Jugoszlávia kivételével, amelynek sajátos intézményeivel ez a tanulmány nem foglalkozik, a társadalmi tulajdonnak két faja jelent meg: az állami (össznépi) és a szövetkezeti (csoport) tulajdon. Ha eltekintünk a szovjetországi hadikommunizmus rövid átmeneti időszakától, a szocialista országokban az állami tulajdonnal való gazdálkodás állami vállalatok útján valósul meg. Ezzel létrejön a *gazdasági elkülönültségnek bizonyos faja* az állami tulajdonon belül az állami vállalatok közt; emellett fennáll a tulajdonosi elkülönültség az állami és szövetkezeti tulajdon közt, végül az egyes szövetkezetek mint önálló tulajdonosok közt. Ez az elkülönültség lehetőséget ad arra, hogy a szocialista gazdaság termelő és kereskedelmi egységei, a szocialista vállalatok közt árukapsolatok jöjjenek létre; ezeknek megszervezésében a szerződések fontos szerepet töltenek be. Az azonban a szocialista tervgazdaság *konkrét formájától*

függ, hogy a vállalatok közötti termékforgalomban az *áruviszonyok vonásai mennyiben jutnak kifejezésre*, és ennek megfelelően lényeges különbség mutatkozik abban is, hogy a fejlődés egyes szakaszaiban, a különböző országokban a szerződéseknél mi a szerepük. (Lásd a 3. pontban.)

Mindez *egy-egy szocialista ország* vállalatainak kapcsolatára vonatkozik. Ami a termékforgalom egyéb fő csatornáit illeti: mindvégig árukapsolatokként alakultak a külkereskedelmi viszonyok és kis kivétellel a lakosság fogyasztását közvetítő termékforgalom is. A kivétel, amire utalunk, a fogyasztási cikkek egy részének jegyekre való elosztása; ennek a rendszernek alkalmazása azonban az európai szocialista országokban már régebben Magyarországon 1951-ben – megszűnt.

2. *Áruviszony és szerződés.* Marx a Tőkében a cserefolyamatról a következőket írja: „Ahhoz, hogy . . . a dolgokat árukként vonatkoztassák egymásra, az áruk őrzőinek egymáshoz mint oly *személyekhez* kell viszonyulniuk, akiknek *akarata* ama dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak mindkettőjükben közös akaratuktussal tulajdoníthatja el az idegen árut, amennyiben a sajátját átengedi. Kölesönösen el kell tehát ismerniük egymást *magántulajdonosoknak*. Ez a *jogi viszony*, amelynek formája a *szerződés*, akár kifejlődött már törvényesen, akár nem, *akarati viszony*, amelyben a gazdasági viszony visszatükröződik. Ennek a *jogi vagy akarati viszony*nak tartalmát megadja maga a gazdasági viszony.”¹

A szerződés *akarata* viszonya: a szerződő felek elhatározásával jön létre, és tartalmát — a kicserélendő szolgáltatásokat a felek egyező akarata határozza meg.

Az akarati viszony azonban csak *formája* a gazdasági viszonyoknak, a felek akaratát ugyanis a gazdasági viszonyok határozzák meg. A *gazdasági viszonyokból* következik, hogy a feleknek objektíve mi az *érdekeik*, és mik a *reális lehetőségeik* ezeknek az érdekeknek kielégítésére. Ennek felismerése alapján alakítják ki *elhatározásukat*, amivel a szerződés kötése érdekében a tárgyalóasztalhoz ülnek. A szerződésalkötési tárgyalások során, a felek akaratának közvetítésével, ezek az érdekek kerülnek szembe egymással.

Felesleges részletesen beszélni arról, hogy a gazdasági viszonyok és az ezek alapján kialakult érdekhelyzet, valamint a felek akaratát — és egyeztetett akaratát: a szerződés közt *a kapcsolat nem mechanikus*. A szerződések gyakran nem azzal a tartalommal jönnek létre, mint ahogyan ez a gazdasági feltételekből következne; elsősorban szubjektív tényezők (pl. az érdekek helytelen megítélése valamelyik fél részéről) idézhetnek elő ilyen eltéréseket.² Társadalmi átlagban ezek az eltérések általában kiegyenlítődnek, és ezért a

¹ Marx: Tőke I. 95. o., Budapest, 1949. Marx megállapításait a magántulajdon viszonyai közt fennálló áruviszonyokra vonatkozóan tette, de ezek a megállapítások érvényesek olyan esetekre is, amikor a szerző felek elkülönült és mellérendelt viszonya nem a magántulajdonon alapul.

² Ennek a kérdésnek kifejtését a magyar jogi irodalomban *Eörsi Gyula* végezte el Tervszerződések c. könyvében (Bpest, 1955.).

politikai gazdaságtan, amely a társadalom gazdasági folyamatait a maguk egészében, *makroökonómiai szemlélettel* elemzi, rendszerint elhanyagolhatja a cserefolyamatok akarati oldalát és ezeknek az akaratoknak esetenkénti eltéréseit a gazdasági szükségszerűségtől. A jog azonban magatartási szabályokat állít fel azzal az igénnyel, hogy azokat *minden egyes esetben* tartsák be. A *jogviszony* – amennyiben gazdasági viszonyokra vonatkozik – mikroökonómiai jelenség. A jogi *szabályozás* pedig a makroökonómia síkján áll, de keze a mikroökonómia síkján munkálkodik: az *egyes* gazdasági viszonyok szabályozásában realizálódik, és ezeket olyan irányban kívánja befolyásolni, amint ez a *makroökonómiai célkitűzéseknek* megfelel. A jogi szabályozás és a jogalkalmazás szempontjából tehát éppen az akarati viszony áll előtérben, amelyben a felek gazdasági érdekei *esetenként* kifejezésre jutnak.

A fentiekből a szocialista vállalatok szerződéses viszonyaira az a következtetés adódik, hogy e viszonyok kialakulása, tartalma és gazdasági-társadalmi kihatása akkor is *lényegesen különbözik a magántulajdonon alapuló piac szerződéses kapcsolataitól*, ha a szerződések megkötése és tartalmuk meghatározása – tágabb vagy szűkebb körben – a vállalatok szabad elhatározására van bízva. A vállalati akaratokat ugyanis olyan motívumok határozzák meg, melyek a szocialista tervgazdaság feltételeiből, a *szocialista gazdasági környezetből* származnak. A szocialista államnak módja van ezt a gazdasági környezetet úgy kialakítani, hogy ez a vállalatok elhatározására a népgazdasági terv célkitűzési szempontjából kedvező hatást gyakoroljon.

3. *Tervvégrehajtó és piaci szerződések a szocialista gazdaságban.* Más kérdés, hogy a szocialista tervgazdaság adott rendszere milyen szerepet szán a szerződéseknek, milyen mértékben bízva a vállalatok elhatározására gazdasági kapcsolataiknak megszervezését.

Ebből a szempontból különbséget tehetünk a tervvégrehajtó szerződések és a piaci szerződések közt.

a) *A tervvégrehajtó szerződés* a szocialista tervgazdaság azon modelljének tipikus szerződése, amely a népgazdasági terv végrehajtását a vállalatokhoz intézett *tervutasítások rendszere* útján biztosítja.

Ebben a rendszerben a népgazdaság központi irányító szervei makroökonómiai síkon terveznek, de egyben – közvetlenül vagy közvetve – kiadják azokat az utasításokat is, melyek a vállalati tevékenység lényeges elemeit, tehát a mikroökonómiai tevékenységet meghatározzák. A tervezésnek ezek az adminisztratív eszközei – a terவutasítások, egyes termékek központi elosztása tárgyában hozott döntések stb. – szervezik meg fő vonalaiban a vállalatok közti termékforgalmat is. A gazdasági szükségszerűségek mérlegelése és ennek alapján a termékforgalom lényeges elemeire vonatkozó döntés meghozatala a központi tervező szervek feladata. A szerződés rendeltetése a *tervfeladatok konkretizálása* az érdekelt vállalatok megegyezésével: *a szerződés a központi szervek döntését hajtja végre és egészíti ki.*

Természetesen a tervutasításos mechanizmusnak is *sok változata* van attól függően, hogy a központi utasítások mennyire részletesek és ennek megfelelően milyen terület van átengedve a vállalatok döntésének. Ha a központi utasítások részletesek, úgy a vállalatoknak átengedett döntési kör csekély, és a szerződések tartalma nemegyszer csak megismétli a központi döntést. A szerződésben ilyenkor a *végrehajtó vonás* a döntő. Ha viszont a tervezés adott módszere a vállalatoknak csak keretszerű, globális tervszámokat ír elő, úgy a szerződés önálló *kiegészítő tevékenysége* lép előtérbe, hiszen a tervfeladat keretei közt a konkrét megoldás több variánsa lehetséges. Az európai szocialista országokban általánosnak lehet tekinteni azt a tendenciát, hogy az áru-pénzviszonyok jelentősége fokozódik, és a vállalatok önálló döntésének átengedett terület — a szerződéskötés területén is — nő.

A tervvégrehajtó szerződéseknek ebből a *gazdasági* funkciójából következik *a terv és a szerződés közti jogi kapcsolatot*. A vállalat köteles azoknak a szerződéseknek megkötésére, melyek kötelező tervszámainak vagy a termékek központi elosztása során hozott utasításoknak megfelelnek. Amennyiben ezeket megkötni vonakodnék: a döntőbizottság határozata hozza létre a felek közt a szerződést, és a döntőbizottság határoz akkor is, ha a felek a szerződés feltételeiben nem tudnak megállapodni (*szerződéskötési kötelezettség*).

A tervutasításos mechanizmust hosszú ideig a szocialista tervgazdaság egyetlen lehetséges modelljének tekintették. Ezért a tervvégrehajtó szerződések fenti vonásait is úgy tekintették, mint amelyek a szocialista vállalatok szerződéses kapcsolataira *általánosan* jellemzőek.

b) Az utóbbi években kísérlet történt egyes szocialista országokban a gazdasági irányítás olyan módjának bevezetésére, amely nem a kötelező utasításokat, hanem a vállalatoknak indirekt, gazdasági eszközökkel való irányítását tekinti a központi irányítás alapvető eszközének. Így jelent meg a szocialista vállalatok szerződéseinek egy másik válfaja: a *piaci szerződés*.³ Azokat a szerződéseket nevezhetjük így, melyeknek megkötése nem támaszkodik felsőbb szervek utasítására, hanem azokat a vállalatok a gazdasági környezetből eredő hatások — mindenekelőtt a piaci hatások — befolyására, érdekeik mérlegelése alapján *önálló elhatározásukkal* kötik meg. Azt, hogy az árukapcsolatok és az ezeket közvetítő szerződések a népgazdasági terv célkitűzéseinek megfelelően jöjjenek létre, mindenekelőtt az biztosítja, hogy a központi irányítás a vállalatokra ható gazdasági környezetet — a belföldi kereslet és kínálat aránya, export- és importfeltételek, a hitel feltételei, a jövedelemelvonás rendszere stb. — ezeknek a célkitűzéseknek megfelelően alakítja.

³ A „piaci szerződés” terminológia egyelőre nem tekinthető tudományosan elfogadottnak.

Ezáltal az egyes szerződések nem vezethetők le ugyan a népgazdasági tervből, de a szerződések összessége itt is *egységes tervszerű rendszert* alkot.

A tervvégrehajtó és a piaci szerződések közti megkülönböztetéshez hozzá kell tennünk azt, hogy a tervutasításos rendszer szükségszerű eleme az árak szigorú központi tervezése is, így a tervvégrehajtó szerződésekre általában *hatóságilag megállapított árak* alkalmazása kötelező. Ha viszont a szocialista tervgazdaság a központi irányításnak ún. indirekt módszerét tekinti alapvetőnek, és így a vállalatok közti szerződések túlnyomórészt piaci szerződések, ez többé-kevésbé széles körben azt teszi indokolttá, hogy az árakat a szerződő felek szabadon alakíthassák ki.

4. *A tervvégrehajtó szerződések a magyar jogban 1968 előtt.* Magyarországon az átfogó szocialista tervgazdálkodás megindulásától, 1950-től kezdve 1967 végéig a tervutasításos mechanizmust alkalmazták. A vállalatok szerződéseinek szabályozására a népgazdasági tervvel való kapcsolat szempontjából a következő vonások voltak jellemzőek:

a) Általános volt a *szerződéskötési kötelezettség*. A legfontosabb termékek *központi elosztás* alá estek, ezeknek értékesítésére a szállítók csak az elosztással megbízott hatóság döntése alapján köthettek szerződést, viszont erre kötelesek is voltak. A központi elosztás körén kívül is minden vállalat köteles volt a részére kiadott tervszám határáig kielégíteni a vele szemben jelentkező igényeket.

A tervszámokból folyó szerződéskötési kötelezettség *elvileg mindkét felet* terhelte. A magyar döntőbizottsági gyakorlat azonban 1954-től kezdve kialakította azt az ésszerű álláspontot — melyet később más szocialista országok is követtek —, mely szerint lényegében csak a megrendelő követelheti a szerződéskötést a szállítótól, de fordítva nem.

Ezekben a kereteken belül a vállalatok önállóságában — különösen 1957-től kezdve — fokozatosan növekedés következett be: csökkent a központi elosztás alá vont termékek száma és a kötelező tervszámok egyre inkább globálisakká váltak.

b) A szerződéses viszonyoknak vannak olyan elemei, melyeket *szükségképpen esetenként* kell meghatározni: pl. az áru, a teljesítési határidő (ha nyilvánvaló, hogy nem azonnal szállítandó áruval van szó), a vételár (ha a terméknek nincs hatósági ára). A jogviszonyoknak ezeket az elemeit csak *individuális döntés* határozhatja meg: a szerződés, esetleg a döntőbizottság határozata. A szerződéses kapcsolat más elemei viszont a hasonló esetekben ismétlődnek, ezért alkalmasak arra, hogy *jogi szabályozás* tárgyát képezzék.

A tervvégrehajtó szerződések magyar szabályaira jellemző volt, hogy ez utóbbi körben is igen kis teret engedtek a szerződő felek elhatározásának. A termékforgalom céljára a vállalatok — csekély kivételektől eltekintve — csak *szállítási szerződést* (vagyis határidős adásvételi szerződést) köthettek. E szerződések *részletes feltételei* központilag elő voltak írva: az érdekelt főha-

tóságok a termékek különböző csoportjaira ún. *szállítási alapfeltételeket* bocsátottak ki, melyek *ius cogens*-nek minősültek, vagyis a felek ezektől a rendelkezésektől a szerződésben nem térhettek el.⁴

II. A szerződések szabályai a szocialista tervgazdaság jelenlegi rendszerében Magyarországon

A) A szerződéses viszonyok körének bővülése

5. Az 1968 óta Magyarországon életbelépett új gazdaságirányítási rendszer nem alkalmazza a tervutasítások rendszerét, hanem alapjában véve a közvetett, gazdasági eszközök útján biztosítja, hogy a vállalatok tevékenysége a maga egészében a népgazdasági terv célkitűzéseinek megfelelően.

Ennek a változásnak egyik következménye az, hogy *megnő a szerződéses viszonyok köre*: szerződések hoznak létre a vállalatok közt olyan kapcsolatokat, amelyeknek megszervezése *korábban a tervezés adminisztratív eszközeinek feladata* volt.

a) Ennek egyik példaként a *hosszúlejárati kapcsolatok* megszervezését hozhatjuk fel. A vállalatok részére megadott tervfeladatok — a beruházási tervek kivételével — éves feladatok voltak, így a tervvégrehajtó szerződések is egy-egy naptári év-határain belül mozogtak. Azt, hogy a kapacitások a szükségleteknek megfelelően fejlődjenek és így megteremtődjenek a feltételek a jövőbeli szerződéses kapcsolatok zavartalan létrejöttéhez, a tervszámok megfelelő kialakítása volt hivatva biztosítani. Most ez a feladat a szerződésekre hárul. Így megjelentek nemcsak a hosszabb időre szóló folyamatos szállításokra vonatkozó szerződések, hanem olyan szerződések is, amelyeknek célja *egy későbbi szerződés előkészítése*: pl. a szállító a megrendelőnek a következő évekre meghatározott kapacitást biztosít.

b) Másik jellemző példa a *beruházási hitelre kötött szerződés*. 1968 előtt a vállalatok beruházásai — csekély kivételtől eltekintve — költségvetési juttatásból lettek finanszírozva. Most már a beruházások nagy részét a vállalatok vagy saját eszközeikből (fejlesztési alap) finanszírozzák, vagy ha ez nem elegendő, a Beruházási Banktól vehetnek fel hitelt, szerződés alapján.

B) A szerződések létrejötte és tartalma

6. *A vállalatok önállósága a szerződéskötésben*. A vállalatok szerződésai, *általános szabályként*, a 3. pontban alkalmazott terminológiával élve, *piaci szerződések*, melyeknek megkötése a vállalatok szabad elhatározásától függ.

A vállalatok többek közt választhatnak — természetesen az ügy gazdasági természete által szabott határok közt — abban, hogy *milyen típusú szer-*

⁴ A hatósági árak mellett ez érthető is, hiszen az árak mindig nagyjából meghatározott feltételekre vannak vonatkoztatva.

ződést kötnek. A gazdasági mechanizmus reformja a vállalatok közötti kapcsolatoknak a korábbinál sokkal differenciáltabb formáit teszi lehetővé. A szállítási szerződés megmaradt a szocialista piac legfontosabb szerződésének, de emellett megjelent az egyéb szerződések gazdag változata is: az azonnali teljesítésre szóló adásvétel, a bizomány, a társasági szerződés, a különböző vegyes szerződések stb.

A vállalatok szabadon határozhatják meg a *szerződés tartalmát*. Ez vonatkozik egyrészt a szerződések *individuális* tartalmára, másrészt az *ismétlődő* tartalomra is: a szerződésekre vonatkozó szabályok csekély kivételektől eltekintve *diszpozitív szabályokká* minősültek át, tehát a felek ezeket a jogszabályokat eltérő szerződéses kikötéssel helyettesíthetik.

Ez tehát *szerződési szabadságot* jelent, de olyan szerződési szabadságot,

– amelyben a szerződő felek akaratát a központi irányítás által *tervezőmódon kialakított gazdasági feltételek* determinálják,

– amelynek célja, hogy a vállalatok rugalmasan, alkotó módon élhessenek önállóságukkal, és alakíthassák ki árukapcsolataik legeredményesebb formáit,

– és amely szabadság gyakorlásában be kell tartaniuk a szocialista jognak azt a szabályát, hogy a jogokat *társadalmi rendeltetésüknek megfelelően* kell gyakorolni: jelene setben tehát tekintetbe véve a népgazdasági érdekeket és az elvtársi együttműködés követelményét is.

Ez azonban csak az *általános kép*. A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetésekor még nem voltak adva azok a feltételek, melyeknek alapján az irányítás indirekt módszerei teljes mértékben biztosíthatták volna, hogy a vállalatok tevékenysége a népgazdasági terv célkitűzéseit valósítsa meg. Ezért *egyes területeken* megmaradtak a termékforgalom központi megszervezésének *adminisztratív eszközei*, és az *árak nagyobb része* továbbra is hatóságilag van megállapítva. Azt, hogy ezek a módszerek mennyiben tekinthetők átmenetieknek és mennyiben fognak hosszabb ideig fennmaradni: ma még megítélni nem lehet.

A termékforgalom központi megszervezésének adminisztratív eszközei közül a legjelentősebb az, hogy bizonyos körben fennmaradt a szerződéskötési kötelezettség.

7. *Szerződéskötési kötelezettség*. A Kormánynak a termékforgalom irányításával megbízott szerve, az Országos Anyag- és Árhivatal szerződéskötési kötelezettséget állapíthat meg népgazdasági szempontból fontos szükségletek kielégítése érdekében. A szerződéskötési kötelezettség megállapításának több változata lehetséges:

a) Elvileg lehetséges valamely terméknek *központi gazdálkodás* (vagyis központi elosztás) alá vonása. Ezt a módszert azonban 1970-ben már nem alkalmazzák.⁵

⁵ 1970-ben kizárólag a húsféleségek egy része esik ebbe a kategóriába.

b) Megállapítható valamely vállalat részére bizonyos termékből *beszerzési kontingens*. Az a termék, amelyre az Országos Anyag- és Árhivatal ilyen kontingenst állapít meg, nincs elvonva a piacról, az általában szabadon szerezhető be és értékesíthető. Azonban az a vállalat, amelynek javára a kontingenst megállapították, *preferenciát* élvez, és elsősorban az ő igényét kell kielégíteni. A kontingens megállapításakor természetesen meghatározzák azt a vállalatot is, amely a megrendelő igényének kielégítésére köteles.⁶

c) Végül megállapíthat az Országos Anyag- és Árhivatal olyan *célokat, szükségleteket*, amelyeknek érdekében a szerződés megkötése kötelező. Ilyen kijelölt cél pl. az ország gazdasági struktúráját érintő nagy beruházások megvalósítása (ezekről a beruházásokról a Kormány hoz döntést). Itt nincs hatóságilag kijelölve az a vállalat, amely szerződés kötésére köteles, sem az az áru-fajta és mennyiség, amelyre a szerződéskötési kötelezettség vonatkozik. Az a vállalat, amely pl. egy nagy beruházás megszervezésével meg van bízva, mindazokat a rendeléseket, melyek a beruházás megvalósításához szükségesek, az ehhez szükséges mértékben intézheti az adott termékek előállításával, az adott munkák végzésével foglalkozó vállalatokhoz és ez utóbbiak a rendeléseket nem utasíthatják vissza.

Pontosabban: a szerződéskötési kötelezettség annyit jelent, hogy a termelő, értékesítő vállalat *nem választhat szabadon* abban, hogy a megrendelést elfogadja-e vagy sem. Nem utasíthatja vissza a megrendelést azon a címen, hogy a megrendelő által kezdeményezett szerződés számára gazdaságilag nem kedvező, illetve hogy kapacitását más, számára kedvezőbb módon kívánja hasznosítani. A szerződéskötést azonban megtagadhatja, ha igazolja, hogy a javasolt szerződés *teljesítésére nem képes*.⁷

Ezek azok az esetek, melyekben a népgazdaság központi irányító szervei bizonyos szükségletek kielégítését függetlenítik a piaci viszonyok esetlegességétől. A szerződéskötési kötelezettség körét az Országos Anyag- és Árhivatal évenként határozza meg; ez a kör 1968 óta a piaci egyensúly javulásával évről-évre szűkült, és jelenleg a vállalatok közötti termékforgalomnak aránylag kis hányadát teszi ki.⁸

⁶ Létezik értékesítési kontingens is: amikor az Országos Anyag- és Árhivatal azt a *felső hutárt* állapítja meg, amennyit bizonyos termékből meghatározott célra értékesíteni lehet. Pl. a belföldi ellátás érdekében egyes termékekből az export maximálva van.

⁷ A szállító megtagadhatja a szerződéskötést akkor is, ha bizonyítja, hogy a szerződés a népgazdaság érdekével ellentétes lenne. Ilyen címen azonban a szerződéskötés megtagadására csak igen ritkán kerülhet sor: olyan esetekben, amikor a szállító kimutatja, hogy a megrendelő szükségletének kielégítésére egy másfajta, kedvezőbb mód is rendelkezésre áll.

⁸ A szerződéskötési kötelezettség fentemlített eseteit kiegészíti bizonyos *monopolvállalatok szerződéskötési kötelezettsége*. Pl. a fuvarozó vállalat, ha kapacitása engedi, köteles vállalni a fuvarozást; a külkereskedelmi vállalat nem tagadhatja meg a bizományi szerződés megkötését. Azok a vállalatok, amelyek bizonyos mezőgazdasági termékek felvásárlására kizárólagosan jogosultak, kötelesek a nekik felajánlott termékeket megvásárolni.

8. *Szerződéskötésre kötelezés a szabad forgalom körében.* Ami nincs a fenti körbe sorolva, az a szabad forgalom területe. A vállalatok ebben a körben szabad elhatározásuk szerint vállalnak szerződéses kötelezettségeket, és arra elvileg nem kötelezhetőek. A felek azonban a szabad forgalom körében is *megegyezhetnek* abban, hogy szerződéskötési vitájukat a döntőbizottság döntése alá bocsátják; erre nyilvánvalóan akkor kerül sor, ha a felek egyetértének abban hogy szerződéses kapcsolatukat *létrehozzák*, csak egyes *feltételekben* nem tudnak megállapodni.

Mégis jelenlegi jogszabályaink ismernek két olyan esetet, amikor a szállító szerződéskötésre kötelezhető, noha a kapcsolat *elvileg* a szabad forgalom körébe esik:

a) A minisztérium a felügyelete alatt álló vállalatnak *adhat utasítást*, és pedig olyan *kivételes esetekben*, amikor valamely fontos népgazdasági vagy társadalmi érdek kielégítése más eszközökkel nem biztosítható.⁹ Ez egy „második védelmi vonal”: *rendkívüli, eseti* adminisztratív belenyúlás a vállalati tevékenységnek abba a körébe, amelyben *szabályként* a gazdasági befolyásolás eszközeivel kell a központi célkitűzések érvényesülését biztosítani. Az ilyen utasítás vonatkozhat természetesen szerződés kötésére is. Az utasítás lehetőségével egyébként a minisztériumok csak igen ritkán élnek.

b) A gazdaságirányítás új rendszerére való átmenet zavartalansága érdekében a törvény egy fontos esetre speciális módon állítja fel az elvtársi együttműködés követelményét. A termelés célját szolgáló *folyamatos kapcsolat megszakítása* esetén ugyanis a döntőbizottság a megrendelő kérésére, meghatározott időre, létrehozhatja a szerződést; ennek feltétele azonban az, hogy a szerződéses kapcsolat fenntartása a népgazdaság és a megrendelő érdekei szempontjából nagy fontosságú legyen, ugyanakkor a *szállító érdekeire se jelentsen számottevő sérelmet*.

9. *Az árszabályozás.* Míg a szerződéses kapcsolatok „természetbeni” oldalára az a jellemző, hogy a vállalatok szabadon állapodhatnak meg, addig az árak terén a hatósági megkötöttségek sokkal erősebbek. Ez érthető is. Magyarország kis ország, így számos iparágban egy-egy vállalat monopolhelyzetben van. Emellett több területen a kereslet egyelőre nagyobb a kínálatnál, és mindezt importtal sem lehet teljesen ellensúlyozni. Az eladók, szállítók tehát sok esetben *gazdasági erőfölényben vannak*, és hatósági korlátozások hiányában könnyen tudnák nyereségüket meg nem érdemelt módon növelni az árak emelésével.

Az árak jelentős része ezért továbbra is *hatóságilag megállapított ár*. Különösen vonatkozik ez a közfogyasztás szempontjából legfontosabb árukra. A hatósági ármegállapításnak több válfaja van: a fix összegben megállapított

⁹ A felügyeleti szervet azonban ilyen esetekben az a kötelezettség terheli, hogy a népgazdasági lehetőségek határain belül gondoskodik arról, hogy az utasítás teljesítése a vállalat rentábilis működését ne érintse hátrányosan (pl. szubvenció).

ár, a maximált vagy minimált — esetleg minimált és egyben maximált — ár,¹⁰ valamint az az eset, amikor az ár kiszámításának módszere van kötelezően előírva (pl. építési munkákra). A hatósági árak megállapításának legfontosabb szerve az Országos Anyag- és Árhivatal.

A többi árak: *szabad árak*. Ezeknek köre sem jelentéktelen; a szocialista vállalatok által forgalomba hozott termékeknek mintegy 30%-a esik a szabad árformába. A szabad árak egy része „figyelt ár”: amennyiben az eladó ezeket az árakat emelni kívánja, ezt be kell jelentenie az árhatóságnak, és ennek jogában áll a tervezett áremelés ellen vétót emelni. Ilyenkor az áremelés csak három hónap után hajtható végre.

A szabad árak körében az árat a felek megegyezése határozza meg, de a szabad árakban sincs megengedve *méltánytalan haszon* felszámítása. A nyereség magas kulcsa önmagában még nem minősíti a hasznot méltánytalaná, hiszen a magas nyereség lehet valamely kiváló teljesítmény megérdemelt jutalma is; számos egyéb tényezőt kell figyelembe venni, így különösen a vevő szorult helyzetét.

A hatósági ár túllépése vagy méltánytalan haszon felszámítása esetén a szerződésben kikötött árat a megengedett mértékre módosítani kell.¹¹ Emellett az ilyen árak felszámítása büncselekmény, ezen felül a vállalattal szemben gazdasági bírság szabható ki.

10. *A vállalatok szállítási feltételei*. A nagy vállalatok áruforgalma azt igényli, hogy azok a feltételek, amelyek szerint egy-egy nagy vállalat *tömeges szerződéseit* köti, *egyöntetűen* legyenek kialakítva.

Azok a szállítási alapfeltételek, amelyeket 1968 előtt a minisztériumok egy-egy termékfajta szállítására vonatkozóan kibocsátottak, korlátozták a vállalatok önállóságát szerződéses kapcsolataik feltételeinek kialakításában, de az előbb említett egyöntetűséget biztosították, és pedíg nemcsak egy-egy vállalat, hanem egy egész szakma szintjén. 1968 után ezek a minisztériumi alapfeltételek hatályon kívül lettek helyezve, illetve ahol megmaradtak, ott diszpozitív jogszabályokká minősültek át. Így megnyílt a vállalatok számára a lehetőség arra, hogy maguk alakítsák ki azokat a *típusfeltételeket*, amelyek szerint tömeges szerződéseiket kötik.

Ennek alapján a nagyobb vállalatok többsége el is készítette a saját *szállítási feltételeit*, és arra töreksznek — rendszerint sikerrel —, hogy szerződő partnereik ezeket a feltételeket elfogadják. Ezekben a szállítási feltételekben sok ésszerű előírás szerepel, melyek a szerződéses kapcsolat zavartalan lebonyolítását segítik elő, de előfordulnak kíméletlen előírások is.

¹⁰ A minimált árak főleg a felvásárlás körében fordulnak elő, a mezőgazdasági termelők védelme érdekében.

¹¹ Pontosabban: a hatósági ár túllépése esetén a szerződésben megjelölt ár helyébe *automatikusan* belép a hatósági ár, míg méltánytalan haszon felszámítása esetén a szerződést mint aránytalan szerződést a Ptk. 201. § alapján *meg lehet támadni*, és ilyenkor a bíróság (döntőbizottság) módosítja az árat.

A vállalati szállítási feltételek a felek megegyezése alapján válnak kötelezővé, ennyiben dogmatikailag a szerződés részét képezik, valóságban azonban a *jogszabályokhoz* hasonló funkciót töltenek be: a konkrét szerződések *nagy tömegére egységesen* határozzák meg a felek jogait és kötelezettségeit. Ilyen körülmények közt napirendre kerültek Magyarországon is az adhéziós szerződések sokat vitatott problémái. A jogalkotásban és a bírói gyakorlatban még nem történtek eziránt határozott lépések; feltehető, hogy a közeli években erre sor fog kerülni. Véleményünk szerint a vállalati szállítási feltételekkel szemben fel kell állítani bizonyos *általános követelményeket*, amelyek szigorúbbak az *egyes* szerződésekkel szemben felállított követelményeknél; emellett a szállítási feltételek egyes fajait (különösen a fogyasztóközönsséggel kötött szerződések feltételeit) előzetes jóváhagyás alá kellene vonni.

Mindez összefügg szerződési jogunknak talán legnehezebb problémájával, mellyel a következő pontban foglalkozunk.

11. *A szabadsággal való visszaélés elhárítása.* Az eddigiekből látható, hogy az áruforgalom megszervezésében a központi irányításnak nem kizárólagos eszköze a gazdasági eszközökkel való irányítás. Azokon a területeken, ahol az irányítás utóbbi módjának hatásossága nincs biztosítva és ez fontos érdekeket veszélyeztetne, a központi vezetés adminisztratív eszközökkel közvetlenül is belenyúl a piaci viszonyokba: kötelezően előírja szerződéses kapcsolatok létrehozását (7., 8. pont) vagy az árat (9. pont).

Az alapvető, a jellemző mégis a gazdasági eszközökkel való irányítás. Ez a módszer abban a körben, amelyben alkalmazásra kerül, *általában* biztosítani képes, hogy a vállalatok csak úgy tudjanak eredményesen működni, nyereségüket növelni, ha tevékenységük a népgazdaság szempontjából is kedvező: ha a magas nyereséget a szükségletekre és lehetőségekre való gyors reagálással, gyártmányaik és a technológia fejlesztésével, a piac jövőbeni alakulását gondosan elemző kapacitásfejlesztéssel érik el. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy az egyik fél éspedig rendszerint a szállító ne kerülhessen *egy-egy esetben* vagy az eseteknek bizonyos körében *gazdasági erőfölénybe*. Ilyen esetek kiküszöbölése vagy legalább leszűkítése elsősorban gazdasági eszközök feladata, de emellett a jogi szabályozásnak is választ kell adnia arra a kérdésre, hogy a szocialista tervgazdaság piaci viszonyai közt *hogyan kell élni a szabadsággal?*

Első megközelítésben a válasz egyszerűnek látszik: a *szocialista polgári jog általános elveit* kell alkalmazni. Ilyen elv az, hogy a szerződések rendeltetése a *szükségletek* kielégítése, és a feleknek e cél érdekében kell gyakorolniuk a törvény által biztosított jogait; hogy a feleknek a szerződés megkötése és teljesítése során *együtt kell működniük*, figyelembe véve egymás érdekét és a népgazdasági érdeket; hogy a *munka nélküli jövedelem* nincs megengedve.

Ezek az elvek azonban nagyon általánosak. Elsősorban a törvényhozásnak szólnak. Az egyes jogviszonyokban többnyire *más jogszabályok közvetítésével*

érvényesülnek, amelyek közelebről meghatározzák, hogy az elvekben kifejezett követelménynek a társadalmi viszonyok egy-egy típusában milyen magatartás felel meg. 1968 előtt pl. az általános szerződés-kötési kötelezettség fejezte ki a szükségletkielégítés elvét: biztosította a tervben kifejezett szükségletek érdekében a szerződések létrejöttét.

A probléma tehát az, hogy most, amikor a vállalatok az esetek többségében szabadon döntenek a szerződés megkötéséről és tartalmáról, *milyen szabályok közvetítésével* érvényesítsük a szocialista polgári jog elveit és akadályozzuk meg a szabadsággal való visszaéléseket.

A megoldás egyik változataként felmerült az a javaslat, hogy a törvény *általános szabályként tiltsa meg* azt, hogy valamely vállalat gazdasági hatalmát a *népgazdaság vagy piaci partnerei rovására* gyakorolja. Ez a javaslat azonban jogos ellenzést váltott ki. A vállalatokat komoly szankciókkal fenyegetni csak akkor helyes, ha világosan körülhatároljuk, hogy eljárásukat mikor tekintjük jogellenesnek. A népgazdasági szempontból optimális vállalati magatartás kialakulását sokszor éppen a *vállalati érdekek ütköztetésétől* várjuk, ezért abból, hogy egy vállalati gesztus a piaci *partner számára* hátrányos, még nem következik, hogy társadalmi szempontból elítélendő lenne. Nehéz megtalálni azt a lakmuszpapírt, amely minden esetben pontosan jelezné, hogy meddig tart a piaci viszonyok ésszerű kihasználása és hol kezdődik a visszaélés.

Ezért a jogalkotás arra törekedett, hogy azokat a *tipikus eseteket* ragadja meg, melyekben a szállító gazdasági fölénye komoly érdekeket veszélyeztet. Ilyen tipikus esetekre szól az a szabály, amely szerint a szállító folyamatos kapcsolatok váratlan megszakítása esetén szerződés-kötésre kötelezhető (lásd 8. pont *b*) alatt),¹² valamint a tisztességtelen haszon tilalma (9. pont). Világos, hogy az első évek tapasztalatai alapján több ilyen tipikus eset is felismerhető és szabályozható lesz.

Van emellett egy *általános szankciója* is annak, ha valamely állami vállalat nem él helyesen a számára biztosított szabadsággal. A *felügyeleti szerv* ugyanis *évenként értékeli* a vállalat tevékenységét. Az értékelés egyik fontos szempontja, hogy a vállalat milyen magatartást tanúsít piaci partnereivel szemben. Az értékelés alapján határozza meg a felügyeleti szerv az igazgatónak és helyetteseinek prémiumát. A vállalati magatartás befolyásolásának ez az eszköze ugyan nem egy-egy szerződéses viszonyra, hanem a vállalat tevékenységének egészére vonatkozik; a kettő azonban egymástól elválaszthatatlan.

12. A *monopolhelyzet kialakításának korlátozása* összefügg az eddig elmondottakkal. Az ország adottságai miatt több iparágban a minisztériumok az

¹² Nem alakult még ki határozott álláspont abban a kérdésben, hogy a szerződés-kötés megtagadása minősülhet-e joggal való visszaélésnek? A Ptk. 5. § (3) bekezdése szerint jogi nyilatkozat megtagadása is lehet joggal való visszaélés. Ezt a szabályt azonban a szerződés-kötés megtagadására csak nagy óvatossággal lehet alkalmazni.

állami vállalatokat úgy szervezik meg, hogy egyes vállalatok belföldön monopóliumhelyzetbe kerülnek. Ahol azonban nem ez a helyzet, ott a központi irányítás azzal számol, hogy a vállalatok közötti verseny is segíti a szükségletek optimális kielégítését. Ezért a jogszabályok gátolják, hogy a vállalatok „alulról” alakítsanak ki monopóliumhelyzetet.

Ez szervezeti vonatkozásban úgy érvényesül, hogy az állami vállalatok közös vállalatainak alakításához, vagy olyan egyesülés létrehozásához, amely a vállalatok működését koordinálja, minisztériumi engedély szükséges. Ami pedig a szerződéses viszonyokat illeti: érvénytelen az olyan szerződés, amely a piac felosztását célozza, korlátozza a megrendelőknél a beszerzési források közötti választási lehetőségét, vagy az árakkal kapcsolatban a verseny megakadályozására irányul.

C) A szerződés teljesítése, szerződésszegés

13. *Általános megjegyzések.* Az eddigiekben azokat a szabályokat vázoljuk, amelyek útján a magyar polgári jog biztosítani igyekszik azoknak a szerződéses kapcsolatoknak *létrejöttét* — és pedig a megfelelő tartalommal —, melyek a népgazdasági terv megvalósításának szolgálatában állnak.

Azok a szabályok, amelyek a *már létrejött szerződés teljesítésére* és a szerződésszegésre vonatkoznak, már jóval kevesebb eltérést mutatnak a szerződéseknek hagyományosan kialakult szabályaitól. Természetesen ezekben a szabályokban is van számos olyan sajátosság, amely csak a szocialista országok jogára jellemző.

Emellett figyelembe kell venni, hogy a *magyar jog régebbi fejlődésének hagyományai* mások, mint sok más országban. A magyar polgári jog a feudális rendszer megszűnése után, a XIX. század második felétől sok vonatkozásban önállóan fejlődött, a nagy európai jogrendszerek közül pedig a közép-európai osztrák, német, svájci — kódexek gyakoroltak rá leginkább hatást. Az 1945 előtti magyar polgári jog megoldásai ezért sokban eltértek pl. a francia jogtól, és ezeket a technikai megoldásokat gyakran megtaláljuk jelenlegi polgári jogunkban is.

14. *A teljesítés szabályai.* A teljesítés szabályai mindenekelőtt a feleknek azt a kötelezettségét fejezik ki, hogy *pontosan teljesítsék* mindazt, amit a szerződésben elvállaltak.

Ennek során a feleknek a teljesítés érdekében, egymás érdekeit kölcsönösen figyelembe véve, *együtt kell működniük*. Ebből az elvi kötelezettségből folyik pl. az *akadályértesítési kötelezettség*: az a fél, amelyik tudomást szerez arról, hogy kötelezettségét nem fogja tudni szerződésszerűen teljesíteni, köteles erről haladéktalanul értesíteni a másik felet, és az értesítés elmulasztásából eredő kárért akkor is felel, ha magának a szerződésben vállalt kötelezettségnek teljesítésében hibáján kívül van akadályozva. Különösen messzemenő követ-

kezmények folynak az együttműködés követelményéből a *vállalkozási szerződésnél*.¹³

A teljesítés szabályai nagy nyomatékkal fejezik ki azt is, hogy a szerződés célja a *szükségletek kielégítése*. Ezért pl., ha a szolgáltatás *osztható* – vagyis részleteiben is rendeltetésszerűen felhasználható –, a jogosult általában nem tagadhatja meg a részteljesítés elfogadását.

A jogszabályok *negatív formában* is respektálják a szerződés szükséglet-kielégítési célját: nincs értelme a természetbeni teljesítéshez ragaszkodni, ha az a szükséglet, amelyre a szerződést kötötték, megszűnt. Ezért a fontosabb szerződéses kapcsolatokban – szállítási, vállalkozási szerződés – a szükséglet-oldalt képviselő *megrendelő* a szerződéstől a teljesítés előtt *elállhat*, viszont ez azzal a kötelezettséggel jár, hogy a másik felet teljes kártalanításban kell részesítenie.¹⁴

A szocialista szervezetek közti szerződések körében a pénztartozás teljesítésére, a *fizetésre* vonatkozó fontos szabály, hogy a fizetésnek a természetbeni teljesítést kell követnie, éspedig rövid időn belül. A hitelnyújtás az állami bankok monopóliuma, így a vállalatok ezidőszerint nem nyújthatnak egymásnak *kereskedelmi hitelt* sem. A fizetésnek a jogszabály szerint a teljesítés után, legkésőbb 30 napon belül meg kell történnie. Csak a vállalkozási szerződés egyes eseteiben (pl. nagy volumenű építési szerződések) van megengedve, hogy a megrendelő a *jogi értelemben vett teljesítés előtt*, a „gazdasági teljesítés” arányában – tehát a munka előrehaladásához képest – részfizetést teljesítsen.

15. *A szerződésszegésre vonatkozó szabályok.* A szerződésszegés szankcióira vonatkozó jogszabályokat két általános vonás jellemzi.

Az egyik az, hogy igyekeznek *szigorítani* a szankciókat és ezzel szorítani a feleket arra, hogy kötelezettségeiknek eleget tegyenek. Ennek szolgálatában áll a vállalatok közti fontosabb szerződéseknel a jogszabály által *kötelezően előírt kötbér*, valamint az is, hogy a törvényben előírt *szankciókat* a felek a szerződéssel csak *igen szűk körben enyhíthetik*.

Másik oldalról a törvény arra törekszik, hogy a szerződéssel megszervezett kapcsolat lehetőség szerint *természetben menjen teljesebbé*, – feltéve természetesen, hogy ez lehetséges és nem sérti annak a félnek érdekét, akivel szemben

¹³ Érdekes ebből a szempontból a vállalatok vállalkozási szerződéseiről szóló 44/1967. (XI. 5.) Korm. rendelet 10. §-a. Eszerint, ha ugyanazon a létesítményen több vállalkozó tevékenykedik, kötelesek együttműködni, noha mindegyik csak a megrendelővel kötött szerződést és így a vállalkozók közt kötelmi viszony eredetileg nincs. Aki az együttműködési kötelezettséget megszegi, kártérítéssel tartozik.

¹⁴ Ehhez hasonló preferenciát élvez a megrendelő a jogviszony korábbi fázisában, a szerződéskötés során is. Az általános szabály szerint ui. az a fél, amelyik a másiknak a szerződéskötésre ajánlatot tett, ehhez bizonyos ideig kötve van. A vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseinel azonban a jogszabály a megrendelőnek jogot ad arra, hogy szerződési ajánlatát (vagyis megrendelését) az ajánlati kötöttség tartama alatt, mielőtt azt a másik fél elfogadta volna, visszavonhassa. Ilyenkor a megrendelőnek nem kell a szállítót, vállalkozót teljes kártalanításban részesítenie, hanem csak azt a – többnyire egészen jelentéktelen – költséget kell megfizetnie, amit a megrendelés visszavonása a másik félnek okozott.

a szerződésszegés történt. A szankciók közt ezért a szerződéstől való elállás utolsó helyen áll.

Így a *kötelezett késedelme* esetén a jogosult csak akkor állhat el, ha igazolja, hogy a késedelem következtében a teljesítés már nem áll érdekében, vagy ha a kötelezettnek az utólagos teljesítésre megfelelő póthatáridőt adott és ez is eredménytelenül telt el. (A szerződésben azonban kiköthető „szigorú” határidő is: ilyenkor a határidő elmulasztása minden további nélkül elállásra jogosít.)

16. Sok vitára ad okot a *minőségi hiba* következményeinek szabályozása.

Minőségi hiba esetén a jogosult követelheti a dolog kijavítását, kicserélését, árengedményt; amennyiben a kijavítás, kicserélés megfelelő határidő alatt nem történik meg, és a dolog a rendeltetésszerű felhasználásra nem alkalmas, elállhat a szerződéstől. A magyar jog tehát — a hagyományos dogmatikával ellentétesen — „adásra” irányuló szerződések esetében is egyik szavatossági jogként iktatja be a kijavítást.

A minőségi hibával kapcsolatosan a legérzékenyebb kérdés az, hogy mennyiben hárítja el a kötelezett felelősségét a *jogosult hanyagsága, adminisztratív hibája?*

Ismeretes, hogy a kapitalista országok jogaiban ma is többé-kevésbé érvényesül a „caveat emptor” elve, éspedig két vonatkozásban is:

a) Az eladó nem felel azokért a hibákért, melyeket a vevő a szerződéskötéskor ismert vagy kellő gondossággal *ismerhetett volna*. A magyar jog ezen túllépett: az eladót csak az mentesíti a felelősség alól, ha a vevő *ismerte* a szerződéskötéskor a minőségi hibát. Jogunk tehát érdekeltté teszi az eladót a becsületes játékban: tájékoztassa partnerét a dolog hiányosságairól.

b) Ennél még élesebb a „caveat emptor” elv érvényesülésének másik oldala. A hagyományos szabályozás úgy szól, hogy a vevőnek a teljesítés után haladéktalanul meg kell vizsgálnia a dolgot, és amennyiben azokat a hibákat, melyek a szokásos vizsgálattal azonnal észrevehetőek (nyílt hiba), *nem kifogásolja azonnal*, úgy később az eladó ellen nem léphet fel. Az 1959-ben elfogadott Polgári Törvénykönyv még bizonyos fokig őrzi a caveat emptor elvet: a nyílt hibákat csak közvetlenül a teljesítés után lehet kifogásolni, a rejtett hibákat pedig 6 hónapon belül. A perlés határideje a *kifogásolástól* számított 6 hónap. (Látható, hogy a magyar jogban kialakult több olyan szabály, amelyet az 1964. évi Loi Uniforme is elfogadott.)

Ezzel a megoldással szemben elhangzott az a jogos kritika, hogy olyankor, amikor a *hiba fennállása nem vitás*, nem ésszerű a kötelezettet felmenteni a felelősség alól csak azért, mert a jogosult a nyílt hibát haladéktalanul nem kifogásolta. Ennek alapján újabb jogszabályaink a *szocialista vállalatok közti szerződések körében megszüntették a nyílt hibák kifogásolására előírt rövid jogvesztő határidőt*. A nyílt és rejtett hibák miatt egységesen a teljesítéstől számított 6 hónapon belül lehet pert indítani, súlyos rejtett hibák miatt pedig,

ha azok 6 hónapon belül nem voltak felismerhetőek, 3 éven belül (a kifogásolásra a jogszabály nem állít fel külön határidőt).

Természetesen mindezek a határidők meghosszabbíthatók a felek megállapodásával.

A következő években várható, hogy a fenti, kétféle elvi alapon álló szabályozás egységesítve lesz, és pedig minden bizonnyal a kötelezett felelősségének szigorítása irányában.

17. *Kártérítési felelősség, kötbér.* A szerződésszegés legáltalánosabb következménye a *kártérítési felelősség*. A magyar jog a *kimentő szubjektív felelősség* elvi alapján áll: a szerződésszegő akkor mentesül a felelősség alól, ha *bizonyítja*, hogy mindazt megtette, ami hasonló helyzetben *általában elvárható volt*. Hogy mi az, ami „elvárható”, az adott helyzethez igazodik; a vállalatok szerződéseinek a megkövetelt gondosság olyan szigorú, hogy a vállalatok *kártérítési felelőssége* gyakorlatilag igen közel áll az objektív felelősséghez. Egyébként vannak egyes esetek — *custodia-szerződések*, veszélyes üzemek károkozása —, ahol a magyar jog az objektív felelősséget alkalmazza (a károsult csak elháríthatatlan külső okkal vagy a károsult önhibájával mentheti ki magát).

Az elmúlt két évtizedben a vállalatok szerződéses kapcsolatában a *kártérítési felelősségnél* sokkal nagyobb szerepet játszott a *kötbér*. A kötbér jelentőségét érthetővé teszi a *modern áruforgalom* követelményei: gyorsan, egyszerűen érvényesíthető szankciót jelent. A szocialista tervgazdaságban szerepét előtérbe tolta a szankciók szigorításának tendenciája — emellett a tervutasításos mechanizmus bizonyos fázisában a szankciók ún. szignalizáló szerepe is (lásd a következő pontban).

A kötbért a szocialista szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseinek a *jogszabály kötelezően írja elő* a szerződésszegés minden fontosabb esetére; a kötbérkötelezettséget a felek a szerződésben egyáltalán nem enyhítheti (de szigoríthatják). A kötbér kulcsa eltérő aszerint, hogy a szerződésszegés milyen esetéről van szó; maximuma 8%. A kötbért a magyar jog belföldi viszonylatban *kártérítési minimumnak* tekinti, és nem a *kártérítést helyettesítő* szankciónak: amennyiben tehát a bizonyított kár nagyobb a kötbérnél, a szerződésszegő teljes *kártérítést* fizet. A kötbérfizetés alól a szerződésszegő ugyanolyan szabályok szerint mentheti ki magát, mint *kártérítés* esetén.

18. *A szankciók által kifejtett hatás.* A szankciók célja két irányú. Egyfelől *reparációt* jelentenek annak a részére, akivel szemben a szerződésszegés történt, ugyanakkor *sújtják* a szerződésszegőt és ezzel ösztönzik arra, hogy tegyen eleget kötelezettségeinek. Állami vállalatoknál azonban a *vállalat dolgozóin múlik*, hogy milyen erőfeszítéseket tesznek a vállalat szerződéseinek teljesítése érdekében. Ezért nem lehet megállni annak megállapításánál, hogy a szankciókat a *vállalatok* érvényesítik egymással szemben, hanem meg kell vizsgálni, hogy milyen hatást gyakorolnak a szankciók az érdekelt vállalatok dolgozóira.

A szankciók a vállalatok pénzügyi eredményét, *nyereségét* érintik. Ezért

az, hogy a szankciók a *valóságban* milyen hatást gyakorolnak, azon múlik, hogy a nyereség mennyiben hat ki a vállalatok kollektívájára.

Érdekes visszatekinteni a magyarországi helyzetre 1957 előtt. Ebben az időszakban a vállalat dolgozói – beleértve a vállalat vezetőit is – egyáltalán nem voltak érdekelve a nyereségben; a vállalatokat lényegében annak alapján premizálták, hogy a termelési tervet hogyan teljesítették. A szankciók tehát *automatikusan nem hatottak ki* sem a szerződésszegő vállalat, sem a másik vállalat kollektívájának érdekeire. Ezért a szankcióknak elsősorban *szignalizáló* szerepet tulajdonítottak, és erre a célra a kötbér volt a legalkalmasabb. A kifizetett kötbéreket a vállalatok külön számlán tartották nyilván; ezáltal a felügyeleti szervek figyelemmel kísérhették, hogy a vállalatok mennyiben sértik meg a tervfegyelmet szerződéses kötelezettségeik megszegésével. A kifizetett szankciók tehát annyiban sújtották a vállalatot, amennyiben esetleg iniciálták a felügyeleti szerv adminisztratív intézkedését.

A másik oldalról nézve, az a vállalat, amellyel szemben a szerződésszegés történt, nem volt érdekelt abban, hogy a szankciókat érvényesítse. Ezért a jogszabálynak elő kellett írnia, hogy a *szankciók érvényesítése kötelező*.

Ezen a helyzeten 1957-től kezdve fokozatos változtatás történt, majd az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével igen erős lett a vállalatok kollektívájának érdekeltisége a nyereségben. Ilyen körülmények közt a szerződészegő vállalat dolgozóira a szankciók közvetlenül, automatikusan megfelelő hatást gyakorolnak. Másfelől annak a vállalatnak kollektívája, amellyel szemben a szerződésszegés történt, erősen érdekelt lett a szankciók érvényesítésében, és ezért feleslegessé vált az a szabály, hogy a szankciók érvényesítése kötelező: ma már a vállalat elhatározásán múlik, hogy a szankciókat érvényesíti-e vagy sem.¹⁵

A megváltozott helyzet azzal a kihatással is járt, hogy gondosan mérlegelni kellett azt, mekkora legyen a jogszabályok által kötelezően előírt *kötbér nagysága*. Amíg a kötbér csak szignalizáló szerepet játszott, ennek a kérdésnek nem volt fontossága. Most, hogy a szankciók – így a kötbér is – automatikusan kiváltják gazdasági hatásukat, figyelemmel kellett lenni arra, hogy a túlzottan magas kulcsban meghatározott kötbér negatív következményekkel is jár.¹⁶

¹⁵ Kivétel, ha a szerződést a költségvetés számlájára kötötték; így a költségvetési szervek kötelesek érvényesíteni igényeiket, és a vállalatok is akkor, ha költségvetésből finanszírozott beruházásról van szó.

¹⁶ Így 1966-ban, éppen a szerződéses felelősség növelése érdekében, a 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet a szállítási szerződés kötbérkulcsait felemelte; a maximum 20% volt. Ugyanakkor a szerződéskötési kötelezettséget – a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítéseképpen – az esetek jelentős körében feloldották. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a termelő, értékesítő vállalatok sok esetben vonakodtak szállítási szerződést kötni, és igyekeztek másfajta szerződések útján lebonyolítani termékforgalmukat. Másik oldalról, ha a szállítási szerződés létrejött, a megrendelő nemegyszer inkább volt érdekelt abban, hogy szerződésszegés történjék, és így kötbérhez jusson, mint a kapcsolat normális lebonyolításában. 1968-tól kezdve ezért a kötbérek kulcsa le lett szállítva.

D) *A szerződéses kapcsolatok egyes válfajai*

19. *A külkereskedelem szerződéses jogviszonyai.* Magyarország gazdaságában a külkereskedelem kiemelkedően nagy szerepet játszik. A külkereskedelemmel kapcsolatos szerződéses viszonyok két oldalról vizsgálhatók: milyen szerződéses kapcsolatok jönnek létre az *országban belül* export vagy import céljára, másrészt hogyan alakulnak a magyar vállalatoknak *külföldi vállalatokkal* kötött szerződésai.

Ez utóbbi kérdésre a nemzetközi magánjog szabályai adnak választ, és ebből a szempontból a gazdasági mechanizmus reformja nem hozott újat. (Magyarországon egyébként előkészület alatt áll egy nemzetközi magánjogi kódex.) A szocialista országok vállalataival kötött külkereskedelmi szerződések a KGST ismert Általános Szállítási Feltételei szerint bonyolódnak le.

Ami a külkereskedelem *belföldi* megszervezését illeti: az alapelv az állam *külkereskedelmi monopóliuma*. Külkereskedelmi szerződés kötésére csak az állam által erre kijelölt vállalatok jogosultak.

Ennek az elvnek keretén belül azonban a külkereskedelem megszervezésének több változata lehetséges. 1968 előtt a külkereskedelmet csaknem kizárólag erre a célra alapított, *specializált külkereskedelmi vállalatok* bonyolították le. Ezek a vállalatok a belföldi vállalatokkal az export vagy import céljára *szállítási vagy vállalkozási szerződéseket* kötöttek; ezekben a szerződésekben az árak a belföldön megállapított hatósági árak voltak, függetlenül attól, hogy a külkereskedelmi vállalat külföldön milyen áron adta el vagy szerezte be a termékeket. A külkereskedelmi vállalatok tehát a *hullámtörő* szerepét játszották: felfogták a világpiacon hatásait, és ezeket nem továbbították közvetlenül a belföldi vállalatokhoz. A központi tervező szervekre hárult a feladat, hogy a világpiacon helyzet alakulását a tervszámok és a belföldi árak meghatározásánál figyelembe vegyék.

1968-tól a módszer megváltozott, annak érdekében, hogy az exportra termelő és importtermékeket felhasználó vállalatokat rákényszerítse a világpiacon viszonyokhoz való gyors alkalmazkodásra. Ezért export vagy import esetén az árat belföldön a *külföldi szerződésben kikötött ár* alapján kell elszámolni, megfelelő devizakulcs szerint átszámítva.

A belföldi vállalatok így *gazdasági* értelemben közvetlen kapcsolatba kerültek a külföldi piaccal. A külkereskedelmi monopólium változatlanul érvényesül; a külkereskedelmi vállalatok mellett azonban igen sok termelő vállalat kapott önálló külkereskedelmi jogot meghatározott termékek értékesítésére vagy beszerzésére külföldön. Azok a vállalatok, melyek nem rendelkeznek külkereskedelmi joggal, továbbra is a külkereskedelmi vállalatok közvetítésével bonyolítják le az exportot és importot. Annak az újfajta szerepnek, amit a külkereskedelmi vállalatok betöltenek, leginkább a *bizományosi kapcsolat* felel meg: a külkereskedelmi vállalatok a külföldi partnerrel saját nevük-

ben kötik meg a szerződést, de *belföldi megbízójuk számlájára*. Ez lett az import- és exportcélú belföldi szerződések fő formája; a külkereskedelmi vállalatokat *szerződéskötési kötelezettség* terheli arra, hogy a bizományosi megbízást elvállalják. A külkereskedelmi vállalatok egyébként a belföldi vállalatokkal nemcsak bizományi jogviszonyt létesíthetnek, hanem köthetnek *társasági szerződést* is; ilyenkor az exportot vagy importot közös haszonra-veszteségre bonyolítják le. *Saját számlás* szerződéseket viszont (szállítási, vállalkozási szerződést) a külkereskedelmi vállalatok a belföldi vállalatokkal az import vagy export céljára csak *kivételesen*, jogszabályban meghatározott termékekre köthetnek.

20. *A vállalatok társulásai*. Érdekes változást hozott a gazdasági irányítás reformja azon a téren is, hogy lehetővé tette az állami vállalatok *társulását* közös haszonra és veszteségre.

1968 előtt az állami vállalatok közt nem jöhettek létre társulások. Az irányító szerveknek volt fenntartva nemcsak az a jog, hogy vállalatokat alapítsanak és tüzetesen meghatározzák azt a profilt, amelynek keretében egy-egy vállalat működhet, hanem az irányító szervek állapították meg azokat a tervszámokat is, melyek ennek a profilnak keretében a vállalat éves feladatait meghatározták. Ezzel a rendszerrel a vállalatok társulása *nem fért össze*.

1968 óta ezek az *akadályok* a vállalatok társulásai elől *elhárultak*. Ugyanakkor a társulások számára *kedvező talajt* teremtett az, hogy bizonyos feladatok közös erőfeszítéssel célszerűbben oldhatók meg. A vállalatok ezért 1968 óta létrehozhatnak polgári jogi (egyszerű) társaságot, sőt közös vállalatot is.

a) A polgári jogi (egyszerű) társaságnak a magyar jogban nincs jogi személyisége. Azok a gazdasági kapcsolatok, amelyeket a vállalatok ebben a jogi formában szervezhetnek meg, többfélék:

— Az egyik fő változat az, amikor olyan vállalatok kötnek társasági szerződést, melyeknek tevékenysége *vertikálisan* kapcsolódik egymáshoz. Különösen jelentős ennek az az esete, amelyről az előbbi pontban tettünk említést, amikor a külkereskedelmi vállalat a termelő vállalattal társasági szerződést köt és az export, illetve import eredményében osztoznak.

— A másik fő változat, amikor *hasonló tevékenységű* vállalatok hoznak létre társaságot bizonyos funkciók közös elvégzésére (pl. közös számítógép beszerzésére és üzemeltetésére).

— Végül a polgári jogi társaság sajátos változata az ún. *egyesülés*, amelyet a vállalatok nem közvetlen gazdasági tevékenység céljára hoznak létre, hanem azért, hogy az egyesülés útján tevékenységüket *koordinálják*. Az egyesülés alakításához azonban az illetékes minisztérium engedélye szükséges.

b) A *közös vállalatok* jogi személyiséggel bírnak. A gazdaságirányítás reformjának bevezetésekor az állami vállalatok részvénytársaság vagy korlátozott felelősségű társaság formájában hozhatták létre a közös vállalatokat, ugyancsak az érdekelt minisztérium engedélyével.

A vállalatok közötti társulások – kellő központi irányítás és ellenőrzés mellett – jelentős szerepet tölthetnek be azon a téren, hogy a vállalatok optimális mértékben ki tudják használni anyagi alapjaikat és a leggazdaságosabban tudják megszervezni tevékenységüket. Ugyanakkor látható, hogy a kezdetben rendelkezésre álló jogi formák meglehetősen hiányosak voltak. A polgári jogi társaság szabályozásánál a magyar Ptk. nem a vállalatok, hanem természetes személyek társulását tartotta szem előtt. Ami pedig a közös vállalatokat illeti, a részvénytársaságra és a korlátolt felelősségű társaságra vonatkozó jogszabályok 1945 előtti időből származtak és csak igen mesterkéltan voltak alkalmazhatók szocialista szervezetek közös vállalataira.

Ezért 1970-ben megtörtént a vállalatok társulásainak új jogi szabályozása.

21. *Kodifikációs problémák.* A gazdasági mechanizmus reformja a polgári jog – különösen a szerződési jog – szabályaiban jelentős változásokat vont maga után.

A magyar Polgári Törvénykönyv – egyébként az első polgári kódex a magyar történelem során – 1959-ben lett elfogadva, és természetesen a korábbi gazdasági mechanizmus viszonyait fejezte ki. A gazdasági reform előkészítése idején nem volt lehetséges a kódexet úgy módosítani, hogy az magas elvi színvonalon magában foglalja a vállalatok közti újfajta szerződéses kapcsolatok szabályait. Ezért a törvénykönyv csak addig a határig lett módosítva, hogy *lehetővé tegye* az új szabályozást; a szabályozás maga kormányrendeletek által történt meg.

Néhány év tapasztalatainak általánosítása lehetővé fogja tenni, hogy a Polgári Törvénykönyv módosítása megtörténjék, és ezáltal a vállalatok szerződéses kapcsolatainak szabályozása *tartalmilag is* a Polgári Törvénykönyvre támaszkodjék.

III. Értékelés

22. A gazdaságirányítás reformja Magyarországon erősen *előtérbe helyezte a jogi szabályozás* szerepét a népgazdaság központi vezetésének – a szélesebb értelemben vett gazdaságpolitikának – eszközei közt. A *gazdálkodás konkrét döntései* sorozatából és ezeknek végrehajtásából áll. Amennyiben ezek a konkrét döntések a központi vezetés szintjén születnek meg, úgy azok a jogszabályok, melyek a vállalatok tevékenységére vonatkoznak, alapjában véve a *fegyelmezett és értelmes végrehajtás* követelményét fejezik ki. Ha viszont a konkrét döntések zömét a gazdaság irányításának adott rendje átengedi a vállalatoknak, *rendkívüli fontosságúvá válik* annak *szabályozása*, hogy a vállalatok e lehetőséggel milyen keretek közt élhetnek, milyen módon tölthetik ki ezt tartalommal. Ebből a szempontból a polgári jognak, mint a piaci kapcsolatokat szabályozó jogágnak vállára hárul a fő feladat.

Ez a feladat egyáltalán nem könnyű. Meg kell vizsgálni, melyek azok az elvek, melyek a szocialista jognak *általános* sajátosságai és melyek azok, amelyek csak a *tervutasításos* mechanizmushoz kapcsolódtak. Másik oldalról figyelembe kell venni a nem szocialista országok polgári jogának tapasztalatait, és felhasználni azokat, melyek nem a *magántulajdon* következményei, hanem a *modern piaci viszonyok* követelményeit fejezik ki. Így kell megkísérelni kialakítani egy olyan szerződési jogot, amely egy fejlett szocialista gazdaság piaci viszonyainak felel meg. Feltehető, hogy ezek az erőfeszítések hozzá fognak járulni a szocialista jog gazdagodásához.

A *polgári jogi szekcióban Roger Houin*, a párizsi egyetem professzora referátumának első részében igen tömör és tartalmas elvi-történeti áttekintést adott a gazdaság és jog viszonyának alakulásáról a 18. századtól napjainkig. A fejlődést lényegében három szakaszban mutatja be. Az *első*, a liberálkapitalizmus szakasza, amely a XIX. sz. végéig tart. A *második* szakaszt az jellemzi, hogy nyilvánvalóvá válik: a jogegyenlőség a gazdasági harc szabályozására nem elegendő, az állam nem maradhat pártatlan szemlélő, be kell avatkoznia a gyengék védelmében. Ennek során egy valóságos „gazdasági közrend” épül ki. Mindez azonban alapvetően nem módosította a magánjog elveit és szabályait. A *harmadik* szakasz azonban, amely az 1929. évi válság és különösen a második világháború és következményei hatására bontakozott ki, sokkal mélyrehatóbb módosulásokra vezet. Itt már egy „globális nemzetgazdaság”-ról lehet beszélni, amelynek működtetése többé nem bízható az egyének és magánvállalatok szabad kezdeményezésére; itt állami irányításra van szükség. Ennek hatására a gazdaság joga a közjog és a magánjog keverékévé válik, a polgári jog és kereskedelmi jog megkülönböztetése pedig egészen másodrendű jelentőségű lesz.

A referátum második részében Houin professzor néhány részterületen mutatja be az első részben vázolt fejlődési vonal jelenségeit. Az ingatlantulajdonos inkább szociális funkciót tölt be, semmint jogot gyakorol, a haszonbérlőnek pedig szinte tulajdonosi jogai vannak. Egyre gyakoribb a magántőke és az államosított vállalatok közvetlen együttműködése. A vállalat létének folytonossága olyan nyomós érdekként jelentkezik, hogy ezt a folytonosságot még pénzügyi nehézségek esetén is igyekeznek biztosítani. Az állam közvetett szabályozókkal igyekszik hatni a vállalati decentralizáció és koncentráció folyamataira; az áru és pénzforgalom területén bemutat számos jogi és nem jogi befolyásoló eszközt, megemlíti, hogy a Közös Piacban való tagság bizonyos fokig a külkereskedelem liberalizálására vezetett, majd megállapítja, hogy „a gazdaság irányítása kizárólag az államra tartozik. . . . Az állam többé nem elégszik meg az egyszerű arbiter vagy a gazdaságilag gyengék védelmezőjének szerepével. Szándéka, hogy uralja a gazdasági életet, rákényszerítse céljait, vagyis korlátozza a gazdasági szabadság területét és csak ott hagyja azt tovább létezni, ahol ezt hasznosnak itéli.”

A referátum harmadik részében Houin professzor két speciális kérdést tárgyal. Kifejti, hogy mennyire megváltozott a bíró szerepe: a mindenkori gazdasági helyzet értékelését is elvárják tőle, nem csak a gondos családapa mércéjének helyes alkalmazását. Végül állást foglal a gazdasági jog önállósága ellen azon az alapon, hogy a jogforrásokból ilyen önállóság nem következik.

A referátumok előterjesztését követően számos kérdést tettek fel az előadóknak. Vita két kérdésben volt: túlnyomórészt a francia résztvevők igen szenvedélyes vitát folytattak a gazdasági jog önállóságáról, a francia és magyar résztvevők között pedig abban a kérdésben folyt vita, hogy a két ország jogi megoldásai a gazdaság területén mennyiben hasonlóak és mennyiben térnek el egymástól, mi a szerepe a hasonlóságok és eltérések alakulásában a termelőerők nagyjából egyforma szintjének egyfelől és a társadalmi rendszerek ellentétességének másfelől.

FONYÓ ANTAL - VERMES MIKLÓS: NÉPGAZDASÁG ÉS
BÜNTETŐJOG

A gazdasági viszonyok alapvetően meghatározzák a társadalom struktúráját, mechanizmusát, életét. Társadalmi szükségszerűség tehát e viszonyok jogi szabályozása, ezen belül a büntetőjogi szabályok útján történő védelme is. Míg a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos büntetőjogi védelem az ősrégi idők-től kezdve megtalálható valamennyi büntetőtörvényben, addig a termelési viszonyok körében, éspedig a társadalom általános gazdálkodását, illetve gazdasági rendjét illetően csak újabban, jelen századunkban merült fel a büntetőjogi védelem igénye.

A polgári társadalom viszonyai között bekövetkezett súlyos gazdasági válságok, valamint a háborús követelmények vezettek arra, hogy az állam a hagyományos adó- és vámpolitikán felül beavatkozni kényszerült a gazdálkodás rendjébe és egyes területeken kötött gazdálkodási formákat alakított ki, amelyek érvényesülését büntetőjogi eszközök alkalmazásával is biztosította.

A történelmi tapasztalatok arra mutatnak, hogy az így keletkezett kényszerrendszabályok a válsághelyzetek megszűnte után is fennmaradtak, mintegy újabb válsághelyzetek megelőzési eszközeként. A fejlett polgári államok gazdasági struktúrájában is egyre inkább érvényesül az állami intervenció részben hatalmi eszközök útján, részben azáltal, hogy az állam partnerként vesz részt egyes gazdasági vállalkozásokban. Egyes gazdasági jogosultságok korlátozása, a társadalom közszükségleti és közegészségügyi szükségleteinek a kielégítése szükségszerűen azzal a következménnyel jár, hogy a vonatkozó gazdasági szektorokban állami rendelkezések érvényesülnek, amelyek érvényesülését büntetőjogi szabályozás is alátámasztja.

Lényegesen másképpen jelentkezett a gazdasági rend védelme a szocializmus útjára lépett társadalmakban. Ezekben egységesen merült fel a kötött gazdálkodás szükségessége egyfelől a szörnyű háború okozta pusztulás következtében az újjáépítés, másfelől az új társadalmi formáció alapját képező szocialista termelési viszonyok kialakítása érdekében. Az ezirányú folyamat nem volt könnyű, magánviselte azt az általános történelmi tapasztalatot, hogy az új intézmények, felfogások, nézetek kialakulása a régiekkel való keserves küzdelemben, nehéz politikai harcok közepette megy végbe. Ezt a nehéz történelmi folyamatot híven tükrözi az ezzel kapcsolatos büntetőjogi szabályozás is.

Országunk a felszabadulás időpontjában romokban hevert. A német fasiszmus és hazai csatlósai által a magyar népre kényszerített háború, majd ennek következtében hazánk hadszíntérré válása mérhetetlen anyagi pusztulással is járt. Csupán néhány adalék: Az ország ipari berendezéseinek fele elpusztult, lényegében épen maradt bánya-, vagy ipari üzem nem volt. A hidak és közutak tönkrementek, a közúti és vasúti járművek 90%-a semmisült meg,

amennyiben a háborús események következtében részben elpusztult, részben a németek elrabolták. A közlekedés tehát gyakorlatilag megbénult. A mezőgazdasági munkák elmaradtak és az állatállomány nagy részét is elhurcolták a németek.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy az újjáépítés csak a kötött gazdálkodás módszerével, és pedig a nyersanyagoknak és félkész gyártmányoknak állami számbavétele és a közszükségleteknek megfelelő elosztása, a munkaerő és hitel központi irányítása, a legfontosabb anyagok és árucikkek hivatalos ármegeállapítása, valamint a külkereskedelem állami irányítása és ellenőrzése útján indulhatott meg. A kötött gazdálkodás sikerének szükségszerű követelménye volt bizonyos kulcsfontosságú ipari üzemek, így a szénbányák, valamint egyéb energiatermelő és nehézipari üzemek államosítása.

Mindezekhez a rendelkezésekhez büntetőjogi szabályozás párosult és bármennyire is súlyos szankciók megállapítására, illetve alkalmazására került sor, az előbbieken vázolt mostoha anyagi feltételek, de nem kevésbé a régi rend híveinek spekulációs tevékenységben megnyilvánuló ellenállása következtében súlyos infláció tombolt az országban. Ez a dolgozó nép számára a háborús szenvedések után további megpróbáltatást jelentett.

A nép áldozatos munkájának eredményeképpen az újjáépítés és a termelés üteme olyan mértékű volt, hogy 1946. év közepére megtéremtődtek a feltételei a stabilizációnak. A háború által okozott nagymérvő károkat sikerült oly mértékben helyreállítani, hogy a normális gazdasági élet feltételei létrejöttek. A mezőgazdaságban közepes termést, az iparban az utolsó békeév termelésének 60–70%-os szintjét sikerült elérni.

A sikeres stabilizáció a válsághelyzet vámszedőinek nagyfokú ellenállását váltotta ki s így szükségszerű volt az eddigi részletszabályozások helyett a stabil pénz, a közellátás, az anyaggazdálkodás viszonyai, tehát általában a gazdasági rend védelme érdekében az átfogó jogi szabályozás. Így került megalkotásra a 8800/1946. M. E. sz. rendelet a gazdasági rend védelméről. Ez a jogszabály büntetni rendelte azokat a magatartásokat, amelyek sértették vagy veszélyeztették a mezőgazdasági vagy az ipari termelés rendjét, az árucikkek, termékek, termények elosztásának, beszerzésének, felhasználásának, forgalmának a rendjét, az árrendszer és a forint stabilitását. A rendelet szigorúbb rendelkezéseket állapított meg az adócsalás, a súlyos jövedéki kihágás és a vámbüntett esetére és büntetőjogi felelősséget állapított meg a költségvetési számviteli szabályok megszegőivel, valamint azokkal a közhivatalnokokkal szemben, akik az anyaggazdálkodás körébe tartozó feladatok ellátása során köteleességszegést, valamint a felügyelet és ellenőrzés során szándékos vagy gondatlan mulasztást követnek el és ezáltal árdrágító vagy közellátási büntett elkövetésére teremtenek lehetőséget.

A hivatkozott rendelet egyik jellemzője volt, hogy blanketta jellegű törvényi tényállásokat alkotott, amelyeket a vonatkozó gazdasági igazgatási

rendeletek töltöttek meg tartalommal, illetve adták meg ezek materiális ismérveit.

A stabilizáció sikerét jelzi, hogy az 1947. évben a termelő tevékenység már olyan szintre emelkedett, hogy a nemzeti jövedelem elérte az utolsó békeév, az 1938-as esztendő nemzeti jövedelmének a 70%-át. Ez lehetővé tette olyan 3 éves gazdasági terv kidolgozását, amely reálisan tűzte ki célul a nemzetgazdaság teljes helyreállítását.

Az 1947. évi XVII. tc.-kél törvényerőre emelt hároméves terv büntetőjogi védelmét a 14.200/1947. Korm. sz. rendelet szolgálta. Ez felölelte egyfelől azokat az eddig is pönalizálás tárgyává tett magatartásokat, amelyek a tervvel kapcsolatban merültek fel, illetve azt sértették vagy veszélyeztették, másfelől azokat a cselekményeket, amelyek közvetlenül a tervre vonatkozó gazdasági igazgatás, valamint az állam gazdasági rendje ellen irányultak.

A hároméves terv sikeresnek bizonyult, megteremtette a feltételeit a szocialista fejlődésnek mind az ipar, mind a mezőgazdaság területén. Szilárd alapot teremtett egy átfogó 5 éves népgazdasági terv kidolgozására, amelynek célkitűzése volt, hogy hazánk elmaradt agrárország jellegét fejlett ipari agrárországgá alakítsa át. Az ipari üzemek államosítása és a mezőgazdasági szektor fokozódó kollektivizálása lehetővé tette az ország gazdasági arculatának lényeges átalakítását.

Az első ötéves terv szigorúan centralizálta a gazdaság irányítását és a vállalatok számára csak minimális önállóságot hagyott meg, amely körülmény az államosítás utáni években indokolt volt, később azonban a fejlődés gátjává vált. Kétségtelenül hatalmas termelési eredmények születtek, de nem voltak kellő figyelemmel a gazdaságossági tényezőkre és ezzel összefüggésben a lakosság életszínvonalának a kérdésére. Az a hibás szemlélet uralkodott el, hogy a beruházások extenzív növelése önmagában biztosítja a minden irányú fejlődést. A gazdasági élet objektív törvényszerűségeit az akkori vezetés adminisztratív eszközökkel igyekezett befolyásolni, természetesen sikertelenül. A kétségtelenül nagyarányú fejlődés, amelyet óriási ipari létesítmények és teljesen új iparágak kialakulása fémjelez így töréshez és szükségszerűen a gazdaságpolitika korrekciójához vezetett.

Az uralkodóvá vált társadalmi tulajdon fokozott védelmére keletkezett az 1950. évi 24. tvr., amely az egyébként hagyományos vagyon elleni büntettek társadalmi tulajdon vonatkozásában történt elkövetését fokozott büntetéssel rendelte büntetni.

Ez időszak jelentős jogalkotása volt az 1950. évi 4. tvr., amely a tervgazdálkodás büntetőjogi védelmét szolgálta. Ez a törvény felölelte a szűkebb értelemben vett gazdasági büntetteket, valamint olyan tulajdonképpen állam elleni büntetteket is, amelyek az állam gazdasági bázisa, a gazdasági viszonyok rendszere ellen irányul. További jellegzetessége volt a törvénynek, hogy formálisan fogalmazta meg a tervgazdálkodás követelményeit, lényegében a gaz-

daság körében kiadott jogszabályok és konkrét utasítások megszegését büntette, tekintet nélkül arra, hogy az utasításokkal szembeni engedetlenség a gazdaságra nézve ténylegesen hátrányos volt-e vagy sem. A büntető rendelkezések blanketta jellege módot adott olyan kiterjesztő alkalmazásra, amely súlyos jogpolitikai torzulásokhoz vezetett.

Az előbbieken említett gazdaságpolitikai hibák hasonlóképpen megmutakoztak a jogpolitikában is és így ez utóbbi vonatkozásban is szükségszerűen került sor korrekcióra mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban.

Mindenesetre megállapítható, hogy az elkövetett gazdaságpolitikai hibák ellenére a népgazdaság kellően megalapozott volt, a fejlődés feltételei reálisak voltak és ennek tulajdonítható, hogy viszonylag gyorsan ki lehetett javítani a hibákat, urrá lehetett lenni a nehézségeken és ki lehetett alakítani a gazdaságpolitika új irányát, amely realitásokra épített és biztosította a töretlen fejlődés menetét.

Az új gazdaságpolitika abban mutatkozott meg, hogy a realitásokra, az ország adottságaira épült, háttérbe szorította az adminisztratív eszközök alkalmazását és elsősorban a közgazdasági tényezőkre épített. A megfontolva történő előrehaladás vezetett el a 60-as évek végére a gazdaságirányítás új rendszerének a kialakításához, amely a tervgazdálkodás keretén belül a népgazdasági terv általános irányítása mellett messzemenő önállóságot biztosít a vállalatoknak, a szükséges figyelmet szenteli a piaci viszonyoknak, a gazdasági élet objektív törvényszerűségeinek, a közgazdasági tényezőknek és elsősorban ezek alkalmazásával igyekszik megoldani a gazdasági problémákat.

Hasonló irányú fejlődés mutatkozott meg a népgazdasággal kapcsolatos büntetőjog-gyakorlat vonatkozásában. Új jogpolitikai elvek kerültek érvényre és mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban helyes irányzat alakult ki. Ennek megfelelően került megalkotásra az új magyar büntetőtörvénykönyvnek, az 1961. évi V. törvénynek a XIII. fejezete, amely a népgazdaság elleni büntettekről rendelkezik és a társadalmi-gazdasági viszonyok tényleges és helyes követelményeinek megfelelően egységesen határozza a vonatkozó törvényi tényállásokat, szemben az eddigiekben érvényben volt heterogén, nagyszámú és sokszor ellentmondásos törvényi rendelkezésekkel. A törvény ugyan többnyire a már ismert büntetti típusokat foglalja egybe, de az eddigi formális ismérvekkel szemben materiális büntett-fogalmakat alakít ki, amennyiben a büntetőjogi felelősségrevonás alapjául jelentős gazdasági érdekek tényleges sérelmét vagy veszélyeztetését jelöli meg. További jellemzője a törvénynek, hogy szabatosan elhatárolja a gazdasági büntetteket az egyéb büntettektől. Ilyen lényeges elhatárolás a vagyon elleni, valamint az államellenes büntettektől, amely utóbbiak körében került megfogalmazásra a kártevés (124. §.), valamint a rombolás (125. §.) - tehát a szabotázs cselekmények, amelyek a gazdasági rendszer egésze elleni támadásokat fejezik ki. Mellőzi a törvény „a terv elleni büntett” kategóriáját, mert egyfelől a törvényi tényállá-

sok kialakításánál figyelembevételre kerültek a tervgazdálkodás viszonyai, másfelől az a felfogás érvényesült, hogy a gazdaság elleni büntettek kisebb vagy nagyobb mértékben egyaránt sértik vagy veszélyeztetik a gazdálkodás tervszerűségét.

A törvény 3 Cím alatt foglalja össze a népgazdaság elleni büntetteket. I. Cím alatt tárgyalja a gazdálkodás rendjét sértő büntetteket, a II. Cím alatt a pénz- és bélyeghamisítást, valamint III. Cím alatt a pénzügyi büntetteket, amely magában foglalja a devizagazdálkodást sértő büntetteket is. A pénz- és hiteligazdálkodással kapcsolatos köteleességszegések a gazdálkodás rendjét sértő büntettek körében, tehát a legáltalánosabb csoportban vannak elhelyezve.

A gazdálkodás rendjét sértő büntettek körében felvett törvényi tényállások (224–240. §§) a következő gazdasági folyamatok tervszerű érvényesülésének a védelmére szolgálnak:

1. A termelés és anyaggazdálkodás,
2. a hiteligazdálkodás,
3. a minőségi normák megtartása, védjegyek és minőségi jelzők hitelessége,
4. az elosztás szocialista rendszere,
5. az árrendszer viszonyai, a fogyasztók védelme,
6. a lakosságnak a közszükségleti cikkekkel való megfelelő ellátása.

ad 1. *A termelés és anyaggazdálkodás* tervszerű folyamatának védelméről több törvényszakasz rendelkezik. A törvény 224. §-a *a gazdálkodással kapcsolatos köteleességek megszegéséről* rendelkezik. E szerint büntetendő az, „aki termék, vagy termény előállítására, felhasználására, forgalmára, bejelentésére vagy kezelésére vonatkozó jogszabályon vagy jogszabály alapján kiadott rendelkezésen alapuló köteleességét megszegi és ezzel számottevő gazdasági hátrányt okoz”.

E keretrendelkezést azok a gazdasági-igazgatási normák töltik meg tartalommal, amelyeknek feladata biztosítani a termelő eszközök optimális kihasználását és megóvását; a termékeknek és terményeknek olyan — a népgazdasági tervbe illeszkedő — gazdaságos előállítását és forgalmát, amely lehetővé teszi a továbbfeldolgozáshoz, a külkereskedelmi kötelezettségek teljesítéséhez, a belföldi fogyasztói igények kielégítéséhez szükséges központi anyagkészletek képzését, valamint a piaci kapcsolatok tervszerű alakítását és zavartalanosságát.

Az idézett törvényszakasz csupán számottevő gazdasági hátrány esetén állapítja meg a büntetőjogi felelősséget és csak olyan köteleesség megszegésében megnyilvánuló magatartás miatt, amelyet normatív aktus határoz meg.

Pazarló gazdálkodás (225. §) miatt rendeli büntetni a törvény „állami szerv, társadalmi szervezet vagy szövetségzet önálló intézkedésre jogosított dol-

gozóját, aki az ésszerű gazdálkodás követelményeit súlyosan vagy rendszeresen megszegve jelentős pénz-, anyag-, energia-, vagy munkaerő-pazarlással járó gazdasági tevékenységet fejt ki”.

A társadalmi erőforrások, a társadalmi vagyon és munkaerő ésszerű felhasználása alapvető követelménye minden gazdálkodó egység rendeltetészerű, illetve eredményes működésének. E követelmények súlyos vagy rendszeres megszegése, amennyiben jelentős kárt eredményez, a népgazdaság egésze működésének viszonyait is veszélyezteti, ez indokolja ilyen esetben a büntetőjogi eszközök igénybe vételét. A rendelkezés természetesen nem érinti az indokolt kockázatvállalást, ami a gazdaságban szükségszerű és nem is a sikertelen gazdálkodást veszi célba, hanem a nyilvánvalóan ésszerűtlen pazarlást, a vállalatok vezetőire bízott társadalmi eszközöknek a közérdekkel nem indokolt felhasználását.

Büntetni rendeli a törvény *a népgazdaság szerveinek a megtévesztését* (226. §), ami indokolatlan beruházás vagy hitel engedélyezésére, helytelen ármegállapításra, vagy devizahatósági engedély kieszközlésére irányul. A megtévesztés valótlan adatok közlésével, adatok eltitkolásával vagy egyéb módon történhetik. Nyilvánvaló, hogy az ilyen magatartások alkalmasak negatív irányban befolyásolni a beruházási és hitelpolitika tervszerű és össztársadalmi érdekű érvényesülését.

A tervgazdálkodásnak elengedhetetlen követelménye a szükséges ellenőrzés és az adatgyűjtés. Ennek biztosítására a *gazdasági ellenőrzés és adatgyűjtés akadályozását* (227. §), melyet azáltal követnek el, hogy az illetékes szerveket „a gazdálkodásra vonatkozó valótlan adatok szolgáltatásával, adatok eltitkolásával vagy más módon félrevezetik, illetőleg a kötelező adatszolgáltatást vagy jelentéstételt megtagadják, az előírt számviteli nyilvántartások vezetését rendszeresen elmulasztják, illetőleg azokba az előírt adatokat rendszeresen nem a valóságnak megfelelően tüntetik fel, avagy az ellenőrzést egyéb módon megghiúsítani törekcszenek” — a törvény büntetni rendeli.

A találmányokhoz fűződő igen fontos népgazdasági érdeket fejezi ki a törvény 228. §-a, mely szerint büntetendőnek nyilvánítja azoknak a jogszabályban előírt engedély nélküli külföldre juttatását vagy belföldi nyilvánosságra hozatalát.

ad. 2. *A hiteligazdálkodás tervszerűségének védelmét szolgálja a beruházási és a pénzügyi fegyelmet sértő büntettet* meghatározó rendelkezés, amely büntetni rendeli,

a meg nem engedett hitel nyújtását vagy igénybevételét,

a meghatározott célra engedélyezett hitelnek e céltól eltérő felhasználását,

a hitel fedezetének elvonását, a hitel biztosítékai (zálogjog, jelzálog, törvényes elsőbbségi kielégítési jog, engedményezés, kezesség stb.) érvényesítésének akadályozását, illetve általában a hitelezőnek a fedezetből való kielégítése megghiúsítását.

ad 3. A forgalomba kerülő ipari termékek megfelelő minőségéhez fűződő fontos közérdek védelmét szolgálja a *rossz minőségű ipari termék forgalomba hozatalának* (230. §–232. §) büntetné nyilvánítása. A büntett elkövetője ipari vagy kereskedelmi vállalat vagy szövetkezet vezető munkakört betöltő vagy minőségi ellenőrzést végző dolgozója lehet és az inkriminált magatartást az által követi el, hogy rossz minőségű termékek jó minőségű termékként való forgalomba hozatala iránt intézkedik, vagy annak forgalomba hozatalát kötelességgellenesen nem akadályozza meg.

Hasonlóképpen büntetés alá esik az ipari termékek minőségének megállapítására vonatkozó szabályok megszegése, így a szabványügyi előírásokkal ellentétes, a ténylegesnél magasabb minőségi osztályozással való forgalomba hozatal. A minőségi követelményeket a szabványügyi rendelkezések, valamint az illetékes szervek műszaki előírásai állapítják meg. A minőségre vonatkozó bizonyítványban vagy egyéb okiratban valótlán adatok tanúsítása ugyancsak büntetendő cselekmény.

A büntetőtörvénykönyv a hivatali büntettek körében rendelkezik a közhivatalnokok megvesztegetéséről. A gazdaság szocialista rendszerének viszonyaiból következik, hogy a gazdaság apparátusában dolgozók részben hivatalos, részben nem hivatalos személyek, akik egymással szoros munkakapcsolatban vannak. A gazdaság területén tevékenykedők, ha nem is hivatalos személyek, hatalmi jogosultság nélkül ugyan, de közfeladatot látnak el és igen fontos társadalmi érdek, hogy kötelességeiket intakt módon, részrehajlás nélkül lássák el. Ahogy a hivatali vesztegetés veszélyezteti az államapparátus szabályszerű működését, a gazdaság területén megvalósuló vesztegetés hasonlóképpen veszélyt jelent a gazdasági szervezet rendeltetésszerű működésére, valamint a lakosságnak a szükségletek kielégítésével kapcsolatos – valamint vagyoni érdekeivel szemben. Ezért a törvény 235. §-a szerint büntetendő, „aki állami vállalatnál, egyéb állami gazdálkodó szervnél vagy szövetkezetnél betöltött munkakörében kötelességének megszegéséért előnyt kér, követel, vagy elfogad”.

ad. 4. *Az elosztás szocialista rendszerének*, valamint a szocialista kereskedelem rendszerének a védelmét célozza *az üzérkedésről* szóló büntetőjogi rendelkezés (236. §). Ez a törvényszakasz büntetni rendeli a megfelelő jogosítvány nélküli kereskedelmi tevékenység folytatását vagy ipari vállalkozás fenntartását, valamint valamely áruval történő gazdaságilag indokolatlan közbenső kereskedelem űzését. E törvényi rendelkezés nem az alkalmi, tehát egyszeri ügyeleteket, valamint a saját munka eredményeképpen keletkező áruknak az értékesítését veszi célba, hanem az ismétlődő, keresetszerű tevékenységet, illetve mások munkáján alapuló vállalkozást, tehát a kizsákmányoló tevékenységet kívánja büntetni. A bűncselekmény tárgya nemcsak áru lehet, hanem ipari vagy egyéb gazdasági jellegű szolgáltatás, így a szellemi munka is. Az egyéb minősítő körülmények mellett súlyosabb megítélést von maga után az a

tény, ha a büntettet úgy leplezték, mintha a vonatkozó gazdasági tevékenységet állami vállalat, egyéb állami gazdálkodó szerv, vagy szövetkezet szabályszerű működése körében fejtették volna ki.

ad 5. Az árrendszer szocialista viszonyai alapvető jelentőséggel bírnak a gazdasági rendszer mechanizmusában. Az ár egyfelől a nemzeti jövedelem elosztásának és újraelosztásának eszköze, másfelől lényeges ösztönzője a helyes termelői gazdálkodásnak. A termelői és fogyasztói árak rendszere, összehangoltsága a népgazdaság megszilárdításának és továbbfejlesztésének lényeges tényezője. Ezenfelül figyelemmel a fogyasztói szükségletekre az árak alakulása a társadalom életszínvonalára is jelentős befolyást gyakorol. Ezeknek a szempontoknak megfelelően az árdrágítást (238. §) büntetni rendeli a törvény. Az árdrágítást az követi el, aki áruért a hatósági árnál magasabb árat követel, vagy fogad el, vagy hatósági ár hiányában a méltányos hasznot meghaladó árat szab meg. Külön törvényszakasz (239. §) a vásárlók megkárosítása címén rendeli büntetni azt, aki a kiskereskedelem körében hamis mérés, számolás, vagy az áru minőségének a megrontása útján károsítja meg a vásárlókat. Itt tehát a közvetlen fogyasztónak a védelméről van szó. A cselekménynek folyamatosnak, illetve ismétlődőnek kell lennie a törvényszakasz rendelkezése szerint, mert egy-egy elszigetelt eset csupán szabálysértésként jön figyelembe.

ad 6. A lakosságnak közszükségleti cikkekkel való megfelelő ellátása, a fogyasztási javaknak társadalmi érdekű, tervszerű felhasználása, illetve elosztása alapvető társadalmi igény, amelynek kielégítéséhez megfelelő közellátási rendszer kialakítása és működése szükséges. A szocialista társadalomban a tulajdonjognak és a gazdálkodási autonómiának határt szab a közérdek abban a vonatkozásban is, hogy mindenki köteles a rendelkezés alatt álló fogyasztási javakkal az egyéni és a közszükségletek kielégítését szolgálni, és senkinek sincs joga az ellátási viszonyokat illetéktelen vagy mások érdekeit sértő önös fellépéssel megzavarni. A közellátási viszonyok ilyen jellegű védelmét szolgálja a közellátási büntett (240. §), amely szerint büntetendő cselekmény az, ha valaki terméket vagy terményt jogszabály tilalma ellenére, vagy a rendes gazdálkodás szabályainak a megsértésével megsemmisít, használhatatlanná tesz, elrejt, eltitkol vagy felhasznál, továbbá szükségletéhez képest túlzott mértékben ilyent felhalmoz és ezzel mások beszerzési lehetőségeit megnehezíti. Büntetés alá kerül továbbá az is, aki valamely termék vagy termény beszerzésére, forgalombahozatalára vagy szállítására vonatkozó jogosítványt megtévesztő magatartással szerez meg, vagy azzal üzérkedik. A közellátási büntett társadalmi jelentősége szorosan összefügg a gazdaság normális működésével. Nyilvánvaló, hogy a háború utáni időszak súlyos viszonyai között, amikor mind a nyersanyagkészletek, mind a termékek, valamint a termények igen korlátozott mértékben álltak rendelkezésre és a termelésben, továbbá a fogyasztásban igen nagy és közvetlenül jelentkező problémákkal kellett szembenézni, a közellátás rendjének a megzavarása nagyfokú társadalomra veszélyes-

séget jelentett. Ezekben az időkben természetszerű volt, hogy az ilyen jellegű cselekményekkel szemben a büntetőjogi eszközök alkalmazása nagymértékben érvényesült. A gazdasági viszonyok stabilizálódásával, a helyes arányok kialakulásával, a megfelelő készletek megteremtődésével nyilvánvalóan megszűntek az alapjai az ilyen jellegű cselekményeknek. Ez a körülmény világosan megmutatkozik a bűnügyi statisztikában, amennyiben az utóbbi évtizedben e törvényszakaszk alkalmazására alig, vagy csak szórványosan került sor. Mindemellett indokoltnak látszik e törvényszakaszk hatályban tartása, mert rendkívüli körülmények, így országos jelentőségű természeti csapás vagy egyéb válsághelyzetek esetén előálló súlyos körülmények szükségessé tehetik az alkalmazását.

A népgazdaság elleni büntettek fejezetében a pénz- és a bélyeghamisítás, valamint a pénzügyi büntettek, így a devizagazdálkodást sértő büntett, az adócsalás, valamint a vámbüntett a hagyományos jellegű rendelkezéseket tartalmazza.

E büntettek körében általában minősítő körülményként jön figyelembe a népgazdaság súlyos sérelme és a visszaesésben elkövetés.

Igen fontos rendelkezése a törvény 251. §-ának, hogy a gazdálkodás rendjét sértő büntettek nagyrésze, valamint adócsalás és vámbüntett miatt a büntetőeljárásnak csak a jogszabályban meghatározott szerv feljelentése alapján van helye. E szervek, amelyek a vonatkozó gazdasági szektor legfelső felügyeletét és irányítását látják el, a jogszabályban taxatívum meg vannak jelölve. A feljelentés megtételére e szervek vezetői jogosultak. Ez a rendelkezés ezt a célt szolgálja, hogy a feljelentések megtételénél a szükséges szakértelem érvényesüljön és a gazdasági területen tevékenykedők ne legyenek kitéve megfelelő hozzá nem értésből adódó, alaptalan eljárásoknak, vagy zaklatásoknak. Igaz ugyan, hogy a büntetőeljárásról szóló törvény módot ad a legfőbb ügyésznek a feljelentés pótlására, amelyre azonban csak a legkirívóbb esetben kerül sor és a gyakorlatban nemigen fordult elő. Ez a rendelkezés viszont azt célozza, hogy a partikuláris érdekek ne gátolhassák meg az indokolt eljárások megindítását.

Az előbbieken tárgyalt törvényi rendelkezések 1962. július 1-én léptek hatályba, akkor amikor már új gazdaságpolitika érvényesült, de még nem alakultak ki a gazdaságirányítás új rendszerének a módszerei. A gazdaságirányítás új rendszere 1968. január 1-gyel kezdődött és ekkor, illetve azóta természetesen napirenden van a jogi szabályozás ennek megfelelő módosítása. Az nyilvánvaló, hogy egyes törvényi rendelkezések ma már időszerűtlenek, mások bizonyos módosításra szorulnak, mégis a kodifikációs tevékenységet illetően az az álláspont érvényesült, hogy megfelelő időre van szükség a gazdaságirányítás új rendszere által kialakuló életviszonyok kellő felismeréséhez, mert csak ez lehet alapja az átfogó jogszabályi rendelkezésnek. Ezért átmenetileg a büntetőjogi feladatok a Legfelsőbb Bíróság által a jogalkalmazás megfelelő irányításával kerülnek megoldásra. Egyszerűsíti a problémákat, hogy egyfelől

a törvény a népgazdaság elleni bűntettek közül többet is egészen tág keretszabályozással határoz meg, amelyeknek tartalmát a gazdasági igazgatási normák töltik ki, másfelől a népgazdaság elleni bűncselekmények jelentős része csak meghatározott szerv feljelentése alapján üldözhető és végül egyes rendelkezések nincsenek összefüggésben a gazdaságirányítás új rendszerével.

Jelenleg tehát az új gazdasági mechanizmus tényleges tapasztalatainak a gyűjtése folyik, illetve annak felmérése, hogy ezzel kapcsolatban mennyiben merülnek fel olyan magatartások, amelyek büntetőjogi eszközök igénybevételét indokolják. Gyakorlatilag tehát az új szabályozás előkészítése folyik.

Az új szabályozással kapcsolatban felmerült az ismertetett bűntettek körében pönalizálás tárgyává tett gondatlan elkövetési alakzatok szűkítésének az igénye. A népgazdaság elleni bűntettekéről szóló fejezetben meghatározott húsz cselekmény közül ugyanis nyolc esetben a gondatlan elkövetés is büntetendőnek van nyilvánítva. Ez a körülmény egyfelől nincsen összhangban a büntetőtörvénykönyv egészére jellemző felfogással, másfelől — eltekintve a devizabűntettektől — ezekben az ügyekben olyan elkövetőkről van szó, akikkel szemben fennáll a lehetősége polgári jogi, munkajogi konzekvenciák alkalmazásának, vagy gazdasági bírság kiszabásának. Ezekre az indokokra támaszkodik a büntetőjogi felelősség szűkítésére irányuló felfogás.

Végül az ismertetett jogi szabályozás gyakorlati alkalmazását illetően a statisztikai adatok tükrében szeretnék adni némi képet.

A bűnözés általános alakulását illetően a statisztikai adatokon alapuló tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a második világháború következményeként a társadalmi és gazdasági helyzet dezorganizáltsága folytán előbb a vagyoni és közrend elleni bűntettek, valamint a háborús és népellenes bűnökért való felelősségrevonás, továbbá a politikai konszolidációval szemben támadó, a régi rend hívei által elkövetett bűnös cselekmények jellemezték kb. 1950-ig a bűnözési helyzetet.

A politikai konszolidáció után, az 1950-es években, a szocialista gazdasági struktúra kiépítésének időszakában a gazdasági jellegű bűntettek jelentkeztek kiugró arányban. Ebben a körülményben szerepet játszott mind a gazdaság-, mind a jogpolitikában jelentkező és már az előbbieken tárgyalt torzulás is.

Kb. az 1960-as évtől kezdődően tapasztalható ún. természetes arányok kialakulása, amelynek keretében időlegesen egyes kategóriák emelkedése, mások csökkenése, valamint továbbiak stagnálása állapítható meg. Jellemző adatként felhozható, hogy az 1950-es évek elejével szemben az 1960-as évekre a közbűnös bűntettek miatt elítéltek évi összlétszáma fokozatosan átlagban 60%-kal csökkent.

A népgazdaság elleni bűntettek körében az évi elítéltek számának a csökkenése ennél lényegesen nagyobb arányú, amennyiben az 1950-es évek elejéhez képest fokozatosan 95%-kal, tehát az akkori volumen 5%-ára csökkent ebben a kategóriában az évi elítéltek száma az 1960-as évekre.

További mérési módszer: az egyes büntetési kategóriáknak az összbűnözésben való részesedésének a kivetítése. Míg 1952-ben az évi összes elítéltek 35%-a került elítélésre népgazdaság elleni büntett miatt, addig ez az arány fokozatosan, majd az 50-es évek végére ugrásszerűen csökkent és a 60-as években csupán 3-4% között mozgott.

A népgazdaság elleni büntettek körében a volumenben történt jelentős csökkenés mellett igen lényeges strukturális változás is bekövetkezett. Míg az 50-es években a közellátási, a terv-büntett, valamint az üzérkedés és árdragítás dominált, addig a 60-as években a szűkebb értelemben vett gazdálkodás rendjét sértő büntettek teljesen jelentéktelen mértékre csökkentek, illetve az idevonatkozó rendelkezések alkalmazására csak szórványosan került sor. Ebben az utóbbi időszakban és jelenleg is a népgazdaság elleni büntettek körében az elítéltek átlag 75-80%-a üzérkedés, vám- és devizabüntett miatt került elítélésre. A deviza-büntettek jelentékeny és fokozódó aránya természetszerű következménye az állandóan növekvő és be-, valamint kifelé irányuló idegenforgalomnak.

Ezek az adatok is jól mutatják a gazdasági rend fokozódó stabilizálódását, aminek szükségszerű következménye, hogy fokozatosan háttérbe szorulnak a büntetőjogi eszközök és a gazdasági problémák megoldásánál a gazdasági eszközök kerülnek előtérbe.

A büntetőjogi szkecióban a francia referátumot MAZARD, Jean, a Legfelsőbb Bíróság tanácsosa készítette, illetve terjesztette elő.

Történelmi visszapillantásában a XVIII. század viszonyaiig ment vissza, amikor is a népgazdaságot teljes egészében a céhrendszer határozta meg, amelyet az önvédelem egoista érzelmei jellemeztek. A céhek saját érdekeiknek megfelelően alakították ki a termelés és fogyasztás egyensúlyát és abba az állam nem avatkozott bele.

A francia forradalom a jogegyenlőség eufóriájában eltörölte mindazokat a korlátokat, amelyeket az abszolút hatalom rendszere hat évszázad alatt kialakított. A forradalmi törvényhozás néhány hónap folyamán kibocsátott törvényeivel az egyén szabadsága mellett deklarálta a föld, az ipar és a kereskedelem, a szállítás, a belső és a külső kereskedelmi forgalom szabadságát, valamint megtiltotta a céh jellegű testületek és közösségek újraalkotását.

Az első világháborúig, valamint a két világháború között egy rövid periódus alatt az az általános elv uralkodott, hogy mindenki szabadon gyakorolhat kereskedelmi vagy ipari tevékenységet akár egy ilyen jellegű vállalkozás alapításával, akár egy már meglévő vállalkozás megszerzésével. Represszív szankciók alkalmazására csak jellegzetes visszaélés esetén és a közérdek védelme érdekében került sor. Így a Code Pénal kezdetben csupán szűkreszabottan, mindössze két szakaszában (419 és 420) tartalmaz rendelkezéseket az áruhalmozásokkal, az egyesülésekkel és szövetkezésekkel, valamint a hamis és rágalmozó hírek terjesztésével, mint olyan jelenségekkel szemben, amelyeknek az a célja, hogy a kereslet és kínálat szabad játékát eltorzítsák. E büntetőjogi rendelkezések a forradalom élelmezési problémái következtében keletkeztek. Ez a „nemtevési”, tartózkodási kötelezettségek megsértésének pönalizálását célzó szerény arzenál egy évszázad folyamán kiegészült néhány speciális rendelkezéssel. Alapjában azonban az az elv uralkodott, hogy a liberális gazdaság nem igényel különös szabályozást, illetve represszív gazdasági jogi rendszer kialakítását.

A két világháború, valamint a heves pénzügyi és gazdasági válságok összezúzták a liberális gazdasági rendszert, aminek következtében új módszerek jelentek meg, amelyek jellemzője az állami intervenció volt egy olyan területen, ahol az eddigiekben tilalmazott volt. Így született meg az „irányított gazdaság”, amelynek mértéke a körülmények kívánalmainak megfelelően hullámzó, egyfelől szigorú és kényszerítő, másfelől a válság enyhülése következtében lazított volt. Ezekből a szükségletekből keletkezett egy, a hagyó-

mányos jogi szabályozástól eltérő különös törvényhozási alkotás, a gazdasági büntetőjog, amely bizonyos mértékben autonom jellegű.

A gazdasággal kapcsolatos büntetőjogi rendelkezések kiterjednek különböző jogterületekre, így a munkajog, kereskedelmi jog, a mezőgazdasági jog stb. körében megtalálhatók büntetőjogi következményeket megállapító törvényi tényállások, de a szűkebb értelemben vett gazdasági büntető jog — figyelembe véve a szabad verseny szempontjait — a fogyasztási javak előállítására, forgalmára és elosztására vonatkozó szabályokat foglalja magában.

A francia gazdasági büntetőjog forrása az 1938. évi „a háború idejére a nemzet általános megszervezéséről” szóló törvény, amely arra a meghatározott célra irányult, hogy fegyveres konfliktus esetén felmerülő gazdasági nehézségeken segítsen. Eszerint a kormány felhatalmazást nyert, hogy rendeleti úton szabályozza a behozatalt, a forgalmat, a felhasználást, a birtoklást, az áruba bocsátást bizonyos erőforrások tekintetében, ezekre nézve ármegállapításokat eszközöljön és biztosítsa az ésszerű felhasználásukat. E rendelkezésekhez azok érvényesülésének biztosítására büntetőjogi következmények is fűződtek.

Eme általános rendelkezés alapján a háború folyamán számos rész-szabályozás keletkezett, minek következtében lényegében az egész mezőgazdasági és ipari termelés „kötötté” vált. Ebben az időszakban egyre sürűbben bocsátották ki kényszerítő rendelkezéseket, amelyek fokozódó büntetőjogi következményeket állapítottak meg egészen addig, hogy a súlyosabb gazdasági büntettek elbírálására különbírósgágot (Tribunal d'État) hoztak létre és bizonyos esetekben halálbüntetés alkalmazásának volt helye. Nyilvánvaló, hogy az ország felszabadulása után ezek a rendelkezések szigorú revízióra szorultak.

A 45 — 1483 és 1484 sz. rendeletek foglalják magukban ezt a revíziós munkát és képviselik lényegében a jelenleg hatályos gazdasági büntetőjogi rendelkezéseket. Az említett rendeletek a közellátás, az árak, valamint az ipari termelés és elosztás vonatkozásában megőrizték az előző szabályozás vezető eszméit, de mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelésben a normális viszonyok fokozatos helyreállítása lehetővé tette a felállított tilalmak megszüntetését. A jogi szabályozás azonban fennmaradt arra az esetre, ha az adott körülmények annak alkalmazását szükségessé teszik, mint az történt pl. a szuezi expedíció, illetve a csatorna lezárása során a benzinnel kapcsolatos gazdálkodás vonatkozásában.

A 45 — 1383 sz. rendelet 2. §-a sorolja fel és határozza meg a *közellátási bűncselekményeket*, melyeknek alkalmazása fokozatosan megszűnt, mert nem volt rá szükség. A mezőgazdasági termékek, így a gabonafélék, italok, hús stb. tekintetében jelenleg érvényesülő jogi szabályozás nem gazdasági, hanem pénzügyi vagy egészségügyi megfontolásokon alapul és így más jogterületekhez tartozik.

Az ipari termékek elosztásával kapcsolatos rendelkezések lényegében egy 1943. évi törvényen alapulnak, amelyet különböző rendeletek egészítettek ki, majd az 1959. évi 1565 sz. rendelet felhatalmazta az iparügyi minisztert, hogy amennyiben a körülmények megkövetelik, rendszabályokat állapítson meg az ipari erőforrások megszerzését, készletezését, forgalmát, elosztását, áruba bocsátását és felhasználását illetően.

Az árkerdés az a terület, ahol az állami irányító tevékenység a legteljesebben és a legnagyobb állandósággal fejeződik ki. Ez a tevékenység a termékek és szolgáltatások árának a felügyeletében, szükség esetén az árak megállapításában nyilvánul meg. Az ármegállapítás azonban csak speciálisan egyszerű termékekre és azoknak csak egy kis körére lehetséges, míg a továbbiakra irányárak megállapítása lehetséges, amelyekhez a méltányos haszon kapcsolódik.

A gazdasági helyzet megjavulása esetén az árak „feltételes szabadságot” nyernek, vagyis a mértékük jogossá vagy teljesen szabaddá válik. Ellenkező esetben, vagyis gazdasági nehézségek esetén az árakat zárolják egy általános rendelkezéssel, amint az történt 1957. aug. 27-én, amikor is a hatályos szabályozás keretében megtiltották az 1957. július 31-i áraknál és kereskedelmi haszonnál magasabb mértékek felszámítását.

Az árszabályozás körében különböző törvényi rendelkezések fellépnek az árszabályozás meghúsfítésére irányuló egyéni vagy kollektív tevékenység ellen; tilalmazzák a termékek és szolgáltatások cseréjét, a készletfelhalmozást; szabályozzák a hitelügyleteket; megtiltják az áruba bocsátás megtagadását, vagy korlátozását, valamint minimális ár felszámítását.

A szabad verseny fenntartására és a monopóliumok ellenőrzésére irányul az 1953. aug. 9. dekrétum és a 45 — 1384 sz. rendelet vonatkozó szabályozása, amely némi túlzással „antitröszt törvény”-nek neveznek. Ez megtiltja az összehangolt tevékenységet,

az egyezményeket, a kifejezett vagy hallgatóságos szövetségeket, a koalíciókat és a monopól-visszaéléseket, amelyeknek célja vagy hatása, hogy megakadályozza a szabad verseny érvényesülését.

A lényeges jellemzői ennek az új jogterületnek az autonómia, a körülményekhez való igazodás, valamint a mesterséges jelleg.

A gazdasági bűncselekmények közérdeket sértő magatartások. Ebből a speciális jellegből, a közhatalom által védeni kívánt érdekek természetéből következik, hogy a gazdasági jog nehezen illeszthető bele a büntetőjog hagyományos formáiba. A büntetőjog és a büntető eljárásjog rendelkezéseitől eltérő, néha azoknak ellentmondó jellegűek a gazdasági büntetőjogi rendelkezések. Ez az autonómia megmutatkozik az eljárás megindításában, az eljárásban, végül a szankciók alkalmazásában.

Az eljárás megindításánál a közhatalmi szervek döntenek el, hogy mely esetben és milyen mértékben kell a megállapított bűncselekményeket üldözni és szankcionálni; az eljárás megindításánál a köztársaság ügyészenek át kell engedni a kezdeményezést a belkoreskedelmi és árhivatali igazgatónak, vagy a miniszternek. A 45—1484 sz. rendelet a közellátás és az árak tárgyában felhatalmazza az államigazgatási szerveket, hogy döntsenek a büntetőeljárás tekintetében és a következő szankciókat alkalmazza: figyelmeztetés, egyezség, elkobzás, vállalat-bezárás, nyilvánosságra-hozatal, amelyek következménye a büntető eljárás 6. §-a értelmében a büntető eljárás megszüntetése. Ugyanez a lehetőség fennáll egyéb gazdasági bűncselekmények vonatkozásában.

Az eljárás során a 45—1483 sz. rendelet 5 és következő §§-ai szerint a vizsgálóknak széles hatáskörük van, amennyiben bűncselekmény gyanúja esetén magánlevelezést felnyithatnak, házkutatási joguk van, mindenféle okiratot, árukat és termékeket lefoglalhatnak stb.

Eltekintve a szabadságvesztéstől, amely 10 évig terjedhet és a pénzbüntetéstől, amely 3 000 000 frankot elérhet, speciális szankciók alkalmazhatók abból a célból, hogy a bűncselekmény által okozott gazdasági zavar reparáltassék.

Ilyen sajátos jellegű szankciók a bűncselekmény tárgyát képező árukra és termékekre, valamint a bűncselekmény által szerzett anyagi előnyre kiterjedő elkobzás; az elítélt vagyonának teljes vagy részbeni, az állam részére történő elkobzása; az elítélt üzletének, üzemének vagy hivatalának a bezárása; az elítélt időleges vagy végleges eltiltása a foglalkozásától; e tilalmak kiterjeszthetők azon jogi személyekre, amelyeknek érdekében a bűncselekményt elkövették; az ítéletnek újságban vagy falragaszon való közzététele; a bérlet helyiségeknek a tulajdonos részére való visszabocsátása, vagy a tulajdont képező helyiségek eladása. Ezek a szankciók nemcsak az elkövetővel, hanem mindazokkal szemben alkalmazhatók, akik a kérdéses vállalat irányításával vagy igazgatásával vannak megbízva és a bűncselekménynél akár személyes tevékenység útján működtek közre, akár az illetékességük vagy ellenőrzésük alá tartozó személynek lehetővé tették vagy elnézték a rendelkezések áthágását. A vállalat, a jogi személy és a kollektíva egyetemlegesen felel az elkobzás, a pénzbüntetés, a felmerült költségek erejéig.

A gazdasági büntetőjog a körülményekhez igazodó jellegű, amennyiben a közhatalom gazdasági jogi rendelkezései nem megelőzik, hanem általában követik a rendezés tárgyául szolgáló viszonyokat. Ennek tulajdonítható, hogy az új bűncselekményi formák, valamint a súlyosabb szankciók kialakítására az adott gazdasági válság-helyzetek alapvető befolyást gyakorolnak.

Arról sem szabad elfelejtkezni, hogy a gazdasági jogi szabályozás jelentős mértékben a háború és a megszállás nyomorúságából keletkezett; gyakran az ellenség alkalmazta, népszerűtlen volt és a vonatkozó rendelkezések áthágása sok esetben az akkori kormánnyal vagy a megszállókkal szembeni ellenállás megnyilvánulása volt.

A gazdasági büntetőjog mesterséges jellege abban mutatkozik meg, hogy a gazdasági bűncselekmények tekintetében nem jelentkezik a közmoralis olyan mértékben, mint egyéb bűncselekmények vonatkozásában, amennyiben nem váltják ki a megfelelő társadalmi rosszallást. Elvileg is felvethető az a kérdés, hogy mennyiben lehet egy cselekményt súlyosan értékelni, immorálisnak tekinteni, ha az egyik nap tilalmazott, másnap pedig megengedett.

A gazdasági büntetőjogi rendelkezések mesterséges jellegét mutatja a gazdasági bűncselekményeknek az a sajátossága is, hogy az egyéb bűncselekményekkel szemben ebben a körben egyedül az egyéb vonatkozásban megengedett anyagi érdekek determinálják a bűncselekmény létrejöttét.

Mindezek a körülmények magyarázatul szolgálnak arra a gyakran felhozott vádra, hogy a bírák enyhén ítélik meg a gazdasági bűncselekményeket. A bírák ugyanis igyekeznek az egyéb bűncselekmények körében kialakult arányoknak megfelelő értékelést alkalmazni. A törvényhozó, hogy kiküszöbölje a represszió elégtelenségét, megtiltja az

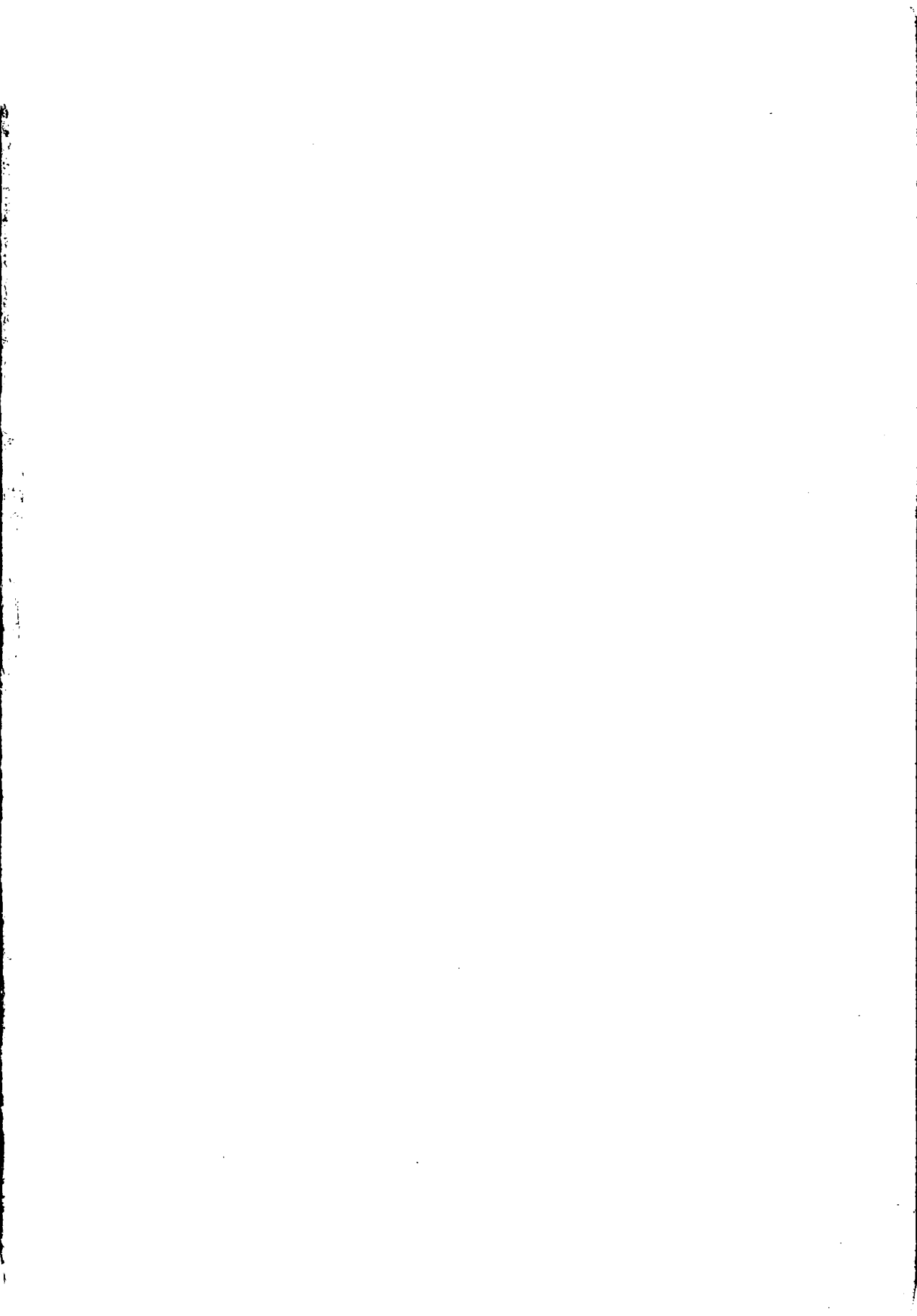
enyhítő körülmények figyelembevételét, valamint az ítéletfelfüggesztés alkalmazásának a lehetőségét, amivel lényegében bizalmatlanságát fejezi ki a bírósággal szemben.

Mindezekből mégsem vonható le az a következtetés, hogy a gazdasági büntetőjog hatástalan és szükségtelen.

A tökéletlenségek, az általunk megállapított túlzások kisebb jelentőségűek, mint a gazdasági fejlődés szükségletei. Szükséges volna felülvizsgálni a sokféle rendelkezést és a megállapított szankciókat, a lehető legszélesebb mértékben közelíteni kellene az általános büntetőjogi szabályozáshoz, valamint fel kellene számolni a szükségtelen túlzásokat.

Nem kétséges, hogy egy ilyen jellegű revízió hozzájárulna a gazdasági bűncselekmények vonatkozásában is a megfelelő közfelfogás kialakításához.

A *vita* során elsősorban megbeszélés tárgya volt a gazdasági büntetőjogi rendelkezéseknek az általános büntetőjogi szabályozástól eltérő jellege. A *vita* alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy a két állam eltérő gazdasági struktúrájából természetesen következik a gazdasági jogi rendelkezéseknek a különbözősége. Közös véleményre jutottunk abban, hogy a gazdasági büntetőjog jelentős része potenciális jellegű szabályozás, amennyiben gyakorlati alkalmazására gazdasági szükséghelyzetekben kerül sor. Francia részről elismerték, hogy a magyar jogi szabályozás a gazdasági büntetőjogi rendelkezéseket sikeresen illesztette be az általános büntetőjog intézményrendszerébe, és nem mutatkoznak olyan eltérések, mint a francia szabályozásban. Azonos álláspont alakult ki abban a kérdésben is, hogy fiatal jogterületről lévén szó, a társadalmi tudat lassabb fejlődése következtében lényegesen kisebb mértékű társadalmi rosszallás kíséri a gazdasági bűncselekményeket, mint az egyéb büntetési kategóriákat.

<i>Friss István</i> : Lenin és a közgazdaságtudomány	267
<i>Szamuely László</i> : Lenin a szocialista gazdaság működéséről	281
A munkaerővándorlás kérdései (Szimpózium a Magyar Tudományos Akadémián, 1969. április 9).	293
<i>Mód Aladárné</i> : A munkaerőhullámozás néhány jellegzetes vonása	294
<i>Nemes Ferenc</i> : A munkahely-változtatás néhány szociológiai problémája	301
<i>Garancsy Gabriella</i> : A munkaerővándorlás néhány jogi problémája	316
<i>Debreczeni Endréné</i> : A munkaerő-gazdálkodás módszertanának néhány gyakorlati problémája	322
<i>Rókusfalvy Pál</i> : A fluktuáció, mint munkapszichológiai probléma	326
<i>Bálint István</i> : Mentálhigiénia és fluktuáció	332
<i>Kertész László—Vári Rezső</i> : A munkaerővándorlás statisztikai és pszichológiai okainak vizsgálata a mélyépítőiparban	338
<i>Horváth László Gábor</i> : A munkaerő-vándorlás vizsgálatának metodikai problémáiról	343
<i>Engländer Tibor</i> : Nézetek és tények a munkaerő-vándorlás pszichológiai okaira vonatkozóan	352
<i>Kovács Zoltán</i> : A fluktuáció okainak elemzése	359
<i>Gelléri Péter</i> : Személyiséglélektani tényezők szerepe a gyakran munkahelyet változtatók magatartásában	367
<i>Bárkányi Ödön</i> : A munkaerővándorlás előidéző okok vizsgálatának eredményei	372
<i>Timár János</i> : Fluktuáció és mobilitás	376
A gazdasági jog kérdései egy Kelet-Nyugat kerekasztal-értekezlet napirendjén (Göttingen, 1970. május 19—22)	383
<i>Meznerics Iván</i> : Újabb vita Magyarországon a gazdasági jog kérdéséről: a jogi koncepció kétféle értelmezése	383
<i>Világhy Miklós</i> : A gazdasági jog Magyarországon	390
<i>Gönczöl György</i> : Konferencia a modern kapitalizmus kérdéseiről. (Budapest, 1970. június 1—4).	399
Francia-magyar jogásznapiok „A gazdaság és a jog” címmel (Páris, 1970. június 2—5)	405
<i>Kovács István</i> : A társadalom gazdasági berendezkedése és az alkotmányjog	405
<i>Eörsi Gyula</i> : A magyar gazdasági mechanizmus jogi aspektusai	425
<i>Csanádi György</i> : A szerződések szabályozása a magyar jogban	452
<i>Fonyó Antal—Vermes Miklós</i> : A népgazdaság és a büntetőjog	473

Megjelent: 1970. XII. 15.